

ДТ01615

Тошкент
ЎзССР «Медицина»
1990

И (ФР)
С 91

С 4703000000-001
М 354(04)-00
электрониз.

ISBN 5-638-00375-4

© Рафур Фулом номиядаги Адабиёт ва
санъат нашриёти, 1985 й. (Таржума).

Ушбу қисса 1830 йили Париждан уч юз лъё¹ наридаги бир жойда ёзилган; шу боисдан ҳам асарда ҳозирги, 1839 йил воқеаларига алоқадор биронга ҳам гап йўқ.

Бизнинг армияларимиз Европани кесиб ўтишларидан анча йил муқаддам мен тақдир тақозоси билан бир каноник²нинг уйида аллақанча вақт туриб қолдим. Бу ҳол Италиянинг ажойиб шаҳри Падуяда содир бўлганди. Мен каноникнинг уйида узоқ бўлиб, биз у билан дўстлашиб қолдик.

1830 йилнинг охирида йўлим яна Падуяга тушди ю, тўғри каноникнинг уйига қўндим. Қариянинг дунёдан ўтганини билардим, лекин бир қанча кечаларни кўнглили ўтказиб, кейинчалик кўп соғинганим ўша меҳмонхонани яна бир бор кўргим келди. Уйда энди марҳумнинг жияни хотини билан бирга яшарди: улар мени эски дўстлари сифатида кутиб олишди. Давраимизга яна бир неча меҳмон қўшилиб, алламаҳалгача ўтириб қолдик. Каноникнинг жияни Педроти қаҳвахонасидан ажойиб замбаione³ келтиришни буюрди. Биз асосан герцогиня Сансеверина тарихини тинглашга берилиб кетганимиз учун вақт ўтганини сезмабмиз, меҳмонлардан кимдир герцогиня тўғрисида гап очган эди, мезбон менинг кўнглимга қараб, ўша тарихни тўла ҳикоя қилиб берди.

— Мен кетаётган мамлакатда,— дедим дўстларимга қараб,— сизлардек суҳбатдошлар топилиши қийин. Узун кечалар сиқилмай вақт ўтказиш учун мен ана шу тарих асосида қисса ёзаман.

— У ҳолда,— деди каноникнинг жияни,— ҳозир мен сизга марҳум тоғамнинг хотираномасини келтириб бераман. Уша хотираноманинг Пармага бағишланган бобида тоғам герцогиня саройда ҳокими мутлақ бўлган пайтларга тааллуқли баъзи фитналар тўғрисида ҳикоя қилганлар. Лекин эҳтиёт бўлинг! Ушбу ҳикояларни жуда ҳам ибратли деб бўлмайсиз, зеро, ҳозир юртингиз Францияда покдомонлик расм бўлган бир пайт-

¹ Лъё -- Францияда 4,5 километрга тенг қадимги узуплик ўлчоғи (тарж.).

² Каноник — католиклар соборида черков уставига бўйсунади, лекин роҳибликка қасамёд қилмаган поп. (Тарж.)

³ Куймоқ.

да сиз бу ҳикоя туфайли ғирт ахлоқсиз одам сифатида ном чиқаришингиз мумкин.

Мен ушбу қиссамни 1830 йил қўлёзмаси бўйича чоп эттирипман, гарчи бундан икки тил кўнгилсизлик келиб чиқиши мумкин бўлса да, унда ҳеч нимани ўзгартирмадим.

Биринчи кўнгилсизлик китобхонга тааллуқли: асаримнинг қаҳрамонлари — италянлар, бу ҳол эса китобга бўлган қизиқишни сусайтириб қўйиши мумкин, зеро италянларнинг қалби французларникидан жуда фарқ қилади; Италияда одамлар самимий, кўнгли беғубор, жасур бўлишади, дилларидаги тилларида, шуҳратпарастликка кам берилишади, лекин у ҳолда бу туйғу *puntiglio*¹ дея аталмиш эҳтиросга айланади. Ниҳоят улар қашшоқлик устидан кулишмайди ҳам.

Иккинчи кўнгилсизлик муаллифга дахлдор.

Ростини айтсам, мен қаҳрамонларимнинг кескин табиати қандай бўлса, шундайлигича тасвирлашга журъат этдим: лекин, айти вақтда, уларнинг кўнгина қилмишларини мутлақо маъқулламаслигимни ҳам баралла айтмоқдаман. Дунёда ҳамма нарсадан пулни афзал кўрғувчи ва ҳеч қачон муҳаббат ёки нафрат боис гуноҳга ботмайдиган французларимизнинг юксак маънавий қиёфаси ва ажойиб фазилатларини италянларга тақашнинг нима кераги бор? Менинг қиссамда тасвирланган италянлар французларга мутлақо ўхшашмайди. Дарвоқе, жанубдан шимолга қараб икки юз лъё йўл юрсангиз бас: менимча, сиз шунда табиат манзаралари ҳам, ишқий можаролар ҳам бутунлай бошқача тус олишига ишонч ҳосил қилгайсиз. Каноникнинг жияни, герцогиня Сансеверинани яқиндан таниган ва ҳатто жуда яхши кўрган меҳмондўст бека ўша тоғимнинг саргузаштларида, гарчи улар таҳсинга сазовор бўлмаса-да, ҳеч нимани ўзгартирмай тасвирламоқни илтимос қилди.

23 январь, 1839 й.

¹ Ор помус бурчи (итал.).

БИРИНЧИ ҚИСМ

Già mi fur dolci inviti a empir le carte L luoghi ameni.
Ariosto, Sat. IV.¹

Биринчи боб

Милан 1796 йилда

1796 йилнинг ўн бешинчи май куни. Орадан кўп асрлар кейин Цезарь билан Александрнинг вориси пайдо бўлганини бутун дунёга намойиш этган генерал Бонапарт Лоди яқинидаги кўприкдан ўтган навқирон армияга қўмондонлик қилган кўйи, Миланга кириб келди. Италия мисли кўрилмаган жасорат ва заковат гувоҳи бўлдики, бу ҳол бир неча ой давомида унинг бутун халқини гафлат уйқусидан уйғотиб юборди; французлар армияси бостириб киришидап ҳали бир ҳафта олдин ҳам Милан аҳли уни фақат император ва қирол аъло ҳазратларининг қўшинлари зарбидан гумтарақай бўлиб қочадиган қароқчилар тўдаси деб биларди, — ҳарқалай ҳафтасига уч марта расво сариқ қорозга бэсилиб чиқадиган кафтдеккина Милан газетаси уларга шундай деб уқтирарди.

Ўрта асрларда Ломбардия республикачилари жасорат бобида французлардан қолишишмасди, шу боисдан ҳам Германия императорлари уларнинг пойтахтларини вайрон этишди. *Содиқ фуқаро* бўлиб қолишгач, улар биронта олийнасаб ёки бадавлатроқ ойимтилланинг эрга тегиши муносабати билан пуштиранг рўмолларга сонетлар бостиришни ўзлари учун энг муҳим иш дея ҳисоблай бошладилар. Ёш келинчак ҳаётидаги ана шу буюк воқеадан сўнг орадан икки-уч йил вақт ўтгач, ўзига биронта жазман танлаб олар, — баъзида эса куёвнинг оиласи олдиндан танлаб қўйган ўша чичисбей, яъни жазманининг исми никоҳ шартномасида фохрий ўринни эгалларди. Французлар армиясининг баногоҳ бостириб келиши туфайли одамларнинг қалбида қўзғолган кучли ҳаяжон ўша нозик урф-одатларга сира ўхшамай қолди. Орадан

¹ Анчадан буён ушбу дилрабо ўлка мени ўзи ҳақида ёзишга назокат билан ундарди.
Ариосто, IV сатира (итал.).

кўн вақт ўтмай, эҳтиросларга тўлиб-тошган янги урф-одатлар пайдо бўла бошлади. 1796 йилнинг 15 май куни бутун халқ ўзи илгари эъвозлаб юрган барча нарсаларнинг пақадар бемаъни, баъзида эса разил ҳам эканлигини ҳис этди. Австрияликларнинг сўнгги полки Ломбардияни тарк этган ваҳотга эски қарашлар емирилиб, ўз ҳаётини хавфга қўйиш расм бўла бошлади. Кўн асрлар давомида чучмал ҳис-туйғуларга берилиб юрган одамлар фақат ватанини чип қалбдан севини ва уни деб жасорат намойиш этиш орқалигина бахтга эришиш мумкинлигини тушуниб қолишди. Карл V ва Филипп II лардан мерос қолган ва узоқ муддат халқни эзиб келган истибдод ломбардияликларни жаҳолат зулматига гарқ этган эди, бироқ улар мустабидларнинг ҳайкалларини қулатишди-ю, бутун олам-жаҳон дарҳол ёришиб кетди. Вольтер «Энциклопедия» билан кўҳна Францияни уйғотишга ҳаракат қилиб, уни ичдан емираётган ана шу эллик йил ичда роҳиблар хушфёъл Милан халқига савод чиқариш ва умуман бирор соҳага ўқишнинг сариқ чақалик фойдаси йўқ, зеро, оладиган даромадларининг ўндан бирини руҳонийга вақтида тўлаб, кафорат пайти унга ўзларининг майда гуноҳлари тўғрисида айтиб турилса бас — шунда жаннатмакон бўлишлари деярли турган гап; деб уқдириб келишди. Бир вақтлар фикр қилиш ва душманларнинг юрагига ваҳима солишга қодир бўлган бу халқни бутунлай заифлаштириш учун эса Австрия унга арзимас пул эвазига ўз армияси учун рекрут бермаслик имтиёзини топшириб қўйди.

1796 йили бутун Милан армияси қизил мундир кийган йигирма тўрт такасалтангдан иборат эди. Улар шаҳарни венгер гренадерларининг тўртта ажойиб полки билан биргаликда қўриқлашарди. Ахлоқсизлик ниҳоятда авжига чиққан эди-ю, бироқ эҳтиросли туйғулар камдан-камгина учрарди. Эҳтиросларнинг жунбушга келишига эса ҳатто ана шу дунёнинг ўзида ҳам ўлим хавфи остида руҳонийга бор гапни айтиб беришдек ёқимсиз мажбурият монелик қиларди. Бундан ташқари, дилкаш Ломбардия халқининг ҳаёти монархия томонидан ўрнатилган майда, лекин одамни безор қиладиган баъзи тақиқлар билан чеклаб қўйилган эди. Масалан, Миланда қароргоҳи бор ва ўз амакиваччаси бўлмиш Австрия императори номидан мамлакатни бошқариб турган эрцгерцогнинг мўмай савдо билан шуғуллангиси — ғаллафурушлик қилгиси келиб қолди. Бунинг оқибатида ҳазрати олийлари ўз омборларини тўлдириб олгунига қадар деҳқонларга ғалла сотишни ман этиб қўйилди.

1796 йилнинг май ойида, французлар шаҳарга кириб келганларидан сўнг уч кун ўтгач, ўша кезлари Миланда шуҳрат қозонган каттагина Серви қаҳвахонасига армия кетида эргашиб келган пўх бир йигит қадам равишда қилди. Бу кейинчалик машҳур расм сифатида ном чиқарган ёш миниатюрочи Про эди. У қаҳвахонада эрцгерцогнинг тижорат бобидаги найранглари ҳақида эшитиб, унинг хўшасемиз одам эканлигидан хабар топди. Шундан сўнг расмем столдан музқаймоқнинг турли хиллари рўйхати бо-

силган расво сарпқ қозғонин олди-да, ушнинг орқасига француз солдати эрцгерцогнинг қоринга пайза санчган ва ҳазрати ошйларнинг қорнидан қон ўрнига шариллаб буғдой оқиб тушаётганини тасвирлаб сурат чизди. Макрли истибдод ҳукмрон бу мамлакатда «шарик» ёки «карикатура» дея аталмиш шундай суратлар бўлиши мумкинлигини мутлақо билишмасди. Рассом Гро Серви қаҳнахонасига ташлаб кетган ушбу сурат осмондан тушган мўъжизадек туюлди, тунда ундан гравюра қолини ясаб, эртаси кун суратнинг йигирма минг нусхасини сотишди.

Ўша кунийёқ уйларнинг деворларида қисқа вақт ичида олти катта жангда зафар қучган, йигирма миллионни ишғол этган, аммо бошмоқ, панталон, мундир ва қалпоқларга муҳтож бўлиб қолган француз армиясининг аҳтиёжини қондириш учун олти миллионли товоп ундириб олинган ҳақида эълонлар пайдо бўлди.

Кийим-боши бир ҳолатда бўлган қашшоқ французлар билан бирга Ломбардияга қувонч ва бахтиёрлик туйғусининг шундай қудратли бир тўқини бостириб кирдики, олти миллионли товоп ҳамда ундан кейинги бошқа пул солиқлари оғирлигидан фақат руҳонийлар-у, баъзи бир дворянларгина инграшарди холос. Ахир бу француз солдатлари эрталабдан-кечгача ўйин-кулги қилиб, қўшиқ айтишар, уларнинг бари ҳалп ёши йигирма бешга ҳам бормаган навқирон йигитлар бўлиб, армиянинг оқсоқоли ҳисобланадиган бош қўмондонлари эса яқингинада йигирма етти ёшга тўлганди. Хушвақтлик, ёшлик ва беғамлик — роҳибларнинг ярим йилдан буён черков минбарларида туриб, барча французлар вақтийлардур, уларнинг солдатлари ҳамма ёққа ўт қўймоқлари, барча мўмин фуқароларнинг бошларини тапларидан жудо этмоқлари шарт, акс ҳолда, уларни ўлим жазоси кутадур,— ахир улар ҳар бир полклари олдида гильотина олиб келаётганлари бежиз эмаску,— дея бадхоҳлик билан қилган башоратларига энг яхши жараб эди. Қишлоқларда эса одамлар деҳқон кулбаларининг эшиклари олдида француз солдатлари уй эгаларининг болаларини тиззаларида аллалаб ўтиришганини кўришар, деярли ҳар кеча хиёл бўлса-да, скрипка чалиш қўлидан келадиган биронта барабанчи бал уюштирарди. Ўша кезлари расм бўлган контрданс¹ солдатлар учун оғирлик қиларди, шу боисдан ҳам улар италян қиз-жувопларига рақсинг мураккаб муқомларини намоён этиша олтишмасди, бинобарин, ўзлари ҳам бу рақсин ўрганишмаганди, лекин италян қизлар ёш французларни «монферина», «сакрабадан» ва ўзга халқ рақсларига тушишини осонгина ўргатиб қўйишди.

Офицерларни имкони борича бадавлат хонадонларга жойлаштиришди: улар қаттиқ чарчашган ва шу боисдан ҳордиқ чиқариб, кучга кирмоқлари керак эди. Шу йўсинда Робер фамилияли бир лейтенант маркиза дель Донго уйида истиқомат қилишга билет олди. Армияга кўнгилли бўлиб кирган анча ўктам бу офицер

¹ Контрданс — зодагонлар орасида расм бўлган испанча рақс (тарж.).

йигит саройга ташриф буюрганга унинг ёнида атиги бир эку— олти франк пули бор эди. Шу пулни ҳам унга ҳозиргина Пьяченцада хазиначи берганди. Лоди ёнидаги жангдан сўнг у тўп ўқи тегиб ҳалок бўлган хушсурат австриялик офицерининг эғнидан яп-янги панталонни ечиб олганди. Ростини айтганда, инсон либосининг бу қисми унинг учун жуда вақтида топилганди. Офицерлик эполетларининг шокиласи жундан тўқилган бўлиб, мундирининг еғидаги мовути ситилиб кетмаслиги учун уни астарига чатиб қўйишга тўғри келди. Лекин яна бир кўнгилсиз ҳолни қайд қилиб ўтмоғимиз даркор: қаҳрамонимиз бошмоғининг тағлиги ўша Лоди ёнидаги жангда қўлга киритилган учбурчак шляпанинг кигизидан бичилган эди. Бу қўлбола тағлик бошмоққа чилвир билан боғлаб қўйилгани яққол кўзга ташланиб турарди. Шу боисдан ҳам эшик оғаси лейтенант Робернинг хонасига кириб, уни маркиза дель Донго билан тушликни баҳам кўришга таклиф қилганида, бояқиш хижолатнинг зўридан ер ёрилмадию ерга кириб кетмади. Ўша машъум зиёфатга қадар қолган икки соат вақт у навкарнинг ёрдамида мундирини хиёл бўлса-да ямаб-ясқаш ва ҳалиги бадбахт чилвирни сиёҳ билан бўйишга сарфлади. Ниҳоят кутилган мудҳиш дақиқа ҳам етиб келди.

«Умрим биро бўлиб бундай хижолат чекмагандим,— дея ҳикоя қилганди менга лейтенант Робер.— Хонимлар, у бизни қўрқитиб юборса керак, деб ўйланганди, мен бўлсам, улардан бадтарроқ қалтираб турардим. Нуқул оёғимдаги бошмоғимга қарардим ва бу алвидо пойабзалда уй бекаси ёнига қапдай яқинлашиб бораман, дея бошим қотарди. Маркиза дель Донгонинг ўшанда ҳусни ниҳоятда камол топиб, офатижон бўлган кезлари эди,— дея қўшимча қилди у.— Сиз уни кўргансиз, хонимнинг ажойиб шахло кўзлари, фаришта янглиғ мулоим қарашлари ва чеҳрасини ўраб, чиройлига чирой қўшиб турган ажиб кўнғир сочларини яхши эсласангиз керак албатта. Менинг хонамда Леонардо да Винчининг «Ироллада» картинаси осиглиқ турарди,— назаримда, бу картина ана шу хонимнинг портретидек эди. Бахтимга, бу мислсиз гўзаллик мени шу қадар лол қолдирдики, либосимдаги нуқсонларни унутиб қўйдим. Мен икки йил умримни Генуя яқинидаги тоғларда ўтказгандим ва кўзим турли фақир уфқаро, ғарибу ғураболарга кўпикиб кетганди. Шу боисдан ҳам дилимдаги завқ-шавқни яширолмай, хонимнинг ҳусни ҳақидаги гапни тўкиб солишга журъат эдим.

Аммо хушомадни чўзиб ўтириш ҳам ақлдан эмаслигини тушуниб турардим. Назокатли сўзлар айтар эканман, емакхонанинг мармар деворлари ва, назаримда, башанг кийинган ўн чоғли майла ва маҳрамлар кўз ўнгимдан сира нари кетмасди. Тасаввур қилинг-а: бу тақасалтангларнинг бари оёқларига қумуш ҳалқачалар тақилган чиройли бошмоқлар кийиб олишганди! Бу одамларнинг эғнимдаги мундир ва эҳтимол, оёғимдаги жағи очиқ бошмоғимни бақрайиб томоша қилишаётганини сезиб қолдимки, бу ҳолдан кўнглим бутуллаб вайрон бўлди. Мен битта гап билан барча

бу малайларнинг ўтакасини ёришим мумкин эдию, лекин хонимларни қўрқитиб юбораманми, дея истиҳола қилиб турардим. Сизга шуни ҳам айтиб қўйишим керакки, маркиза ўша куни, кейинчалик менга юз мароталаб тушунтиришча, далда бўлсин учун монастирь пансионидан қайинсинглиси Жина дель Донгои чақиртириб олган экан. Жина кейинчалик дилрабо графиния Пьетранерага айландики, фаровон кунларда қувноқлик ва хушфотилик, тақдир бевафолик қилган пайтларда эса матонат ва сабот хусусида ҳеч ким унга тенг келолмади.

Жина ўша кезлари ўн уч ёшда эди, лекин уни кўрган одам ўн саккиз ёшга қирган бўлса керак, дея ўйларди; ўзингиз биласиз, у табиаташ оққунгиллилиги ва самимияти билан ажралиб турарди ва шу боисдан ҳам менинг либосимни кўриб, қаҳқаҳа отиб юборишдан чўчигани учун ҳам таомлардан тотинишга журъат этмай ўтирарди; маркиза эса, аксинча, менга зўрма-зўраки илтифот намоиш этишга ҳаракат қилар, зеро, у менинг кўзларимдан бетоқат бўлаётганимни жуда яхши сезиб турарди. Хулласи калом, мен ниҳоятда ноқулай бир аҳволга тушиб қолгандим: француз учун тасаввур қилиб бўлмайдиган бир ҳол — атрофдагиларнинг нафратига бардош бермогим даркор эди. Шунда тапсрим дилемга бир фикр солди: мен хонимларга ўзимнинг қашшоқлигим ҳақида, миясимни еб қўйган кекса генералларнинг буйруғи билан икки йил давомида Генуя тоғларида нақадар азоб чекканимиз тўғрисида ҳикоя қила боладим. У ерда, дея ҳикоя қилдим мен, бизга бир кунда бор-йўғи уч унциядан нон беришар, маошин ҳам у томонларда ўтмайдиган пул билан тўлашарди. Мен бу тўғрида гап отганимдан сўнг, икки дақиқа вақт ўтмасданоқ меҳрибон маркизанинг кўзларида ёш милтираб, Жина ҳам жиддийлашиб қолди.

— Наҳот шундай бўлса, жаноб лейтенант?— дея қайта сўради қиз. — Бор-йўғи уч унция нонми?

— Ҳа, мадемуазель. Ҳафтасига уч кунлаб ҳеч нима беришмаган пайтлари ҳам бўлган. Биз уйларига жойлашган деҳқонларнинг ҳоли эса солдатларникидан ҳам хароб эди, шу боисдан биз сўнгги бурда нонимизни улар билан баҳам кўрардик.

Стол ёнидан тургач, мен маркизанинг қўлтиғидан тутиб, меҳмонхона эшигига қадар қузатиб қўйдим-да, шоша-пиша орқамга қайтдим ва бу пулни қандай сарфлаш ҳақида барча орзу-умидларимни чиппака чиқариб, чўнтагимдаги олти франкли ягона экиюни дастурхон тепасида менга хизмат қилган малайга бердим.

— Орадан бир ҳафта ўтгач,— дея ҳикоя қилишда давом этди лейтенант Робер,— французлар ҳеч кимнинг бошини танидан жудо қилмоқчи эмасликлари мутлақо аён бўлганидан сўнг, бизнинг армиямиз яқинлашиб келганида гўзал хотини ҳамда синглисини уруш суронига ташлаганича жасурлик билан Грианта қасрига яширинган маркиз дель Донго Комо соҳилларидан қайтиб келди. Маркизнинг бизга нисбатан нафрати унинг қўрқоқлигидан қолишмас, яъни чексиз эди. Шу боисдан ҳам ушбу мунофиқ менинг олдимда ялтоқлик қилаётганида унинг пўрсилдоқ ва рангпар ба-

шарасига қараб туриб, кулгим қистарди. Унинг Миланга қайтганининг эртаси куни менга уч чўзим мовут билан олти миллионля тавондан икки юз франк пул беришди, мен яна бинийидек кийиниб олдим ва бекаларга жазманлик қила бошладим, зеро, Миланда баилар мавсуми боиланмоқда эди.

Лейтенант Робернинг тарихи Миландаги барча французларнинг тарихига ўхшаб кетади; бу ўктам ва довиорак йигитларнинг қашшоқлиги устидан кулиш ўрнига одамларнинг қалбида уларга нисбатан шафқат туйғуси пайдо бўлди ва французларни яхши кўриб қолишди.

Ногаҳоний бахт ва сархушлик мавсуми бор-йўғи икки йилгина давом этди: телбаликлар ниҳоятда авжига чиқиб, завқ-шавққа берилмаган одамнинг ўзи қолмаганди. Бу ҳолни фақат қуйидаги тарихий ва теран мулоҳаза билан изоҳлаш мумкин эди: бу халқ бутун бир аср зерикиб ётганди.

Бир вақтлар машҳур Милан герцоглари Висконти билан Сфорцаларнинг саройида жануб ўлкаларига хос шаҳватпарастлик ҳукм сурган эди. Бироқ Миланни камтап, димоғдор, доим исён кўтарилишидап хавфсизаб юрадиган, ҳар нарсадан гумонсировчи ҳукмдорлар бўлмиш испанлар босиб олган 1624 йилдан бошлаб одамлар вақтичоғлик қилишни унутиб қўйишди. Улар ўз ҳукмдорларининг одатларини ўзлаштириб, ҳаётнинг ҳар бир дақиқасидан лаззатланиш ўрнига арзимаган дилсиёҳлик учун ҳам қўлларига ханжар оладиган бўлиб қолишди.

Французлар Миланга кириб келган 1796 йилнинг 15 май кунидан то Кассано ёнидаги жангдан сўнг уларни бу ерлардан қувиб юборгуларига қалар ҳаммаёқда бахтиёр телбалик, вақтичоғлик, шаҳватпарастлик ҳукм сурди. Одамлар барча зерикарли одоб қоидалари ёки шунчаки андишага мутлақо риоя қилмайдиган бўлиб қолишди. Ҳатто кекса тузжор—миллионерлар, кекса судхўрлар, қари потарнуслар ҳам одатдагидек қовоқларидан қор ёғмайдиган, даромад деган жойда ўзларини томдан ташламайдиган бўлиб қолишганди.

Фақат дворянларнинг олийнасаб доираларига мансуб бир неча оилагина, гўё ялпи хурсандчилик ва барча қалбларнинг қувончга тўлганига зарда қилгандек, ўз амлоқларига жўнаб қолдилар. Яна шунинг ҳам айтиб қўйиш керакки, француз армияси учун берилажак ҳарбий товарнинг каттагина қисмини тўлаш мажбурияти ана шу олийнасаб ва бадавлат оилалар зиммасига юкланганди.

Шоду хуррамлик манзарасидан зардаси қайнаган маркиз дель Донго биринчилар қаторида ўзининг Комо шаҳри яқинидаги ажойиб Грианга қасрига жўнаб кетди; хонимлар бир кун у ерга лейтенант Роберни ҳам олиб боришди. Бир вақтлар ушбу қаср қалъа вазифасини ўтаган бўлиб, жойлашниш жиҳатидан, чамаси, дунёда тенги йўқ эди, зеро, у ажойиб кўл тепасида, эллик метрча баландликдаги ясси жойда қад кўтариб турардики, қасрнинг деразаларидан кўлнинг каттагина қисмини томоша қилиш мумкин эди. Бу иморат маркиз дель Донголанинг авлоддан-авлодга ўтиб ке-

лувчи касри эди. Улар буни ўн бешинчи асрда қуришган экан, қаср деворига ўрқатилган ва маркиз дель Донголанинг паслий герби зарб этилган* мармар тахталар шу ҳақида далолат бериб турарди: у ерда кўтарма кўприклар ва чуқур зовурлар ҳамон сақланиб келарди. Тўғри, зовурлардаги сув энди қуриб қолибди. Лекин, шунга қарамай, унинг баландлиги бир терак бўйи, қалинлиги бир ярим қулоч деворлари ортида беҳосдан қилинадиган ҳужумдан чўчимаса бўлар ва шу боисдан ҳам маркиз қасри жуда ардоқларди. У атрофига, чамаси, муттасил бўралаб сўккани учун ҳам содиқ хизматкорлар дея ҳисоблайдиган ўттиз чоғли малайларни тўплаб олгани учун ҳам бу ерда Миландагига қараганда қўрқув азобидан камроқ қийналарди.

Қўрқиш учун эса унда асос бор эди: Австрия жангларида французларга таслим бўлган ҳарбий асирларнинг қочиниға ёрдам берсин учун маркиз Гриантадан уч лъё нарида, Швецария чегарасида жойлаштириб қўйган жосус билан тез-тез хат ёзишиб турардики, бу ҳол француз генералларига сира ёқмаслиги мумкин эди.

Ёшгина хотинини эса маркиз Миланда қолдирди. Хоним бу ерда оила ишларини бошқариб туриши, итальянларнинг таъбири билан айтганда *casa del Dongo*¹ зиммасига тушган товои миқдорини камайтиришга ҳаракат қилиши лозим эди. Бунинг учун эса у жамоат ишларини бажаришни ўз зиммасига олган баъзи дворянлар, шунингдек, насл-пасабил унча олий эмас, лекин анча шуфузли бошқа одамлар билан учрашиб турмоғи керак бўларди. Бу орада дель Донголар хонадониди муҳим бир воқеа рўй берди: маркиз ёшгина синглиси Жиннага ниҳоятда бадавлат, аслзодалардан бўлмиш бир қаллиқ тонди; бироқ бу тўра сочиға уна сепиб юрар, шу боисдан ҳам Жинна доим уни қаҳқаҳа отиб кулганича қарши оларди. Тез орада қиз ақлсиз бир иш қилди — у граф Пьетранерага турмушга чиқди. Тўғри, граф Пьетранера анча обрў-эътиборли ва келишган одам эди. Бироқ у қашшоқланиб қолган дворянлар оиласидан бўлиб, бунинг устига янги гоёлар тарафдори эди. Пьетранера Италиян легионида суб-лейтенант бўлиб хизмат қилардики, бу ҳол маркизнинг ғазабини баттар ошириб юборди.

Кайф-сафо ҳамда бахтиёрлик билан икки йил ўтиб кетди. Париж Директорияси қатъий қарор топган ҳокимият бўлиб кўринишга уринар экан, чакана кўринмаган барча одамларга қаттиқ нафрат намоиш эта бошлади. Директория томонидан Италия армиясига кўмондон қилиб тайинланган салоҳиятсиз генераллар бундан икки йил муқаддам Аркол ва Лонато* ёнида мўъжизалар гувоҳи бўлган ўша Верона водийларида кетма-кет мағлубиятга учрай бошладилар. Австрияликлар Миланга яқинлашиб келишди, энди батальонга командирлик қила бошлаган ва Кассано ёнидаги жангда ярадор бўлган лейтенант Робер ўз дугонаси маркиза дель Донго ҳузурида сўнгги марта меҳмон бўлди. Улар дилларида ҳасрат билан хайрлашишди. Робер билан Нови томон чекинаётган

¹ Дель Донго хонадони (итал.).

француз қўшинларига эргашиб граф Пьетранера ҳам жўнаб кетди. Ёни графиня Пьетранерага акаси ота-онадан қолган мероснинг қопуний улушини тўлашдан бош тортди, шу боисдан ҳам Жина армия ортидан оддий аравада жўнаб кетди.

Реакция ва эски қарашларга қайтиш даври бошландики, Милан аҳли уни «itredici mesi» (ўн уч ой) дея атади, зеро, қайта тикланган бу жаҳолатғарастлик, уларнинг бахтига чиндап ҳам ўн уч ой — Маренго яқинидаги жапга қадар давом этди. Барча чоллар, барча бадқовоқ рёкорлар бош кўтариб, ҳокимият жиловини ўз қўлларига олишди ва жамиятда корчалонлик қила бошладилар; тез орада эски тузумдан юз ўгирмаган ушбу содққ фуқаролар қинилоқларда, Наполеонин Мисрда мамлуклар осиб ўлдиришибди, — қилмиш-қидирмиш шу-да, — дея гап тарқатишди.

Ўз амлокларида қайтиб келиб, интиқом иштиёқида ёнаётган гийбатчи дворянлар орасида айниқса маркиз дель Донго қутурмоқда эди. Маркиз ўта мутаассиб қарашлари туфайли табиий равишда кўп ўтмай партияга раҳбар бўлиб олди. Бу партиянинг дўсларига қўрқув даҳшат солмаган пайтда анча ҳалол бўлган, бироқ ҳозир қўрқувдан ҳамон дар-даг титраб турган аъзолари австриялик генералини ўз пэмиларига сола билдилар. Табиатан анчайин юмшоққўнғил бу генерал уларнинг раъйига қараб, қаттиққўллик бу энг оқилона спёсат деган қарорга келди-да, юз эллик нафар ватанпарварни қамоққа олишни буюрди, булар эса ўша кезлари Италиянинг энг асл одамлари эди.

Тез орада уларни Каттаро* кўрфазига олиб бориб, ер ости горларига банди қилишдики, рутубат, энг муҳими эса очлик кўп ўтмай бу «аблаҳлар»нинг суробини тўғрилаб қўйди.

Маркиз дель Донго катта мансабга эга бўлди. Унинг беҳисоб фазилатлари ёнига разилона зикналик ҳам қўшилдики, ушбу армон-давлат синглиси, графиня Пьетранерага сариқ чақа ҳам жўнатмагани ва бундан буён ҳам жўнатмаслиги тўғрисида ҳаммага мақтаниб юрди; Жина эса бу орада ҳамон, муҳаббат оташида қоврилар ва эрнин тарк этишни истамагани туфайли у билан Францияда почор умр кечирарди. Меҳрибон маркиза дель Донго қайинсинглисини ўйлаб ҳасрат чекарди, ниҳоят у ўзининг жавоҳиротлари сақланадиган қутичасидан чоғроқ бир неча бриллиантни ўғирлашга муваффақ бўлди. Эри ҳар куни кечқурун бу қутичани ундан олиб, каравоти тагида турадиган темир сандиққа яшириб қўярди. Маркиза эрига саккиз юз минг франкли сеп олиб келганди, ундан эса ҳар ойда шахспй харажатлари учун бор-йўғи саксон франк пул оларди. Французлар Миланни тарк этган ана шу ўн уч ой вақтин бу тортипчоқ аёл ҳар хил узрли баҳоналар топиб, қора кийимда ўтказди.

Очигини айтганда, биз кўнгина нуфўзли ёзувчиларга таҳассуб қилиб, қаҳрамонимиз тарихини унинг туғилишидан бир йил олдинги воқеалардан бошладик. Аслида эса, бу китобнинг бош қаҳрамони, Милан аҳлининг таъбири билан айтганда, Фабрицио Валь-

сера marchesino¹ дель Донгонинг худди ўзгичасидир. У ўзига худди французларни қувиб юборишган пайтда туғилишни лозим топди ва тақдир тақозоси билан жаноб маркиз дель Донгонинг иккинчи ўғли бўлиб чиқди. Муҳтарам китебхон ушбу тўра тўғрисида баъзи нарсаларни билади, яъни унинг юм ранглар ва нўрсилдоқ акалиги, табассуми эса сохталигидай, унинг янги юзларга чексиз нафрат билан қарашида хабардор албатта. Дель Донголарнинг авлоддан-авлодга қолиб қолайтган барча маз-мулкларнинг меросхўри қилиб маркизининг катта ўғли Асканьо тайинланганди. Бу бола ўз отасига жуда муносиб бўлиб, унинг қўйиб қўйгандек худди ўзи эди. Барча олийпасаб аъёнлар аймақдаги осиб ўлдирилдида чиқариб қўйган генерал Бонапарт сира кутлмаганда Сен-Бернар довоидан охиб ўтиб, Миланга кириб келганда Асканьо саккизда, Фабрицио эса икки ёшда эдилар. Генералнинг паҳарга кириб келиши тарих саҳифаларидаги яна бир кутлмаган иш бўлди: қувончининг зўридан ақлдан озаётган бутун бир халқни тасаввур қилиб кўринг-а. Бир неча кундан сўнг Наполеон Маренго ёшидаги катта жангга зафар кучди. Бундан кейинги воқеаларни ҳикоя қилишнинг ҳожати йўқ. Милан аҳли беҳад шод-хуррам, иккинчи эди: мазкур туйғуга интиқом ҳақидаги фикр омухта бўлиб кетганди: бу юмшоқкўнгил халқ нафратларининг илми акалигини билиб қолганди. Тез орада Каттаро кўрфазнарида смон қолган саноқли ваташарварлар сургундан қайтиб келишди, уларнинг қайтиши миллий тағана сифатида байрам қилинди. Суратларига қолган, ранглари заъфарон, катта-катта кўзлари атрофга ҳайрат билан боқётган бу маҳбуслар атрофларидаги янги шоду хуррамлик ичида жуда ғалати кўринишарди. Айниқса помига доғ туширган аслзода оилалар учун уларнинг қайтиши бамисоли қочилга ишора бўлди. Маркиз дель Донго биринчилар қаторида ўзининг Грианта қасрига жуфтакли ростлади. Кўпгина кибор оилаларда оталар қалбини нафрат ва қўрқув қоплаганди, аммо уларнинг хотинлари билан қизлари французларнинг Миланин биринчи марта забт этиши уларга қапчадан-қапча қувонч келтирганини эслашар ва Маренгонин ишғол этишганидан сўнг дарҳол Casa Tanzi² да ўтказила бошланган қувноқ баллар тўғрисида озиқиб ўйлашарди. Ғалабадан сўнг бир неча кун ўтгач, зиммасига Ломбардияда осейишталлик сақлаш вазифаси юкланган француз генерали барча фермерлар, дворян ерларини ижарага олиб ишлаётган деҳқонлар, барча қишлоқ кампирлари Италия тақдирини ўзгартириб юбориб, голиблар бир кунда ўн уч қалъани забт этган ўша Маренго ёнидаги ажойиб ғалаба тўғрисида мутлақо ўйламай қўйишганини пайқаб қолди: барчанинг фикр-ёди Брешиянинг бош ҳомийси авлиё Жовитанининг каромати билан банд эди,

¹ «Маркезино» дея талаффуз қилинади. Германиядан ўзлаштириб олишган маҳаллий удумга кўра бу унвон маркизининг ўғилларига берилди. Графнинг ўғиллари — «коптино» қизлари эса — «коптесина», дея аталади. (*Муаллифнинг изоҳи*).

² Баллар саройи.

Ваҳпйга кўра, Наполеон ҳамда французларнинг ҳузур-ҳаловати Маренгодан сўнг ронча-роса ўн уч ҳафта ўтгач тугар эмиш. Маркиз дель Донго ва газабининг зўридан ўзларини қаерга қўйишни билмай юрган ўзга амлок эгаларини оқлаб шунини айтиш керакки, улар бу кароматга сидқидилдан ишондилар. Бу жанобларнинг бари умри бино бўлиб тўртта ҳам китоб ўқишмаганди. Энди бўлса, ўн уч ҳафтадан сўнг Миланга қайтиш учун йўл ҳозирлигини кўра бошладилар; бироқ вақт ўтиб борар, Франция эса муваффақият кетидан муваффақият қозонарди. Наполеон Парижга қайтгач, доно декретлар чиқариб, бир вақтлар Маренго яқинида уни хорижийлар ҳужумидан сақлаб қолганидек, революцияни қутқара олди. Шундан сўнг ўз амлокларига қочиб қолган ломбардиялик дворянлар Брешия ҳомийсининг ваҳпйдан айтган кароматини нотўғри тушувишганини англашди: авлиё ўн уч ҳафта ҳақида эмас, балки ўн уч ой тўғрисида гапирган. Ўн уч ой ҳам ўтиб кетди, Франциянинг фаровонлиги эса кундан-кун ошиб борарди.

1800 йилдан то 1810 йилгача давом этган муваффақиятлар ва тинимсиз тараққиёт тўғрисида эслатиб ўтамиз холос. Деярли бутун ана шу вақтни Фабрицио Грианта амлокида, деҳқон болалари орасида ўтказди. У тенгдошлари билан муштлашар, мактабнинг остонасини ҳам ҳатлаб ўтмаган, ҳатто саводи ҳам чиқмаган бир болакай эди. Шундан сўнг уни Миланга, тақсир иезуитлар коллежисига жўнатишди. Маркиз ўғлини лотин тилига муттасил русубликкалар ҳақида гапирадиган қадимги авторлар асари бўйича эмас, балки юзтадан мўлроқ гравюралар билан безатилган ва XVII аср рассомлари мўйқаламининг дурдонаси бўлган ажойиб фолиант бўйича ўқитишларини талаб қилди. Ушбу катта китоб 1650 йилда Парма архиепископи Фабрицио дель Донго томонидан чоп этдирилган Вальсерралар уруғи, маркиз дель Донголар шажараси эди, Вальсерралар уруғининг кўпгина вакиллари жангчилар бўлишган экан, шу билан ҳам гравюраларда мазкур фамилияга мансуб бироқта қаҳрамон кучли шамшир зарби билан душманларни яқсон этаётгани чизилган беҳисоб жангу жадаллар манзараси тасвирланган эди. Бу китоб Фабрициога жуда ёқарди. Фабриционини жошдан ортиқ кўрадиган онаси баъзан уни кўриб келгани Миланга бориш учун эридан рухсат оларди, бироқ маркиз йўл харажатлари учун унга сариқ чақа ҳам бермасди. Пулни унга қайинсинглиси, меҳрибон графиня Пьетрапера бериб тургувчи эди. Французлар қайтиб келганидан сўнг, графиня Италия вице-қироли шахзода Евгений саройида энг пуфузли хонимлардан бири бўлиб қолганди.

Фабрицио биринчи ибодатга борганидан сўнг, у ҳамон ўз хоҳиши билан сургунда яшаётган маркиз дель Донгодан баъзи-баъзида жининини коллегиядан уйига олиб келиш учун ижозат олди. Графиня, гарчи ёзинини сал-палгина биладиган, деярли саводсиз бўлса-да, лекин жуда келишган, ўзига хос, доим жиддий юрадиган бу ақлли бола киборлар доирасига мансуб хонимнинг меҳмонхона-

сига сира ҳам дог тушпрмайди, дея қарор қилганди. Хоним пимага қўл урмасин, бу ишни ўзига хос бир эҳтирос билан бажарарди, у коллегия ректорига, агар жияним Фабрицио ўқишда катта ютуқларга эришиб, йил охирида мукофотларга сазовор бўлса, сизга доим хайрихоҳлик қиламан, дея ваъда берди. Чамаси, жиянини шу мукофотларга сазовор бўлишига имконият яратиш учун бўлса керак, графиня уни ҳар шапба коллегиядан олиб кетар ва кўпинча фақат чоршапба ёки пайшанба кунларигина қайта олиб борарди. Иезуитлар, гарчи Италиянинг вице-қироли шаҳзода Евгенийнинг илтифотини қозонган бўлишса-да, бироқ қироллик қонунлари бўйича мамлакатда қувғин қилинган эдилар. Шу боисдан ҳам пихини ёрган дипломат бўлмиш коллегия ректори даста дароз сарой хоними билан дўстона муносабат ўрнатиб ўзи учун нақадар фойдали эканини дарҳол тушунди. У Фабриционинг дарсларга келмай қолишидан шикоят қилишга журъат этмасди. Лекин шунга қарамай, бола йилнинг охирида бешта фах бўйича биринчи мукофотни олди. Табиийки, графиня Пьетрапера ёнида гвардия дивизиясининг генерали бўлиш эри ҳамда вице-қиролининг мулозимларидан иборат беш-олти нафар аъёнлар билан иезуитлар коллегиясига қадам ранжида қилди ва намунали ўқувчиларга мукофот топишириш маросимида иштирок этди. Шундан сўнг ректор боғлиқларининг мақтовига сазовор бўлди.

Графиня болани шаҳзода Евгений ҳукмронлик қилган ана шу қисқа вақт ичида бўлиб ўтган барча тантаналарга олиб борди. У ўз ҳукми билан Фабрициога гусарлар офицери унвонини олиб бердики, болакай ўн икки ёшидаёқ гусарлар мундирини кийиб юрадиган бўлиб қолди. Бир кун графиня жиянининг хушсураганига қойил қолиб туриб, шаҳзодадан уни паж этиб тайинлашни илтимос қилди, бу ҳол дель Донголар оиласининг янги ҳокимиёт билан муросага келиши деган маънони англатарди. Аммо эртаси кун графиня, гарчи унинг бажарилиши учун арзимас бир шарт — бўлажак пажнинг отасидан ризолик олиш қолган бўлса-да, бу илтимосни шаҳзоданинг хаёлидан чиқариб ташлаш учун ўзининг бутун таъсир кучини ишга солишга мажбур бўлди, зеро, маркиз дель Донго, турган гап, бунга ўлса ҳам розилик бермаган бўларди. Синглизининг бу қилигидан мавжуд тузумга норозилик намоиш этиб юрган маркиз дель Донго безовта бўлиб қолди ва узрли баҳона топиб, навқирон Фабрициони Гриантага чақиртириб олди. Графиня акасини, одамни безор қиладиган даражада аҳмоқ, агар унга йўл қўйиб берилса, кўп ёвузликлар қилиши мумкин, дея ҳисоблар ва ундан нафратланиб юарди. Лекин у жияни Фабрициони ҳаддан ташқари яхши кўрарди ва шу боисдан ҳам ўн йиллик сукутнинг бузиб, маркизга жиянини ҳузурига юборишни талаб қилган ҳолда мактуб йўллади: унинг мактуби жавобсиз қолди.

Шундай қилиб, Фабрицио энг жангари аجدодлари томонидан қурилган ҳайбатли қасрга қайтди. У фақат ҳарбий пйзомпомаю отининг юришини биларди холос: худди хотини каби болани жонини

дан ортинқ яхши кўрадиган граф Пьестранера Фабрициони тез-тез отга миндириб, ўзи билан парадларга олиб боргувчи эди.

Фабрицио Гриантага етиб келганида эммаси ва унинг ажойиб меҳмонхоналари билан хайрлаша туриб йнглагипидан кўзлари ҳамон қезариб турарди, уйда эса ойиси билан опаларигина уни кучоқ очиб кутиб олишди. Отаси катта ўғли маркезино Асканьо билан бўлмасига кириб, уни ичидан қулфлаб олганди: улар ичкарида кейинчалик Венага жўнатилиш шарафига муяссар бўладиган шифрли хатлар ишю этиш билан банд эдилар, ота-бола одадда бўлмадан фақат тушки овқатдагина чиқишарди. Уйдагиларга маркиз маҳобат билан, қонуний меросхўримни ҳар бир амлоқдан натура, яъни маҳсулот тариқасида олинадиган даромадни пулга чақиб ёзишни ўргатапман, дея баҳона қиларди. Аслида эса у ўз ҳукминин қизганар ва ҳатто ўз ўғли ва авлоддан-авлодга ўтиб келаётган ер-мулкининг меросхўри билан ҳам бу тўғрида гаплашишни лозим кўрмасди. У Асканьонин ҳафтасига икки-уч марта Швейцарияга юбориб турадиган ана шу ҳар бири ўн тўққиз-йигирма бетлик маълумотларни шифрлашга ўргатиб олганди. Бу маълумотлар Швейцариядан кейинчалик Венага жўнатиб юбориларди. Маркиз ўзича қонуний ҳукмдорларинин Италия қироллигидаги ички аҳвол билан тапиштиряпман, дея хаёл қилиб юрарди. Гарчи маркиз бу аҳволдан мутлақо беҳабар бўлса-да, унинг хатлари веналик ҳукмдорларга мойдек ёқарди. Бунинг маълум сабаблари бор эди: маркиз ўз ишончли одаминин у гарнизондан бу гарнизонга кўчиб ўтаётган биронта француз ёки итальян полкининг солдатлари сопини сапаб келиш учун катта йўлга юборарди-да, сўнг-ра Вена саройига йўллайдиган маълумотномасида ушбу ҳарбий қисмининг мавжуд таркибини лоақал чорақ миқдорда қисқартириб кўрсатишга ҳаракат қиларди. Ҳудаям аҳмоқона ёзилган бўлса-да, маркиз йўллайдиган хатларнинг битта фазилати бор эди: улар ҳаққонийроқ ёзилган бошқа маълумотномаларни рад этар ва шу бойсдан ҳам ҳукмдорларга ёқарди. Фабриционинин Гриантага қайтишидан хиёл олдин маркизнинин камергерлик мундирини биринчи даражали австрийс орденининг бешинчи юлдузи бекорга безмаган эди. Тўғри, у ўз бўлмасидан ташқарида мазкур мундирни кийиб юришга журъат этмас ва бу ҳолдан ниҳоятда дили сиёҳ бўларди. Лекин ўғлига айтиб туриб хат ёздирар экан, албатта ўша зарбоф мундирини кийиб, барча нишонларинин тақиб оларди. Ўзга либос унинг назарида ҳокими мутлаққа нисбатан ҳурматсизликдек кўринарди.

Маркиза кенжа ўғлининг ёқимтойлигидан ҳайратланарди. Бироқ у йилига икки-уч марта генерал граф д'А*** га (бир вақтлардаги лейтенант Роберни ҳозир шундай аташарди) мактуб йўллаб турарди. Ўзи ёқтирган одамларга эса маркиза сира ҳам ёлгон гапира олмади. Хоним ўғлининг билимларинин синов қилиб кўргач, унинг чаласаводлигидан қаттиқ ҳайратга тушди.

«Деярли ҳеч нимани билмайдиган мендек одамгаки у чаласавод бўлиб кўриндими, аллома одам бўлмиш Робер уни мутлақо

саводсиз деб гопса керак, ҳозирги замонда эса шахсий хизматлар-
сиз бироқ мартабага эришиб бўлмайди», — дея ўйларди ҳасим.

Шунингдек Фабриционинг яна бир хусусияти уни қаттиқ ҳай-
ратга солди: бола иезуитлардан ўрганган барча дин қоида-тарига
ниҳоятда жиддий қарарди. Маркизанинг ўзи ҳам анчайин тақво-
дор бўлса-да, аммо боланинг мутаассибона ҳудожўйлиги уни кўр-
қитиб юборди: «Агар маркизнинг бу таъсир воситасида фойдала-
нишга фаросати етса, у ўғлимини меҳдан совитиб, ўзига огдириб
олади». У шунини ўйлаб, анча кўз ёш тўкди, бироқ бундан Фабри-
циога нисбатан оташин опалик меҳри қайтанга янада ошди холос.

Ўттиз-қирқ хизматкор у ёқдан-бу ёққа танда қўядиган қаср-
даги ҳаёт жуда зерикарли эди, шу билан ҳам Фабрицио кун бўйи
вақтини ов билан ўтказар ёки қайиққа ўтириб кўлда сайр қилар-
ди. Тез орада у отбоқар ва кучерлар билан иноқ бўлиб кетди: улар-
нинг бари очиқдан-очиқ французлар тарафдори бўлиб, маркиз
ёки унинг катта ўғлига хизмат киладиган тақводор малайлар-
нинг устидан кулиб юришарди. Улар айниқса бу такаббур малай-
ларнинг хўжайинларига тақлидан, сочларига уша селиб юриш
одатларини калака қилишарди.

Иккинчи боб

...Зулмат ила Зухрони беркитганида осмон
Кўкка боқсам, ҳаёлим учар келажак томон:
Унда тапгри дунёнинг йўлларини чизадир,
Мавжудотнинг қисмати толенни ёзадир.
Гоҳида шафқат айлаб ғуноҳкор бандага ул,
Назар этиб фалакдан кўрсатгувси одил йўл.
Осмон ёритқичлари — сирли ёзувлар мисол
Айтиб турар қувонч, ғам, недир иқбол, истиқбол.
Бироқ ўлим ва дунё ғамига ғарқ инсонлар,
Ёзувларни ўқишга топишмас ҳеч имконлар.

Ронсар¹.

Маркиз маърифатни кўргани кўзи йўқ эди. «Ғоялар,— дегу-
чи эди у,— ҳа, худди ана шу ғоялар Италияни хароб этди», авва-
лига у илму маърифат олдидаги ана шу даҳшат билан кенжа ўғ-
лининг иезуитлар коллегиясида ажойиб тарзда бошланган маъру-
мотини камол топдириш заруратини қандай уйғунлаштиришни
билмай гаранг бўлиб юрди. Ниҳоят маркиз энг хавфсиз йўл Фаб-
рициога лотиш тилидан сабоқ бермоқни давом эттиришни Грианга
черковининг руҳонийси — аббат Бланесга топширишдур, деган
қарорга келди. Бироқ бунинг учун чолнинг ўзи лотин тилини бил-
моғи лозим эди. Аббат Бланес эса бу тилдан нафратланар, унинг
лотин тилидаги бор-йўқ билими афкори омма учун чоп этилган
китобдаги сураларни ёд ўқишу қавмига уларнинг маъносини ча-
лакам-чатти тушуштириб беришдан иборат эди. Аммо шунга қара-
май, бутун қавмда уни ҳурмат қилишар ва ҳатто бир оз ҳайиқиб

¹ Шеърларни Муҳаммад Али таржима қилган.

ҳам юришарди: у доим. Брешиянинг ҳомийси авлөд Жовитанинг ўша машҳур каромати ўн уч ҳафта ва ҳатто ўн уч ойдан кейин ҳам рўёбга чиқмайди, дегувчи эди. Бу тўғрида ишончли дўстлари билан суҳбатлашаётганида эса кароматдаги ўн уч рақамини бутунилай бошқача тушуниш лозим, дея қўшимча қилардики, агар ҳаммага дилидагини очиқ айтавериш мумкин бўлганида, унинг йима демоқчи эканлигини англагач (1813), кўпчилиكنинг ҳайратдан оғзи очилиб қолган бўларди!

Ҳап шунда эдики, ҳалол, ақли анча зукко, серсаховат одам бўлмиш аббат Бланес барча тушларни жомхонада ўтказарди: у илми нужум шайдоси эди. Кун бўйи юлдузларнинг жойлашиши ва уларнинг ўзаро ҳаракатига оид турли мураккаб ҳисоб-китоб билан шуғулланар, тунда эса уларнинг осмону фалакдаги ҳаракатини кузатиш билан банд бўларди. Камбағаллиги туфайли унинг фақат биттагина узун мунажжимлик кузатув асбоби бор эди холос. Ўз умрини империяларнинг қулаши, дунёни ўзгартириб юборадиган революциялар бошланишининг аниқ муддатини каромат қилишга бағишлаган одамнинг қандайдир тилларни ўрганишга нақадар беписанд қарашини тасаввур этиш қийин бўлмаса керак. «Нима, менга лотин тилида еғўнс деб аталлигини ўргатинганидан буён от тўғрисида бирои янги парса билиб олдимми?» дегувчи эди у Фабрициога.

Деҳқонлар аббат Бланесни жодугар дея ҳисоблашар ва ундан ҳайиқишар, чол ҳам бунга эътироз билдирмасди: унинг тушлар жомхонада ўтириб чиқишидан қўрқадиган деҳқонларнинг ўғрилари қилишга юраклари дов бермасди. Аббат Бланеснинг ҳамкасблари — чор-атрофдаги руҳонийлар чолнинг қавми олдидаги обрў-эътиборига ҳасадлари келар ва уни ёқтиришмасди, маркиз дель Донго уни ўзи паст табақадаги бир одаму намунча билимдонлик қилади, деб ёмон кўрарди. Фабрицио эса уни қаттиқ ҳурмат қилар ва чолнинг кўнглига қараб, баъзан бутун кечалари жуда катта рақамларни қўшиб ёки кўпайтириш билан банд бўларди. Сўнгра у жомхонага чиқарди, — бу жуда катта эътибор ва ишонч эдики, аббат Бланес ҳали бундай ишончни ҳеч кимга раво кўрмаганди. Лекин чол бу болакайни соддадиллиги учун яхши кўрарди. «Агар мунофиққа айланаиб кетмасанг, — дегувчи эди у Фабрициога, — ҳақиқий ипсон бўлиб улғаясан».

Барча ўйинларда жон-жаҳди билан ҳеч нарсадан қўрқмай иштирок этадиган Фабрицио йилига икки-уч марта кўлда фарқ бўлиб, ўлишига бир баҳя қоларди. У Грнанта ва Каденабиядаги деҳқон болаларининг барча қаҳрамонона экспедицияларига бошчилилик қиларди. Зимистон тушларда бу шумтакалар аллақайқдан яалитлар толиб, балиқчилар харсангтош ёки соҳилдаги дарахтларга боглаб кўядиган қайиқ записирларининг қулфларини очтишарди. Шуни ҳам айтиш керакки, Комо кўлида балиқчилар қармоқларни соҳилдан анча узоққа ташлаб қўйишарди. Қармоқ богланган чилвирининг юқори учига пўкак ёпиштирилган тахточа богланиб, унинг тепасига қўнғироқчали ёнғоқ повда ўрниатиб қў-

йиларди. Балиқ қармоққа илиниб, чилвирин тортганида, қўлғироқча жириглаб кетарди.

Фабрицио бошчилигидаги бу тунги юришлардан асосий мақсад — тапшланган қармоқларни балиқчилар қўлғироқчаларинг жириглашини эшитмасларидан аввал кўздан кечириши эди. Бу дадил экспедициялар учун ҳаво айниб турган пайтини танлашар ва тонг отишидан бир соат олдин қайиққа ўтириб, қўлнинг ўртасига чиқинларди. Қайиққа ўтиришар экан, болакайлар ўзларини катта хавфхатар кутипти деб ўйлашарди,— улар учун энг мароқлиги ҳам маъна шу эди. Шу боисдан ҳам улар оталарга таассуб қилишганича овоз чиқариб Аве Магiani ўқиб боришарди. Лекин қўлнинг дуо ўқиб бўлиб, энди сузиб кетмоқчи бўлиб туришганида Фабрицио биронта аломатдан ташвишга тушиб қоларди. Гарчи у аббат Бланеснинг кароматларига тариқча ишонмаса-да, кекса дўстининг илми нужумга доир машғулотларига қатнашининг ягона оқибати хурофий аломатларга ишониши эди. Фабриционинг ҳаёлотида турли аломатлар унга гоҳ муваффақият, гоҳ муваффақиятсизлик белгиси бўлиб туюларди. Бутун тўда ичида у энг шижоатли ва қатъий бўлгани учун ўртоқлари Фабриционинг кароматларига қулоқ солгучийдилар: агар қайиққа ўтиришаётганида соҳилдан руҳоний ўтиб қолса ёки сўл томонларидан қарга париллаб учса, улар қайиқ занжирини қайта қулфлашарди-да, уй-уйларига тарқалиб, ухлагани ётишарди. Шундай қилиб, аббат Бланес Фабрициога апчайин қийин фан — илми нужум соҳасидаги билимларини ўргатмаганди-ю, лекин ўзи ҳам билмаган ҳолда, уни турли аломатларга қаттиқ ишонадиган қилиб қўйганди.

Маркиз ўзининг махфий ёзишмаларига доир биронта кўнгилсиз тасодиф туфайли бир кун эмас, бир кун бутунлай синглисига қарам бўлиб қолиши мумкинлигини тушунар ва шу боисдан Фабрициога ҳар йили муқаддас Анжела байрамида, яъни графиня Пьестранеранинг туғилган кунинида бир ҳафтага Миланга бориб келиш учун руҳсат бериларди. Фабрицио бутун йилни ана шу ҳафта орзусида ва ўша бахтиёр кунлар хотираси билан ўтказарди. Муҳим сиёсий мақсадлар йўлида ижозат этиладиган бу сафар харажатлари учун маркиз ўғлига тўрт эюю берар ва ўз одати бўйича доим Фабрициога ҳамроҳ бўлиб борадиган хотинига сариқ чақани ҳам раво кўрмасди. Бироқ улар сафарга жўнашларидан бир кун олдин Комо шаҳри орқали ошпаз, олти нафар малай ва бир жуфт ёт билан кучер жўнатиладди. Шу боисдан ҳам Миланда маркизанинг ихтиёрида доим карета бўлар, тунги овқатни эса, у ерда ҳар кун икки кишига мўлжаллаб пиширишарди.

Ҳаммага заҳар сочиб кун кечирадиган маркиз дель Донгонинг турмуш тарзини қувончли деб бўлмасди, албатта, лекин шу зайлда яшашга жазм этган аслзода оилалар обдон бойиб боришарди. Маркиз йилига икки юз минг ливрдан мўлроқ даромад олса-да, бу маблағнинг чорақ қисмини ҳам сарфламасди: у орозу-умидлар билан яшарди. 1800 йилдан то 1813 йилгача кечган муттасил ўн уч йил давомида маркиз ярим йил ўтмасдапоқ Наполеонни тахтдан қула-

тиналди, деган қатъий иншонч билан яшади. 1813 йилнинг бошида Березинодаги ҳалокат тўғрисида хабар топгач, унинг боши қанчалар осмонга етганини тасаввур қилаверасиз. Парижнинг ишғол этилгани ва Наполеоннинг тахтдан воз кечганини эшитганидан сўнг маркиз ақидан озинишга сал қолди: ана шунда у хотини билан спиллисининг шаънига қаттиқ ҳақоратли сўзлар айтишга журъд этди. Дарҳақиқат ўн тўрт йиллик орзиқиб кутишдан сўнг маркиз Австрия қўшинларининг Миланга қайтишини кўриндек зўр қувончга мушарраф бўлганди. Венадан олинган буйруққа биноан австриялик генерал маркиз дель Донгонинг ҳурматини жойига қўйиб, ниҳоятда иззат-икром билан қабул қилди; шу заҳоти маркизга муҳим маъмурий лавозимлардан бирини таклиф этишган эди; бунинг у хизматига яраша мукофот тариқасида қабул қилди. Маркизнинг тўнғич ўғли лейтенант унвонига Австрия тоғу тахтипининг оқсуяк полкларидан бирига хизмагга олинди, бироқ кенжа ўғли ўзига таклиф қилинган кадет унвонини қабул қилмоқчи сира истамади. Маркизнинг бениҳоя сурбетлик билан зафар нашидасини суриши бор-йўғи бир неча ой давом этди холос, унда кейин эса тақдирнинг шафқатсиз қилвирикларини бошланди. Маркиз ҳеч қачон давлат арбоби салоҳиятига эга бўлмаган малайлар, нотариус ва хонадон врач билан қишлоқда кечган ўн тўрт йиллик ҳаёти, кексайиши ўлароқ пайдо бўлган тажаниглиги оқибатида у жўн бир одамга айланганди. Кўҳна Австрия монархиясининг сусткаш ва мураккаб, лекин жуда пухта ўйланган идора услуби алоҳида истеъдод талаб қилар, қобилиятсиз одамнинг муҳим лавозимда узоқ вақт ишлашига йўл қўймасди. Маркиз дель Донгонинг католаридан унинг қўл остидагиларнинг эпасаси қотар, баъзида эса шу католар туфайли иш-бутунлай тўхтаб қоларди. Бу ашаддий монархистнинг путқлари аҳолини ғафлат уйқусига солиб, беғам ва лоқайд қилиш ўрнига унинг ғазабини қайнатарди. Куплардан биринда маркиз император ҳазрати олийлари унинг истеъфога чиқариш ҳақидаги илтимосини инobatга олиб, маъмурий лавозимдан озод этгани, лекин шу билан бирга уни Ломбардо-Венеция қиролиги бош можордом¹нинг иккинчи ёрдамчиси этиб тайинлангани ҳақида хабар топди. Маркиз ўтакетган адолатсизлик қурбони бўлдим, дея қаттиқ ғазабланди ва ҳатто матбуот эркинлигидан қаттиқ нафратланишига қарамай, «Дўстимга мактуб» номи билан мурожаатнома эълон қилди. Кейин у императорга, барча министрларингиз — хоин, зеро, улдининг бари — якобинчилардир, дея хат ёзди. Шу ишларни қилиб бўлгач, маркиз маҳзун кайфиятда Гриантадаги амлокига қайтди. Бу ерда у Наполеон тахтдан қулаганидан сўнг Миландаги казо-казолар саъй-ҳаракати билан Италия қиролининг собиқ министри, катта эътиборли граф Прина кўчада уриб ўлдирилганини эшитиб, кўнгли таскин топди. Граф Пьетрапера ҳаёти-ни хавф остига қўйиб бўлса-да, министрни қутқармоқчи бўлибди-ю,

¹ Можордом — ўрта асрларда Ғарбий Европада қирол саройининг вазири. (Тарж.)

бироқ бунинг уддасидап чиқолмабди. Оломон министрини зоптлар билан дўшослабди. Бу қийноқ беш соатча давом этибди. Маркиз дель Донгоининг пири бўлмиш мипланлик руҳонийлардан бири — Сан-Жованни черковининг панжарадор эшигини очиб бериб, Принани қутқариб қолиши мумкин экан, чунки бечора министри ана шу эшик ёнидан сургаб ўтишган ва ҳатто маълум муддат кўча ўртасидаги зовурга ташлаб ҳам қўйишган экан, лекин руҳоний бадхоҳлик билан эшикни очишдан бош тортди. Бунинг эвазига маркиз ярим йилдан сўнг руҳонийни зўр мамнуният билан юқорироқ мансабга эришишига ёрдам берди.

Маркиз куёвини жуда ёмон кўрарди, зеро, граф Пьетранера ҳатто эллик луидор даромади бўлмаса-да, ўз ҳаётидан сира зорланмас, бунинг устига, умри давомида тобиғий келган гоёларига содиқ қолиб, имонини сотмас ва маркиз қабиҳ яқобинчилик дея атовчи барчага баробар адолатни тарғиб этарди. Граф Австрия армиясида хизмат қилишдан бош тортди; унинг бу рад жавоби тегишли баҳоланди. Принанинг ўлимидан сўнг бир неча ой ўтгач, бечоранинг қотилларини ёллаган худди ўша одамлар генерал Пьетранеранинг ҳам ҳибс қилинишга эришдилар. Бироқ унинг хотини шу заҳоти сафар гувоҳномасини олиб, почта бекатида от буюртди. У Венага бориб, императорга бор ҳақиқатни айтишга жазм қилган эди. Принанинг қотиллари қўрқиб кетишди ва улардан бири, Пьетранера хонимнинг амакиваччаси, ярим кечада, графини Венага қараб йўлга тушишидан бир соат олдин, унга эрининг қамоқдан озод қилиниши ҳақида буйруқ олиб келди. Эртаси купн австриялик генерал граф Пьетранерани ҳузурига чақириб, илтифот билан кутиб олди-да, истеъфодаги офицер сифатида сизга пенсия тайин этиш масаласи тез кунлар ичида ижобий ҳал қилинади, дея уни ишонтирди. Ақлли ва раҳмдил, таъти генерал Бубна Принанинг ўлдирилиши ва граф Пьетранеранинг қамоққа олинишидан қаттиқ хижолатда эди.

Графиня Пьетранеранинг қатъияти бартараф этган ана шу ҳатардан сўнг эру хотин генерал Бубнанинг аралашуви туфайли чиндан ҳам тезда ҳал бўлган пенсия билан амал-тақал куп кечира бошлашди.

Яхшиямки графиня беш-олти йилдан буён бир бадавлат йигит билан яқин дўст тутиниб юрарди. У йигит графнинг қадрдон дўсти бўлиб, Миландаги каретага қўшиладиган энг яхши инглиз отлари, Ла Скала театридаги ўз ложаси ҳамда шаҳар ташқарисидаги вилласини бажонидил уларнинг ихтиёрига бериб қўйгувчи эди. Аммо жангчилик шарафини астойдил эъзозловчи ва табиатан жиззаки бўлган граф жаҳл устида пожўя ҳаракатлар қилиб қўярди. Бир купн у бир неча йигитлар билан овга чиққанида ўзга байроқ остидаги армияда хизмат қилган йигитлардан бири Цизальнини республикаси солдатларининг жасоратини шубҳа остига олиб, уларни калака қила бошлади. Граф унинг қулоқ-чаккасига шана-лоқ тортиб юборди: ўша заҳоти дуэль бўлиб, марра ёнида, ўша йигитлар орасида секундантларсиз ёлғиз ўзи турган граф ўлди-

рилди. Бу гаройиб олинув ҳақида турли мичминлар тарқалди, шундан сўнг ўша жанжалда иштирок этган зотларнинг бари ими-жимида Швецария бўйлаб саёҳатга жўнашни лозим топишди.

Тақдирга тан бериш, дея аталмиш бемаъни матонат — индамай дор остига борадиган аҳмоқларнинг матонати графиния Пьетранеранинг табиатиға мутлақо ёт эди. Эрининг ўлими қаттиқ ларзага солган графиния яқин дўстн, ўша бадавлат йигит Лимеркатида сиз ҳам саёҳатга жўнайсизу Швейцарияда граф Пьетранеранинг қотилини топиб, уни ё карабидан отиб ташлайсиз ёки қулоғининг тагига тарсаки тушириб, ўч оласиз, дея илтимос қила бошлади.

Лимеркати бу режа ғирт бемаънилигини айтганди, графиниянинг дилидаги муҳаббат ўринини нафрат ҳисси эгаллади. Шунинг учун хоним Лимеркатиға илгаригидан ҳам кўпроқ илтифот кўрсата бошлади — графиния йигитнинг қалбида сўна бошлаган муҳаббатини қайта аланга олдирмоқчи, сўнгра шартта ундан юз ўгириб, шу йўсинда ўч олмоқчи эди. Бундай интиқом режаси французларға тушунарли бўлсин учун шунинг ҳам айтиб қўяйки, бизнинг Франциядан анча йироқда жойланган ўлка Ломбардияда бахтсиз севги кишини ҳамон қаттиқ изтиробға солиши мумкин. Ҳатто қаттиқ мотам тутиб юрган пайтлари ҳам ҳуснда барча рақибаларидан устун келадиган графиния Пьетранера киборлар жамиятининг олди эркакларини поз-изтиғо билан диллариға ўт ташлай бошлади. Охир-оқибат ўша эркаклардан бири, доим шундай оқила аёл учун Лимеркати бесўнақайроқ, дағалроқ, деб юрадиган граф П^{***} графинияға ошиқу бекарор бўлиб қолди. Шундан кейин хоним Лимеркатиға мактуб йўллади:

«Сиз умрингизда лоақал бироқ марта ақлли одамдек иш қила оласизми? Ўзингизни мен билан ҳеч қачон таниш бўлмаган деб бидавиринг.

Сизга бўлган камоли нафратимни қабул этгайсиз.

Камина чўрингиз *Жина Пьетранера*».

Лимеркати бу мактубни ўқиб чиққан заҳоти ўз амлокларидан бириға жўнаб кетди; унинг қалбида яна муҳаббат аланга олиб, бояқини девонасифат бўлиб қолди. Лимеркати нуқул, ўзинини пенюнамдан отиб ташлайман дердики, бундай ният дўзахға ишонадиган мамлакатларда жуда ғалати эшитиларди. Қишлоққа келгач, у дарҳол графинияға мактуб ёзди ва хонимға муҳаббат оловида қоврилмиш юрағи билан йиллик икки юз мингли даромадини таклиф қилиб, менга турмушға чиқиш, дея ўтипти. Графиния мазкур мактубни очиб ҳам кўрмай граф П^{***}нинг груми¹ орқали қайтариб юборди. Шундан сўнг Лимеркати уч йилгача ўз амлокларида яшаб юрди: у ҳар икки ойда Милаға келар,

¹ Грум — отлиқ ёки ақнажда кетаётган хўжайинини кузатиб борувчи малай (тарж.).

Бироқ у ерда муқим қолишга журъат этмас ва графиняга бўлган оташин севгиси ҳамда ул офатлижон хонимнинг бир найтлар кўрғазган илтифотлари ҳақида гапиравериб, дўстларини безор қиларди. Бошида у ҳар гал, графиня ўша граф Н*** билан ўзини адои-тамом этади, бундай алоқа уни бадном қилади-ку ахир, дея қўшиб қўярди.

Аслида эса хоним граф Н***ни мутлақо севмасди. У Лимерканин афғор этганига ишонч ҳосил қилгани заҳоти графга бунини очиқдан-очиқ айтди ҳам. Ҳақиқий оқсуяк бўлмиш граф Н*** ҳозир хоним унга айтишни лозим топган бу нохуш ҳақиқатни ҳеч кимга ошкор айламаслигини илтимос қилди.

— Мендан марҳаматингизни аяманг,— дея қўшимча қилди граф,— менга нисбатан бахтиёр хушторларга кўрсатиладиган ўша ўша илтифотингизни намойиш этиб юраверинг. Эҳтимол, шунда мен киборлар жамиятидаги ўзимнинг муносиб ўрнимни сақлаб қола оларман.

Графиня шундай мардона тарзда орани очиқ қилганидан сўнг граф Н***нинг отларидан ҳам, театрдаги ложасидан ҳам бошқа фойдаланмаслигини айтди. Аммо ўн беш йил давомнда хоним ҳашиамат ичида яшашга ўрганиб қолганди, энди бўлса жуда мушкул, тўғрироғи, ҳал қилиб бўлмайдиган муаммони ечмоғи — Милада бир ярим минг франкли пенсия билан яшамоғи лозим бўларди. У муҳташам саройни тарк этиб, бешинчи қаватда жойланган икки-та кичкина хонага кўчиб ўтди, барча хизматкорлардан воз кечиб, ҳатто оқсоч қизга ҳам жавоб бериб юборди-да, ўринга қунбай ишлайдиган бир кампирни ёллади. Аслини олганда-ю, бундай фидойилик биз ўйлаганчалик мардона ҳам, огир ҳам эмасди: Милада қашшоқлик устидан кулишмас, бинобарин, у одамларга барча бахтсизликлар ичида энг даҳшатлиси бўлиб кўринмас ва уларнинг дилига гулгула солмасди ҳам. Графиня бир неча ой ана шундай олийжаноб қашшоқликда яшади: хонимга Лимеркати ҳамда энди ўзи ҳам унга уйланиш орзусида юрган граф Н*** мактуб кетидан мактуб йўллашарди. Лекин бирдан ўтакетган қурумсоқ маркиз дель Донгонинг хаёлига, синглимининг қашшоқликда яшаётганини кўриб, душманларим севиниши мумкин, деган фикр келиб қолди. Вожабо! Дель Донголар оиласидан бўлган хоним маркизни шундай ҳақорат қилган Австрия саройи генераллар бевасига тўлайдиган нафақага яшайдими ҳали!

Маркиз синглисига мактуб йўллаб, Грнанта қасрида уни чиройли жиҳозланган хоналар билан дель Донголар фамилиясига муносиб ҳаёт кутаётганини хабар қилди. Жинанинг тез-тез ўзгариб туришга мойил қалби янги ҳаёт ҳақидаги фикрдан завқ-шавққа тўлди, мапа, йигирма йилдирки, у ҳали Сфорца герцоглари даврида экилган асрий каштанлар орасида улугвор қад кўтариб турган бу мўътабар қасрга қадам қўймаган эди. «У ерда қўнглим ором топади,— дерди Жина ўзига ўзи.— Менинг ёшимда бу бахт бўлмай нима? (Графиня ўттиз икки ёшга кирган бўлиб, энди ёшликдаги шўхликларини йигинтириб қўйсам ҳам бўлар, деган

хаёлга бориб қолганди). Ўзим тугилиб ўсган ўша ажойиб кўл соҳилида инҳоят бахтиёр ва осуда ҳаёт кечира бошлайман».

Хоним янглишдики, йўқми, билмайману, лекин иккита улкан мол-мулкни осонгина рад этган бу қалби жўшқин аёл сўзсиз Грианта қасрига бахт олиб келди. Унинг иккала қиз жиянлари қувончдан ўзларини қўярга жой топишолмасди. «Сен менга ёшлигининг ажойиб кунларини қайтариб келдинг, — дерди қайинсинглисини ўпиб маркиза. — Сен келишингдан бир кун аввал эса мен ўзимни юз ёшли кампирдек ҳис этиб юргандим!» Графиня Фабрицио билан бирга Грианта атрофида жойлашган ва саёҳатчиларнинг сеvimли оромгоҳи бўлган барча дилрабо жойларни яна бир бор айланиб чиқди: улар нақ қасрнинг рўпарасида, кўлнинг нариги соҳилида жойлашган Мельди вилласига ҳам боришди. Қасрнинг деразаларида тоғ ёнбағрида жойлашган муқаддас Сфондрат хиёбони кўзга ташланиб турарди. Кейин улар кўлни икки тармоққа ажратиб турган буруннинг тик чўққисига кўтарилишди. Бу тармоқлардан бирининг соҳиллари бениҳоя гўзал бўлиб, Комо шаҳрига туташ эди, иккинчиси эса ҳайбатли қоялар оралаб Лекко томон чўзилиб кетганди. Бу улуғвор ва хушманзара жойларнинг бари гўзалликда дунёдаги энг машҳур жой — Неаполь кўрфазига тенг келса келардики, лекин унда қолишмасди. Графиня завқшавқ билан ёшлигидаги хотираларнинг жопланаётганини ҳис этар ва уларни ҳозирги янги таассуротлари билан чоғиштириб кўрарди. «Комо соҳилларида, — дея ўйларди у, — Женева кўли атрофидагидек кенг далалар йўқ, атрофи мустаҳкам ғовлар билан ўралиб, зпроатчиликнинг энг яхши усуллари билан ишлов берилган ва пул ҳамда даромад ҳақида эслатиб турадиган серунум экинзорлар кўринмайди. Бу ерда паст-баланд тепаликлар кўп бўлиб, гепаликларда тасодифан ўсган дарахтлар тарвақайлаб кўринади, инсон кўли уларнинг табиий гўзаллигини бузиб, даромад манбаига айлантирмаган. Ғаройиб бир тарзда кўл томон туташган бу хушманзара тепаликларни кўрсам, кўз ўнгимда Тассо ва Ариостолар чизган дилрабо табиат манзаралари жоплангандек бўлади. Бу ерда ҳамма нарса майин ва олийжаноб, ҳамма нарса муҳаббат ҳақида сўзлайди, ҳеч нима цивилизация бемаъниликларини эслатмайди. Тепалик ёнбағрида жойлашган қишлоқлар қалин дов-дарахтга кўмилиб кетган, дарахтлар тепасида эса чиройли қурилган жомхоналарнинг минораси кўзни қувватиб туради. Қаштан ва ёввойи олчазорлар орасидаги эни эллик қадамча экинзорлар яккам-дуккам кўринса-да, уларнинг ўсимликлари эркинроқ, бошқа жойлардагига қараганда яхшироқ ўсаётганини кўриб одамнинг баҳри-дили очилади. Хув алави баланд тепаликлардаги ёлғиз уйлар хилват ва осудалиги билан кишини ўзига шу қадар мафтун этадики, беихтиёр ўша ерга кўчиб бординг келади. Ўша тепаликлар узра одамни ҳайратга солиб, Алби тоғи тизмаларининг абадий музликлар билан қопланган учли чўққилари кўзга ташланади. Бу маҳобатли манзара илгари кетган ғам-ғуссаларни эсга солиб, ҳозирги ҳу-

зурни бўрттириб кўрсатади. Дов-дарахтлар орасига яширипган биронта олис қишлоқ қўнғироғининг майин жаранги қалбни ҳаяжонга солади. Қўнғироқнинг заиф садоси кўл узра тарқалиб одамда қандайдир итоткорлик, маҳзунилик кайфияти қўзғатади. Гўё у сенга: «Умр ғанимат, ундав кўп нарса галаб қилма, бориға шукур қил, қўлингдан келганича бахтиёрлик гаптини суриб қол»,— дейётгандек бўлади.

Дунёда тенги йўқ бу ажойиб соҳиллар таъсиридан графиня ўзини ўн олти ёшли қиздек ҳис эта бошлади. Унинг шунча йиллар давомида тавоб этмай яшаганини ақли бовар қилмасди. «Наҳотки қарилик бўсағасидагига бахтга эришсам?» — дея ўйларди графиня. У қайиқ сотиб олди: Фабрицио, маркиза ва Пьетранера хонимнинг ўзи уни яхшилаб безатишди, зеро уларнинг пуллари йўқ эди. Аммо шунга қарамай, уйда дабдабали ҳаёт ҳукм сурарди: маркиз дель Донго назардан қолганидан буён аристократик жипо деб ҳеч нимани аямай қўйганди. Масала, асрий чинорлар ўсган ва Каденабия томон чўзилиб кетган машҳур хиёбон олдида соҳилин ўн қадам кенгайтириш учун у катта тўғон қуришни буюрди ва бунинг учун саксон минг франк сарфлади. Тўғоннинг охирида машҳур маркиз Каньоланинг лойиҳаси бўйича улкан гранит топлардан қурилган бутхона қад кўтариб турарди. Бутхонада ҳозир миллионлашган машҳур ҳайкалтарош Маркези қаср эгаси учун мақбара қуриш билан банд эдики, ундаги беҳисоб барельефларда маркизнинг аждодлари кўрсатган қаҳрамонликлар тасвирланмоғи лозим бўларди.

Фабриционинг акаси, маркизини Асканьо хонимларнинг сайрида иштирок этишни истарди-ю, лекин аммаси унинг уна сепилган сочларига сув пуркаб қўйиб, ҳар куни димоғдор жиянини калака қилишнинг биронта янги усулини ўйлаб топарди. Ниҳоят Асканьо унинг олдида қулишга журъат этмай қолган бу қувноқ тўдани ўзининг заҳил ва пўрсилдоқ башарасини кўриш заруратидан халос этди. Ҳамма Асканьо отасининг жосуси эканлигини яхши биларди, зеро уларнинг бари мажбурий пстельфоси пайтидан буён муттасил ҳаммага заҳар сочиб юрадиган бу золимдан эҳтиёт бўлиб юрмоққа мажбур эдилар.

Асканьо Фабрициодан ўч олишга қасам ичди.

Бир куни кучли бўрон кўтарилиб, қайиқнинг ағдарилиб кетишига хиёл қолди; гарчи ўзлари камхарж бўлишса-да, бу воқеани маркизга айтиб қўймасинлар учун эшакчиларга яхшигина пул тўлашди: маркиз бусиз ҳам иккала қизининг ана шу сайрларда иштирок этишаётганидан норози бўлиб юрганди. Ўшандан кейин яна бир марта бўронда қолишди,— бу хушманзара кўлда бўронлар қўққисдан кўтарилади ва жуда хавфли бўлади: қарама-қарши соҳида жойлашган тоғ оралигидаги икки дарадан баногоҳ шамол тўлқинлари отилиб чиқди-да, сув устида тўқнашиб, олиша бошлашади. Момақалдироқ гулдираб, бўрон қутуриб турган бир пайтда графиня кўл ўртасида тапҳо қаққайиб турган ва мўъжазгина хонадек қояли оролчага чиққиси келиб қолди: хоним у ердан ту-

риб, ажойиб манзарапи — тўлқинларнинг ҳар тарафдан оролча-нинг топи деворларига урилишни томоша қиламан, дея эълоп қилди, бироқ қайиқдан оролга сакраб ўтмоқчи бўлганида у кўлга йиқилиб тушди, Фабрицио қутқармоқ учун ўзини сувга отган эди, тўлқинлар икковини ҳам алча нарига суриб кетди. Ғарқ бўлиш, турган гап, ёқимсиз нарсаларга албатта, лекин графиняни ажаблантирган нарсаси шу бўлдики, ўша кундан эътиборан феодал қасрида зерикиш деган нарсаси асар ҳам қолмади. Соддадил қария Бланеспи яхши кўрадиган графиня илми пужумга қизиқиб қолди. Қайиқ харид қилишдан олган пулнинг ҳаммасига у тасодифан учраб қолган мўъжазгина телескоп сотиб олди, шундан сўнг деярли ҳар кеча графиня ёшига қиз жияилари ва Фабрициони олиб, қасрнинг готик минораларидан бирининг майдончасига кўтариладиган ва телескоп орқали юлдузларни кузатиб ўтирадиган одат чиқарди. Фабрицио уларнинг орасида олим вазифасини ўтар, шу зайдда ҳаммалари ўша минорада, жосуслардан йироқда бир неча соат вақтларини хушудлик билан ўтказишарди.

Лекин шунинг ҳам эътироф этиш керакки, баъзи кунларда графиня ҳеч ким билан сўзлашишни истамай қолар ва хаёлга чўмганича дилгир бир кайфиятда улкан капитанлар остида тентираб юрарди. У жуда ақлли эди, шу бондан ҳам баъзан дилидаги гапларни ўртоқлашадиган одамнинг йўқлигидан сиқиларди. Бироқ ана шундай дилгир бўлган куннинг эртасига у аввалгидек ханди отиб кулаверарди: одатда бу фаол қалб соҳибаси келинбойиси бўлиш марказининг зорланишларидан сўнг шундай сиқиларди.

— Паҳот ёшланимизнинг сўнгги кунларини маъна шу ғамгин қасрда ўтказасан?— дея хитоб қилгувчи эди маркиза.

Графинянинг қасрга келишидан олдин бечора маркиза ҳатто бу тўғрида ўйлашга ҳам журъат этмасди.

1814 йил ва 1815 йилнинг қиш ойлари ана шу зайдда ўтди. Ниҳоятда камбағаллигига қарамай графиня бу орада икки марта бир неча кунга Миланга бориб келди: Ла Скала театрида кўрсатилаётган Виганонинг* ажойиб балетларини кўриш керак эди. Маркиз ҳам ўшанда хотинининг қайиқсинглисига ҳамроҳ бўлиб бориши учун ижозат бера қолди. Миланда Цизальпин республикаси генералининг бечораҳол беваси уч ойлик пенсиясини олган, ниҳоятда бадавлат маркиза деля Донгога бир неча цехин пул совға қиларди. Бу сафарлар бениҳоя дилкашлик билан ўтарди, хонимлар эски дўстларини таклиф қилиб, зиёфат беришар ва худди ёш болаларга ўхшаб ҳамма нарсасида кулшганича ўзларини ўзлари хурсанд қилишарди. Италияларга хос жўшқин ва самимий қувноқлик уларни Гриангада маркиз ва унинг тўнғич ўғли атрофидагиларга ўзгайиб, ҳаммаёқни тўлдириб юборган ҳасратли кайфиятни унуттишга мажбур қиларди. Яқинда ўн олти ёшга тўлган Фабрицио оёқ Миландаги уйда мезбон вазифасини қойиллатиб бажарарди.

1815 йилнинг еттинчи март куни Милан қилинган ажойиб сафардан кечагина қайтиб келган хонимлар икки четиди чинорлар ўстан ва яқинда нақ соҳилнинг энг узоқ қирғоғигача узайтирил-

ган чиройли хиебонда сайр килиб юришганди. Бир маҳал Комо-
томондан қайиқ пайдо бўлиб, унда ўтирган одам қўлларини сил-
китганича галати ипоралар қила бошлади. Қайиқ соҳил ёнига
келиб тўхтади-ю, тўғонга маркизнинг хабарчиси сакраб чиқди: На-
полеон ҳозиргина кемада келиб, Жуан кўрфазига тушибди. Е-
вропа бу воқеадан соддадиллик билан анграйиб қолди-ю, бироқ
маркиз дель Донго сира ҳам ажабланмади, у шу заҳоти ҳокими
мутлақига сидқидилдан изҳори садоқат мазмунида мактуб ёзиб,
унга ўз салтҳияти ва бир неча миллион франк пулини таклиф
қилди ва яна аъло ҳазратнинг барча министрлари парижлик
ғаламислар билан тил бириктириб иш кўраётган якобинчилар
эканлигини таъкидлаб ўтди.

Саккизинчи март куни, эрталаб соат олтида ўзининг барча
орденлари тақуғлик камергерлик мундирини кийиб олган маркиз
сийёсий мазмундаги учинчи мактубини оққа кўчириб ёзмоқда эди.
Мактубнинг сўзларини унга тўнғич ўғли айтиб турарди. Маркиз
эса гердайганича монархнинг сурати туширилган сувқоғозни бир
текис ҳуснихати билан мисра кетидан мисрага тўлдириб берарди.
Бу пайтда Фабрицио хизматкорга ўзининг келганини айтишини
буюриб, графиня Пьетранеранинг хонасига кириб келмоқда эди.

— Мен жўнаб кетяпман,— деди у.— Мен бориб императорга
қўшилмоқчиман,— ахир у Италиянинг ҳам қироли ҳисобланади,
кейин у сенинг эринга доим илтифот кўрсатган! Мен Швейца-
рия орқали кетаман. Бугун кечаси дўстим Вази,— Менаджнода
барометрлар билан савдо қиладиган йнгит бор-ку, ўшани айтяп-
ман,— менга ўз паспортини берди; менга бир неча наполеондор
берсанг, ўзимда бор-йўғи икки тилла пул қолибди, лекин керак
бўлса пиёда ҳам кетавераман.

Графиня қувончининг зўридан ва қаттиқ ташвишга тушгани
учун йиғлаб юборди.

— Ё тангрим! Қаёқдан келди мияннга бундай фикр?— дея
хитоб қилди у Фабриционинг қўлларини маҳкам қисиб.

Графиня ўрнидан туриб, кийим жавонига яшириб қўйган мар-
жон тақуғли ҳамёнчасини олди,— хонимнинг бутун бойлиги ана
шу ҳамёнчада эди.

— Ма, ол,— деди у Фабриццога.— Лекин, худо ҳақи, ўзингни
эҳтиёт қил. Агар сени ўлдиришса, бечора онанг билан мелинг ҳо-
лим не кечади? Наполеоннинг муваффақият қозонувига эса умид
боғлаб бўлмайди, дўстгинам, анови жаюблар уни ҳалок этишининг
уддасидан чиқишади. Миланда бундан бир ҳафта бурун Наполеон-
га йигирма уч марта суиқасд қилишгани тўғрисидаги ҳикояни
эшитмаганмидинг? Бу суиқасдлар шу қадар пухта ўйлаб қилинган
эдики, у фақат мўъжиза туфайлигина омон қолган. Наполеон ун-
да қудратли эди. Ўзинг биласан-ку, душманларимизнинг фикр-
ёди уни йўқ қилиш. Наполеонни бадарға этинганидан буён Фра-
цияни мамлакат қаторида ҳам кўрмай қўйишди.

Графиня Наполеоннинг келажакдаги қисмати тўғрисида чу-
қур ҳаяжон билан сўзламоқда эди.

— Ушнинг олдига жўнашинг учун пажоат бериш билан ўзимнинг дупёдаги энг азиз одамимни қурбси қилишман,— деди хотин.

Кўзлари жикқа ёш Фабрицис графиняни қучоқлаган кўйи йиғлаб юборса ҳам, лекин продаси заррача букилмади. У жўшқинлик билан азиз дўстига нима сабабдан шундай қарорга келганини баён қилиб берди, биз ушбу сабабларнинг анча кулгили эканлигини таъкидлаб ўтишга журъат этамиз.

— Кеча кечкурун, етти мизути кам олтида, ёдингда бўлса керак, биз кўл соҳилда, Каза Соммарива яқинидаги чипорли хгёбонда сайр қила туриб, жануб томон кетаётган эдик. Худди ўша пайтда мен узоқда Комо томонидан сузиб, бизга буюк хабар олиб келаётган ўша қайиқни кўриб қолдим. Қайиққа гикилар эканман, император тўғрисида сира ўйламас, фақат саёхат қилиш имкоиятига эга бўлган одамларга ҳавас қилардим холос. Ўшанда бирдан қалбимни чуқур бир ҳаяжон қоплади. Қайиқ соҳилга келиб тўхтагач, отамнинг хабарчиси унга оҳиста нимадир деди. Отам бирдан ранги оқариб, бизни четроққа олиб ўтди-да, ўша *мудҳиш янгиликни* айтди. Мен кўзларимдан тирқираб чиққан қувонч ёшларини яшириш учун четга ўгирилиб, кўл томон қарадим. Шу пайт бирдан осмону фалакда — яна дегин ўнг томонда — Наполеоннинг севимли бургутини кўриб қолдим, бургут салобатли канот қоққапича Швейцария томон, демак Парижга қараб учиб бормоқда эди. Шу заҳоти ўзимга-ўзим: «Мен ҳам бургут тезлигида Швейцарияни кесиб ўтаман-да, ўша буюк одамнинг ёнига бораман ва заиф қўлларимнинг мадори етганича уни қўллаб-қувватлайман. Ахир у бизга ватанзимизни қайтиб бермоқчи бўлганда ва менинг поччамни яхши кўрарди!» — дедим. Бургут ҳали кўздан йўқолмасданоқ бирдан кўзимдаги ёшлар қуриб қолди. Ўша фикрни дилимга тангрининг ўзи солган бўлса керак, эро беихтиёр шундай қарорга келган заҳотим уни қандай амалга ошириш йўлини ҳам топдим. Шу лаҳзадаёқ, — ўзининг хабаринг бор, — сўнгги пайтларда, айниқса якшанба кунлари, ҳаётимни заҳарлаб келаётган ғам-андух ғойиб бўлди қўйди. Гўё тангрининг нафаси ғамимни тўзитиб юборгандек бўлди. Кўз ўнгимда буюк бир образ гавдаланди: Италия немислар гарқ қилган ботқоқдан қадди расо чиқиб келади, у мажруҳ ва ҳамон закирбанд қўлларини ўз қироли ва халоскори томон чўзади¹. Шунда ўзимга-ўзим хаёлан дедим: «Мен, жафокаш оғамизнинг ҳанузгачан номи номаълум бўлиб келган ўғли тақдирнинг ўзи ёрлақган ўша улуг инсон билан бирга зафар кучиш ёки ҳалок бўлиш учун жўнайман. Ахир у Европанинг ҳатто энг ютавон, энг сабил аҳли ҳам италян халқига нисбатан намойиш этаётган нафратдан бизни соқит қилмоқчи».

— Ёдингдами, — дея оҳиста қўшимча қилди у аммасига ёниқ кўзлари билан қараб, — мен туғилган йилим эрта баҳор чоғи ойим

¹ Бу эҳтиросли сўзларда машҳур Монти шеърининг сатрлари наср билан баён этилган. (*Муаллифнинг изоҳи.*)

Гриантадан икки льё парида ўрмонимиз ўртасидан оқадиған жылға бўйида ўз қўллари билан ўтқазаған ўша каштан дарахти ёдинг-лами? Шундай қилиб мен бирон ҳаракат бошлашдан олдин ўша дарахтимни кўриб келиш учун бордим. «Баҳор яқиндагина бошланди,— дея ҳаёлимдан ўтказдим мен,— агар дарахтим барг ёзиб улгурган бўлса бу мен учун яхшилик аломати». У ҳолда мен ҳам мана шу дилтанг ва совуқ қасрда тонг қотиб яшашдан воз кечмоғим керак. Бир вақтлар мустабидлик қуроли бўлиб хизмат қилган ва ҳозир ҳам унинг тимсоли бўлиб қолган бу вақт ўтиши билан қорайиб кетган кўҳна деворлар сепга бадқовоқ қиш аксидек кўришмайдими? Қаҳратон қиш ўша каштан дарахтимга қандай таъсир қилса, мен ҳам бу деворлар орасида шундай жунжикиб қоламан.

Кеча кечқурун, соат етти яримда мен ўша каштан ёнига бордим,— ишонасанми, Жипа? Унинг новдалари чиройли ям-яшил япроқчалар билан қопланибди! Мен беозоргина ўша япроқчаларни ўпдим. Сўнгра авайлабгина севимли дарахтимнинг тагини чопиб, юмшатиб қўйдим. Сўнгра шу заҳоти, қалбим яна завқ-шавққа гўлиб, тоғ сўқмоғи орқали Менаджио томон йўл олдим,— чегарадан Швейцарияга ўтиб олмоғим учун менга паспорт керак эди. Вақт ўтиб борар, мен Вазининг эшиги олдига етиб борганимда кечаси соат бир бўлган эди. Уни уйғотмоқ учун эшикни узоқ тақиллаштишга тўғри келса керак, дея ўйлагандим. Лекин у ухламай, учта дўсти билан суҳбатлашиб ўтирган экан. Гапни бошлашим биланоқ Вазини ўрнидан сапчиб туриб: «Сен бориб, Наполеонга қўшилмоқчимисан ҳали!» дея қичқирганча мени кучоқлай кетди. Унинг дўстлари ҳам мени кучоқлаб, қизғин олқинишладди. Улардан бири нуқул: «Эҳ, негаям уйлавиб қўйганман-а!» дея такрорлар эди.

Пьетранера хоним ҳаёлга чўмди, у жиянининг бу режасига қарши биронта эътирозли гап айтмоқни ўз бурчи деб ҳисобларди. Агар Фабриционинг лоақал хиёл тажрибаси бўлганида, у графиня ҳозир айтишга ошиқаётган оқилона далилу исботларга ўзи ҳам ишонмаслигини дарҳол тушуниб оларди. Лекин Фабрицио тажриба ўрнига жасоратга эга эдики, бу далилу исботларнинг ҳатто эшитмоқни ҳам истамади. Шундан сўнг тез орада графиня ундан ўз режаси ҳақида онасига айтиб қўйишни илтимос қилиш билан чекланишга мажбур бўлди.

— Ойим сингилларимга айтадилар, кейин бу аёллар ўзлари ҳам билмаган ҳолда сиримни ошкор қилиб қўядилар!— дея хитоб қилди Фабрицио қандайдир такаббурлик билан.

— Аёллар тўғрисида хиёл ҳурмат билан гапирсангиз, афандим,— деди графиня кўз ёши аралаш жилмайиб.— Ахир сизнинг ҳаётда бирор нарсасига эришувингизга фақат аёлларгина ёрдам бериптади, эркак зотига сиз ҳеч қачон ёқмаслигингиз турган гап, зеро табиатингиз жуда жўшқин, бу жиҳатингиз сусткаш одамларнинг гапини келтиради.

Ўғлининг ниятидан хабар топган маркиза йиғлаб юборди. У Фабриционинг бу иши нақадар қаҳрамонлик эканини тушунмай,

Ўглини ёлжн борича уйда олиб қолишга ҳаракат қилди. Бироқ Фабрициони қамоқхона деворларидан бўлак ҳеч қандай тўсиқ тўхтатиб қололмаслигига ишонч ҳосил қилгач, қўлпдаги бор пулни ўғлига берди. Пул учта кўп эмасди. Сўнгра у маркиз бир куп олдин милаплик заргарга гардиш буюртириш мақсадида унга саккизтама, ўнтами бриллиантни ишониб топширганини эслаб қолди. Графиня бриллиантларни қаҳрамонимизнинг сафар либоси астарига яшириб тикаётганида онасининг хонасига Фабриционинг сингиллари кириб қолишди: у бояқлиш қизларнинг озгина жамғармаларини ўзларига қайтиб берди. Сингиллар акаларининг пияти ҳақида эшитишгач, қалблари завқ-шавққа тўлиб, уни ўпа кетишган эди, Фабрицио онаси ҳали астарнинг тагига чатиб улгурмаган бриллиантларни шартта олди-да, дарҳол йўлга тушишга қарор қилди.

— Сизлар бунақада сиримни ошкор қилиб қўясизлар,— деди у сингилларига.— Энди пулим шу қадар кўп экан, турли латта-путталарин олиб кетишга ҳожат қолмади: уларни ҳамма жойда ҳам солиб ола бўлади.

У жонидан ортиқ кўрадиган яқинлари билан қучоқлашиб хайрлашди-да, ҳатто хонасига кириб ҳам ўтирмасдан йўлга тушди. Ортидан отлиқ малайларни юборишларидан чўчигани учун ҳам шу қадар шитоб билан юрдики, ўша кунн кечкуруноқ Луганога етиб олди. Худога шукр! У Швейцарияга ўтиб олган эди. Энди овлоқ йўллардан бирида отаси пул бериб ёллаган жандармларнинг қўлига тушиб қолишдан чўчимаса ҳам бўларди. Луганодан у отасига таъсирли хат ёзиб юборди,— бу ғирт болалик эдики, мазкур хатни ўқиб, маркизнинг баттар ғазаби қайнаб кетди. Кейин у почта арабасида Сен-Готард доvonидан ўтиб олди ва шитоб билан илгариларига, Понтарлье яқинида чегарадан ўтиб, Францияга кириб борди. Император Парижда экан. Бироқ шу пайт Фабрицио турли саргузаштларга дуч кела бошлади. У император билан шахсан гаплашаман дея қатъиян аҳд қилиб қўйганди, бу иштини амалга ошириш осон бўлмаслиги эса унинг ҳатто хаёлига ҳам келмасди. Миланда у шахзода Евгенийни кунига ўн мароталаб кўрар ва агар истаса, у билан бемалол гаплаша оларди. Парижда эса у ҳар кунн эрталаб Тюильри саройига борди, Наполеон қўшинларни кўрувдан ўтказаяётганини кўрди, аммо бирон марта ҳам императорга яқинлашишга муваффақ бўлмади. Қаҳрамонимиз худди мен каби барча французлар ҳам ватанларига қутқу солаётган канф-хатардан қаттиқ таъвишлансалар керак, дея ўйларди. Фабрицио ўзи истиқомат қилаётган меҳмонхонадаги умумий дастурхондан овқатланар экан, дилидаги шиятлари ва ўзининг Наполеонга садоқати тўғрисида очиқдан-очиқ гапираверди. Ҳамтовоқлари брасида у қалблари уникдан ҳам кучлироқ завқ-шавққа тўлган, ниҳоятда ёқимтой ва сертакаллуф йигитларга дуч келдики, бу йигитлар бир неча куп ичида жуда усталик билан унинг бор пулини қўлиб олишди. Хайрият, у камтарилик юзасидан онаси берган бриллиантлар тўғрисида ҳеч кимга гуллаб қўймади. Бир кунн эр-

талаб, туни билан кайфи-сафо қилиб чиқишгач, Фабрицио ўзининг олчигина парсаларини ўғирлаб кетишганини кўрди, шундан сўнг у бир жуфт ажойиб от сотиб олди-да, жаллобникида отбоқарлик қилиб юрган истеъфодаги бир солдатни ўзига хизматкор ёллади ва дилида парижлик маҳмадона йигитларга нисбатан нафрат туйғуси билан армияга жўнади. У армия ҳақида қўшиқлар Мобэж иқшисидаги аллақайси жойда тўпланишаётганидан бўлак ҳеч қандай маълумотга эга эмасди. Бироқ чегарага етиб келгач, у солдатлар очиқ даладаги лашкаргоҳда туришган бир пайтда, биронте уйга кириб олиб, камин ёнида пиниб ўтириш кулгили бўлади, дем қарор қилди. Анчайин ақл-идрокли хизматкор уни бу аҳдидан қайтаришга қанчалик уринмасин, Фабрицио таваккал қилиб, Бельгия томон олиб борадиган йўл устида, нақ чегара ёнида жойлашган лашкаргоҳга жўнади.

У йўл четидаги биринчи батальон ёнига яқинлашиб боргани заҳоти, солдатлар бу навқирон буржуанинг либосида ҳарбий кийимдан асар ҳам йўқлигини кўриб, унга тикилиб қолишди. Қош қорайиб борар, изгирин шамол эсиб турарди. Фабрицио гулханлардан бирининг ёнига борди-да, меҳмондўстликлари учун пул ваъда қилиб, исиниб олпшга ижозат сўради. Солдатлар унинг пул тўлаш ҳақидаги гапидан ажабланиб, бир-бирларига қараб қўйишди-ю, лекин хушфезиллик билан нари сурилиб, Фабрициога гулхан ёнидан жой беришди. Хизматкор уни шамолдан тўсиб турди. Бироқ орадан бир соат вақт ўтгач, лашкаргоҳ ёнидан полк котиби ўтиб қочган эди, солдатлар уни тўхтатиб, ёнларига қандайдир ноҳарбий бир одамнинг келиб қолгани ва унинг французча яхши сўзлай олмаслигини гапириб беришди. Котиб Фабриционни сўроқ қилиб кўрган эди, у Наполеонга бўлган чексиз муҳаббати тўғрисида гапирар кетди. Бироқ қаҳрамонимизнинг қандайдир хорижийларга хос талаффузи котибга шубҳали кўринди ва у келгичдига ўзи билан қўшини фермада жойлашган полковникнинг ҳузурига боришни таклиф қилди. Уларининг ёнига икки от жиповини тутган Фабриционнинг хизматкори келди. Бу ажойиб отларни кўрган котиб, қаттиқ ҳайратга тушди ва бир зумда режасини ўзгартириб, хизматкорни сўроқ қила бошлади. Сўхбатдошининг иятини дарҳол фаҳмлаган истеъфодаги солдат гўё хўжайинининг олий мартабали ҳомийлари борлиги ҳақида гап бошлади ва, турган гап, бу ажойиб отларни «ўмариб кетишга» ҳеч ким жўрват ётолмайди, дея қўшимча қилиб қўйди. Котиб шу заҳоти солдатларни чақирган эди, улардан бири хизматкорнинг ёқасидан олди, бошқаси эса отларнинг жиповидан тутди, котиб қовоғидан қор ёғиб, Фабрициога гап қайтармай ортдан юришни буурди.

Бутун лашкаргоҳни нақ уфққа қадар гулханлар тутиб котган бўлиб, бундан тун қоронғиси янада қуюқлашиб бораётгандек туюларди. Котиб Фабриционни ана шу қоронғуликда бутун бир либ масофани пиёда юришга мажбур қилиб, охири уни бир жапдармерия офицери ёнга бошлаб борди. Офицер Фабрициодан қатъий оҳангда ҳўжжатларини кўрсатишни талаб қилди. Фабрицио унга

паспортини кўрсатди. Паспортда унинг барометрфуруш тужжор эканлиги ва ўз молини олиб келиш учун сафар гувоҳномаси олганлиги қайд қилинган эди.

— Вой аҳмоқлар-ей!— дея хитоб қилди офицер.— Буёғи ғирт тентаклик-ку!

У қаҳрамонимизни сўроқ қила бошлади, Фабрицио император ҳақида, озодлик тўғрисида бениҳоя завқ-шавқ билан сўзлай бошлаган эди, офицер хохолаб кулиб юборди.

— Жин урсин! Жуда овсар экансап-ку!— дея хитоб қилди у.— Сенга ўхшаган, ҳали она сути оғзидан кетмаган тирранчани юбо-ришибдими, демак, бизни ғирт меров деб ҳисоблашса керак!

Фабрицио ўзининг аслида барометрфуруш эмаслигини нечоғли исботлашга ҳаракат қилмасин, жандармерия офицери уни соқчилар билан қўшни Б... шаҳарчасининг қамоқхонасига жўнатди. Қаҳрамонимиз у ерга кечаси соат учлардагина камол газабиюк, хуноб қиёфада ҳорғип судрала-судрала арабг етиб борди.

Бу кўримсиз қамоқхонада Фабрицио аввалига ажабланиб, кейин газаби қайнаб, энг муҳими эса нима сабабдан уни қамаб қўйишганини мутлақо тушуна олмай узуқда-узоқ ўттиз уч кунни ўтказди. У қалъа комендантига хат кетидан хат ёзарди. Қамоқхона нозирининг хотини, ўттиз олти ёшлардаги хушрўйгина фламанд жувоп бу хатларни эгасига стқазини ваъда қилганди. Бироқ аёл шундай чиройли йигитчани отиб ташлашларини сира истамас ва унинг яхши пул тўлаётганини ҳам ёдида сақлар эди. Шу бовсдан у Фабриционинг барча хатларини ҳеч кимга бермай, печкага ташларди. Кечқурунлари эса аёл маҳбуснинг ёнига кирар ва ҳамдардлик билан йигитчанинг ҳасратларини эшитиб ўтирарди. Эрига у болакайнинг пули кўп эканлигини айтган эди, қамоқхонанинг ўз ишига пухта нозири хотинига батамом эрк бериб қўйди. Аёл эрининг буцдай мурувватидан фойдаланиб, Фабриционинг бир неча тилла пулини қоқиб олди,— котиб қаҳрамонимизнинг фақат отларинингина тортиб олганди, жандармерия офицери эса унинг ҳеч нимасига тегмаганди. Июнь кунларининг бирида Фабрицио тахминан лешин чоғи узоқда тўпларнинг қаттиқ гумбураётганини эшитиб қолди. «Хайрият-е! Бошланди!» Бетоқатликдан Фабриционинг юраги гупуллаб ура бошлади. Кўчадан ҳам кучли говур-гувур эшитилиб турарди,— чиндан ҳам қўшинларнинг катта юриши бошланган бўлиб, Б... шаҳарчаси орқали учта дивизия ўтмоқда эди. Кечқурун соат ўн бирларда нозирининг хотини Фабрициодан билан ҳасратлапгани келган эди, йпгит уни ҳар қачондагидан кўпроқ илтифот билан кутиб олди-да, сўнгра аёлни кўлларида куттиб деди:

— Ўтинаман, бу ердан чиқиб кетишимга ёрдам беринг. Худо халлоқ, жанг тугаган заҳоти қамоқхонага қайтиб келамап.

— Қўйсанг-чи куруқ гапни! Хўп, кўпсам *мойламанг* борми?

Фабрицио ташвишга тушиб қолди, у мойлама нималигини тушунмаган эди. Нозирнинг хотини унинг безовталапганини сезиб, боқилишини ҳамёни қурибди, деган хаёлга борди-да, аввалига сў-

рамоқчи бўлган олтин наполеондорлар ўрнига фақат франклар тўғрисида гапира бошлади.

— Қулоқ сол,— деди аёл.— Агар менга юз франк пул берсанг, мен икки жуфт наполеондор билан бугун тунда соқчиларни алмаштиргани келадиган капралнинг томоғини мойлайман, шунда у сенинг қочганингни кўрса ҳам ўзини кўрмаганга олади. Агар полки эртага йўлга тушса рози бўлиши турган гап.

Шу йўсинда улар бир битимга келишди. Аёл ҳатто Фабрициони ўз ётоғига яшириб қўйишни таклиф қилди, зеро эрталаб у ердан қочиш кетиш осонроқ бўларди.

Эрталаб азонда, ҳали тонг отмасданоқ жуда ҳам меҳри товланиб кетган аёл Фабрициого қараб:

— Жонгинам, бунақа расво иш учун ҳали анча ёшлик қиласан. Гапимга хўп дегин-да, бу ниятингдан қайт! — деди.

— Нега энди?!— қатъий эътироз билдирди Фабрицио.— Ватаним ҳимоя қилиш жиноятми ахир?

— Бас қил сафсатами! Ҳаётингни мен сақлаб қолганим ҳеч қачон эсингдан чиқмасин. Қалланг кетувди, отиб ташлашлари турган гап эди. Лекин тилингга эҳтиёт бўл, бирортасига оғзингдан гуллаб қўйма-я, йўқса, нақ сени деб эрим иккаламизни ишдан ҳайдаб юборишлари мумкин. Кейин, биласанми, ўзингнинг гўё барометр-фуруш тужжорининг кийимини кийиб олган миланлик дворян экаплигининг ҳақидаги анави бемаъни чўпчакни йиғиштир, худо ҳақи жуда аҳмоқона эшитиларкан. Хўш, энди гапларимни яхшилаб укиб ол. Ҳозир сенга кеча қамоқхонампзда ўлган бир гусарнинг кийим-бошларини бераман. Иложи борича камроқ гапиришга ҳаракат қил, агар биронта вахмистрни ёки офицер ҳадеб қаёқдан келиб қолганингни сўраб сурштираверсаю жавоб бермаслигининг иложи қолмаса — касал бўлиб бир деҳқоннинг уйида ётган эдим, ўша деҳқон йўл четидаги зовурда безгакнинг зўридан титраб-қақшаб ётганимни кўрибди-да, раҳми келиб, уйига олиб кетибди, деб айтган. Шундаям гапингга ишонишмаса, полкимни ортидан қувиб кетяпман деб қўшимча қил. Лекин сени барибир қамоққа олишлари мумкин, чунки талаффузнинг французча эмас, шунда ўзим аслида Пьемонтликман, армияга рекрут сафарбарлиги бўйича олинганман, зеро бултур Францияда қолиб кетгандим, деб баҳона қил, хуллас, яна бирор гап ўйлаб топ.

Ўттиз уч кун қамоқхонада дарғазаб бўлиб ўтирган Фабрицио бошига тушган барча машамаларнинг сабабини энди тушунди. Уни жосус деб ўйлашибди! У ўша тонг чоғи жуда меҳрибон бўлиб кетган позирага бошидан кечирганларини сўзлашга киришаркан, игна билан гусарнинг Фабрициого каттароқ келган кийим-бошининг чокларини ичига олаб тикаётганида унга бутун тарихини тушунарли қилиб айтиб берди. Нозира йигитчаниннг ҳикоясини ҳайрат билан тинглар экан, қисқа муддат бўлса-да, унинг гапларини ишониб қолди,— шу тобда Фабрицио жуда ҳам софдил кўринар, кейин гусарлик мудири йигитга яхши ярашганди.

— Хўш, ҳамонки шупчалик жанг қилгинг келиб қолган экан,—

деди нозира Фабриционинг самимийлигига деярли ишонч ҳосил қилиб,— Парижда бирон полкка хизматга кириш керак эди. Биронта вахмистрини қовоқхонада меҳмон қилсанг, бас, у ҳамма ишларингни тўғрилаб берарди.

Аёл Фабрициога келажакда ўзини қандай тутиш тўғрисида жўшлаб фойдали маслаҳатлар берди ва ниҳоят тонг ёриша бошлагач, ҳеч қачон ва ҳеч қандай вазиятда менинг помимни тилга олмайсан, дея минг марта қасам ичдириб, охири кўчага чиқариб юборди.

Гусар қиличинини қўлтигига қистириб, тетик қадам ташлаганича бу кичкина шаҳарчини тарк этган заҳоти Фабриционинг дилига зулгула тушди. «Мана энди,— дея ўйларди у,— мен эгнимда мундир ва чўнтагимда қамоқхонада ўлган қандайдир гусарнинг сафар гувоҳномаси билан кетяпман. Айтишларига қараганда, уни битта етгир билан бир печа кумуш पिчоқ-қошиқларни ўғирлагани учун қамалган экан. Гарчи ўзим истамаган ва олдиндан билмаган бўлсам-да, айтиш мумкинки, унинг аячли аҳволига меросхўр бўлиб қолдим. Демак, қамоқхонадан эҳтиёт бўлмоқ керак!.. Бу яхшилик аломати эмас. Қамоқхоналарда узоқ азоб чекишимга тўғри келадими шекилли».

Фабрицио халоскор нозира билан хайрланганига бир соат ўтмасданоқ ёмғир ёға бошлади. Ёмғир шундай қаттиқ ёғардики, аўраки гусар оёғидаги катта қўпол этинини лойлаи аранг сугуриб қадам ташларди. Бир маҳал Фабрицио қирчагги от миниб келаётган бир деҳқонга дуч келиб қолди. У деҳқондан ўша қирчаггини сотиб олди. Отин харид қилар экан, деҳқонга пиятинини имо-ишора билан тушунтирди, зеро нозира унга хорижий талаффузни иложи борича камроқ гапириниға маслаҳат берганини яхши эсларди.

Ўша куни армия Линья ёнидаги жангда ғалаба қозониб, жадал Брюссель томон бормоқда эди. Бу воқеа Ветерлоо жангидан хийл олдин бўлганди. Фабрицио пешинга яқин, шаррос ёғаётган ёмғирда ивиб борар экан, тўпларнинг гумбур-гумбурини эшитиб қолди. Қувониб кетганидан у ноҳақ тутқин қилинган ўша узоқ дақиқаларда умидсизликка туриб чеккан азобларини бир зумда унутиб юборди. У туш алламаҳалгача йўл юрди-да, кейин энди ақли кириб қолгани учун йўлдан аича четроқдаги бир деҳқон уйида тунаб кетишга қарор қилди. Уй эгаси аввалига бор буд-шудимни тортиб олишди, дея зорланиб турди. Аммо Фабрицио бир эю пул берган эди, уйда дарров сули ҳам топила қолди. «Отин қирчагги албатта,— дея ўйларди Фабрицио,— лекин биронта котиб унга кўз олайтириши ҳам мумкин». Шундан сўнг у отхонанинг ўзида, охур ёнида ухлашга қарор қилди. Эртаси куни, тонг отишига бир соат қолганида Фабрицио йўлга туриб бўлганди. У отини силаб-сийлаб, мулойим напатилаганича охири жониворини йўртишга мажбур қилди. Эрталаб соат бешларга яқин у тўпларнинг гумбур-гумбурини эшитди: Ватерлоо жанги* бошланмоқда эди.

Учинчи боб

Кўн ўтмай Фабрицио маркитант¹ аёлларга дуч келиб қолди. Б... шаҳарчасидаги қамоқхона позирасига нисбатан қалбидаги чуқур миннатдорлик туйғуси қаҳрамонимизни улар билан сўзлашмоққа ундади: у аёлларнинг биридан гўё ўзи хизмат қиладиган тўртинчи гусарлар полкини қаердан қидирди кераклигини сўради.

— У ёққа шошилмаганинг маъқул, жонгинам!— дея жавоб қайтарди маркитант аёл Фабриционинг оппоқ юзи ва катта-катта чиройли кўзларига мафтун бўлиб қарар экан.— Бугун қаттиқ жашиб бўлади, сенинг қўлларинг позиккина экан,— қиличбозлик қилишга йўл бўлсин сенга! Милтиғинг бўлгандаям бир навб эди, бошқалардан қолишмай пақиллатиб отаверардинг.

Аёлнинг бу маслаҳати Фабрицпога ёқмай, у отига қамчи босди, аммо қирчанғисини қанчалик ниқталамасин, маркитант аёлни аравасини қувиб ўтолмади. Ўқтин-ўқтин тўпларнинг гумбуралиши яқиндан эшитилаётгандек туюлар, шунда маркитант аёл билан Фабрицио бир-бирларининг гапларини эшитолмай қолишарди. Бутун қалбини бахтиёрлик туйғуси қамраб олган ва руҳланиб кетган Фабриционинг яна аёл билан гаплашгиси келиб қолди. У аёлниг ҳар-бир сўзидап кейин ўзини янада бахтлироқ ҳис этарди. Бу аёл Фабрицпога шу қадар меҳрибон кўриндики, қаҳрамонимиз унга ўзининг қамоқхонадан қочиши ва ҳақиқий исмидан бўлак бутун тарихини гапириб берди. Маркитант аёл бу барпо солдат йигитчанинг ҳикоясидан ҳеч нимани тушунолмай гаранг эди.

— Ҳа, энди тушундим!— дея хитоб қилди у ниҳоят таптана-вор қиёфада.— Сиз — ёшгина буржуасиз ва ҳонаҳой тўртинчи гусарлар полкидаги биропта капитаннинг хотинига ошиқ бўлиб қолгансиз. Маъшукангиз сизга мундир совға қилган, сиз уни кийиб олиб маъбубангиз ортидан қувиб кетяпсиз. Худо халлоқ, сиз ҳеч қачон солдат бўлмагансиз! Лекин довюрак йпгитсиз, полкингиз жангга кириб кетгани учун кўрқоқлик қилиб ўтирмай, жангга қатнашмоқчипсиз.

Фабрицио аёлниг гапларини инкор этиб ўтирмади, зеро, фақат шу йўсиндагина ақллироқ маслаҳат эшитиши мумкин эди. «Мен французларнинг одатларини мутлақо билмайман,— дея ўйларди у,— агар биропта одам йўл-йўриқ кўрсатмаса, худо сақласин у яна қамоққа тушиб қолишим, бунинг устига яна отимни ўғирлаб кетишлари мумкин».

— Биринчидан, жонгинам,— деди маркитант аёл борган сайин унга меҳри товлашиб,— биринчидан, менга ростини айт, ёшинг ҳали йигирма бирга чиқмаган,— кўни билан ўн етти ёшда бўлсанг керак.

Аёл тўғри топган эди, Фабрицио буни бажонудил тан олди.

¹ Илгари вақтларда қўшин ортидан юриб, озиқ-овқат моллари савдоси билан шуғулланувчи савдогар (тарж.).

— Хўш, демак, сен ҳали рекрут ҳам эмассан ва ўша капитал хонимнинг шаҳло кўзлари дебгина ўқлар тагига бориб, жангга зирмоқчисан. Жип урсин, ўша хонимнинг бало экан! Менга қара, агар у сенга совға қилган олтин *муллажирингдан* озгина қолгай бўлса, аввало бошқа от сотиб олишинг керак. Тўпларнинг гумбурлаши яқинроқдан эшитилган заҳоти тагингдаги қирчанғининг қулоғини чимиришини кўряпсанми, бу деҳқоннинг оти, шунини деб, олдинги маррага ўтганинг ҳамон сени ўлдиришади. Тўхта, ҳув апави бутазор тепасидаги оқиш тутунни кўряпсанми? Ўша ерда милтиқлардан ўқ узишяпти. Энди тайёргарлигинини кўриб қўй! атрофингда ўқлар виз-виз уча бошлаганда сичқоннинг ини минг танга бўлиб кетади ҳали сенга! Шунинг учун ҳозир, вақт-ганиматда биров нарсга тамадди қилиб ол.

Фабрицио маркитант аёлнинг маслаҳатига кириб, қанча керак бўлса шунча олинг, дея унга бир тилла танга узатди.

— Қўй-е! Қараб туриб, одамнинг раҳми келиб кетяпти сенга!— хитоб қилди маркитант аёл.— Тентак! Пул сарфлашним билмас экансан. Бир адабинини бериб қўйиш керак ўзи. Ҳозир тилла танганин ҳамёнимга соламан-да, Жононга қамчи босаман. У бир йўртиб кетса борми... Шу қирчанғинг билан етиб бўлсан бизга! Агар ҳозир елиб кетсам, унда нима қиласан, тентаквой! Эсингда бўлсин, тўплар гумбурлаб турган пайтда бировга олтин кўрсатиб бўлмайди. Ма, қайтимингни ол, ўн саккиз франку эллик сантим. Бу понуштанг ўттиз су туради холос. Отларни эса бу ерда кўп ўтмай истаганинча сотиб олишинг мумкин. Яхши от учун ўн франк берсанг бўлади, лекин афсонавий дулдул бўлган тақдирдаям йипирма франкдан ортиқ сариқ чақа ҳам берма.

Фабрицио понушта қилиб бўлган ҳам эдики, жағи жағига тегмай гашираётган маркитант аёлнинг сўзини баногоҳ аравасини шудгор орқали йўлга ҳайдаб чиққан аллақандай хотиннинг қичқирғи бўлиб қўйди.

— Ҳой, Марго! Ҳой, эшитяпсанми?!— дея қичқирарди у.— Унг томонга бур. Сеннинг олтинчи егерлар полкинг ўша ерда турибди.

— Хўш, энди, дўстгинам, сен билан хайрлашганимиз керак,— деди маркитант аёл қаҳрамонимизга қараб.— Тўғриси айтсам, сенга ачиниб кетяпман. Хоҳ ишон, хоҳ ишонма, менга жуда ёқиб қолдинг! Фирт содда экансан, истаган одам лақиллагиб кетиши мумкин сени! Ундан кўра, яхписи мен билан Олтинчи егерлар полкига юра қол.

— Соддалигимни ўзим ҳам тушунаман,— дея жавоб қилди Фабрицио,— лекин жанг қилгим бор, шунинг учун ҳам ҳув ўша екиш тутун кўтарилаётган жойга бормоқчиман.

— Минган оғинг қулоқ чимиришини бир қара. Жапгоҳга етиб борганинг ҳамон, оғинг рамақижоплигига қарамай уни тутиб туролмайсан, дуч келган томонга тирақайлаб қолади. Гапимга ишон-навер. Яхписи, мана бундай қил: олдинги сафга етиб борган заҳотинг отдан тушгин-да, ердан биронта милтиқ билан ўқдон олгач

солдатларнинг ёнига туриб, улар нима қилишса, такрорлайвер. Э, худойим-ей! Ҳойнаҳой патрон пилтасини тишлаб узишнинг билмасанг керак!

Фабрицио бу гапдан қаттиқ ранжиди-ю, лекин янги дугонасининг гапи тўғрилигига иқрор бўлди.

— Бояқингина-ей! Сени дарров ўлдиришлари турган гап. Ўлдиришади деяпман! Бунинг сира қийин жойи йўқ ахир! Йўқ, сен албатта мен билан кетишинг керак,— деди яна маркитант аёл амрона оҳангда.

— Жанг қилгим келяпти-ку ахир!

— Ким сени жанг қилмайсан деяпти! Зўр жанг қиласан ҳали! Олтинчи егерлар полкининг солдатлари абжир йигитлар, ҳозир бўлса ҳаммага иш етиб ортади.

— Ўша полкингизни тез топамизми?

— Нар и борса, чорак соатдан кейин ўша ерда бўламиз.

«Ҳамонки шу ажойиб аёл мени тавсия қилар экан,— дея хаёлидан ўтказди Фабрицио,— мутлақо ҳеч нимани билмаслигим туфайли мени жосус деб ўйлашмайди, кейин жангда қатнашишим мумкин бўлади». Шу пайт тўпларнинг гумбур-гумбури кучайиб, милтиқларнинг пақиллаши тезлашиб кетди. «Худди чиқиллатиб тасбеҳ ўгиришайётганга ўхшайди-я»,— ўйлади Фабрицио.

— Ана милтиқларнинг отишмаси ҳам эшитилиб қолди,— деди маркитант аёл гўё жанг ола-тасирини эшитибок руҳи кўтарилгандек бўлган отига қамчи босиб.

Маркитант аёл ўнг томонга, майсазорлар оралаб кетган қишлоқ йўлига бурилди, бу йўл тизза бўйи лой экан, арава сал бўлмаса тикилиб қолай деди, Фабрицио гилдиракларни итариб борарди. Унинг оти икки марта йиқилиб тушди. Тез орада кўлмак ва лойгарчилик камайди-ю, бироқ йўл ўтзор пчида илонизи бўлиб чўзилган сўқмоққа айланди. Фабрицио бу сўқмоқдан беш юз қадамча йўл юриб улгурмасданоқ оти бирдан таққа тўхтаб қолди: сўқмоққа кўндалани ҳолда бир жасад чўзилиб ётарди. Фабрицио билан от шундан чўчиб кетишганди чоғи.

Фабриционинг оппоқ юзи сезиларли даражада кўкимтир тусга кирди. Маркитант аёл жасадга назар ташладию, гўё ўзи билан ўзи гаплашгандек: «Бизнинг дивизиядан эмас»,— деб қўяркан, бошини кўтариб, Фабрициога қаради-да, хохолаб кулиб юборди.

— Ха-ха-ха! Қалай болакай? Зўр ўйинчоқ эканми?— сўради кейин у қичқириб.

Фабрицио даҳшатдан қотиб қолган эди. Ҳаммасидан ҳам кўпроқ уни мурданинг ифлос яланг оёқлари ҳайратга солганди. Бечоранинг бошмоқларини ҳам, қонга беланган йиртиқ иштонидан бўлак барча кийимларини ҳам ечиб олишибди.

— Туш отдан!— деди маркитант аёл.— Бор ёнига, сен кўникишинг керак... Қара-я!— дея хитоб қилди у.— Нақ бошига тегибди!

Чиндан ҳам ўқ бечоранинг бурни ёнидан кириб, башарасининг

абжагини чиқарганича сўл чаккасидан тешиб чиққанди. Мурда-
нинг соғ қолган кўзи бақрайиб турарди.

— Хўш, нега анграйиб турибсан! Туш отдан!— такрорлади
маркитант аёл.— Қани, дўстгинам, унинг олдида боргин-да, қўли-
ни қисиб саломлаш! Балким, у сенга жавоб қилар.

Жирканчдан Фабриционинг қўнгли беҳузур бўлиб кетди, би-
роқ у эгардан дадил сакраб тушди-да, мурданинг тепасига бориб,
унинг қўлидан тутди ва қаттиқ силкита-силкита кафтини қисиб
қўйди. Бироқ, кейин гўё қотиб қолгандек серрайиб тураверди,
унинг оғ мидашга мадори қолмаганди. Фабрициони аиниқса мур-
данинг бақрайиб турган очиқ кўзи даҳшатга солганди.

«Маркитафт аёл мени кўрқоқ экан деб ўйлайди»,— алам билан
дилидан ўтказди у. Шу тобда Фабрицио бир қадам юрса, йиқилиб
тувишини ҳис этар ва шунинг учун ҳам серрайганича қимир эт-
май турарди. Йигит учун бу даҳшатли дақиқа бўлди, чиндан ҳам
ҳозир унинг ҳушидан кетиб йиқилиши ҳеч гап эмасди. Маркитант
аёл буни сезди-да, аравасидан сакраб тушиб чурқ ҳам этмай, унга
бир стакан ароқ узатди, Фабрицио ароқни бир кўтаришда сиғириб
олди-да, шундан сўнг отига миниб, индамай йўлга тушди. Марки-
тант аёл унга ора-сира кўз қирини ташлаб борарди.

— Жангга эртага кирасан, дўстгинам,— деди аёл ниҳоят,—
бугунчалик ёнимда юр. Ўзинг кўриб турибсан, ҳали солдатликни
ўрганимоғинг керак.

— Аксинча, мен ҳозироқ жанг қилишни истайман!— дея хп-
тоб қилди қаҳрамонимиз. Йигитнинг ҳозирги жаҳл аралаш гапи-
рини маркитант аёлга яхши аломат бўлиб кўринди.

Тўпларнинг гумбурлаши кучая-кучая борган сайин яқинла-
шиб келаётгандек туюлди. Тўплар тўхтовсиз ўқ узаётгани боиси-
дан овози чўзиқ наърадек эшитилар ва бу узоқ шаршаранинг шо-
вуллаши янглик муттасил гулдураш орасида милтиқларнинг па-
қиллаши қулоққа аниқ чалинарди.

Худди шу пайт улар кичкина бир бутазорга кириб боришди.
Маркитант аёл рўнараларидап тўрт нафар француз солдати югу-
риб қолдиётганини кўриб қолди: у аравасидан сакраб тушди-да,
йўлдан йиғирма қадамча нарига югуриб бориб, қазиб олинган тўн-
гак ўрига яширишди. «Қўрқоқманми, довюракманми — мана энди
кўраман»,— дея хаёлидан ўтказди Фабрицио. У маркитант аёл
ташлаб қочган арава ёнида тўхтаб, қиличини қинидан сугурди.
Солдавлар йигитга муглаёо эътибор бермай бутазор четидан, йўл-
нинг сўл томонидан югуриб кетишди.

— Ўзимизникилар экан,— деди хотиржамлик билан маркитант
аёл ҳансўраганича араваси ёнига югуриб келиб.— Агар тагингдаги
олинг чопа олганда: «Қани бутазорнинг охиригача от қўйиб бор-
гин-да, ўша ўтлоқда кимлар борлигини билиб кел»,— деган бўлар-
дим.

Фабрицио яна ялтимос қилишларини кутиб ўтирмай, теракдан
битта новда сиңдириб олди-да, унинг япроқларини сиңдириб таш-
лаб, кучи борича кирчалегисини саволай бошлади. От аввалига чопа

бошлади, ammo кўп ўтмаёқ яна эринибгина лўкиллашга ўтди. Маркитант аёл отига қамчи босиб, орқадан елиб кетди.

— Ҳой, тўхта, тўхтасанг-чи!— дея қичқирди у Фабрициога.

Кўп ўтмай икковлон бутазордан чиқиб, ўтлоқ четида тўхташди. Ҳаммаёқни даҳшатли гумбур-гумбуру ола-тасир тутиб кетганди: тўп ва милтиқлар ҳар тарафдан — ўнгдан ҳам, сўлдан ҳам, орқа тарафдан ҳам тинмай ўқ узаётганди. Фабрицио билан аёл ҳовиргина тарк этишган бутазор ўтлоққа қараганда, тахминан икки одам бўйи баланд тепаликка жойлашган экан. Шу боисдан уларга йироқда бўлаётган жангнинг бир четигина кўриниб турарди, лекин бутазор ёнидаги ўтлоқнинг ўзида ҳеч ким йўқ эди. Минг қадмча парида ўтлоқни зич толларнинг узун қатори кесиб ўтганди, толлар узра осмонга оқиб тутун ўрлар, бу тутун гоҳо қуюндек айлана бошларди.

— Эҳ, полкимизнинг қаердалигини билганимда эди,— деди падоматли оҳангда маркитант аёл.— Тўғри, ўтлоқдан бориб бўлмайди. Ҳа, дарвоқе,— деди у сўнгра Фабрициога,— душман билан дуч келиб қолсанг, унга қилич тикавер, чопаман деб овора бўлма.

Лекин шу пайт маркитант аёл бояги тўрт нафар солдатни кўриб қолди. Солдатлар йўлнинг сўл томонидаги ўрмондан чиқиб қилишаётганди. Солдатлардан бири от миниб олганди.

— Мана сенга от ҳам топилди,— деди аёл Фабрициога.— Ҳой, бу ёққа кел! Ҳой, сенга айтияман!— дея қичқирди у от миниб олган солдатга.— Ма, бир стакан ароқ отиб ол.

Солдатлар арава томон бурилишиди.

— Олтинчи егерлар полки қаерда?— сўради қичқириб маркитант аёл.

— Бу ердан узоқда эмас. Беш минутда етиб оласан, дарахтлар ёқалаб оқаётган ҳув анави кашал олдида жанг қилишяпти. Худди ўша ерда ҳозир полковник Маконни ўлдиришди.

— Менга қара, отингни беш франкка сотмайсанми?

— Беш франкка дейсанми? Жуда ҳазилкаш экансан-ку, онахон. Ахир бу офицернинг оти-я! Чорак соатдан кейин беш тиллага сотишим мумкин.

— Қани, менга бир тилла бер-чи,— дея шивирлади маркитант аёл Фабриционинг қулоғига; сўнгра отлиқ солдатнинг ёнига югуриб бориб буюрди:

— Қани, туш эгардан! Тезроқ! Мана сенга бир тилла.

Солдат эгардан тушди. Фабрицио қувониб шартта отга минганди, маркитант аёл қирчангининг эгарига боғлаб қўйилган шилни ечиб ола бошлади.

— Қани, ёрдам бериб юборларинг-чи!— дея қичқирди у солдатларга қараб.— Нега аяқаясанлар? Аёл киши шилаяпти-ю, қараб турганларини-чи...

Устига бегона одам минганини сезган от олдинги оёқларини кўтариб депсина бошлади. Фабрицио гарчи яхши чавандоз бўлсада, отнинг аранг ҳоврини босди.

— Яхши аргумоққа ўхшайди,— деди маркитант аёл.— Оғир юк кўтармаган-да, асовлик қияпти.

— Генералнинг оти!— дея хитоб қилди отни сотган солдат.— Бунақа тулпорнинг баҳоси йигирма тилла, ўшайам камлик қилади.

— Мана сенга йигирма франк,— деди Фабрицио ҳақиқий тулпорга минганидан боши осмонга етиб.

Шу пайт замбаракдан узилган ўқ бир текисда саф тортган толларга келиб урилди. Фабрицио худди ўроқнинг бир силтови билан қирқиб ташлангандек, майда новдаларнинг ҳар тарафга учиб кетди ҳайрат билан томоша қила бошлади.

— Ўҳў, тўп бизга яқинлаштириб ўқ узашти-ку,— деди солдат Фабриционинг қўлидан йигирма франкни ола туриб.

Кундуз соат иккилар эди. Фабрицио ҳозирги ғаройиб манзарани завқ билан кузатар экан, кутилмаганда у тўхтаган кенг ўтлоқнинг бурчагидан бир неча генерал, уларнинг ортидан эса йигирма чоғли гусарлардан иборат бир талай суворийлар елиб ўтишди, Фабриционинг оти кишнаб юборди-да, уч марта олдинги оёқларини кўтариб депсинди ва бошини кескин-кескин силкитганича тарафга жилловни силтай бошлади. «Майли, билганини қилсин!» — дея халидан ўтказди Фабрицио.

Ўз ҳолига қўйиб берилган от олдинга интилиб, генералларни кузатиб бораётган эскорт¹ га етиб олди. Фабрицио олдинда зар уқа тақилган тўртта учбурчак шляпани кўрди. Чорак соатдан сўнг у ёнида от қўйиб бораётган гусарларнинг уч-тўрт оғиз сўзидан генералларнинг бири машҳур маршал Ней эканлигини тушунди. Фабрицио бениҳоя қувониб кетди, бироқ у тўрт генералдан қайси бири маршал Ней эканлигини билолмай гаранг эди: йигит ҳозир буни билиб олиш учун ҳеч нимани аямаган бўларди-ю, аммо сўзлаши мумкин эмаслигини эслаб қолди. Эскорт кечаги жаладан кейин сув тўлган зовурни кечиб ўтиш учун тўхтади, икки четига дарахт ўтқазилган бу зовур боя Фабрицио от харид қилган ўтлоқнинг сўл четига жойлашган эди. Деярли барча гусарлар эгардан тушибди. Зовурнинг қирғоғи анча тик бўлиб, чети жуда сирпанчиқ эди. Сув ўтлоқ сатҳидан бир ярим қулоч пастроқдан оқарди. Қувончининг зўридан ҳамма нарсани унутиб қўйган Фабрицио шу топда отидан ҳам кўра кўпроқ генерал Ней тўғрисида, шоп-шухрат ҳақида ўйлаб турган эди, қизишиб кетган оти шалон етиб зовурга сакради-ю, баланд соҳилга сув сачради. Генераллардан бирининг ҳаммаёғи ҳўл бўлиб кетди. Шунда генерал баланд овозда сўкинди:

— Хаҳ, иблис! Лаънати махлук!

Фабрицио бундай ҳақоратдан қаттиқ рашижди. «Упи дуэлга чақириб мумкинмикин?» дея ўйларди йигит. У ўзининг унчалик бесўнақай эмаслигини кўрсатиб қўйиш ниятида, отдан тушмай туриб, нариги қирғоққа чиқиб олишга аҳд қилди; бироқ қирғоқ жуда тик, баландлиги бир одам бўйи келарди. Ҳозирги аҳдидан воз

¹ Эскорт — соқчилар отряди (тарж.).

кечилига тўғри келди. Шундан сўнг Фабрицио отини нақ тумшуги барабар сув ичида бир оз ҳайдаб борди-да, ниҳоят, чамаси, мол сугорғи учун хизмат қиладиган бир жойни топди ва нишаб киргоқдан осонгина юқори кўтарилиб, каналнинг париги томонидаги далага чиқиб олди. У бутун эскорт ичида биринчи бўлиб парини киргоққа ўтди ва мағрур бир қиёфада соҳил бўйлаб отини йўрттириб кетди, гусарлар эса қанча тармашишмасин париги соҳилга чиқолмай қийиналардилар, зеро кўп жойларда сувнинг чуқурлиги бир одам бўйи келиб қоларди. Икки-уч от ҳаммаёққа сув сачратиб, сузинга ҳаракат қиларди. Вахмистр ўзини ҳарбийча тут билмайдиган анави тирранча тўғри йўл топганини кўриб қолди: — Ҳой, йигитлар, орқага! Чап томонга юринглар, ўша ерда чиқадиган жой бор экан! — дея қичқирди у.

Бирин-кетин ҳамма париги соҳилга ўтиб олди.

Отида далага кириб борган Фабрицио у ерда генералларни ёлғиз ўзларини кўрди. Эскорт орқароқда қолиб кетган, тўшларининг гумбурлаши дақиқа сайин кучаяётганга ўхшарди; Фабрицио гарчи боя ҳаммаёғига сув сачратиб юборган генерал қулогига бақираётган бўлса-да, унинг овозини аранг эшитди:

— Бу отни қаердан олдинг?

Фабрицио қаттиқ довдираб қолгани учун итальян тилида жавоб бериб юборди:

— L'ho comprato poca fa (Уни ҳозиргина сотиб олдим).

— Ишма деддинг? Эшитмаярман! — қичқирди генерал.

Аммо шу пайт гумбур-гумбур чунонам кучайиб кетдики, Фабрицио жавоб беролмай қолди. Очиги, шу тобда қаҳрамонимиз сира ҳам қаҳрамонга ўхшамасди. Бироқ ҳозир унинг учун қўрқув иккинчи даражали нарсага айланган, энг ёмони тўшлар гумбур-гумбуридан қулоқларини қаттиқ оғриётган эди. Эскортдаги гусарлар отларига қамчи босишди, улар шундоққина канал ёнидан бошланган ва ҳаммаёқда жасадлар чўзилиб ётган шудгордан елиб боришарди.

— Қизил мундирлар! Қизил мундирлар! — дея шодоп қичқирди генерал эскорт гусарлари.

Аввалига Фабрицио ҳеч нимани тушунмади, бироқ охири деярли барча мурдаларнинг эғнида қизил мундир борлигини пайқаб қолди. Шу пайт у ногоҳ бу шўрпешона «қизил мундирлар»нинг аксария ҳали тирик эканлигини кўрди-ю, даҳшатдан сесканиб тушди, улар, чамаси, ёрдам сўраб бақиринишарди, бироқ ярадорларга ёрдам бериш учун ҳеч ким тўхтамади. Табиатан раҳмдил қаҳрамонимиз оти билан қизил мундирлиларнинг биронтасини босиб кетмаслик пайдан бўлиб борарди. Эскорт тўхтади. Ўзининг ҳарбий вазифасига керакча элтиб-бериб қўйган Фабрицио қандайдир бебахт ярадорга тикилганича ҳамон от қўйиб борарди.

— Ҳей тирранча, тўхта! — дея қичқирди унга вахмистр.

Оти жилвини тўртиб, ўнгрилиб Фабрицио генераллардан ўнг-роқда йигирма қадамча олдинга ўтиб кетганини кўрди. Генераллар дурбинларини кўзларига тутиб, худди шу томонга қараётган-

дилар. Фабрицио эскортнинг охиридаги жойига туриш учун отининг бошини орқага бурар экан, энг семиз генерал ёнидаги бошқа генерал томон ўгирилиб, қаттиқ койиган оҳангда амропа нимадир деяётганини кўриб қолди. У асли синчков эди, шунинг учун қадрдони бўлиб қолган қамоқхона позирасининг унар-унмасга ганираверма, деганига қарамай, моҳирлик билан қисқагина, тўғри ва сип-силлиқ французча ибора тузиб, гусарларнинг бирига мурожаат қилди:

— Ёнидагига *дакки бераётган* анави генерал ким?

— Ана холос! Маршал-ку у!

— Қайси маршал?

— Маршал Ней, овсар! Нима, ойдаи тушганмисан?

Табиатан жиззак Фабрицио бу ҳақоратдан хафа бўлишни ҳатто хаёлига ҳам келтирмади: у болаларча бир завқ билан кўзларини катта-катта очганича довяраклар довяраги — машҳур «Москва князига» тикилиб турарди.

Бирдан ҳамма отига қамчи босиб, елиб кетди. Бир неча дақиқадан сўнг Фабрицио ўзидан йигирма қадамча олдиндаги шудгор қилинган ер ғаройиб бир тарзда қимирлаб турганини кўриб қолди. Шудгорнинг жўяклари сувга тўлган бўлиб, уватининг тепасидаги қоп-қора хўл кесаклар негадир осмонга сакраб учарди. Фабрицио бу ғаройиб манзарага бир қараб қўйгач, яна маршалнинг шуҳрати тўғрисида ўйлай бошлади. Орқа томонда кимдир қичқириб юборди: тўп ўқидан ажали етган икки гусар гурс этиб ерга қулашди. Фабрицио ўгирилиб орқасига қараганида, эскортдан йигирма қадам илгарилаб кетганди. Ҳаммасидан ҳам шудгорда қонга беланиб, ичаклари оёғига ўралашганича типирчилаб ётган отни кўриш даҳшатли эди: жонивор нуқул ўрнидан туриб, бошқа отлар кетидан йўртиб кетишга ҳаракат қиларди. Қоп лой устида тирқираб оқмоқда эди.

«Эҳ, нихоят менга ҳам ўт очишяпти!»— дея ўйлади Фабрицио.— Жангда қатнашяпман!— такрорларди у мамнуният билан.— Энди чинакам ҳарбийман».

Бу пайтда эскорт олға елиб борар экан, қаҳрамонимиз тўп ўқларининг портлашидан ҳаммаёққа кесаклар учаётганини тушуниб қолди. Лекин тўп ўқлари учиб келаётган томонга қанча тикилиб қарамасин, у томонда фақат оқ тутунни кўрарди,— батарея анча узоқда, олис масофадан туриб ўқ узоқда эди,— замсарақларнинг муттасил гумбур-гумбурлари аралаш у яқингинада милтиқларнинг пақиллаётганини ҳам эшитаётгандек бўларди. Хуллас Фабрицио ҳеч нимани тушунолмаб қолганди.

Шу пайт генераллар билан эскорт шудгордан тахминан бир одам бўйи пастликдаги қия чўзилган ва устига сув тўлиб қолган торғина йўлга тушишди.

Маршал отини тўхтади-да, яна дурбинни кўзига тутди. Бу гал Фабрицио уни яхпилаб кўриб олди. Маршалнинг сочлари оқиб-тоб, ялоқдор кенг юзлари қип-қизил экан. «Бизнинг Италияда бунақа юзлилар йўқ,— дея ўйларди Фабрицио.— Мана, масалан,

менинг рангим оппоқ, сочларим эса қўнғироқ, мен ҳеч қачон бунақа бўлолмайман!» — ҳаёлап қўшимча қилди у маъюслик билан. Фабрицио учуп бу сўзлар: «Мен ҳеч қачон бунақа қаҳрамон бўлолмайман!» — деган маънони англатарди. У гусарларга кўз югуртирди — биттасини истисно қилганда, бошқа ҳаммасининг мўйлови малла эди. Фабрицио гусарларга тикилар, гусарлар эса Фабрициог тикилиб туришарди. Уларнинг бундай тикилишларидан Фабрицио қизариб кетди ва бундай хижолатпазликдан қутулиш учуп бошини ўгириб, душман томонга қарай бошлади. Шунда у қизил оламчаларнинг узун сафини кўриб, уларнинг бундай кичкина кўринишидан қаттиқ ҳайратга тушди: полк ёки дивизиялардан иборат бу сафлар унинг назарида ихота бутачаларидан ҳам пастроқ кўринарди. Қизил суворийларнинг бир сафи ҳозиргина маршал билан эскорт лойни шалолатиб ўтган қияликдаги ўша тор йўл томон елиб кела бошлади. Тутун улар йўналишидаги парсаларни кўришга халал бермоқда эди, фақат баъзи-баъзидагина ана шу оқши тутун ичида от қўйиб бораётган суворийлар кўзга ташланиб қоларди.

Бирдан Фабрицио душман томонидан тўрт суворий жадал от қўйиб келаётганини кўриб қолди. «Аҳа, бизга ҳужум қилишяпти!» дея ўйлади у, бироқ кейин ўша суворийлардан икkitаси маршалнинг ёнига келиб, унга алланималар дейишяётганига кўзи тушди. Бир маҳал маршалнинг ёнида юрган генераллардан бири душман томон от қўйган эди, унинг ортидан икки гусар билан ҳозиргина ўша томондан елиб келган тўрт суворий ҳам отларига қамчи босишди. Кейин уларнинг йўлида торғина бир канал учради, ҳамма уни кечиб ўтгач, Фабрицио бипойидай йиғит кўринадиган вахмистрнинг ёнида пайдо бўлди. «У билан гаплашиш керак,— дея ўйларди Фабрицио,— ахтимол, шунда улар менга бундай тикилиб қарашли бас қилишар». У вахмистр билан қапдай гап бошлашни билмай, узоқ бош қотирди.

— Афандим,— деди ниҳоят Фабрицио,— мен жангда биринчи марта қатнашишм. Айтилг-чи, мана шу ҳақиқий жангми?

— Шунга ўхшашроқ. Ўзингиз ким бўласиз?

— Мен бир капитанинг қайнисиман.

— Иسمи нима экан ўша капитанининг?

Қаҳрамонимиз қаттиқ хижолатга тушиб қолди: у бундай савол берилишини сира ҳам кутмаганди. Хайрият, шу пайт маршал билан эскорт яна ст чоптириб кетишди. «Қанақа французча фамилияни айтсам экан?» дея ўйлади Фабрицио. Ниҳоят у Парижда ўзи яшаган меҳмонхона эгасининг фамилиясини эслади, сўнгра вахмистрнинг ёнгинасига от суриб келди-да, овозининг борица қичқирди:

— Капитан Мелье!

Вахмистр тўпларининг гумбур-гумбуридан Фабриционинг гапини яхши эшитолмади шеклли:

— А-а, капитан Теллемп? Э-э, ойна, уни ўлдиришди,— дея жавоб қайтарди.

«Офарив!» — хитоб қилди ўзича Фабрицио.— Эслаб қолиш керак: капитан Телье. Энди ўзимни хафа бўлгандай кўрсатишим лозим».

— Эй, худойим-ей! — деди у юзида аялчли бир пифода намойиш этиб.

Улар пастликдан юқори кўтарилишди-да, ўтлоқ оралаб елиб кетишди: яна теваарак-атрофларида замбарак ўқлари портлай бошлади, маршал суворийлар дивизияси томон от қўйди. Эскорт мурдалар ва ярадорлар орасидан елиб борарди, бироқ бу манзара қаҳрамонимизга боягидек оғир таъсир қилмай қўйганди, — у энди бошқа нарса тўғрисида ўйларди.

Эскорт тўхтаган эди, Фабрицио узоқда маркитапг аёллиг аравасини кўриб қолди. Шунда баногоҳ унинг ўша мухтарам уюшмага нисбатан камоли меҳри жўш уриб, арава томон от қўйди.

— Ҳой, қаёққа? Тўхта, деяпман!.. — қичқирди унинг ортидан вахмистр.

«Ҳозир мени нимаям қила оларди у?» — дея дилдан ўтказди Фабрицио ва маркитапг аёллиг араваси томон елиб кетаверди. У ўзининг таниши — эрталаб учратган ўша меҳрибон маркитапг аёлни кўриш умидида отини пиқталаб борарди: от ҳам, арава ҳам жуда ўхшаш бўлса-да, лекин эгаси мутлақо бошқа аёл бўлиб чиқди, Фабрициога унинг юзи ҳатто бадиҳа ҳам кўринди. Арава ёнига келганида Фабрицио маркитапг аёлнинг кимгадир:

— Қандай барно йигит эди-я! — деганини эшитиб қолди.

Бу ерда зўраки солдатимизни нохуш маъзара кутаётган эди: норғул, чиройли бир кпрасир йигитнинг оёғини кесибшаётганди. Фабрицио кўзларини юмиб, кетма-кет тўрт стаканча ароқ ичиб юборди.

— Самиришини қарап-а, тирранчанинг! — дея хитоб қилди маркитапг аёл.

Ароқдан сўнг Фабриционинг миёсига ажойиб бир фикр келиб қолди: «Апови гусарлар, эскортдаги ўртоқларимнинг илтифотини қозонишим керак», — дея аҳд қилди у.

— Шишада қолган ароқнинг ҳаммасини менга сотинг, — илтп-мос қилди маркитапг аёлдан.

— Ҳаммасини дейсанми? Шунча ароқ ҳозир қанча турпинин биласанми? Ўн франк тўлайсан-а!

Лекин Фабрицио эскорт ёнига от қўйиб келганида вахмистр хурсанд бўлиб кетди:

— Э-ҳа! — Бизга ароқ олиб келибсан-ку! Шу мақсадда йўр-галаганимизнинг у ёққа! Қанч, узат-чи!

Шиша қўлма-қўл ўта бошлади, сўнгги гусар охири ароқни ичиб тугатгач, шишани осмонга отди-да, Фабрициога қараб:

— Раҳмат, оғайни! — дея қичқирди.

Барча энди Фабрициога хайрихоҳлик билан қарай бошлади. У олқасидан тоғ қулагандек енгил тортди: қаҳрамонимизнинг кўнгли поэтик бўлиб, атрофидагиларнинг дўстона илтифотисиз

туролмайдиган одамлар сирасига кирарди. Ниҳоят ҳамроҳлар билан дўстона алоқа ўрнатилди ва улар қаҳрамонимизга ортиқ ўқрайиб қарамайдиган бўлишди! Энди ўзини анча эркин тута бошлаган Фабрицио вахмистрдан сўради:

— Агар капитан Телье ўлдирилган бўлса, опамни қаердан қидирсам экан энди?

У «Менье» ўрнига бемалол «Телье» дер экан, ўзини ниҳоятда доғули ҳис этарди.

— Бугун кечқурун билиб оласиз,— дея жавоб қайтарди унга вахмистр.

Эскорт яна йўлга тушиб, маршалнинг ортидан пиёда дивизиялар томон елиб кетди. Фабрицио кайфи ошганини сизди, у кўп ароқ ичгани учун эгарда чайқалиб борарди; бироқ шу пайт Фабрицио опасини олиб турадиган кучернинг бир вақтлар берган маслаҳатини эслаб қолди: «Агар кўпроқ ичиб қўйсанг,— деган эди кучер,— олдинги отнинг ортидан юравер ва ёнингда кетаётган одам нима қилса, сен ҳам шуни қил».

Маршал суворий қисмларга бориб, у ерда анчагина вақт тургач, душманга ҳужум қилишни буюрди, бироқ бизнинг қаҳрамонимиз мана бир-икки соатдирки, атрофида содир бўлаётган воқеаларни мутлақо фаҳмлай олмасди. Унинг қаттиқ уйқуси келар ва оти бошиқаларга қўшилиб йўртиб кетганида эгар устида оғир чайқалиб ўтирарди.

Бирдан вахмистр гусарларга қичқириб қолди:

— Ҳой итваччалар, нима бало, кўрмайпасанларми? Император!

Шу заҳоти гусарлар овозларининг борича:

— *Яшасин император!*— дея ҳайқирди.

Бу ҳайқирикни эшитган қаҳрамонимиз дарҳол ҳушига келиб, олдинга олазарак қараб қолганини тушуниш унча қийин бўлмаса керак, бироқ у шу дамда эскорт олдида от қўйиб бораётган генералларнинг маъна кўрарди. Императорни кузатиб бораётган драгунларнинг каскасидаги узун уқпарлар одамларнинг юзини кўришга ҳалал бермоқда эди.

«Кўролмадим, императорни жанг майдонида кўролмай қолдим! Ҳаммасига мана шу лаънатд ароқ айбдор!»

Бундай фикрда Фабриционинг кайфи бутунлай тарқаб кетди.

Улар ҳалқоб-ҳалқоб сув босган йўлга тушибди. Чанқаган отлар тумшукларини кўлмакларга чўзиб-чўзиб қўярди.

— Ҳозир бу ердан император ўтдими?— дея сўради Фабрицио ёнидаги гусардан.

— Ҳа, ўша! Мундири зардўзи эмаси император бўлади. Қандай қилиб кўрмай қолдингиз уни?— хайрихоҳлик билан жавоб қилди гусар.

Шу тобда Фабриционинг жуда ҳам император эскортига етиб олиб, унга қўшилгиси келди. Урушда шундай қаҳрамон билан бирга чинакамга иштирок этиш улкан бахт эмасми ахир! «Мен Францияга худди шу мақсадда келганман-ку. Бемалол шундай

қилишим мумкин ҳам: ахир мен фақат отим уларнинг ортидан югуришни тусаб қолгани учунгина бу генералларни кузатиб юрибман».

Фабрицио янги ўртоқлари — эскортдаги гусарлар унга энди очиқ юз билан қарай бошлаганлари учунгина шу ерда қолишга аҳд қилди, у энди бир неча соатдан буён бирга от чоптириб юрган барча бу солдатларни ўзининг яқин дўстлари деб ҳисоблай бошлаган эди. Қаҳрамонимиз улар билан Тассо ва Арнисто қаҳрамонлари янглиғ орамизда олижаноб дўстлик ришталари пайдо бўлди, деган фикрга ҳам бориб қолганди. Императорнинг эскортига бориб қўшилган тақдирда эса, у ердагилар билан янгидан танишиш керак, боз устига, у ерда уни яхши кутиб олмасликлари мумкин, зеро императорнинг эскортида драгунлар соқчилик қилиб юрибди, Фабрицио эса маршални кузатиб келаётган барча солдатлар каби гусарлар мундирини кийиб олган. Гусарлар эса энди қаҳрамонимизга шундай мулойим қарашардики, бундан унинг боши осмонга етгудек эди: улар Фабриционини ўзлариға ўртоқ дея ҳисоблай бошлашганди, Фабрицио ҳам улар учун дунёдаги ҳамма ишни қилишга тайёр эди, у ана шундай хаёллар оғушида юрарди. Фабрицио ўзини дўстлари орасида ҳис этган заҳоти атрофдаги ҳамма нарса бир зумда ўзгариб кетганди: шу тобда у дўстларидан баъзи нарсалар тўғрисида жуда ҳам сўраб-суриштиргиси келарди-ю, бироқ ўзини арабг тийиб борарди. «Йўқ, ҳали яна хиёл кайфим бор,— дея таъкидларди Фабрицио ўзига ўзи.— Нозира айтган гапларни унутмаслик керак!»

Отряд сойликдан юқорига чиққач, Фабрицио маршал Нейнинг қаергадир ғойиб бўлганини кўрди. Энди эскортнинг олдида унинг ўрнига озгиндан келган, бўйи баланд, кўрипиши салобатли бошқа бир генерал борарди.

Бу генерал граф д' А*** — яъни, 1796 йилнинг 15 май куни лейтенант Робер дея аталган худди ўша одамнинг ўзинаси эди. Ҳозир у Фабрицио дель Допгонини таниганида боши нақ осмонга етган бўларди!

Фабриционинг кўз ўнгиде анчадан буён энди замбарак ўқларининг портлашидан қора кесаклар учмай қўйганди. Улар кирасирлар полкига яқинлашиб, у ағаллаган маршаннинг ортида тўхташганида, Фабрицио совутларга сочма ўқларнинг чарсиллаб тегишини эшитиб қолди, бир неча одам ерга қулади.

Эскорт қияликлар орасидаги йўлдан ўтгач, тахминан бир қулоч келадиган баландликка кўтарилиб, шудгор қилинган дала бўйлаб кета бошлаганида қуёш ботай деб турган эди. Бир маҳал Фабрицио ортида бир нарсанинг ғалати гурсиллаганини эшитди-ю, орқасига ўгирилиб, тўртта гусарнинг от-поти билан қулаб тушганини кўрди, генералнинг ўзи ҳам оддан йиқилибди, лекин у ҳаммаёғи қопга беланган бўлса-да, оёққа турди. Фабрицио қулаган гусарларга қаради — улардан учтаси жон талвасасида типирчилаб ётар, от босиб қолган тўртинчиси эса нуқул: «Мени гортиб олишлар, мени гортиб олишлар!» — дея бақирарди. Вахмистр ва

яна уч гусар генералга ёрдам бермоқ учун отлардан тушишди. Генерал эса адъютантининг елкасига таянганича бир неча қадам юришга ҳаракат қиларди: у тезроқ оти ёнидан нари кетмоқчи эди, эсро ўқ еб ерга қулаган от жон аччиғида қаттиқ депсиниб ётарди.

Вахмистр Фабриционинг ёнига келди, шу пайт қаҳрамонимиз орқа томонидан кимдир шундоқ қулоқ остида:

— Фақат мана шу отгина яна чопа олади,— деганини эшитди.

Бирдан Фабрицио оёқларидан ушлашганини ҳис этди. Уни аста кўтариб отнинг сарғи устидан оширишди-да, қўлтиғидан тутиб ерга туширишди. Қаҳрамонимиз мункиб кетиб, ерга йиқилди.

Адъютант Фабрицио миниб юрган отнинг жиловидан тутди, генерал вахмистр ёрдамида эгарга ўтиргач, отга қамчи босди, омон қолган олти гусар ҳам унинг ортидан от қўйинди. Жигибийрони чиққан Фабрицио ўрнидан сапчиб туриб, «Lodril Lodril» («Ўғрилар! Ўғрилар!») дея қичқирганича уларнинг ортидан югурди. Жанг майдонининг ўртасида ўғрилар ортидан қувинининг ўзи кулгили эди.

Кўп ўтмай, эскорт билан генерал, граф д'А*** бир текис саф тортган толлар ортига ўтиб кўздан йўқолишди. Қаттиқ дарғазаб бўлган Фабрицио ўша толлар ёнигача югуриб борган эди, чуқур каналга дуч келди. У канални кечиб ўтди-да, тирмашиб нариги соҳилга кўтарилди ва дарахтлар орасида елиб кетаётган генерал билан эскортни кўриб, яна сўкина бошлади. Бироқ энди улар жуда узоқлашиб кетишганди.

— Ўғрилар! Ўғрилар!— дея қичқирарди у энди француз тилида.

Отини ўғирлаб кетишганидан ҳам кўра кўпроқ дўстларининг хиёнатидан хуноби ошиб чарчоқ ҳамда очликдан силласи қуригач Фабрицио зовур четига чўзилди. Агар унинг ажойиб отини душман тортиб олганида Фабрицио сира ҳам ранжимаган бўларди, бироқ келиб-келиб ўртоқлари — ўзи астойдил яхши кўриб қолган вахмистр билан туғишган биродарларидек ҳисоблай бошлаган анави гусарлар хиёнат қилишгани ва тунаб кетишгани тўғрисидаги фикрдан Фабриционинг дили вайрон бўлмоқда эди. У бундай қабоҳатга чиқолмай, мажнунтол тапасига суяниб ўтирганича юм-юм йиғлар. Шу тобда у «Халос этилган Қуддус» асариининг қаҳрамонлари янглиғ мардона, олижаноб дўстлик ҳақидаги чиройли орзуларидан дилида алам билан бирип-кетин воз кечмоқда эди. Атрофидида диллари пок ва олижаноб дўстлар бўлса, ҳаёт билан видолашаётган дақиқаларингда улар қўлларинини қисиб туришса ўлим ҳам мутлақо қўрқинчли бўлмайди! Бироқ атрофидидаги одамлар разил муттаҳамлар бўлиб чиқса, дилингдаги қаҳрамонона интилишларининг қандай сақлаб қолиш мумкин? Фабрицио ҳар қапдай дарғазаб одам каби хиёл муболага қилмоқда эди.

Чорак соатдан сўнг замбарак ўқлари Фабрицио соясинда ўтирган дарахтлар қаторига қадар ҳам етиб келаётгани сезилди-да, у бу аламли ҳаёлларни бир четга йиғиштириб, ўрнидан турди ва

йўл топишга уриниб кўрди. Қаршида катта ўтзор бўлиб, ўтзорнинг четидан икки ёнига зич толлар экилган кенг канал чўзилиб кетганди; Фабрициога бу жой тапиш кўринди. Шу пайт қаңдай-дир пиёдалар қисми канални кечиб ўтди-да, Фабрициодан бир чақиримча нарида ўтлоққа чиқа бошлади. «Бу ерда ухлаб қолай дебман,— дея хаёлидан ўтказди у.— Асирга тушиб қолмасам ўйрага эди!» Шундан сўнг Фабрицио канал бўйлаб илдам юриб кетди. Кўп ўтмай у солдатларнинг мундирларини кўриб, кўнгли жойига тушди: аввалига йўлимни кесиб қўйишадими деб қўрққан эди, лекин полк французларники бўлиб чиқди, Фабрицио солдатларга етиб олиш учун ўнг томонга бурилди.

Фабрицио отини разилларча ўғирлашгани ва хиёнат қилишгани тўғрисида ўйлаб руҳан азоб чекиш билан бирга энди очликдан ҳам борган сари қаттиқроқ қийналмоқда эди. Ўп минута юрганидан, тўғрироғи югурганидан сўнг у шитоб билан юриб бораётган полkning тўхтаётганини кўриб, ниҳоятда қувониб кетди. Назарида полк шу ерда ҳимоя чизиги ташкил этадигандек туюлди. Бир неча дақиқадан сўнг у солдатлар орасига кириб борди.

— Ўртоқлар, менга бир бурда нон сота олмайсизларми?

— Уни қара! Бизни нонвойлар деб ўйлапти шекилли!..

Шафқатсизларча айтилган бу ҳазил гап ва солдатларнинг бараварига заҳархандали кулишларидан Фабрицио бутунлай додираб қолди. Демак, уруш сира ҳам Наполеоннинг мурожаатномаларини жуда кўп ўқиган Фабрицио ўйлаганичалик, шов-шухрат пайдоси бўлган қалбларнинг олижаноб ва яқдил жупбунга келиши эмас экан-да?.. У майса устига ўтирди, тўғрироғи йиқилиб тушди ва бирдан ранги оқариб кетди. Кесатиқ қилган солдат милтигини дастрўмоли билан артиш учун ўн қадамча нарида тўхтади-да, сўнг Фабриционинг ёнига келиб, қаҳрамонимизга бир бўлак нон ташлади. Фабрицио унинг нон ташлаганини ҳатто кўрмади ҳам. Шундан сўнг солдат нондан бир тишлам синдириб, унинг оғзига тикди. Фабрицио кўзини очди-да, индамай нонни кавшай бошлади, ниҳоятда силласи қуриганидан у шу тобда бир оғиз ҳам сўз айтишга мажбурли етмасди. Ниҳоят, Фабрицио ўзига келиб, солдатга нон ҳақини тўлаш учун атрофга олазarak қаради-ю, ён-верида ҳеч ким қолмаганини кўрди,— ҳатто назарида ҳозиргина ёнида турган солдатлар ҳам юз қадамча нарида саф тортиб кетишмоқда эди. Фабрицио беихтиёр ўрнидан туриб, уларнинг ортидан йўлга тушди. У ўрмонга киргач, ҳорғинликдан йиқилай деб, чўзилиш учун қулайроқ жой қидириб борар экан, бирдан тапиш от билан аравани, кейинроқ эса эрталаб учратган маркитант аёлининг ўзини кўриб қолди-ю, қувониб кетганидан қичқариб юборай деди. Аёл унинг олдида югуриб келди ва Фабриционинг аҳволини кўриб қўрқиб кетди.

— Яна оғзинга юра оласанми, дўстгинам?— дея сўради кейин у.— Ишма, яраландингми? Чиройли отинг қани?

Кўп ўтмай аёл Фабриционини сўяганича арава ёнига етганда

келди, сўнгра унинг қўлтиғидан тутиб, аравага чиқишга ёрдамлашиб юборди. Ниҳоятда чарчаб, силласи қуриган қаҳрамонимиз ғужанак бўлиб ётган кўйи қаттиқ ухлаб қолди¹.

Тўртинчи боб

Фабрицио шу қадар қаттиқ ухладики, уни на милтиқларнинг шуноққина арава ёнида тасира-тусир ўқ узиши, на маркитант аёл бор кучи билан савалаб бораётган отнинг елиб-югуриши уйғота олди: полк кўни бўйи галабага ишониб жанг қилганди, энди бўлса мўрмалахдай ёпирилиб келган прусс суворийларининг ҳаммасидан орқага чекинди, аниқроғи, Франция томон қоча бошлади.

Ўлдирилган Маконнинг ўрнини эгаллаган полковник, чиройли ва олифга ёш офицер прусс қиличсининг зарбидан ҳалок бўлди, сөнлари оппоқ чол — батальон командири қўмондонликни ўз зиммасига олиб, полкка тўхташни буюрди.

— Минг лаънат бунақа ишга! — деди у солдатларга қараб. — Республика пайтида душман мажбур қилмағунига қадар ҳеч ким орқасига қараб қочмасди. Бу жойларнинг ҳар бир қаричини қаттиқ ҳимоя қилинглр, ўлсангиз ўлинг у лекин маҳкам туринг! — дея хитоб қилди у ва қаттиқ сўкинди. — Ўдингизда бўлсин — бу ерда сизлар ўз ватанингиз туироғини ҳимоя қияйсизлар! Пруссақлар босиб олишмоқчи юртингизни!

Арава тўхтади. Фабрицио ҳам шу заҳоти уйғониб кетди. Қуёш аллақачон ботиб бўлганди. Фабрицио деярли қоронғи тушганини кўриб, ҳайрон бўлди. Солдатлар тўп-тўп бўлиб, тартибсиз равишда у ёқдан-бу ёққа югуришарди: бу парокандалик қаҳрамонимизни ҳайратга солди, ниҳоят у одамларнинг эсанкираб қолганини найқаган эди.

— Пима бўлди ўзи? — дея сўради у маркитант аёлдан.

— Арзимаган гап! Бизни тор-мор қилишди. Прусс суворийлари бизликларни қиличдан ўтказишпти. Бор гап шу. Аҳмоқ генерал аввалига, бизнинг кавалерия елиб келяпти деб ўйлаган эди. Қани, тезроқ тургин-да, менга шатак қайишларни боғлашга ёрдамлашиб юбор, от жонивор узиб юборди уларни.

Ўн қадам нарида тасира-тусир ўқ узилди. Дам олиб, анча тетиклашган қаҳрамонимиз хаёлидан: «Мен бўлсам, ҳали чинакамига жанг қилганим ҳам йўқ, кўни билан генералларнинг эскортида соқчилик қилиб юрдим холос», — деган фикр кетди.

— Мен жанг қилишим керак, — деди у маркитант аёлга.

— Ташвишланма! Ҳали хоҳлаганингча, ҳатто ундан ҳам кўпроқ жанг қиласан. Ишимиз расво бўлди. Обри, дўстгипам! — дея қичқирди у ёпидан югуриб ўтаётган капралга қараб. — Баъзи-баъзида мен билан аравамнинг ҳолидан хабар олиб тур.

— Сиз ҳозир жангга кпрасизми? — дея сўради Фабрицио капралдан.

— Йўқ! Оёгимга локланган туфли кийман-да, балга жўвайман.

¹ Рага v. P. у E. 15. X. 38* (Муаллифнинг изоҳи).

— Мен ҳам сиз билан бораман.

— Анави ёшгина гусарни ҳам ўзинг билан олиб кетишинг мумкин,— қичқирди маркитапт аёл.— У гарчи буржуа бўлсаям, лекин довжорак бола.

Капрал индамай тез-тез одимлаб борарди. Ўнтача солдат югуриб келиб унга эргашишди, капрал уларни ўрмон четидаги чакалак билан ўралган йўгон эман ёнига бошлаб келди-да, ҳамон бир оғиз ҳам сўз айтмай узун саф тиздирди. Ҳар бир солдат қўшнисидан камидан ўн қадам нарида марра эгаллади.

— Хўш, энди қулоқ солинглар, йигитлар!— деди капрал ниҳоят сукутни бузиб.— Буйруқсиз ўқ узманглар. Ёдингизда бўлсин, қўлингизда учтадангина ўқ бор.

«Нима гап бўляпти ўзи?»— дея савол берди ўзига ўзи Фабрицио. Ниҳоят капрал билан ёлғиз қолгач:

— Менинг милтиғим йўқ,— деди.

— Биринчидан, гап сотма! Хўв анави ерга бор, ўрмон четидан эллик қадамча нарида пруссаklar чошиб ташлаган биронта бечора солдатни топасан. Унинг милтиғи билан ўқдонини ечиб ол. Фақат кўзингга қара, ярадорнинг қуролини олиб юрма тагин! Ўлганига ишонч ҳосил қилганингдагина милтиғи билан ўқдонини ол. Лекин тез қайт, акс ҳолда ўзимизникиларнинг ўқига дучор бўлишинг мумкин.

Фабрицио капрал кўрсатган томонга югуриб кетди ва кўп ўтмай милтиқ билан ўқдон кўтариб қайтди.

— Милтиқни ўқлагин-да, манави дарахтнинг орқасига ўтиб тур. Фақат ёдингда бўлсин, менинг буйруғимсиз ўқ узма... Ҳе, ит-вачча!— дея сўкиниб юборди капрал буйруқ беришдан тўхтаб.— Ҳали милтиқ ўқлашнинг билмас экан-ку!

Капрал Фабрициога милтиғини ўқлашга ёрдамлашиб юборди-да, сўнг яна кўрсатма бера бошлади.

— Агар душман устингга бостириб келиб, қилич солмоқчи бўлаётганини кўрсанг, дарахтни папа қилиб, унинг атрофида югур-равер. Отмоқчи бўлсанг, яқинроқ келгунча қўйиб бер, уч қадам қолганида, нақ рўпарасидан, милтиқнинг пайзасини мундирига даярли тираб туриб ўқ уз. Манави сабил қиличнинг ташласанг-чи!— қичқирди капрал.— Ҳали унга қоқилиб йиқилишинг мумкин ахир!.. Ҳе, жин урсин! Хўш солдатларни беришди-да энди ўзиям бизга!..

Шундан сўнг капрал Фабриционинг белидан қилични ечиб олди-да, жаҳл билан итқитиб юборди.

— Қани, дастрўмолнинг билан милтиқнинг ургичини артиб ташла-чи. Умрингда ҳеч милтиқдан ўқ узганмисан ўзи?

— Мен овчиман.

— Худога шукур-е!— хитоб қилди капрал енгил тортиб тив олар экан.— Муҳими, менинг буйруғимсиз ўқ узма.

Капрал нари кетди. Фабриционинг қўнгли апча ёришди. «Мана, ниҳоят мен ҳам чинакамига жанг қиладиган, душманни ўлдирадиган бўлдим!— дея ўйларди у.— Бугун эрталаб улар бизни зам-

барак ўқлари билан роса сийлашди, мен бўлсам ҳеч нима қилганим йўқ, бекорда-бекорга ҳаётимни хавф остига қўйдим холос, аҳмоқона иш бўлди!»

У ниҳоятда қизиқиб теварак-атрофни кўздан кечира бошлади. Тез орада ундан сал нарироқда етти-саккиз мартача ўқ узилди. Ёироқ Фабрицио ҳали ўқ узишга буйруқ олмагани боисидан дарахт орқасида пусиб тураверди. Тун яқинлашиб қолганди. Фабриционинг назарида у Грианта тепасидаги Трамедин тоғларига айиқ овига чиққандек туюларди. Шу пайт у овчилар қўллайдиган бир усулни эслади-да, сумкасида битта патрон олиб, унинг ўқини чиқарди. «Агар у кўриниб қолса, дарҳол ер тишлатиш керак бўлади». Шуни ўйлар экан, Фабрицио милтиқ стволига шомпол билан иккишчи ўқни итариб киритди. Ногаҳон шундоққина дарахт ёнида ўқ овози янграганди, Фабрицио ҳаворанг мундир кийган суворийни кўриб қолди. Суворий ўнг томонда пайдо бўлиб, унинг ёнидан сўл томонга елиб ўтмоқда эди. «У ҳали уч қадам масофага яқинлашгани йўқ,— дея ўйларди Фабрицио,— лекин ўқим хато кетмайди, бунга имоним комил». Фабрицио милтиқнинг оғзини аста бурганича душманни ҳафсала билан нишонга олиб турди-да, ниҳоят тепкени босди. Суворий от-поти билан ерга қулади. Қаҳрамонимиз ҳамон ўзини овдагидек ҳис этар экан, қувонч билан ўзи ўлдирган ҳайвон томон югурди. У қулаб тушган ва чамаси, жон таслим қилаётган пруссакнинг тепасига етай деганида бирдан бошқа икки прусс суворийси от суриб келиб қолишди. Улар Фабрициони чопиб ташлашга аҳд қилишгани аниқ эди. Фабрицио ўрмонга қараб қочди ва югуришга қулайроқ бўлиш учун милтигини улоқтириб юборди. Қаҳрамонимиз ўрмон четидаги бир текис ўсган, йўғонлиги билакдай-билакдай ёш эманлардан иборат чангалзорга ўзини урганида пруссакларнинг унга етиб олишига уч қадам қолган эди. Пруссаклар бу эманлар олдида бир дақиқа тараддудланишгач, чангалзорга шатира-шутир бостириб кириб, ўрмон ичидаги сайҳонликда Фабрициони қува кетпшди. Улар яна қаҳрамонимизга етиб олай дейишганида, йўлларини етти-саккизта йўғон дарахт тўсиб қолганди, Фабрицио ўзини ана шу дарахтлар орасига урди. Шу заҳоти унинг рўпарасида беш-олти милтиқдан бараварига ўқ узилди. Ўқлар шу қадар яқин жойдан узилган эдики, милтиқларнинг оғзидан чиққан ёлқин Фабриционинг юзини қўйдиршига сал қолди. Фабрицио шартта эгилиб сўнг яна бошини кўтаргач, қаршисида капрал Обри турганини кўрди.

— Биттасини ўлдирдингми? — сўради у Фабрициодан.

— Ҳа, лекин милтигимни йўқотиб қўйдим.

— Ҳечқиси йўқ, милтиқ дегани бу ерда естаганингча топилади. Гарчи овсарроқ бўлиб кўринсанг ҳам ҳарқалай шоввоз йиғит экансан, купинг бекорга ўтмади. Лекин маънави лапашанглар нишонга уришолмади, сени қувиб келган анов яқикатисини қочариб юборишди, ҳолбуки пруссаклар шундоққина тумшуклари олдида келишувди. Менгаю кўринмади улар. Ҳай, майли. Энди жўнаб қоламиз, полк шу яқин орада, ўн минутда қидириб топамиз, бун-

дан ташқари, нарироқда яхши бир майсазор бор, ўша ерда тўпла-
ниб, ярим доира шаклида ҳимоя чизиги ташкил қилиш мум-
кин.

Шундан сўнг капрал ўн солдатдан иборат отряд олдида илдам
одимлай бошлади. Икки юз қадамча йўл юриганидан сўнг улар
дарҳақиқат каттагина майсазорга чиқишди ва у ерда адъютанти
билан хизматкори кўтариб келаётган бир ярадор генералга дуч
келишди.

— Менга тўртта одам беринг,— деди генерал капралга қараб
заиф овозда.— Дала госпиталига олиб боришсин мени, оёғимнинг
суяклари синган.

— Бор-е ўша!.. Ҳайф сен, сенга ўхшаш генералларга,— дея
қичқирди капрал.— Бугун ҳамманг императорга хиёнат қилдила-
ринг.

— Инма деяпсиз!!!— ғазаб билан бўқирди генерал.— Менинг
буйруғимга бўйсунмайсизми ҳали? Ким билан гаплашаётганин-
гизни биласизми ўзи? Мен генерал граф Б*** бўламан, дивизиян-
гизнинг командириман!

Адъютант солдатлар томон ташланди. Бироқ капрал уни мил-
тиқ пайзасини елкасига ишқтаб четлатди-да, солдатлари билан йў-
лида давом этди.

— Бари сен генералларнинг оёқ-қўлларингни уриб сипдирса
ҳам кам! Лаънати олифталар! Ҳамманг Бурбонларга сотилиб, им-
ператорга хиёнат қилдиларинг!

Фабрицио бундай даҳшатли айбномани ниҳоятда таажжуб би-
лан тингламоқда эди.

Кечқурун соат ўнга яқин бу кичик отряд бир неча тор кўчадан
иборат қишлоқ бўсағасида полкка етиб олди, бироқ Фабрицио кап-
рал Обрининг офицерлар билан гаплашишдан ўзини олиб қочаёт-
ганини пайқаб қолди.

— Бу ердан ўтиб бўлмайдиганга ўхшайди!— дея хитоб қилди
капрал.

Бугун кўчаларга пиёдалар, кавалерия, энг муҳими, замбарак
сурғайдиган арава ҳамда фургонлар тиқилиб кетганди. Капрал
Обри гоҳ у кўча, гоҳ бу кўчага бош суқиб кўрди-ю, лекин улар йи-
гирма қадамдан кейин тикилишча дуч келишаверди. Ҳаммаёқдан
одамларнинг бақир-чақир, сўкинишлари эшитиларди.

— Бу ерда ҳам биронга хоин қўмондонлик қилаётганга ўхшай-
ди-ку!— дея хитоб қилди капрал.— Агар душмanning қишлоқни
ўраб олишга фаросати етса, ҳаммамизни итдек асирга олишади.
Орқамдан юринглар, йигитлар.

Фабрицио ўгирилиб қаради — капралнинг ортидан энди фа-
қат олти нафар солдатгина эргашиб келмоқда эди. Улар очиқ дар-
возадан кенг оғилхонага киришди, у ердан — отхонага, отхонада-
ги кичкинагина эшик орқали эса боққа чиқишди. Богда бирмунча
вақт тусмоллаб гоҳ у томонга, гоҳ бу томонга юриб туришди-да,
сўнг ихота новдалари оша қора бугдой пайкалига ўтишди. Сўнг
бақир-чақир ва говур-гувур эшитилаётган томонга йўналиб ярим

соат ўтар-ўтмас, қишлоқнинг нариги четидаги катта йўлга чиқиб
олинди. Йўл ёқаларидаги зовурларда ташлаб кетилган милтиқ-
лар қалалиб ётарди. Фабрицио ўзига битта милтиқ танлаб олди.
Ўйроқ йўл анча кенг бўлса-да, унда қочоқлар, аравалар шу қа-
дар тикилиб кетган эдики, капрал билан Фабрицио ярим соат ичи-
да бор-йўғи беш юз қадамча олға силжинди холос. Айтишларича,
бу йўл Шарлеруа томон олиб борар экан. Қишлоқ жоми соат ўн
беш бўлганидан хабар бериб бонг урганида капрал яна тоқатсиз-
лана бонилади:

— Қани йигитлар, юринлар, тагин дала оралаб кетамиз!

Кичкина отрядда энди фақат уч нафар солдату капрал ҳамда
Фабрициоларгина қолишган эди. Улар катта йўлдан бир чақирим
ҳам узоқлашмай туриб солдатлардан бири ногоҳ:

— Бўлди, ортиқ юролмайман!— деб қолди.

— Мен ҳам,— дея қўшимча қилди иккинчи солдат.

— Оббо, шуям гап бўлди-ю! Ҳаммамизнинг ҳам силламиз қу-
риган,— деди жавобан капрал.— Лекин менинг буйруғим билан
киш қилинглар, шунда ҳаммаси яхши бўлади.

Капрал кенг дала ўртасидаги уват ёнида ўсган беш-олти тул
дарахтларни кўриб қолди.

— Қани, анави дарахтлар ёнига борамиз!— дея буюрди у.
Солдатлар ўша дарахтлар ёнига етиб боришгач, қўшимча қилди:—
Мана шу ерда ётишлар, энг муҳими, шовқин қилманглар. Лекин
ухлаш олдидан бирор нарса кавшаб олсак ёмон бўлмасди. Кимда
мон бор?

— Менда бор,— дея жавоб қилди солдатлардан бири.

— Бу ёққа бер,— амрона оҳангда буюрди капрал.

У пинни беш бўлак қилиб кесди-да, ўзига энг кичик бўлакни
олди.

— Тонготардан ўн беш минутча олдин,— деди у пинни чайнай
туриб,— душман суворийлари бостириб келади. Чопиб ташламас-
ликлари учун бир ёқадан бош чиқариб, чапдаст ҳаракат қилиш
керак. Агар шундай кенг далада суворийлардан ёлғиз ўзинг қо-
чиб қутулмоқчи бўлсанг — тамом бўлдим деявер,— бешовлон эса
жон сақласа бўлади. Ёнимдан нари жилмай аҳил ҳаракат қилиш-
лар, душманин яқин келтириб ўқ узиш керак, шунда мен сизларни
эртага кечки томон Шарлеруага эсон-омон етказиб боришни ўз
зиммамга оламан.

Тонг отишига бир соат қолганида капрал ўз отрядини уйғот-
ди-да, ҳаммага милтиқларни қайта ўқташни буюрди. Катта йўлдан
худди олиндаги шаршаранинг шовуллаши янглиғ ҳамон шовқин-
сурон эшитилиб турарди. Бу шовқин-сурон тунги бўйи тинмаган
эди. Фабрицио капралга қарар экан:

— Худди қўй подасига ўхшаб қочиниянти-я,— деди ўзини сод-
даликка солиб.

— Ўчир овозингни, мишиқи!— дея газаб билан қичқирди кап-
рал.

Унинг бутун армиясини ташкил этган анави уч солдат гўё куфр

сўзларни эшитгандек, Фабрициога порози қараб қўйишди. Иҳаҳрамонимиз миллатни ҳақорат қилган эди.

«Бугўнга эди ошириб юборишди жуда!— дея хаёлидан ўтказди Фабрицио.— Мен бу ҳолатни Миландаги вице-қиролининг фельд-атворида ҳам сезган эдим. Улар ҳеч қачон қочишмайди! Йўқ! Мабодо нафсониятларига теккан экан, демак французларга ҳақиқатни айтмаган маъқул. Лекин уларнинг бундай ўқрайиб қарашларига тўғурдим. Кўрсатиб қўяман ҳали уларга».

Отряд йўлга түшди. Улар ҳамон катта йўлдаги қочоқлар оқимидан беш юз қадамча четроқдан юриб боришарди. Тунанган жойларидан тўрт-беш чақиримча йўл юришгач, капрал билан унинг отряди катта йўлга туташган боғ кўчани кесиб ўтишди. Боғ кўчанинг икки четида турнақатор солдатлар ухлаб ётишарди. Фабрицио бу ерда қирқ франкка анча дурустгина бир от сотиб олди-да, ҳаммаёқда сочилиб ётган қурол-аслаҳа орасидан ўзига узуи ва тўғри бир қилич танлади.

«Ҳамонки қошиш эмас, санчиш керак экан,— дея ўйлади у,— ҳаммасидан мана шуниси маъқулроқ бўлади».

У шу йўсинда қуролланиб олгач, отига қамчи босди ва тез орада анча илгарилаб кетган капрални қувиб етди.

У оёқларини узангига тираб, чап қўли билан қиличнинг дас-тасидан тутган қўли тўрт нафар французнинг ҳаммасига бирма-бир кўз югуртиргач:

— Катта йўлдаги анави одамлар қўй подасига ўхшаб... худди бўридан ҳуркиган қўй подасига ўхшаб қочиб боришпти...— деди.

Фабрицио қўй сўзини алоҳида таъкидлаб айтди. Бироқ унинг ўртоқлари бир соат илгари бу сўзни эшитганларида қашчалар га-забланганларини бутунлай унутиб юборишган эди. Бу ўришда италиянлар билан французлар орасидаги фарқ намоён бўлганди: французларнинг табиати хунчақчақроқ бўлади, улар воқеаларга юзаки қарашади, кек сақлаб юришмайди.

Ишприб ўтирмаймиз, Фабрицио қўй подаси ҳақидаги замзамасидан жуда мамнун эди. Отряд дала оралаб йўлида давом этди. Улар у ёқ-бу ёқдан гаплашмишганича яна ўн чақиримга яқин йўл юриб қўйишди. Душман кавалерияси кўрпимайтганидан ҳайрон бўлган капрал Фабрициога юзланди.

— Сиз бизнинг кавалериямиз бўласиз. Теналикда жойлашган ҳув анави фермага қараб от қўйни, уй эгасидан сўраб кўрсангиз, *пул эвазига* бизга попушта бермасмикин. Бизнинг фақат беш киши эканлигимизни айтишни улутманг. Агар йўқ деб поз қиладиган бўлса, унга ўзингизнинг пулингиздан беш франк ширинкома беринг. Қўрқманг,— попушта қилиб бўлганимиздан сўнг ундан ақчани тортиб оламиз.

Фабрицио капралга қараб унинг юзида шундай бир совуққон хотиржамлик, ҳатто бир қадар маълавий устунлик ифодаси пай-қагани учун итоаткорлик билан буйруқни бажаргани жўнади. Ҳам-ма иш бош қўмондон айтганидек бўлди, фақат Фабриционинг та-

лабига кўра деҳқонга олдиндан тўлаб қўйилган ўша беш франк пулни тортиб олишмади.

— Бу менинг пулим,— деди Фабрицио ўртоқларига,— кейин мен уни сизлар учун эмас, ўзим учун тўлаяпман: бу ерда менинг отимга сули беришди.

Фабрицио бу гал француз тилида шу қадар ёмон гапирдики, ўртоқларига унинг сўзларида қандайдир такаббурлик бордек туюлди. Бу ҳол солдатларга жуда қаттиқ тегди ва улар кечга яқин унинг бошлаб таъзирини бериб қўйиш керак деган хаёлга бориб қолишди. Қаҳрамонимиз уларга мутлақо бегона, ўзларига ўхшамайдиган бир одам бўлиб кўринар, бу эса уларнинг иззат-нафсига тегарди. Фабрицио бўлса, аксинча, уларга меҳр қўя бошлаганди.

Улар чурқ этиб оғиз очмай икки соатча йўл юришди. Бир пайт капрал йўл томон қараб туриб, бирдан қувонч билан:

— Бизнинг полк кетяпти!— дея қичқириб юборди.

Улар шу заҳоти йўл томон югуришди. Лекин, афсуски, бургут сурати туширилган туғ атрофида бор-йўғи икки юзтача одам қолганди. Орадан кўп вақт ўтмай Фабрицио оломон орасида маркитант аёлини кўриб қолди: у йиғлайвериб кўзлари қизарган ҳолича пиёда борар экан, ўқтин-ўқтин яна йиғлашга тутинарди. Фабрицио атрофга алаңлаб қаради-ю, аммо ҳеч қаерда унинг аравасини кўрмади.

— Тунашди, шилиб олишди, хонавайрон қилишди!— дея қичқирди маркитант аёл қаҳрамонимизнинг нима бўлди, дегандай саволомуз қарашига жавобан.

Фабрицио индамай отдан тушди-да, унинг жиповидан тутгашча:

— Қани, отга мининг,— деди.

Аёл қаҳрамонимизни ялинтириб ўтирмади.

— Узангисини калтароқ қилиб бер,— деди у.

Сўнгра эгарга ўрнашибгина ўтириб олгач, Фабрициога тунда бошига тушган кулфат тўғрисида ҳикоя қила бошлади. Қаҳрамонимиз, гарчи ҳеч нимани тушунмаган бўлса-да, лекин дўстликларни туфайли жуда диққат билан тинглаган бу бениҳоя узун ҳикоянинг охирида маркитант аёл шундай деди:

— Бун қарагин-а! Келиб-келиб ўзимизнинг французлар мени шундай хонавайрон этишди, дўппослашди, ҳақорат қилишди.

— Наҳотки?! Французлар-а? Мен бўлсам душманлар деб ўйлабман!— хитоб қилди Фабрицио соддадилик билан. Бундан унинг чиройи, аммо жиддий ва оппоқ юзида қандайдир болаларга хос латиф бир ифода пайдо бўлди.

— Вой тентаккина-ей!— деди маркитант аёл кўзларида ёш билан жилмайиб.— Лекин хўп ажойибсан-да.

— Шу билан бирга анча шоввоз йигитча экан, битта пруссакни ер тишлатди,— дея қўшимча қилди капрал Обри. У тўс-тўполоп ичида тасодифан маркитант аёл мипиб кетаётган от ёнига келиб қолганди.

— Фақат сал такаббурроқ!— деди яна капрал.

Фабрицио бетоқат бўлиб қўл силтади.

— Сенинг фамилиянг нима?— дея сўради капрал. Балким, рапорт ёзиб беришга тўғри келар, шунда сенинг ҳам номингги тилга олмоқчи эдим.

— Менинг фамилиям Вази,— деди жавобан Фабрицио, кейин бирдан тараддудга тушиб,— йўғ-е, янглишдим — Було,— дея қўшимча қилди.

Қамоқхона нозираси берган ҳужжатда ана шу Було фамилияси ёзилган эди: кеча у йўл-йўлакай шу фамилияни яхшилаб эслаб қолиш учун дилида тинмай такрорлаб юрди, зеро, қаҳрамонимиз энди баъзи нарсаларни тушунадиган ва атрофида содир бўлаётган воқеалардан камроқ ажабланадиган бўлиб қолганди. Гусар Було номига ёзилган йўл гувоҳномасидан ташқари итальян паспортини ҳам кўз қорачиғидек сақлаб келардики, бу ҳужжат бўйича у олижаноб барометрфуруш Вази фамилиясига ҳам даъво қилиши мумкин эди. Капрал унинг такаббурлигини айтиб тилга қилганида Фабрицио «Менми ҳали такаббур? Мен барометрфуруш Вазининг исм-шарифини қабул қилишга рози бўлган Фабрицио Вальсерра маркезино дель Донго бўламан!» деб юборишига сал қолди.

У хаёлан «Менинг фамилиям Було эканлигини яхшилаб эслаб олишим керак, акс ҳолда, қисматим башорат қилаётган қамоқхонадан қочиб қутула олмайман»,— дея мулоҳаза қилиб турар экан, капрал билан маркитант аёл Фабрицио тўғрисида уч-тўрт оғиз гаплашиб олишди.

— Шунчаки қизиқиб сўраяпти деб ўйламанг,— деди маркитант аёл дафъатан уни сизсирашга ўтиб.— Мен сизга яхшилик қилмоқчиман. Айтмиг-чи, аслида кимсиз ўзи?

Фабрицио дарҳол жавоб қилмади. У иш билан ҳам, фойдали маслаҳат билан ҳам ёрдам бериши мумкин бўлган бошқа салоқатли дўстлар топа олмасам керак, дея ўйлаб қолганди. Қаҳрамонимиз эса ҳозир бундай маслаҳатга жуда муҳтож эди. «Кўй ўтмай, ҳарбий қалъага кириб борамиз, турган гап, комедант шунда менинг кимлигимни билгиси келиб қолади. Мен гарчи тўртинчи полк мундирини кийиб юрган бўлсам-да, лекин жавобларимдан ўша полкдаги одамлардан ҳеч кимни танямаслигимни биллиб қолишгач, мени қамоқхонага тикишади». Фабрицио Австрия фуқароси бўлгани учун ҳам паспортнинг нақадар муҳим аҳамиятга эга эканлигини жуда яхши биларди. Ҳатто унинг аслзода, ўтакетган тақводор ва шу билан бирга ролиб чиққан партия тарафдорлари бўлмиш яқин қариндошлари ҳам паспорт туфайли йилirma мартача турли кўнгилсизликларга дуч келишган эди. Шу боисдан ҳам Фабрицио маркитант аёлнинг саволидан хафа бўлмади. У борганни француз тилида қандай яхшироқ тушунириб берсам экан, дея ўйланлиб қолди. Қизиқиши ортаётган маркитант аёл эса унга далда берип ниятида деди:

— Биласизми, капрал Обри билан мен сизга ўзипгизни қандай тутиш ҳақида яхши маслаҳат беришимиз мумкин.

— Мен бунга сира ҳам шубҳа қилмайман,— дея жавоб қилди Фабрицио.— Менинг фамилиям Вази, ўзим Генуядан келганман. Менинг барполикда машҳур олам бир француз капитанига турмушга чиққан эди. Эндигина ўн етти ёшга кирдим, олам Францияга томоша қилишим, маълумотимни оширишим учун мени бирмунча вақт ўзиникида яшаб туришимни таклиф қилган эди. Парижга етиб келганимда олам уйдан жўнаб кетган экан. Унинг армия ортидан шу томон йўл олганини билгач, мен ҳам шу ерга келдим. Оламин ҳаммаёқдан қидирдим, аммо топа олмадим. Солдатларга менинг талаффузим шубҳали кўрinishи, шу боисдан мени қамоққа олишди. Яхши ҳам ёшимда пул бор эди, ўша пулдан жандармга қистирган эдим, у менга аллақимнинг йўл гувоҳномаси билан мундиришни чиқариб берди. «Туёғингни шиқиллат!— деди хайрланча туриб.— Фақат ҳеч қачон менинг фамилиямни тилга оямасликка онт пч».

— Унинг фамилияси нима экан ўзи?— дея сўради маркитант аёл.

— Айтмасликка сўз берганман-ку ахир!— деди Фабрицио.

— У тўғри айтяпти,— дея тасдиқлади капрал.— Ўша жандарм муттаҳам бўла керак ҳойнаҳой. Аммо дўстимиз унинг фамилиясини айтмаслиги керак. Лекин анави капитан, яъни почтагизининг фамилияси нима? Агар биз унинг фамилиясини билсак, қидириб топишимиз мумкин бўлади.

— Телье, тўртинчи гусарлар полкининг капитани,— деди жавбаб қаҳрамонимиз.

— Демак, шундай қилиб, сизга хорижийларга хос талаффузингиз панд берибди-да?— бир оз қувлик билан сўради капрал.— Солдатлар сизни жосус деб ўйлашдими?

— Ҳа-да! Буни қаранг, шунақаям аҳмоқлик бўладими?— хитоб қилди Фабрицио кўзлари чақнаб.— Келиб-келиб мен жосусмиман! Император билан французлар деган жойда жопимни ҳам аямайман-ку, ахир! Чидаблмайман бундай ҳақоратга!

— Янглимасиз! Ҳеч қандай ҳақорат йўқ бу ўринда. Солдатларнинг шубҳаланганларига ажабланмасангиз ҳам бўлади,— дея жиддий оҳангда эътироз билдирди капрал.

Сўйра у насихатомуз қилиб, армияда ҳар бир одам биронга ҳарбий қисмга бириктирилган бўлиши ва ўша қисмининг мундирини кийиб юриши лозимлигини, акс ҳолда жосус деб ўйлашлар ҳеч гап эмаслигини тушунтириб берди. Маълум бўлишча душман жуда кўйлаб жосуслар юбориб турган экан, бу урушда ҳаммаёқини ҳоинлар тутиб кетганимиз. Фабриционинг кўзи очилди. У сўнгги икки ой ичида бошига тушган барча маломатларга ўзи айбдор эканлигини энди тушунди.

— Шошмай тур-чи, кел, ҳаммасини ўзи бир бошидан яхшилаб гапириб берсин,— дея капралнинг гапини бўлди маркитант аёл. У Фабриционинг кечмишига жуда қизиқиб қолган эди.

Фабрицио бошидан кечирганларини бирма-бир ҳикоя қила бош-

лади. У ҳикоясини тугатгач, маркитант аёл капралга қараб жиддий оҳангда деди:

— Сирасини тайтганда, у ҳали ўспирин бола, ҳеч қандай ҳарбий эмас. Бу урушда бизга хиёнат қилишди, душман бизни тормор этди, энди шўримиз қурийдиган бўлди. Лекин мапави болакайга жабр бўлади, ҳалок бўлиши ҳеч гап эмас. Хўш нега? Худо деб, ўлиб кетаверадими?

— У солдатлар милтиғини ўқлашнинг билмайди ўзи, — дея кўнимча қилди капрал, — на ўн икки темпда, на оддий қилиб ўқлай олади. Ўша пруссакни ер тишлатгандаям милтиғини шомпол билан ўзим ўқлаб берган эдим.

— Кейин у дуч келган одамга пулини кўрсатаверади, — гап кўшди яна маркитант аёл. — Бизнинг ёнимиздан нари кетган заҳоти бор буд-шудини шилиб олишади.

— Биронта вахмистр, — дея давом этди капрал, — унинг ҳисобидан май ичиб, кайф-сафо қилиш учун оғайнимизни ўз эскадронига бошлаб кетади. Ёки бўлмасам, душман ўз томонига оғдириб олиши мумкин, ахир ҳозир ҳаммаёқни ҳоплар тутиб кетган. Биринчи дуч келган одам, бу ёққа юр, деб буюрса: бас, у индамай кетаверади. Энг яхшиси, бизнинг полкка киргани маъқул.

— Йўқ, маъзур тутасиз, капрал, — дарҳол эътироз билдирди Фабрицио. — Пиёда юришдан кўра от миниб юриш анча қулайроқ. Бунинг устига милтиқ ўқлашни билмайман, от минишни эса, ўзингиз кўрдингиз, анча ўрнига қўяман.

Кейинчалик Фабрицио ўзининг бу кичкина нутқидан жуда фахрланиб юрди.

Биз қаҳрамовимизнинг бундан буён қандай йўл танламоғи лозимлиги хусусида капрал билан маркитант аёл ўртасидаги узундан-узоқ баҳсни китобхонга баён этиб ўтирмаймиз. Фабрицио фақат бир нарсани сезиб қолди: капрал билан маркитант аёл баҳслаша туриб, унинг бошидан кечган саргузаштларнинг барча тафсилотларини — солдатлар ундан қандай шубҳаланишгани, қандай қилиб жандарм унга йўл гувоҳномаси билан мундирни сотгани, кеча у маршалнинг эскортига қандай қўшилиб қолгани, қандай қилиб императорни бир нафас кўргани, отини қай йўсида «ўмариб кетишгани» ва ҳоказо, ва ҳоказоларни ижикилаб, уч-тўрт маротаба такрорларди.

Маркитант аёл фақат аёлларга хос бир синчковлик билан нуқул ўзининг ёрдамида сотиб олинган ўша ажойиб тулпорнинг қандай «ўмариб кетингани»ни суриштирди.

— Демак, бундай қарасанг, оёғингдан ушлашди-ю, аста кўтариб, отнинг сағриси устидан ўтказишди ва ерга ўтқазиб қўйишди, шундайми?..

«Учовимизга ҳам энди яхши маълум бўлиб қолган битта гапни ҳадеб такрорлайверилишини нима ҳожати бор ўзи?» — дея ўйларди Фабрицио. У ҳали Францияда оддий одамлар биронта яхши режа тузмоқчи бўлсалар худди шу йўсида битта гапни шундай ижикилаб такрорлайверилишларини билмасди.

— Ёнингда қанча пулинг бор?— дея бирдан сўраб қолди маркитант аёл.

Фабрицио бир лаҳза ҳам иккиланмай дарҳол жавоб қайтарди. Ҳаҳрамонимиз бу аёлнинг ҳалоллигига сира шубҳа қилмасди. Франция шу жиҳатдан бошқа мамлакатлардан устун туради.

— Чамаси, ўттиз наполеондор ва беш франклик тўққиз-ўн экуюлим бор ҳали.

— У ҳолда сен эркин қушсан!— дея хитоб қилди маркитант аёл.— Тор-мор этилган бу армияни тарк этгин-да, ўнг томон бурилб, дуч келган биринчи йўлга чиқиб ол ва отингни қамчилаганча бу армиядан иложи борича узоқлашиб кетавер. Тезроқ оддий одамлар киядиган энгил-бош сотиб олишга ҳаракат қил. Тўққиз-ўн лё йўл юргач, теварак-атрофингда солдатлар кўринмай қолганидан кейин, почта каретасига ўтиргин-да, биронта яхши шаҳарга бор, у ерда биштекс еб, беп-олти кун дам ол. Фақат эҳтиёт бўл, армияда бўлганингни ҳеч кимга айта кўрма: жандармлар сени қочоқ сифатида дарҳол қамоққа олишади, сен эсанг, гарчи ажойиб бола бўлсанг ҳам, жандармларга тўғри жавоб беришга ҳошлик қиласан. Яна эгингга ноҳарбий кийим кийган заҳотинг солдатлик йўл гувоҳномасини майда-майда йиртиб ташлагин-да, ўзингни ўша ҳақиқий Вази фамилиянгни қабул қил. Сен нима дейсан, у қайси шаҳардан келдим, дея айтсин?— дея сўради аёл капралдан.

— Шельдаги Камбре шаҳриданман, дегани маъқул. Ўзи яхши шаҳарча. Эшитганимсан у тўғрида? Шаҳарда собор билан Фелелон* ҳам бор.

— Тўғри,— деди маркитант аёл.— Жангда қатнашганингни ҳеч кимга айтма, Ё... шаҳарчаси ва сенга йўл гувоҳномаси содган жандарм тўғрисидаю оғиз оча кўрма. Агар Парижга қайтмоқчи бўлсанг, олдин Версал*га боргин-да, ўша томондан шаҳарга кир, шошилмай худди сайр қилиб қайтаётган одамдек, пиёда юр. Наполеондорларингни эса панталонинг белбоғига чатиб ол, энг муҳим, бирор нарса харид қилаётганингда ҳамма пулингни кўрсатма, қанча тўлаш керак бўлса, шунча чиқариб бер. Ишқилиб, сени лақиллатиб, бор буд-шудингни шилиб олишмаса бўлгани. Пулсиз қолсанг нима қиласан? Пулсиз қўлингдан ҳеч нима иш келмайди ахир!

Меҳрибон маркитант аёл яна узоқ гапирди; капрал биронта ҳам сўз қотишга улгурмай, унинг барча насиҳатларини фақат бош иргабгина тасдиқларди. Катта йўлдан бораётган тигиз оломон бирдан қадамни тезлатди-да, сўнг йўл четидаги торгина зовурдан ҳатлаб ўтганича сўл томондаги дала бўйлаб тумтарақай қоча бошлади. «Қазақлар! Қазақлар!» дея бақирдишарди ҳар тарафдан.

— Отингни қайтариб ол!— қичқирди маркитант аёл.

— Қўйсангиз-чи, нима деяпсиз!— деди Фабрицио.— Қани отга қамчи босинг, жон сақлап! Мен уни сизга совға қилдим. Истайсизми, янги арава учун пул бераман? Бор пулимнинг ярмиси сизники.

— Отингни қайтариб ол, деяпман!— жаҳл билан қичқирди маркитант аёл эгардан сакраб тушмоқчи бўлиб, Фабрицио шартта қиличини қивидан суғурди.

— Ўзингизни маҳкамроқ тутинг!— дея қичқирди у ва қиличининг ён томони билан отни икки-уч марта урди. Жонивор бир сапчидио қочоқлар ортидан елиб кетди.

Қаҳрамонимиз ҳозиргина уч-тўрт минг киши худди черков маросимидаги деҳқонлардек, тигиз саф тортиб бораётган катта йўлга кўз югуртирди. «Қазаклар» деган бир сўзнинг ўзиданоқ йўл бир зумда бўшаб, унда тирик жон қолмаганди, солдатлар лубулға, милтиқ, қилич ва бўлак қурол-аслаҳаларни тапшлаб қочинганди. Фабрицио ажабланганича ўнг томон бурилди-да, йўл ёнидаги баландлиги йигирма-ўттиз футча келадиган ва шудгор қилинган тепаликка кўтарилди; у бутун йўлни ва олдида ястаниб ётган водийни кўздан кечириб чиқди-да, бироқ казаклардан асар ҳам кўрмади. «Жуда ғалати одамлар-да, бу французлар!— деди у ўзига ўзи.— Лекин мен барибир ўнг томонга юришим лозим бўлса, у ҳолда ҳозирнинг ўзидаёқ жўнаб қўя қолсам бўлмайdimи?— дея ҳаёлидан ўтказди у.— Қанақалигини билмайману аммо ҳаммапинг бирданига бундай қочиб кетишининг бирор сабаби бўлса керак ахир». Фабрицио ерда ётган милтиқлардан биттасини олди-да, унинг ўқланган ёки ўқланмаганини текшириб кўриб, мурватига порох солди ва чақмоқтошини артиб тозалади. Сўнгра тўла ўқ терилган камарлардан бирини таплаб, белига боғлагач, яна атрофга кўз югуртирди: яқиндагина гавжум бўлган бу водийда энди у тапхо ўзи қолганди. Узоқ-узоқларда ҳамон тумтарақай югуриб бораётган қочоқлар кўриниб қоларди, улар аста-секин дарахтлар ортига ўтиб, кўздан ғойиб бўлишмоқда эди. «Ҳақиқатан ҳам жуда ғалати иш бўлди-да!»— дея ўйларди Фабрицио. Шу пайт Фабрицио кеча капрал қўллаган усулни эслаб, бугдойзор ўртасида ерга ўтирди. У катта йўлдан узоқлашини истамасди, зеро, ўз дўстлари — маркитант аёл билан капрал Обрини кўриб қолишим мумкин дея умид қиларди.

Фабрицио далада ўтирар экан, пулини санаб кўриб, ўзи ўйлаганча ўттиз наполеондор эмас, бор-йўғи ўн саккиз наполеондор қолганига ишонч ҳосил қилди; бироқ ҳали унинг Б*** шаҳарчасидаги қамоқхона нозпрасининг хонасидан чиқиб кетиши олдиндан гусарлар киядиган ботфорти тағлиги остига яшириб қўйган майда бриллиантлари бор эди. Фабрицио наполеондорларни ҳафсала билан жойига яшириб қўйди-да, яна одамларнинг бундай қутилмаганда тумтарақай қочишларининг сабаблари тўғрисида бош қотира бошлади. «Балким бу менинг учун ёмон аломатдир?»— дея ўйларди у.— Лекин Фабрицио кўпроқ капрал Обридан ўзининг чиндан ҳам жангда иштирок этдими ёки йўқми, шунини сўраб олмаганидан хафа эди. Фабриционинг назарида ўзи жангда қатнашандек эди ва агар у ҳозир ана шунга қатъий ишонч ҳосил қилганида, ўзини ниҳоятда бахтиёр ҳис этган бўларди.

«Лекин ҳар қалай,— дея ўйларди Фабрицио,— жангда мен

қандайдир махбуснинг номи билан қатнашдим, чўнтагимда ўшанинг гувоҳномаси, бунинг устига, энгимда ўшанинг кийим-боши. Бу менинг келажаким учун машъум бир аломат. Бу ҳақида аббат Бланес нима деган бўларди? Бечора Було қамоқхонада жон таслим қилибди! Чиндан ҳам мен учун ёмон аломат бу: умрим қамоқхонада ўтадими дейман!» Фабрицио гусар Булонинг чиндан ҳам айбдор эканлигини билмоқ учун ҳозир ҳеч нимани аямаган бўларди. У ўша гусар ҳақида эшитган гапларини хаёлидан ўтказиб бошлади: Б*** даги қамоқхона нозирасининг ҳикоя қилишича, ўша Булони фақат қумуш қошиқларни ўғирлагани учунгина эмас, балки бир деҳқоннинг сигирини тортиб олгани, деҳқоннинг ўзини эса ўласи қилиб дўппослагани учун ҳам қамашган экан. Фабрицио бир кун эмас, бир кун ўзини ҳам гусар Булонинг жишоятига ўхшаш бирор гуноҳи учун қамоқхонага ташлашларига шубҳа қилмасди. Шу тобда у ўз дўсти, аббат Бланес тўғрисида ўйларди. Эҳ, қани энди ҳозир у билан маслаҳатлашиб олши мумкин бўлса! Сўйгра йигит Париждан жўнаб кетганидан буён аммасига ҳат ёзмаганини эслади. «Бечора Жинна!»— дея ўйлади у ва кўзларига ёш қалқиди. Шу пайт Фабрицио нарироқда алланиманинг шитирлаганини эшитиб қолди: қандайдир солдат учта отнинг сувлигини ечиб, жиловидан тутганича бугдойзорда боқмоқда эди: От жонирлар, чамаси, ўлгудай оч кўрипарди. Фабрицио сапчиб ўрнидан турганди, солдат довдираб қолди. Қаҳрамонимиз буни сезди-ю, ўзини бир дақиқага бўлса-да, абжир гусар қилиб кўрсатишга аҳд қилди.

— Бу отлардан бири меники бўлади, аблаҳ!— дея қичқирди у.— Хўн, майли, овора бўлиб, уни бу ерга ҳайдаб келганинг учун сенга беш франк бераман.

— Шималар деяпсан? Устимдан куляпсанми?— деди солдат.

Фабрицио олти қадамча наридан туриб унга милтиқ ўқталди.

— Отнинг жиловини бу ёққа чўз, бўлмасам отиб ташлайман!

Солдатнинг милтиғи елкасида осуғлиқ эди, у милтиқни қўлига олиш ниятида кифтини қимирлатди.

— Қимир этиб кўр-чи, нақ чаккангдан дарча очиб қўяман!— ҳайқирди Фабрицио ва солдат томон ташланди.

— Ҳай майли, беш франкни беринг-да, учовидан бирини танаб олаверинг,— деди хижолатга тушиб солдат кимсасиз йўлга маъюс қараб қўяр экан.

Фабрицио чап қўлидаги милтиқни балан кўтарди-да, ўнг қўли билан солдат томон учта беш франклик танга итқитди.

— Агар яшайдан умидинг бўлса, отдан туш... Анави қора отни пўхталагинг-да, қолган иккитасини жиловидан олиб, туёғингни шиқиллат... Агар ёнги десанг, отиб ташлайман.

Солдат тўнгиллаганича унинг буйруғини бажарди. Фабрицио қора отнинг ёнига бориб, аста узоқлашиб бораётган солдатдан кўзини узмай чап қўли билан жиловни ушлади. Солдат эллик қадамча нари кетгач, қаҳрамонимиз чаққон сакраб, отга минди. У эвидигина эгарга ўрнашиб, ўнг оёғини узагига суққан ҳам эдики,

ёвгинасидап ўқидиг бизллагагани эшитиб қолди: солдат унга қаратиб милтиқдан ўқ узган эди. Фабрицио ғазаби қайнаб, у томон от қўйди, бироқ солдат ура қочиб қолди. Бир лаҳзадап сўнг Фабрицио унинг қолган икки отдан бирида елиб кетаётганини кўрди. «Энди унга етиб бўлмайди»,— дея хаёлидан ўтказди Фабрицио. У сотиб олган от жуда яхши чиқди-ю, лекин жонивор ўлгудай оч экан. Фабрицио отнинг бошини ҳамон бўм-бўш катта йўлга бурди-да, уни кесиб ўтди ва маркитант аёлни ўша ердан топшиш мумкиндир, деган умидда чап томон бурилиб, чоғроқ сойлик томон йўл олди. Бироқ сойликдан ўтиб, тепаликка кўтарилгач, теварак-атрофдаги бутун бир лъё масофада бораётган солдатлар-нигина кўрди холос. «Демак, ўша ажойиб, меҳрибон аёл билан бошқа учрашиш насиб қилмаган экан»,— дея ўйлади у хўрсиниб. Йироқда, йўлнинг ўнг томонида Фабрицио бир фермани кўриб қолиб, отнинг бошини ўша ёққа бурди. Фермага етиб боргач, пулини олдиндан тўлаб, эгардан тушмай отига сули беришни буюрди: жонивор оч қолганидан охурнинг тахтасини ғажимокда эди. Бир соатдан сўнг Фабрицио маркитант аёл ёки лоақал кап-рал Обрини қидириб топшиш умидида яна катта йўлдан кетмоқда эди. У атрофга кўз югуртира-югуртира йўл юравериб, охири аллақандай дарёнинг ботқоққа айланган соҳилига етиб борди. Дарё соҳилларини торгина тахта кўприк туташтириб турарди. Кўприк олдидан, йўлнинг ўнг томонида эшик тепасидаги тахтага «Оқ тулпор» сўзлари ёзилган ёлғиз бир ошхона қаққайиб кўринарди. «Шу ерда овқатланиб оламан»,— дея аҳд қилди Фабрицио. Кўприкнинг бериги четида у от устида мунғайиб ўтирган қўли боглиқ бир суворий офицерини кўриб қолди; ундан ўн қадамча нарида отсиз қолган уч нафар суворий трубкаларига тамаки тўлдиришмоқда эди.

«Э-ҳа, бу одамлар, янглишмасам, отимни ўзим харид қилгандан анча арзонроққа сотиб олишга қодир кўринишади»,— дея ўйлади Фабрицио.

Ярадор офицер билан уч солдат гўё Фабриционинг яқинлашиб келишини кутяшаётгандек, унга тикилиб туришарди. «Ўша кўприкни бошимга ураманми?— дея ўйларди қаҳрамонимиз.— Яхшиси ўнг томонга бурилиб, соҳил бўйлаб кетганим маъқул, маркитант аёл, эҳтимол, ўнғайсиз аҳволдан қутулиш учун менга худди ана шу йўлни танилашни маслаҳат берган бўларди... Ҳа, лекин ҳозир қочиб қолсам, эртага ўзимдан ўзим уялиб юраман, бунинг устига отим анча учқур, анави офицерники эса қаттиқ ҳолдан тойган кўринади; агар у мени эгардан туширмоқчи бўлса, отимга қамчи босаману жўнаб қоламан». Фабрицио шундай мулоҳаза юритаётган экан, жонивор тортганича отини секин юргизиб борарди.

— Илдамроқ юринг, гусар!— амрона оҳангда қичқирди офицер.

Фабрицио бир неча қадам юриб тўхтади.

— Отимни тортиб олмоқчимисиз?— дея қичқирди у.

— Сира ҳам ундай эмас! Бу ёққа келинг.

Фабриццо офицерга тикилиб қаради, бу мўйсафиднинг кўзларидан унинг ҳалол одам эканлиги яққол кўришиб турарди. Чолининг чап қўлини боғлаб, бўйнига осиб олган рўмоли қонга беланганди, ўнг қўлига боғланган латтадан ҳам қон сизиб чиққанди. «Агар ўзи тегмаган тақдирда ҳам солдатлари отимнинг жидовидан олишад»,— дея ҳаёлидан ўтказди Фабриццо, аммо дурустроқ разм солиб, солдатларнинг ҳам ярадор эканликларини кўри.

— Виждонингиз ҳақи,— деди елкасига полковниклик эполетларини таққап ўша офицер,— шу ерда посбоп бўлиб туринг-да, дуч келган барча драгун, егер ва гусарларга ана шу ошхонада полковник Лебарон жойлашгани ва у ҳаммага ўз қисмига қўшилишни буюраётганини айтаверинг.

Кекса полковник қандайдир маънос ва ғамгин кўринарди. У биринчи сўларидан кейини оқ қаҳрамонимизга ёқиб қолди. Лекин, шунга қарамай, Фабриццо унга анча оқиллик билан жавоб қилди:

— Гапингма қулоқ солишмайди, афандим. Мен жуда ёшман. Бу ишда сизнинг шахсан буйруғингиз керак.

— У тўғри айтяпти,— деди полковник Фабриццога диққат билан тикилиб.— Буйруқ ёз, Лароз, сенинг ўнг қўлинг соғ-ку ахир.

Лароз индамай чўнтагидан ён дафтарили олди-да, унга аялланмаларни ёзди, сўнг варақни йиртиб олиб, уни Фабриццога узатди. Полковник қаҳрамонимизга буйруғини яна бир бор такрорлагач, қонда бўйича, икки соатдан сўнг анави уч ярадор отлиқ аскарлардан бири ўрнингизга чиқиб туради, дея қўшимча қилди. Шундан сўнг у одамлари билан ошхонага кириб кетди. Фабриццо кўприк олдида серрайиб туганича уларнинг ортидан қараб қолди. Ўша уч ярадор солдатнинг қиёфасидаги унсиз ғам-ғусса уни ниҳоятда ҳайратга солган эди. «Қандайдир ёвуз бир жодугар уларни «ехрлаб қўйганга ўхшайди»,— дея ўйларди қаҳрамонимиз. Ниҳоят Фабриццо икки букланган қоғозни ёйди-да, қуйидаги буйруқни ўқиди:

«14-нчи армия корпуси биринчи суворийлар дивизиясининг иккинчи бригадаси командири, 6-нчи драгунлар полки полковниги Лебарон барча отлиқ аскарлар, драгунлар, егерь ва гусарларга кўприкдан ўтмасликни ва «Оқ тулпор» ошхонасида жойлашган штаб-квартирасида унга қўшилмоқни буюради.

Буйруқ Сент кўприги ёнидаги штаб-квартирада 1815 йилнинг 19 июнь кўни берилди.

Ўнг қўлидан яраланган полковник Лебарон ўрнига, ҳамда унинг буйруғига биноан

вахмистр Лароз».

Фабриццо кўприк ёнида ярим соатча қоровул бўлиб тургач, олти нафар отлиқ егерлар билан уч пиёда аскарни кўриб қолди.

Ғахрамонимиз уларга полковникнинг буйруғини эълон қилди.

— Ҳозир қайтиб келамиз,— дея жавоб қилишди унга от минган егерлардан тўрт киши ва отларини ниқтаб кўприкдан ғизиллаганича ўтиб кетишди.

Фабрицио қолган икки отлиқ билан музокара бошлаб юборди. Улар қизишиб баҳслаша кетдилар, бу орада эса пиёда келган уч егер кўприкдан ўтиб олишди. Отлиқлардан бири Фабрициодан ёзма буйруқни кўрсатишни талаб қилди-да, сўнг буйруқни унинг қўлидан олиб, деди:

— Мен ҳозир уни ўртоқларимга кўрсатаман, улар албатта қайтиб келишади. Бизни кутиб туринг. Қайтиб келамиз албатта.

Шундай дея у отига қамчи босди, ўртоғи унинг ортидан от қўйди. Бу воқеаларнинг бари бир зумда содир бўлди.

Ниҳоятда дарғазаб бўлган Фабрицио шу пайт ошхона деразаси ёнида кўриниб қолган ярадор солдатни чақирди. Бу солдатнинг ёқасида Фабрицио вахмистрлик нишонини кўриб қолган эди. У ошхонадан чиқиб келди-да, Фабриционинг ёнига келиб қичқирди:

— Қилични қинидан суғуринг! Сиз қоровул бўлиб турибсиз ахир.

Фабрицио буйруқни бажаргач:

— Улар буйруқни олиб кетишди,— деди.

— Кечаги мағлубият учун жаҳллари чиққан уларнинг,— деди қовоғини солиб вахмистр.— Мен сизга тўппончаларимдан бирини бераман. Агар яна гапингизга қулоқ солишмаса, осмонга қараб ўқ узинг, мен ёрдамга келаман ёки полковникнинг ўзи чиқади.

Фабрицио буйруқни олиб кетишганини эшитгач, вахмистр ажабланиб, қошини чимирганини яққол кўрган эди, у ўзини қаттиқ ҳақорат қилинганини англади ва ўзига ўзи бундан буён бунақа ўсал бўлмасликка сўз берди.

Вахмистрнинг эгарга осиб қўйиладиган тўппончаси билан қуролланиб олган Фабрицио гердайиб қоровулликка турди ва кўп вақт ўтмай кўприк томон от минган етти гусар яқинлашиб келаётганини кўриб қолди. У гусарларнинг йўлини тўсди-да, уларга полковникнинг буйруғини эълон қилди. Гусарлар норози бўлиб, очикдан-очиқ тўнғиллай бошлашди, улардан энг довураги эса кўприкдан ўтмоқчи бўлди. Фабрицио маркитант аёлнинг чопши эмас, санчиш керак, деган доно маслаҳатини эслаб, узун қиличнинг учини пастга туширди ва уни буйруқни бажаришдан бўйин товлайтган гусарга ўқталди.

— А-а! Тирранча бизни ўлдирмоқчи бўляпти!..— дея қичқаришди гусарлар.— Кеча одамларимизни шунча ўлдиришгани камлик қилувдимми?

Етти гусарнинг ҳаммаси қиличини қипидан суғуриб, Фабрицио томон ташланишди, у куним битди, деб ўйлади-ю, лекин боя вахмистрнинг ажабланиб қараганини эслади ва яна нафратланиб қарашларига ўрин қолдирмасликка аҳд қилди. У кўприк томон чекинар экан, ҳужум қилаётганларга қилич санчишга ҳаракат қиларди. Фабрицио отлиқ аскарларининг оғирлик қилаётган узун га

тўғри қиличили шу қадар қулчили қилиб силжитар эдики, гусарлар тез орада ким билан жанг қилишгаётганини фаҳмлаб қолишди: улар энди Фабриционинг ўзига зарар етказмай, унинг эғнидаги мушдирини қиймалаб ташлашга ҳаракат қилишарди. Гусарлар уч-тўрт марта унинг тирсагидан тепасини тирнаб юборишди. Фабрицио эса маркитант аёлининг маслаҳатига амал қилганича зўр бериб қилич тигили рақибларига санчишга ҳаракат қиларди. У қилич силкитаётиб чилдан ҳам гусарлардан бирининг пайжасидан ярадор қилди. Нўпоқ бир тиррапча унга қилич санча олганидан қутуриб кетган гусар бир ҳамла қилди-да, Фабриционинг сонини жароҳатлади. Бу фалокат шунинг учун ҳам содир бўлдики, қаҳрамонимиз мшиган от қўрқиб у ёқда турсин, чамаси, бу олишувдан завқланар ва ўзи ҳамла қилаётган гусарлар томон ташланарди. Гусарлар эса Фабриционинг ўнг елкасидан енгига тирқираб қон оқаётганини кўриб қолшгач, ўйиндан ўқ чиқмасини кабилида иш тутиб, уни оти билан бир четга суриб боришди-да, сўнг кўприкдан ўтиб, қочиб қолишди. Олишувдан қўли бўшаган Фабрицио шу заҳоти полковникни чақириб учун осмонга қарата ўқ узди.

Шу пайт кўприк томон тўртта отлиқ ва икки пиёда гусар яқинлашиб келишмоқда эди — булар ҳам ўша полкдан экан; ўқ овози янграганида улар ҳали икки юз қадамча нарида бўлиб, кўприкдаги манмагани диққат билан кузатишмоқда эди; Фабрицио ўртоқларимизга ўқ узди, деган хаёлга борган тўрт отлиқ гусар қиличларини қиндан сўғиршиди-ю, тўғри қаҳрамонимиз томон от қўйишди; бу чинакам ҳужум эди. Ўқ овозидан огоҳ бўлган полковник Лебарон ошхонанинг эшигини очди-ю, гусарлар от қўйиб келган дақиқада ўзи ҳам кўприк тепасига етиб борди ва уларга тўхташни буюрди.

— Ҳеч қандай полковник йўқ энди бу ерда! — дея қичқирди гусарлардан бири отини ниқталаб.

Полковник қазаби қайнаб, гапиришдан тўхтади-да, ярадор ўнг қўли билан отнинг жиловиغا чанг солди.

— Тўхта, ярамас солдат! — қичқирди у гусарга қараб. — Мен сени танийман, сен капитан Анриенинг ротасидансан.

— Хўш, пима қилибди?! Қани, капитаннинг ўзи буйруқ берсин менга! Капитан Анриени кеча ўлдиришди, — дея қўшимча қилди у истеҳзо билан иршайганича, — сен бўлсанг, бор ўша...

Гусар шу гапни айтгач, кўприкдан зўрлик билан ўтиб кетишга аҳд қилди ва отини полковникнинг устига қараб ҳайдади. Кекса полковник кўприкка кираверишдаги тош терилган йўлга йиқилиб тушди. Ундан икки қадам наридаги кўприк устида ошхона томон қараб турган Фабрицио от тўши билан полковникни туртиб юборгани ва кекса офицер жиловини қўлидан қўйиб юбормай йиқилиб тушганини кўрди; у қазаби қайнаб, ҳамла қилаётган гусар ёлига от суриб борди-да, зарб билан қилич санчди. Хайрият, шу пайт гусарнинг оти ерга йиқилган полковник жиловини қўйиб юбормай пастга тортаётгани туфайли

бир четга қараб сапчиди-ю, Фабрицпоинг қўлидаги қиличнинг узув тиги гусарнинг дубулгасидан сирпаниб, шундоқ кўзи ёнидан ярқираб ўтди, кугуриб кетган гусар шартта ўгирилиб, унга қулочкашлаб қилич урди. Қиличнинг тиги Фабрицпоинг енгини тепиб ўтиб, қўлига қаттиқ санчилди. Қаҳрамонимиз эгардап қулаб тушди.

Пиёда гусарлардан бири кўприк ҳимоячиларининг иккови ҳам ерга қулаганини кўриб, пайтда фойдаланди-да, шартта Фабрицпоинг отига миниб олиб, унинг бошини кўприк томон бурди ва сағринига қамчи босди.

Ошхонадан вахмистр югуриб чиқди. У полковникнинг ерда йиқилиб ётганини кўриб, командирини қаттиқ ярадор қилишибди деб ўйлади. Шундан сўнг югурганича от ўғрисига етиб олди-да, елкасига қилич санчди. Ўғри эгардан қулаб тушди. Гусарлар кўприк устида ёлғиз вахмистрнинг ўзи қолганини кўриб, отларига қамчи босишганича елиб кетишди. Пиёда гусарлардан бири далага қараб қочди.

Вахмистр ярадорлар ёнига келди. Бу пайт Фабрицпо оёққа туриб бўлганди: у гарчи кўп қон йўқотган бўлса-да, лекин қаттиқ оғриқ сезмасди. Полковник ҳам бир амаллаб ўридан турли, у жароҳатланмаган эди-ю, бироқ қаттиқ йиқилгани туфайли ҳиёл қарахт бўлиб қолганди.

— Ҳечқиси йўқ!— деди у вахмистрга.— Фақат қўлимдаги аввалги яра оғрийпти.

Вахмистр яралаган гусар жоп таслим қилмоқда эди.

— Э, баттар бўлсин!— дея қичқирди полковник.— Ундай кўра, мен бекорга хавф-хатарга рўбарў қилган манави йигитга қараишлар,— деди у вахмистр ҳамда ошхонадап югуриб чиққан икки солдатга қараб.— Бу ерда эса ўзим соқчи бўлиб тураман ва апави тептакларни тўхтатишга ҳаракат қиламан. Йигитни ошхонага олиб киришлар-да, ярасини боғлашлар, бушнинг учун кийимларим орасидан қўйлагимни олиншлар.

Бешинчи боб

Бу воқеаларнинг бари бир дақиқада содир бўлди. Фабрицпоинг жароҳатлари унча оғир эмас экан, полковникнинг қўйлагини йиртиб, унинг яраларини боғлаб қўйишди. Қаҳрамонимизга ошхонанинг иккинчи қаватидан жой солиб бермоқчи бўлишди.

— Бу ерда мени парвариш қилишгупча,— деди Фабрицпо вахмистрга,— отхонада отим ёлғиз ўзи зерикади ва у бошқа хўжайин билан кетиб қолади.

— Чиллаки солдат бўлсанг ҳам фаҳм-фаросатинг дуруст-ку,— деди вахмистр.

Шундан сўнг Фабрицпо учуп оти боғланган охурнинг ўзига похол тўшаб, жой ҳозирлаб беришди.

Қаҳрамонимиз ўзини жуда дармонсиз ҳис этарди, шу боисдан вахмистр унга илитилган виёо келтириб ичирди-да, сўнг бир

оз вақт суҳбатлашиб турди. Суҳбат чоғи у бир печа бор қаҳрамонимизни мақтаб қўйган эди, Фабриционинг боши нақ осмонга етди.

Фабрицио фақат азонга яқин уйғонди, отлар чўзиб-чўзиб кишинашар, ер деисиниб, пишқиришарди, отхона тутунга тўлганди. Аввалига Фабрицио бу шовқин-суронинг қаёқдап эшитилаётганини билолмай ва ҳатто ўзининг қаерда эканлигини тушунолмай ётди, ниҳоят, тутундан нафаси қайта бошлагач, уйинг ёнаётганини фаҳмлади. Бир зумда у отини ечиб ҳовлига олиб чиқди-ю, шартта эгарга минди. Сўнг бошини кўтариб, юқорига қаради: тутун отхона тепасидаги икки деразадан бурқсаб чиқмоқда эди. Қоп-қора тутун нага-нага бўлиб буралганича бутун тоғни қоплаб олганди. Тун давомида «Оқ тулпор» ошхонасига камида юз чоғли қочоқ йиғилган бўлиб, ҳамма бақириб-чақириб сўкинарди. Фабрицио дурустроқ разм солишга улгурган беш-олти одам ғирт маст эди, улардан бири «Менинг отимни қаёққа олиб кетаяпсан?» дея қичқирганича уни тўхтатмоқчи ҳам бўлди. Фабрицио отига қамчи босиб, ошхонадан бир чақиримча узоқлашгач, орқасига ўгирилиб қаради-да, ортидан ҳеч ким қувиб келмаётганига ишонч ҳосил қилди. Уй гуриллаб ёнмоқда эди. Фабрицио узоқдан кўприкни танидию кейин ярадор эканлигини эслади ва шундан кейингина қаттиқ тортиб боғланган қўлининг зирқираб огриётганини ҳис этди. «Кекса полковникнинг ҳоли не кечдийкин? У ярамни боғлашлари учун кўйлагини берган эди». Бироқ бу тонг чоғи қаҳрамонимиз ғаройиб бир тарзда совуққон бўлиб қолганди: у кўп қон йўқотганидан табиатидаги романтик хислатлар ғойиб бўлганди.

«Ўнг томонга!— деди у ўзига ўзи.— Бу ердап тезроқ узоқлашиш керак!» У отини хотиржамлик билан соҳил бўйлаб чўзилган ва кўприкдап пастроқда ўнг томонга бурилган йўлга солди. Шу пайт у меҳрибон маркитант аёлининг маслаҳатини эслади. «Қандай ажойиб дўст!— дея ўйларди у.— Қандай софдил инсон-а!»

Бир соатча йўл юргач, бирдан Фабриционинг дармони қурий бошлади. «Нима бўляпти менга? Наҳот ҳушимдан кетиб йиқилсам?»— дея ўйларди у.— Агар шундай бўлса, отимни ўғирлаб кетишади, кейин ечинтириб олишлари ҳам мумкин. У ҳолда хазинамдан айрилдим!» Унинг ҳозир отни бошқаришга мадори қолмаганди, қаҳрамонимиз энди фақат эгардан қулаб тушмасликка ҳаракат қиларди; йўл четида ер чопайтган қандайдир деҳқон унинг оппоқ оқариб кетганини кўриб, Фабриционинг ёнига келди-да, унга кружкада пиво билан бир бўлак жавдар пон узатди.

— Сизга қараб туриб,— деди деҳқон,— «Рангида ранг қолмабди-ку! Кўринишидан кеча катта жангга қатнашганлардан бири бўлса керак»,— деб ўйладим.

Қаҳрамонимизга деҳқон жуда вақтида ёрдам кўрсатди. Фабрицио понни тишлаганида унинг кўз олди қоронгилашиб, боши

айланмоқда эди. Тамадди қплиб олгач, у деҳқонга минпатдорчилик билдирди-да, кейин сўради:

— Ҳозир қасрдамап ўзи?

Деҳқон яна озгина йўл юрса, унга ҳар қандай ёрдам кўрсатишлари мумкин бўлган Зондерс шаҳарчасига етиб олажагини тушунтирди. Фабриццо ўша шаҳарчага ҳеч нарсани идрок этмай, фақат отдап йиқилиб тушмасам бўлгани, дегап хаёл билан кириб борди. У ланг очиқ бир дарвозани кўрди-ю, отини тўғри ҳовлига қайдади: бу меҳмонхонаси ҳам бўлган «Қашлагич» трактири эди. Шу заҳоти уйдан хўппасемиз раҳмдил бир аёл — трактир бекаси югуриб чиқди, у қаҳрамонимизга раҳми келганидан товуши қалтираб уйдагиларни ёрдамга чақирди. Иккита ёшгина қиз Фабриццонинг қўлтиғидан олиб, отдап тушишига ёрдамлашиб юборишди. Қаҳрамонимиз оёғи ерга теккан заҳоти ҳушидан кетиб йиқилди. Жарроҳни чақириб келишган эди, у қорик билан Фабриццодан қон олди; шундан сўнг йигит бир неча кун давомида ҳеч нимани билмади: у деярли ҳушига келмай ётарди.

Сопидаги қилич санчилган жойида йиринг боғлаш хавфи турилганди. Баъзи-баъзида Фабриццо бир дақиқа ҳушига келар, ана шунда у отига қараб туришни илтимос қилар ва нуқул, яхши ҳақ тўлайман, дея такрорларди; меҳрибон бека билан унинг қизлари қаҳрамонимизнинг бу гапидан ранжишди. Фабриццонини жуда яхши парвариш қилишди, шу бонсдан у икки ҳафтадан сўнг аста-секин тузала бошлади. Бир куни кечқурун Фабриццо бирдан уй бекаларининг негадир ташвишига тушибганини сезиб қолди. Орадан кўп вақт ўтмай унинг хонасига бир немис офицери кириб келди, немис алланималар қақида савол берар, унга Фабриццо билмайдиган тилда жавоб қилишарди. Шунга қарамай, қаҳрамонимиз гап ўзи тўғрисида кетаётганини тушунди-ю, ўзини ухлаётганга солди. Бир оздан сўнг у немис чиқиб кетган бўлса керак, дея қарор қилди-да, бекаларни чақирди:

— Ўша офицер нега келибди? Мени ҳарбий асирлар рўйхатида киритиб, қамоққа олишмоқчими?

Бека истар-истамас унинг тахминини тасдиқлади.

— Қулоқ солинг, менинг камзулимда пул яшириб қўйилган, — дея хитоб қилди у ёстиқдан бошини кўтариб. — Менга фуқароча кийим сотиб олинг, шунда бугун тундаёқ отимга ми-наман-да, жўнаб кетаман. Кўчада йиқилиб қолиб ўлиб кетишим мумкин бўлган ўша кунда менга бошпана бериб, бир бор ҳаётимни сақлаб қолдингиз. Энди мени яна бир марта қутқаринг! Опамнинг олдиларига қайтишимга ёрдам беринг!

Шу пайт беканинг иккала қизи йиғлаб юборишди. Улар Фабриццони кутаётган хавф-хатардап ташвишга тушиб қолишганди; лекин қизлар француз тилини яхши тушунишмасди, шунинг учун ҳам улар қаҳрамонимизнинг тўшаги ёнига келиб, ундан баъзи нарсаларни сўраб-суриштиришди. Сўнг улар ўқ-тин-ўқтин Фабриццога аянчли қараб қўйишганича опалари билан

Фламанд тилида илма ҳақидадир баҳслаша бошлашди; Фабрицио ўзининг қочиб кетиши билан уларга зарар етказиши мумкинлиги, лекин шунга қарамай, улар қаҳрамонимизни деб ўзларини хавф остига қўйишга тайёр эканликларини тушунди. У икки қўлини кўксига қўйиб, уларга қизгин миннатдорчилик билдирди. Шу шаҳарчада яшайдиган бир яхудий Фабрицио учун зарур бўлган барча кийим-бошни топиб, кечқурун соат ўнда меҳмонхонага олиб келди; бироқ беканинг қизлари олиб келинган редишготни Фабриционинг гусарлик камзули билан таққослаб ўлчаган эди, уни бир оз кичрайтириш лозимлигини кўришди. Қизлар дарҳол ишга киришиб кетишди: вақтни бой бериб бўлмасди. Фабрицио олтин пуллари қаерга яшириб қўйилганини кўрсатди-да, уларни янги олиб келинган кийимнинг астарини тагига чашиб беришни илтимос қилди. Кийим-бош билан бирга яхудий бир жуфт ажабтовур этик ҳам олиб келган эди. Фабрицио сира иккилапмай бу ажойиб қизларга бриллиантларни олиш учун гусарлик ботфортининг қаерини кесиш кераклигини кўрсатиб берган эди, улар бриллиантларни янги этикларнинг таглиги остига яшириб қўйишди.

Қўп қон йўқотгани оқибатида мадори қуригани боисидан қаҳрамонимиз жуда ғалати бир аҳволга тушганди: Фабрицио француз тилини деярли бутунлай унутиб қўйганди; у уй бекаларига итальянча мурожаат қилар, улар эса фақат фламанд лаҳжасида сўзлашарди, хуллас, суҳбатдошлар айтмоқчи бўлган гапларини фақат имо-ишоралар билангина тушунтиришарди. Қизлар бриллиантларни кўришгач, гарчи иккови ҳам табиатан беғараз бўлишса-да, диллари жўшқин завққа тўлди: улар Фабриционинг олдий одамларнинг кийимини кийиб олган шаҳзода бўлса керак, дея ўйлай бошлашди. Опа-сингилларнинг кенжаси, қувлик-шумлиқни билмайдиган Аникен кўнглида кири йўқлиги туфайли Фабриционинг юз-кўзидан ўпиб олди. Қаҳрамонимиз эса ўз навбатида иккала опа-сингилни дилбар эканликларини тан оларди. Шу боисдан ҳам ярим кечада, жарроҳ унга олис йўл олтидан қувват бўлсин учун бир оз вино ичиб олишига рухсат берганида, Фабриционинг бу ердан деярли кетгиси келмай қолди. «Мен учун шу ердан яхшириқ жой борми ўзи?» — дея ўйларди у. Лекин ҳарқалай кечаси соат иккиларда у ўрнидан туриб, кийимларини кийди. Бироқ, хопасини тарк этар экан, у бекадан отини бир печа соат бурун типтув қилиб келган офицер етаклаб кетганини эшитиб қолди.

— Вой, аблаҳ-ей! — дея сўкинди Фабрицио. — Ярадор одамни ҳам тунайдими, лаънати?!

Навқирон итальян файласуф эмасди: у ўша отни ўзи қандай «хариб қилгани» ни ҳатто эсламади ҳам.

Аникен кўзларидан дув-дув ёш тўккан кўйи, унинг учун бошқа от ёллаганиларини айтди. Қиз ундан ажралгиси келмай турарди. Улар кўзларида меҳр-муҳаббат билан хайрлашишди. Меҳрибон беканинг қариндошлари бўлмиш икки нафар норгул йи-

гит Фабрициони кўтариб, эгарга миндириб қўйишди; йўлда улар отдан йиқилиб тушмасин учун унинг қўлтигидап тутиб боришди, учинчи кузатувчи эса йўлда шубҳали патрулларга дуч келиб қолмасин деб бу кичкина карвондан бир неча юз қаддам олдинда бормоқда эди. Икки соатлардан кейин «Қашлогич» бекасининг холаваччасига қарашли уйда дам олгани тўхташди. Фабрицио энди сизлар қайтиб кетавринглар, дея ҳамроҳларидан қанча илтимос қилмасин, улар ўрмондаги йўл ва сўқмоқларни ҳеч ким бизчалик билмайди, деб сира рози бўлишмади.

— Аммо эртага эрталаб менинг қочиб кетганим маълум бўлиб қолади. Ана шунда сизларнинг ҳам шаҳарда йўқлигингизни кўришгач, сизларга зиё-заҳмат етказишлари мумкин ахир!— дерди Фабрицио.

Яна йўлга тушишди. Уларнинг бахтига, азонга яқин водийни қуюқ туман қоплади. Эрталаб соат саккизларда кичкина бир шаҳарчага кириб боришди. Йигитлардан бири почта отларини тортиб олишган ёки олишмаганини билиб келиш учун жўнади. Маълум бўлишича, станция назоратчисп отларни хилват жойга яширибди-да, уларнинг ўрнига аллақадан рамақижон қирчангиларни топиб келиб, отхонага боғлаб қўйибди. Отларни яшириб қўйилган ботқоқдан ҳайдаб келиш учун жўнашди. Уч соатдан сўнг Фабрицио руҳи кўтарилиб, анча шалақ бўлса-да, лекин бир жуфт яхши почта отлари қўшилган кабриолетга ўтирди. Беканинг қариндошлари бўлмиш йигитлар билан хайрлашув дақиқаси гонг таъсирли бўлди. Фабрицио йигитларга ҳақ тўлаш учун қанчалик баҳона қидирмасин, улар пул олишдан қатъиян бош тортишди.

— Сизга, афандим, ҳозир пул бизга қараганда кўпроқ керак бўлади,— дея такрорлашарди бу ажойиб йигитлар.

Ниҳоят улар ортларига қайтиб кетишди. Йўлдаги машмашалардан бирмунча ҳаяжонланган Фабрицио улардан меҳрибон бекаларга дилидаги тўғуларини изҳор этмоққа ҳаракат қилиб ёзган хатларини бериб юборди. Қўхрамонимиз бу мактубларни кўзларида ёш билан ёзганди, ва унинг ёш Аникенга йўллаган мактубида, сўзсиз ишқий оҳанглар сезилиб турарди.

Қолган йўлни ҳеч қандай саргузаштларсиз босиб ўтди. Амбена етиб келганида унинг сонидаги қилич санчилган яраси қаттиқ оғрий бошлади; қишлоқ табиби ярапи дурустроқ тозаламаган экан, қон олинганига қарамай яра йиринг боғлаётганди. Фабрицио вақтини очкўз ва хушомадгўй бир ошлага қарашли меҳмонхонада ўтказган икки ҳафта давомида иттифоқчилар Францияни босиб олишди.

Фабрицио бўлса бошидан кечирган барча бу воқеалар тўғрисида шу қадар кўп ўйладики, натижада бошқа бир одамга айлангандай бўлди қолди. У фақат бир жиҳатдангина ҳали ҳам ёш болага ўхшарди: Фабрицио ўзи кўрган ўша қирғинбарстчиндан ҳам жангмиди ва агар шундай бўлса, бу ўша Ватерлоо жангимиди дея типимсиз ўзига ўзи савол берарди. Фабрицио

умрида биринчи бор мутолаадан ҳузур қила бошлади: у ҳамон газеталардан ёки ўша жанг ҳақидаги ҳикоялардан маршал Ней ҳамда анави бошқа генералнинг эскорти билан кезиб чиққан ўша жойларнинг тасвирини қидириб топишга умид қиларди. Амьсидан у деярли ҳар кунги ўзининг дилкаш дугоналари, «Ҳашлогич»нинг бекаларига хат ёзиб турди. Соғайиб кетгач, у дарҳол Парижга қўчиб ўтди. Ўзининг аввалги меҳмонхонасида унга онаси ва аммасидан келган йигирмага яқин мактубни тутқазишди. Хатларда аммаларнинг иккови ҳам тезроқ уйга қайт, дея илтижо қилинганди. Графиня Пьетранеранинг сўнги мактубида қандайдир сирли ишоралар бор эдики, буни ўқиб у қаттиқ ташвишга тушиб қолди. Бу мактуб Фабриционинг барча позик орзу-умидларини пароканда қилиб юборди. Унинг табиати шундай хусусиятларга эга эдики, келажакда ўзини улкан фалокатлар кутаётганига ишонч ҳосил қилмоқ учун биттагина сўзнинг ўзи кифоя қиларди, у ёнига Фабриционинг тасаввуроти ишга тушиб кетар ва қаҳрамончилигига бу фалокатларнинг мудҳиш тафсилотларини тасвирлаб бера бошларди.

«Ўзинг ҳақингда бизга хабар қилиб ёзган мактубларингга асло имзо чека кўрма,— дея ёзган эди графиня.— Тўғри Комо қўлига келишини хаёлингдан бутунлай чиқариб ташла. Швейцария территориясидаги Луганога келиб қўн». Бу шаҳарчага у Кави фамилияси билан келмоғи лозим экан, шаҳарчанинг энг яхши меҳмонхонасида Фабриционинг графинянинг собиқ малайи кутиб турар эмиш, у ёнига қандай йўл тутмоқ кераклигини ўша одам айтиб берар экан. Мактубнинг охирида қуйидаги сўзлар ёзилганди:

«Телбаларча қилган ўша ишингни ҳеч кимга билдирма ва энг муҳими, ёнингда на босма, на қўлёзма ҳолда ҳеч қандай қогоз сиб юрма: Швейцарияда сени муқаддас Маргарита¹нинг дўстлари қурнаб юришади. Агар қўлимга пул тушиб қолса,— дея ёзган эди графиня,— мен Женевага, «Тарози» меҳмонхонасига бироқта одамни юбораман, ана шунда сенга ҳозирги хатимда ёзишим мумкин бўлмаган баъзи тафсилотларни хабар қилишади, зеро, сеп уларни бу ерга қайтиб келишингдан аввал билиб олмоғинг даркор. Лекин, худо ҳақи, Парижда бир кун ҳам турмай, жўнаб кет: у ерда сени бизнинг жосуслар таниб қолишади».

Фабриционинг хаёли турли хаёлий тахминларга тўлиб кетди, у энди фақат бир нарсга тўғрисида: аммаси қандай сирли тафсилотларни хабар қилмоқчи эканлиги ҳақида ўйларди. Фабрицио дарҳол Франциядан жўнаб кетди; чегарага етиб олгунига қадар йўлда уни икки марта қамоққа олишди, лекин у бир амаллаб қутулиб кетди; бу кўпгилсизликларга Фабриционинг итальян паспорти ҳамда навқирон чехраси ва боғлаб қўйилган қўлига сира қовушмаган «барометрфуруш тужжор» деган ғалати унвони сабаб бўлганди.

¹ Жаноб Целлико*нинг хизмати туфайли бу ном бутун Европага машҳур бўлиб кетди; Миланда полиция маҳкамаси ҳамда қамоқхона жойланган кўча шундай аталади. (*Муаллифнинг изоҳи*).

Ниҳоят у Женевага етиб келди-да, аммасининг хизматкорп билан учрашди. Аммасининг топириғига кўра, ўша одам Милан полициясига унинг устидап чақув тушганини хабар қилди. Чақувда ёзилишича, гўё Фабрицио собиқ Италия қиролигида мавжуд бўлган исёнчиларнинг махфий жамияти томонидан Наполеон хузурига қандайдир таклифлар билан жўнатилган эмиш. «Агар саёҳатдап мақсади ўзга бўлганида,— дея ёзилган эди чақувда— бировнинг фамлиясини қабул қилишининг нима ҳожати бор эди?» Маркиза дель Донго ҳақиқатни исботлашга уриниб юрганмиш, чунончи: 1) Фабрицио Швейцариядан ҳеч қаерга кетмаган; 2) у акиси билан айтишиб қолгану сўнгра кутилмаганда уйдан чиқиб кетган.

Фабрицио бу ҳикояни фахрланиб тингламоқда эди. «Демак, мени Наполеоннинг хузуридаги элчига ўхшап бир одам деб ўйлашибди!..— хаёл қиларди у. — Гўё мен ўша буюк инсон билан гаплашиш шарафига муяссар бўлганмишман! Қани эди шу гаплар рост бўлганида!» У етти пушт илгариги аждоди — Сфорцанинг мулозимлари қаторида Миланга келган дель Донгонинг набираси боши тапидан жудо этилиши шарафига муяссар бўлганини аслади, зеро, герцогнинг гапимлари уни олиҳиммат капитонларга аълоҳазратнинг таклифларини етказиш ҳамда солдатлар ёллаш учун Швейцарияга ўтаётганида қўлга туширилган экан. Фабриционинг кўз ўнгиди дель Донголар пажара китобидаги ана шу воқеа тасвирланган гравюра намоян бўлди. Малайни сўроққа тутган Фабрицио бир муҳим тафсилотни билиб олди. Графиня асло айта кўрма, дея қайта-қайта тайинлаган бўлиниги қарамай, у одам жаҳл устида бор гапини айтпб берди: Милан полициясида унинг устидап чақувни акиси Асканьо ёзган экан. Бу мудҳиш хабарни эшитиб, қаҳрамонимиз қазабининг зўридап ўзини йўқотиб қўйди. Женевадан Италияга олиб борадиган йўл Лозанна орқали ўтади; Фабрицио дарҳол йўлга тушишга ва гарчи, нари борса, икки соатдап сўнг Лозаннага дилижанс жўнатиш лозим бўлса-да, бу ўн икки лъё келадиган йўлни пиёда босиб ўтишга аҳд қилди. Женевадан жўнаб кетишп пайти у файзсиз швейцар қаҳвахоналаридан бирида аллақандай йиғит билан жанжал чиқарди. Фабриционинг айтишича, ўша йиғит унга «жуда ғалати» қараган эмиш. Бу гап мутлақо тўғри эди, унча-мунча гапга пинагини бузмайдиган ва пулдан бошқа ҳеч нимани ўйламайдиган дурустгина одам бўлмиш ўша женевалик йиғит уни телба деб ўйлаганди: Фабрицио қаҳвахонада ўтирган барча одамларга жаҳл билан ўқрайиб қараган ва келтириб берпшган бир чашка қаҳвани ўз панталонига тўкиб юборган эди. Бу жанжалда Фабриционинг дастлабки қилган иши бутунлай XVI аср руҳига мосанд бўлди: у дуэль ҳақида гап бошлап ўрнига шартга ханжарини суғурди-да, чавақлаб ташлаш ниятида женевалик йиғит томон ташланди. Жаҳл устида Фабрицио ўзига ўрилатилган барча ор-номус қоидаларини унутиб қўйганди: унинг қалбида инстинкт ёки тўғрироғи, болалик хотиралари уйгонган эди.

Графинянинг упи Лугапода кутиб олган ишончли одами Фабрициога янги тафсилотларни хабар қилиб, қаҳрамонимизнинг газабини баттар қайнатиб юборди. Фабрициони Гриантада жуда ҳам яхши кўришармиш, у ерда ҳеч ким оғзидан гуллаб қўймабди,— ҳамма ўзини унинг Миланга кетганига ишонгандек қилиб кўрсатибди. Агар акаси ўлиб-тирилиб ёрдам бермаганида, Милан полицияси унинг ғойиб бўлишига ҳеч қачон эътибор бермасди.

— Божхона соқчиларига, турган гап, сизнинг белгиларингизни хабар қилиб қўйишган,— деди Фабрициога аммасининг чопари,— агар биз катта йўлдан борадиган бўлсак, Ломбардо-Венеция қироллигининг чегарасида сизни қамоққа олишади.

Фабрицио ва унинг ҳамроҳлари Луганони Комо кўлидан ажратиб турган тоғлардаги ҳар бир сўқмоқни жуда яхши билишарди; улар овчиларга — бошқача қилиб айтганда, контрабандистларга ўхшаб кийиниб олишди, улар уч киши бўлиб, важоҳатлари анча ёмон кўришарди; шу бопедан ҳам йўлда учраган соқчилар уларга салом беришди-ю, ўтиб кетаверишди. Фабрицио қасрга ярим кечада кириб борди, бу пайтда унинг отаси ва сочига ула сешиб юрадиган барча малайлари аллақачон ухлаб ётишган бўларди. Фабрицио сира қийналмай зовурга тушди-да, ертўла деразасидан қасрга кириб олди; ертўлада уни онаси билан аммаси кутиб туришган экан, тез орада сингиллари ҳам етиб келишди. Учрашув завқи, эркалашлар, кўзёшлари узоқ давом этди, ўз бахтларига ишополмай ўтирган бу бахтиёр беш одам, ниҳоят, тушунарлироқ қилиб гапира бошлаганларида вақтнинг ғизиллаб ўтганидан далолат бериб, ғира-шира тошг отмоқда эди.

— Аканг сенинг қайтиб келганингдан хабар топмаган бўлса керак, деб умид қиламан,— деди графиня Пьетрапера.— Ўша холис хизматидан кейин у билан гаплашмай қўйган эдим, мени анча ҳурмат қилар экан чоғи, бу ҳол иззат-нафсига қаттиқ тегибди. Кеча кечқурун у билан суҳбатлашмоқни лозим кўрдим: ўзимнинг ниҳоятда қувониб юрганлими яширмоқ учун менга биронта баҳона керак эди, аке ҳолда аканг шубҳага тушиб қоларди. У менинг фараз қилинган дўстлигимдан боши осмонга етганини пайқаб қолдим ва кайфиятининг яхшилигидан фойдаланиб, кечки овқат пайти апчагина вино ичириб қўйдим, бугун энди у бирон жойда яшириниб олиб, ўз одати бўйича жосуслик қилмайдиган бўлди.

— Гусаримизни сенинг хоналарингга яширишимиз керак,— деди маркиза,— унинг ҳозир кетиши мумкин эмас. Хаяжоннинг зўридан хаёлимизни бир жойга йиғолмаямиз, лекин биз анави даҳшатли Милан полициясини қандай алдамоқ йўлини топишимиз лозим.

Худди шундай қилишди ҳам, эртаси куни маркиз билан унинг катта ўғли маркизанинг қайинсинглисининг хонасидан чиқмай қўйганини пайқаб қолишди. Биз ўзларини ниҳоятда бахтиёр ҳис этаётган бу одамларнинг дилларида қувонч билан бир-бирларини эркалашлари тасвири устида тўхталиб ўтирмаймиз. Италиялар-

нинг қалби биз французларникига қараганда жўшқин хаёлот туфайли турли шубҳа-гумонлар ва телба фантазияларга берилмоққа мойилроқ бўлади, лекин бунинг эвазига қувонч лаззатини ҳам бизларга қараганда узоқроқ суришади. Уша куни графиня билан маркиза гўё ақлдан озгандек эдилар. Фабриционинг бошидан кечирган саргузаштларини қайтадан ҳикоя қилиб беришига тўғри келди. Ниҳоят, улар қувончларини яширмоқ учун Миланга жўнашга қарор қилишди, зеро бундан буён маркиз билан унинг ўғли Асканьонинг полициячиларга ҳос назоратидан пинҳон тутишининг иложи қолмагандек эди.

Қомога қадар улар ўз қайиқларида боришга қарор қилишди, бошқа йўлдан кетишса, шубҳа туғилиши турган гап эди. Бироқ улар Комодаги лангаргоҳга етиб келишганида маркиза бирдан Гриантада жуда муҳим қоғозларни унутиб қолдирганини «эсладди» ва ўшани олиб келиш учун дарҳол эшкакчиларни жўнатиб юборди. Шу босидан ҳам улар бу икки хоним мазкур шаҳарда вақтларини қандай ўтказганларини ҳеч кимга айтиб беролмасдилар. Хонимлар эса шаҳарга келибюқ Милан дарвозаси узра қад кўтарган ўрта аср минораси ёнида доим мижозларни кутиб турадиган коляскалардан бирини ёллашди. Шаҳардан ҳам шу заҳоти жўнаб кетишдики, кучер ҳеч ким билан бир оғиз гаплашишга ҳам улгуролмай қолди. Бир чақиримча йўл юришгач, хонимлар таниш овчи йигитни учратиб қолишди. Овчи йигит уларнинг ёлғиз ўзларни кетишаётганини кўриб, мулозимат билан хонимларни Миланининг дарвозасига қадар кузатиб қўйишни таклиф қилди, зеро ўзи ҳам шаҳар яқинида ов қилиш ниятида кетаётган экан. Ҳаммаси жуда яхши бўлиб, хонимлар ёш ҳамроҳлари билан шодон суҳбатлашиб кетишаётган эди, бирдан йўл устини ўрмон қоплаган хушманзара Сан-Жовани тепалигини айланиб ўтадиган жойдаги муюлишда уч жандарм пистирмадан югуриб чиқди-да, шартта отларнинг жиловидан ушлади.

— Оҳ, эрим сиримизни ошкор этибди! — дея хитоб қилди маркиза ва ҳушидан кетди.

Нариоқда турган жандармерия вахмистри хиёл чайқалган кўйи экипаж ёнига келди-да, маст овоз билан деди:

— Зиммамга юкланган вазифадан хафа бўлсам-да, лекин сизни қамоққа олишга мажбурман, генерал Фабио Конти.

Фабрицио, бу вахмистр мени калака қилиб, генерал дея атади деган хаёлга борди. «Бунинг учун ҳали кўрсатиб қўяман сенга», — дерди у ничида. У пайт пойлаб туриб коляскадан сакраб тушиш ва далага қараб қочиш ниятида жандармларга диққат билан тикилиб турарди.

Графиня вахмистрга қараб ҳар аҳтимолга қарши жилмайганича деди:

— Нималар деяпсиз ўзи, дўстгинам? Наҳот ана шу ўн олти яшар йигитчани генерал Конти деб ўйлаётган бўлсангиз?

— Нима, сиз ҳали генералнинг қизи эмасмисиз? — сўради вахмистр.

— Упда менинг отамга яхшилаб разм солинг,— деди графиня Фабрициони кўрсатиб.

Жандармлар хохлаб кула бошлашди.

— Гап қайтармасликни илтимос қиламан! Паспортларингизни кўрсатинг!..— талаб қилди вахмистр ҳамма унинг устидан кулганига ранжиб.

— Миланга боришганида бизнинг хонимлар паспортларини олиб юришмайди,— деди пинагини бузмай кучер.— Улар ўзларининг Грианта амлокларидан келишяпти. Маана хоним — графиня Пьетранера, анавлари эса маркиза дель Донго бўладилар.

Довдираб қолган вахмистр отларнинг жиловидан тутиб турган жандармларнинг ёнига бориб, улар билан кенгаша бошлади. Уларнинг кенгаши беш минутча давом этди, бироқ графиня кучерга бир неча қадам нарига юриб, коляскани сояга ўтказиши учун ижозат берсанглар, дея уларнинг гапини бўлди. Гарчи эндигина соат эрталаб ўн бирлар бўлса-да, қуёш аёвсиз қиздирмоқда эди. Фабрицио қайси йўлдан қочишини ўйлаб, чор-атрофга диққат билан қарар экан, дала оралаб ўтган сўқмоқдан чанг босган катта йўлга ўн тўрт-ўн беш ёшлардаги бир қизнинг чиқиб келганини кўриб қолди. Қиз юзини ўқтин-ўқтин дастурмоли билан беркитганича икки жандарм ўртасида аста йиғлаб келмоқда эди. Унинг ортидан эса худди шундай икки жандарм соқчилигида озғип, повча бир одам, худди тантанали маросимда қатнашаётган префект янглиг алоҳида бир виқор билан қадам ташлаб келарди.

— Уларни қаердан топдинглар?— дея сўради кайфи анча тарақ бўлиб қолган вахмистр.

— Далада қочиб кетишаётган экан. Ёнларида паспортлариям йўқ.

Вахмистр, чамаси бутунлай довдираб қолганга ўхшарди: у қамоққа олиши лозим бўлган икки асир ўрнига қўлига бутун бошли беш киши тушиб турибди. Вахмистр ўз штаби билан бир неча қадам нарига кетди. Асирларнинг олдида у фақат икки жандармни қолдирди: улардан бири маҳобатли маҳбусни қўриқлаши, иккинчиси эса отларнинг жиловидан ўшлаб туриши лозим эди.

— Жойингда туравер!— дея шивирлади графиня Фабрициога, унинг коляскадан сакраб тушганини кўриб.— Ҳамма иш яхши бўлади.

Жандармлардан бирининг:

— Барибир! Уларнинг паспортлари йўқми? Йўқ. Демак ушлаб тўғри қилдик,— дея бақирши эшитилиб турарди.

Вахмистр эса иккиланиб қолгандек кўринарди,— графиня Пьетранеранинг фамилияси уни ташвишга солиб қўйганди: вахмистр граф Пьетранерани тапирди-ю, бироқ графнинг ўлиmidан беҳабар эди.

«Генерал хотинини ўринсиз қамоққа олишимни кечирадиган одамлардан эмас!»— дея ўйларди у.

Узоқ давом этган бу муҳокама пайтида графиня коляска ёни-

даги чанг йўл устида турган анави ёш қизни гапга сола бошлади,— графиняни унинг ҳусни ҳайратга солган эди.

— Агар қуёшнинг тигида тураверсангиз бошингиз оғрийди, сиғорина. Манави ёқимтой солдат,— дея қўнимча қилди у отларнинг жиловидан тутиб турган жандармга қараб,— коляскага чиқиб ўтиришингизга ижозат беради албатта.

Экипаж атрофида айланиб юрган Фабрицио қизга ёрдам бериш учун яқинлашди. Фабрицио унинг тирсагидан тутиб, қиз экипажнинг зипасига қадам қўйган ҳам эдики, бирдан унинг коляскадан олти қадамча нарида турган маҳобатли ҳамроҳи кибир-ҳавонинг зўридан овози бўғилиб қичқирди:

— Йўлда тураверинг, бировнинг экипажига ўтириш одобдан эмас.

Фабрицио унинг буйруғини эшитмай қолди. Қиз эса дарҳол орқасига ўгирилиб, зинадан пастга сакради. Фабрицио ҳамон унинг тирсагидан тутиб тургани боисидан, қиз тўғри унинг қучоғига тушди. Фабрицио жилмайиб қўйди, қиз эса лоладек қизариб кетди, у ерга сирпаниб тушди-ю, лекин улар яна бир лаҳза бир-бирларига тикилиб туришди.

«Қамоқхонада ажойиб дугонам бўлиши мумкин эди!— дея ўйлади Фабрицио.— Унинг чехрасидан жуда тираф фикр юритиши сезилиб турибди!.. Бу қиз катта муҳаббат учун яратилган».

Уларни ёнига вахмистр келиб, амрона оҳангга сўради:

— Хонимлардан қайбирингиз Клелия Контти бўласиз?

— Мен,— дея жавоб қайтарди қиз.

— Мен — генерал Фабио Контти бўламан,— хитоб қилди маҳобатли чол.— Мен Парма шаҳзодаси аълоҳазратларининг камергерлариман. Унвоним баланд, шу боисдан ҳам менга қандайдир ўғри одамдек муносабатда бўлишларини мутлақо йўл қўйиб бўлмайдиган бир ҳол ҳисоблайман.

— Ўтган кунни Комодаги лангаргоҳда қайиққа ўтира туриб, сиз полиция инспекторини паспортингизни кўрсатмоқни талаб қилгани учун, жин урсин сени, деб ҳақорат қилибсиз. Бугун эса у сизни соқчилар билан сайр қилишга жўнатиб, жин уришининг қанақалигини кўрсатиб қўймоқчи.

— Ўшанда биз соҳилдан сузиб кетгандик, мен шошиб турувдим, зеро бўрон кўтарплаётган эди. Фуқороча кийинган аллақандай одам лангаргоҳдан туриб, менга қайтинг дея қичқирди, мен унга ўзимнинг кимлигимни айтдим-да, биз сузиб кетавердик.

— Бугун эрталаб эса Комодан қочиб кетибсиз.

— Менинг унвонимдаги одамлар кўлни томоша қилмоқ учун Миландан чиқишганида ёнларида паспорт олиб юришмайди. Бугун эрталаб Комода менга, шаҳар дарвозаси олдида сизни қамоққа олишади, деб айтишди. Шу боисдан ҳам қизим билан шаҳардан пиёда чиқиб кетдим. Чунки, йўлда Миланга қадар олиб бориб қўядиган биронта экипажни учратиб қоларман, дея умид

қилгандим. Миланда эса дарҳол вилоят генерал-губернаторига пикоятнома ёзмоқчи эдим.

Вахмистрининг елкасидан, чамаси, тоғ қулагандек бўлди.

— Бўпти, генерал, сиз қамоққа олиндингиз, мен сизни Миланга олиб бораман. Хўш, сиз ким бўласиз?— дея сўради у Фабрициодан.

— Менинг ўғлим,— деди жавобан графиния.— Асканьо, дивизия генерали Пьетранеранинг ўгли.

— Паспорти йўқми, графиния?— сўради вахмистр, дарҳол юмшаб.

— У шу қадар ёшки, ҳали паспорт олинга ҳам улгурмаган. Ўғлим ҳеч қачон ёлғиз саёҳат қилмайди, фақат мен билан бирга юради.

Бу сўроқ пайти генерал иззат-нафсига тегишганидан борган сайин қаттиқроқ ранжиб, жангармлар билан айтишиб турди.

— Гаппи кўпайтиришининг нима кераги бор?— деди жангармлардан бири.— Қамоққа олиндингиз, тамом-вассалом.

Биронта деҳқондан от ёллашингизга рухсат бераётганимиз учун раҳмат деиш ҳали,— гап қотди вахмистр.— Бўлмасам, купининг иссиқлигига йўлнинг чапчилиги ҳамда камергерлик унвонингизга қарамай пиёда юришингизга тўғри келарди, биз бўлсак, икки четингизда отда борардик.

Генерал сўкина бошлади.

— Ҳой, яхшиси овозингни ўчир!— дея унинг оғзига урди жангарм.— Қани ўша генераллик мундиринг? Бунақада ҳар қандай фирибгар ҳам ўзини генерал деб аташи мумкин.

Генерал ниҳоятда тутоқиб кетди. Коляскада эса бу орада ишлар жуда юришиб кетганди.

Графиния жангармларга улар худди ўз хизматкорларидек иш буюра бошлаганди. Хоним улардан бирининг қўлига бир эю тутқазди-да, икки юз қадамча париди кўришиб турган майхонадан вино ва энг муҳими, совуқ сув келтиришни буюрди. Пайт пойзаб туриб у боядан бери анани тепаликни қоплаган ўрмон томон қочмоқчи бўлаётган Фабриционинг тинчитди. «Менинг яхши тўппончаларим бор»,— дерди нуқул Фабрицио. Дарғазаб генералдан эса графиния қизининг коляскага чиқиб ўтириши учун ижозат олди. Шундан сўнг, одатда ўзи ва қариндош-уруғлари ҳақида гап сотишни яхши кўрадиган генерал хонимларга қизининг эндигина ўн икки ёшга тўлгани, зеро у 1803 йилнинг 27 октябрь кuni туғилгани, бироқ унинг жуда оқила экапи, шу боисдан ҳам барча уни, ўн тўрт ва ҳатто ўн беш ёшда бўлса керак, деб ўйлашини хабар қилди.

«Шунақаям калтабин одам бўладими!»— графиния билан маркизанинг кўзидан ана шу матбони уқиб мумкин эди. Графиниянинг ҳаракати билан бутун бир соат давом этган музокаралардан сўнг ҳамма иш тўғри бўлиб кетди. Графиния «Мапави ўн франкни олиб кўйинг»,— деганидан сўнг кутилмаганда жангармлардан

биригини қўшни қишлоқда зарур иши чиқиб қолди ва у ўз отини генерал Контига бериб туришга рози бўлди.

Вахминстр генерал билан жўнаб кетди, қолган ҳамма жандармлар эса саватларга солуглик тўртта катта шишани ўртага қўйиб, дарахт тагига ўтиришди. Бу шишаларни боя майхонага юборилган жандарм бир деҳқон билан бирга кўтариб келганди. Кеккайган камергер Клелия Контига, Миланга қадар етиб олсин, дея илтифотли хонимларнинг коляскасида жой олишга ижозат берди, жасур генерал Пьетрансеранинг «ўғли»ни эса тартиб позирлари қамоққа олганини ҳатто ҳаёлларига ҳам келтирмадилар. Коляска йўлга тушди. Бир-бирларига назокатли сўзлар айтиш ва ҳозирги қутилмаган можарони муҳокама қилиш билан ўтган бир неча дақиқадан сўнг Клелия Контини пиҳоятда кўркем хоним бўлиши графиня Фабрициога қандайдир галати, суқлавиб қараётганини пайқаб қолди,— турган гап, у Фабриционинг онаси эмасди. Қизни айниқса бу йиғитнинг яқинда қандайдир пиҳоятда хавфли бир иш қилиб, қаҳрамонона жасорат кўрсатганига қайта-қайта қилинган ишоралар қизиқтириб қўйди, лекин шундай оқила бўлишига қарамай, Клелия гап инма тўғрисида кетаётганлигини англай олмади.

Қиз ушбу навқироп қаҳрамонга ажабланиб разм солар экан, пазарида унинг кўзлари яқинда кўрсатилган ўша қаҳрамонликлар оловини аке эттираётгандек туюларди. Фабрицио эса унинг завок билан қарашидан қизариб ўтирган бу ўн икки яшар қизалоқнинг бешиҳоя гўзаллигини кўриб, бир оз хижолатга тушганди.

Миланга етишларига бир льё қолганида Фабрицио амакисини кўриб кетмоқчи эканлигини айтиб, хонимлар билан хайрланди.

— Агар мана шу машмашалардан эсон-омон қутулсам,— деди у Клелияга,— мен Нармага, унинг галереяларидаги ажойиб картиналарни томоша қилгани бораман. Марҳамат қилиб исми-шарифини эслаб қолсангиз: Фабрицио дель Донго.

— Офарин!— дея хитоб қилди графиня.— Сир сақлашга ҳам жуда уста экансан! Синьорица, илтимос, марҳамат қилиб эслаб қилинг, бу ярамас бола — меннинг ўғлим бўлади ва унинг фамилияси Пьетранера, сира ҳам дель Донго эмас.

Кечқурун, вақт алламаҳал бўлганида Фабрицио шаҳарликларнинг сеvimли сайргоҳи бўлиши хиббон томон олиб борадиган Равици дарвозасидан Миланга кириб борди. Икки хизматқори Швейцарияга жўнатиш пайти қўлларидagi бор жамғармаларини сарфлаб бўлишган маркиза билан унинг қайишпигилиси умуман пулсиз қолишганди, лекин, ҳайриятки, Фабриционинг қўлида ҳали бир неча наполеондор билан битта бриллиант бор эди. Шунини ҳисобга қарор қилишди.

Бу икки хонимни ҳамма ташир ва яхши кўрарди. Австрия партиясига мансуб энг нуфузли ва тақводор одамлар полиция бошлиғи барон Бицдердан Фабриционинг айби кечирилишини илтимос қила бошладилар. Ушбу жаноблар ўзларининг айтишларича, акаси билан уришиб қолгач, отасининг уйидан қочиб кет-

ган ўн олти ёшли бир болакайнинг бу қилиғига қай йўсинда жиддий тус бериш мумкинлигини тушунолмади қоллишганди.

— Менинг вазифам ҳамма ишга жиддий тус бермоқдир,— дея мулоим жавоб қилди доим маънос юрадиган ақлли одам бўлмиш Биндер. У ўша кезлари ёмонликда ном чиқарган машҳур Милан полициясини ташкил этиб, 1746 йили австрияликларни Генуядан қувиб чиқарган* революцияга ўхшаш алғов-далғовларнинг олдини олишни ўзига мақсад қилиб қўйган эди. Пеликко ҳамда Андриан* жанобларнинг саргузаштлари машҳур қилиб кборган Милан полицияси ошкора шафқатсизлик қилмасди: у фақат муттасил равишда, раҳмсизлик билан қаттиқ қонуиларга риоя қиларди. Император Франц II* италиянларнинг жасур қалбига даҳшат солмоқни истарди.

— Менга навқирон маркезино дель Донгонинг Гриантадан чиқиб кетган саккизинчи март кунидан бошлаб кеча кечкурун Миланга кириб келган ва ҳозир онасининг хоналаридан бирида яшириниб ўтирган бугунги кунига қадар,— дерди барон Биндер Фабриционинг ҳомийларига,— ҳар кун нима иш қилгани ҳақида *гувоҳлар тасдиқлаган маълумот* беринг — ана шунда мен уни бу шаҳарнинг йигитлари ичида энг ёқимтой шумтака деб ҳисоблаймап. Лекин агар сиз унинг Гриантадан чиқиб кетганидан сўнг ҳар кун қаерда бўлганини аниқ айтиб беролмасангиз, у ҳолда, йигитчанинг олий насл-насабига ҳамда оиласининг дўстларини кэнчалик ҳурмат қилишимга қарамай, уни ҳибс этмоқни ўз бурчим деб биламан. Шундан сўнг у, эҳтимол, император ва қирол аълоҳазратларининг фуқаролари орасида мавжуд сапоқли порози одамларнинг тошшириғи билан Наполеоннинг ҳузурига бормаганига ишончли далилу исбот келтирмагунига қадар уни қамоқхонада тутиб туришимга тўғри келади. Яна шунга ҳам эътибор берингки, жаноблар, агар навқирон дель Донго ушбу айбноманинг нотўғри эканлигини исботлаб берган тақдирда ҳам, лекин у барибир қонун тақозо этган паспортни олмай туриб, бировнинг номи билан, чегарани кесиш ўтгани учун сўзсиз айбдор ҳисобланади. Зеро у атайлаб оддий бир ҳунарманднинг, яъни ижтимоий жиҳатдан паст табақага мансуб бир одамнинг паспортидан фойдаланганки, бу иш дворянин учун мулақо номуносибдир.

Мантиқан ниҳоятда пишиқ ушбу изоҳотни полиция бошлиғи маркиза дель Донга ва унинг олийнасаб ҳимоятчиларининг мартабаси талаб қилганидек ниҳоятда одоб ва ҳурмат билан баён этди.

Маркиза барон Биндернинг жавобини эшитгач, ниҳоятда умидсизликка тушди.

— Фабрициони қамоққа олишади!— дея хитоб қилди у кўздан дув-дув ёш думалаб.— Агар уни қамаб қўйишадиган бўлишса, худо билсин, ўғлим у ерда қачон чиқади! Отаси оқ қилади ахир.

Пьетранера хоним ва унинг келинойиси икки-уч яқин дўстларини келганга чақиритди; уларнинг панд-насихатига қарамай,

маркиза ўғлим шу бугун тундаёқ жўнаб кетиши керак, дея қаттиқ туриб олди.

— Лекин ўзинг кўриб турибсан-ку, — дерди графиня, — барон Биндер ўғлигининг шу ерда эканлигини билади, у сира ҳам ёвуз одам эмас.

— Ҳа, ёвуз эмас, аммо у император Францнинг кўнглини олишга истайди.

— Бироқ, агар барон мартабасини ошириш учун Фабрициони қамоққа олишга фойдали деб ҳисоблаганида, у бу ишни аллақачон қилган бўларди. Фабрициони қочириб юбориш баронга нисбатан ҳақоратли равишда ишончсизлик намоён этимоқ деган маънони аниқлатади.

— Лекин у Фабриционинг ҳозир қаерда яшириниб ўтиргани ўзинга маълум эканига ишора қилганида бу билан у бизга очиқ-ойдин қилиб: «Уни жўнатиб юборинг!» — демоқчи бўлган. Йўқ, мен муттасил: «Чорак соатдан сўнг ўғлимни эҳтимол ҳибсага олишар!» — деган ҳаёл билан яшай олмайман. Барон Биндернинг иззат-пафсиги қондирини йўлидаги мақсадлари қандай бўлмасин, — дея қўшимча қилди маркиза, — мамлакатимиздаги ўз шахсий манфаатлари нуқтаи-назаридан унга эримга ўхшаш олийнасаб одамларга хайрихоҳлик намоён этимоқ фойдалидир. Бароннинг ўғлимни қаердан ушлаш мумкинлигини билгани ҳақида сира яширмай, очиқдан-очиқ айтгани ҳам шундан далолат бериб турибди. Бунинг устига, у пихонтда илтифот кўрсатиб, виждонсиз акасининг чақувига биноан Фабрициони қандай икки жипоятда айблашаётганини аниқ баён қилиб берди ва бу ҳар икки жипоят учун қамоқ жазоси хавф солаётганини тушунтирди. Бу билан у бизга: «Балким, сизлар қувватини афзал кўрарсиз? Истаганингизни ўзингиз танлаб олинг», — демоқчи эмасми ахир?

— Агар сен қувватлигини танласанг, — дея такрорларди графиня, — биз кейин Фабрициони ҳеч қачон кўролмаймиз.

Маркизанинг ўша кезлари Австрия томонидан таъсис этилган трибуналнинг маслаҳатчиси бўлмиш эски дўстларидан бири билан ушбу музокараларда қатнашаётган Фабрицио қатъиян қочиш ниятида эканлигини айтди; чиндан ҳам ўша куни кечқурун у онаси билан аммасини Ла Скала театрига олиб бораётган каретага яшириниб, саройни тарк этди. Улар кучерга ишонишмасди, лекин у, одатдагидек, бир оз қовоқхонада ўтириш учун жўнаб, отларни ишончли одам бўлмиш малай қўриқлаб қолганида, деҳқон кийимини кийиб олган Фабрицио каретадан сакраб тушди-да, шаҳардан чиқиб кетди. Эртаси куни у худди шундай пинҳона чегарадан ўтиб олди ва бир неча соатдан сўнг Новара яқинидаги Романьянога — онасининг Пьемонтдаги амлокига етиб борди. Бир вақтлар шу ерларда Баярд* ўлдирилган эди.

Ла Скала театрининг ложасида ўтиришар экан, графиня билан унинг келиноиси операни қанчалик диққат билан тинглаганини тасаввур қилиш қийин бўлмаса керак. Улар театрга либераллар партиясига мансуб бўлган дўстлари билан маслаҳатла-

пиш мақсадидагина боришганди, зеро полиция либералларнинг дель Донголар саройига қадам ранжида қилишини ёмонликка йўйиши ҳеч гап эмасди. Яна бир бор барон Биндерга мурожаат эймоққа қарор қилинди; поря бериш ҳақида сўз ҳам бўлиши мумкин эмасди, ушбу аркони давлат жуда ҳалол одам эди ва бунинг устига, иккала хошим ҳам бутунлай қашшоқлашиб қоллишганди. Улар Фабрициони бриллиант сотилганидан кейин қолган ҳамма пулни олиб кетишга мажбур қилишганди. Бироқ бароннинг сўнгги сўзини эшитмоқ ҳам катта аҳамиятга эга эди. Дўстлари графиняга Борда фамилияли бир капоникни эслатишди. Алчайини иринсухан йигит бўлиши бу одам бир вақтлар графинянинг кўнглини овлашга уришган ва кейин разил бир иш қилганди: уринишлари зое кетгач, у генерал Пьетранерага хотинининг Лимеркаги билан алоқаси борлигини чаққан ва бунинг учун манфур бир кимса сифатида уйдан қувиб юборилганди. Аммо энди ўша капоник ҳар куни кечқуруп баронесса Биндер билан тарок ўйнар ва турган гап, унинг эри билан ҳам дўст эди. Графиня ўзи учун бу иш қанчали оғир бўлмасин, капоникнинг ҳузурига боришга аҳд қилди ва эртасига эрталаб, у ҳали уйда чикиб кетишга улгурмаган бир пайтда ўзининг келгани ҳақида маълум қилишни буюрди.

Капоникнинг ягона хизматкори келган хонимнинг фамилиясини айтганида, ҳаяжоннинг зўридан Борданинг товуши бўғилиб қолди. У ҳатто анча палапартини хошаки кийимини тартибга солишни ҳам унутиб қўйди.

— Хонимни ичкарига таклиф қилинг-да, ўзингиз йўқолинг бу ердан,— деди у заиф овоз билан.

Графиня хонага кирди, Борда дарҳол тиз чўкди.

— Бахтиқаро телба сизнинг фармойишларингизни фақат тиз чўкиб тингламоғи керак,— деди у.

Ўша тонг чоғи одамларнинг эътиборини ўзига жалб қилмаслик учун атайлаб оддийгина кийиниб олган графиня ниҳоятда дилбар кўринарди. Фабриционинг қувғин қилингани боисидан дилидаги чуқур қайғу, бир вақтлар аблаҳлик қилган бир одамнинг ҳузурига келмоқ учун ўзини зўрлаш — буларнинг барида унинг шаҳло кўзлари чарақлаб турарди.

— Сизнинг буйруқларингизни тиз чўкиб эшитишни истайман!— дея хитоб қилди капоник.— Турган гап, сиз мендан бирор ишда ёрдам сўраб келгансиз, аке ҳолда, бир бечора телбанинг уйига қадам ранжида қилишни ўзингизга лозим кўрмаган бўлардингиз. Бир вақтлар муҳаббат ва рашик ўтида қовурилар эканман, висолингизга етолмай, алам устида сизга нисбатан аблаҳлик қилгандим.

Бу сўзлар дилдан айтилганди ва ҳозирги кунда капоник анча ҳукмбардор одам бўлиб қолгани учун ҳам жуда мардонавор эшитиларди; таъсирланиб кетганидан графинянинг кўзларига ёна желди, унинг қалбини кўркув ва хўрлик алами эзиб турганди, маана энди бир лаҳзада унинг кўнгли йийиб, дилида умид учқунлари

пайдо бўлди. Ҳозиргина у ниҳоятда бахтсиз эди ва бирдан ўзини деярли бахтиёр ҳис эта бошлади.

— Қўлимни ўп,— деди у каноникка,— ва ўрнингдан тур. (Италияда «сепсираб» мурожаат қилиш самимий дўстликдан далолат бериши ҳамда ундан ҳам позикроқ туйғуларни ифодалашини ёдда тутиш керак). Мен сендан жияним Фабрициога мурувват кўрсатишни илтимос қилиб келдим. Сенга эски дўстим сифатида бор ҳақиқатни очиқ айтиб бераман. Фабрицио ҳозир ўн олти ярим ёшда, яқинда у мисли кўрилмаган телбалик қилди. Биз Комо кўлининг соҳилидаги Гриапта амлокида истиқомат қилардик. Бир кун кечқуруп соат еттида Комодан сузиб келган қайиқ бизга императорнинг Жуан кўрфазига келиб тушгани ҳақида хабар олиб келди. Эртасига эрталабоқ Фабрицио ўз ошнаси, барометр-фуруш Вази фамилияли бир оддий одамнинг паспортини олиб, Францияга жўнади. Турқи-тароватига кўра Фабрицио барометр-фуруш одамга сира ҳам ўхшамайди, шу боисдан ҳам Франция бўйлаб ўн льё ҳам йўл юрмай уни қамоққа олишибди, зеро унинг француз тилини бузиб завқ-шавқ билан гапирини у ердагиларга шубҳали кўрилибди. Орадан бирмунча вақт ўтгач, Фабрицио қамоқдан қочибди-да, Женевага етиб келибди; биз уни кутиб олиш учун бир хизматкорни Луганога...

— Сиз, яъни Женевага, демоқчисиз,— жилмайиб унинг гавини тўғрилади каноник.

Графиня ҳикоясини ниҳоясига етказди.

— Сиз учун инсон зотининг қўлидан келган барча пинни қиламан,— деди жўшқин оҳангда каноник.— Мен бутунлай сизнинг ихтиёрингиздаман. Сиз учун ҳатто телбалик қилишга ҳам тайёрман. Ушбу ғариб кулбадан бутун ҳаётимга ёғду сочган хилқат сифат малак чиқиб кетган дақиқадан эътиборан нима қилмоғим кераклигини айтинг.

— Барон Биндернинг олдига бориш-да, унга Фабриционни туғилган кунидан буён табишингизни ва уни яхши кўришингизни, Фабрицио кўз ўнгингизда ўстагини, зеро бизникига доим бориб турганингизни айтинг; барон билан ўрташгиздаги дўстликни шафе келтириб, илтижо қилинг, у ўз жосуслари орқали Фабриционинг Швейцарияга жўнашдан олдин пазорат остида бўлган либераллардан бироптаси билан қисқа муддатга бўлса-да, бироқ марта учрашганим йўқми — шунини текшириб кўрсин. Агар бароннинг ёрдамчилари удабурон бўлмиса, у бу ўринда фақат болаларга хос энгилтаклик тўғрисидагина гапириш мумкинлигига ишонч ҳосил қилади. Ёдингизда бўлса керак, албатта, бир вақтлар мен яшаган Душьяни саройининг башанг бўлмаларидаги деворларда Наполеон зафар қучган жанг мапзараларини тасвирловчи гравюралар осибди турарди; жияним ана шу гравюралар остидаги ёзувларни ҳижжалаб ўқиб, савод чиқарган. У ҳали беш яшар болакай бўлганида раҳматли эрим унга ана шу жанглар тўғрисида ҳикоя қилиб берарди; биз Фабриционинг бошига эримнинг дубулғасини кийдириб қўярдик, болакай унинг катта қилкини

ерда сургаб ўйларди. Шундай қилиб, куплардан бирида у эрм-нининг ҳомийси, император Наполеоннинг Францияга қайғиб кел-ганидан хабар топади; теңтак йигитча ўзи сажда қиладиган қаҳ-рамоннинг лашкарига қўшилмоқ учун йўлга отланади, бироқ бунинг улдасидан чиқолмайди. Баропдан сўраб кўринг, апа шу бир лаҳзалик тентаклиги учун у Фабрициого қапдай жазони раво кўраркин.

— Мен сизга бир нарсани кўрсатишни унутибман!— дея хи-тоб қилди каноник.— Сиз менинг гуноҳимдан ўтдингиз, ҳозир, бир оа бўлса-да, бунинг учун муносиб иш қилганимни кўрасиз. Мана,— деди у стол устидаги қоғозларни варақлар экап,— мана ўша разил *coltorto* нинг (мунофиқнинг) чақув мактуби, имзоси-га бир қаранг: *Асканьо Вальсерра дель Донго* — бу машмаша-ларнинг ҳаммасини ўша бошлаган. Кеча мен полиция маҳкама-сида унинг чақув хатини олдим-да, ложангизга кириб-чиқиб юрадиган биронта одамни топиб, ўша орқали бу қоғознинг мазму-нини сизга етказмоқ ниятида театрга равона бўлдим. Бу хатдан кўчирилган пухса аллақачон Венага жўнатиб юборилган. Сиз ана шу душманга қарши курашмоғингиз керак.

Каноник графиняга чақув хатини ўқиб берди; сўнгра у туш чоғи япончли воситачи орқали хонимга хатнинг пухсасини юбо-ришга ваъда қилди. Графиня дель Донго саройига дилида қу-вонч билан қайтиб келди.

— *Авалли аблаҳ* энди жуда инсофли одам бўлиб қолябди!— деди у маркизага.— Бугун кечқурун Ла Скалага борамиз. Театрдаги соат чоракам ўн бирни кўрсатганида ложанидаги барча одамларни чиқариб юборамиз-да, чироқни ўчириб, эшикни қулфлаймиз, соат ўн бирда эса ҳузуримизга каноникнинг ўзи ке-либ, пима ишлар қила олгани ҳақида гапириб беради. Биз у би-лап, шу йўл унинг учун хавфсизроқ бўлади, дея келишиб олдик.

Каноник жуда ақлли одам эди, у келишилган пайтда спра ке-чикмай етиб келди ва ниҳоятда самимият билан бор гапни ай-тиб берди. Одатда бундай самимият шухратпарастлик барча бў-лак туйғулардан устун келмайдиган мамлакатлардагина учрай-ди. Бир вақтлар графиняни генерал Пьетранерага чаққани ҳақидаги хотира каноникка қаттиқ азоб бериб келарди; энди у виждон азобидан қутулиш чорасини топди.

Эрталаб графиня унинг олдидан чиқиб кетгач, каноник: «Ана холос... Турган гап, у жияни билан ошиқ-маъшуқ бўлиб қолган!»— дея хаёлидан ўтказди. Бу гумондан дилини ҳасратли бир туйғу қоплади, зеро каноникнинг юраги ҳамон графинянинг дардида ёниб келарди. «Шундай мағрур аёл бўла туриб, олдимга ўзи келди-я!.. Бояқиш Пьетранеранинг ўлимидан сўнг ҳар қап-дай хизматига тайёр эканлигимни унга ўзипнинг собиқ ўйнани полковник Скотти орқали ниҳоятда одоб сақлаб, назокат билап айттирган эдим, графиня бу таклифларимни даҳшатга тушиб рад этди. Дилрабо графиня Пьетранера бир ярим минг франклик пенсияга яшамоқини афзал кўрди!»— дея эсларди каноник хона

бўйлаб ҳаяжон ичида у ёқдап-бу ёққа юрар экан.— Кейин эса у Гриантага жўнаб кетди. Ўша муртад seccatore¹ маркиз дель Донго ёпида қандай яшай олднийкин у? Энди ҳаммаси тушунарли. Чиндан ҳам ўша навқирон Фабриционинг фазилатлари кўп жуда: бўйи баланд, қомати самбитдек, лабларида доим қувноқ табасум, ҳаммасидан ҳам кўз қарашларини айтмайсизми; аёлларга хумор боқади у. Юзидаги ифода ҳам худди Корреджо* картиналаридаги йигитларникига ўхшайди»,— дея алам билан ўйларди каноник.

«Ёшларидаги фарқми?.. Лекин бу фарқ унча катта ҳам эмас. Фабрицио французлар бостириб келганидан сўнг орадан кўп вақт ўтмай туғилганди. Ёдимда, тўқсон саккизинчи йил эди, ўшанда. Графиня эса ҳозир нари борса йигирма етти-йигирма саккизларга кирган, соҳибжамолликда ҳеч қандай аёл тенг келолмайди унга. Бизнинг мамлакатда сулув аёллар кўп жуда, лекин у барнолар орасида барно кўринади. Марини, Герарди, Руга, Арези, Пьетрагуалар унга сира ҳам тенглаша олмайдилар... Ошиқ-маъшуқлар жамиятда йироқда, ажойиб Комо кўлининг соҳилида айшларини суриб юраверадилару, лекин бирдан анави йигитча ҳаммасидан воз кечиб, Наполеоннинг қўшини томон қочди... Дарҳақиқат, нима дейишса дейишаверсину, Италияда ҳамон марл одамлар бор!.. Азиз ватан йўлида жон фидо қилишга тайёр улар!.. Ҳа, ҳа,— дерди унга рашк ўтида қовурилаётган қалби,— акс ҳолда унинг қишлоқда хору зор бўлиб яшашга ва ҳар кун ивқатлашиш пайти анави маркиз дель Донгонинг мурдор башараси ҳамда бир кун келиб отасидан ҳам ўтиб тушиши аниқ бўлиб қолган бадбўруш Аскальони жирканиб бўлса-да, кўришга итоатгўйлик билан рози бўлиб юришига сира ҳам тушуниб бўлмасди... Нимаям дердим, унга ҳалол хизмат қилганим бўлсин. Лоақал энди театрда унга фақат дурбин орқали қарамай, ўзини яқиндан кўриш шарафига муяссар бўламан-ку».

Каноник Борда хонимларга бор гапни батафсил тушунтириб берди. Ўша Биндер дилида уларга жуда хайрихоҳ эмиш, у Фабриционинг Венадап буйруқ келмасидан олдин қочиб кетишига улгурганини эшитиб, жуда хурсанд бўлибди, зеро Биндер ўз ҳукми билан бир ишни ҳал қилиш ваколатига эга эмас экан: бу иш юзасидан ҳам, бошқа барча ишларда бўлганидек, буйруқ кутаётганмиш; у ҳар кун қўлига келиб тушаётган барча маълумотномалардан аниқ пусха кўчиртириб Венага жўнатар ва сўнгра кутиб ўтирар экан.

Фабрицио ўз хоҳиши билан Романьянода сургунда юрар экан, қуйидагиларга амал қилмоғи керак:

1. Ҳар кун қандасиз тушки ибодатга қатнамоғи зарур; ўзини бир қилиб айёр ва монархияга содиқ бпр одамни таплаб олмоғи ва кафорат чоғи фақат содиқ фуқароларга хос тўғри туйғуларини айтмоғи лозим.

¹ Сурбет (итал.).

2. Маҳмадопаликда ном чиқарган биронта ҳам одам билан борди-келди қилмаслиги, ўрни келиб қолганда қўзғолонлар тўғрисида даҳшат билан, сира йўл қўйиб бўлмайдиган хатти-ҳаракат сифатида гапирмоғи керак.

3. Ҳеч қачон қаҳвахоналарга бормаслиги, ҳукумат томонидан Турин ҳамда Миланда чиқариладиган икки варақадан бўлак биронта ҳам газета ўқимаслиги ва умуман мутолаа қилишга ҳуши йўқлигини намоён этмоғи, энг муҳими эса, 1720 йилдан кейин ёзилган биронта ҳам китобни қўлига ҳам олмаслиги лозим,— жуда бўлмаганда Вальтер Скоттнинг романларини ўқиши мумкин.

— Ва ниҳоят,— дея қўшимча қилди каноник хиёл қувлик билан,— Фабрицио ошкора тарзда ўша ерлик биронта гўзалнинг кўнглини овлашга ҳаракат қилмоғи керак, ул санам албатта тагли-тахтли оиладан бўлмоғи лозим; бу ҳол унинг ақл хусусияти жиҳатидан бўлажак исёнчиларга хос безовта ва одамови эмаслигидан далолат бериб туради.

Уйқуга ётиш олдидан графиня билан маркиза Фабрициога хат ёзишди ва мактубларида Фабрициога каноник Борданинг барча маслаҳатларини қунт билан баён қилиб беришди.

Фабрицио фитначи бўлишни сира ҳам истамасди: у Наполеонни яхши кўрар ва дворянлик ҳуқуқига биноан ўзини бошқаларга қараганда бахтлироқ яшаш учун яратилган деб ҳисобларди, буржуалар эса унга кулгили бўлиб кўринишарди. Қаҳрамонимиз ўзини коллегиядан олиб кетишганидан буён биронта ҳам китобни очиб кўрмаганди. Коллегида ҳам у фақат незуитлар қайта тузиб баён қилиб берган китобларнигина ўқиганди. Фабрицио Ромапьяно яқинида, машҳур меъмор Сан-Микели* ижодининг энг яхши маҳсули бўлмиш муҳташам саройда истиқомат қила бошлади; бироқ ушбу кўркем қасрда ўттиз йилдан буён ҳеч ким яшамасди, шу боисдан унинг барча шифтларидан чакка ўтар ва биронта ҳам дераза зич ёпилмас эди. Фабрицио такаллуфсизлик билан бошқарувчининг отларини эгаллаб олди ва кун бўйи уларни миниб сайр қиладиган одат чиқарди; у ҳеч ким билан гаплашмас ва жуда кўп хаёлга чўмиб, мулоҳаза қиларди. Биронта ашаддий монархистнинг оиласидан ўзига маъшуқа топиш ҳақидаги маслаҳат унга жуда қизиқ кўринди ва у дарҳол бу маслаҳатга амал қила бошлади. Ўзига пир қилиб Фабрицио епископлик орзусида юрган (Шпильбергдagi пир каби¹)* ёш ва маккор бир руҳонининг танилади, лекин шу билан бирга у гўё ҳаммадан пинҳон тутган ҳолда «Конститусьонель»*ни ўқимоқ учун уч лье масофани эринмай ниёда босиб ўтарди. Бу газетани эса у ўзи учун кашфиёт дея ҳисобларди. «Бу худди Альфиери* ва Дантеларнинг асарлари каби ажойиб нарсаси экан!»— дея ўқтин-ўқтин хитоб қилар-

¹ Жаноб Андрианнинг мемуарларига назар ташланг. Бу мемуарлар эртак каби қизиқ ўқилади ва Тацит* каби тарих саҳифаларидан жой олади. (*Муаллифнинг изоҳи.*)

ди у. Фабриционинг француз ёшларига хос бир жиҳати бор эди: у ўзининг яхши кўрадиган оти ва севимли газетасига андишани маъшуқасига нисбатан жиддийроқ муносабатда бўларди. Бироқ унинг содда ва қатъиятга тўла қалбида ҳали ўзгаларга таҳас-суб қилиш истаги йўқ эди, шу боисдан ҳам у кичкинагина шаҳар-ча Ромапьяно жамиятида ўзига дўст орттиролмади; у ердаги одамлар Фабрициони такаббур экан, дея ўйлашар ва унинг ха-рактери тўғрисида биронта аниқ гап айтиша олмасди.

«Бу тўнғич бўлмаганидан ранжиган кенжа ўғил холос»,— деган эди у ҳақида руҳоний пири.

Олтинчи боб

Очигини айтганимизда, каноник Борданинг рашкини жуда ҳам асоссиз деб бўлмасди. Фабрицио Франциядан қайтиб келгач, графиня Пьетранерага бир вақтлар ўзи яхши танигану лекин ҳозир жуда ўзгариб кетган гўзал нотаниш йигитдек кўринди. Агар Фабрицио севги тўғрисида сўз очганида хоним уни севиб қолиши аниқ эди: ахир унинг кўрсатган жасорати, кейин ўзи ҳам графинянинг қалбида жўшқин ва, айтиш мумкинки, чексиз завқ-шавқ уйғотган эди. Бироқ Фабриционинг ўнчлари ва айтган гап-лари шу қадар маъсум, шу қадар қизгин миннатдорчилик ва са-мимий дўстлик туйғуларига тўлиб-тошган эдики, графиня унинг деярли фарзандлик меҳридан бирор бошқа маъно қидирганида, ўзи ҳам даҳшатга тушган бўларди. «Чиндан ҳам,— дерди ўзига ўзи графиня,— олти йил муқаддам шахзода Евгений саройида таниган саноқли дўстларимгина ҳали ҳам менни гўзал ва ҳатто ёш дея ҳисоблашлари мумкин. Бироқ унинг учун мен ёши ўтиб қолган аёлман ва агар иззат-нафсимга тегшдан қўрқмай, га-пининг ростига кўчадиган бўлсак,— шунчаки кекса аёлман». Гра-финя ўзи қадам қўйган ҳаёт палла-си тўғрисида шундай фикр юритиб, хатога йўл қўймоқда эди; бироқ унинг бу хатоси оддий таниш аёлларнинг хатосига сира ҳам ўхшамасди. «Бунинг ус-тига, унинг ёшидаги йигитлар,— дея қўшимча қиларди хоним,— вақт ўтиши аёлнинг жисмини қандай емиришини бир оз муболага билан тасаввур қилинади. Эҳтимол, ёши улутроқ одам бўлган-да...»

Графиня меҳмонхона ичида шундай кайфиятда у ёқдан-бу ёққа юришдан тўхтаб, кўзгуга қаради-да, жилмайиб қўйди. Шун-дан ҳам айтиб ўтмоғимиз керакки, бир неча ойдан буён анчайин бир ўткир одам Пьетранера хонимининг кўнглини овлашга қаттиқ ҳа-ракат қилиб келарди. Фабрицио Францияга жўнаб кетганидан сўнг орадан кўп вақт ўтмай ҳаёлап деярли беихтиёр, бутунлай у билан бирга бўлган графиня қаттиқ сиқила бошлади. Одатдаги машғулоти энди унга сира ҳам роҳат бағишламас ва таъбир жоиз бўлса, қандайдир сийқалашиб қолгандек кўринарди; у, Наполеон Италия халқларини ўзи томон жалб этиш ниятида Фабрициони ўзига адъютант қилиб олади, дея ҳаёл сурарди.

«У мен учун йўқ энди!— дея хитоб қиларди графния кўзларида ёш билан.— Мен уни энди ҳеч қачон кўрмайман! У менга хат ёзиб туради, албатта, лекин ўн йилдап сўнг унинг учун ким бўламан ахир?..»

У кўнгли ана шундай безовта бўлиб, Миланга жўнади. Графния у ерда Наполеон тўғрисидаги янгиликларни эшитишга ва шу йўсида билвосита Фабрицио ҳақида ҳам, аҳтимол, бирор гап билиб олишга умид қиларди. Бу сергайрат аёл қишлоқдаги бир маромда кечадиган ҳаётдан бехатиёр сиқила бошлаган эди. «Бу ерда фақат ўлмайсан холос, лекин буни ҳаёт деб бўлмайди,— дея ўйларди у.— Ҳар кун анови, *сочиға уна сенганлар* — акам, жияним Асканьо ва малайларининг башараларини кўравериб ҳам жонимга тегди! Фабрициосиз кўл сайришинг нима кераги бор менга?» Унинг учун ягона овунчоқ маркиза билан дўстлиги эди. Бироқ сўнгги пайтларда Фабриционинг опаси, ўзига қараганда ёпи анча катта ва ҳаётидан ихлоси қайтган бу аёл билан руҳий яқинлик графнияга унча ёқмай қолганди.

Пьетранера хоним ғалати аҳволга тушиб қолди: Фабрицио жўнаб кетди, аёлининг дилида келажакка умид деярли йўқолганди, қалби эса таскин топтоққа ва янгиликка интизор эди. Миланда у ўша йиллари жуда расм бўлган операга ҳавас қўйди; у Ла Скала театрида, эски дўсти — генерал Скотти ложасини ичидан қулфлаб олиб, ёлғиз ўзи узоқ-узоқ ўтирарди. Графиня Наполеон ва унинг армияси тўғрисида бирор янги гап эшитмоқ учун учрашиб суҳбатлашган эркаклар унга дағал ва тўнори бўлиб кўри-нишарди. Уйга қайтгач, у эрталаб соат учга қадар фортепьяно чалиб ўтирарди.

Бир кун кечқурун Ла Скала театрида, Франциядан келган янгиликларни эшитмоқ учун дугонасининг ложасига кирганида унга пармалик министр-граф Москани таништиришди; министр жуда ҳушмуомала одам экан, унинг Франция ҳамда Наполеон ҳақида айтиб берган гаплари графниянинг қалбида янги умид ва ташвишлар уйғотди. Эртаси кун хоним яна ўша ложага кирган эди, у ерда тагин ўша ақлли одамга дуч келди ва спектакль тугашига қадар у билан ҳузур қилиб суҳбатлашиб ўтирди. Фабрицио жўнаб кетгандан буён у биронта ҳам кечани шундай кўнгли-ли, шундай мароқли суҳбат қилиб ўтказмаган эди. Унинг кўнглини оча билган одам, граф Моска делла Ровере Соредзана ўша кезлари ўзининг қаттиққўллиги билан ном чиқарган ва милалик либераллар золим дея атайдиган машҳур шахзода Пармский, Эрнесто IV ҳукуматида ҳарбий министр, полиция министри ва молия министри лавозимларини эгаллаб турарди. Граф Моска ўшанда қирқ-қирқ беш ёшларда эди: унинг юз тузилиши хиёл дағалроқ бўлиб, у сира ҳам гердаймас, аксинча ўзпи содда ва қувноқ тудардики, бу ҳол ўзига ярашиб турарди. Агар у ўзининг эътимодлигини неботлаш учун шахзодаининг кўнглига қараб, сочиға уна сениб юришга мажбур бўлмаганида жуда кўркем кўриниши мумкин эди. Италияда бировнинг нафсониятига тегиндан унча кўр-

кишмайди, у ерда суҳбат тезда эркин тус олади ва шахсий мавзуга кўчаверади. Агар одам бироштадан ранжиса, кейин ўша кимса билан бошқа учрашмай қўя қолиши мумкин,— бу ҳол ўша одатларга тузатиш хизматини ўтайди.

— Айтинг-чи, граф, нега сочингизга уна сепиб юрасиз?— дея сўради Пьетранера хоним Москва билан танишганининг учинчи куни.— Келиб-келиб сиздек назокатли, ҳали анча ёш ва бунинг устига биз билан бирга Испанияда жанг қилган бир одам сочига уна сепиб юрса-я!

— Биласизми, мен ўша Испанияда ҳеч нима ўғирламаганман, лекин япаш учун қандайдир маблағ керак-ку ахир! Мен астойдил шон-шуҳратга эришмоқни орзу қилардим, командиримиз, француз генерали Гувьон-Сен-Сирнинг мақташи мен учун оламжаҳон бахт эди. Бироқ, Наполеоннинг қулашидан сўнг маълум бўлишича, мен унинг хизматидан ўз мол-дунёимни совириб юрар эканман, анчайин хаёлпараст бўлмиш отам ўз орзуларида, ўғлим камида генерал бўлади, деган хаёл билан Пармада менга атаб сарой қура бошлабди. 1813 йилда менинг бутун бойлигим охиригача қуриб битказилмаган сарой ҳамда пенсиядангина иборат эди холос.

— Пенсия дейсизми? Менинг эримникига ўхшаб уч ярим минг франкми?

— Граф Пьетранера дивизия генерали эди, мен бўлсам бор-йўғи эскадрон командири бўлганман. Менга атиги саккиз юз франк пенсия белгилашди, ўшаниям ўзим молия министри бўлганимдан сўнг тўлай бошлашди.

Бу суҳбат чоғи уларнинг ёпида дунёқараши анча либерал лажба бекасидан бошқа ҳеч ким бўлмагани боисидан гап самимий бир тарзда очиқчасига кетаверди. Пьетранера хонимнинг саволларига жавоб қайтарар экан, граф унга ўзининг Пармадаги ҳаёти тўғрисида ҳикоя қилиб берди.

— Испанияда, генерал Сен-Сир қўшинларида мен орден ва шон-шуҳратга эга бўлмоқ учун кўксимни ўқларга тутардим, энди бўлса бир неча минг франклик маош ҳамда ҳашаматли уй учун масхарабозлардек кийиниб юрибман. Ўзига хос шахмат ўйинининг илтирокчиси бўлиб қолгач, мен ҳукмдорларнинг сурбетлигидан ғазабланиб кетдим-да, олий маисаблардан бирини эгаллашга аҳд қилдим ва мақсадимга эришдим. Лекин ҳамон вақти-вақти билан Миланда ўтказишга муваффақ бўлган кунларимни ўзим учун энг бахтиёр палла деб ҳисоблайман, зеро, ўйлашимча, бу шаҳарда ҳанузгача Италия армиясининг руҳи сақланиб келмоқда.

Баттолликда ном чиқарган монархнинг министри бўлмиш бу одамнинг самимият билан *disinvleтура*¹ гапирилиши графиняни ўзига жуда қизиқтириб қўйди, хоним, бу арқони давлат кеккайган расмиятчи бўлса керак, деб ўйлаганди, аммо у милистр ўзининг

¹ Эркин (итал.).

юқори лавозимдан ор қилаётганини кўрди. Москва Франция ҳақида ўзи билан олган барча янгилликларни унга етказиб туриш-ни ваъда қилди; Миланда Ватерлоодан бир ой муқаддам бу катта жасорат эди: ўша куплари Италия учун ҳаёт-мамонт масаласи ҳал бўлаётган пайт эди, шу бопсдан ҳам барча Милан аҳли умид ёки қўрқувдан қалт-қалт титраб турарди. Ҳамма ҳаяжонга тушган ана шу вазиятда графиня ўзи учун ягона даромад манбаи бўлган юксак лавозими устидан беғамлик билан кулиб юрган бу одам тўғрисида кўпроқ нарса билиб олишга ҳаракат қиларди.

Ана шунда Пьетранера хоним у тўғрисида анчагина ғалати ва қизиқарли гапларни эшитди. Граф Москва делла Ровере Соредзана, дейишарди унга, кўп вақт ўтмай Парманинг мустабид ҳо-кими, Европанинг энг бадавлат монархларидаан бири — Равун-ццо—Эрнесто IVнинг бош министри бўлармиш. Агар ўзини сипо-роқ тутганда граф бу лавозимни аллақачон эгаллаган бўлар экан,— айтишларича, шахзода бу борада ўқтин-ўқтин унга наси-ҳат қилиб турар экан.

— Ҳамонки сизга яхши хизмат қилар эканман, аълоҳазрат, ўзимни қандай тутишимнинг нима аҳамияти бор,— дея жасур-лик билан жавоб берарди шунда граф.

— Бу арзанда ўз бахтига,— дея қўшимча қилишарди граф-ни яхши биладиган одамлар,— анча машаққат билан эришган. У, аслида анчайин тўғри фикр юритувчи ақлли одаму аммо мус-табидлик тахтига ўтиргач, эс-ҳушини йўқотиб қўйган бир мо-нархнинг кўнглига қарашга мажбур. Масала, ўша монархнинг дилини, худди қўрқоқ хотинга ўхшаб, доим ваҳима босиб юради. Эрнесто IV фақат уруш пайтидагина жасорат кўрсатади. Жанг пайтлари у йигирма мартача абжир генералдек, ўз қўшинлари-ни ҳужумга бошлаб борган. Бироқ отаси Эрнесто III нинг ўли-мидан сўнг Пармага қайтиб, бахтга қарши, ҳокими мутлақ бўлиб қолгач, у ақл-ҳушини йўқотиб қўйди ва озодлик ҳамда либералларга қарши бақириб-чақириб нутқлар сўзлай бошлади. Орадан кўп вақт ўтмай, у барча мени ёмон кўради, деган хаёлга бориб қолди, кейинроқ эса, феъл-и айниб турган бир пайтда, арзи-мас гуноҳ қилган икки либерални осншга буйруқ бериб юборди. Бу ишни бир аблаҳнинг — ўз ҳукуматида адлия министрига ўх-шаи лавозимни эгаллаб турган аллақандай Рассининг гапига ки-риб қилганди. Ўша машъум дақиқадан эътиборан шахзоданинг ҳаёти кескин ўзгариб кетди, энди у турли бемаъни шубҳаю гумон-лардан азоб чекадиган бўлиб қолди.

Унинг ёши ҳали элликка ҳам бормаган, бироқ доим дилини кемириб келаётган ваҳимадан, агар татбир жоиз бўлса, ўзини шу қадар олдириб қўйганки, баъзан шахзодани кўрган одам, сак-сонда бўлса керак: деб ўйлайди. У айниқса яқобинчилар ва улар-нинг парижлик йўлбошчиларининг хунук ниятлари ҳақида га-пирган пайтлари жуда кекса кўринади; Бош фискал (яъни бош судья) бўлмиш арзанда Расси бу ваҳимадан ўз ҳокимига таъсир ўтказиш воситаси сифатида фойдаланар ва шахзода хиёл унинг

гапига қулоқ солмай қолаётганини кўрса, шошилишч равишда биронта хаёлий ёвуз фитнани «фoш этарди». Эҳтиёткорликни унутиб қўйган ўттизта одам «Конститусьонель» газетасининг янги сонини ўқиш учун йиғилиб қолса борми, Россия уларни дарҳол фитначи дея эълои қилар ва бутун Ломбардияга даҳшат солиб турувчи машҳур Парма қалъасига жўнатарди. Улкан Ломбардия водийсида бу қалъа жуда узоқдан кўришиб турар, зеро, мишмишларга қараганда, унинг баладдиги бир юз саксон фут келарди. Бу минора тўғрисида ҳар хил қўрқинчли воқеаларни ҳикоя қилишарди, шу боисдан ҳам унинг мудҳиш шарпаси одамларни дилига шундай даҳшат солардики, у Миландан Болоньяга қадар бутун водий узра ҳукмронлик қилиб турарди.

— Ипонасизми,— дерди графиняга Пармадан келган бошқа бир сайёҳ. Шаҳзода ўз хобгоҳида, гарчи у тўрттинчи қаватда жойлашган бўлиб, сарой эшикларини саксон нафар соқчи қўриқлаши ва улар ҳар чорак соатда шартли овоз бериб туришларига қарамай, тунлари қўрқувдан қалтираб чиқади. Барча эшикларга ўнтадан қулф урилади, хобгоҳнинг тепаси ва пастдаги хоҳаларда солдатлар тирбанд,— шаҳзода яқобинчилардан шу даражада қўрқади. Агар паркет тахтачаси хиёл ёричиллаб қолса борми, у каравот тагига биронта либерал яширишибди деган хаёлга бориб, дарҳол пистолетларига ёпишади. Шу заҳоти бутун сарой бўйлаб қўнғироқчалар жириглайди ва навбатчи адъютант полиция министри граф Москани уйғотишга боради. Москва саройга етиб келгач, фитна бўлиши мумкинлигини сира ҳам инкор этмайдиган,— аксинча, тиш-тирноғигача қуролланиб, шаҳзода билан бирга оромгоҳнинг барча бурчакларини, каравотларнинг тагини тинтиб чиқади,— хуллас, у қўрқоқ кампирга ҳос ҳар турли аҳмоқона ишлар қилади. Бу эҳтиёт чораларининг бари шаҳзоданинг ўзига ҳам, ҳали у урушда юрган ва одамларни фақат жанг майдонидагина ўлдирган бахтиёр пайтлари ниҳоятда пасткашлик бўлиб туюлиши турган гап эди. У анча эсли одам эди ва бундай эҳтиёт чораларининг кулгили эканини ўзи ҳам тушуниб турарди; граф Москанинг улкан нуфузга эга бўлиши ҳам унинг дипломатик маҳоратига асосланган эди,— шаҳзодага ўз қўрқоқлигини учун хижолат чекмасликка имконият яратиб берарди. Москва полиция бошлиғи сифатида каравотлар, диванлар, столлар, креслолар тагини ва Пармада айтишларича, ҳатто коптрабас гиплофларининг ичини ҳам текшириб чиқишни талаб қиларди. Шаҳзода бўлса буига қаршилиқ қилар ва ўз министрининг бундай жаҳд-жадал қилишидан куларди. «Бу ўринда бизнинг обрў-эътиборимиз масаласи турибди,— дея жавоб қиларди унга граф Москва.— Агар сизни ўлдиришларига йўл қўйиб берсак, яқобинчилар қандай заҳарханда ҳажвий советлар ёзиши мумкинлигини тўғрисида бир ўйлаб кўринг. Йўқ, бу ўринда биз фақат сизнинг ҳаётингизни эмас, ўз шаънимизни ҳам ҳимоя қилишимиз». Тўғри, шаҳзода,

¹ 30, 479 сантиметрга барабар ўлчов (тарж.).

афтидан бу гапга чала-ярим ишонарди; агар эртаси куни шаҳарда биронта одам, саройда тунни яна бедор ўтқазинибди, дейишга журъат этса, бош фискал Расси ўша довурак ҳазилкашчи қалъага жўнатарди; мабодо одам ана шу баланд гўнага, пармаликларнинг таъбири билан айтганда, *елвизакка* тушиб қолса борми,— тамом бўлди деяверинг: у қалъадан фақат мўъжиза туйғилигига омон чиқиши мумкин эди.

Граф Моска ҳарбий одам эди; у Испанияда қўлида пистолет билан душманининг йигирма мартача туйқус хужумидан ўзини ҳимоя қилган, шу бонедан ҳам шаҳзода уни ялтоқи ва пасткаш Рассидан афзал кўрарди.

Бахтсиз тутқуларни қалъадаги бир кишпни авахтада қаттиқ пазорат остида сақлашарди. Бандиларнинг қисмати тўғрисида даҳшатли воқеаларни ҳикоя қилишарди. Либералларнинг ишонтиришларича, масалан, Рассининг буйруғига биноан қамоқхона назоратчилари ва руҳонийлар маҳбусларга улардан бирини фалон куни қатл этишга олпб кетажакларини эълон қилишар экан. Ўша куни маҳбусларга миноранинг бир юз саксон фут баландликда жойлашган саҳначасига чиқишлари рухсат этилгани учун улар бирор жосус ўлимга ҳукм қилинган тутқун ролини ижро этиб бораётган процессияни тепадан кўриб туришар экан.

Ана шу ва шунга ўхшаш жуда ишонарли яна бошқа йигирмага яқин ҳикоялар Пьетрапера хонимнинг дилида қаттиқ қизиқиш уйғотди; эртаси куни у граф Москага, гарчи бунн ўзингиз билмасангиз ҳам, лекин сиз ҳақиқий золим экансиз, дея қувноқлик билан ҳазил қилганича, ундан ана шу воқеаларни сўраб-суриштира бошлади. Бир куни граф меҳмонхонадаги ўз бўлмаларига қайтгач, шундай хулосага келди: «Графиня дилбар аёлгина эмас, ажойиб инсон ҳам экан: унинг ложасида ўтирган найтларимда Пармадаги эсласам дилим эзиладиган баъзи ишларни унуттишга муваффақ бўляпман». Енгилтак кўринишига ва пазокатли муомаласига қарамай бу министрнинг қалби *француз тахлит эмасди*: у ғам-ғуссаларни *унутиб* юборишни билмасди. «Агар тўшагининг бош томонида ёстиқ ўрнига ўткир тиканлар бўлса, бу тиканларни у синдириб ташламоғи ёки пазик ва титроқ кўлаарини тирнаб қонатганича уларнинг дамини қайтармоғи зарур эди». Италиячадан таржима қилинган ҳавойи мазкур иборалар учун мени маъзур тутишларини сўрайман. Ушбу кашфиётининг эртаси куни граф Миланда муҳим ишлари кўнлигига қарамай вақт жуда секин ўтаётганини сезиб қолди; у бир жойда муқим ўтиролмай каретада шаҳар кеза-кеза отларнинг тинчасини қуритди. Кечқурун соат олтиларда у отга минди-да, графиня Пьетраперани учратиб қолиш умидида Корсога жўнади; у ердан хонимни тополмагач, Ла Скала театрининг соат саккизда очилишини эслади; граф улкан залга кириб борганида у ерда нари борса ўпача одамнинг ўтирганини кўрди ва шундай эрта келганидан бир оз хижолатга тушди. «Шаҳот севиб қолган бўлсам?» — дея ўйларди у.— Ёшим қирқ бешда ахир. лекин

шуидай тептакликлар қилинмапки, ҳатто ёшгина сублейтенант ҳам буидай қилмишидан хижолат тортган бўларди. Хайрият, бошқа ҳеч ким билмайдн буни». У залдан қочиб чиқди-да, вақтини ўтказиш учун театр биросига туташ кўчаларда айланиб, сайр қила бошлади. Ҳар қадамда оқшом пайти гавжум бўлмиш қаҳвахопалар учраб турарди; қаҳвахопалар олдидаги йўлақларга столлар қўйилган бўлиб, столлар атрофида ҳангоматалаб одамлар музқаймоқ ейишар ва ўтган-кетганлар ғийбатини қилиб ўтиришарди. Граф эътиборга лойиқ йўловчи эди, шу бонсдан ҳам у танишларининг қўлига тушиб қолди. Ҳайдаб юборип поқулай бўлган уч-тўртта хира нусха пайтдан фойдаланиб, дастидароз министрға боғлиқ ишларини битказиб олишга ҳаракат қилишди. Улардан иккитаси министрға ўз арзномаларини топширишди, учинчиси эса эзмалик қилиб, сиёсий фаолиятга доир маслаҳатлар бериш билан чекланди.

«Одамнинг ақли уни ухлатмайди, ҳокимият эса сайр қилишга имкон бермайди»,— деди ўзига ўзи граф ва театрга қайтгач учинчи ярусдан ложа олишга қарор қилди: у ерда графни ҳеч ким кўрмайди, шунингдек графиня Петранерани кўришга умид қилиб ўтирган ўша иккинчи ярусдаги ложага бемалол қараб ўтирaverиши мумкин бўлади. Нақ икки соат кутилига тўғри келди, бироқ ошиқ бўлиб қолган министрға бу муддат унча узоқ бўлиб туюлмади: ўзини ҳеч ким кўрмаётганига ишончи камил граф бу телбалигидан лаззатланиб ўтирарди.— «Кексалик,— дерди у ўзига ўзи хаёлап,— авваламбор ипсоннинг мапа шундай ажойиб телбаликлар қилолмай қолишида намоён бўлади».

Ниҳоят, графиня пайдо бўлди. Граф дурбичасини кўзига тутганича уни завқланиб кузата бошлади. «Ёш, барпо, қушдай енгил; уни кўрган одам, ёши, нари борса йигирма бешда, деб ўйлайди,— дея хаёлидан ўтказарди у.— Бироқ одамни мафтул қиладигани фақат унинг ҳуснигина эмас: бундай мусаффо қалбни яна кимдан топиш мумкин ахир?! Уни самимийлик тимсоли деса бўлади, у ҳеч қачон *мулоҳаза қилиб* ўтирмайди, бутун вужуди билан шу дақиқа таассуротига берилади, уни донм янгилик ром этади! Граф Нанининг телбаликлари сабабини энди туншундим».

Граф ёрқин тимсолп кўз ўнгида гавдаланиб турган бахтга қандай эришиш тўғрисида ўйлаганида ўз телбаликларини оқлаш учун ажойиб далиллар топарди. Бироқ у ёши ва ҳаётидаги баъзан анча оғир кечган ташвишлар тўғрисида эслаганида ўзининг ҳақлигига ишончи бир оз сусайгандек бўлиб қоларди. «Қўрқувнинг зўридан эс-ҳушини йўқотиб қўйган маккор ҳоким унинг ҳукуматида министр бўлганим учун менга катта-катта пул тўлаб, фароғатда яшап имкониятини тўғдириб беряпти. Аммо эртага у мени ҳайдаб юборса, камина қашшоқ бир чолга, яъни дунёдаги энг аянчли бир нусхага айланаман. Ёмон эмас, графиня учун жуда зўр турмуш ўртоғи бўламан!» Бундай мудҳиш хаёлардан унинг қалби ўртанарди; граф яна графиняга қаради ва

хоним тўғрисидаги хаёлларини тўзгитиб юбормаслик учун, унинг ложасига бормай жойида ўтираверди. «Менга айтишларича, у эрининг қотилини қиличда пимталаб ёки ханжар ишлатишни яхши биладиган биронта одамни ёллаб гумдон қилишни истамаган апави аҳмоқ Лимеркатидап ўч олиш учунгина Нанини ўзига ўйнаш қилиб олган экан. Мен бўлсам бу аёл учун йигирма марта дуэлга чиққан бўлардим!»— дея қалби завққа тўлиб ўйларди граф. У ўқтин-ўқтин қоронғиликда ёниб турган рақамлари ҳар беш минутда ўзгариб, томошабинларга дўстларнинг ложасига таширф буюриш вақти келганини кўрсатаётган театр соатига назар ташлаб қўярди. «Мен унинг ложасида ярим соатдан ортиқ қолишим мумкин эмас,— дерди ўзига ўзи граф,— зеро у билан танишганимга ҳали қўп вақт бўлгани йўқ. Агар у ерда кўпроқ ўтириб қолсам, сиримни ошкор қилиб қўйишим мумкин; менинг ёшимда ва сочларимга малави лаънати упани сениб юришимда эса ғирт Кассандр* нинг ўзи бўлиб қолишим ҳеч гап эмас». Лекин кутилмаганда бир мулоҳаза уни қатъий қарорга келишга мажбур қилди: «Агар у ҳозир биронта одамни йўқлаш учун бошиқа ложага чиқиб кетса-чи? Ўзимни буюк бир лаззатдан маҳрум қилган бўлиб чикмай яна!»

У иккинчи ярусга тушган эди, бирдан ҳозиргина графиняни кўрган ложага деярли киргиси келмай қолди. «Оббо, жуда гаяти бўлди-ю!— дея ўйлади у ўзининг устидан кулиб, зинапоёда тўхтар экан.— Журъатсизлик қиялман, рости, ҳаяжонланяпман! Ҳолбуки, мана йигирма беш йилдирки, бундай ҳаяжонланмай қўйгандим».

У ўзини ўзи мажбур этиб, ҳар қалай ложага кириб борди ва ақлли одам сифатида, бундай хижолат чекишидан фойдаланишнинг эвини тонди: граф ўзини эркин тутишга ва биронта кулгили воқеани ҳикоя қилиб, ақлчилигини намоён этишга сира ҳам уринмади,— аксинча, журъатсизлигини яширишдан қўрқмай ўз ҳаяжонини атайлаб сездиршга, шу билан бирга кулгили бўлиб кўринмасликка ҳаракат қила бошлади. «Агар бу ҳолатим унга ёқмаса,— дея ўйларди граф,— мен учун ҳаммаси барбод бўлади. Қандай бемаънилик! Сочига уна сепган, агар ана шу упаси бўлмаса сочишнинг оқи кўриниб қоладиган журъатсиз хуштор! Лекин мен чиндан ҳам ҳаяжонланяпман ва бинобарин, бу ҳаяжоним фақат уни кўз-кўз қилсамгина кулгили бўлиб кўриниши мумкин».

Бироқ графиня, гарчи Гриантада дастурхон тепасида ўтирган пайтлари рўпарасида акаси билан жияни ва биронта тўмтайган боадаб қўшнисининг уна сепилган бошини кўравериб, жонига тегиб кетган бўлса-да, янги хушторининг сочларига мутлақо эътибор бермай қўйган эди. Унинг граф ложага кириб келган пайти кулиб юборишдан ўзини сақлайдиган бир воситаси бор эди: хоним бетоқат бўлиб, Франция тўғрисидаги янгиликларини эшитишга ошқарди. Москва эса, турган гап, бу янгиликларни ўзи тўқиб чиқарар ва доим уларни графиня билан ёлғиз

қолган пайтлардагина айтарди. Бу оқишом граф билан навбатдаги янгиликларни муҳокама қилар экан, хоним суҳбатдошининг кўзлари мулойим порлаб турганини кўрди.

— Менимча,— деди у,— сиз Пармада, қулларингиз орасида юрганингизда кўзларингиз бундай мулойим боқмаса керак,— зеро бундай нигоҳ ҳамма ишларингизни бузиб юборади: ўша бечоралар, энди бизни дорга тортмасалар керак, дея умид қила бошлайдилар.

Италиянинг энг зўр дипломати деб ном чиқарган бу одамнинг табиатида такаббурликдан асар ҳам йўқлиги графиния ҳайратга солди, у ҳатто Москанинг бу хислатида қандайдир жозиба кўргандек бўлди. Кейин граф ширинсухан одам бўлиб, эҳтирос билан сўзларди, бу боисдан ҳам аёл унинг бир оқишом ўзини ошиқи беқарор қилиб кўрсатишни кўнгли тусаб қолганидан сира ранжимади,— графиния бу ҳол шунчаки оқибатсиз ўтиб кетади, дея ўйлади.

Бироқ бу муҳим ва жуда хавфли қадам эди; Пармада хонимларнинг кўнглига хуш ёқмиш министрининг бахтига графиния Гриантадан эндигина қайтиб келган бўлиб, у ерда хонимнинг ақли қишлоқнинг зерикарли ҳаётидан бирмунча ўтмасланиб қолгандек эди. Графиния қишлоқда ҳазил-мутойиба нималигини унутиб қўйган ва назокатли енгил ҳаётининг барча ўзига хос жиҳатлари унинг кўзига илоҳий бир янгилик сифатида кўрина бошлаганди, аёл дилида бирон парсадан, ҳатто ошиқ бўлиб қолган қирқ беш ёшли тортишчоқ одам устидап ҳам қулишга майл сезмасди. Бир ҳафтадан кейин эса у графнинг пишқий даъвосини мутлақо бошқача қабул қилган бўларди.

Ла Скала театрида йўқлаб чиқмоқ учун бирор танишининг ложасига кирган одам у ерда йнгирма минутдан ортиқ ўтирмаслиги керак эди. Граф эса бутун кечани Пьетранера хонимини учратиш бахтига муяссар бўлган ўша ложада ўтказди. «Бу аёл,— дея ўйларди у,— менинг қалбимда ёшликнинг барча телбаликларини қайта жонлантирди!» Бироқ граф бунинг хавфли эканини ҳис этиб турарди.— «Балким, бу ердан қирқ лье нарида ҳукмронлик қилувчи қудратли подшоҳ сифатида ном чиқарганим учун бу тентаклигини кечиришар. Пармада жудаям зерикиб юраман ахир!» Аммо у ҳар ўп беш минутдан сўнг ўзига ўзи, мапа ҳозир чиқиб кетаман, дея сўз берарди.

— Шунинг очиқ айтишим керакки, синьора,— дерди у қулиб графинияга,— Пармада мен зерикканимдан қаттиқ сиқилиб юрман, шу боисдан ҳам, тўғриси, йўл-йўлакай қувончлардан лаззат олишни узрли ҳол бўлса керак. Шундай қилиб, бир кечагина сизга ўзимни ошиқ қилиб кўрсатмоғим учун ижозат бергайсиз, кўрқманг, кейинчалик бунинг ҳеч қандай оқибати бўлмайди. Афсус! Бир ҳафтадан сўнг каминангиз барча ғам-ташвишларни ва ҳатто, адолатли равишда айтмоғингиз мумкинки, барча одоб қоидаларини унутиб қўядиган бу ложадан жуда йироқда бўламан.

Ла Скала театрининг ложасидаги ана шу ниҳоятда чўзилиб
нетган тапширф ва агар баён қилсак, аҳтимол, жуда эамалик бў-
либ кўринадиган турли аризмас воқеалардан сўнг граф Моска
батамом ошиқи беқарор бўлди қўйди, графиня Пьетранера эса,
эркак одам барча бошқа жиҳатлари билан аёл кичига ёқса, ёши-
даги фарқ орада тўсиқ бўлолмайди, деган хаёлга бориб қолди.
Чоңар юбориб, Москани Пармага чақиртиришганида улар ана
шундай кайфиятда эдишлар. Чамаси, министрсииз шаҳзоданинг
кўйглига қўрқув насваса сола бошлаган кўринарди. Графиня
Гриантага қайтиб кетди; бу ажойиб маскан энди унинг кўзига
сахродек бўлиб кўрипа бошлади, зеро хаёлот илди бу жойни
хонимга ортиқ безатиб кўрсатмай қўйганди. «Наҳёт мен ўша
одамга кўнгили қўйиб қолган бўлсам?»— дея ўйларди у.

Моска ҳижрон дардидан азоб чекаётганини самимий изҳор
қилиб, хонимга мактуб кетидан мактуб йўлларди; графиня учун
бу мактублар эрмак эди, шу боисдан ҳам хоним уларни яхши
кабул қилди. Гриантага мактубларни етказиб берилгани учун
почта ҳақи тўлашни ёмон кўрадиган маркиз дель Донгонинг
жаҳлпин чиқармаслик мақсадида граф кичик бир ҳийла ўйлаб
топди: у мактубларни курьер билан жўнатар, курьер эса мак-
тубларни Комо, Лекко, Варез ёки кўл соҳилида жойлашган
Биронта чиройли шаҳарчаининг почтасига топширарди. Граф ўша
курьернинг ўзи орқали жавоб олишга умид қилганди ва бу уни-
ди рўёбга чиқди ҳам.

Кўп ўтмай курьернинг келадиган кунлари графиня учун бай-
рам бўлиб қолди; курьер одатда гуллар, мевачева, турли совга-
лар олиб келарди. Тўғри, бу совга-саломлар унчали қимматбаҳо
эмасди, лекин улар графиня билан келинхонининг кўнглини
хушларди. Хоним графини кўз ўнгига келтирар экан, унинг қан-
дай қудратга эга эканлигини ҳам эсларди; графиня одамлар-
нинг у ҳақидаги гапларига қизиқиб қулоқ осадиган бўлиб қол-
ди; ҳатто либераллар ҳам графнинг иқтидорига тап беришгувчи
эди.

Графнинг ёмон отлиқ бўлишига асосий сабаб унинг Парма
саройидаги ўта роялистлар партиясининг йўлбошчиси дея са-
балишса эди. Либераллар партиясига эса ниҳоятда бадавлат ва
маккора, ҳар ишга, ҳатто муваффақият қозонишга ҳам қодир
бўлган маркиза Раверси бошчилиқ қиларди. Шаҳзода ҳокимият-
дан четлаштирилган партиянинг умидини бутунлай узмасликка
ҳаракат қиларди: зотан у министрликларни фақат Раверси хо-
нимнинг салоҳига қатнаб юрадиган одамлардан ташкил этган
тақдирда ҳам доим ҳукмрон бўлиб қолишини биларди. Грианта-
да ушбу фитналар тўғрисида турли тафсилотларни ҳикоя қи-
лишгувчи эди; фаол ва иқтидорли одам сифатида таърифи кет-
ган граф Москанинг бу ерда йўқлиги мутаассиблик ва матюслик
тимсоли бўлгани сочига уна сепиш одатини унутишга имкон
берарди; зеро бу ганиришга арзунмайдиган, шунчаки жузъий
бир ҳол бўлиб, саройдаги ҳар қандай аркону давлат шундай қи-

лишга мажбур эди. Граф Моска эса саройда ниҳоятда катта нуфузга эришганди.

— Сарой жуда бемаъни, лекин аломат жой,— дегувчи эди графиня келънойисига.— У ер худди қизиқ карта ўйинига ўхшайди. Лекин бу ўйиннинг ҳам ўз қонун-қоидалари бор. Вист ўйинининг қоидаларидан порози бўладиган биронта одам топилармикин? Аммо унга ўрганиб қолганингдан кейин харифингиди хот қилсанг ҳар қалай хурсанд бўласан.

Графиня тез-тез келиб турадиган ёқимли мактубларнинг муаллифи тўғрисида қўп ўйлайдиган бўлиб қолди. Шунинг учун бўлса керак мактуб келган кунининг учун байрам бўларди; хошим мактубини ўқишга учун қайиққа ўтириб, кўл соҳилидаги биронта хушманзара жойга: Плиньяно, Белано ёки Сфондраг хиёбонига йўл оларди. Бу мактублар Фабрицони соғиниб юрган графинянинг кўнглига бирмунча таскин бергандек бўларди. Граф уни ниҳоятда савиб қолганига ҳеч қандай шубҳа йўқ эди, шу боисдан ҳам бир ой ўтар-ўтмас хошим графини меҳр-муҳаббат билан эслай бошлади. Ўз навбатида граф Моска мактубларида истеъфога чиқиб, министрлик лавозимидан воз кечишга умрининг қолган қисмини Миландами ёки биронта бошқа жойдами ўтказишга ҳозир аканлиги тўғрисида уни деярли сидқидилдан ишонтирмақчи бўларди. «Менинг бойлигим тўрт юз минг франкдан иборат,— дея қўшимча қилганди у,— демак, бизнинг ҳар қалай ўн беш минг ливр рентамиз бўлади».

«Яна ложа, яна ўз каретамиз ва ҳоказолар!»— дея ўйларди графиня. Булар ёқимли оразулар эди. Қомо кўлининг соҳилидаги хушманзара жойлар уни яна ўз чиройи билан мафтун эта бошлади. Кўл соҳилида сайр-этар акап, у энди мўъжиза содир бўлиб, яна шуқуҳ ва дабдабага тўла ҳаёт сари қайтиш имконияти пайдо бўлаётгани ҳақида орзиқиб ўйларди. У ўзини яна Миландаги Корсо кўчасида — бир вақтлар вице-қирол замонасидагидек қувноқ ва бахтиёр бир ҳолатда тасаввур қиларди. «Яна ёшариб кетаман ёки лоқал фаол ҳаёт кечира бошлайман!»

Баъзан жўшқин ҳаёлотининг кўз ўнгиде воқеликни бошқа-чароқ қилиб кўрсатар, бироқ ҳеч қачон у қўрқоқ одамларга ўхшаб, ихтиёрий равишда ҳам ҳаёлларга беришмасди. Бу жасур аёл доимо ўзига ўзи ҳалол муносабатда бўларди.

«Менинг ёшимда телбалик қилишга хиёл кеч бўлди, ҳасаднинг эса қўп жиҳатдан, худди муҳаббат каби кўзи кўр бўлади, у Миланда ҳаётимни заҳарлаши мумкин. Эримнинг вафотидан сўнг олижаноб қашшоқлигим ва иккита катта бойликдан воз кечганим туфайли одамларнинг ҳурматиши қозондим. Азизим граф Москанинг дашлати икки аҳмоқ — Нани билан Лимеркати менинг оёғим остига тапилаган бойликнинг йиғирмадан бирига ҳам тўғри келмайди. Не-не машаққатлар билан ундирилган кичкинагина бевақф пафакаси, барча хизматкорлардан воз кечин (озмунча шов-шувга сабаб бўлмади бу ҳол!), бешинчи қаватда жойлашган иккита чоққина хона, эшик тагида эса йиғирмата

карета — буларнинг бари бир вақтлар гаройиб манзара кашф этганди. Лекин мен Миланга аввалгидек фақат бевалик нафақаси билан борсаму граф Моска истеъфога чиққач, оладиган ўн беш минглик даромадга буржуалар каби тўкин-сочин яшай бошласам, ўзимни қанчалик оғир-вазмин тутмай, кўпгина нохуш дамларни бошдап кечирганимга тўғри келади. Хасадгўйларимнинг қўлпда даҳшатли қурол бор: гарчи аллақачон ажралиб кетишган бўлишса-да, графнинг хотини бор. Пармада буни ҳамма билади, бироқ Миланда бу ажрашув янгилик бўлади ва бунинг учун мени айбдор деб ҳисоблашади. Бас, шундай экан, алвидо, кўркам Ла Скала театри-ю, алвидо, ажойиб Комо кўли!..»

Агар графинянинг маълум миқдор давлати бўлганида у келажакдаги барча кўнгилсизликларга қарамай граф Москанинг истеъфога чиқиш ҳақидаги таклифни қабул қилган бўларди. У ўзини ёши қайтиб қолган аёл дея ҳисоблар ва шу боисдан ҳам сарой аҳлидан бирмунча чўчинқираб юрарди. Лекин Альп тоғининг бу тарафидан инсоннинг ақли бовар қилмайдиган бир ҳол: граф чиндан ҳам уни деб бажонидил истеъфога чиққан бўларди, — ҳар қалай у севган аёлни шу гапга ишонтира олди. У барча мактубларида борган сайин кучайиб бораётган телбаларча бир жўшқинлик билан Миланда яна бир бор учрашмоқни илтимос қиларди. Ниҳоят у хонимнинг розилигини олди ҳам. «Мен ёлгон гапирганини истамайман ва сизни ниҳоятда севиб қолдим, дея олт ичиб ўтирмайман, — деди бир кун Миланда графиня унга. — Агар сизни йнгирма икки яшар пайтимдагидек севиб юлсам, ўзимни бағоят бахтиёр ҳис этган бўлур эдим, лекин менинг ёшим ўттиздап ошиб кетган. Ўзим абадий дея ҳисоблаган кўпгина нарсаларнинг барбод бўлганини ўз кўзим билан кўрганман! Аммо сизга нисбатан қалбимда дўстопа туйғу куртак ёзган, сизга ниҳоятда ишонаман ва сизни барча бошқа эркаклардан афзал кўраман». Графиня мутлақо самимий сўзлаяпман, дея ўйларди-ю, бироқ сўзининг охирида хиёл тилёғламачилик қилди. Фабрицио агар ўзи шунини истаганида, аҳтимол, унинг қалбида ҳоқими мутлақ бўлиб қолиши мумкин эди. Аммо Москанинг назарида Фабрицио ҳали ёш бола эди. Тентак йигитча Новарага жўнаб кетганидан уч кун кейин у Миланга келгач, Фабриционинг гуноҳидан ўтмоқни илтимос қилиш учун тўғри барон Биндерининг ҳузурига борди. Граф ушбу қувғинни тузатиб бўлмас бахтсизлик дея ҳисобларди.

Миланга Моска ёлғиз ўзи эмас, балким каретасида олтинчи саккиз ёшли, соч-соқоли нуроний, ғоят озода кийинган, ғоят боадаб, жуда бадавлат, лекин унча аслзода бўлмаган герцог Сансеверина-Такисини ҳам олиб келди. Герцогнинг буваси Парма давлатининг бош ўлпончиси бўлганди ва шу орқали миллионлаб бойлик орттирганди. Отаси эса Парма шаҳзодасининг ***саройи қошидаги элчиси этиб тайинланганди. Бунинг учун у қуйидаги далил-исботни рўқач қилганди: «Олий ҳазрат сиз ***саройи қошидаги элчингизга йилига ўттиз минг франк тўлайсизу

лекин у ўша саройда анча шукуҳсиз кўринади. Агар марҳаматингизни дариг тутмай ушбу лавозимга мен тайинлаганингизда камина сиздан бор-йўғи олти минг франк маош сўраган бўлардим, ўзим эса ***саройида йилига юз минг франкдан ортиқ сарфу харажат қилардим; бундан ташқари, меннинг бошқарувчим Паридаги ташқи ишлар министрлигининг кассасига ҳар йили йигирма минг франк тўлаб турарди. Бу пул билан элчихонага истаган одамнингизни котиб этиб тайинламоғингиз мумкинким, камина, агар лозим бўлса, дипломатик сирларга мутлақо қизиқмай юравераман. Мен фақат ўзимнинг ҳали бир оз жайдаридворяшлик унвонимга жило бермоқчиман ва мамлакатимиздаги энг муҳим лавозимлардан бирига эга бўлиб, обрў-эътиборимни оширмоқчиман».

Ўша элчининг ўғли бўлмиш герцог Сансеверина эҳтиётсизлик оқибатида ўзини ярим либерал қилиб кўрсатиб қўйгани, шу боисдан ҳам мана икки йилдирки, ич-этини еб юарди. Наполеон даврида у ўз аҳдида қаттиқ туриб, хориждан қайтиб келишни истамагани туфайли икки-уч миллиондан маҳрум бўлди-ю, лекин барибир Европада тартиб ўрнатилганидан кейин ҳам бир вақтлар отасининг кўксини безаб турган орден лептасига эриша олмади. Бояқиш ана шу пишон дардида куйиб кетганди.

Италияда одамлар севги висолидан сўнг руҳан жуда яқин бўлиб қоладилар. Шу боисдан ҳам икки жазман ўртасида энди ўта самимий бир муносабат найдо бўлди. Шундан сўнг граф Москва севгилисига соддагина қилиб деди:

— Мен сизга ҳаётимизни йўлга қўйишнинг икки-уч режасини таклиф қилмоқчиман; уларнинг бари жуда пухта, уч ойдан буён фақат шу тўғрида ўйлайман.

Биринчи режа: мен истеъфога чиқаману икковимиз ҳурматли буржуалар каби Миландами, Флоренциядами ёки Неаполдами,— ҳуллас, сиз қасрни истасангиз ўша ерда яшай бошлаймиз. Бизнинг ўн беш минг ливр даромадимиз бўлади. Бундан ташқари, шаҳзода ҳам хайр-саховатини дарҳол тўхтатиб қўймас керак.

Иккинчи режа: сиз марҳамат қилиб, камина маълум қадар ўз ҳукмини ўтказаетган мамлакатга кўчиб келасиз-да, биронта ер-мулкни, масалан, Сакка амлокини сотиб оласиз: По дарёсининг соҳилидаги ўрмонзор тепаликда шундай ажойиб уй бор, бу амлоқнинг васиқасини бир ҳафтадан сўнг қўлингизга олишингиз мумкин. Шаҳзода сизни саройда ўз ҳимоясига олади. Лекин бу ўринда жиддий тўсқинликка дуч келамиз. Саройда сизни жуда яхши қабул қилишади, мендан кўрқишгани учун ҳам биронта одам сизга ёмон кўз билан қарамайди; бунинг устига, малика ўзини жуда бахтсиз дея ҳисоблайди, мен бўлсам, яқинда сизга фойдаси тегиб қолар, деган ниятда унга баъзи яхшиликлар қилиб қўйдим. Аммо сизга битта жуда муҳим тўсиқ ҳақида айтиб қўймоғим лозим: шаҳзода ўтакетган ривкор, мен эсам, ўзини

ғизга маълум, пешонам шўр экапми, ҳамон қонуний никоҳдаги одам ҳисобланаман. Шу боисдан ҳам сиз майда-чуйда кўнгли-сизиликларга дуч келишингиз мумкин. Аммо сиз бевасис, бу муносиб номни эса бошқасига алмаштириш лозим бўладики, ана шу зарурат учинчи таклифимнинг мавзуини ташкил этади. Сиз учун янги эр қидириб топмоғимиз керак,— турган гап, у мутлақо безарар бўлмоғи лозим. Лекин, биринчидан, у анча қартайиб қолган одам бўлмоғи даркор, мени бир кун эмас, бир кун унинг ўрнини эгаллаш умидидан махрум этмасиз ахир. Шундай қилиб, мен герцог Сансеверина-Таксис билан ана шундай ўзига хос битим тузиб қўйдим, тўғри, у ҳали ўзининг бўлажак рафиқаси ким эканлигини билмайди. У фақат ўзини элчи этиб тайинлашлари ва отаси каби унинг ҳам елкасига орден лентасини тақиб қўйишларини билади холос. Бўлмасам, бояқиш шунинг армонида ич этини еб юрибди. Агар шу савдойилигини демаса, герцогнинг ўзи унчалик тентак эмас — у костюм билан парикни тўғри Париждан олдириб келади. Ундан ҳеч қандай ёмонлик чиқмайди; герцог лентага муяссар бўлиш ўзи учун энг катта шараф эканлигига сидқидилдан ишонади ва бойлигидан ор қилиб юради. Бултур лентага сазовор бўлмоқ учун у менга ўз ҳисобидан касалхона очмоқни таклиф қилди; ўшанда мен унинг устидан кулган эдим. Лекин мен манави шартли никоҳни таклиф қилганимда, у менинг устимдан кулиб ўтирмади; тўғри, мен унга биринчи павбатда, Пармага қадам босмайсиз, дея шарт қўйдим.

— Сиз менга одобсиз иш таклиф қилаётганингизни тушунишсизми ўзи? — деди графиня.

— Бизнинг саройимизда ва бўлак йигирмата пойтахтнинг саройларидаги ахлоқсизликлар олдида буниси ҳеч гап эмас. Мустабид ҳокимиятнинг шуниси қулайки, у халқларнинг кўз олдида истаган нарсасини табаррук қилиб беради. Ҳамонки одамлар кулгили нарсани сезишмас экан, демак у йўқ нарса. Худди шундай, энди йигирма йил давомида бизнинг сиёсатни яқобинчилар олдидаги қўрқув белгилаб беради. Бу қўрқувдан пақ ўтакамиз ёрилай дейди! Ҳар йили биз, тўқсон учинчи йил* такрорланиб қолмаса гўрга эди, дея юрагимизни ҳовучлаб юрагимиз. Қабул маросимларида бу мавзу юзасидан қандай оташин нутқлар ирол этишимни ҳали эшитарсиз деган умиддаман. Ажойиб нутқлар! Ана шу қўрқувни бир оз бўлса-да бартараф этувчи ҳар қандай гап оқсуяк ва рпёкорлар кўз ўнгига *хушалоқ* бўлиб кўриниберади. Пармада эса оқсуяк ва рпёкор бўлмаган одам қамоқда ёки тез кунда авахта қилинишини кутган кўйи кўч-кўронини ҳозирлаб ўтирибди. Кўнглингиз тўқ бўлсин, сизнинг никоҳингиз фақат мен назардан қолган кундагипа кулгили бўлиб кўриниши мумкин. Бу битимда ҳеч ким биронга палл бераётгани йўқ, менимча, энг муҳими ана шу. Ўзингизга маълум, барчамиз шаҳзода-нинг саховати билан савдо қиламиз ва шу орқали кун кўрамыз. Шаҳзода эса фақат бир шарт билан ризолик беришти: бўлажак

герцогиня Сансеверина албатта олийнасаб аёл бўлмоғи лозим. Утган йили, ҳисобимга кўра, мен министрлик лавозимида бир юз етти минг франк пул сарфлабман, умумий даромадим эса бир юз йигирма икки мингги ташкил этибди; йигирма минг франки мен Лион банкига қўйдим. Мана энди ўзингиз таплаг: Пармада йилга бир юз йигирма икки минг сарфлаб, тўқин-сочин ҳаёт кечирасиз,— дарвоқе, бу пулнинг кучи Миландаги пулнинг тўрт юз минг франкига тўғри келади. Лекин бу ўринда анча дурустгина бир одам билан никоҳдан ўтмоғингиз лозим бўлади. Тўғри, сиз уни фақат бир марта никоҳ ўқиладиган пайтдагина кўрасиз. Ёки ўн беш минглик рептага Флоренциядами ёки Неаполдами мешчанларга хос камсуқумгина ҳаёт кечирасиз. Фикрингизга қўшиламан: Миланда ҳамма сизга қойил қолиб юрарди, бу ерда эса ҳасадгўйлар ғийбатингизни қилипади ва эҳтимол, кайфиятингизни бузишади ҳам. Пармадаги шуқуҳли ҳаёт, умид қиламанки, шаҳзода Евгенийнинг саройини кўрган ҳатто сиздек бир хоним учун ҳам маълум қадар янгилик бўлиб туюлиши мумкин; бу ҳаётни бутунлай рад этмоқдан аввал унга бир оз разм солиб кўрсангиз ёмон бўлмасди. Қароримга таъсир кўрсатмоқчи деб ўйламанг яна. Мен аллақачон бир фикрга келиб қўйганман. Ҳашам ичра ёлғизликдан сиқилиб ўтиргандан кўра сиз билан бешинчи қаватда яшаганим юз қарра афзал.

Жазманлар ҳар кунини бу ғаройиб никоҳни муҳокама қилишарди. Графиня Ла Скала театридаги балда герцог Сансеверинани кўрган эди, чол унга анча салобатли бўлиб кўришди. Хоним билан сўнгги суҳбатларининг бирида граф таклифига хотима аяб, шундай деди:

— Агар қолган умримизни хурсандчилик билан яшаб, даров қариб қолмайлик десак, ниҳоят бир қарорга келишимиз керак. Шаҳзода никоҳингизга розилик берди. Сансеверина, помига бўлса-да, лекин куёвликка муносиб одам; унинг Пармада ажойиб саройи бор, давлати эса беҳисоб; ўзи олтинш саккиз ёшда-ю, лекин елкасига орден лентасини тақиб дардида юрибди. Бироқ бир қилмиши бунга мопелик қияпти ва унинг ҳаётини заҳарлайпти: бир вақтлар у ўн минг франк тўлаб, Наполеоннинг Канова* ишлаган ҳайкалин сотиб олган экан. Унинг, агар сиз ёрдам қўлиши чўзмасангиз, бояқшини гўрга тиқини мумкин бўлган иккинчи гуноҳи ҳам бор: бир кунини у ўзи телбароғу лекин ниҳоятда естедодли шоир Ферранте Паллага йигирма беш наполеондор пул қарз берган экан. Шундан сўнг кўп вақт ўтмай бизда Феррантега қатл этмоққа ҳукм қилишди. Хайрият, бу ҳукм сиртдан чиқарилганди. Ферранте умрида икки юзта шеър ёзган, ажойиб шеърлар, мавриди келганда уларни сизга ўқиб бераман,— Дантенинг асарларидан қолшимайди унинг шеърлари. Шундай қилиб, шаҳзода Сансеверинани ***саройига элчи қилиб тайинлайди; жўнаб кетадиган кун герцог сиз билан никоҳдан ўтади; элчихона дея аталмиш қувғиннинг иккинчи йили унинг елкасига орден лентасини осиб қўйишади, бўлмасам бола-

киш шунинг дардида адоин тамом бўлиши мумкин. Сиз учун у биродардек бир одам бўлади ва ҳеч қачон кўнглингизни ранжитмайди; у истаган шартномага олдидан қўл қўйиб бераман деяпти. Бунинг устига, сиз ули аҳён-аҳёндагина кўрасиз, агар истасангиз, умуман кўрмаслигингиз ҳам мумкин. Кейин герцогнинг ўзи ҳам буvasи ўлпончи ўтгани ҳамда унинг сохта либерализмининг барча эслайдиган Пармада кўришишни хоҳламайди. Бизнинг жаллодимиз Рассининг айтишича, герцог махфий равишда шоир Ферранте Палла орқали «Конститюсьонель» газетасига ёзилиб куйган экан. Ана бу бўҳтон туфайли шаҳзода анчага довур ушбу викоҳга ризолик бермай юрди.

Агар маънавий тарихчиси ўзига ҳикоя қилиб берилган қиссани батафсил баён этса, буни жиноят дея ҳисоблаш керакмикин? Қисса қаҳрамонларни, аксига олиб, бечора муаллиф мутлақо хуш кўрмайдиган эҳтирослар туфайли ўта ахлоқсиз ишлар қилишса унда нима айб? Тўғри, шуҳратпарастликни қондиришнинг ягона воситаси бўлмиш пулга ҳирс қўйиш барча бўлак эҳтирослардан устун келган мамлакатларда бундай ахлоқсизликлар энди мутлақо учрамайдиган бўлиб қолган.

Биз ҳикоя қилган воқеалардан сўнг орадан уч ой ўтгач, герцогиня Сансеверина-Таксис Пармага кўчиб борди-ю, ўзининг хушфасълиги ва ақлининг тиниқлиги билан у ернинг сарой аҳлини мафтун қилиб қўйди, унинг уйи, сўзсиз, шаҳарнинг энг олди уйи бўлиб қолди. Граф Моска ҳам ўз ҳукмдорига худди ана шу нарсани ваъда қилган эди. Ҳукмдорлик қилаётган шаҳзода Равуицио-Эрнесто IV ва унинг хотини бўлмиш малика мамлакатнинг энг аслзода аёлларидан икки хоним бошлаб кириб таништирган герцогиняни илтифот билан қарши олишди. Герцогиня ўзи севган одамнинг тақдирига ҳукмдор бўлмиш шаҳзодадан қизиқиб кузата бошлади: хоним унга ёқиним керак дея аҳд қилди ва бу борада ўзи истаганидан ҳам кўра кўпроқ муваффақият қозонди.

Герцогиня баланд бўйли, лекин хиёл семизроқ бир одамга рўбарў бўлди; шаҳзоданинг малла сочлари мўйлови ва узун қилиб ўстирган бакенбардларининг ранги сарой аҳлининг ишонтиришича, жуда чиройли эмиш — лекин ранги ўнгиб кетган бу соч-соқолни ҳар қандай ўзга даврада «патак» дея аталмиш ёқимсиз сўз билан сифатлашган бўларди. Унинг катта, гўштдор юзининг қоқ ўртасида деярли хотинларникига ўхшаш кичкинагина бурни қанқайиб турарди. Бироқ герцогиня шаҳзоданинг қиёфасидаги хунук томонлар фақат диққат билан тикилгандагина кўзга ташлапар экан, дея қарор қилди. Умуман олганда ҳукмдор анча ақлли ва продаси мустаҳкам одамдек кўринарди. Унинг қадди-қомати ва ўзини тутишида бирмунча улуғворлик сезиларди-ю, аммо шаҳзода суҳбатдошига айниқса салобатли бўлиб кўринишга уринганида негадир бирдан довдираб қолар ва хижолатнинг зўридан оғирлигини гоҳ у оёғи, гоҳ бу оёғига сола бошларди. Лекин шунга қарамай, Эрнесто IV одамларга амрона қарар,

ўзини жуда сино тутар, гапирганда эса салмоқдор қилиб, сўзларни жой-жойига қўйиб гапирарли.

Москва шаҳзода одамларини доим деворига Людовик XIV нинг бўй баравар портрети осылган ҳамда флоренциялик усталар ижодининг маҳсули бўлмиш чиройли қадама стол қўйилган катта кабинетда қабул қилиши тўғрисида герцогиняни огоҳлантириб қўйди. Хоним дилида ҳукмдор жуда очшқдан-очшқ тақлид қилар экан, дея қайд қилди: улугвор путки ва пингоҳи билан шаҳзода Людовик XIV га ўхшабга ҳаракат қилар, столга эса у худди портретлардаги Иосиф II га ўхшаб таяниб турарди. Герцогиняга қаратилган биринчи табрик сўзларидаи кейинноқ шаҳзода унга олийнасаб хонимларнинг имтиёзи бўлмиш *курси хуқуқидан* фойдаланиш имконини бермоқ учун дарҳол креслега ўтирди. Парма саройида қабул чоғи фақат герцогиня, графиня ҳамда испан грандларининг рафиқаларигина ўтириш ҳуқуқига эга эдилар; бошқа хонимлар эса фақат шаҳзода ёки маликанинг алоҳида таклифидан кейингина ўтиришлари мумкин эди, шу боисдан ҳам мартабалари орасидаги фарқни янада бўрттириб кўрсатмоқ учун олий ҳазратлари герцоглик унвонига эга бўлмаган хонимларини бир оз кутиб туришга мажбур қилишарди. Герцогиня хаёлан шаҳзоданинг баъзи дақиқаларда — масалан, бошини магрур орқага ташлаб, илтифот билан жилмайган кезлари — Людовик XIV га тақлид қиламан деб жуда ошириб юбораётганини қайд қилиб қўйди.

Эрпесто IV одатда Парижда эндигина расм бўлган энг янги бичимдаги фракларини кийиб юарди, — ҳар ойда унинг ўзи кўраги кўзи йўқ Париждаи шаҳзодага фрак, редингот ва шляпа юбориб туришгучи эди. Бироқ герцогиняни қабул қилган куни унинг энгил-бошида турли даврларнинг модалари гаройиб бир тарзда омухта бўлиб кетганди; Парижда тикилган фрак, калтагина қизил панталон, ипак пайпоқ ва Иосиф II портретларидан андаза олиб тикилган ва сиртига тўқа қадалган туфли — буларнинг бари жуда галатли кўринарди.

Шаҳзода қабул чоғи Сапсевеറിца хонимга илтифот кўрсатиб, назокат билан суҳбатлашди-ю, бироқ герцогиня ўзига нисбатан унча катта муруват кўрсатилмаганини яққол ҳис этди.

— Биласизми нега шундай бўлди? — дея сўради граф Москва хонимдан герцогиня қабулдан қайтиб келгач. — Милан Пармага нисбатан анча каттароқ ва гўзалроқ, шу боисдан ҳам шаҳзода пойтахтлик санамнинг ҳуснига шайдо бўлиб қолган қишлоқига ўхшаб кўринишдан кўрққан. Ҳолбуки у сизни жуда яхши кутиб олади дея умид қилгандим ва бундай умид қилишимга унинг ўзи асос берганди. Сўнгра, имоним комилки, яна бир нарсa шаҳзоданинг зардасини қайнатаяпти, — бу тўғрида сизга қандай айтишини ҳам билмайман: шаҳзода ўз саройидаги биронта ҳам хоним ҳусп бобида сизга тенг кела олмаслигига ишонч ҳосил қилибди. Ҳар қалай кеча кечқурун, уйқу олдидаи у ўзининг бош камердинери Терниче билан сирдошлик қилиб ўтириб, фақат шу тўғрида гапи-

рибди. Перниченинг эса мен билан мупосабати яхши. Назаримда сарой этикетиди кичкина бир революция бўладиганга ўхшайди... Сизга шуни айтиб қўймоғим керакки, саройда менинг бир ашаддий душманим бор. Генерал Фабио Контини дея аташади у аҳмоқчи. Умри бўйи бир кунгина урушда бўлган ва шу асосда Буюк Фридрихнинг одатларига таклид қиладиган бир тентакни тасаввур қилинг-а. Буниси ҳам етмагандек, у киши генерал Лафайет* нинг олижаноб соддалигига таҳассуб қилмоқчи бўладилар, зеро, бизда либераллар партиясининг йўлбошчиси ҳисобланадилар (ўлгурдим бунақа либераллардан!).

— Мен танийман ўша Фабио Контини,— деди герцогиня.— Биз яқинда у билан Комо кўли ёнида учрашган эдик — генерал жандармлар билан айтишиб турганди.

Шундан сўнг у графга ўша кичкина саргузашт тўғрисида ҳикоя қилиб берди. Ўша воқеа китобхонимизнинг ёдида бўлса керак.

— Бир куп эмас, бир куп, хоним, агар бу ерининг одоб қондаларини тушуниб есангиз, бизда қизлар сарой аҳлига фақат турмушга чиққанларидан кейингина таппинтирилажақларини билиб оласиз. Лекин шаҳзодапинг ватанпарварлик туйғуси шу қадар жўш уриб, у Парма шаҳрининг барча бўлак шаҳарлардан устун эканлигини исботлаганга шу қадар интиладики, гаров бойлашим мумкин, у ўша Лафайетимизнинг қизи бўлмиш ёшгина Клелия Контини саройга олиб кирмоқ учун аябатта бирон баҳона ўйлаб топади. Ўша қиз чиндан ҳам пиҳоятда соҳибжамол ва бир ҳафта бурун шаҳзода ҳукмронлик қилаётган бутун салтанатнинг бириччи гўзали дея ҳисобланиши мумкин эди. Альо ҳазратимиз тўғрисида унинг душманлари ҳикоя қиладиган даҳшатли мишмишлар Гриваттага қадар етиб борганми-йўқми, буни билмайман: елатда уни ёвуз одамхўр дея сифатлайдилар Лекин аслида эса бир вақтлар Эрнесто IVнинг бир талай майда-чуйда фазилатлари бўлгучи эди ва шунинг ҳам айтиб қўймоғим керакки, агар у Ахилл янглиг ўзига мустаҳкам бўлганида, ҳозир ҳам намунали монархлигича қоларди. Аммо бир кунини жаҳли чиқиб, феъли айпаб турган бир пайтда ва бунинг устига, Фронда* воқеаларидан сўнг орадан эллик йил ўтгач, Версаль яқинидаги ўзининг ота мерос амлокида ёшнинг янаб, ошнинг ошаб юришга журъат этган Фронданинг қандайдир қаҳрамонининг бошини танидан жудо қилишга буюрган Людовик XIV га тақлид қилиш истагида Эрнесто IV пикки либералини дорга тортишга ҳукм этибди. Янглишмасам, ўша бадбахт одамлар эҳтиёсизлик қилиб, белгилаган кунда бир-бирлариникига меҳмонга келишар ва ўтириб олиб шаҳзодапи сўкишар ҳамда фалакдан Пармага вабо йўллашни ва шу йўсинда уларни золимининг зулмидан қутқариб, ҳукмронга ажал етказишни илтижо қилишар экан. «Золими» сўзи тилга олинганни аниқ исботлаб берилган. Расп буни исён деб атаган ва ўша одамларнинг пикковини ҳам ўлимга ҳукм қилган. Айтишларича, ўшалардан бири, граф Л.нинг қатли этилишини пиҳоятда даҳшатли бўлган экан. Бу

воқеаларнинг бари менга қадар содир бўлганди. Уша машъум воқеадан буён. — дея қўшимча қилди граф говушини пасайтириб, — шаҳзода *эркак кишига мутлақо ярашмайдиган* восвос дардига мубтало бўлиб қолган. Унинг менга нисбатан илтифот кўрсатишининг ягона сабаби ҳам худди ана шу. Агар аъло ҳазратнинг ана шу восвос дарди бўлмаганида, мени аҳмоқлар ҳукм ўтказадиган ушбу саройда қўрс ва қўпол дея ҳисобланган бўларди. Тасаввур қилинг-а! Шаҳзода тўшакка ётишдан олдин ўз хоналаридagi каравотларнинг тагини текшириб чиқади ва шафқатсиз полицияни таъминлаб турмоқ учун йилига бир миллион пул сарфлайдики, бу бир миллионнинг кучи Милада тўрт миллионга тенгдир. Худди ана шу нарсa, яъни аъло ҳазратларининг дилидаги ваҳима туфайли мен ҳарбий ишлар ва молния министри бўлиб олдим; полиция эса номига менинг бошлиғим ҳисобланмиши ички ишлар министрига бўйсунди. Шу бопсдан ҳам мен бу лавозимга граф Дзурла — Контаринини тайинлашларини илтимос қилдим. Бу аҳмоқ одам шу қадар эринмаски, ўз қўли билан кунига саксон талаб расмий хат ёзади. Бугун эрталаб ундан яна бир мактуб олдим. Граф Дзурла-Контарини ҳузур қилиб унга ўз қўли билан чиқиш номери — 20715 рақамини қўйибди.

Герцогиняни Парма маликаси — доим маънос юрадиган Клара-Паолинага таништиришди. Малика эрининг ўйвани борлиги учун (хушрўйгина маркиза Вальби) ўзини ниҳоятда бахтсиз ҳисоблар ва шу бопсдан ҳам руҳсиз кайфиятда юрарди. У қотмадан келган, балад бўйли, гарчи эндиgina ўттиз олти ёшга кирган бўлса-да, эллик яшар кўринишдаги бир аёл экан. Агар хушбичим рухсорини юмалоқ ва ниҳоятда хираланиб қолган кўзларининг саросимали боқиши ҳамда маликанинг ўзига қарамай қўйгани бузиб турмаганида уни гўзал аёл дея аташ ҳам мумкин эди. У герцогиня билан шу қадар ийманиб гаплашдики, граф Москанинг саройдаги душманлари бўлмиш баъзи бировлар малика саройга таништиридаётган тортинчоқ аёлга, герцогиня эса ҳукмдор хошимга ўхшаб кўринди, дейишгача журъат этишди. Герцогиня ҳайрон бўлди ва ҳатто бу ғалати аҳволдан қандай қутулиш ҳамда ўзига муносиб ўринни эгаллаш учун нима дейишини билмай хижолатга тушди. У аслида анчагина ақлли аёл бўлмиш бояқши маликага бир оз далда бериш учун ўйлаб-ўйлаб охири ботаника тўғрисида сўз очган эди, бу нутқи бутун рисолага айланиб кетди. Малика бу илмдан анчагина хабардор бўлиб, унинг турли-туман тропик ўсимликлар гуркираб ўсиб ётган ажойиб гулхоналари бор эди. Герцогиня фақат ноқулай аҳволдан қутулишга уринди-ю, бироқ натижада малика Клара-Паолинани ўзига бутунлай ром қилиб олди. Бояқши малика қабул маросими бошида анча азоб берган ўнғайсизлик ва хижолатдан аста-секин қутулиб, ўзини шу қадар яхши ва эркин ҳис эта бошладики, барча одоб қоидаларига қарши ўлароқ ушбу биринчи қабул маросими бир соатдан мўлроқ вақтга қўзилиб кетди. Эртаси куни герцогиня турли-туман

гайриоддий ўсимликлар сотиб олишни буюрди ва барчани ўзининг ботаника шайдоси экаплигига ишонтира бошлади.

Малика кўпгина вақтини Парма архиепископи монсеньор Ландриани билан бирга ўтказарди. Анчайин аллома ва ҳатто ақлли, жуда ҳалол бу одам ўз руҳонийлик ҳуқуқига биноан фрейлина ҳамда икки мулозимаси қуршовида ўтирган маликанинг қаршисидаги қирмизи баҳмал креслода жуда ғалати кўринарди. Оппоқ сочларининг узун қилиб ўстирган бу руҳоний чол, уятчанлик бобида, чамаси, маликанинг ўзидан ҳам ўтиб тушарди; улар ҳар кун ичрашиб туришар ва ҳар гал қабулнинг бошида иккови ҳам камида чорак соат чурқ этиб огиз очмай ўтирардилар. Мулозимлардан бири, графиня Альвици бу оғир сукутни бузиб, гапни гапга қовуштириб юборишга усталиги учун ҳам маликанинг алоҳида илтифотига сазовор бўлганди.

Герцогиня саройга таништириш маросими отасиникидан ҳам бўйи баландроқ, уятчанликда эса онасидан қолишмайдиган валиаҳд шаҳзода олий ҳазратлари ҳузуридаги қабул билан якулланди. Валиаҳднинг ёши ўн олтида бўлиб, у минералогия фанига жуда қизиқарди. Герцогиняни кўргач, валиаҳд лоладек қизариб кетди ва шундай соҳибжамол хоним билан нима тўғрисида гаплашишни билмай бутунлай довдираб қолди. Навқирон шаҳзода анча келишган йиғитча эди ва бутун вақтини қўлида геологлар болғачаси билан ўрмонларда ўтказарди. Герцогиня бу унсиз қабул маросимига чек қўймоқ пиятида ўрнидан турган эди, валиаҳд шаҳзода бирдан:

— Ё тағирим, бунчалар соҳибжамол бўлмасангиз, хоним!— дея хитоб қилди.

Таширф буюрган герцогиня бу гапни у қадар одобсизликка йўймади.

Йиғирма беш ёшли жувон маркиза Бальби герцогиня Сансевина Пармага келишидан икки-уч йил бурун *итальянча гўзалликнинг* мукаммал намунаси ҳисобланарди. Ҳатто ҳозир ҳам унинг шаҳзо кўзлари жон оламан дер, танинозлиги ўзига жуда ярашиб турарди-ю, бироқ яқиндан қараганда унинг юзини майда-майда ажишлар қоплаганди. Шу боисдан ҳам маркиза ёш кўринадиган кампирга ўхшаб қолганди. Уни узоқдан, масалан, театр ложасида кўрган одамлар ҳамоп маркизани соҳибжамол дея аташар ва партерда ўтирадиган театр шинавандалари, шаҳзоданинг дидига қойил қолишарди. Шаҳзода ҳар кун кечқурун вақтини маркиза Бальбиникида ўтказар, лекин аксарият бутун кеча давомида чурқ этиб огиз очмай ўтирарди. Шу сабабдан ҳам бояқичи маркиза, шаҳзода менинг ёнимда зерикиб қоляпти, деган хаёлга бориб, ич-этини ерди. Хоним ўзини ниҳоятда оқила деб билар ва тишлари садафдек оппоқ эканлигини билгани учун ҳам доим жилмайиб турарди. Бунинг устига у маккорона табассуми билан сўзларида қапдайдир алоҳида маъно бордек қилиб кўрсатишга уринарди. Граф Моска, босиб келаётган эсногини яширини учун доим шундай жилмайиб юраверганидан унинг юзини ажиш қоплаган,

дегувчи эди. Бальби барча молия ишларига аралашарди,— под-шолик маркизага тегишли *чўталини* тўламай туриб (Пармада ана шундай нозик термин ўйлаб топишганди), ҳатто минг франклик шартнома ҳам туза олмасди. Одамларнинг гапига қараганда, Бальби Англия банкларига олти миллион франк пул қўйган эмиш, бироқ аслида унинг яқин йиллар ичида ортирган бойлиги ҳозирча фақат бир ярим миллионга етарди. Хонимнинг макр-ҳийлаларидан ўзини сақлаш ва уни измидан чиқармаслик ниятида граф Моска молия министри бўлиб олди. Маркизанинг бирдан бир нуқсони унинг қўрқув оқибатида пайдо бўлган қаттиқ хасислигига эди. *«Мен похол устида ўлиб кетаман»* — дегувчи эди у баъзан шаҳзодага. Эрнесто IV га бу гап ҳақоратдек эшитиларди. Герцогиня Бальби саройининг зар югуртирилган даҳлизда эриётган мойи қимматбаҳо мармар столга томаётган биргина янги шам ёниб тургани, салоннинг эшиклари эса малайларнинг ифлос қўллари тегавериб ифлос бўлиб кетганини кўрди.

— У мени худди ҳозир эллик франклик садақа беришларини кутаётган бир одамдек қабул қилди,— деди герцогиня ўз дўстига.

Герцогинянинг муваффақиятларига саройдаги энг қиммир аёл, граф Моска партиясининг рақиб бўлмиш партиянинг йўлбошчиси, маккора фитначи, мапхур маркиза Раверси саройидаги қабул маросими бирмунча раҳна солди. Маркиза граф Москани қулатиш пайида юрарди. Унинг дилидаги бу истак сўнги ойлар ичида айниқса жунбушга келганди: маркиза Раверси герцог Сансеверинанинг жияни эди ва у, янги герцогиня Сансеверинанинг дилрабо ҳусни мени меросдан маҳрум қилиб қўймаса эди, дея қўрқиб қолганди.

— Раверсидек бир аёлдан эҳтиёт бўлмоққа тўғри келади,— деганди граф ўз машуқасига.— Ҳеч қандай қабиҳликдан қайтмайди у. Мен ҳатто хотиним билан ҳам у ўзига Раверсининг омпаларидан бири бўлмиш кавалер Бентивольони ўйнаш қилиб олгани учун ажрашиб кетганман.

Бу нореулдан келган, қорасоч, эркакшода, уна-сурмани қалин суртиб юрадиган хоним доим эрта саҳарданоқ бутун дуру гавҳарларини тақиб олгувчи эди. У бошиданоқ ўзини герцогинянинг душмани дея эълон қилди ва Сансеверина хонимни ўз уйида қабул қилар экан, дарҳол унга қарши уруш бошлаб юборди. ***шаҳридаги герцог Сансеверинадан келаётган хатларга қараганда, у ўзининг элчилик лавозими, энг муҳими эса ниҳоят елкаси оша орден лептасини тақиб умиди пайдо бўлганидан боши осмонда эканлиги мутлақо аён эди. Шу боисдан ҳам унинг қариндош-уруглари герцог мишнатдорчилик тариқасида бойлигининг бир қисмини хотинига мерос қолдирмаса гўрга эди, дея қўрқиб қолишди. Бинобарин, у ҳозирнинг ўзидаёқ хотинини совға-саломга кўмиб ташламоқда эди. Раверси хоним бадбурушлигига қарамай саройдаги энг хушрўй йигит — граф Бальбини ўзига ўйнаш қи-

либ олганди: умуман бу аёл ниманики пият қилса, уни рўёбга чиқармай қўймасди.

Герцогинянинг уйи ниҳоятда ҳашамдор эди. Сансеверина саройи илгарӣ ҳам Пармада ўзининг ҳашамати билан ажралиб турарди. Герцог элчи қилиб тайинланганидан сўнг орден лептаси ҳақидаги ораусининг амалга ошириши анчайин аниқлашиб қолгач, уйига пардоз бериш учун катта-катта пул сарфлай бошлади; герцогиня бу ишларга раҳбарлик қилиб турди.

Граф ўшанда тўғри айтган экан: герцогиняни саройга тапиштиришганидан сўнг орадан бир неча кун ўтгач, у ерда навқирон Клелия Конти ҳам пайдо бўлди; уни канонисса этиб тайинлашди. Бу қўтилмаган илтифот графнинг нуфузига путур етказгандек эди. Ана шу зарбани бартараф қилиш учун герцогиня жамоага ўзининг янги боғини кўрсатиш баҳонасида зиёфат берди ва ўзига хос бир назокат билан байрамга Клелияни малика этиб тайинлади. У қизин Комо соҳилида орттирган ёш дугонам дея атарди. Ёнг катта шиорларда гўё тасодифандай Клелия псм-шарифининг бош ҳарфлари ёришиб турарди. Клелия байрамда бирмунча ҳаялга чўмиб ўтирди-ю, бироқ кўл яқинидаги ўша кичкина саргузаштчи мароқ билан эслаб, герцогиняга қизгин миннатдорчилик билдирди. Айтишларича, у ниҳоятда тақводор бўлиб, хонашипинликини яхши кўрар экан. «Гаров боғлашим мумкин, у шунчаки отасидан ор қилади,— дерди граф,— у жуда ақлли кўрилади». Герцогиня бу қиз билан дўстлашиб қолди. Унинг дилида Клелияга нисбатан меҳр уйғонганди, хоним ҳасадгўй бўлиб кўришини истамас, шу билан ҳам у қизни ўзининг барча сайр-томошаларига жалб этарди; умуман герцогиня графни қуршаб турган адоват руҳини қишлатмоқни ўз олдига мақсад қилиб қўйганди.

Ҳамма герцогиняга табассум билан боқарди; ногаҳоний бўрон кўтарилишидан хавфсираб, муттасил зийрак юриш лозим бўлган сарой шароити унинг завқини қўзғотарди; хонимга ўзи гўё янгидан янадай бошлагандек туюларди. У графга нисбатан дилида самимий бир меҳр ҳис этардики, бечора министр бундан боши осмонда эди. Шундай ёқимли руҳий ҳолатда юрар экан, граф шуҳратпарастликка доир барча масалаларда ўзини ниҳоятда хотиржам тутди ва герцогиня Пармага кўчиб келганидан сўнг орадан икки ой ўтмасданоқ у бош министр лавозимини ағалладики, бу мансаб соҳибига кўрсатиладиган иззат-эҳтиром опҳазратниқидан деярли қолишмасди. Графнинг ўз ҳукмдориға бўлган таъсир кучи чексиз эди. Бу нуфузнинг бир исботи Парма аҳлининг бариши лол қолдириди.

Шаҳардан ўн минутлик йўлда, унинг жануби-шарқ томонида бутун Италияда юмш чиққан машъум бир қалъа бор эди — унинг бадалданиги бир юз саксон фут келадиган улкан минораси йироқ-йироқлардан ҳам кўришиб турарди. XVI асрнинг бошларида Павел Шиниг* лабиралари бўлмиш герцог Фарнезслар томонидан Римдаги Адриан* мавзолейи шаклида қурдирилган бу миноранинг сатҳи шу қадар катта эдики, унинг юқори майдончасида

ҳатто қалъа комендантлари учун сарой ва Фарнезе минораси дея аталган янги қамоқхона ҳам қуришганди. Бу қамоқхона Рануицио-Эрнесто II нинг ўз ўғай онаси билан дон олишган катта ўғли учун бино қилинганди ва у бутун мамлакатда ўзига хос гўзаллиги билан шухрат қозонганди. Герцогиня бориб ана шу қамоқхонани кўрмоқчи бўлди! У қалъага борганида кун жуда иссиқ эди, бироқ миноранинг тепасида, ер сатҳидан анча баландликда салқин шабада эсиб турарди. Шу боисдан ҳам герцогиня у ерда бир неча соат қолиб кетди. Унинг учун Фарнезе минорасидаги барча залларнинг эшигини бажонидил очиб беришди.

Минора тепасидаги майдончада герцогиня бир маҳбуста дуч келиб қолди — бу бечора либерални уч кунда бир марта ижозат этиладиган ярим соатлик сайрга олиб чиқишганди. Пармага қайтгач, ҳали ҳукмдор саройида зарур бўлган ҳислат — сир сақлашни ўрганиб улгурмаган герцогиня ўз тарихини гапириб берган ўша маҳбус ҳақида барчага ҳикоя қила бошлади. Маркиза Раверси партияси бу гаплар шаҳзодаларнинг жаҳлини чиқаради, деган умидда герцогинянинг эҳтиётсизлиги билан қилган ҳикоясини олиб олди-да, зўр бериб овоза қилишга тутунди. Зеро Эрнесто IV ўқтин-ўқтин жазолашдан асосий мақсад — фуқаронинг дилига ваҳима солишдур, дея такрорлади.

— *Умрбод* — бу дахшатли сўз, — дегувчи эди у. — Италияда эса у одамларнинг дилига бошқа мамлакатларга қараганда кўпроқ ғулгула солади.

Шу боисдан умрида бирон марта ҳам у ҳеч кимнинг гуноҳидан ўтиб, афв этмаганди. Бироқ минорани кўздан кечирганидан сўнг орадан бир ҳафта ўтгач, герцогиня жазони юмшатиш ҳақида шаҳзода билан министр имзо чеккан фармон олди, бироқ ушбу фармонда ҳукм этилган одамнинг исми қўйилмаганди. Хобим унга қайси маҳбуснинг исмини ёзиб берса, ўша одамга мусодара қилинган бор мол-мулки қайтариб берилар ва унинг Америкага жўнаб кетмоғи учун ижозат этилардики, бояқиш у ерда умрининг охиригача озодликда яшамоғи мумкин бўларди. Герцогиня фармонга минорада суҳбатлашган ўша либералнинг исмини ёзиб берди. Бахтга қарши, у хиёл аблаҳ ва журъатсиз бир одам бўлиб чиқди: машҳур Ферранте Паллани худди ана шу либералнинг иқрори бўйича ўлим жазосига ҳукм қилишган экан.

Бундай одатдан ташқари афв этиш герцогиня Сансеверинанинг обрў-эътиборини ниҳоятда ошириб юборди. Граф Моска бахтиёрликдан боши осмонда эди, бу унинг ҳаётида ажойиб бир давр бўлиб, ушбу ҳол Фабриционинг тақдирини учун ҳал қилувчи аҳамият касб этди: у ҳамон Новара яқинидаги Романьянода яшаб, кафоратхонага бориб турар, овга чиқар, ҳеч нима ўқимас ва ўзига берилган кўрсатмага биноан аслзода бир хонимнинг кўнгилини овлаб юарди. Ана шу сўнгги эҳтиёткорлик герцогинянинг хиёл зардасини қайлатарди. Кейин граф учун яна бир поматлуб аломат ҳам бор эди: ўз дўстидан ҳеч нимани яширмай, ҳатто дилидаги

гапларини ҳам очик айтидиган герцогиня унга Фабрицио тўғрисида олдиндан ўйлаб олмай туриб, бир оғиз ҳам сўз айтмасди.

— Агар истасангиз,— деди унга бир куни граф,— мен Комо соҳилида истиқомат қилувчи мухтарам акангизга нома йўллаб, ҳурматли маркиз дель Донгони ажойиб жиянингизнинг гуноҳидан ўтишларини олтимос қилмоққа мажбур этишим мумкин,— мен ва ***дўстларим учун бу ишни рўёбга чиқармоқнинг унча қийин жойи йўқ. Агар Фабрицио—мен бунга сира шубҳа қилмайман— Милан кўчаларида отларини ўйлатиб юрган ёш такасалташлардан ақллироқ бўлса,— ўн саккиз ёшли йигит учун шу ҳам ҳаёт бўлдимиди? Бекорчилик, келгусида ҳам умрбод бекорчилик! Агар у фалакнинг гардиши билан бирор нарсага, масалан, балиқ овига сидқиқидилдан ҳавас қўйган бўлса, мен унинг бу ҳавасини ҳурмат қилишга тайёрман. Унинг гуноҳидан ўтдилар ҳам дейлик. Хўш, шундан сўнг у Миланда нима иш қилади? Англиядан оғ буюртма қилиб, маълум соатларда кўчага сайр қилгани чиқади-ю, қолган пайтда минадиган отпчалик ҳам кўрмайдиган бировта маъшуқаси билан ишратга берилади... Лекин, фармон берсангиз, мен жиянингизга шундай ҳаёт кечирмоқ учун ҳам имконият яратиб беришим мумкин.

— Мен унинг офицер бўлишини истардим.

— Бир куни келиб маълум аҳамият касб этадиган мансабнинг биринчидан, табиати жўшқинликка мойил, иккинчидан эса, Наполеонга ихлосманд экамлигини намойиш қилиб, унинг қўшинлари сафида Ватерлоо ёнида жанг қилган бир одамга ишониб топширишни ҳукмдорга ким ҳам маслаҳат берарди дейсиз? Ўзингиз ўйлаб кўринг, агар Наполеон Ватерлоо ёнида галаба қозонганида ҳаммамизнинг ҳолимиз нима кечарди? Тўғри, бизнинг либераллардан қўрқадиган жойимиз йўқ, бироқ эски сулолаларга мансуб монархлар фақат Наполеон маршалларининг қизларига уйлавларгина ҳукмдорлик қилишлари мумкин бўларди. Шундай қилиб, Фабрицио учун ҳарбийлик касби қафас ичига солиб қўйилган олмахоннинг ҳаётидай бир гап: елиб-югураверади-ю, сира ҳам олдинга силжимайди. Кейин авомдан чиққан содиқ фуқаролар хизмат поғонасида ўзида ўзиб кетаётганларини кўриб, ранжиб юради. Бизнинг давримизда ва чамаси ҳали монархлар қўрқувдан дағ-дағ титраб, ҳали диннинг мавқеи тиклашмас экан, эллик йиллар давомида ёш йигитнинг асосий фазилати унинг жўшқинликка берилмаслиги ва ақллилик балосига гирифтор бўлмаслиги ҳисобланади. Мен бир чора ўйлаб топдим, лекин у бошида сизнинг жаҳлингизни чиқаради, меннинг эса бошимни ташвишга қўяди!.. Бу аслида телбалик албатта, аммо мен сизнинг битта табассумингизни кўрмоқ учун ҳар қандай телбалик қилишга тайёрман!

— Нима гап экан ўзи?

— Гап бундай. Пармада дель Донголар аждодидан бўлиши учта архиепископ ўтган, Асканьо дель Донго, у минг олти юз...

қайси йилда мартабага ўтиргани эсимда қолмабди; Фабрицио, — минг олти юз тўқсон тўққизинчи йили ўтирган ва иккинчи Асканьо — минг етти юз қирқинчи йил мартабага эришган. Агар Фабрицио руҳоний бўлишни истаса ва бу соҳада эзгу-саховат نامойиш этса, мен уни бироқ жойга епископ, кейин эса бутун Пармага архиепископ қилиб қўяман — унгача ўз пуфизимни йўқотмасам албатта. Бу ажойиб режани амалга оширгунимизга қадар мен министр бўлиб тураманми-йўқми? — Энг катта муаммо ана шунда. Унга қадар шахзода бандаликни бажо келтириши ёки итлиги тутиб, мендан юз ўгириши мумкин. Бироқ қапча бош қотирмайлик, Фабрицио учун сизнинг помингизга муносиб ягона чора ана шу.

Улар узоқ баҳслашишди: бу режа герцогиянинг дидига унча ўтиришмаган эди.

— Фабрицио учун олий мансабга эришишнинг бошқа йўли йўқлигини менга исботлаб беринг, — дерди у.

Граф бунга исботлаб ҳам берди.

— Сиз жиянингизнинг ялтироқ мундир кийиб юра олмаслигига ачинармисиз, — дея қўшимча қилди у. — Лекин бу ўринда мен ожизлик қиламан.

Герцогиня ўйлаб кўриш учун бир ой муҳлат сўради, сўнгра хўрсинганича миnistрнинг оқилона далилу исботларига қўшилди.

— Биронта катта шахарда кеккайганича инглиз олтини ўйнатиб юриш қаёқда-ю, — дея такрорларди граф, — мен таклиф қилган насл-насабига муносиб олий мансабга эришиш қаёқда. Мен бошқа йўлини кўрмайман. Афсуски олий насаб одам на врач, на адвокат бўла олади, бизнинг асримиз — бу адвокатлар замони. Агар истасангиз, — дерди граф, — сиз жиянингизга Миланда энг бадавлат тенгдошларига ўхшаб ҳаёт кечириши учун имконият яратиб беришингиз мумкин. Унинг гуноҳидан ўтишларига муваффақ бўлгач, сиз жиянингизга ҳар йили ўн беш, йигирма, ўттиз минг франк пул бериб туришингиз мумкин: зеро, сиз ҳам, мен ҳам пул йиғмоқчи эмасмиз.

Герцогиня табиятан анчайин шухратпараст бўлиб, Фабриционинг ҳаётига бемақсад, айш-ишрат билан ўтказишни истамасди, — у яна граф таклиф қилган режа ҳақида гап очди.

— Марҳамат қилиб, бир насабга эътибор беринг, — дерди унга граф, — мен Фабрициони оддийгина киройи руҳоний қилиб қўймоқчи, эмасман. Йўқ, авваламбор у аркони давлат бўлмоғи даркор. Агар истаса, ғирт жоҳиллигича қолиши мумкин, лекин шахзода мени ҳамон ўзи учун фойдали одам ҳисоблаб, мурувватидан маҳрум қилмаса, у бари бир епископ ва архиепископ бўлади. Марҳамат, буюринг, сизнинг хоҳишингиз мен учун қонуни. Бироқ Парма бизнинг арзандамизни паст лавозимда кўрмаслиги лозим. Агар Фабрицио аввалига бу ерда оддий руҳоний бўлса, унинг бирдан кўтарилиб кетиши одамларнинг жаҳлини чиқара-

ди. Пармага у албатта бинафшаранг пайпоқ¹ кийиб, башанг эки-пажда кириб келмоғи даркор. Шунда ҳамма жиянингиз келажакда епископлик унвонига сазовор бўлажагини тушуниб қолади ва ҳеч киминг жажли чиқиб ўтирмайди. Гапимга ҳўп денг-да, Фабрициони улухиятдан сабоқ олмақ учун уч йилга Неаполга жўнатинг; диний академиядаги таътил пайтлари у майли, агар истаса, Париж билан Лондонни томоша қилиб келсин, бироқ ҳозирча унинг Пармада кўришиши мумкин эмас.

Бу сўзларни эшитиб, герцогинянинг эти жўнжикиб кетди. У дарҳол жиянининг олдига чопар юбориб, у билан Пьяченцада учрашмоқчи эканлигини ҳабар қилди. Чопар орқали каттагина пул ва зарур ижозатномалар ҳам бериб юборилгани тўғрисида гапириб ўтирмасак ҳам бўлади.

Пьяченцага биринчи бўлиб етиб келган Фабрицио герцогиняга пешвоз чиқди. У аммасини шундай жўшқин бир меҳр билан кучоқладик, герцогинянинг кўзидан дув-дув ёш оқа бошлади. Хоним бу учрашув чоғи ёнида графнинг йўқлигидан хурсанд эди, — муҳаббат риштаси уларни бир-бирига боғлаганидан буён унинг дилида бундай туйғунинг биринчи марта пайдо бўлиши эди.

Фабрицио аввалига аммасини кўриб, кўнгли пихоятда ийди-ю, лекин ўзининг келажакги ҳақида герцогиня тузиб қўйган режаларини эшитиб, дили сиёҳ бўлди: йиғит ўзининг Ватерлоога қочиб воқеаси босди-босди бўлгач, ҳарбий хизматга киришни орзу қилиб юрарди. Герцогиня бир жиҳатдан жуда хурсанд бўлди ва унинг жияни ҳақидаги романтик тасаввури янада кучайди: Фабрицио Италиянинг катта шаҳарларидан биронтасида кунини қаҳвахоналарда ўтказадиган бекорчиларга ўхшаб яшайдан қатъиян беш тортиди.

— Ўзинг бир ўйлаб кўргин-а, Флоренциядаги Корсо кўчасида ёки Неаполда от ўйнатиб юрасан, — дерди унга герцогиня. — Тагингда зотли инглиз оти, кечқурунлари эса — каретада, киборлар даврасига бориш; шинам жиҳозланган квартира ва ҳоказо ва ҳоказо...

Аёл ушбу нохуш бахтни завқ билан тасвирлар экан, Фабрицио бундай ҳаётни ижирганиб рад этаётганини кўриб турарди. «У — ҳақиқий ҳахрамон», — дея ўйларди хоним.

— Хўш, ўй ил ана шундай боғам ҳаёт кечиргандан сўнг нимага эришаману ким бўлиб қоламан? — деди Фабрицио. — Ўрта яшар кишига айланаман-да, эндигина киборлар даврасига атак-чочак кириб келаётган, мен каби зотдор инглиз отини ги-жинглатувчи ҳар қандай хушрўй ўспиринга ўрин бўшатмоққа мажбур бўламан.

¹ Италияда аркони давлатлар қўллаб-қувватлайдиган ёки диний маълумоти бўлган йиғитларни *прелат* ва *монсиньор* дея улуглашади (бу ҳали епископ дегани эмас) ва улар бинафшаранг пайпоқ кийиб юришади. Монсиньор бўлмоқ учун руҳонийлик унвонини олиш шарт эмас, бинафшаранг пайпоқни ечиб ташлаб, бемалол уйланавериб мумкин. (*Муаллифнинг изоҳи.*)

Аввалига Фабрицио, ундан кўра Нью-Йоркка жўнаб, Америка фуқароси, республика солдати бўлганим маъқул, дея ғазаб билан руҳонийлик мартабасини ҳам рад этди.

— У ҳолда жуда ҳам катта хато қиласан! У ерда ҳам бари бир жанг қилишини тўғри келмайди ва сени яна ўша қаҳвахона пинавандаларининг ҳаёти кутади, фақат унда на назокат, на музика, на муҳаббат бўлади,— дея эътироз билдирди герцогиня.— Гапимга ишонавер, Америкада сен ҳам, мен ҳам сиқилиб ўлардик.

У жиянига Америкада одамлар ёлғиз бир илоҳ — долларга сиғишиларини, бундан ташқари, у ерда сайлов пайти ўз овозлари билан ҳамма нарсани ҳал қилувчи раста дўкондорлари ва ҳунармандларнинг кўнглига қараб иш қилиш кераклигини тушунтириб берди. Сўнгра улар яна руҳонийлик мартабаси хусусига қайтишди.

— Жаҳл қилгандан кўра,— деди герцогиня,— граф сендан нима талаб қилаётганини яхшилаб тушуниб ол. Ҳеч ким сени аббат Блапес каби қандайдир ночор руҳоний бўласан деяётгани йўқ. Аждодларинг Парма архиепископлари бўлишганини бир эслагин-да, шажарамиз иловасида келтирилган уларнинг ҳаёти тўғрисидаги хотираларни ўқиб кўр. Шундай олийнасаб зот аввало акобир, олижаноб ва саховатли адолатпарвар бўлмоғи даркор. Унинг пешонасига азалданоқ ўз табақасининг раҳнамоларида бири бўлмоқ битилган. Сен умринг давомида бир мартагина қувлик қилмоғинг керак бўлади. Ўшанда ҳам шайхонда муҳим мақсад тақозо этади бун.

— Шундай қилиб, менинг барча орзуларим чипакка чиқди,— деди Фабрицио ва чуқур хўрсиниб қўйди.— Нақадар шафқатсиз қурбонлик бу! Очигини айтсам, мен илгари мустабид ҳокимлар ўз фойдалари учун йўналтиришлари мумкин бўлган ташаббус ва заковатдек фазилатлардан шунчалар даҳшатга тушадилар деб ўйламагандим.

— Ўйлаб кўр, биронта даъват ёки юрак амри завқи баланд одамни курашга жалб этиши ва шунда у бутун умри хизмат қилиб келган кимсаларига қарши чиқиши мумкин.

— Завқи баланд дейсизми?— қайта сўради Фабрицио.— Завқим баланд одам бўлдимми ҳали? Ҳалати айбнома-ку. Ҳатто севишга ҳам қодир эмасман ахир.

— Наҳотки?— дея хитоб қилди герцогиня.

— Ҳа-да. Агар биронта олийнасаб ва тақводор соҳибжамолага жазманилик қилпи шарафига муяссар бўлсам, ўша хошим ҳақида фақат унга қўзим тушгандагина ўйлайман.

Бундай эътироф герцогиняга кучли таъсир қилди.

— Менга бир ой муҳлат бер,— деди Фабрицио,— Новарада С*** хошим ва,— яна ҳам мушкулроғи,— барча хом ҳаёлларим, бутун орзу-умидларим билан видолашмоғим керак. Волидамга хат ёзмаи-да, Лаго Маджоренинг Пьемонт соҳилидаги Бельджиратега келиб, мен билан учрашишни илтимос қиламан. Сўн-

ра бугунги суҳбатимиздан роппа-расо бир ой кейин пинҳона Пармага келаман.

— Асло ундай қила кўрма!— деди қизишиб герцогиня: у Фабрицио билан учрашган пайти граф Москанинг ёнида бўлишини сира ҳам истамас эди.

Улар иккинчи бор Пьяченцада учрашиди. Бу гал герцогиня қаттиқ ташвишга тушиб қолганди: саройда алғов-далғов кўгарилган бўлиб, маркиза Раверсининг партияси деярли тантана қила бошлаганди; Пармадаги граф Москанинг ўрнини *либерал* дея аталмиш ўша партиянинг бошлиғи — генерал Фабио Конти эгаллаши ҳам эҳтимолдан холи эмасди; генерал кун сайин шаҳзоданинг арзандасига айланиб бормокда эди. Улар яна Фабриционинг келажagini ҳар жиҳатдан муҳокама қилишди ва ҳатто графнинг қудратли ёрдамидан маҳрум бўлган тақдирда ҳам қандай йўл тутмоқ кераклиги тўғрисида ўйлаб олишди.

— Шундай қилиб, уч йил умримни Неаполь диний академиясида ўтказар эканман!— дея хитоб қилди Фабрицио.— Ҳамонки мен аввало ёш акобир бўлмоғим керак бўлиб, сен менга мўмин семинарист сифатида зерикарли ҳаёт кечирishга мажбур қилар экансан, бунинг унча қўрқинчли жойи йўқ кўринади,— ҳар қалай Ромањьянодагичалик сиқилмасам керак. У ердаги «киборлар жамияти» мени яacobинчи дея ҳисоблай бошлайди. Тасаввур қил-а, қувғинда мен бир нарсани кашф этдим: маълум бўлишича, мен бирт саводсиз бўлиб, ҳатто лотин тили ва имло соҳасида ҳам кўп нарсаларни билмас эканман. Мен Новарада маълумотимни қандай қилиб ошириш тўғрисида режалар ҳам тузиб қўйгандим. Яхши, Неаполда улўҳиятни жон-дилим билан ўрганаман — бу анча мураккаб фап.

Жиянининг бу сўзларидан герцогинянинг боши осмонга етди.

— Агар граф билан бизни қувиб юборишса,— деди у,— Неаполга сени кўргани борамиз. Лекин ҳозирча сен рўй бериши эҳтимоли бор ўзгаришларга қадар бинафшаранг пайпоқ кийиб юришга рози экансан, граф,— у эса ҳозирги Италияни жуда яхши билади,— сенга манави гапни айтиб қўймоғимни илтимос қилди: сенга ўқитишадиган нарсаларга ишонишинг ҳам, ишонмаслигинг ҳам мумкин, бироқ *ҳеч қачон эътироз билдирмаслигинг даркор*. Сен ўзингни картада вист ўйинини ўрганаётганман дея тасаввур қил, шу ўйиннинг қоидаларига қарши эътироз билдирмайсан-ку ахир? Мен графга сенинг тақводорлигингни айтдим, буни эшитиб у жуда хурсанд бўлди,— зеро фоний дунёда ҳам, боқий дунёда ҳам бунинг фойдаси бор. Лекин тангрига имон келтирган тақдирингда ҳам меъёрдан ошмаслигинг: Вольтер, Дидро, Реналь* ва икки палаталик ҳукуматнинг даракчилари бўлиш яна бошқа телба французлар ҳақида даҳшатга тушиб гапирмаслигинг керак. Уларнинг номларини камроқ тилга ол, эслашга тўғри келган тақдирда ҳам ўша жаноблар тўғрисида хотиржам истеҳзоли оҳангда гапир,— уларнинг ақидалари аллақачон инкор этилган, барча хуружлари тамоми аҳамиятини

йўқотган. Академияда сенга айтишадиган барча гапларга сўзсиз ишонавер. Единида бўлсин, у ерда ҳар қандай эътирозингни оқизмай-томизмай ёзиб оладиган одамлар топилиб қолади; агар ақл билан амалга оширсанг, биронта ишқий можарони кечирип-лари мумкин, лекин шубҳаю гумонингни сира кечиришмайди,— ёш ўтинин билан севги эътирослари сўниб боради-ю, бирок шаккоклик ўсаверади. Ҳатто кафорат пайти ҳам шу гапни унутма. Сенга Неаполь архиепископи — кардиналнинг ишончли одами бўлмиш епископга тавсиянома ёзиб беришади; Францияга қилган саёҳатинг ва ўн саккизинчи июнь кунин Ватерлоо яқинида бўлганингни ёлғиз ўша одамгагина ҳикоя қилиб беришинг мумкин. Лекин ҳатто ўшанга ҳам ҳаммасини мухтасар гапир. Бошингдан ўтказган саргузаштларингни аҳамиятсиз қилиб кўрсатишга урин, ҳуллас, кейинчалик, яширибсан-да, дея таъна қилмасликлари учун қанча лозим бўлса, шунча гапни айт. Ўшанда жуда ёш эдинг ахир!

Бундан ташқари, граф сенга яна манави гапни айтиб қўймоқчи илтимос қилди: агар миянгда инкор қилиб бўлмас далил, бутун суҳбат мавзусини батамом ўзгартириб юборадиган ажойиб фикр келиб қолган тақдирда ҳам ақлингни кўз-кўз қилишдан ўзингни тийиб, индамай туравер! Фаросатли одамлар ақлли экаплогининг кўзингдан ҳам билиб олишаверади. Епископ бўлиб олганингдан кейин ақлингни паноийиш этишга улгурасан ҳали.

Фабрицио Неаполга аммаси юборган тўрт нафар милапник хизматкорлар билан одмиггина экипажда кириб борди. Академиядаги бир йиллик таҳсилдан сўнг ҳеч ким уни худо ақлли қилиб иратган йигитлар сирасига қўшмади — ҳамма уни тиришқоқ, қўли очиқ, лекин бир оз енгилтакроқ аслзода йигит, дея ҳисобларди.

Фабрицио анчайин қувончли ўтказган ана шу бир йил герцогиня учун жуда ташвишли бўлди. Граф уч-тўрт марта нақ ҳалокат ёқасига бориб қайтди; тез-тез тоби қочиб тургани туфайли шаҳзода илгаригидан ҳам қўрқоқ бўлиб қолганди ва графни ишдан бўшатиб, ўша жирканч хунрезлик учун бутун айбни унга юклашдан тоймасди. Ҳолбуки бу жиноят ҳали граф бош министр этиб тайинланишидан илгари содир бўлганди. Шаҳзоданинг ҳақиқий арзандаси Рассе бўлиб, ҳоким сира ҳам унда ажрашил истамасди. Графга қутқу солаётган хатар герцогинянинг қалбиди унга нисбатан чуқур меҳр-оқибат уйғотди; у Фабрицио тўғрисида бошқа ўйламай қўйди. Графнинг эҳтимолдан ҳоли бўлмаган истетьфосини муносиб бир баҳона билан ниқоблаш учун хопим бирдан Парманинг бутун Ломбардиядагидек хиёл рутубатли иқлими соғлиғимга ёмон таъсир қияпти, деган қарорга келди. Ниҳоят, бир неча бор ғазабга учраган ва бош министр бўлишига қарамай уч ҳафталаб шаҳзоданинг қабулига киролмай юрган граф Москапинг қўли баланд келди-ю, либерал дея ном чиқарган генерал Фабио Контини Рассе ҳукм қилган либерал-

лар қамаладиган қалъага комендант этиб тайинлашларига эришди.

— Агар Контти маҳбусларга нисбатан кўнгилчанлик қилса,— дерди граф ўз маҳбубасига,— ўз сиёсий қарашлари йўлида комендантлик бурчини унутган яқобинчи сифатида шаҳзоданинг газабига йўлиқади. Мабодо шафқатсиз ва қаттиққўл бўлса,— назаримда, унинг шунга мойиллиги бор,— генерал либераллар партиясига ортиқ бошчилик қилолмайди ва у биронта яқин одами қалъага ҳибс этилган барча оишаларнинг нафратига дучор бўлади. У бандан бечора шаҳзоданинг ҳурматиини жойига қўйишга уста, керак бўлса, вазиятга қараб кийимини кунига тўрт марта лаб алмаштириши мумкин, мулозиматини ўрнига қўяди, бироқ мушкул аҳволга тушса, йўлини топинга ақли етмайди ва албатта ўзини абгор қилади. Ҳар қалай менга тенг келолмайди у.

Генерал Конттининг комендант қилиб тайинлашганларининг эртаси кунини (шу билан ҳукумат инқирози тугади) Пармада ашаддий ҳокими мутлақлик йўналишида газета нашр этилажағи маълум бўлди.

— Қанчадан-қанча пизоларга сабаб бўлади бундай газета!— деди герцогиня.

— Нима қилибди! Бу ишни жуда яхши ўйлаб топдим,— деди жавобан кулиб граф.— Бора-бора газета раҳбарлигини мендан ашаддий ҳокими мутлоқчилар тартиб олишади,— бу шун мен ис-тамаган ҳолда содир бўлади албатта. Редакторларга яхшигиназ маош белгилан ҳақида буйруқ бериб қўйдим. Ҳар томондан бу мансабларга даъвогарлар чиқаверади. Бу иш икки ойча вақти-мизни олади, қарабсизки, бу орада менга қутқу солган хавф-хатар ҳамманинг эсидан чиқиб кетади. Нуфузли зотлардан ҳозир-нинг ўзида П. ва Д. жаноблар бу лавозимга ўз номзодларини қўйишди.

— Аммо ўша газетангизда бемаъни гапларни ёзишди!

— Ўзим ҳам шунга умид қилмаман,— дея эътироз билдирди граф.— Шаҳзода ҳар кунини эрталаб уни мутолаа қилади ва менинг қарашларимга қойил қолади,— мен бу газетанинг асосчисиман ахир. У баъзи майда-чуйда гапларни маъқуллайди, баъзиларини қоралайди, қарабсизки у ишга бағишлайдиган вақтнинг икки соати шун йўсинда ўтиб кетади. Газета одамларнинг порозили-гига сабаб бўлади, албатта, бироқ жиддий шикоятлар тушадиган пайтга қадар,— яъни саккиз-ўн ойдан кейин у бутунлай ўша ашаддий ҳокими мутлоқчиларнинг қўлига ўтган бўлади. Жавобни ўшалар беради. Бу партия менга халал беряпти, уларнинг газеталарига қарши чиқаман. Лекин битта бўлса-да одамни дор-га осилишга ҳукм қилгандап кўра бирт бемаъни гапларни ёзган маъқулроқ. Расмий газетада бемаъни гап босилиб чиққанидан икки йил кейин, уни ким ҳам эсларди дейсиз? Аммо дорга осил-ган одамнинг ўғиллари ва қариндош-уруелари мендан бир умр нафратлагиб юришади. Бу нафрат мендан кейин ҳам йўқолмай-ди ва эҳтимол менинг умримни қисқартиради ҳам.

Герцогиня доим бирор нарасага ҳавас қўйиб, доим фаол ҳаракат қилишни истар, бекорчилиқни ёқтирмас, заковат бобида эса Парманинг бутун сарой аҳлидан ҳам устулик қиларди-ю, бироқ фитналарда муваффақият қозонмоқ учун унда сабр-тоқат ва совуққонлик етишмасди. Лекин шунга қарамай, у саройдаги турли партиялар ўртасидаги курашни ниҳоятда қунт билан кузатар ва ҳатто шаҳзоданинг кўзида маълум қадар пуфузга эга бўла бошлаганди. Иззат-эҳтиромда бўлган, бироқ алмисоқдан қолган одоб қоидалари билан чеклаб қўйилган ҳукмронлик қилувчи малика Клара-Паолина ўзини дунёдаги энг бахтсиз аёл дея ҳисобларди. Герцогиня Сансеверина унинг кўнглини кўтаришга ва маликани, ўзингиз ўйлаганчалик бахтсиз эмассиз, дея ишонтирмоққа қарор қилди. Шуни ҳам айтиб қўймоқ керакки, шаҳзода хотини билан кунига фақат ярим соат, ўшанда ҳам тушлик пайти учрашар, баъзида эса унга ҳафталаб ҳам бир оғиз сўз айтмасди. Сансеверина хоним бу муносабатни ўзгартишга аҳд қилди; у шаҳзоданинг юрак чигилини ёзишга тутунди. Бинобарин, у ўзини бутунлай мустақил тута билар ва шу боисдан ҳам бу борада муваффақият қозонарди. Герцогиня ҳатто ўзи истамаса ҳам Парма саройидаги гиж-гиж аҳмоқларнинг пафсоиниятига тегмай туролмасди. Хоним эса уларни мутлақо аямас, шунинг учун ҳам сарой ювиндихўрларининг — одатда даромали беш мингга ҳам етмайдиган ва заволи етган турли граф ва маркизларнинг уни кўргани кўзи йўқ эди. Герцогиня бу ҳолини бирипчи кунданоқ пайқаб қолди ва фақат шаҳзода билан ўз ўғли — валиаҳд шаҳзодага таъсири чексиз бўлган маликанинг кўнглини олишга ҳаракат қила бошлади. Хоним Эрнесто IV ни доно суҳбатлари орқали ўзига ром қила билар ва ҳукмдор унинг ҳар бир сўзига диққат билан қулоқ солишидан фойдаланиб, саройдаги душманларининг устидан моҳирона кула бошларди. Рассининг гижтижклаши билан бемаъни ишлар қилиб қўйган шаҳзода, — қоп тўкиб қилинган бемаъниликларни эса сира тузатиб бўлмайди, — ўқтин-ўқгин қўрқувдан даг-даг титраб юрар, кўнроқ эса зериккиш ва ҳасаддан диққат бўлиб ўтирарди; унинг ҳаётини қувончли деб бўлмасди, шу боисдан ҳам у бошқаларнинг хурсандчилиқ қилаётганини кўрса, қаттиқ сиқила бошларди; ўзгаларнинг қувончи ғазабини кўзитарди. «Муҳаббатимизни нишҳон тутмоғимиз керак» — деди герцогиня ўз дўстига. Шундан сўнг хоним шаҳзодага, гарчи графни ҳамон жуда яхши одам деб ҳисобласа-да, ундап анча кўнгли совуганини шаъма қилди.

Ушбу кашфийетдан ҳазрати олийларининг бутун бир кун давомида боши осмонга етиб юрди. Герцогиня гоҳ-гоҳ гап орасида аслида ўзи ҳали яхши билмайдиган Италия бўйлаб саёҳатга чиқмоқ, Неаполь, Флоренция, Рим шаҳарларини томоша қилмоқ ниятида ҳар йили «бир печа ойга таътилга чиқмоқчи» эканлигини айтиб қўярди. Шаҳзода эса биронта одам унинг пойтахтини тарк этмоқчи эканлигини эшитса, қаттиқ ранжирди, — унинг

энг позик жойи ҳам ана шу эди; ўз давлатининг пойтахтига ҳурматсизлик бўлиб кўринадиган ҳар қандай ишдан унинг дили ўртапарди. У ўз ҳукми билан Сансевичина хонимши шаҳарда қолдира олмаслигини тушунарди. Пармада эса ҳусн ва оқилалик бобида Сансевичина хонимнинг олдига тушадиган аёл йўқ эди. Ақл бовар қилмайдиган бир ҳол — италийнларга хос ялқовликка қарамай, унинг пайшанбаликларига чор атрофдаги барча пармалик асждодалар ёширилиб келишарди; унинг қабул кунлари ҳақиқий байрамга айланиб қолганди; ҳар гал герцогиния биронта ялғи ва мароқли эрмак ўйлаб топгувчи эди. Шаҳзода унинг пайшанбаликларидан биронтасига боришни жуда ҳам истарди. Лекин бу ишга у қандай қилиб журъат этсип? Оддий авомга ўхшаб ўз фуқаросининг уйига кириб бораверсинми! Унинг отаси ҳам, ўзи ҳам бирон марта бўлсин одоб қоидаларини бундай бузишмаган эди.

Пайшанба кунларидан бирида ёмғир ёғиб, совуқ тушди; шаҳзода кечқурун сарой олдигаги тош терилган майдондан гилдиракларнинг тақа-туқини эшитиб турарди, кареталар Сансевичина саройи томон ўтиб бормоқда эди. Шаҳзодага алам қилди: бошқалар кўнгил очишяпти, хурсандчилик қилишга ҳар қандай фуқарога қараганда кўпроқ ҳуқуқи бўлган ҳокими мутлақ эса юраги ёригудай сиқилиб ўтирибди! У кўпгироқ чалиб, адъютантини чақирди, — аъло ҳазрат саройидан Сансевичина саройи томон олиб борадиган йўлга зудлик билан ишопчли айгоқчилардан ўп-ўн бештасини қўйиб чиқмоқ лозим бўларди. Деярли бир соатча кутишга тўғри келди. Бу бир соат унга бир асрдек туюлди ва шаҳзода бу орада бир неча бор ҳар қандай эҳтиёткорлигини унутиб, ғалимларнинг хашжари тўғрисида ўйлаб ўтирмай кўчага чиқиб кетсаммикин, деган хаёлга ҳам борди; ниҳоят у Сансевичина хонимнинг катта меҳмонхонасига кириб борди. Агар бу меҳмонхонада чақмоқ чақнаганида ҳам одамлар камроқ саросимага тушган бўлишарди. Шаҳзода чароғон хоналардан ўтиб борар экан, у ерлардаги ғала-говур ва ўйин-кулги бир зумда тиниб, довдираб қолган одамлар унга анграйиб қараб туришарди. Сарой аҳли жуда эсанкираб қолганди, фақат герцогиниягина сира ажабланмагандек кўринди. Ниҳоят меҳмонлар эс-ҳушини йиғиб олишгач, биринчи навбатда муҳим бир масалани муҳокама қила бошлашди: ҳукмдорнинг келиши ҳақида герцогинияни огоҳлантиришганимкин ёки бу ташриф йиғилган барча одамлар қатори унинг учун ҳам қутилмаган бир ҳол бўлдимми?

Шаҳзода бу ерда вақтинчи жуда кўнгилли ўтказди, зиёфат эса кичик бир воқеа билан якунлалдики, бу ҳол муҳтарам китобхонага герцогиниянинг нақадар кўнгли очиклиги, шу билан бирга у сафарга жўнамоқчилиги ҳақида устомонлик билан шайма қилиб, нақадар чексиз ҳокимиятга эришгани тўғрисида далолат бериши мумкин.

Сансевичина хоним хайрлаша туриб ҳар хил пазокатли сўзлар айтган шаҳзодани кузатар экан, қутилмаганда миясига ке-

либ қолган бир фикрни худди оддий бир гапдек баён этмоққа журъат қилди.

— Ҳазрати олийлари, агар сиз ҳозир илтифот билан менга айтган назокатли сўзларни маликага айтиб, қувонтирганингизда, мени ҳуснимга тасанно ўқиганингиздан ҳам кўпроқ бахтиёр қилган бўлур эдингиз. Чин сўзим, малика бугун сиз каминага кўрсатган мурувватингиз туфайли менга ёмон қарашини сира ҳам истамас эдим.

Шаҳзода унга қаттиқ тикилиб қаради-да, жавобан қуруқ-қина оҳангда:

— Ўйлашимча, мен истаган жойимга бораверишим мумкин,— деди.

Герцогиня қизариб кетди.

— Мен фақат ҳазрати олийларини ортиқча ташвишдан халос этмоқчи эдим, зеро ушбу пайшанбадаги йиғиним сўнггиси бўлади: бирмунча вақт Болонья ёки Флоренцияга сафар қилмоқчиман.

Герцогиня меҳмонхонага қайтиб кирганида барча, энди у ҳукмдорнинг чексиз илтифотини қозонди, дея ҳисоблай бошладди, аслида эса у ҳали Пармада ҳеч ким ва ҳеч қачон юрак ютиб қилолмаган ишни қилишга журъат этганди. Хоним графни имо қилиб чақирган эди, у картада вист ўйнаб ўтирган жойидан туриб, герцогинянинг ортидан мўъжазгина чароғон меҳмонхонага кирди. У ерда ҳеч ким йўқ эди.

— Сиз жуда ботирлик қилиб юбордингиз,— деди у герцогиняга,— мен сизга бу ишни маслаҳат бермаган бўлардим. Лекин оташин севги ҳукмронлик қиладиган қалбда,— дея қўшимча қилди у кулиб,— бахт туйғуси муҳаббатни янада кучайтириб юборар экан. Агар сиз эртага эрталаб жўнасангиз, мен ортигиздан кечқурун йўлга чиқаман. Бундай тўхталиб қолишимга молия министрлигини тошпириш зарурати сабаб бўлади холос,— бир вақтлар тентаклик қилиб шу дардисар ишни ҳам зиммамга олган эдим; лекин пухта ишланса, ҳар қандай ғазнахонанинг кассасини тўрт соат ичида тошпириб юбориш мумкин. Қани, юринг, меҳмонлар олдига чиқайлик-да, азизам, сира тортишиб ўтирмай министрлик гаптини сурайлик,— ахир бу биз Пармада кўрсатаётган сўнгги томоша бўлиши мумкин. Агар ўша зўравонимиз ўзини ҳақоратланган деб ҳисобласа, ҳеч қандай қабиҳликдан қайтмайди,— буни у танобини тортиб қўйиш, дея атайди. Меҳмонлар тарқалишгач, тунда эшикни қандай ёпиб олишингиз тўғрисида гаплашиб оламиз, лекин, менимча, энг яхшиси, По дарёсининг соҳилидаги Сакка амлокингизга жўнаганингиз маъқул,— бахтимизга, у ердан Австрия чегарасига қадар ярим соатлигига йўл холос.

Герцогинянинг муҳаббати ва гурури учун бу ниҳоятда фароғатли дақиқа бўлди; у графга қараб, кўзларида ёш қалқиди. Бу одам уни деб атрофида лаганбардорлар гирдиқапалак бўладиган қудратли миистрлик лавозимидан, деярли ҳукмронлар-

никига тенг келадиган иззат-икромдан воз кечяпти ахир. Шундан сўнг у бахтиёрликдан кўзлари порлаб, меҳмонхонага чиқди. Барча меҳмонлар унинг атрофида парвона бўла бошлашди.

— Бахт герцогиняни нақадад ўзгартириб юборибди-я,— дея ивир-шивир қилишарди ўзаро аъёнлар.— Уни таниб бўлмай қолбди. Ниҳоят ўзини ҳаммадан юқори қўядиган бу такаббур хоним бугун опҳазрат кўрсатган чексиз мурувватнинг қадрига етмоқчи дотим топибди.

Кечанинг охирида граф хонимнинг ёнига келди.

— Сизга бир гапни айтиб қўймоғим керак,— деди у.

Герцогиняни қуриаб турган меҳмонлар шу заҳоти чет-четга тарқаб кетишди.

— Саройга қайтгач,— дея давом этди граф,— шаҳзода хотинига унинг олдига кирмоқчи эканлиги тўғрисида хабар қилмоқчи буюрибди. Маликанинг нақадад ҳайратга тушганини бир тасаввур қилинг-а! «Сизга бугун Сансеверинаникида кечани қанчалар кўнгилли ўтказганимни гапириб бермоқ учун келдим,— дебди у маликага.— Герцогиня сизга дуд босган эски саройнинг энди қандай қайта пардозлаганини батафсил гапириб беришимни илтимос қилганди». Сўнгра шаҳзода креслога ўтириб олиб, ҳамма меҳмонхоналарингизни тасвирлаб бера бошлабди. У хотинининг олдига йигирма беш минутдан кўпроқ ўтирибди. Малика қувончининг зўридан йиғлаб юборибди ва шунча ақлли бўлишига қарамай, ҳазрати олийларининг самимий оҳангда гашираётган гапларига жавобан бир оғиз ҳам сўз топа олмабди.

Шаҳзода тўғрисида италий либераллари нима дейишса дейишаверсину лекин у кўп ҳам ёвуз одам эмасди. Тўғри, алчагина либералларин қамоққа ташлашни буюрганди, бироқ бу ишни қўрққанидан қилганди ва гўё баъзи кўнгилсиз хотираларини юмшатмоқчи бўлгандек дам-бадам: «У келиб сени ўлдирмоғини кутиб ўтиргандан кўра, иблисини ўзинг ўлдирганинг маъқул»,— дея такрорларди.

Биз ҳикоя қилган ўша «пайшанбалик»нинг эртаси куни шаҳзоданинг кайфияти жуда яхши эди, зеро у иккита сароб иш қилганди: герцогинянинг уйида меҳмон бўлган ва хотини билан суҳбатлашганди. Тушлик маҳали у яна маликага уч-тўрт оғиз илиқ сўз айтишни лозим кўрди,— хуллаас Сансевериния хонимнинг «пайшанбалик» лари саройда хонаки тўнтарини ясаган бўлиб, бу ҳол бутун Пармада шов-шув кўтарилишига олиб келганди. Раверси хоним даҳшатга тушди, герцогиня эса икки ҳисса кўпроқ қувонмоқда эди: у ўз маҳбуби учун фойдали иш қилди ва шу билан бирга граф уни илгаригидан ҳам кўпроқ севишига ишонч ҳосил этди.

— Буни қарангки, бу ишларнинг бари бехосдан миямга келиб қолган бир фикр туфайли содир бўлди,— дерди у графга.— Турган гап, Рим ёки Неаполда мен эркинроқ бўлардим, аммо у ерларда бундай қизиқарли ўйин топа олармидим? Йўқ, албатта! Бунинг устига сиз, азизим граф, мени бахтиёр қилибсиз.

Биз ҳикоя қилганга ўхшаш сарой фитналарининг икир-ч-кирлари нейинги тўрт йил тарихида ҳам анча катта ўрин эгаллади. Ҳар баҳор маркиза дель Донго Пармага ёнида иккала қизи билан келар ва якки ой давомида Сансеверина саройи ҳамда По соҳилидаги Сакка амлокида меҳмон бўларди; бу учрашувлар аксарият қувончли ўтар ва улар Фабрицио тўғрисида кўп гапир-ишарди; бироқ ана шу тўрт йил ичида граф унинг Пармага келишига бирон марта ҳам рухсат бермади. Герцогиня билан граф бу орада баъзан Фабриционинг ўйламасдан қилган шўхликларини босди-босди қилиб юборишга ҳам мажбур бўлдилар, лекин умуман олганда Фабрицио энди ўзини анча боақл тутар, берилган кўрсатмаларга амал қилар ва чиндан ҳам улуҳиятдан сабоқ олаётган, аммо мўмин-қобил руҳонийлик намунаси бўлишни хаёлига ҳам келтирмайдиган акобир йигит бўлиб кўринарди. Неаполда у антик давр осори атиқаларини ўрганишга қаттиқ берилиб кетди ва кавлаш ишлари билан шугуллана бошлади, унинг бу ҳаваси дилидаги отга ишқибозлигини деярли сиқиб чиқарди. У ҳатто Мизендаги* кавлаш ишларини давом эттириш учун инглиз зот тулпорларини ҳам сотиб юборди. Мизенда эса император Тиберийнинг ёш пайти тасвирланган бюстини кавлаб топди. Антик давр ёдгорликлари орасида дурдоналардан бири бўлиб қолган бу топилма унинг Неаполда кечган ҳаётидаги энг катта қувонч бўлди. Фабрицио беҳад юксак кайфиятли йигит эди, шу боисдан ҳам у тенгдошларига таҳассуб қилмас, масалан, ўзининг ишқий моҳароларига унча катта эътибор бермас эди. Турган гап, унинг маъшуқалари кўп эди, бироқ уларнинг ҳаммаси Фабриционинг ҳаётида ҳеч қандай из қолдирмас, шу боисдан ҳам у ёшлигига қарамай, севги нима эканлигини мутлақо билмайди, деса бўларди; лекин худди шунинг учун ҳам Фабриционинг ўзини кўпроқ севишарди. Унинг ўта совуққонлик билан ҳаракат қилишига ҳеч нима халал бермасди,— унинг учун ҳамма гўзал ва ёш аёллар бир қолинда кўринар, шунинг учун ҳам ҳар бир ишқий моҳаро олдингисидан фақат янгиллик жозибаси билангина устун турарди. Йигитнинг Неаполда гаҳсил кўришининг сўнгги йили шаҳарда донг чикқан гўзаллардан бири уни деб жуда кўп телбаликлар қилди; аввалига бу ҳол унга эрмак бўлди, келип эса қаттиқ жонига тегди, шу боисдан у фариштаваш герцогиня д'А*** нинг хира муҳаббатидан қутулиш учун ҳам бу шаҳарни тарк этаётганидан хурсанд эди. 1821 йили Фабрицио битириш имтиҳонларни муваффақиятли топ-ишарди; унинг «устози», яъни маъгулотлар раҳбари хот билан тақдирланди. Шундан сўнг Фабрицио ниҳоят ўзи таърифини жуда кўп эшитган Пармани кўрини иштиёқида йўлга тушди. Энди уни «монсињор» дея аташар ва Фабрицио тўртта от қўшилган каретада кетиб борарди; бироқ сўнгги бекатда у каретага фақат ик-кита от қўшилиши буюрди ва шаҳарга кириб боргач, Сан-Джо-

ваниш черкови олдида тўхташни илтимос қилди,— унинг аждоди, лотинча «Шаржара»нинг муаллифи — архиепископ Асканьо дель Донгопинг ҳашамдор сағанаси шу ерда жойлашганди. Фабрицио сағана олдида ибодат қилди-да, уни бир печа қундан кейин келади, дея қутаётган герцогинянинг саройи томон пиёда равона бўлди. Герцогинянинг меҳмонхонасида бир талай одам бор экан, лекин тез орада ҳамма тарқалиб кетди-ю, улар ёлғиз қолинди.

— Хўш, мендан хурсандмисиз?— дея сўради Фабрицио аммасини қучоқлаб.— Мен бўлсам, сизнинг шарофатингиз билан Новарада полиция маъқуллаган ўйнаш билан диққинафас бўлиб ўтириш ўрнига Неаполда тўрт йил бахтиёр ҳаёт кечирдим.

Герцогиня ҳайратдан эс-ҳушини йўқотиб қўйганди: агар у Фабриционини кўчада кўрганида танимай қолган бўларди. Унинг назарида жияни Италиянинг энг барно йигитларидан бирига айлангандек кўринди ва ҳақиқатдан ҳам шундай эди: Фабриционинг бутун қиёфасида қандайдир алоҳида жозиба пайдо бўлганди. Герцогиня уни Неаполга жўнатаётганида Фабрицио шўх бир йигитча эди, доим қўлидан қўймай юрадиган қамчи эса унинг бутун вужудига сингиб кетгандек тўйчарди, энди бўлса бегоналар олдида у ўзини жуда олижаноб ва вазмин тутарди, бироқ холи қолингач, хоним жияшининг табиатида яна ёш йигитларга хос жўшқиллик кўрди. У худди моҳир сангтарош сайқал берган олма юнглиг жуда очилиб кетганди. Фабрициодан сўнг бир соат ўтар-ўтмас саройга граф Моска кириб келди. У хисл эртароқ келгандек эди. Фабрицио устозига инъом этилган Парма хочи ҳақида унга шу қадар пазокат билан гапириб, ўзига кўрсатилган бўлак мурувватлар учун шу қадар одоб билан, шу қадар қизгин минпатдорчилик билдирдики, министр бир қарашдаёқ уни ёқтириб қолди.

— Ўзинингиз келажакда сиз унга олиб берадиган барча олий мансабларга жуда муносиб тушади,— дея шивирлади у герцогинянинг қулоғига.

Министр ёш Фабриционинг ақлига тасанно ўқиб, фақат унинг сўзлари-ю ўзини тутишига эътибор бераётганидагина ҳаммаси кўнгилдагидай эди. Лекин бирдан министр герцогиняга қаради-ю, хонимнинг кўзларида қандайдир ғалати ифода кўриб қолди. «Йигитча бу ердагиларда яхши таассурот қолдирибди»,— дея дилидан утқази у. Бу фикрдан министрнинг дили ўртади; чуқури графининг ёши *элликдан* ошган бўлиб, бу шафқатсиз сўзларнинг бутун аҳамиятини фақат ошқини беқарор эркаккина тушунади. Тўғри, агар графининг министр сифатида қаттиққўлликни айтилмаса, у жуда олижаноб ва севишга арзыйдиган бир одам эди. Бироқ ҳозир «эллик ёшлик» деган маънум сўзлар унинг бутун ҳаётига қўлапка ташлаётгандек туюлар, графининг шафқатсизлик қила бошлашига шу ҳам сабабчи бўлиши мумкин эди. У герцогиняни Пармага кўчиб ўтишга кўлдирганидан буён ўтган ана шу беш йил ичида ўқтин-ўқтин раишқ ўтида қовурилиб юрди. Айниқса бошида шундай бўлди. Аммо бунинг учун ҳеч

қачон жипдий асос бўлмаганди. У ҳатто герцогия қалбимни забт этиш учунгина жўрттага саройдаги барно йигитлардан биронтасига шундай мойиллик кўрсатиш, деган мутлақо тўғри ҳаёлга борарди. Масалан, нақ шаҳзоданинг ўзи кўнглини овламоқчи бўлганида, герцогиня уни рад этганига графнинг ишончи комил бўлиб, шаҳзода шу муносабат билан жуда ибратли сўзларни айтганди.

— Агар ҳазрати олийингизнинг барча хушомадли диққат-эътиборларига мойин қилаверсам,— деди қулиб герцогиня,— графнинг кўзига қандай қарардим кейин?

— Ҳа... Мен ҳам худди сизга ўхшаб хижолат чеккан бўлардим. Азизим граф! У менинг дўстим-ку ахир! Лекин бу тўсқин бартараф қилиш осон, мен бу тўғрида ўйлаб қўйганман, граф умрбод қалъада қамалиб ўтиради эди.

Фабрицио билан дийдор кўришувдан герцогинянинг қалби шу қадар қувончга тўлган эдики, у кўзидаги ғиёбатни кўриб графнинг кўнглига нима гаплар қилиши мумкинлиги тўғрисида мутлақо ўйламай қўйганди. Министрнинг кўнглига келган шубҳаю гумонлар эса унинг дилини ўртай бошлаганди.

Фабрицио Пармага етиб келганидан роппа-расо икки соат кейин уни шаҳзода қабул қилди. Шаҳзоданинг бундай дарҳол қабул қилиши киборлар жамиятида қандай шов-шувга сабаб бўлишини олдиндан билган герцогиня икки ойдан буён шу тўғрида илтимос қилиб келарди. Бундай илтифот Фабриционини бошидашқ алоҳида бир мавқега эга қилиб қўярди, бунга йигитнинг Пармага йўл-йўлакай киргани ва унинг онаси билан кўришмоқ учун Пьемонтга ошиқаётгани баҳона бўлди. Герцогиня назокат тўла мактуб йўллаб, Фабриционинг етиб келгани ва унинг фармойишига муяссир эканлигини маълум қилганида Эрнесто IV зеркиб ўтирганди.

«Мана ҳозир олдимизда художўй бир аҳмоқ пайдо бўлади,— дея ҳаёлидан ўтказди у.— Сохти сумбати совуқ ёки бадқовоқ бўлса керак ўзим». Шаҳар комендант унга Фабрицио кела солибоқ архиепископ бобокалонининг сағанасини зиёрат қилгани ҳақида хабар қилиб бўлганди. Фабрицио кирди. Шаҳзоданинг рўпарасида баланд бўйли бир йигит пайдо бўлди. Агар оёғидаги бинафшаранг пайпоғи бўлмаса уни офицер деб ўйлаш мумкин эди. Бу жузъий тасодифдан шаҳзоданинг дилидаги зиклик бир зумда тарқаб кетди. «Ҳа, бундай шоввоз учун меҳдан анча-мунча мурувват кўрсатишимни илтимос қилишади. У ҳозиргина йўлдан келган ва ҳаяжонланиб турибди албатта. У билан сиёсат тўғрисида гаплашиб, ўзимни яқинини қилиб кўрсатаман. Кўрайлик-чи, нима деб жавоб қиларкин».

Шаҳзода илтифот кўрсатиб ҳол-аҳвол сўрашгач, Фабрицио-дан сўради:

— Ҳўш, монсиньор? Неаноль аҳли хушбахтми? Қиролга меҳрлими?

— Ҳазрати олийлари,— дея жавоб қайтарди Фабрицио ўйлаб

Ўтирмай,— мен кўчалардан ўтиб борганимда қирол аълоҳазратларининг турли полкларига машуб солдатларнинг қадди-коматларини гоз тутиб юришларига қойил қолганман; яхши жамият ўз ҳукмдорини эъозлаши керак албатта; лекин очигини айтсам, умрим бино бўлиб ҳеч қачон тобе одамлар билан улар мендан ҳақ олиб қиладиган хизматларидан бўлак ҳеч нима тўғрисида гаплалган эмасман.

«Жин урсин!— дея дилидан ўтказди шаҳзода.— Ҳуда қув кўринади-ку! Унга роса ўқитишгага ўхшайди! Сансеверинанинг маҳорати кўриниб турибди шундоқ».

Ҳийла ишлатишга берилиб кетган шаҳзода устомонлик билан Фабрициони тақиқлашган мавзуда гапиртиришга ҳаракат қила бошлади. Хатар сезиб сергаклашган йигит ажабтовур жавоблар топарди.

— Ўз ҳукмдорига ошкора меҳр нэхор этиш одобсизлик бўлади. Бизнинг бурчимиз — унга бешак птоат этмоқдур.

Бундай эҳтиёткорликни кўриб, шаҳзаданинг ҳатто жаҳли чиқиб кетди. «Неаполдан бизнинг шаҳарга ақлли одам келганга ўхшайди. Бу тойфа одамларни кўрган кўзим йўқ! Ақлли одамнинг пияти қапчалик яхши бўлмасин, донм бир жиҳати билан Вольтер ва Руссога ўхшаб кетади».

Кечагина мактаб курсисини тарк этган бу йигитнинг ўзини тутта билиши ва жавобларининг бенуқсонлиги негадир шаҳзаданинг жонига тегди,— унинг тахминлари нотўғри чиққанди. Шу заҳоти у тактикасини ўзгартирди ва жамият ҳамда давлат тузилишининг буюк принциплари тўғрисида бир оз гапирди-да, қироатли қилиб, Фенелоннинг шароитга мос бир неча ҳикматли сўзларини такрорлади. Бу ҳикматли сўзларни келажакдаги қабул маросимларида керак бўлади деб унга болалигида ёд олдиришганди.

— Ушбу принциплар, албатта, сизни ҳайратга солаётган бўлса керак, яхши йигит,— деди у Фабриципога (қабулнинг бошида Фабрициони «мопсињор» дея атаган ва фақат хайрлаша турибгина уни яна шундай аташга аҳд қилган шаҳзода суҳбат чоғи балаидиарвоз сўзлар айтаётганида дўстона мурожаат қилиш ўринлироқ бўлади деб ҳисобларди),— ҳа, ушбу принциплар, албатта сизни ҳайратга солаётган бўлса керак, яхши йигит. Очигини айтсам, улар менинг официоз газетамда ҳар куни ўқишимиз мумкин бўлган *ҳокими мутлақ мадҳиясига* (у худди шундай деди!) сира ҳам ўхшамайди. Дарвоқе, мен нималар дейман ўзи! Бизнинг цўноқ қаламкашлар ёзган нарсаларни сира ўқимасангиз керак албатта!

— Маъзур тугасиз, ҳазрати олийлари, мен Парма газетасини ўқибгина қолмай, балки унда анчагина бамаъш гаплар ёзилади деб ҳисоблайман, зеро ўша газетанинг минг етти юз ўн бешинчи йил, яъни Людовик Уп тўртинчисининг ўлиmidан сўнг содир бўлган барча воқеалар бирт аҳмоқлик ва жиноят деган фикрига тўла қўшиламан. Инсон учун энг катта бахт бу имонни

сақлаш, бу ҳақида икки хил фикрнинг бўлиши мумкин эмас, зеро ушбу фароғат абадий сақланаяжак. *Озодлик, адолат, кўнчилиқ учун бахтли ҳаёт* каби сўзлар қабиҳ ва жиноийдур; улар мунозара ва шубҳа уруғини сочади. Масала, депутатлар палатаси бу одамлар министрлар кабинетини дея атагани ташкилотга *шубҳа билдириш* ҳуқуқига эга. Машғум шубҳаланиш одағи пайдо бўлган заҳоти ипсон табиатиинг заифлиги туфайли бу одатни барча соҳаларга тадбиқ қила бошлайдилар; одамлар Тавротга, черков ақидаларига, анъаналарга ишонмай қўйиш даражасига бориб етадилар ва ҳоказо. Ана унда улар ҳалокатга маҳкум бўлғайлар. Бир дақиқа *худонинг ердаги сояси* бўлмиш ҳокими мутлаққа ишонмаслик одамларга бахт келтирди, дея фараз ҳам қилайлик (бу сохта ва жиноий фикр, лекин шундай бўлсин ҳам дейлик). Бироқ бир одам йигирма-ўттиз йил яшаши мумкин, аммо ярим аср ва ҳатто борингки, бир асрлик бахт ҳам имонини йўқотган одамнинг абадий қийноққа тушиниши олдида ҳеч гап эмас ва ҳоказо.

Фабрицио ёдлаб олган сабоғини такрорламай ўз фикрини суҳбатдоши учун иложи борича аниқроқ ва тушунарлироқ қилиб баён этишга ҳаракат қилаётгани яққол сезилиб турарди.

Бир оздан сўнг шаҳзода ўзини содда ва вазмин тутини ҳамда ақлининг тиниқлиги туфайли уни ҳижолатга солаётган бу йигит билан тортишиш фикридан воз кечди.

— Хўп, хайр, *монсиньор*,— деди бирдан у.— Кўриб турибман, Неаполь диний академиясида жуда яхши сабоқ беришибди, тиниқ ақл сохиби бу эзгу ақидаларини ўзига сиғдириб олиш оқибатида ажойиб натижаларга эришар экан, бу ҳол мутлақо табиийдур. Яхши боринг.

Шундай дея шаҳзода «монсиньор»га орқасини ўгириб олди.

«Мен бу махлуққа ёқмадим», дея хаёлидан ўтказди Фабрицио.

«Энди бу йигитчанинг бирон нарсага ишқиқозлиги борми-йўқми, фақат шуни билиш қолди,— хаёлидан ўтказди шаҳзода Фабрицио чиқиб кетган заҳоти.— Агар ишқиқозлиги бўлса, унинг ўзини тутини баркамолликнинг худди ўзгинаси. Аммасининг сабоқларини нақадар моҳирлик билан такрорлашини қараинг! Худди герцогинянинг гапларини эшитгандек бўлдим. Агар бирон пайт келиб, меннинг давлатимда революция содир бўлса, герцогиня худди Неаполда Сан-Феличе* газетани бошқаргани каби «Монитор»га муҳаррирлик қилади. Бироқ ўша Сан-Феличени, ёшлиги ва гўзаллигига қарамай,— у эндигина йигирма беш ёшга кирганди,— бари бир дорга оспиди. Ўта ақлли хонимлар учун ибрат бу!..»

Фабрицио ўз аммасининг шогирди дея ҳисоблаганида шаҳзода янглишган эди, тахтда ёки унга яқин жойда тутилган ҳатто энг ақлли одамлар ҳам тез орада кузатувчанлик ва сезгирликдан маҳрум бўлиб қолинади, улар одамларнинг ўзлари билан тортинмай, эркин гаплашиши мумкинлигини ҳатто хаёлларига кел-

тиришмайди, зеро буни қўполлик дея ҳисобланади; улар ўз атрофларида фақат ниқобни кўриниши иштади-ю, яна одамларнинг чехраси ва уларнинг ранги ҳақида фикр юритмоқчи бўлишади. Энг қизиги, улар ўзларини жуда сезгир ва заковатли деб ҳисобланади. Масалан, ҳозирги воқеани олайлик: Фабрицио, гарчи «буюк принциплар» тўғрисида ойига бир-икки мартагина эсласа-да, шахзодага айтган барча гапларга ўзи ҳам сидқидилдан ишонарди. Заковати ўткир бу йиғит ҳаётни яхши кўрарди-ю, бироқ художўй эди.

Ун тўққизинчи асрни ром этган озодликка илтилош, янги гоялар ва кўпчилиكنи бахтли қилишга тобинини унинг назарида ўткинчи русум, бидъат эди. Унинг ўйлашича, ҳар қандай бидъат каби, буниси ҳам узоқ яшамай тезда муқаррар гойиб бўлиши лозим эди. У фақат, бу бидъатнинг, биронта ўлкада тарқаган ўлат инсон ёстиғини қуритгандек, кўнгина қалбларни мажруҳ этиб кетишига ачинарди. Лекин, шунга қарамай, Фабрицио француз газеталарини ҳузур қилиб ўқир ва ҳатто уларни тоинида баъзан эҳтиёткорлиكنи ҳам унутиб қўярди.

Шахзоданинг қабулидан ҳаяжонга тушиб қайтган Фабрицио аммасига ҳукмдорнинг ҳийла ишлатмоқчи бўлганини гапириб берган эди, герцогиня хитоб қилди:

— Сен дарҳол меҳрибон архиепископимиз, ҳазрат Ландриани ҳузурига бормоғинг керак. У ерга пиёда бор, камтарлик билан зинадан кўтарилини-да, қабулхонада сабр-тоқат қилиб ўтир, агар сени кутишга мажбур қилинса, янаям яхши, минг чапдоп яхши. Хуллас ўзинини *ҳаворийлардек итоаткор* қилиб кўрсат.

— Тушунаман!— деди Фабрицио.— Епископимиз Тартюф экан-да!

— Сираям-да, у жуда саховатли одам.

— Граф Паланцани қатлида қатнашганидан қатъий назар ҳамми?— ажабланиб сўради Фабрицио.

— Ҳа, дўстгинам, қатъий назар. Архиепископимизнинг отаси молия министрлигининг чпоиниги, майда буржуа бўлган; ҳаммасига ана шу нарса сабаб. Моисиньор Ландриани кенг мулоҳазали, ақли тиниқ, самимий ва оқил одам, у эзгу саховатни яхши кўради; имоним комил, агар император Деций* тирлиб келганида, моисиньор Ландриани ўтган ҳафтада қўйилган операдаги Полиевкт каби азоб-уқубатда ўлиб кетган бўларди. Бу масаланинг бир томони, лекин унинг иккинчи жиҳати ҳам бор; у аъло ҳазрат ёки лоақал бош министрға рўбарў бўлганида довдираб қолади, ҳукмдорларнинг салобати босиб, ўзини йўқотадди, қизариб-бўзаради ва ҳатто «йўқ» дейишга ҳам тили бормайди. Бутун Италияда бағритош деб ном чиқарган ўша қилминининг сабаби ҳам мана шу. Бироқ фақат жамоатчилик фикрининча граф Паланца процессининг туб сабабини очиб берганини ҳеч ким билмайди, у бўлса ўзини ўзи кафоратга ҳукм қилиб, *Давид Паланца* исмида печта ҳарф бўлса, шунча ҳафта қуруқ пош ва сув билан кун кўрибди. Бу ерда, саройда бош судья ёки бош ай-

ғәқчи бўлиб ишловчи Расси фамилияли ўта зукко бир аблах иш юргизади. У граф Паланцани ўлим жазосига ҳукм қилдирмоқ учун елиб-югуриб, ҳазрат Ландрианини нақ аврагудек ҳукми тасдиқлашга мажбур қилди. Ўша ўн икки ҳафталик кафорат пайти граф Моска архиепископга ачинганидан, қисман эса қувлик юзасидан, ҳафтасига бир, баъзида икки марта тушликка таклиф қилиб юрди. Кўнгилчан архиепископ унинг раъйига қараб, дастурхон тепасида эл қатори тановул қиларди,— агар у ҳукмрон маъқуллаган қилмиши учун ўзини ўзи жазолаб, белгилаган кафоратга очикдан-очиқ рия қилганида ўзини исёпчи ва яқобинчи деб ҳисоблаган бўларди. Лекин у содиқ ғуқаролик юзасидан барча меҳмонлар қатори таом тановул қилган ҳар бир шундай тушликдан сўнг ўзининг рўзасига яна икки кун қўшишини ҳамма яхши биларди.

Монсиньор Ландриани жуда доно одам, зукко олим, лекин унинг битта камчилиги бор: *Монсиньор ҳамма уни яхши кўрмоғини истайди.* Шу боисдан сен унга хушомад билан қара ва учинчи марта ҳузурига борганинга эса уни чип кўнгилдан яхши кўриб қолганингни изҳор қил. Ахир сен аслзода йигитсан, монсиньор шу заҳоти сенга меҳр қўйиб қолади. Агар у сени нақ зинанинг олдиғача кузатиб қўйса, сира ажабланма; ўзингни шундай муомалага кўникиб қолгандек қилиб кўрсат,— бу одам дунёга келибдики, киборларга тавозе қилади. Бошқа пайтларда эса доим ўзингни ҳаворийлардек содда қилиб кўрсат; ақлингни тиниқлиги, ҳозиржавоблик намоён этишни хаёлинга ҳам келтирма. Агар сен уни чўчитиб қўймасанг, сени ёқтириб қолгач, доим кўргисп келиб юради,— ёдинда бўлсин, у сени ўзи ташаббус кўрсатиб бош виқарий қилиб қўймоғи лозим. Сенинг бундай тез кўтарилишингдан граф икковимиз ажабланамиз ва ҳатто таъбимиз хира бўлгандек кўринамиз: бизнинг ҳукмдор олдидаги сиёсатимиз шуни тақозо этади.

Фабрицио архиепископ саройи томон йўл олди; у ерда йигитнинг жуда омади келди: меҳрибон прелатнинг қулоғи оғирроқ камердинери дель Донго фамилиясини яхши эпитолмади-да, хўжайинининг олдига кириб, ёш руҳоний Фабрицио ҳақидагина хабар қилди. Архиепископнинг қабулида бадахлоқлиги учун дакки бермоққа чақирилган бир канолик ўтирганди. Архиепископ учун қўл остидаги руҳонийларни қойиб, уларга панд-насихат қилиш оғир мажбурият эди, шу боисдан ҳам у бугун шу ташвишдан биратўла қутулиб олмоқ учун беихтиёр буюк архиепископ Асканьо дель Донгонинг набира жияшини қабулхонада чоракман бир соат куттириб қўйди.

Архиепископ каноиники йўлакка қадар кузатиб қўйгач, ўз хонасига қайта туриб қабулхонада кутиб ўтирган йигитдан: «хўш, нима хизматлар бор эди?»— дея сўради ва бирдан унинг бинафшаранг пайпоқ кийганини кўриб, «Фабрицио дель Донго» исмини эшитди-ю, қаттиқ хижолатга тушиб, узр сўрай кетди. Буларнинг бари қаҳрамонимизга шу қадар аломат кўриндики, у биринчи ке-

лишдаёқ ҳазратга меҳр қўйиб қолди ва ҳатто унинг қўлини тавоб қилди. Архиепископнинг нақадар даҳшатга тушганини унинг ҳасрат билан:

— Дель Донгодек одамни қабулхонамда куттириб қўйишибди-я! — дея айтган гапини эшитган одамгина тасаввур қила оларди.

У узр сўраш маъносида бояги каноникнинг бутун тарихи, унинг қилган гувоҳи, ўзини оқлаб айтган гаплари ва ҳоказолар тўғрисида ҳикоя қилиб беришни лозим топди.

«Наҳотки, — дея ўйларди Фабрицио Сансеверина саройи томон қайтар экан, — наҳотки худди мана шу одам бояқиш граф Паланцанинг қатлини тезлатган бўлса?»

— Хўш, энди нима дейсиз, ҳазрати олам? — сўради кулиб граф Моска Фабрицио герцогинянинг хонасига кириб келгач. (Графнинг ўзи Фабрицио уни «ҳазрати олийлари» дея аташига ижозат бермаганди.)

— Худди осмондан қулаб тушгандек бўлдим. Одамзотни мутлақо билмас эканман! Агар ўша чолнинг исми-шарифини билмаганимда, бу одам чумчуқ сўйилишига ҳам тик қараб туролмайди, дея гаров ўйнаган бўлардим.

— Ва бу гаровда ютардингиз ҳам! — қўшимча қилди граф. Бироқ у шахзоданинг ёки борингки ҳатто менинг ҳам олдимда биттагина «йўқ» сўзини айтишга ҳам ожизлик қилиб қолади. Тўғри, унга таъсир қилиш учун менинг мундир кийиб, елкам оша зарғалдоқ тусли лентамни тақиб олишимга тўғри келади. Агар оддийгина фрак кийганимда, эҳтимол, у гапимга қарши чиққан бўларди. Шу боисдан мен уни доим мундир кийиб, барча орденларимни таққан ҳолда қабул қиламан. Ҳокимият обрўсини тушириш бизга тўғри келмайди: француз газеталари бизсиз ҳам уни анчайин бадном қилишяпти, — *ҳокимиятга сиғиниш* биздан кейин ҳам сақлалиб қолиши даргумон; сизнинг эса, қадрли жиянгинам, ана шу ҳурматни кўрмай яшашингиз ва ҳар нарсага кўникиб кетаверингизга тўғри келади.

Граф билан суҳбатлашиш Фабрициога жуда ёқарди: министр у билан сира муғамбирлик қилмай, самимий гаплашган биринчи машҳур одам эди, боз устига, уларнинг иккови ҳам антик давр осори атиқалари ва кавлаш ишларига қизиқишарди. Графга ҳам ўз навбатида йигит унинг сўзларини зўр диққат-эътибор билан тинглаётгани манзур бўлганди. Бироқ баъзи нарсалар уни безовта қилмоқда эди: Фабрицио Сансеверина саройида яшар, кўп вақтини герцогиня билан ўтказар ва соддадиллик қилиб бу яқинликдан бахтиёр эканлигини сира яширмай юрарди. Бундан ташқари, Фабриционинг кўзлари ниҳоятда чиройли ва тиниқ эди.

Ранунцио-Эрнесто IV ҳирсиётдан деярли биронта ҳам аёл бўйини товламас, шу боисдан шахзода анчадан буён герцогинядан хонимнинг бутун саройга машҳур иффиати унинг учун истисно қилмаганидан хафа бўлиб юрарди. Фабриционинг ақли ва ўзини тута билиши биринчи учрашув пайтидаёқ унинг гашига текканини

кўрган эдик. Шаҳзода герцогиня билан жиянининг ўзаро меҳрларини ёмонликка йўйди ва сарой аёнлари орасидаги ивир-шивир гапларга диққат билан қулоқ сола бошлади, зеро герцогиня ҳам, Фабрицио ҳам беғамлик билан бу дўстликларини ҳеч кимдан пинҳон тутишмасди. Ёш руҳонийнинг Пармага келиши ва унинг алоҳида мурувват билан қабул қилиниши бир ой давомида бутун сарой аҳлини ҳайратга солиб, одамларнинг хаёлини банд қилиб юрди. Ана шунда шаҳзоданинг хаёлига бир фикр келиб қолди.

Лейб-гвардияда қанча ичса ҳам сира маст бўлмайдиган бир оддий солдат бор эди; ўша гвардиячи бутун вақтини қовоқхоналарда ўтказар ва армиянинг аҳвол-руҳияси ҳақида бевосита онҳазратнинг ўзига ахборот бериб турарди. Карлоне мутлақо саводсиз оми бир одам эди, акс ҳолда аллақачон унинг унвонини ошириб қўйган бўлишарди. Унга ҳар купи, минорадаги соат айни пешин пайти бўлганини билдириб занг чалганида саройга келиш буюрилганди. Бир куни пешин пайтига озгина қолганида шаҳзода ўз қўли билан иккинчи қаватдаги пардозхонаси ёнида жойлашган деразалардан бирининг пардасини шартлашилгандек қилиб тушириб қўйди. Соат ўн иккига занг урганидан сўнг орадан кўп ўтмай, у яна иккинчи қаватга чиқди. У ерда шаҳзодани Карлоне кутиб ўтирган экан. Қогоз ва сиёҳдон олиб келган шаҳзода солдатга айтиб туриб, қуйидаги мактубни ёздирди.

«Ҳазрати олийлари!

Сиз шубҳасиз жуда доносиз ва сизнинг заковатингиз туфайли давлатимиз ниҳоятда яхши идора этилмоқда. Лекин, азизим, граф, сизнинг ажойиб муваффақиятларингиз, турган гап, баъзи бировларни ҳасадини кўзғатади; шу боисдан ҳам камина, агар сизнинг зукко ақлингиз, бир йигит, эҳтимол, ўзи ҳам истамай туриб, аллақайси бир хонимнинг қалбида ғаройиб муҳаббат уйғотиш бахтига муяссар бўлганини фаҳмлаб олишингизга ёрдам бермаса, эл олдида кулги бўлиб қоласизми, деб қўрқаман. Айтишларича, ўша бахтиёр йигит эндигина йигирма уч ёшга кирган эмиш, сиз билан биз эсак, қадрли граф, надоматлар бўлсинким, ундан икки марта каттароқмиз. Кечки ғира-ширада узоқроқ масофадан қаралса, сиз, граф, анча жозибали эркак кўринасиз; сиз серназокат, дилкаш ва зуккосиз. Бироқ эрталаб, хонаки шароитда, яқинда келган дўстимиз, шубҳасиз, жозибалироқ кўринади. Биз, аёллар, айниқса ёшимиз ўттиздан ошганидан кейин, навқирон ёшлигу рангининг типиклигини айниқса қадрлайдиган бўлиб қоламиз! Бу ёқимтой йигитга биронта яхшироқ лавозим бериб, саройга жойлаштириб қўйиш кераклиги ҳақида сиздан илтимос қилишмаяптими ахир? Хўш, қайси хоним бу тўғрида кўпроқ илтимос қиляпти, ҳазрати олийлари?»

Шаҳзода мактубни олди-да, солдатга икки эю пул узатди.

— Бу пул маошингга кирмайди,— деди у қовоғини солиб.— Лекин ёдингда бўлсин, бировга чурқ этиб оғиз оча кўрма, йўқса, қалъага, энг зах зиндонга ташлайман.

Шаҳзоданинг ёзув столида сарой аёнларидан деярли ҳар бири-

нинг адреси ёзилган анчагина конвертлар сақланарди. Адреслар ҳам, гарчи ўзи саводсиз ҳисобланса-да, ўша солдатнинг қўли билан ёзилганди. Шаҳзода керакли адрес ёзилган конвертни ташлаб олди.

Орадан бир неча соат ўтгач, граф Моска почта орқали мактуб олди. Бу мактуб унинг кўлига қачон келиб тегishi аниқ ҳисоблаб қўйилган эканми, почтальон министрликка кириб, қўлидаги кичкина пакетни ташлаб чиққанини кўришган заҳоти граф Москани аъло ҳазратнинг ҳузурига чақиришди.

Бош министр ҳали ҳеч қачон бундай гамгин кўринмаганди. Шаҳзода унинг дардли қиёфасини томоша қилиб, роҳатланмоқ ниятида хитоб қилди:

— Бутун менга министр эмас, дўст керак! Бошим қаттиқ оғрипти, шунинг учун ҳам дупё кўзимга қоронғи кўришиб кетяпти. Сиз билан бир оз суҳбатлашиб, дам олсам девдим.

Ниҳоят ўз ҳукмдори билан хайрлашишга ижозат берилганида бош министр граф Моска делла Ровереннинг қандай чидаб бўлмас аҳволда чиқиб кетганини тасвирламоқнинг ҳожати бўлмаса керак. Рамондžio-Эрнесто IV ўзга дилини оғритиш саъятини мукаммал эгаллаб олганди,— бу жиҳатдан уни ўз ўлжаси билан ўйнашаётган йўлбарсга бемалол таққослаш мумкин эди.

Граф отларга қамчи босишни буюрди; уйига етгач, зинадан юқори кўтарилар экан, у, ҳузуримга ҳеч кимни киритмапглар, дея кичқирди ва павбатчи *аудиторга* айтиб қўйинглар, кетавериши мумкин, дея фармон берди (шу тобда у яқинида биронта ҳам одамнинг бўлишини истамасди), сўнгга расмлар галерейсига кирди-да, ичидан қулфлаб олди. Фақат шундан кейингилар у, ниҳоят, газабига эрк берди ва бутун кеча давомида ўзини қаерга қўйишни билмай галереяда у ёқдан-бу ёққа юриб чиқди. У қалбига қулоқ солмасликка ва бутун диққат-эътиборини бу ёгига қандай йўл таппамоққа қаратишга ҳаракат қиларди. Ҳатто дунмани ҳам унга раво кўрмайдиган даражада дили пора бўлиб азоб чекар экан, шундай фикр юритарди.

«Кўргани кўзим йўқ бир одам герцогинянинг уйида яшайди, бутун вақтини у билан бирга ўтказади. Оқсочларнинг биронтасидан суриштириб кўрсаммикин? Йўқ. Бу хавфли. У жуда олиҳиммат, кизматкорларидан хайр-саховатини аямайди, шунинг учун ҳам улар бекаларини ниҳоятда яхши кўришади (Эй худойим, уни ким ҳам ёмон кўрарди дейсиз?). Энг муҳими эса,— дея газаб билан такрорларди у қайта-қайта,— нима қиларимми билмайман; рашиқ ўтида қовурилаётганимни унга айтсаммикин ёки индамай кўя қолсаммикин?»

Агар индамай юраверсам, улар мендан ҳеч нимани яширишмайди. Мен Жинани яхши биламан — қувлик-шумликдан йироқ аёл, қалби неши буюрса, шуни бажаради, нима иш қилаётганини баъзан ўзи ҳам билмай қолади; агар у ўзини қандай тутишни олдиндан мўлжаллаб қўйса, дарҳол адашиб кетади; ҳаракат қилиш ҳозир бўлганида унинг миясига янги бир фикр келиб қолади, на-

зарида буниси элг яхши фикрдек туюлади-ю, хоним уни дар-
ҳол амалга ошира бошлайди ва шу билан ҳаммасини бузади
қўяди.

Дилимни ўртаётган изтироб тўғрисида чурқ этиб оғиз очмайман,
шунда улар сўзларини мендан пинҳон тутиб ўтиришмайди ва мен
ҳаммасини ўз кўзим билан кўраман. Тўғрику-я, лекин дилимдаги-
ни очиқ айтсам, эҳтимол, воқеалар ривожини бошқачароқ йўна-
лишга солишим мумкин бўлар; у мулоҳазага бориб қолади ва бал-
ким, бу билан қўйгина ишларнинг, энг даҳшатли воқеанинг олди
олинар... Эҳтимол, уни жўпатиб юборишар (граф чуқур хўрсиниб
қўйди) — у ҳолда мен деярли ютиб чиққан бўламан... Агар боши-
да Жинанинг бир оз жаҳли чиқса, уни тинчитаман... Жаҳли чиқа-
ди-да, албатта, лекин бунинг ажабланадиган жойи йўқ! У ўн беш
йил ичида Фабрицнога меҳр қўйиб қолган, уни ўз ўғлидек яхши
кўради. Менинг бутун умидим ҳам ана шу — уни ўз ўғлидек ях-
ши кўришида. Аммо Жина йигитча билан у Ватерлоога қочиб кет-
ганидан буён кўришмаган эди, Неаполдан эса йигитча мутлақо
бошқа одам бўлиб қайтди — айниқса, унинг назарида шундай.
Бошқа одам бўлиб! — дея такрорлади граф ғазаб билан, — барно
йигит бўлиб қайтди у! Энг муҳими, йигитча жуда соддадил, му-
лойим кўринадди, кўзлари чексиз бахт ваъда қилаётгандек кулиб
туради! Герцогиня саройда бундай кўзларни кўришга одатланма-
ган, — у ерда одамлар бир-бирларига қовоқларини солиб ёки ис-
техзо билан қарашади. Мана, масалап, ўзимни олинг, — доим иш
билан бандман, мени хўрлаб, масхара қилиш ниятида бўлган бир
одамга таъсир ўтказа олганим туфайлигина ҳокимият тепасида
турибман, — шундай экан, менинг нигоҳим қандай бўлиши мумкин?
Ўзим қанчалик яширишга уринмай, у аввало менинг қарилганим-
ни кўрсатиб туради. Менинг қувноқлигим эса доим истехзо билан
ёнима-ён юради! Янада очиқроқ қилиб айтай, — бу ўрида энди
риёкорликдан нима фойда — бу қувноқликдан деярли мустабид
ҳокимият ва қаҳр-ғазаб ҳиди келмайдими ахир?.. Айниқса жаҳ-
лимни чиқаришган пайтда ўзимга ўзим: «Нимани истасам, шунини
қилавераман!» — демайманми? Кейин аҳмоқона бир мампуният
билан: — «Мен бошқалардан бахтлироқман, зеро, уларда йўқ нар-
са менда бор: давлат ишларининг тўртдан уч қисмида текланмаган
ҳокимиятга эгаман», — дея қўшимча ҳам қилиб қўяман... Шун-
дай экан, тан олишим керак — ўзим одатланиб қолган ана шу
фикр, шубҳасиз, менинг табассумимга кўланка ташлайди, турган
гап, мени ўзига бино қўйган худбин одам қилиб кўрсатади. Унинг
табассуми эса нақадар жозибали! Йигитчадан ёшликнинг тиниқ ва
мусаффо бахти уфураётгандек туюлади ва у бошқаларининг дили-
да ҳам бахтиёрлик туйғусини уйғотади».

Аксига олиб, ўша кунг кечга яқин осмонни булут босди ва ҳа-
во дим бўлди, — хуллас об-ҳаво шароити шундай эдики, бу мамла-
катларда одамларнинг ҳис-туйғуларини жунбушга келтирарди.
Эҳтироси кучли бу одамнинг дилини уч соатдан буён ўртаётган
ана шу воқеа ҳақидаги барча фикр-мулоҳазаларни сизга қандай

тасвирлаб берсак экан? Ниҳоят, униинг қалбида оқиллик устун келди, фақат бунга қуйидаги мулоҳазалар сабаб бўлганди:

«Ақлдан озиямман шекилли; бундай қараганда мулоҳаза юри-таётгандек кўрипаман, лекин аслида ҳеч қандай мулоҳаза юри-таётганим йўқ, худди ором қидириб, пуқул у ёнбошдан бу ёнбошга ағдарилаётган хаста одамга ўхшайман. Бушнинг бирор чораси бор-дир ахир? Албатта бор; фақат мен қаттиқ оғриқдан кўзи кўр бўлиб қолган одамдек, уни кўрмайаман, топа олмайаман. Демак, барча ақлли одамларнинг *эҳтиёткорлик* дея аталиши оқилона қои-дасига амал қилмоқ керак.

Ҳа, дарвоқе, ўша машъум *рашк* сўзини тилга олганим заҳотн ўйпайдиган ролим бир умрга апиқланади қўяди. Бугун индама-ган тақдиримда ҳам, эртага бу ҳақида айтмоқнинг имконияти пайдо бўлади, ҳар ҳолда вазиятни назорат қилиб тураман-ку ахир».

Ушбу руҳий тангликдан граф шу қадар қаттиқ азоб чекдики, агар изтироб яна бир оз чўзилганида министрнинг ақлдан озиши ҳеч гап эмасди. У бир неча дақиқа енгил тортавдек бўлди: хоти-рига ўша юмалоқ хат келганди. Хўш, уни ким ёзиши мумкин? Граф таниш исмларни бирма-бир хаёлидан ўтказа бошлади. Тах-мин ва шубҳаю гумонлар уни оғир хаёллардан чалғитгандек бўлди. Ниҳоят, у қабулнинг охирида шаҳзода^{нинг} кўзлари нақа-дар бадхоҳлик билан чақнаб кетганини эслади. Ўшанда шаҳзода шундай деганди:

— Ҳа, қадрдон дўстим, бир нарсани тан олмоғимиз керак: биз-га пазокатли муҳаббат бахш этадиган пинҳона бахт олдида нафси қондирилган шухратпарастлик гашти ва ҳатто чекланмаган ҳоки-мият ҳам ҳеч гап бўлмай қолар экан. Мен аввало ҳукмрон эмас, оддий инсонман. Шундай экан, камини севиш бахтига муяссар бўлганида, маъшуқам менинг тямсолимда ҳукмронни эмас, оддий инсонни кўради.

Граф қувлик билан, ўзига бино қўйиб айтилган бу сўзларни хатдаги *«сизнинг заковатингиз туфайли давлатимиз ниҳоятда ях-ши идора этилмоқда»*,— деган жумлалар билан чоғиштириб кўрди.

— Ўша хатни фақат шаҳзода ёзаган бўлиши мумкин!— дея хитоб қилди у.— Саройдаги биронта бошқа одам томонидан бун-дай жумлаларни ёзилиши, сўзсиз, ўта эҳтиётсизлик бўлур эди. Хатни аълоҳазратнинг ўзи юборган.

Шундай қилиб, у жумбоқни ҳал этди. Бироқ Фабриционнинг нақадар мафтункор ва барно йигит эканлигини эслади-да, ўз топ-қирлигидан дилида пайдо бўлган енгилгина мамнуният ҳам бир зумда ғойиб бўлди қўйди. Бу аламин хотиралар бояқни графнинг қалбини яна оғир тошдек эза бошлади.

— Ҳамонки унда бор ҳақиқат ёзилган экан,— дея ғазаб билан хитоб қилди у,— бу юмалоқ хатни ким ёзганининг нима аҳамияти бор? Ахир бу поз-финоқ бутун ҳаётимиз ағдар-тўнтар қилиб юбо-риши мумкин,— қўшимча қилди у гўё ўз телбалигини оқлашга уринаятгандек бўлиб.— Агар герцогиня Фабрицион маълум маъ-нода севса, у ҳолда хонимга йигит билан Бельджиратегами, Швей-

париягами, дунёнинг пстаган бурчагигами жўнаб кетиши учун ким ҳам халал бера оларди. У бадавлат аёл, лекин йилига бор-йўғи бир печа луидор сарфлаб япашга тўғри келган тақдирда ҳам чўчимаган бўларди. Бир ҳафтагина буруп менга манави ҳашаматли сарой ва манави барча зеб-зийнат меъдасига текканини айтган эди. Хонимнинг кўнгли жуда ёш ва у янгиллиқни яхши кўради. Янги бахт эса лоп этиб оёғи остидан чиқиб турибди. У хатарни сезмай турибоқ кўнгли қўйиб қолади, менга раҳм қилиш эса ҳатто ҳаёлига ҳам келмайдди. Мен бўлса ниҳоятда бахтсизман!— дея хитоб қилди граф ва алам билан йиғлаб юборди.

У ўзига ўзи бу оқшом герцогинянинг уйига бормасликка сўз берди-ю, бироқ чидаб туролмади,— ҳали у ҳеч қачон хонимни шу қадар кўргиси келмаганди. Ярим кечага яқин граф унинг уйига кириб борди; герцогиня жияни билан ёлғиз ўтирган экан: кечқурун соат ўнда у барча хизматкорларни тарқатиб юбориб, бўлак ҳеч кимни қабул қилмаслиқни буюрган эди.

Граф дарҳол бу икки инсон ўртасидаги нозик яқинлик, герцогинянинг бутун қиёфасидаги хушбахтликни сезди-ю, унинг рўнарасида қутилмаган ва даҳшатли бир муаммо кўндаланг бўлди: расмлар галереясидаги узоқ мулоҳазалар пайти у дилидаги рашиқни қандай яшириш ҳақида бироқ марта ҳам ўйлаб кўрмаган экан.

Граф авзойпининг бузуқлигига нимани баҳона қилишни билмай, шаҳзода бугун мени ёмон қабул қилди, негадир барча гапларимга қарши чиқди, деб қўя қолди. Дилида ғам-андух билан герцогиня унинг гапларини деярли эшитмаётгани ва кунпи кечагина тинимсиз муҳокамаларга сабаб бўладиган янгиллиқни мутлақо лоқайд қабул қилганини қайд этиб қўйдди. Сўнгра Фабрицио томон ўгирилди,— бу йигитнинг соф ломбардияликларга хос чиройли чехрасида ҳали у ҳеч қачон бу қадар самимият ва олижанобликни кўрмаган эди. Бундан ташқари, Фабрицио графнинг кўнглисизликлар ҳақидаги ҳикоясини герцогиняга қараганда кўпроқ диққат-эътибор билан тингламоқда эди.

«Ҳақиқатан ҳам,— дея ўйларди граф,— унинг қиёфасида те-рап меҳрибонлик ва қандайдир дилрабо ҳаёт қувончи уфуриб туради. У гўё: дунёда муҳаббат ва унинг қувончидан муҳимроқ нарсаси йўқ, деяётгандек туюлади. Бироқ ҳатто арзимас бир нарсаси бўлса-да, ақл-идрок талаб қиладиган мавзуда гап кетса, унинг нигоҳи дарҳол жонланиб, кишини ҳайратда қолдиради ва хижолатга солади.

Ҳамма нарсаси унга оддийгина бўлиб кўринадди, зеро барча масалаларга назар-писандсиз қарайди. Ё тангрим, бундай душманни қандай енгсам экан! Жинанинг муҳаббатисиз қандай яшайман ахир?! Апа, унинг назаримда, аёллар дунёда тенги йўқ, деб ҳисоблашадиган бу навқирон допишманднинг дилрабо, кишини мафтул қилувчи ҳазилларига қандай ошқора завқ билан қулоқ солаётганини бир кўрип!

Даҳшатли бир фикр графнинг юрагини қаттиқ исканжага ол-

ди: «Ҳозир унинг кўз ўнгида Фабрициога ханжар санчамав-да, кейин ўзимни ўзим ўлдираман».

У оёқда аранг турган, лекин талваса ичида ханжаришнинг дастасини маҳкам қисган ҳолда хоша бўйлаб у ёқдан-бу ёққа юрди. Герцогиня билан Фабрицио унга эътибор бермай ўтиришарди. Граф бориб, хизматкорга баъзи ишларни буюриб қўймоқчи эканлигини айтди. Унинг сўзларини ҳатто эшитишмади ҳам; герцогиния Фабриционинг гапларига қулоқ солганича мулоҳимгина кулиб ўтирарди. Граф биринчи меҳмонхонага чиқиб, чироқ ёнлға борди-да, чархланганми йўқми деб ханжарнинг дамини текшириб кўрди. «Бу йигитга мулоҳимлик билан яхши гапирмоғим керак»,— дея ўйларди у катта меҳмонхонага қайтиб, уларнинг ёнига яқинлашар экан.

Графнинг мияси айниб кетмоқда эди,— назарида улар бир-бирлари томон эгилиб, унинг кўз ўнгида ўпишшаётгандек туюлди! «Менинг олдимда-я? Йўқ, бундай бўлиши мумкин эмас!— дея ўйлади у.— Ақлдан озяпман. Ўзимни босишим керак. Агар қўрслик қилсам, герцогиния фақат нафсонияти ҳақоратлангани учун ҳам у билан Бельджиратега кетиб қолишдан тоймайди; у ерда ёки йўлда бора туриб, уларнинг дилларидаги бир-бирларига бўлган туйғуларини ифодаловчи сўз оғзиларидан чиқиб кетиши мумкин, қарабсизки, бир дақиқада ўртадаги парда кўтарилади қўяди.

Ёлғиз қолишгач, ўша сўз ҳал қилувчи омилға айланади. Хўш, у жўнаб кетгач, менинг аҳволим нима кечади?.. Агар мен ҳатто шаҳзода қўядиган беҳисоб тўсиқларни енгиб, Бельджиратега етиб борган са уларга ўзимнинг қари, тўмтайган башарамни намойиш қилган тақдиримда ҳам бахтиёрликдан довдираган бу севишганлар орасида ким деган одам бўламан?

Ахир мен ҳатто шу ернинг ўзида ҳам бор-йўғи «terzo incomodo» ман холос... (ажойиб италян тили худди муҳаббат учун яратилгандек!). Terzo incomodo (севишганлар орасидаги учинчи шилқим шахс!). Шу аянчли ролни ўйнаётганини тушуниб турган, лекин ўрнидан туриб чиқиб кетишга заифлик қиладиган ақлли одам учун нақадар оғир азоб бу!

Дилидаги ғазаби сиртига тепай деб тургани ёки қалбидаги изтироблар башарасида акс этиб қолиши мумкинлигини графнинг кўнгли сезмоқда эди. У меҳмонхонада, у ёқдан-бу ёққа юрар экан, эшик олдига борди-ю, бирдан мулоҳим бир оҳангда:

— Яхши қолинглар, бўталарим!— дея қичқирди ва шартта ўзини ташқарига урди.

«Кон тўкилишдан сақланиш керак»,— хаёлидан ўтказди у.

Гоҳ Фабриционинг барча устунликларини бирма-бир хаёлидан чамалаб, гоҳ рашик ўтида қовурилиб бедор ўтказилган ўша даҳшатли тушнинг эртасига граф камердиперини ҳузурига қақиритиш буюрди. Бу йигит герцогиниянинг оқсочларидан бири, унинг арзандаси Чекинанинг кўнглини овлаб юрарди. Яхшиямки, бу хизматкор оғир-вазмин ва ҳатто бирмунча хасис, Пармадаги пошполикка тегишли уйлардан биронтасида швейцар бўлишни ҳам орзу

қиларди. Граф унга дарҳол ўз маъшуқаси Чекиппини бошлаб келишни буюрди. Хизматкор буйруқни бажарди, бир соатдан кейин эса граф туйқис қиз қаллиғи билан гаплашиб ўтирган хонага кириб борди. Граф уларга шунча олтин бердики, хизматкор йигит билан оқсоч қиз ҳатто қўрқиб кетишди, шундан сўнг у титраб турган Чекиппага қаттиқ тикилиб, очикдан-очик сўради:

— Герцогиния монсиньор билан дон олишадими?

— Йўқ,— дея жавоб қайтарди қиз бир оз ўйлаб тургач.— *Ҳозирча йўқ!* Лекин монсиньор тез-тез хошимнинг қўлини ўпади, тўғри, у кулади, лекин бари бир эҳтирос билан ўпади.

Бу гувоҳлик графнинг кейинги юзлаб аламли саволларига берилган жавоб бўлдики, боляқин йигит билан қиз ўз муҳаббати учун ваҳимага тушиб қолган бу одам берган пулни бутунлай ҳалоллаб олишди; охири граф қизнинг рост гапираётганига ишонч ҳосил қилди-ю, бир оз енгил тортгандек бўлди.

— Бордию герцогиния қачон бўлмасин орамиздаги маиша шу гапни билиб қолса,— деди Чекиппага қараб,— мен қаллиғингизни йигирма йил муддат билан қалъага қаматаман, шунда спз уни мункиллаб қолган чол бўлгандагина кўрасиз.

Орадан бир неча кун ўтди, Фабрицио ҳам негадир ташвишга тушиб қолди:

— Гапимга ишонинг, граф Моска негадир менга адоват билан қараяпти,— деди у герцогинияга.

— Унда ҳазрати олийларининг ўзига қийин бўлади,— дея жавоб қайтарди хоним жаҳл билан.

Бироқ Фабриционинг дилини хира қилган ташвишнинг асл сабаби бошқа эди. «Мен беихтиёр ниҳоятда мушкул аҳволга тушиб қолдим,— дея ўйларди у.— Имоним комилки, хоним ҳеч қачон бу тўғрида сўз очмайди; бу ҳақида жуда ҳам очик гапириш уни қаттиқ даҳшатга солади. Лекин бир кун эмас, бир кун кеч-қурун беғам ўйин-кулгилардан кейин хоним ўз қалбига қулоқ солиб кўради-да, мен тўғримда унга нисбатан бўлган майлимин сезгап бўлиши керак, дея ўйлаб қолади,— ҳўш, ана шундан сўнг унинг кўзида ким деган одам бўламан? Ҳақиқий *casto Giuseppe*¹нинг (Иосифнинг ҳарам ходими Пентефрейнинг хотинига нисбатан қулгили муносабатига шама қилувчи итальян матали) худди ўзгинаси бўлиб қоламан-ку.

Бордию герцогинияга ҳалол ва тўғрисиини айтиб, ҳақиқий сезига қодир эмасман десам-чи? Йўқ, бу гапни ётгани билан, назокатли қилиб айтиш қўлимдан келмайди, барибир дағал чиқади сўзларим. Энди Неаполда яшайдиган хонимга нисбатан дилимдаги оташип муҳаббатни рўкач қилишимгина қолди. У ҳолда бир кунга Неаполга бориб келишим керак бўлади. Энг яхши йўли шу, лекин овора бўлиб, Неаполга боришим шартмикин? Парманинг ўзида ҳам биронта бачкана ишқий можаро бошлаб юборишим мумкин-ку. Бу қилигим унга ёқмаса керак албатта. Аммо мен

¹ Доно Иосиф (итал.).

севилишга лойиқлигини ўқиб олган эстага йўқ фаросатсиз эркак бўлиб қолмаслик учун ҳамма парсага тайёрман. Бу қилишим келажак мартабамга ҳалал бериши мумкин. Начора, хавф-хатарли камайтирилиш учун эҳтиёткор бўламан, тилимни тияман».

Фабрицага қолган Фабрица учун энг алам қиладишан жойи унинг герцогинянинг дарҳақиқат астойдил яхши кўриши эди. «Ўзим ҳам ўлгудай эсимман-да! — жаҳл билан ўзига ўзи таъна қиларди у. — Хонимга дилимдаги бу гапни ҳеч қачон тушуниб, уни чиндан ҳам яхши кўришимни исботлаб беролмайман». Ҳозирги аҳволдан қутулишнинг чорасини тополмай тапвишга тушган йигитнинг дупеси қоронғи бўлиб кетганди. «Ё тангрим! — дея ўйларди у, — дунёда яхши кўрган бирдан-бир одамим билан уришиб қолсам, унда аҳволим не кечади?»

Иккинчи томондан, Фабрица эҳтиётсиз айтилган биронта сўз билан ўз бахтини поймол қилишга журъат этмасди. Унинг ҳаёти низоҳатда жозибали ўтмоқда эди. Гўзал ва дилрабо аёлнинг самимий дўстлиги унинг дилига роҳат бағишларди. Ҳаётини нуқтаи назардан кўпай қилиб қараганда эса герцогинянинг ҳомийлиги йигитнинг саройдаги нуфузини анча кўтариб турарди; саройдаги фаввона-нағрачилар ҳошимнинг изохидан кейин худди комедия каби унга завоқ берарди. «Лекин эстаган дақиқада бу бахт барҳам ейиши мумкин, — дерди у ўзига ўзи. — Агар бу офатидон аёл билан ўлғиз ўтказилган қувноқ ва дилкаш кечалар оқибатида янада яқинроқ бўлиб қолсак, у менинг қиёфамда дўсти эмас, маҳбубини кўради ва мендан телбаликлар, севги эҳтиросларини кута боплайди... Мен эсам унга фақат дўстлигимни, оташин дўстлик туйғуларининг ҳадя эта оламан, лекин муҳаббатни эмас, — табиат мени бу ажойиб телбаликдан маҳрум этиб яратган экан. Шунинг деб мен озмунча таънаю дашномлар эшитмадим! Герцогиня д'А***нинг гиналари ҳамон қулоғимда жаранглаб турибди, — ҳўп, майли ўша герцогинянинг гинаси ўзида қолсин! Жина, у мени чипакамга севмайди деб ўйлайди, мен эсам умуман астойдил сева олмайман. У мени ҳеч қачон тушунмайди. Кўпинча сарой ҳаётидан биронта қизиқарли ва ибратли воқеани ҳикоя қилиб берганида, ҳикоя қилганида эса шу қадар қойиллатиб, шу қадар маҳорат билан ҳикоя қиладики, бу борада унга ҳеч ким тенг келолмайди, — мен завқланиб кетиб унинг қўлидан, баъзида эса юзидан ўпаман. Ҳўш, агар у шунақа пайтда қўлимни маънодор қисиб қўйса-чи, унда нима қиламан?»

Фабрица ҳар куни Парманинг энг муътабар ва шу билан бирга энг зерикарли салонларига бориб турарди. У герцогинянинг доно маслаҳатларига амал қилиб усталик билан ота-бола шаҳзода, малика Клара-Паолина ва монсиньор архиепископнинг кўнглини олишга ҳаракат қиларди. Бу борада у анчайин муваффақиятга эришди-ю, бироқ кўнгли сира таскин топмади, — у герцогиня билан аразланиб қолишдан қаттиқ қўрқарди.

Саккизинчи боб

Шундай қилиб, Фабрицио Пармада пайдо бўлганидан сўнг орадан бир ой ҳам вақт ўтмасданоқ у саройдаги дилсиёҳликларнинг барчасини татиб кўрди, ҳаётидаги ягона бахти — самимий дўстлик туйғуси эса заҳарланиб бўлди. Бир куни кечқурун у ма-на шу изтиробли хаёллар билан герцогинянинг меҳмонхонасидан чиқиб кетди. Бу ерда йигит ўзига ўзи хонадон ўйнашига ўхшаб кўринмоқда эди. У кўчада сайр қилиб юрар экан, чароғон бир театрни кўриб қолди-ю, ўша ерга кирди. Руҳоний уивонидаги йигит учун бу эҳтиётсизлик бўлиб, шу пайтга қадар у бундай эркинликка йўл қўймаганди, зеро Парма ҳар қалай бор-йўғи қирқ минггина аҳолиси бўлган чоққина бир шаҳарча эди. Тўғри, Фабрицио биринчи кунданоқ прелатлик кийимини ечиб қўйганди, кечқурунлари агар киборлар даврасига бориб қўшилмоқ зарурати туғилса, у мотамсаро одмигина қора кийим кийиб оларди.

У театрда кўзга ташланмаслик учун учинчи ярус ложасига билет олди. Гольдони*нинг «Меҳмонхона бекаси» комедиясини қўйишгаётган экан. Фабрицио зал безакларини томоша қилиб, саҳнага деярли қарамай ўтирарди. Аммо зал тўла томошабинлар дақиқа сайин хоҳлаб кулишарди. Фабрицио бека ролини ижро этаётган ёшгина артист қизга назар ташлаган эди, қиз унга ёқиб қолди. Қаҳрамонимиз унга диққат билан тикилди, шунда қиз кўзига хушрўйгина, энг муҳими, самимий кўрипти: бу софдил қиз Гольдони у ўйнаётган персонаж учун тўқиган ҳазил-хузил гапларга биринчи бўлиб ўзи кулишга тайёр эди ва бу гапларни у қандайдир болаларга хос ҳайрат билан талаффуз қиларди. Фабрицио ёнидагилардан қизнинг исми-шарифини сўраган эди: «Мариетта Вальсерра», — дея жавоб қилишди.

«Ие, жуда ғалати бўлди-ю! У менинг фамилиямни олибди!» — дея хаёлидан ўтказди йигит.

Фабрицио бошида, шунчаки бирров кириб чиқаман, дея ният қилган бўлишига қарамай, театрда спектаклнинг охиригача ўтирди. Эртаси куни у яна театрда келди: уч кундан кейин эса Мариетта Вальсерранинг адресини билиб олди.

Йигит анчагина овора бўлиб артист қизнинг турар жойини билиб олганидан сўнг, ўша куни кечқуруноқ графнинг у билан жуда илтифот кўрсатиб, мулоим гаплашаётганини сезиб қолди. Рашк ўтида қовурилиб, ўзини арашг босиб юрган бечора граф Фабриционинг ортидан айғоқчилар қўйган ва унинг театрдаги хушторчилигини эшитиб, жуда хурсанд бўлганди. Граф ўзини рақиби билан мулоим гаплашишга мажбур қилган ўша кечанинг эртасига Фабрицио кимлигини билдирмаслик учун узун ҳаворанг рединготда театр яқинидаги эски уйнинг бешинчи қаватидаги Мариетта Вальсерранинг почоргина хонасига кириб чиқди. Бундан хабар топган графнинг нақ боши осмонга етгудек бўлди. Фабрицио ўзини сохта исм билан таништиргани ва у театрда учинчи даражали роллар ва малайларни ўйнаб, қишлоқларда ҳам дор-

бозлик қилиб юрувчи Жилетти фамилияли аллақандай каллаке-сарпинг рашкини қўзғотганини хабар қилишгач, графнинг қу-вончи янада ошиб кетди. Мариеттанинг олижаноб ошиғи бўлмиш ўша Жилетти Фабриционинг орқасидан роса сўкибди ва уни ўл-дираман, деб дардага қилибди.

Опера труппаларини одатда *импрессариолар* ташкил этишади. Импрессариолар унча катта ҳақ талаб қилмайдиган ёки ангажа-ментсиз қолган хопандаларни бир жойга тўплайдилар ва бундай тасодифан тузилган труппанинг умри нари борса икки сезонга етади. *Комедия ширкатларининг* йўриғи бошқа. Ҳар икки-уч ой-да бир шаҳардап иккинчи шаҳарга, бир жойдан иккинчи жойга кўчиб юрувчи, труппанинг аъзолари бир-бирларини яхши кўра-диган ёки бир-бирларидан нафратланадиган бир оилага айланиб қолганди. Бундай «*ширкатлар*»да баъзан онлавий муносабатлар шу қадар мустаҳкам эдики, театр томоша кўрсатаётган шаҳар-нинг артист қизларга ўч йигитлари бундай жуфти ҳалолларни ажратиб юборгунча анча овора бўлишарди. Бизнинг қаҳрамони-миз воқеаси ҳам худди шундай бўлди; ёшгина Мариетта Фабри-ционни ёқтириб қолди, лекин Мариетта ўзини қизнинг ягона ҳукмдори деб ҳисобламыш ва уни қаттиқ назорат қилиб юрадиган Жилеттидан жуда қўрқарди. Ўша каллакесар ҳаммаёқда мон-сиёронип ўлдираман, дея жар солиб юрарди (у Фабриционнинг ортидан изма-из юриб, йигитнинг исмини билиб олганди). Жи-летти сенинга номуносиб бўлиб, бўйи пайнов, тарападай озгип, чўтир ва бир кўзи хиёл ғилай эди. Лекин унинг театрдаги ролла-рига мос фазилатлари ҳам бор эди. Одатда Жилетти ҳамкасблари тўплаган саҳна ортига отилиб кирарди-да, ўмбалоқ ошар, оёғини осмондан қилиб юрар ёки яна биронта кулгили қилиқ кўрсатарди. У саҳнада устига ун сениб чиқадиган ва ўлгудек калтак ейдиган ёки ўзи бошқаларни калтаклайдиган ролларни қойилмақом ижро-этарди. Фабриционнинг ушбу олижаноб рақиби ойнага ўттиз икки франк маош олар ва ўзини жуда бадавлат дея ҳисобларди.

Граф Моска айёқчиларидап барча бу тафсилотларни эшитга-лидан сўнг ўзини ондан қайта тугилгандек ҳис этди. Унинг кайфияти аввалгидай кўтарилиб, герцогинянинг меҳмонхонасида илгаригидан ҳам кўпроқ қувноқлик ва дутф намоёнш эта бош-лади. Лекин граф ўзини ҳаётга қайтарган бу пиккий можаро тўғ-рисида герцогиняга индамади, албатта. Аксинча, у ҳатто хоним бу тўғрида иложи борича кечроқ билиши чораларини ҳам кўриб қўйди. Қолаверса, граф ақл-идрок овозига қулоқ солишни лозим-топди. Зеро ақли уни бир ойдан буён ўз маҳбубаси олдида фазил-атлари бачкана бўлиб кўрипа бошлаган ҳар қандай жазман дарҳол саёҳатга жўнамоқлиги лозимлигини даъват этиб ке-ларди.

Шундан сўнг граф Моска бирдан қандайдир муҳим бир юмуш билан Болоњьяга жўнаб кетди. Министрлик чопарлари унга ҳар қуни икки мартадан давлат ишларига тааллуқли қогозлардан ҳам кўра кўпроқ ёшгина Мариеттанинг ишқий можаролари, баттол

Жилеттининг газаби ва Фабриционинг тапаббускорлиги тўғрисидаги янгликларни етказиб туришарди.

Граф айгоқчиларидан бирининг талаби билан театрда «Арлекин*, скелет ва пирог» пьесасини кўп марта кўйишди. Жилетти айниқса ана шу пьесада ўз ролини дўндириб ижро этарди (у рақибни Бригелла каттакон пирогни кеса бошлаганида шу пирогнинг ичидан сакраб чиқарди-ю, Бригелла уни таёқ билан ура бошларди). Пьесанинг муваффақиятини кўйилиши баҳонасида Жилеттига юз франк пул совға қилишди. Қарзи бошидан ошаб ётган Жилетти совға ҳақида гапириб юрмаса ҳам бироқ жуда димоғи кўтарилиб кетди.

Азият чеккан иззат-нафси Фабриционни қайсар қилиб кўйганди (шу ёшда у беихтиёр қайсар бўлиб қолганди). Мағрурлиги боисидан у ҳар куни спектаклларга борарди; Мариетта ўз ролини самимият билан ижро этар ва унга завқ бағишларди; театрда чиққач, у бутун бир соат давомида қизга ошиқ бўлиб юрарди. Фабриционнинг ҳаёти хавф остида қолганидан хабар топган граф Пармага қайтиб келди. Бир вақтлар Наполеоннинг энг яхши суворий полкларидан бирида солдат бўлиб хизмат қилган. Жилетти чиндан ҳам Фабриционни ўлдиршига отланган бўлиб, кейин қандай қилиб Романьога қочиб кетиш тадоригини ҳам кўриб қўйганди. Агар китобхонимиз ҳали ёш бўлса, у графнинг олижаноблигига қойил қолаётганимиздан жаҳли чиқиши ҳам мумкин. Бироқ Фабриционни қутқариб қолиш учун Болоњядан қайтиб келиш граф учун ўзига хос қаҳрамонлик эди: кўпинча эртабларни унинг рағи-рўйи асча сўлғин бўлар, ёш ва беғам рақибининг икки юзи эса нақшин олмадек қизариб турарди! Хўш, агар Фабрицио унинг йўқлигида бемаъни бир сабаб билан ҳалок бўлса, графга ким ҳам татъна қиларди дейсиз? Аммо граф танглик кўрсатиш лозим бўлса-ю, лекин бу ишдан бўйин товласа, бир умр виждон азобида қийналиб юрувчи камёб одамлар сирасига киравди; боз устига у герцогиния келиб-келиб унинг айби билан кулфат чекиши мумкинлигини асло истамасди.

Граф Болоњядан қайтгач, герцогинияни камган ва ғамгин бир қиёфада кўрди. Бунга қуйидаги воқеа сабаб бўлганди. Оқсоч қиз Чекина граф берган катта пул жиддийлиги ҳақида далолат бериб турган ўз қилмишидан виждони азоб чекиб, касал бўлиб қолганди, Герцогиния бу қизни яхши кўрарди ва шу боисдан бир куни уни кўргани бетобнинг хонасига чиқди. Чекина бундай меҳрибонлик олдида чидаб туролмади; у кўзларидан дув-дув ёш тўкар экан, бекасига министрдан олган пулни қайтариб бермоқчи бўлди ва ниҳоят, юрак ютиб, граф унга қандай саволлар бергани ва ўзи қандай жавоб қилгани ҳақида гапириб берди. Герцогиния дарҳол чироқни ўчирди-да, сўнгра, майли, сени кечирдим, дея Чекинани тинчлантирди. У фақат, бу ғалати суҳбат тўғрисида ҳеч кимга чурқ этиб оғиз очмайсан, деб шарт қўйди.

— Бояқши граф,— дея қўшимча қилди герцогиния ҳазиломуз оҳангда,— ҳамма эркаклар қатори кулгили аҳволга тушиб қолишдан қўрқади.

Герцогиня ишпилиб ўз бўлмаларига қайтди. У ётоқхонасига кириб, эшикни ичидан қулфлаб олган заҳоти кўзларидан тирқираб ёш чиқиб кетди. Унга ўзининг кўз ўнгига туғилиб ўсган Фабрицио билан ишқий алоқа қилиш мумкинлиги ҳақидаги хаёлниинг ўзиёқ даҳшатли бўлиб кўринмоқда эди. Лекин унда нега у ўзини бундай тутяпти?

Граф келганида герцогиня хафагазак бўлиб ўтиришининг асосий сабаби худди мана шу эди. Хонимнинг графга қарши ва ҳатто Фабрициога ҳам қарши зардаси қайнай бошлади, шу тобда у министрини ҳам, жиянини ҳам кўргиси келмасди; назарда Фабрицио аллақандай Мариеттанинг ҳузурида қулгили бир роль ўйнаётганидан унинг жаҳли чиққанди: граф хонимга ҳаммасини гапириб берганди, зеро барча ошиқлар каби у ҳам ўз севиклисидан сир сақлай олмасди. Герцогиня бундай бахтсизликка кўника олмай қийналарди: бунн қарангки, у сажда қилаётган одамнинг ҳам камчилиги бор экан; ниҳоят, графга меҳри товланган бир дақиқада хоним ундан маслаҳат сўради: граф учун бу фароғатли дақиқа, упи Пармага қайтишга мажбур қилган олижаноблиги авазига яхши мукофот эди.

— Бунн тушуниш жуда осон!— дея хитоб қилди кулиб граф.— Ёш йигитларнинг кўнгли барча аёлларни тусайверади, эртасига эса улар ўша аёлларни ҳатто эслашмайди ҳам. Ахир у, янглишмасам, Бельжиратега бориб, маркизани кўриб келмоқчи эди шекилли? Майли, борса бора қолсин. Унинг йўқлигида трупадан ўз истеъдодини бошқа шаҳарга бориб намойиш қилишни илтимос қиламан, йўл харажатиини ҳам бериб юбораман ҳатто. Мана кўрасиз, тез орада йигит йўлида учраган бошқа бир жононга ошшқ бўлиб қолади; бу ўз-ўзидан маълум ва мен, сирасини айтганда, Фабриционинг бошқача бўлишини истамасдим ҳам... Сиз, агар керак бўлса, маркизага хат ёзиб, ўғлини чақиртиришини илтимос қилинг.

Граф мутлақо лоқайд оҳангда айтган бу фикр герцогиня учун нажотли бир ишғилк бўлди: у Жилеттадан қўрқарди. Кечқурун граф худди гап келиб қолгандай қилиб, Венага Милан орқали курьер кетаётганини айтди; уч кундан кейин Фабрицио онасидан хат олди. Йигит рашкчи Жилетти деб Мариеттанинг илтифотидан баҳраманд бўлолмагани учун зардаси қайнаб, онасининг олдига жўнади. Мариетта татмасиё, яъни онахони сифатидаги кампир орқали унга ризолигини билдирганди.

Фабрицио онаси ва сингилларидап бири билан Лаго-Маджоре кўлининг ўнг соҳилида жойлашган Пьемонт водийсидаги Бельжиратеда учранди. Чап соҳил Милан областига, яъни Австрияга қарапти эди. Шимолдан жануб сари чўзилган ушбу кўл параллел Комо кўлидан ўн льё ғарброқда жойлашганди. Тоғ ҳавоси, болалиги ўтган Комонн эслатувчи бу ажойиб кўлнинг улуғвор ва осуда чиройи,— буларнинг бари Фабриционинг ғазабга айланай деб турган зардасини тарқатиб дилида маҳзун бир кайфият кўзгатди. Йигит энди герцогиняни чексиз бир меҳр билан эслар,

ундан узоқда юрар экан, пазарида ҳали биронта ҳам аёлни бу қадар севмагандек туюларди; у энди герцогинядан бир умрга айрилишни ўзи учун энг катта бахтсизлик дея ҳисобларди, агар герцогиня унинг шу аҳволи руҳиясини билиб туриб, хиёл истиғно қилишни лозим кўрганида ёки унга биронта рақибни қарши қўйганида, турган гап, унинг қалбини забт этган бўларди. Бироқ хоним бундай қатъий ҳаракат қилишни хаёлига келтириш у ёқда турсин, бутун фикр-ёди ёш сайёҳ билан банддай ўзини-ўзи қўйиб ўтирарди. Герцогиня дилидаги инжиқликни бемаъни ҳавас дея атар ва бундан ғазаби қайнаб, уни қандайдир даҳшатли жиноят деб ҳисобларди. У графга нисбатан диққат-эътиборини кучайтирди. Бундай илтифотга мафтун бўлиб қолган министр унга иккинчи марта Болоньяга саёҳат қилишни тақозо этаётган ақлидроки овозига қулоқ солмай қўйди.

Катта қизини миланлик бир герцогга унаштириб қўйган маркиза дель Донго тўй ташвиши билан бўлиб, жонидан яхши кўрадиган ўғлига фақат уч кунгина вақтини ажрата олди; Фабрицио илгари онасига ҳеч қачон бундай меҳр-оқибат кўрсатмаганди. Фабрицио борган сайин дилини маъюслик қоплар экан, миясига ғалати ва ҳатто кулгили бир фикр келиб қолди-ю, уни дарҳол амалга оширди. Биз йигитнинг аббат Бланес билан маслаҳатлашиши келиб қолганини айтишга аранг журъат этаймиз. Бу ажойиб қария кучи деярли тенг, бир-бирига зид икки болаларча эҳтирос ўртасида азоб чекаётган юрак изтиробларини тушунишга мутлақо ожизлик қиларди; бунинг устига унинг Пармада ҳисоблашиш лозим бўлган ва ўзи учун мутлақо бегона маффаатларни сал-пал тасаввур қилмоғи учун бутун бир ҳафта муҳлат керак бўларди; бироқ Фабриционинг дилидаги у билан маслаҳатлашиш истагида ўн олти яшар йигитчалик пайтидаги ўша мусаффо туйғулари жонланганди. Китобхон гапимизга ишонармикин? Фабриционинг кўнглида маслаҳатлашмоқ нияти туғилган экан, бунга сабаб қариянинг садоқатли дўст, оқил одамлигигина эмасди, — қаҳрамонимизни сафарга чиқишдан мақсади ва сафар давом этган мана шу эллик соат ичида уни ҳаяжонга солган ҳис-туйғулар шу қадар бемаъни эдики, агар мен бу тўғрида оғиз очмай қўя қолганимда, сўзсиз, ушбу қиссамиз анча ютиб чиққан бўларди. Фабриционинг иримчилиги ундан китобхоннинг кўнглини қолдирмасайди деб қўрқаман; лекин, начора, унинг табиати аслида шундай эди. Бошқа қаҳрамонларимизга қараганда унга кўпроқ сайқал беришнинг ҳожати бормикин? Мен граф Москани ҳам, шахзодани ҳам сира безаб кўрсатганим йўқ-ку ахир.

Шундай қилиб, Фабрицио — ҳамонки ҳаммасини яширмай гапиришга аҳд қилган эканмиз — онасини Лаго-Маджоренинг Австрияга қарашли соҳилида жойлашган Лавено бандаргоҳига қадар кузатиб қўйди. Маркиза у ерда кечқурун соат саккизларга яқин кемадан тушди. (Кўл бетараф ҳисобланарди, шу боисдан соҳилга тушмаган одамдан паспортини сўраб ўтиришмасди.) Лекин бутунлай қоронғи тушгач, Фабрицио ҳам нақ кўлнинг бў-

йидан бошланган қуврак дарахтзорда Австрияга қарашли соҳилга тушди. У қишлоқларда кабриолет хизматида ўтовчи икки филдиракли тезюрар енгил арава — *седьола* ёллади. Энди йигит опасининг каретаси ортидан беш юз қадам берида кетавериши мумкин эди; у эғнига дель Донголар хонадонидagi хизматкорлар ливреясини кийиб олгани ва шу боисдан Фабриционинг паспортини текшириб кўриш кўп сонли полициячилар ва божхона амайдорларининг ҳатто хаёлларига ҳам келмади. Маркиза қизи билан тунаб қолиши лозим бўлган Қомога чорак лъё қолганида у сўл томонга Вико шаҳарчасини айланиб ўтиб, нақ кўл соҳили бўйлаб яқинда қурилган торгина йўлга олиб чиқувчи боғ кўчага бурилди.

Вақт ярим кечадап ошган бўлиб, Фабрицио йўлида биронта жандармга дуч келиб қолишдан қўрқмаса ҳам бўларди. Йўл дамбада кичик-кичик бутазорларни кесиб ўтарди; дарахтларнинг шох-шаббалари енгилгина ҳовур қоплаган юлдузли осмон тархида қорайиб кўринарди. Сувда ҳам, осмони фалакда ҳам қандайдир осуда хотиржамлик ҳукм сурарди. Фабриционинг қалби табиатнинг улуғвор гўзаллигига дош бера олмади; у тўхтади-да, сув томон туртиб чиққан қояга ўтирди. Сукунатни фақат майда тўлқинларнинг бир маромда соҳилга келиб чўли-чўли урилишигина бузиб турарди. Фабриционинг қалби соф итальянча тахлитда эди, — унинг бу хусусияти учун китобхондан кечирим сўрайман; йигитнинг китобхон кўз ўшида хиёл қадрини туширадиган бир камчилиги: гоҳ-гоҳ шухратпарастликка берилиш одати бор эди; маъзаранинг улуғвор гўзаллиги эса унинг дилини яйратиб, дунё гам-ғуссаларига хиёл бепарво қилиб қўярди. Йигит тун қоронғисиди, осуда сукунат ичра сергак тортиш ва полиция айғоқчиларини ёдида сақлаш зарурати бўлмаган қоя устида танҳо ўтирар экан, кўзларига дилини зирқиратадиган ёқимли ёш қалқиганини ҳис этди ва кутилмаганда ўз ҳаётидаги энг бахтиёр дамларни эслади.

Фабрицио герцогиняга ҳеч қачон ёлгон гапирмасликка аҳд қилди ва шу дақиқада уни тобининг даражасида севишини ҳис этар экан, хопимга ҳеч қачон севгиси тўғрисида гапирмасликка, ҳузурида «севги» сўзини оғизга олмасликка қасам ичди, зеро, одамлар ахтирос дея атайдиган туйғу унинг қалбига ёд эди. Йигит шу дақиқада, дилини осуда ҳаловатга тўлдириб турган саховатли ва эзгу туйғулар таъсирида, ўрни келиб қолган заҳоти герцогиняга ўзининг севиш қобилиятидан маҳрум эканлиги ҳақидаги бор ҳақиқатни айтмоққа қарор қилди. Ана шу мардона қарордан кейин у ўзини елкасидан тоғ қулагандек енгил сизди. «Балким герцогиня Мариетта тўғрисида гапириб қолар? Начора, жажжи Мариетта билан бошиқа учрашмайман қўяман», — дея қувноқлик билан ўзини юпатди Фабрицио.

Қуни бўйи ҳаво ниҳоятда дим бўлганди, азонга яқин салқин тушиб, муздаккина шаббада эса бошлади. Қомо кўлининг шимол ва шарқ томонида Альп тоғининг кўкка мағрур бўй чўзиб

турган учли чўққилари тонг шафағида аста қизара бошлади. Ҳатто июнь ойида ҳам қор қоплаб турадиган мазкур ҳайбатли чўққилар бу ерларда доим мусаффо бўладиган ложувард осмон тарҳида яққол кўришиб турарди. Альп тоғининг жануб томон, жаннат макон Италия сари чўзилган тизмаларидан бири Комони Гарда кўлидан ажратиб турарди. Фабрицио бу баҳайбат тоғларнинг барча ўркакларига кўз югуртириб чиқди; ёришиб келаётган тонг шўъласи бу ўркаклар орасидаги водийларни ёритиб, даралардан кўтарилаётган енгил ҳовур кўксига ниш ура бошлаганди.

Фабрицио бир оз вақт йўлдан юриб борди; у Дурини ярим оролинни ташкил этган тепаликни айланиб ўтган эди, ниҳоят, кўз ўнгида ўзи аббат Бланес билан кўп маротаба юлдузларни кузатиб ўтирган Грианта қўнғироқхонаси намоён бўлди. «Ўзим ҳам ғирт подон эдим ўшанда,— дея хаёлидан ўтказди йигит.— Ҳатто устозим варақлаб ўтирадиган ўша илми нужумга доир рисола-лардаги кулгили лотин тилини ҳам тушунмас эканман. Мен, сирасини айтганда, унинг фақат айрим сўзларинигина тушунганим ва ўзимча бу сўзларни жуда романтик маънода тасаввур қилганим учун ҳам ўша рисолага эҳтиром билан қарардим».

Аста-секин Фабриционинг хаёли бошқа мавзуга кўчди. «Хўш, ўша илмда бирон ҳақиқат борми ўзи? Бошқа илмлардан нимаси билан фарқ қилади у? Мана, масалан, аҳмоқ ва учар одамлардан бир нечтаси биз *мексика* тилини биламиз, дея тил бириктириб олишади; бу уларнинг обрў-этиборини оширади, жамият уларни ҳурмат қилади, ҳукумат эса пул тўлайди. Бу одамларни худди ана шу аҳмоқ бўлганлари ва улар халқларни ғалаёнга чорлаб, оташин, олижаноб сўзлар билан руҳлантириб юбориши мумкинлигидан чўчимагани учун ҳам ҳокимият уларни кўтар-кўтар қилади. Мисол учун ҳазрат Барини олайлик: қандайдир юнонча қасиданинг ўн тўққизта шеърини қайта тиклагани учун Эрнесто IV яқинда унга тўрт минг франклик пенсия тайинлаб, ўзининг энг катта ордени билан мукофотлади!..

Ё алҳазар! Бундай таргиботни бемаъни деб аташга ҳаққим борми ўзи? Келиб-келиб мен нолишим керакми ҳали?— дея ўйлади у бирдан тўхтаб.— Неаполдаги устозимни ҳам худди шундай орден билан мукофотлашди-ку ахир». Фабрицио ўзини жуда ўнғайсиз сеза бошлади; боядан бери қалбида жўш уриб келаётган эзгу туйғулар ўрнини ўлжасини олган ўғрининг қабиҳ мамнунияти эгаллади. «Хўш, шундай бўлса нима қилибди?» — деди у ниҳоят ўзига ўзи, зеро йигит шу тобда ўзидан норози эди. — Ҳамонки таг-зотим менга ана шу суниистеъмол қилиш ҳуқуқини берар экан, ўз улушимни олмаслик ғирт аҳмоқлик бўлур эди. Лекин у ҳолда бунини ошкора фаш қилишимга бало борми». Бу мулоҳазалар анчайин ўринли эди, лекин бир соат илгари Фабриционинг қалбига ҳаловат бағишлаб турган бахтиёрлик туйғуси бир зумда сўнди қолди. Имтиёзлар ҳақидаги фикр бахт дея аталмиш ўша нозик ниҳолнинг илдизини қуритиб қўйганди.

«Агар илми пужумга ишониб бўлмаса,— дея ўйларди у ёқимсиз ҳаёллардан ўзини чалғитиш учун,— агар бу фан математикага дахлсиз фанларнинг тўртдан уч қисми каби шунчаки дили завққа тўла тентаклар билан ўзлари хизмат қиладиган ҳукамолардан пул олиб турувчи учар муттаҳамларнинг ихтироси бўлса, у ҳолда нега мен нуқул бир мудҳиш аломат тўғрисида ҳаяжонланиб ўйлайвераман? Ахир мен бир вақтлар Б. қамоқхонасидан мутлақо адолатли авахта қилинган солдатнинг кийимини кийиб, унинг сафар гувоҳномаси билан чиқиб кетган эдимда».

Бироқ шу ерга келганда Фабриционинг мулоҳазалари боши берк кўчага кириб қоларди,— у юз карра говга дуч келса ҳам, лекин уни енгиб ўта олмаганди. Фабрицио ҳали жуда гўр эди: бекорчи пайтларда унинг қалби ҳаёлан дарров ўйлаб топилган романтик вазиятлар таассуротини бажонидил ўзига сингдириб оларди. У ҳаётини воқеаларнинг асл моҳиятини сабр-тоқат билан англаб етишни ва шу йўсинда уларнинг сабабини тушуниб олишни мутлақо билмасди. Воқелик ҳали йигитга қабих ва ифлос бўлиб кўринарди. Ҳамма ҳам воқеликка диққат билан разм солмоқни ёқтиравермаслигини тушунаман, лекин у ҳолда воқелик тўғрисида мулоҳаза ҳам қилмаслик керак. Айниқса у билан ўз подошлигинини далил келтириб баҳслашмаслик лозим.

Анчайин ақлли йигит бўлмиш Фабрицио ҳам ҳар қалай аломатларга чала-ярим ишониш ўзи учун эътиқод, ҳаёт бўсағасида олинган кучли таассурот эканини тушунмасди. Ана шу эътиқод ҳақида эсламоқ унинг учун ҳис этмоқ, бахтли бўлмоқ демек эди. Шу боисдан ҳам Фабрицио ўжарлик билан бу аломатларни плмга, масалан; геометрияга ўхшаш *далилу исботли* плмга айлантириш мумкинмикин, деган масалани ҳал этишга уринарди. У ўзи сезган «аломатлар»дан сўнг гўё улар башорат этган бахтли ёки бахтсиз ҳодисалар содир бўлмаган пайтларини хотирасида сиққидил тиклашга ҳаракат қиларди. Бироқ йигит мантиқан фикр юритяпман ва ҳақиқатнинг тагига етишга интиляпман дея ўйлар экан, гўё ўша «аломатлар» башорат қилган бахтли ёки бахтсиз ҳодисаларнинг тўғри чиққан пайти ҳақидаги хотираларни миясида қувонч билан тикларди ва бундан дили яйраб кетарди. У аломатларга ишончсизлик билдирган ва айниқса улар тўғрисида кинояли гапирган одамни қаттиқ ёмон кўриб қолган бўларди.

Фабрицио почор мулоҳазаларига шу қадар берилиб кетдики, ҳатто қанча йўл юрганини ҳам билмай қолди. Бир маҳал бошини кўтариб қараса, отасининг боғини қўршаган девор олдига келиб қолибди. Баладдиги қирқ фут келадиган бу девор йўлнинг ўнг томонида бўй чўзган эди. Тепадаги панжарага пойдевордек қилиб йўнилган тош пирамон уни янада улугвор кўрсатади. «Дуруст,— деди ўзига ўзи совуққина қилиб Фабрицио.— Чиройли архитектура, деярли румо услубида ишланган. (Бу ўринда у антик давр маданияти ҳақидаги яқинда орттирган би-

лимини қўллади.) Сўнгра шу заҳоти жирканиб тескари қаради: у отасининг қаттиққўллиги, энг муҳими эса, ўзининг Франциядан қайтиши арафасида акаси Асканьоннинг чақувини эслаганди.

«Менинг ҳозирги ҳаётим акамнинг ўша ғайритабиий чақуви туфайли бошланди; мен Асканьодан нафратланишим, жиркапишим мумкин, лекин менинг тақдиримни худди ўша ўзгартириб юборди. Мени бадарга қилишган Новаррада отамнинг бошқарувчиси менга энсаси қотиб муомала қиларди, агар амманнинг жазмани қудратли министр бўлмаганида ва агар амманнинг ўзи меҳрибон, оташқалб эмас, бағритош ва пасткаш аёл бўлганида, агар у мени ақл бовар қилмайдиган даражада яхши кўрмаганида аҳволим не кечарди ахир? Ҳа, герцогинянинг ҳам қалби акам билан маркиз дель Донгоникига ўхшаган бўлганида додимни кимга айтардим?»

Оғир хотиралардан юраги эзилган Фабрицио энди бўшашиброқ қадам ташларди; ниҳоят, у қасрнинг ажойиб нештоқи олдидаги хандақ ёнига етиб борди. Бироқ Фабрицио вақт қорайтирган бу улкан иморатга аранг кўз қирини ташлади холос. У қадимги меъморчиликнинг бу олижаноб обидасига лоқайд қарарди,— отаси билан акаси ҳақидаги хотиралар шу тобда унинг қалбини ҳар қандай гўзалликка бефарқ қилиб қўйганди. Ҳозир унинг бутун диққат-эътибори бу мунофиқ ва хавfli душманлар яқинида сергак бўлиш лозимлигига қаратилганди. Тўғри, Фабрицио ошқора нафрат билан тўртинчи қаватдаги бир деразага — ўзи 1815 йилга қадар бир неча йил истиқомат қилган хонанинг деразасига бир дақиқа тикилиб турди. Отасининг фетли болалик хотиротларининг бутун гўзаллигини йўққа чиқарганди. «Мен хонамдан еттинчи март куни кечқурун соат саккизда чиқиб кетгандим. Ўшанда паспортини сўраб олиш учун Вазининг уйига бордим, эртасига эса жосусларнинг қўлига тушиб қолишдан қўрқиб шошилишч жўнаб кетдим. Франциядан қайтгач, бу ерга келганимда, хонамга кира олмадим — лоақал гравюраларимга бир назар ташлаб чиқардим-ку. Ҳаммаси акагинамнинг ўша чақуви касофати деб бўлди».

Фабрицио сесканиб тескари қаради. «Аббат Бланес саксон уч ёшни уриб қўйган,— дея маъюсгина хаёлидан ўтказди у.— Синглимининг айтишича, қария қасрга деярли келмай қўйганмиш: кексалик дардлари унинг қаддини букиб қўйибди. Аббатнинг танти ва олижаноб қалби ёш ўтиши билан сўниб қолибди. Ўзи ҳам кўнғироқхонага анчадан бери чиқмай қўйган бўлса керак. Мен унинг ертўласига тушиб, чап ёки узум эзидиган исканжа ортига яширинаман-да, чолнинг уйғонишини кутиб ўтираман. Бояқининг уйқусини бузмаганим маъқул. У, чамаси, менинг афт-апгоримни унутиб ҳам юборган бўлиши мумкин. Олти йил-а! Кекса одам учун бу апчагиша муҳлат! Мен эски дўстимнинг фақат соясинигина кўрсам керак. Ғирт болалик қилишман ўзим: отамнинг қасри дилимда шу қадар нафрат уйғотса-ю, бу ерга келиб ўтирсам-а!»

Фабрицио черков олдидаги майдончага чиқди. У бошини кўғариб юқори қаради-ю, кўҳна қўнғироқхонанинг учинчи қаватидаги камбаргина баланд дераза ҳазрат Бланеснинг фонусидан ёришиб турганини кўриб, кўзларига ишонмай қолди. Чол ўзи расадхона сифатида фойдаланувчи тахта каталакка кўтарилар экан, одатда шуъласи планисферани кузатишга халал бермаслиги учун фонусни дераза рафига қўярди. Бу юлдузли осмон харитаси қаср олдидаги бир вақтлар апельсин дарахти ўсган катта хумнинг оғзига тортилган эди. Хумнинг тагидаги туйнукка жипчиरोқ ёқиб қўйилар, унинг дуди ингичка тузука пайчадан чиқиб кетарди. Найчанинг сояси харитада шимол томонини кўрсатиб турарди. Ана шу ғарибона мосламалар ҳақидаги хотиралар Фабриционинг қалбини ҳаяжон ва бахтиёрлик туйғусига тўлдириб юборди.

У деярли беихтиёр равишда кафтларини оғзига қўйиб, секингина қисқа-қисқа ҳуштак чалди. Фабрицио одатда у қўнғироқхонага киритишларини сўраб, шу зайлда ишора қиларди. Шу заҳоти йигит расадхона мипорасидан эшикни қулфлаб турган лўкидонни кўтариш учун бир неча бор арқон тортишганини эшитди. Фабрицио ҳаяжоннинг зўридан ҳушини йўқотгудек бўлиб, югурганча зинадан тепага кўтарилди. Аббат ўзининг одатдаги жойида ёғоч креслода бир кўзини қисганича девор квадранти* га ўрнатилган устурлобга тикилиб ўтирарди. У чап қўли билан Фабрициога, кузатувимни бўлмай тур, дегаддек ишора қилди-да, бир дақиқадан сўнг картага аллақандай рақамни ёзиб қўйди. Сўнгра креслода ўтирган кўйи ўгирилиб, қучоғини очди, қаҳрамонимиз кўзидан дув-дув ёш тўкиб қариянинг қучоғига отилди. Аббат Бланес йигит учун ҳақиқий ота бўлиб қолганди.

— Мен сени кутган эдим,— деди Бланес улар ҳаяжон билан ҳол-аҳвол сўрашишгач.

Бу қанақаси бўлди? Аббат пайғамбар мунажжим ролини ўй-паяптимни ёки чиндан ҳам у Фабрицио тўғрисида кўп ўйлайверганидан илми нужумга оид биронта аломат бу учрашувдан белги бердимиди?

— Мана менинг ҳам купим битди,— деди аббат Бланес.

— Нега унақа дейсиз?— қўрқиб хитоб қилди Фабрицио.

— Ҳа-да, — деди аббат жиддий, лекин мутлақо ғамгинликдан холи бор оҳангда.— Сен билан дийдор кўришдим, энди беш ярим ёки олти ойдан кейин ниҳоятда бахтиёр кечган ҳаётим *Come face al mancuz dell alimento* (мойи тугаган қора чироқ янглиг) сўнади. Қазойимга қадар, эҳтимол, бир ёки икки ойни сукут сақлаб ўтказсам керак, ана шундан кейин агар яратган эгам, бандам дорулфалодаги топширган вазифамни бажариб бўлди, дея ҳисобласа омонатини топшираман қўяман.

Ҳорғинлик ва ҳаяжондан силланг қуриганга ўхшайди, кўзларинг юмилиб кетяпти. Сени кута боплаганмдан буён асбоблар турадиган катта қутида нон билан бир шиша ароқ сақлаб келаман. Бир оз тамадди қилиб, куч йигиб ол: ҳали яна озроқ

гапларимни эшитмоғинг керак. Сенга ҳали кўп гапларни айтишим мумкип, фақат бунинг учун тун қоронғиси тарқаб, тонг отмаган бўлип керак; мен ҳозир келажакни анча аниқ кўриб турибман, эҳтимол эртага бушдай аниқлик бўлмас. Ҳаммамиз ожизмиз, бўтагинам ва бу ожизликни доим пазарда тутмоғимиз даркор. Балким эртага кекса одамнинг, ожиз банданинг хаёли ажали яқинлашаётгани билан банд бўлиб қолар, ахир кечқурун соат тўққизда сен билан биз видолашмоғимиз керак бўлади.

Фабрицио, одатдагидек пидмай унга бўйин эгди.

— Шундай қилиб,— дея гап бошлади чол,— сен Ватерлоо томонга кетаётганингда аввал қамоққа тушганинг ростми?

— Ҳа, падари бузрук,— ажабланиб жавоб қайтарди Фабрицио.

— Унда бағоят бахтли экансан, зеро энди сен менинг башоратим билан огоҳ бўласан, руҳинг эса анча даҳшатлироқ ва қаҳри қаттиқроқ бўлган бошқа зиндонга ҳозирлик кўриб қўяди. Чамаси, сен ушдан фақат жиноят ёрдамида чиқсанг керак. Лекин, худонинг марҳамати билан ўша жиноятни қилмайсан. Шайтон қапчалик йўлдан оздирмасин, ҳеч қачон жиноят қилма. Назаримда, ўзи ҳам билмай туриб сенинг ҳуқуқларингни ўзлаштириб олган бир гуноҳсиз одамини ўлдирмоққа қасд қиладилар. Агар кучли васвасани енгиб, гарчи бу иш номусингни ҳимояси билан оқланиб кетаётгандек кўринса-да, қотиллик қилмасанг, ҳаётинг одамлар кўзиде ниҳоятда бахтли бўлгай... Донишманд кўзи билан қараганда ҳам шундай бўлади албатта,— дея қўшимча қилди у бир зум ўйлап тургач.— Сен бўтам, худди менга ўхшаб, ёғоч креслода ўтирган кўйи, ҳар қандай ҳашамдан йироқда ва ундан юз ўгириб жоп таслим этасан, худди менга ўхшаб, дилингда оғир гуноҳ юки бўлмади.

Сенинг келажакнинг ҳақидаги гапларимни гапириб бўлдим, бошқа биронта муҳимроқ нарса айта олмайман. Қамоқда қанча ўтирасан ярим йили, бир йилми ёки ўн йилми — шунини кўришга урилиб бекорга овора бўлдим. Ҳеч нимани аниқлай олмадим. Эҳтимол, қандайдир хатога йўл қўйгандирману фалак мени машъум тараддуд пла жазоламоқни жоиз кўргандур. Мен фақат қамоқдан сўнг ёки, балким, худди у ердан чиқиб келаётганингда ҳозир ўзим жиноят деб атаган воқеани содир бўлажagini кўрдим,— хайрият, бу жиноятни сен қилмас экансан. Бунга ишопчим комил. Бироқ сен банди ожизлигингга бориб, ўша жиноятда иштирок этсанг, менинг барча ҳисоби пужумларим — хатоларнинг узун силсиласи бўлиб чиқади холос. У ҳолда сен оқ кийиниб, руҳинг осойишталикка эришган ҳолда ёғоч креслода ўтириб жон таслим этмайсан.

Аббат Бланес шу сўзларни айтгач, ўрнидан турмоқчи бўлди, ана шунда Фабрицио қариянинг қанчалар мункайиб қолганини пайқади: чолнинг оёққа туриб, Фабрицио томон ўгирилганига қадар деярли бир дақиқа вақт ўтди. Фабрицио эса унинг қўлтигидан олишга журъат этмасдан индамай, қотиб турарди. Аббат уни

самимий меҳр билан бағрига босиб, бир неча бор пешонасидап ўйди. Сўнгра бир вақтлардагидек қувноқлик билан деди:

— Менинг асбобларим орасида ўзингга яхшилаб жой солгани-да, бир оз ётиб ухла. Анави пўстинларимпи ола қол; пўстинларим бир нечта, ҳаммаси қимматбаҳо пўстинлар,— герцогиня Сапсевериша уларни менга тўрт йил муқаддам юборган эди. У сенинг келажатинг ҳақида гороскоп — қуръа тузиб беришни илтимос қилганди, мен унга қуръани жўнатмадим, совға пўстинларини эса олиб қолдим. Келажак ҳақидаги ҳар қандай башорат хавфли мудохаладир, у башорат қилишган воқеаларни ўзгартириб юбориши мумкин, шунда бу илми-нужум бутунлай пучга чиқади; боз устига, герцогиня жуда дилрабо аёл, менинг қуръам эса унинг дилини қаттиқ сиёҳ қилган бўларди. Ҳа, дарвоқе, уйқунигда чўчиб юрма яна: соат еттида тонгги ибодатга чорлаб, нақ тепангда жом чалинади. Сал кейинроқ эса, пастки қаватда катта жом бош уради, унинг даранг-дуригидан бу ердаги барча асбобларим шақирлаб кетади. Бугун жапгчи ва фидойи авлиё Дживита байрами. Ўзинг биласан-ку, бизнинг Грианта қишлоғимиз билан катта шаҳар Брешиянинг ҳомийси битта, кези келганда шуни ҳам айтиш керакки, менинг равенналик машҳур устозим Джакопо Марини шу туфайли қулгили бир хатга йўл қўйган. Бир неча бор у менга руҳонийлик соҳасида катта муваффақиятларга эришсан, дея башорат қилганди. Устозим, сен катта шаҳар Брешиядаги ажойиб Дживита черковининг нозир бўласан деб ишонтирганди, мен бўлсам бутун умримни бор-йўли етти юз элликта хонадонли Гриантада қавм руҳонийси бўлиб ўтказдим. Қайтанга яхши бўлди! Бундан тўққиз йил муқаддам, агар Брешиядаги ибодатхонанинг нозир бўлганимда Моравия тепаликларида бирида жойлашган Шпильберг қамоқхонасида жафо чекишим мумкинлигини билиб олдим. Эртага мен билан тантанали мессада ибодат қилмоқ учун чор-атрофдан йиғилиб келган барча руҳонийларга зиёфат бераман. Сенга ана ўша дастурхондан энг сара поз-неъматлардан чегириб, пастга келтириб қўймай, лекин сен у ерда мен билан кўришмоқни хаёлингга ҳам келтирма,— фақат мен чиқиб кетганимпи эшитганингдан кейингина ўша неъматларни олиб чиқ. Мен билан кундуз кун кўришмаслигинг керак, кейин бу ердан соат тўққиздан ошганида, аммо ўнга занг урмасдан олдин чиқиб кетмоғинг даркор. Эртага қуёш еттидан йиғирма етти минут ўтганда ботади, мен фақат соат саккизга яқин келаман-да. сени бағримга босиб, видолашман. Эҳтиёт бўл! Жомхона деразасида сени кўриб қолишмаса бўлганини чиқариб! Жаңдармларга сенинг белгиларингни айтиб қўйишган, уларга ашаддий золим — акагинанг раҳнамолик қилади. Маркиз дель Донгопинг анча мазаси қочиб қолган,— дея қўшимча қилди Блассе маёус бир оҳангда,— агар у сен билан шикхона учрашганида, эҳтимол, қўлингга озгина пул-мул берган бўлармиди. Лекин ёлғон аралашган хайр-саховатни қабул қилмоқ сендек йиғитга асло ярашмайди, зеро, бир кун келиб, сен фақат соф

виждонинг ила қудратга эришадурсан. Маркпз ўз ўғли Аскапюни ёмон кўради, бироқ унинг беш ёки олти миллион франкдан иборат бойлиги худди ўша ўғлига мерос қолади. Адолат шунинг тақозо этади. Сенга бўлса отаңнинг ўлимидан кейин тўрт минг франклик пенсияю хизматкорларингга мотам либоси тиктириш учун эллик чўшим қора мовут тегади.

Тўққизинчи боб

Чолнинг гаплари, уларга диққат билан қулоқ солиш ва қаттиқ ҳорғинлик Фабриционинг асабларини кўзитиб юборди; анчага довури унинг уйқуси келмасди, кўзи илинганидан кейин эса, аҳтимол, келажагидан белги берувчи алаҳ-жалаҳ тушлар кўра бошлади. Эрталаб соат ўнда у бутун қўнғироқхонани тутиб кетган, лекин ташқаридан эшитилаётгандек туюлувчи даҳшатли даранг-дурунган уйғолиб кетди. Фабрициога уйқу аралаш қиёматқойим бошлангандек туюлди, кейин у қамоқхонага тушиб қолдими деган хаёлга ҳам борди; йигит бу шаҳиди аъло Дживита шарафига чалинаётган катта қўнғироқнинг бонги эканлигини дарҳол тушунолмади қолганди; қирқ нафар деҳқон қўнғироқнинг тилини арқон билан тортиб тебратмоқда эди. Ҳолбуки бу ишнинг ўзи кпши ҳам бемалол эпласа бўларди.

Фабрицио теварак-атрофни кузатишга қулай, чет кўзлардан пана бир жойни топди. Бундай баландликдан унга барча богроғлар ва ҳатто отасининг қасридаги пчкари ҳовли ҳам яққол кўриниб турарди. Йигит отасини мутлақо унутиб қўйган экан. Бироқ бу одамнинг умри тугаётгани ҳақидаги фикр унинг фарзандлик тўйгуларини ўзгартириб юборди. Фабрицио емакхона олдидаги катта айвонда нон ушоқларини чўқиб юрган чумчуқларга қадар яққол кўрди. «Бир вақтлар мен қўлга ўргатган чумчуқларнинг авлоди бўлса керак»,— дея хаёлидан ўтказди у. Қасрдаги барча айвонлар қатори бу айвонга ҳам катта-кичик мўиндиларга экилган апельсин кўчатлари қўйиб ташланганди. Бу манзарадан қўнгли юмшган йигитга тархи яққол жимир-жимир соялар ва ёрқин қуёш шуълалари ёритган ҳовли жуда улуғвор кўриниб кетди.

Фабрицио яна отасининг мункиллаб қолганини эслади. «Бу жуда ғалати бўлди-ку!— дея ўйларди у.— Отам мендан ўттиз беш ёш катта, ўттиз бешу йигирма уч — демак у эндигина эллик саккиз ёшга кирибди!» Фабрицио уни ҳеч қачон яхши кўрмаган ўша қаттиққўл одамнинг ётоқхонаси деразаларига тикилди ва кўзларидан ёш чиқиб кетди. Шу пайт бирдан сесканиб тушди-ю, эти жимирлаша бошлади,— назарида отаси ётоқхона эшигидан чиқиб, апельсин кўчатлари қўйиб ташланган айвондан юриб келаётгандек туюлди. Йўқ, бу камердинер экан. Мапа, пастда, қўнғироқхона ёнида оқ қўйлакли бир талай қизлар тўп-тўпга бўлишиб, черков маросими ўтажак кўчаларни қизил, сариқ ва ҳаво-

ранг гуллар билан безай бошлашди. Сўнгра Фабриционий дикқатини унинг дилига яқинроқ бошқа бир манзара ўзига жалб этди: қўнғироқхонадан бир печа лё масофада қўлнинг иккала тармоғи яхши кўришиб турарди. Бу ажойиб манзара кўп ўтмай унинг қалбида энг юксак туйғуларини уйғотиб, барча бўлак нарсаларни унутиб юборишга мажбур қилди. Йигитнинг дилида болалик хотиралари жонланди ва қўнғироқхона минорасида қамалиб ўтказган ана шу куни унинг ҳаётидаги энг бахтли кунларидан бири бўлиб қолди.

Хушбахтлик туйғуси Фабрициони ўз табиатига хос бўлмаган юксак фикрлар чўққисига кўтариб қўйди; у навқирон йигитлик пайтида гўё умри тугаб қолган одамдек, ҳаётидаги бутун воқеаларни бирма-бир кўз ўнгидан ўтказмоқда эди. «Шуни тан олишим керакки,— бир печа соат ана шундай ширин ҳаёлларга берилиб ўтиргач, хулоса қилди у,— шунн тан олишим керакки, Пармага келганимдан буён мен бироқ марта ҳам Неаполдаги Вомеро йўлларида арғумоқ елдириб ёки Мизена соҳилларда сайр қилиб юрган пайтларимдагидек осуда, ҳеч қандай қайғу кўланка ташламаган қувончни ҳис этмадим. Саджаҳл сарой аёйлари орасидаги ўша чигал фитналар мени ҳам жаҳлдор қилиб қўйди... Аслида эса мен бировдан нафратлангани ёмон кўраман, ҳатто, ўйлангича, душманларим бўлган тақдирда ҳам, уларни хўрлашдан қувонмасам керак. Дарвоқе, душманнинг ўзи ҳам йўқ... Шошма, шошма!..— бирдан сергак тортди у,— Жилетти-чи? Демак, душманим бор экан. Ҳалати бўлди-ю!— хитоб қилди йигит ажабланиб.— Ўша тасқарани жойи ростонига жўнатиш истаги гўзал Мариеттага нисбатан дилимдаги мойилликка қараганда кучлироқ бўлиб чиқадиганга ўхшайди... Мариеттанинг Неаполда ўзим муҳаббат изҳор қилганимдан кейин севимли лозим бўлган ўша герцогиня д'А*** дан у қадар ортиқ жойи йўқ. Эй худойим, дилрабо герцогиня менга инъом этадиган ўша узундан-узоқ висол оқшомларини нақадар зерикиб ўтказардим. Аммо Мариетта мени икки марта ўшанда ҳам икки дақиқагагина қабул қилган ва бир вақтнинг ўзида ошхона ҳам саналувчи почтоғина хонада сира ҳам зерикканим йўқ. Лекин, ё парвардигор, бояқишларнинг емишини бир кўрсангиз эди-я! Қараб туриб ачиниб кетади одам! У билан татмасисига кўнига учта биштексдан иборат нафақа тайинласам бўларкан. Жонгинам Мариетта,— дея қўшимча қилди у,— бояқиш қиз эътиборимни Парма саройи одат тусига киритган шум ҳаёллардан чалғитди.

Эҳтимол, герцогинянинг таъбири билан айтганда, «қаҳвахона шинавандаси» ҳаётини танлаганимда яхшироқ бўлармиди,— инглишмасам, у шундай қарорга келаётганди ҳам, хоним эса мenden анча ақллироқ ахир. Герцогинянинг саховати орқали ёки ҳатто отам тайинлаган тўрт минг франклик пенсион билан онам Лион банкида менинг номимга қўйган ўша қирқ минг франкдан олинадиган даромадга мен доим салт отга ҳамда қазув ишлари олиб бориш ва коллекция тузиш учун бир оз пулга эга бўлишим мум-

кни. Бу ишлар мен учун доим қувонч манбаи бўлиб келган, зеро мен севиш қобилиятидан холи яратилган кўринаман. Умримнинг охирида эса Ватерлоо жанг майдонини бориб кўришим мумкин. Ўшада, аҳтимол, мени отдан чаққон тортиб тушириб, ерга ўтқазиб қўйишган ўша ўтлоқни ҳам топиб оларман. Ана шу зиёратдан сўнг тез-тез шу ерга, дунёдаги энг чиройли қўл соҳилларига — ҳар қалай менга шундай кўринади — келиб турган бўлардим. Нега энди бахтни йироқ-йироқлардан излашим керак экан? Ахир мана у, рўпарамда турибди-ку!

— Ҳа, айтмоқчи! — дея ўзига ўзи эътироз билдиргандай хитоб қилди Фабрицио, — полиция мени Комо соҳилларидан қувғин қилган-ку... Бироқ мен таъқиб ишларига раҳбарлик қилувчи ўша одамлардан анча ёпроқман. Бу ерда герцогиния д'А*** ни топа олмайман албатта, — қўшимча қилди у кулиб, — лекин аҳтимол, ҳозир кўчаларни гул билан безаган анави навқирон қизлардан бироғтасини учратарман, чип сўзим, қайтага уни кўпроқ севиб қолишим мумкин: ҳатто муҳаббатда ҳам риекорлик кўзимга балодек кўринади, бизнинг бойвучча хонимлар эса тамашода жуда катта кетишади. Наполеон уларга маънавийёт ва барқарорлик идеалларини сингдириб кетди.

— Жип урсин! Жандармлар-ку! — дея хитоб қилди у ва ўзини четга олди. Гарчи Фабрицпога қўнғироқларни ёмғирдан напа қилувчи соябоннинг катта кўлапкаси тушиб турган бўлса-да, йигит биронта одам уни кўриб, таниб қолишидан қўрқиб кетганди. — Парад мундири кийган жандармларнинг намойиши!

Чиндан ҳам қишлоқдаги катта кўчанинг охирида ўрта жандарм кўринганди, улардан тўрттаси унтер эди. Вахмистр жандармларни черков маросими ўтадиган бутун йўл бўйига юз қадам оралатиб биттадан қўйиб чиқди.

«Бу ерда мени ҳамма танийди: агар кўриб қолишса, Комо соҳилидан тўғри Шпильбергга тушаман, ана шунда оёғимга икки юз қадоқли кишаплар уришади. Бояқиш герцогиния учун катта мусибат бўлади бу!..»

Фақат икки-уч дақиқа кейингина Фабрицио, биринчидан, ўзининг саксон фут балангликда тургани, иккинчидан эса, ўзи турган жой нисбатан анча қоронғи эканини фаҳмлади. Уни таниб қолиши мумкин бўлган одамларнинг кўзига эса қуёш шуъла сочиб турарди. Бунинг устига улар авлўе Джовита байрами шарафига барча уйлар қайта оқланган кўчаларда анграйиб сайр қилишарди. Ана шундай асосли далилларга қарамай, деразага бир парча мато осиб, ўзини жандармлардан нана қилиб қўймағунига қадар Фабриционинг итальянча гумондор кўнгли барча бу қувончлардан лаззатланомай турди.

Ҳийладан бери ҳамма ёқни кўнғироқнинг даранг-дуруниги тутиб турарди: черковдан маросим қатнашчилари чиқиб келишарди; мортареттлар пақиллай бошлади. Фабрицио ўтирилиб қарадио соҳилининг туртиб чиққан жойида четлари паникарали майдончани кўрди. У болалигида мортареттлар оёғи остида қан-

дай пақиллашини томоша қилмоқ учун ўша панжаралар устига тез-тез чиқиб турарди,— шу боисдан ҳам опаси байрам кунлари эрталаб Фабрициони ўзидан бир қадам ҳам нари жилдирмасди.

Мортареттлар (яъни, митти мортиралар¹) дегани ярим қарич-ярим қарич қилиб қирқилган милтиқ стволининг худди ўзгичаси акаплиги айтиб қўймоғимиз даркор. Бундай мортареттларни яшаш учун деҳқонлар 1796 йилда бошлаб Европа сиёсати Ломбария водийларига сахийлик билан сочиб ташлаган милтиқларни эрипмай териб келишарди; ана шу ярим қаричлик кесмалардан икки юз-уч юзтасини нақ оғзигача порох тўлдиришарди-да, маросим ўтадиган жойдан сал нарироққа, худди батальон солдатларидек, уч қатор қилиб ерга санчиб қўйишарди ва уларнинг орасига ҳам порох сеппиб чиқишарди. Маросим яқинлашиб қолганида ана шу порох сеппикли йўлга гугурт чақиб ташлашарди, ана шунда ўта тартибсиз ва ниҳоятда кулгили олатасир пақ-пақ бошланиб кетарди; аёллар бундай завқли томошадан қаттиқ сархуш бўлишарди. Мортареттларнинг кўл узра узоқ-узоқларга таралиб, тўлқинларга урилганча аста тинадиган бу пақ-пуқидан завқлироқ нарсанинг ўзи бўлмаса керак. Болалигида қаҳрамонимизга жуда кўп эрмак бўлган бу ўзига хос портлашлар боядан бери унинг миёсини гавлатиб турган ўта жиддий хаёлларни тарқатиб юборди. У аббат Бланесининг катта устурлобиди кўзига тутиб, маросимга қараган эди, унда бораётган эркагу аёлларнинг кўпчилигини таниди. Фабрицио уйдан чиқиб кетганида эндигина ўн бир-ўн икки ёшда бўлган кўпгина қизалоқлар ҳозирги кунда бўйи етган, ҳусни жамоли очилган позанин қизларга айланишганди; бу қизларни кўриб, қаҳрамонимизнинг мардлиги тутиб кетди ва ҳозир у ўша позанинлар билан гаплашиш учун жандармлардан ҳам қўрқмаган бўларди.

Маросим сафи жомхона ёнидан ўтди-да, сўнг орқага қайтиб, черковнинг Фабрициога кўринмайдиган ён эшигидан ичкарига кириб кетди; кўп ўтмай кун исиб, ҳатто миноранинг қоқ тепасида ҳам ҳаво димиқа бошлади; маҳаллий аҳоли уй-уйига тарқаб, қишлоқ жим-жит бўлиб қолди. Кўл сатҳида соҳилларда жойлашган Беладжио, Менаджио ва ўзга қишлоқлардан келиб, энди уйларига қайтаётган меҳмонларнинг қайиқлари кўзга ташланди; Фабрицио эшакларнинг шалолаб сувга урилишини аниқ-тиниқ эшитиб турарди; йигит бу оддийгина овоздан барча ғам-ташвишлар, саройдаги мураккаб ҳаётнинг бутун тиризликларини унутиб, дили завққа тўлди. Қани энди ҳозир бепоён осмон акс этиб турган ана шу осуда кўл бўйлаб қайиқда сайр қилса! Фабрицио пастда жомхонанинг эшиги ғийқиллаб очилганини эшитиб қолди: аббат Бланесининг кекса оқсочи Фабрицио учун турли поз-неъматлар солинган катта сават кўтариб келганди. Фабрицио пастга тушиб у билан гаплашишдан ўзини аранг тийиб қолди. «Ахир у менга деярли аббат Бланесдек яхши кўради,— дея ўйларди йигит,— мен бўл-

¹ Мортира — ўқни тиккалаб отадиган калта стволли тўп. (тарж.)

сам кечқурун соат тўққизда бу ердап чиқиб кегаман; у ҳаммасп-ни сир сақлашга қасам ичади, албатта, шундай экан, паҳотки қасамипи бир неча соат бузмай туролмаса?.. Йўқ, унга кўринмаслигим керак,— деди Фабрицио ўзига ўзи эътироз билдириб,— дўстим хафа бўлади, кейин у мени деб жандармларнинг сиқувига учраши мумкин». Шу боисдан Гита хола чиқиб кетгунига қадар Фабрицио индамай тепада тураверди. У мазза қилиб овқатланди-да, сўнгра бир оз мизғиб олиш учун пўстинга чўзилди ва шу ухлаганича фақат кечқурун соат саккиз яримда уйғонди: аббат Бланес йигитининг елкасидан тутиб силкитмоқда эди; қоронғи тушиб бўлганди.

Бланес, афтидан, каттиқ чарчаганди ва худди яна эллик ёш қариб қолгандек кўринарди. Чолнинг жиддий суҳбат қуришга мадори қолмаганди. У ўзининг ёғоч креслосига ўтирди-да, Фабрициога қараб:

— Кел, бир бағримга босай сени,— деди.

Қария шогирдини бир неча бор бағрига босгач, шундай деди:

— Яқинда ажал узоқ умримга чек қўяди, бироқ ўша ҳам мен учун манави айрилиқдек оғир бўлмайди. Мен Гита холангга бир ҳамён пул қолдираман, у тирикчиликка ўша пулдан ишлатиб туради. Лекин унга битта шарт қўяман: мабодо бир кун эмас, бир кун келиб ёрдам сўрагувдек бўлсанг, у қолган ҳамма пулни сепга беради. Биламан, шундай буйруқдан кейин у сепи деб йилига лоақал тўрт марта ҳам гўшт сотиб олмаслиги мумкин, агар ўзинг бу тўғрида унга буйруқ бермасанг албатта. Балким, сен бир кун келиб муҳтож бўлиб қоларсан, ана шунда кекса дўстингнинг мадади кунингга ярайди. Акангдан шафқатсизликдан бўлак ҳеч нима кутма, жамиятга фойдаси тегадиган иш билап пул топишга ҳаракат қил. Олдинда мислсиз, улкан довуллар кўтарилишини сезиб турибман; эҳтимол, эллик йиллардан сўнг бекорчи одамларни умуман чиқиштирмай қўйишар!.. Сен онанг билан аммангдан маҳрум бўлишинг мумкин, сингилларинг эса эрларининг измида бўлишадил... Ие, жўна, жўна! Югур — бирдан ҳаяжонга тушиб хитоб қилди Бланес жомхонадаги катта соатнинг ҳозир ўнга бонг уришидан далолат бериб визиллай бошлаганини эшитгач; у Фабрициога ҳатто ўзини сўнгги марта қучоқлашга ҳам рухсат бермади.

— Илдам бўл! Югур!— дея қичқирди у.— Зинапоядан тушгунингча ўзи бир дақиқа ўтади. Эҳтиёт бўл, йиқилиб тушма,— хосияти йўқ йиқилишининг.

Фабрицио зинапоядан елиб тушди-да, майдон бўйлаб югуриб кетди. У отасининг қасри ёнига етиб борган заҳоти соат ўнга бонг ура бошлади. Соатнинг ҳар бир бонги унинг юрагида қаттиқ ҳаяжон туғдирарди. Йигит тўхтади, чунки бир оз ўйлаб кўрмоқчи,— тўғрироғи, гарчи кеча у тўғрида анча ноҳус ўйлаган бўлса-да, ҳозир улуғвор кўриниши дилида шавқ-завқ уйғотаётган қасрни томоша қилиб, баҳра олмоқчи эди. Бирдан эркак кишининг қадам товуши унинг хаёлларини бузиб юборди; Фабрицио ўгирилиб қараб, нарироқдаги тўртта жандармга кўзи тушди. Унинг иккита ажойиб тўппочаси бўлиб, йигит уларни тушлик маҳали қайта

ўқлаб олганди; Фабриццо иккала тўппончанинг тепкисини кўтариб қўйган эди, чиқиллаган овоз эшитилди; текиннинг бундай чиқиллаши жандармлардан бирининг диққатини жалб этди ва у қаҳрамонимизни қамоққа олмоқчи бўлди. Фабриццо ўзига қандай хавф қутқу солаётганини англади-ю, бирипчи бўлиб ўзи ўқ узишга қарор қилди; унинг шундай қилишга ҳаққи бор эди, ахир йигит яхши қуролланган тўрт нафар жандармга қаршилик кўрсата олмасди-да. Йигитнинг бахтига, жандармлар қовоқхоналарни айла-либ, маст-аласт маишатбозларни қувиб чиқаришгаётган ва ишратхона эгалари қўйиб берган ароқни пичиб олишган экан; улар ўз вазифаларини бажаришга шошилишмасди. Фабриццо қочиб қолди. Жандармлар: «Тўхта! Ушла уни!»— дея қичқиришганича уни бир оз қувган бўлишди. Кейин яна ҳаммаёқ жимиб қолди. Фабриццо уч юз қадамча югургач, нафасини ростлаш учун тўхтади. «Тепкиларнинг чиқиллаши мени ҳалок қилишга сал қолди. Герцогиня, ҳойнаҳой, сен ўн йилдан кейин содир бўладиган воқеаларни фараз қилишни яхши кўрасану, лекин шундоқ рўпарангда бўлаётган воқеаларни кўрмайсан деса керак (агар мен унинг шахло кўзларини кўриш шарафига муяссар бўлсам албатта)».

Фабриццо ҳозир ўзи халос бўлган хавфни эслаб, бир сесканиб тушди; у қадамни тезлатди, кейин ўзини тутиб туролмай югуриб кетди. Йигитнинг бу иши оқилликка унчалик тўғри келмасди, зеро уйга қайтиб келаётган деҳқонларнинг эътиборини ўзига жалб этарди. Лекин у барибир Гриантадан бир льёча узоқлашиб, тоғ ёнбағрига етиб борганидан кейингина тўхтади. У Шпильбергни эслаган эди, ҳатто шу ерда ҳам пенонасини совуқ тер қоплади.

— Роса кўрқиб кетдимми ўзи ҳам!— деди у товушини чиқариб ва ўз оғзидан чиққан бу сўзларни эшитгач, деярли уялиб кетди. «Лекин Жинна менга, сен ўз гуноҳларингни кечирини ўрганмоғинг керак, деган эди-ку ахир. Мен бўлсам доим ўзимни камолот чўққисига кўтаришган қандайдир афсонавий бир зот билан тақдослаб юраман. Нимаям дердим, бу кўрқувни кечирмоғим керак; ҳар қалай ўзимни ҳимоя қилмоққа тайёр эдим, агар ўша жандармлар мени қамоққа олиб бориш учун қатъийроқ ҳаракат қилишганида, тўрттоvidан ҳаммасиям омон қолавермасди. Хўш, энди нима қилиман?— яна ўзидан ўзи сўради йигит.— Буниси энди ҳарбий қондаларга спра тўғри келмайди. Мен ўз вазифамни бажардим ва чамаси душман қароргоҳида тўс-тўполон кўтарилишига сабабчи бўлдим, лекин, зудлик билан қочиб қолиш ўрнига қадрдон аббат Блапеснинг барча башоратларидан ҳам бемаънироқ хомхаёлларни эрмак қилиб ўтирибман».

Фабриццо чиндан ҳам энг қисқа йўлдан юриб, қайиғи кутиб турган Лаго-Маджоре соҳилига чиқиш ўрнига ўз дарахтини кўриб кетинш учун айлана, олис йўлда кетди. Китобхон, ҳойнаҳой, Фабриццонинг опаси бундан йигирма уч йил муқаддам ўтказган каштаи дарахтини қанчалар яхши кўришини эсласа керак. «Балким акам дарахтимни кесиб ташлашни буюргандир, унинг қўлидан келади бу иш. Йўқ, бундай одамлар поэтик ҳис-туйғулардан

йироқ бўлишади, бундай қилишни у хаёлига ҳам келтирмаган бўлса керак. Давроқе, кесдириб ташлаган тақдирда ҳам бу ёмонлик аломати бўлмайди!» дея қўшимча қилди йигит қатъият билан.

Икки соатдан сўнг у ёқимсиз бир маъзарани кўриб, дили хира бўлди: яшинми, шўх болаларми ёш каштаннинг катта шохларидан бирини синдириб кетибди. Уша шох осилган кўйи қуриб қолибди.

Фабрицио ханжари билан шохни кесиб ташлади-да, дарахт таънасига сув кирмасин учун синган жойини текис йўниб қўйди. Тонг отишига яқин қолганди, вақт ғанимат бўлишига қарамай, йигит севимли дарахтининг тагини юмшатиш билан овора бўлиб, яна бир соат вақтини ўша ерда ўтказди. Телбалик билан бошлаган ана шу ишни тугатгач, у тез-тез одимлаб Лаго-Маджоре томон йўл олди. Умуман унинг кайфиятида маъюсликдан асар ҳам йўқ эди — дарахти гуркираб ўсибди, бақувват шохлар чиқарибди ва беш йил ичида деярли икки барабар баланд кўтарилибди. Шохнинг синиши ҳам унга катта зарар келтиролмабди. «Қирқиб ташлаганимдан кейин энди у дарахтга зарар етказолмайди, каштаним қайтага чиройлироқ бўлади, зеро шох бутоқлари юқориюқдан бошланади».

Фабрицио тўрт-беш чақирим йўл юрмасданоқ шарқ томонда кўтарилиб келаётган қуёшнинг ёрқин шуълалари бу ерлардаги машҳур Резегонди Лек тоғ тизмасининг ўткир чўққиларини ёритиб юборди. Қахрамонимиз йўлида энди кўплаб деҳқонларга дуч кела бошлади, бироқ у жангари хаёлларга берилиш ўрнига Комо кўли атрофидаги гоҳ улуғвор, гоҳ юракни зирқиратадиган даражада ҳушмаъзара ўрмонларини завқ билан томонга қилиб борарди. Чамаси, бутун дунёда бундан чиройлироқ маскан бўлмаса керак. Шу билан мен бу ерлар бошқа машҳур сўлимгоҳларга нисбатан швейцарияликларнинг таъбири билан айтганда, *қўшимча ақча* келтиради демоқчи эмасман. Тўғри, Фабриционинг бу аҳволда, Ломбардо-Венеция қироллигининг жапон жандармлари диққатини ўзига тортиш хавфи туғилиб турган бир пайтда бундай табиат манзараларидан баҳра олиб юриши ғирт болалик эди. «Чегарага қадар яна икки чақиримдан мўлроқ йўл юришим керак,— дея ўйлади у ниҳоят,— турган гап, йўлда эрталабчи текширувга чиққан миришаб ва жандармларга дуч келаман. Эгнимдаги кийим-бошим нозик мовутдан тикилган, буни кўриб, уларнинг дилида шубҳа туғилади; мендан паспортимни суриштиришади, паспортимда эса кўрга ҳассадек қилиб исми-шарифим ёзиб қўйилган, қамоққа тушишим аниқ; шундай қилиб қаршимда одам ўлдириш зарурати кўндаланг бўляпти. Агар жандармлар ўз одатлари ўйича, бу ерда жуфт-жуфт бўлиб юришса, улардан бири келиб ёқамдан олгунича ювошлик билан кутиб туриб, фақат шундан кейингина ўқ узолмайман-ку, мабодо у йиқила туриб, мен бир сонияга бўлса-да, тўхтатиб қолса, Шпильбергга қамалишим турган гап».

Бунинг устига Фабрицио биринчи бўлиб эҳтимол, почтаси граф Пьетранеранинг собиқ солдатига ўқ узиши мумкинлигини фяк-

ридан даҳшатга тушди. У югурганича йўлдан четга чиқди-да, баҳайбат каштан дарахтининг қавагига яширинди. У ерда йигит тўппончаларининг оғзига яна порох солди ва бирдан ўрмон оралаб кимдир от минганича ўша кезлари Ломбардияда жуда расм бўлган Меркадантие* ариясини куйлаб келаётганини эшитиб қолди.

«Яхши аломат»,— дея дилидан ўтказди Фабрицио. У завқланиб, қапдайди ихлос билан тинглаётган бу куй мулоҳазаларига аралашиб келаётган ғазабни юмшатиб юборди. У йўлнинг иккала томонини диққат билан кўздап кечирди, у ерда ҳеч ким кўринмади. «Ашулачи ўрмон оралаб ўтган биронта сўқмоқдан келаётганга ўхшайди»,— дея ўйлади у. Қаҳрамонимиз шуни ҳаёлидан ўтказган ҳам адики, йўлга бир суворий, инглиз тахлит анча озода кийинган ёш бир малай чиқиб келди; жайдари от минган малай зотдор, лекин хиёл озгирроқ бошқа бир отнинг жиловидан тутиб келарди.

«Эҳ! Қани энди мен граф Москанинг, инсонга қутқу солган хавф-хатар доим унинг теварак-атрофидаги одамларга нисбатан бўлган ҳақ-ҳуқуқининг мезони бўлиб хизмат қилади деган фикрига қўшила олсам,— дея ўйларди Фабрицио.— Унда анави малайнинг қоқ пешопасидан отардим-да, шартта зотдор отига миниб олардим, кейин дунёдаги барча жандармларга тупурадим... Пармага қайтиб боргач, дарҳол ўша одамга... ёки унинг бевасига пул юборардим... Лекин бу даҳшатли иш бўларди!»

Ўнинчи боб

Ўзига ўзи шундай пасиҳат қилган Фабрицио Ломбардиядан Швейцарияга олиб борувчи катта йўлга сакраб тушди; бу ерда йўл ўрмон сатҳидан тахминан бир одам бўйи пастроқдаги қияликдан ўтганди.

«Агар бу одам қўрқиб кетиб, отига қамчи босиб қолса,— дея ўйларди Фабрицио,— мен йўл устида қаққайганимча қолавераман. Аҳмоқона аҳвол». Шу дақиқада у анави одамдан ўн қадамча берироқда эди, малай қўшиқ куйлашдан таққа тўхтади. Фабрицио унинг кўзларидан қўрқиб кетганини пайқайди. «Отининг жиловини орқага буриб юбормаса гўрга эди...» Ҳали ҳеч қандай қарорга келмай туриб Фабрицио югуриб борди-да, чайир отнинг жиловига чанг солди.

— Қулоқ солинг, дўстгинам,— деди у малайга қараб,— мен қандайдир қароқчи эмасман. Сизга йигирма франк пул бераман, лекин бунинг эвазига манави отингизни оламан. Агар қочиб кетмасам, мени ўлдиришади. Ортимдан ака-ука машҳур контрабандист Ривалар қувиб келишяпти, сиз уларни биласиз албатта. Ривалар мени сингилларининг хонасида кўриб қолишди; ўзимни деразадан ташлаб қочдим. Улар қўлларига милтиқларини олиб, итлари билан мени ўрмондан қидиришяпти. Ака-укалардан бири йўлни кесиб ўтганини кўриб қолдим-да, ҳув анави йўғон каштаннинг қавагига яшириндим; лекин барибир изимга тушишади ит-

лар. Мен отингизга минаман-да, Комо соҳилидан беш чақиримча парига елиб кетаман, сўнг Миланга бориб, вице-қиролнинг оёғига йиқиламан. Агар отингизни менга ўз хоҳишингиз билан бериб турсангиз, уни почта бекатида сиз учун икки тилла қўшиб қолдираман. Лекин хил бўлса-да қаршилиқ кўрсатсангиз, сизни маана-ви тўппончадан отиб ташлайман. Мабодо ортимдан жандармларни юборсангиз, императорнинг шталмейстери бўлмиш амакиваччам граф Алари сизнинг суякларингизни майда-майда қилишни буюради.

Фабрицио шундай бичиб-тўқиб, жуда мулойим оҳангда гапирмоқда эди.

— Ҳа, айтгандай,— дея қўшимча қилди у қулиб,— мен исмин-ни яширмайман. Маркезино Асканьо дель Донго бўламан; бизнинг ер-мулкимиз Грианта бу ердан узоқ эмас. Хуллас шундай! — деди у овозини кўтариб,— отни берасизми йўқми?!

Саросимага тушиб қолган малай чурқ этиб оғиз очмади. Фабрицио тўппончани чап қўлига олди-да, малай қўйиб юборган жиловни ўнг қўли билан тутиб, шартта отга минди ва унинг сағриси-га қамчи босди. Йигит уч юз қадамча йўл юргач, бирдан ўзи ваъда қилган йигирма франкни бермаганини эслаб, отнинг жиловини тортди. Йўлда ҳамон унинг ортидан от қўйиб келаётган малайдап бўлак ҳеч ким кўринмасди. Фабрицио уни чақириб, дастрўмолини силқитди. Малай эллик қадамча нарига келиб тўхтагач, йигит ерга бир ҳовуч кумуш танга ташлади ва йўлида давом этди. Кейин Фабрицио узоқдап малайнинг ердаги тангаларни териб олаётганини кўрди. «Чиндан ҳам жуда аҳтиёткор одам экан! — дея қувноқлик билан ўйлади Фабрицио.— Бир оғиз ҳам ортиқча сўз айтмади-я!»

Йигит жануб томонга от елдириб кетди, сўнг хилват жойдаги ёлғиз бир уйда тўхтаб дам олди-да, бир неча соатдан сўнг яна йўлга тушди. Қундуз соат иккида у Лаго-Маджоре соҳилига етиб олди; кўп ўтмай, қўлда сузиб юрган ўз қайиғини кўриб қолди. Йигит келишиб қўйганича сигнал берган эди, эшакчи қайиқни соҳил ёнига ҳайдаб келди. Фабрицио атрофга аланглаб отни тошириб кетишга биронта ҳам деҳқонни кўрмади. Шундан сўнг у от жониворни ўз ҳолига қўйиб юборди. Уч соатдан сўнг Фабрицио Бельд-жиратега етиб борди. Бу осуда оромгоҳда у дам олгани тўхтади; йигитнинг димоғи чоғ эди: мўлжаллаб қўйган ҳамма ишлари ўнгидан келганди. Унинг бундай хурсандлигининг асл сабабини айтилими сизга? Фабриционинг дарахти гуркираб ўсмоқда эди, кейин аббат Блапес билан бўлган учрашув унинг кўнглини пихот-йотда яйратиб юборганди.

«Наҳот қария менга башорат қилган ўша гапларнинг ҳаммасига ўзи ҳам ишонса? Ёки акагинам мени унга худосигаям, иблисигаям ишонмайдиган, ҳар қандай қабоҳатдан қайтмайдиган бир яқобинчи қилиб кўрсатдимикин? Балким шундан кейин чол мени фақат ўзимга чоҳ қазиган биронта аблаҳнинг бошини уриб ёриш васвасидан сақлаб қолмоқчи бўлгандир?»

Эртасига Фабрицио Пармага қайтиб борди-да, ўз одати бўйича, бутун саёхатининг барча ижир-чикирларигача ҳикоя қилиб, герцогиня билан графни роса кулдирди.

Уйга кириб келганида Фабрицио Сансевериня саройидаги швейцар билан барча хизматкорлар мотам кийимида юришганини кўрди.

— Бошимизга биронта жудолик тушдими?— дея сўради у герцогинядан.

— Номига менинг эрим бўлмиш ўша дилкаш одам куни кечагина Баденда бандаликни бажо келтирибди. У бошида келишиб қўйганимиздек, менга ана шу саройни мерос қолдирибди, аммо самимий дўстлик рамзи сифатида бунинг устига ўз бойлигидан яна уч юз минг франк қўшишни васият қилибди. Ана шу пул мени хижолатга солиб қўйди. Мен бу пуллардан унинг жияни маркиза Раверси фойдасига воз кечмоқчи эмасман, зеро бу хоним худонинг берган куни менга қарши бирор фитна қилиб юрадди. Сен санъатдан хабардор одамсан, агар яхши бир ҳайкалтарош топиб берсанг, мен ана шу уч юз мингга герцог учун мақбара қурдираддим.

Граф Раверси хоним ҳақида ҳар хил кулгили воқеаларни ҳикоя қила бошлади.

— Мен ҳар хил эзгу ишлар билан ўша хонимнинг қўнглини юмшатмоқчи бўлдим,— деди герцогиня.— Лекин бекорга овора бўлдим. Раҳматли герцогнинг барча жиянларига эса полковник ёки генераллик унвонини олиб бердим. Улар бўлса раҳмат ўрнига ҳар ойда менга турли ифлос гапларни ёзиб, юмалоқ хат жўнатиб туришибди. Шундай хатларни ўқиши учун ҳатто котиб ёллашимга ҳам тўғри келди.

— Фақат шу юмалоқ хатларнинг ўзи бўлса майли эди-я,— деди граф Моска.— Улар даста-даста қилиб разилона чақув ҳам юбориб туришади. Бу ифлос тўдани йиғирма марта судга беришим мумкин эди, ўзингиздан қолар гап йўқ, тақсири олам,— дея қўшимча қилди у Фабрициога қараб,— менинг ҳожатбарор судьяларимнинг демай уларни қамоққа ҳукм қилиб беришган бўларди.

— Ҳаммасини ана шу нарса бузади-да,— дея эътироз билдирди Фабрицио сарой аҳли учун жуда кулгили бир соддадиллик билан.— Агар улар виждонан ҳукм чиқаришганида яхшироқ бўларди.

— Офариш! Ҳамонки сиз ибратли саёхатларга бориб турар экансиз, марҳамат қилиб мега шундай судьяларнинг адресини беришг. Шу бугуноқ уйқу олдидан уларга хат ёзиб юбораман.

— Агар министр бўлганимда судьялар орасида бундай ҳалол одамларнинг йўқлиги нафсониятимга теккан бўларди.

— Сиз, тақсири олам, французларни жуда яхши кўрасиз ва ҳатто бир вақтлар шахсан ўзингиз уларга ёрдам ҳам кўрсатгансиз; аммо сиз уларнинг бир ҳикматини унутиб қўйибсиз: «Иблисни ўлдир, акс ҳолда иблис сени ўлдиради» — дейишади французлар. Агар судьялар мен айблаган барча кишиларни оқлаб юборавершса, эрталабдан кечгача «Француз революциясининг тарихини»

Ўқиб ўтирадиган қизиққон одамларни қапдай бошқаришингизни бир кўрсак бўларди. Бундай судьялар учига чиққан жипоятчиларни ҳам оқлаб юбориш даражасига етишарди-да, кейин ўзларини Брут*дан қолишадиган жойимиз йўқ дея ҳисоблай бошлашарди. Энди бир жигингизга тегмоқчимап, айтинг-чи, ўзингиз Лаго-Маджоре соҳилида қўйиб юборган ўша чайир от масаласида позик виждонингиз сизни сира қийнамаяптими?

— Мен от эгасига отнинг йўқолгани ҳақида газеталарда эълон бериш ва уни қидиртириш билан боғлиқ бошқа барча харажатларини тўлашга аҳд қилдим; деҳқонлар уни тутиб олган бўлишса керак, улар отни эгасига албатта қайтиб беришади. Мен Милан газетасини диққат билан ўқиб бораман ва турган гап, ўша отнинг йўқолгани ҳақидаги эълонга кўзим тушади, унинг белгиларини яхши биламан.

— *Манави соддаликни қаранг!*— деди граф Моска герцогиняга.— Айтинг-чи, тақсирни олам,— давом этди сўнгра у қулиб,— агар сиз ўша тортиб олган отда елиб келаётган пайтингиз жипявор қоқилиб йиқилса нима бўларди? Унда аҳволингиз не кечарди?... Тўғри Шпильберга бориб тушардингиз, қадрли жиянгинам, ана унда менин бутун обрў-эътиборим сизнинг оёгингизга уриладиган кишанларнинг оғирлигини олтимиш қадоққа камайтиришга араб етарди. Кишининг қўнгли яйрайдиган ўша жойда ўн пкки йилча умрингизни ўтказардингиз, оёқларингиз, ахтимол, шишиб, жонсизланиб қоларди ва уларни авайлаб кесиб ташланга тўғри келарди...

— Вой, худо ҳақи, бас қилинг бу даҳшатли романингизни,— дея хитоб қилди герцогиня кўзлари жипқа ёшга тўлиб.— Ахир у қайтиб келди-ку...

— Қайтиб келганига мен ҳам сиздан кам хурсанд бўлаётганим йўқ, гапимга ишонаверинг!— деди жавобан министр ғоят жиддий оҳангда.— Лекин бу шафқатсиз бола ҳамонки Ломбардияга боргис келиб қолган экан, нега мендан биронта зарарсиз пом ёзилган паспорт сўрамади? У ҳолда жиянимизнинг қамоққа олинганини эшитган заҳотим Миланга етиб борардим ва у ердаги дўстларим менни раъйимга қараб, ҳаммасига кўз юмишар, ҳамда Милан жандармерияси Парма шахзодасининг оддийгина фуқаросини қамоққа олибди, дея фараз қилиб қўя қолишарди. От қўйиб, пойга чоптадингиз ҳақидаги ҳикоятингиз жуда ёқимли, жуда қизиқарли чиқди. Бунини бажонидил тани оламан,— дея қўшимча қилди граф эди бир оз шаштидан тушиб.— Ўрмондан катта йўлга ҳамла қилиб чиқақчингиз менга жуда ёқаяпти. Лекин, гап шу ерда қолсину ҳамонки ҳаётингиз ўша малайининг қўлида экан, сиз унга шафқат қилмасликка ҳаққингиз бор эди. Шу нарса ёдингизда бўлсинки, тақсирни олам, биз сизни бағоят юксак мартабаларга тайёрлапмиз; ҳар қалай герцогинянинг хоҳиши ана шундай, хонямнинг битта гапини эса камина ҳеч қачон пккита қилган эмасман, ҳатто энг ашаддий душманларим ҳам бунинг аксини айтмоққа тили бормайди. Агар ўша тўсиқли пойга маҳали чайир этингиз қоқилиб

тушганида борми, сиз бошимизга ниҳоятда катта мусибат солган бўлардингиз! У ҳолда, чамаси, ўзингизнинг ҳам ҳалок бўлганингиз маъқул эди.

— Бугун сиз негадир ҳамма нарсани фожиага айлантириб юборячисиз, дўстгинам,— деди ҳаяжонланиб герцогиня.

— Лекин атрофимизда фожиали ҳодисалар жуда кўп содир бўляпти,— ўзи ҳам ҳаяжонга тушиб жавоб қилди граф.— Биз ҳамма машмаша сатирик қўшиқлар ёки бир-икки йилга қамоқ ҳукми билан тугайдиган Францияда эмасмиз. Тўғриси айтганда, меп бу ишлар ҳақида бекорга бундай илжайиб гапиряпман. Хўш, қадрли жиянгинам, вақти келиб мен сизни бирор жойга епископ этиб тайинлашга муваффақ бўлдим ҳам дейлик,— зеро, меп сизни дарҳол Парма архиепископи қилиб қўёлмайман, албатта,— ҳолбуки бу ерда ўтирган хоним сизга шу лавозимни тилаяпти ва тўғри қиляпти ҳам,— хўш, қани айтинг-чи, сиз бизнинг доно маслаҳатларимиздан йироқда ўз епископлик қароргоҳингизда истиқомат қиладиган бўлганингизда қандай сиёсатга амал қиласиз?

— Француз дўстларимнинг таъбири билан айтганда, иблис келиб, мени ўлдиришни кутиб ўтирмай, ўзим уни ўлдириб қўя қоламам,— дея жавоб қилди Фабрицио кўзлари чақнаб.— Қўлимдан келган ҳамма чораларни қўллаб, ҳатто тўппончаларни ишлатиб бўлса ҳам сиз муҳайё қилиб берган мавқеи сақлаб қоламам. Дель Донголар насабномасида аجدодларимиздан бири — Грпанта қасрини қурган ўша бобокалонимизнинг тарихини ўқиб қолдим. Умрининг охирида унинг дўсти — Милап герцог Галеаццо бобокалонимизни қўлимиздаги қалъани кўздан кечириб келинга юборибди — ўша кезлари швейцарияликлар янгитдан бостириб келмоқчи бўлиб туришган экан. «Ҳар қалай одоб юзасидан комендантга бир печа оғиз сўз ёзиб берганим маъқул»,— дебди герцог бобокалонимни кузата туриб. У икки сатр хат ёзиб, мактубни ўз элчисига топширибди-ю, кейин уни қайтариб олибди ва копвертга солиб, елимлаб қўйибди. «Шундай қилсак назокатлироқ бўлади»,— дебди. Веспасиан дель Донго йўлга равона бўлибди. Бироқ, кўлдан қайиқда ўта туриб, бирдан кўҳна юнон ривоятини эслабди,— у анча аллома одам экан. Аждодим хатни очиб, ўқиб кўрибди. Унда қалъа комендантга ушбу мактубни элтган элчини дарҳол ўлдириш ҳақида фармон битилган экан. Аждодимизга нисбатан рёкорлик қилган герцог Сфорца ўйинга берилиб кетиб, фаромушлик туфайли мактубнинг сўнгги сатри билан ўз имзоси орасида анчагина жой қолдирган экан. Веспасиан дель Донго ана шу очиқ жойга ўзини кўл бўйида жойлашган барча қалъаларга бош губернатор этиб тайинлаш ҳақида фармон битибди-да, мактубнинг бош қисмини йиртиб ташлабди. У қалъага этиб бориб, ёзилган лавозимни эгаллаб олгач, комендантни зиндонга ташлабди ва герцогга қарши уруш эълон қилибди. Бир неча йилдан кейин эса ўз қалъасини улкан ер-мулкка алмаштириб олибдики, бу ер-мулк бизнинг бутун авлодимизни бойитиб юборибди, менга эса у бир кун келиб тўрт минг фрапклик рента беради.

— Сиз худди академикка ўхшаб гапиряпсиз!— дея хитоб қилди кулиб граф.— Сиз бизга топқирлиқнинг ажойиб памупасини ҳикоя қилиб бердингиз, бироқ бундай топқирлиқ намоён этиш имконияти ўн йилда фақат бир марта келади. Кўп ҳолларда ўзи калтафаҳму, лекин доим эҳтиёт бўлиб юрадиган кимса ҳаёлоти бой одамлардан устун чиқади. Наполеоннинг Америка соҳилларига етиб олмоққа уриниб кўриши ўрнига ўзини Жон Бул*нинг қўлига топширишига ҳам худди ана шу телбаларча ҳаёлоти сабаб бўлган. Жон Буль ўз идорасида Наполеоннинг Фемистокл*ни тилга олиб йўллаган мактубидан роса кулган бўлса керак. Ҳамма замонларда ҳам ишига пишиқ Санчо Пансалар охир-оқибатда олижаноб Дон-Кихотлардан устун келаверадилар. Биронта фавқулодда иш қилмасликка ваъда беринг, шунда имоним қомилки, сиз жуда мўътабар бўлмаган тақдирда ҳам анча ҳурматли епископ бўлиб етишасиз. Лекин мен бояги фикримдан қайтганим йўқ: ўша от воқеасида сиз, тақсири олам, енгилтаклик қилгансиз ва шу боисдан умрбод қамоққа тушишингизга бир баҳя қолган.

Фабрицио бу сўзларни эшитиб, сесканиб тушди ва дилини ташвишли ўйлар чулғаб олди: «Қамоққа тушиб хавфи ана шу воқеага боғлиқ эмасмикин?— дея сўради у ўзидан.— Эҳтимол, мен ўзимни ана шу жиноятдан тийишим керак бўлгандир?»

Аббат Бланеснинг аввалига унинг кулгисини қисқатган авлиқликлари энди Фабриционинг кўзида ишопчи башорат тусини ола бошлади.

— Сенга нима бўлди?— ташвишга тушиб сўради герцогиня.— Графнинг гаплари дилингда ғамгин фикрлар турдирдими?

— Менга янги бир ҳақиқат аён бўлди. Ақл-идроким унга қарши исбон кўтариш ўрнига дарҳол қабул қила қолди. Сиз тўғри айтдингиз, чиндан ҳам умрбод қамоққа тушишимга бир баҳя қолган эди. Аммо инглизча фракли ўша ёш малай кўзимга жуда ёқимтой кўришиб кетди. Шундай ёш йигитни ўлдиришга одамнинг кўзи қиймас экан.

Министр унинг раҳм-шафқатлилигига қойил қолди.

— Ўйинимиз ҳар жиҳатдан ажойиб йигит экан!— дея хитоб қилди граф герцогиняга қараб.— Сизга бир нарсани айтиб қўймоғим керак, дўстгинам, сиз ғалаба қозондингиз ва янглишмасам, ҳаётингиздаги энг катта ғалаба бу.

«Эҳ! Ҳозир Мариетта ҳақида гап очади»,— дея дилидап ўтказди Фабрицио.

Бироқ у янглишган, граф ганида давом этди:

— Фарштадек соддалигингиз билан мўътабар архиепископимиз ҳазрат Ландрианини ўзингизга мафтун қилиб қўйибсиз. Яқин кунда биз сизни беш викарый¹ликка кўтарамиз. Бу комедиянинг энг қизиқ томони шундаки, анча ҳурматли, меҳнаткаш одамлар бўлмиш учта катта викарый архиепископга далилу исбот тўла пома йўллаб, сизни ўзларига бошлиқ этиб тайинлашни илтимос қилади-

¹ Викарий — православ динида епископ муовини (тарж.).

лар. Ўйлашимча, улардап иккитаси ҳали сиз дунёга келмасингиздан илгарийёқ катта викарый бўлган эди. Ўша жаноблар, биринчидан, сизнинг фазилатларингизни, иккинчидан эса, сизнинг машҳур архиепископ Асканьо дель Донгонинг чевараси эканингизни далил қилиб келтиришди. Учта катта викарыйдан энг табарруги сизнинг фазилатларингизга шу қадар ҳурмат билан қарашини билиб қолганимдан сўнг мен унинг маршал Сюше Таррагонани қамал қилган пайтдан буёп лейтенантликдан нарига ўтолмай юрган жиянига дарҳол капитанлик унвонини олиб бердим.

— Ҳозироқ архиепископнинг олдига бориб, унга бўлган меҳр-муҳаббатингни изҳор қил!— дея хитоб қилди герцогиня.— Шу ҳолингча, сафар либосингда кетавер. Унга синглингни турмушга бераётганларингни айт. Ҳазрат Ландринани синглинг тез кунда герцогиня бўлажagini билганидан сўнг сени нақ авлиё деб ҳисоблай бошлайди. Ёдингда бўлсин, яқин кушларда сени янги лавозимга тайинлашларидан мутлақо беҳабарсан.

Фабрицио шоша-пиша архиепископ саройига равона бўлди ва у ерда ўзини камсуқум ва содда тутди,— бу ишпи у жуда осон элади, ҳолбуки Фабрицио ўзини ақобир қилиб кўрсатиш керак бўлганида ниҳоятда қийналарди.

Монсиньор Ландринанинг узундан-узоқ ҳикояларини тинглар экан, у нуқул: «Чайир отни жиловидан тутиб келаётган ўша малайга ўқ узишим керакмиди ёки йўқмиди?»— дея ўйларди. Ақли унга «ҳа» дерди-ю, бироқ юраги қонга беланганича юзи бужмайиб отдан йиқилаётган барно йигитни сира тасаввур қила олмасди. «Тағимдаги от қоқилиб тушган тақдирда менга хавф солган қамоқ жазоси-чи? Бир қанча белгилар тинмай башорат қилаётган ўша қамомкичи бу?»

Ушбу саволлар шу тобда унинг учун бағоят муҳим аҳамият касб этганиди, архиепископ эса тингловчисининг ниҳоятда диққат билан қулоқ солишидан хурсанд эди.

Ўн биринчи боб

Фабрицио архиепископ саройидан чиққач, Мариеттанинг уй томон югурди, у узоқдан вино олиб келиб, ўз ошналари — суфлёр ва ёритувчилар билан айш-ишрат қилиб ўтирган Джилеттнинг дўриллаган овозини эшитди. Фабрицио ишора берган эди, ичкаридан Мариеттанинг онахони бўлмиш камшир чиқиб келди.

— Янгиликлар бор!— дея хитоб қилди камшир.— Икки-уч актёримизни буюк Наполеоннинг туғилган кунда зиёфат уюштирганликда айблашди; бечора труппамизни яқобинчилар тўдаси, дея эълон қилишди ва дарҳол Парма тасарруфидан жўнаб қолишни буюришди,— ана сизга «Яшасин Наполеон»! Лекин, айтишларича, министр бизнинг ёнимизни олибди. Ҳар ҳолда бизнинг Джилеттнинг ҳамёнида пул пайдо бўлди,— қанчалигини билмайману лекин унинг қўлида бир ҳовуч танга кўрдим. Мариеттага ди-

ректор Мантуя ҳамда Венецияга қадар етиб олиши учун беш экю берди, менга бўлса, бир экю тегди. Мариетта ҳамон сени севади, лекин у Джилеттидан кўрқади. Уч кун бурун, труппамизнинг сўнгги томоша кўрсатувида йигит ўлгур унга, сени албатта ўлдираман, деб дағдаға қилди ва қулоқ-чаққасига икки марта шапалоқ урди, энг ёмони эса унинг ҳаворанг рўмолини йиртиб ташлади. Мариеттага хидди шундай ҳаворанг рўмол совға қилсанг бўларди, гиргиттон, кейин биз уни лотериядан ютдик деб айтардик. Эртага карабинерлар тамбур-мажори қиличбозлик турнири ўтказар экан. Ҳамма кўчаларга афишалар ёпиштириб ташлашибди; турнирнинг соат нечада бошланишини ўқиб кўргин-да, бизникига кел. Джилетти турнирни томоша қилгани боради албатта. У ерда узоқ қолиб кетишини билсак, мен дераза ёнига келаман-да, сенга ишора қиламан. Бизга яхши совға олиб кел, хўпми? Лекин Мариетта сен деган жойда жонини беради-да ўзиям!..

Фабрицио айланма зина орқали бу жирканч вайронадап пастга тушар экан, юрак-бағри эзилиб кетди: «Ўзим ҳам сира ўзгармабман! Қадрдон кўл бўйида ҳаётга фалсафий назар билан қараб, мулоҳаза қилиб ўтирганимда ниятларим қандай яхши эди. Мана энди ўша яхши ниятлардан асар ҳам қолмади!.. Ушанда кундалик икки-чикирлар билан ўралашиб қолгандим. Бироқ буларнинг бари қуруқ орзулар бўлиб, расмана воқеликка рўбарў бўлган заҳотим ғойиб бўлди қўйди».

«Дилимдаги гапни айтадиган пайт келди»,— дея ўйлади Фабрицио кечқурун соат ўнлардан ошганда Сансеверина саройига қайтиб келганидан сўнг. Гарчи Комо соҳилидаги бу иш ўзига жуда осон кўринган бўлса-да, ҳозир ҳеч нимани яширмай, ҳамма гапни очик айтишга юраги дов бермай турарди. «Фақат ўзим учун дунёдаги энг азиз аёлнинг жаҳлини чиқарганим қолади, кейин нўпоқ актёрга ўхшаб кўринсам керак. Дарҳақиқат мен фақат руҳим кўтарилган пайтлардагина бирор ишга қодир эканман».

— Граф негадир менга жуда яхши муомала қиляпти,— деди у герцогиняга архиепископнинг ҳузурига бориб келгани ҳақида ҳисобот бериб бўлгач.— Назаримда, у мени унча хуш кўрмайди, шунинг учун ҳам унинг бундай ғамхўрлигини айниқса қадрига етмоғим лозим; бирор иш билан унинг яхшилигини қайтаришим керак. У ҳамон Сангиньядаги қазув ишларидан боши осмонга етиб юрибди,— ўтган кунги ўша ерда икки соатгина вақтини ўтказиш учун от миниб эллик чақирим йўл юрибди. Ишчилар, аҳтимол, у пойдеворини топган антик ибодатхонадан турли ҳайкал синиқларини қазиб чиқаришар. Граф уларни ўғирлаб кетишмаса эди, деб кўрқаяпти. Мен упи хурсанд қилиш учун Сангиньяда бажопидил бир-икки кун туриб беришим мумкин. Эртага соат бешларда яна архиепископнинг олдига боришим керак, сўнгга кечки салқиндан фойдаланиб, қазув ишлари бастаётган Сангиньяга жўнайман.

Герцогиня аввалига ҳеч нима демади.

— Худди мевдан узоқроқ юриш учун баҳона излаётганга ўхшайсан-а,— деди у ниҳоят беозоргина таъна қилиб.— Ўзинг энди-

гина Бельджиратедаи қайтиб келдинг, энди яна жўнаб кетишга сабаб топишсан.

«Диллмдаги гапларни айтишга жуда яхши баҳона топишди,— дея ҳаёлидан ўтказди Фабрицио.— Лекин ўшанда, қўл бўйида эсим жойида эмасди: қалбим завққа тўлиб, самимийликка интилар эканман, мадҳия охири густоҳлик билан тугагини ўйламаман. Унга: «Сени чексиз садоқат ила севаман ва ҳоказо ва ҳоказо аммо бошқачасига сева олмайман»,— дейишимга тўғри келади ахир. Бу деганим «Сизнинг менга бўлган муҳаббатингизни кўриб турибман, лекин эҳтиёт бўлинг, сизга худди шундай туйғу билан жавоб қайтаролмайман»,— дейиш билан баробар-ку. Агар герцогиня мени ростдан ҳам сева, буни сезиб қолганимдан жаҳам чиқиб кетиши мумкин, мабодо унинг дилида менга нисбатан шунчаки дўстлик туйғулари бўлса, у ҳолда ушбу густоҳлигимдан газаби қайнайди... Одатда бундай ҳақоратни кечиришмайди».

Фабрицио шундайин муҳим мулоҳазалар устида бош қотарар экан, ўзидан ўн қадам нарида фалокатни кўрган одамдек мағрур бир қиёфада хона бўйлаб беихтиёр у ёқдан-бу ёққа юрарди.

Герцогиня йигитга завқ билан қараб ўтирарди. Унинг кўз ўнгиде ўсган болакай, битта гапини иккита қилмайдиган маъқулликка жияни қаёққа гойиб бўлди,— Фабрицио энди эр етган йигитга айланганди ва бундай йигитни ўзига ром қилган аёл ниҳоятда бахтиёр бўлур эди. Юмшоқ диванда ўтирган хоним ўрнидан турди-ю, эҳтироси жўш уриб, унинг қучоғига отилди.

— Мендан қочиб кетмоқчимисан?

— Йўқ,— дея жавоб қилди йигит рим императорларига хос бир оҳангда.— Лекин эс-ҳушимни йўқотишни ҳам истамайман.

Бу жавобни ҳар хил тушунса бўларди. Фабрицио бу дилрабо аёлни ҳақорат қилиб қўйишдан қўрқгани учун ҳам дилидаги гапини айтишга юраги дов бермай турарди. У ҳали апча ёш бўлиб, ўзини яхши тута билмас, ақли эса дилидаги гапини ифодалаб бера оладиган сўзлар топишга ожизлик қиларди. Йигит барча мулоҳазаларини унутди-да, туйғулари жўш уриб, беихтиёр бу дилбар аёлни қучоқлади ва унинг юз-кўзидан ўпа бошлади. Бирок шу пайт гилдиракларнинг тақа-туқи эшитилди-ю, ҳовлига графнинг каретаси кириб келди ва шу заҳоти меҳмонхонада унинг ўзи ҳам пайдо бўлди; граф ниҳоятда ҳаяжонланган эди.

— Сиз ўзингизга нисбатан нақадар назокатли туйғулар уйғотасиз-а,— деди у Фабрициога қараб.— Йигит бу сўзларни эшитиб, ер ёрилса, ерга киргудек бўлди.

— Бугун кечқурун архиепископ саройга борибди; аълоҳазрат ҳар пайшанба уни қабул қилади. Шаҳзода ҳозиргина менга айтиб берди, архиепископ унинг ҳузурида ҳаяжонлана-ҳаяжонлана ниҳоятда олимона бир нутқ ирод қилибди. Унинг, афтидан, уйида ёдлаб келган бу нутқи шу қадар чалкаш тузилган эканки, шаҳзода аввалига ҳеч нимани тушуна олмабди! Лекин нутқининг охирида Ландриани Парма черковининг равнақи учун моцсиньор Фабрицио дель Донгони бош етказиб қилиб, ёши йигирма тўртга тўлган

ида эса коадьютор ва унинг келажакдаги вориси этиб тайипламоқ зарурлигини айтибди.

— Очигини айтсам, бундай илтимос мени қўрқитиб юборди,— дея қўшимча қилди граф.— Чоли тушмагур, жуда шошқалоқлик қилибди, шу боисдан ҳам шаҳзоданинг зардаси қайнаб кетадими деб қўрқдим, бироқ у менга илжайиб қаради-да, французчалаб: «Буларнинг бари сизнинг пайрангларингиз бўлса керак, афандим»,— деб қўя қолди.

«Худо олдида ҳам, аълоҳазратлари олдида ҳам оит ичишим мумкинки,— дея хитоб қилдим мен хушонадгўйларча тавозе билан,— келажакдаги ворислик ҳақидаги гапдан мутлақо беҳабарман!» Шундан сўнг унга бор ҳақиқатни, яъни бир неча соат бурун сиз билан маслаҳатлашган ҳамма гапларни айтиб бердим. Кейин, агар аълоҳазрат бошида сизга биронта кичкина епархия бермоқни лозим кўрса, уни буюк бир марҳамат дея ҳисоблаяжамини айтдим. Шаҳзода гапимга ишонди шекилли, ўзини саховатли қилиб кўрсатишни лозим топди ва улугвор бир соддалик билан деди:

«Бу расмий иш, архиепископ билан ўзимиз ҳал қиламиз уни, сизнинг дахлингиз йўқ бу ишга. Чол менга узундан-узоқ ва анча зерикарли доклад билан мурожаат қилди, лекин бу докладнинг заминиди расмий таклиф бор; мен унга, сиз васийликка олган йигит ҳали жуда ёш ва энг муҳими, меининг саройимга яқингида таништирилган, дея жуда совуқ жавоб қилдим; кейин бундай қилсак, худди Ломбардо-Венеция қиролигининг энг кўзга кўринган арбобларидан бирининг ўғлини ана шундай юксак лавозимга тайинлашни таклиф қилган императорга вексель бўйича қарз тўлаётгандек бўлиб кўринамиз дедим. Архиепископ эса жавобан бу борада ҳеч қандай кўрсатма олмаганман, дея ишоптира бошлади. Тентаклики қаранг — келиб-келиб шу ҳақида менга гапирадими?! Шундай сермулоҳаза одамнинг бу қадар андешасизликка йўл қўйиши мени ҳайратга солди, лекин, у мен билан гаплашганида доим ўзини йўқотиб қўяди, бугун эса одатдагидан ҳам кўпроқ ҳаяжонланди; қария йигитчанинг ўша лавозимга тайинланishiга ризолик беришимни жуда ҳам истаётганини яққол кўриб турардим. Унга, юксак доиралардан дель Донгога мурувват кўрсатиш ҳақида ҳеч қандай кўрсатма келмаганини сиздан ҳам яхшироқ биламан албатта, деб айтдим. Тўғри,— дедим яна,— ўша йигитчанинг фазилатларини саройимда ҳеч ким инкор этмайди, ахлоқи ҳам ҳар қандай шубҳадан холи, лекин мен унинг *завқ-шавққа берилмоққа* мойилми деб қўрқамап, мен эсам бундай телбаларни ҳеч қачон юксак лавозимларга тайинламасликка аҳд қилганман, зеро, ҳукмдор уларга биронта ишни топшира олмайди. Ана шунда,— дея лавом этди шаҳзода,— яна битта узундан-узоқ серҳаяжон нутқ тинглашимга тўғри келди: архиепископ худо йўлига хизмат қилишдаги жўшқипиликни алқаб мадҳия ўқий бошлади. «Носуд одам,— дея ўйлади мен,— сен нотўғри йўл танладинг. Мен таклифини деярли тасдиқламоқчи бўлиб турувдим, бунга ўзинг халал беряпсан,

Сен сафсата сотишдан дарҳол тўхтаб, менга миннатдорчилик билдиришинг керак эди». Бе, қаяқда дейсиз! У кулгили бир жасорат билан мадҳия ўқишда давом этар, мен бўлсам бу ерда ёш дель Донио учун унча макбул бўлмаган жавоб ҳозирлаш билан банд эдим. Кейин анча муваффақиятли жавоб топдим ҳам, ҳозир уни ўзингиз эшитасиз: «Монсиньор,— дедим мен,— Пий VII буюк папа ва авлиё одам эди; барча ҳукмдорлар орасида бутун Европани тиз ўққирган золимга қарши чиқмоққа фақат шу одамгина журъат этган. Лекин, биласизми, у жўшқин одам эди ва Имолияда епископ бўлган пайти ўз қавмига Цизальнин республикасини мадҳ этувчи ўша машҳур *гражданин кардинал* Кьярамонтининг рўзномасини ёзишгача бориб етганди». Бояқиш архиепископ эсанкираб қолди, уни бутунлай маҳв этиш учун мен жиддий бир оҳангда: «Хайр, монсиньор, таклифингиз тўғрисида ўйлаб кўраман ва эртага жавоб қиламан»,— дедим. Мен — «Хайр» деганимдан сўнг бечора ёлвориб анча ўринсиз бўлган бир неча пойма-пой сўзларни айтди. Ана энди, граф Моска делла Ровере, герцогиняга уни хурсанд қиладиган жавобни эртага қолдирмоқчи эмаслигини етказсангиз. Ўтиринг-да, архиепископга менинг розилигимни баён қилиб, жавоб ёзинг. Шу билан тугатиб қўя қоламиз бу гапни». Мен ўтириб жавоб ёздим, шаҳзода унга имзо чекди-да: «Буни ҳозироқ герцогиняга элтиб беринг»,— деди. Мана ўша хат, синьора; шунинг шарофати билан бугун сизни яна бир бор кўриш бахтига муяссар бўлялман.

Герцогиня боши осмонга етиб хатни ўқиб чиқди. Фабрицио графнинг узундан узоқ ҳикояси пайти ўзини босиб олишга улгурганди, кутилмаганда бундай юксалиб кетиши эса уни сира ҳам ҳайратга солмагандек кўришарди: у ҳақиқий ақиб сифатида доим ўзини ҳар қандай юксак лавозимга эга бўлишга ҳақли дея ҳисобларди. Шу билан ҳам ҳар қандай буржуани ҳовлиқтириб қўядиган бу мурувватни жуда хотиржам қабул қилди. Фабрицио салобатли миннатдорчилик билдирди-да, гапининг охирида графга қараб деди:

— Сарой донишмандлиги, доим ўз ҳомийинини кўнгилга қараб юр, дея ўргатди. Сиз кеча Сангипьядаги қазувда антик давр ҳайкаллариининг синиқларини ўғирлаб кетишлари мумкинлигидан хавотирда эканингизни айтган эдингиз. Мен қазув ишларини жуда яхши кўраман ва агар ижозат этсангиз, бажонидил у ерга бориб, ишчиларни назорат қилиб туришим мумкин. Эртага шаҳзода билан архиепископнинг ҳузурларига бориб, миннатдорчилик билдиргач, Сангипьяга жўнайвераман.

— Топинг-чи,— деди герцогиня граф Москага қараб,— нега ўша кўнгилчан архиепископимиз Фабрициони бирдан шунақа яхши кўриб қолди?

— Буни топпининг сира қийин жойи йўқ,— жиянини капитан қилиб қўйганим апави катта викарий кеча менга бундай деди: «Ҳазрат Ландриани, архиепископ унвон жиҳатидан қоатъюрдан юқорироқ турали, деган жуда тўғри бир маслаҳат амал қилади»

ва шу боисдан ҳам дель Донголардан бирининг қўл остида бўли-
пидан ҳамда ўзи унга ҳомийлик қилиши мумкинлигидан боши ос-
монга етапти».— Фабриционинг аслзодалигини таъкидловчи ҳар
бир гап архиепископнинг пинҳоний қувончига қувонч қўшади:
уни қаранг, шундай бир зот унинг адъютанти-я! Бундан ташқари,
бизнинг монсиньор Фабрицио унга жуда ёқиб қолибди; чол унинг
олдида тортинмас эмиш; ва ниҳоят ҳазрат Ландриани мапа ўи йил-
дирки, Пяченца епископини жинидан ҳам ёмон кўради, зеро ўша
епископ, гарчи ўзи бор-йўғи бир тегирмончининг ўғли бўлса-да,
вақти келиб унга ворислик қилиш, яъни унинг ўрнига Парма архи-
епископи бўлиб олиш нияти борлигини сира яширмайди. Ҳазрат
Ландрианига ворис бўлишни аҳд қилгач, Пяченца епископи мар-
киза Раверси билан яқин ва дўстона алоқа ўрнатибди. Шунинг
учун ҳам архиепископ ўз қўл остида дель Донголар наслининг ва-
килига эга бўлиш ва унга амри-фармон қилиб туриш режаси амал-
га ошмай қолишидан чўчиётган эмиш.

Орадан бир кун ўтгач, эрта тонгда Фабрицио Колорно (Парма
хукмдорларининг Версали) рўпарасидаги Сангиньяда қазув иш-
ларини назорат қилиб турарди. Қазув ишлари Пармадан Австрия
тасарруфидаги энг яқин шаҳар — Казаль-Маджорега олиб бора-
диган катта йўл яқипидаги водийда олиб боришмоқда эди. Ишчи-
лар водий бўйлаб чуқурлиги бир ярим одам бўйи барабар узун, ле-
кин торгина хандақ қазиб боришарди; Римга олиб борадиган қа-
димги йўл бўйлаб бундай хандақ қазишдан мақсад, ривоятларга
қараганда, ўрта асрларда ҳам мавжуд бўлган иккинчи антик ибод-
атхонанинг вайронасини топиш эди. Шахсан шаҳзода буюргани-
га қарамай, деҳқонлар ўз ерларини кесиб ўтгани учун хандақларга
адоват билан қарашарди: майли, шима дейишса дейишаверсини
лекин бу одамлар ерни хазина излаб кавлашяпти, деб ўйлашар-
ди. Шу боисдан ҳам Фабриционинг бу ерга келиши кичкина бир
ғалаённинг олдини олиш учун фойдали бўлди. Бу ерда у ишнинг
кетишини завқ билан кузатар экан, сира зерикмасди, ора-сира
биронта медаль ковлаб топишарди, шунинг учун ҳам Фабрицио
ер қазувчилар тил бириктириб уни гум қилиб юбормаслари учун
уларни кузатиб турарди.

Эндигина тонг отган бўлиб, об-ҳаво жуда яхши эди. Аллакиму-
дан эскигина биротар милтиқ сўраб олган Фабрицио бир нечта
тўрғайни отиб туширди; у ҳозиргина ярадор қилган сўнгги қуш
катта йўлга бориб тушди. Фабрицио уни олиш учун югурди ва
узоқда Пармадан Казаль-Маджоре яқинидаги сарҳад сари кела-
ётган каретага кўзи тушди. Отлар судралиб қадам ташларди:
Фабрицио милтигини қайта ўқлаб олгунига қадар шалақ эки-
паж унинг яқинига етиб келди; шунда йигит бесўнақай Джилет-
ти билан кампир опахони ўртасида ўтирган навқирон Мариетта-
ни кўриб қолди,

Джилетти Фабриционинг қўлида милтиқ билан йўл ўртасида
турганини кўриб, у мени ҳақорат қилмоқчи ва аҳтимол, Мари-
еттани тортиб ҳам олмоқчи, деган ҳаёлга борди. У довурак одам

бўлгани учун ҳам каретадан сакраб пастга тушди; Джилетти чап қўлида занг босган тўпонча тутиб турар, ўнг қўлида эса қилич қилч бор эди. Одатда у бу қиличдан труппа унга чор-ночор биронта маркизнинг родини топширган пайти саҳнага чиққанида фойдалапарди.

— А-а! Қароқчи!— дея қичқирди Джилетти.— Яхшиям чега-ра яқинида қўлимга тушдинг. Ҳозир бошлаб адабингни бериб кўяман. Бу ерда энди бишафшаранг пайпоғинг ҳам жонингга оро киролмайди.

Фабрицио кунчи Джилеттининг бақириб-чақиришига мутлақо эътибор бормай, ёқимли жилмайганича Мариеттага қараб турарди. Лекин у бирдан шундоқ кўкраги олдида занг босган тўпончанинг оғзини кўриб қолди-ю, милтиғи билан тўпончани урди: тўпончадан вараглаб ўқ узилди-ю, аммо у ҳеч кимга жароҳат етказмади.

— Тўхтасанг-чи, аҳмоқ!— дея қичқирди Джилетти кучерга: шу оннинг ўзида у энцилик билан милтиққа чанг солиб, унинг оғзини ўзида четга қаратди.

Рақиблар милтиқ таланишиб: упи жон-жаҳдлари билан ўзларига тортишарди. Джилетти Фабрициога қараганда анча кучлироқ эди; у милтиқ стволини гоҳ ўнг қўли, гоҳ чап қўли билан торта-торта бармоқлари борган сари тепкига яқинлашаётганди, Фабрицио ўқ узини пиятида тепкини босиб юборди. У милтиқнинг оғзи рақибининг елкасидан ярим қарич юқориоққа қараб турганини яққол кўриб турганди: аммо ўқ барибир Джилеттининг пушдоқкича қулоғи ёнида гумбурлади. У хиёл саросимага тушди-ю, лекин дарҳол ҳушини йиғиштириб олди.

— А-а! Ҳали пешонамдан отмоқчи бўлдингми, ифлос?! Ҳозир кўрсатиб қўяман сенга...

Джилетти қиличини қилдан сугурди-да, шартта Фабрицио томон ташланди. Қурулсиз Фабриционинг ҳаёти хавф остида қолганди. У Джилеттидан ўн қадам нарида тўхтаган карета сари отилди-да, унинг чап томонидан югуриб бориб, рессорини ушлад-ю, бир зумда очиқ эшикнинг ўнг ёғига ўтиб олди. Давангир Джилетти унинг ортидан югурди-ю, бироқ рессордан ушлаб қолишга ақл етмай, ўзини дарҳол тўхтатолмади ва бир неча қадам нарига ўтиб кетди. Фабрицио очиқ эшик ёнидан отилиб ўтаётиб, Мариеттанинг оҳистагина:

— Эҳтиёт бўл, у сени ўлдиради! Ма, манавини ол!..— деганини эшитиб қолди.

Шу заҳоти йўл устига овчиларникига ўхшаш узун пичоқ тўп этиб тушди. Фабрицио пичоқни олиш учун эгилган эди, шу пайт ортидан етиб келган Джилетти қиличи билан унинг елкасиги жароҳатлади. Фабрицио қадини ростлади; қутуриб кетган Джилетти қиличининг дастаси билан унинг юзига урди. Зарба шу қадар қаттиқ эдики, Фабриционинг боши гаяғиб кетди. Шу дақиқада у ажал ёқасига бориб қолганди. Бахтияга Джилетти жуда яқин тургани учун қилич билан зарба беролмасди. Ҳушига келган Фаб-

рицио йўл бўйлаб елиб кетди ва югурган кўйи пичоқнинг қинини суғуриб ташлади-да, шартта орқасига ўтирилди-ю, таъқиб қилиб келаётган душманидан уч қадам масофада тўхтади. Джи-летти тўхташга улгуролмай қолди. Фабрицио пичоқни кўтарган эди, Джилетти қиличи билан унинг ҳамласини даф қилса ҳам бироқ барибир пичоқнинг тиғи унинг чап юзини тилиб юборди, Джилетти сапчиб ўзини орқага ташлади, Фабрицио эса сонининг жазиллаб оғриганини ҳис этди: актёр буклама пичоғини очишга улгурган эди. Фабрицио ўнг томонга сакради-да, ўзини ўнглаб олди. Ана шундан кейин рақиблар олишув учун қулай масофада бир-бирларига қарши туриб қолишди.

Джилетти бўралаб сўкинарди. «А-а, ифлос, лаънати мулла-вачча, ҳозир бўғизлаб ташлайман сени»,— дея хирилларди у. Фабрицио нафаси оғзига тиқилиб, гапиролмай қолганди: қилич дастаси теккан чаккаси қаттиқ оғрир, бурнидан эса қон оқарди. У деярли онгсиз равишда рақибининг бир неча ҳамласини даф қилди-да, ўзи ҳам бир неча бор зарба беришга уриниб кўрди: унга бу олишув худди мусобақадек туюларди, хаёлида бундай фикрининг туғилишига томошабинларнинг тўплангани сабаб бўлганди: ўттиз чоғлик ер қазувчи рақибларни қуршаб олишганди. Аммо улар Фабрицио билан Джилетти бир-бирларига ҳамла қилишар экан, ўқтин-ўқтин бир жойдан иккинчи жойга югуриб ўтишаётганини кўриб, анча нарироқда туришарди.

Олишувнинг суръати пасая бошлагандек эди: ҳамлалар энди илгаригидек шиддатли эмасди, лекин шу пайт Фабриционинг лилидан: «Чаккам жуда қаттиқ оғрияпти-ку! Башарамнинг абжағини чиқарганга ўхшайди, лаънати»,— деган фикр кечди. Бу фикр уни қутуртириб юборди. Йигит пичоғини олдинга чўзганича душманига ташланди. Узун пичоқнинг тиғи Джилеттининг ўнг кўкрагига санчилиб, чап елкаси олдидан тешиб чиқди. Худди шу лаҳзада Джилеттининг қиличи Фабриционинг тирсагидан юқорироғини тешиб ўтди. Лекин тиг шундоқ терининг остидан ўтган бўлиб, йигит енгилгина яраланганди.

Джилетти қулаб тушди; Фабрицио душманининг пичоқ тутган қўлидан кўзини узмай, унга яқинлашди; бирдан бармоқлар ёзилиб, пичоқ ерга сирғалиб тушди.

«Ўлди аблаҳ»,— дея хаёлидан ўтказди Фабрицио ва унинг юзига қаради. Джилеттининг оғзидан тирқираб қон оқарди. Фабрицио карета томон югурди.

— Кўзгу борми?— сўради у қичқириб Мариеттадан.

Ранги докадек оқариб кетган Мариеттанинг жавоб беришга мажоли келмади. Кампир эса ишпечини хотиржам очди-да, ундан кўзгуча олиб Фабрициого узатди. Фабрицио юз-кўзини пайпаслаганича кўзгуга қаради: «Кўзим лат емабди,— дерди у ўзича,— шунисигаям шукур». Сўнгра оғзини очиб қаради, тишлари жойида эди.

— Нега бўлмасам юзим бундай оғрияпти?— дея сўради у ўзидан секин.

— Юзингизга қилич дастаси тегибди,— деди жавобан кампир.— Чаккангиз моматалоқ бўлиб шишиб кетибди; ҳозироқ зулук солиш керак, шунда дарров ўтиб кетади.

— Ҳозироқ зулук солиш керак?— дея такрорлади кулиб Фабрицио ва кўнгли жойига тушиб, ўзини босиб олди.

Шу пайт у ер қазувчилар Джилеттини ўраб олишгани ва унга қўл тегизишга юраклари дов бермай анграйиб туришганини кўриб қолди.

— Унга ёрдам берсанглар-чи,— дея қичқирди Фабрицио.— Кийимини ечинглар.

У яна алланима демоқчи эди-ю, бироқ шу пайт бошини кутариб йўлга қарагач, уч юз қадамча нарида олишув содир бўлган жойга пошилмайин яқинлашишаётган беш-олти одамни кўриб қолди.

«Жандармлар!.. — ўйлади йигит.— Джилеттининг ўлдирилганини кўриб, мени қамоққа олишади. Қарабсизки, камина шаҳарга фахрий қоровуллар ўртасида кириб бориш шарафига муяссар бўладилар. Раверси хонимнинг ошналари роса мазах қиладиган бўлишди-да! Уларнинг аммамни кўргани кўзлари йўқ ахир!»

У яшин тезлигида чўнтагидаги бор пулини кути ўчиб турган ер қазувчилар томон итқитди-да, сакраб каретага чиқди.

— Жандармларнинг мени қувишларига халал беринглар,— дея қичқирди йигит ер қазувчиларга,— шунда бошингиздан зар тўкаман! Уларга менда гуноҳ йўқлигини, бу одамнинг ўзи биринчи бўлиб ҳужум қилгани ва мени ўлдирмоқчи бўлганини айтинг.

— Қани, отларингга қамчи бос,— деди Фабрицио vetturinoga. Агар ўша одамлар мени қувиб етмасларидан аввал кўприкдан ўтиб оласак, тўрт тилла оласан.

— Бўпти!— дея жавоб қилди аравакаш.— Қўрқманг, улар пиёда келишяпти, агар менинг отларим йўртиб чопган тақдирда ҳам бизга ета олмайдилар.

Шундай дея у отларига қамчи босди.

«Қўрқманг» деган сўз қаҳрамонимизнинг иззат-нафсига тегди,— Джилетти унинг юзига қилич дастаси билан урганида йигит чиндан ҳам жуда қўрқиб кетганди.

— Лекин, айтинг-айтинг отлиқ жандармлар учраб қолмасин,— дея давом этди эҳтиёткор аравакаш Фабрицио ваъда қилган тўрт тилла ҳақида ўйлар экан,— у ҳолда ортимиздан қувадиган анави одамлар, ушланглар уларни, деб бақиринлари мумкин...

Бу сўзлар «Милтигингни ўқлаб ол»,— деган маънони англатарди.

— Оҳ, жуда жасур экансан, жонгинам аббат!— хитоб қилди Мариетта Фабрициони қучоқлар экан.

Кампир карета туйнугидан бошини чиқарганича йўлга қараб борарди. Бир озда сўнг у ўгирилиб, ичкарига қаради.

— Бизни ҳеч ким қувиб келаётгани йўқ, тақсир.— деди у совуққонлик билан Фабрициога.— Олдинда ҳам ҳеч ким кўринмади. Лекин Австрия полициясида тирноқ орасидан кир излайдиган

одамлар ўтиринини биласиз-ку ўзингиз: агар биз По соҳилидаги тўғонга шу аллозда елиб борсак, сизни қамоққа олишлари турган гап.

Фабрицио туйпукдан бошини чиқарди.

— Секипроқ ҳайданг!— дея буюрди у кучерга. Сўнг кампир томонга ўгирилиб сўради:— Қанақа паспортларингиз бор?

— Ҳар биримизга алоҳида-алоҳида учта паспорт бор,— деди жавобан кампир,— тўрт франкдан тушди улар бизга. Даҳшат! Йил бўйи сафарда юрадиган бечора драматик актёрларни ҳам шунақа шишишадими ахир! Манави паспорт драматик актёр — жаноб Джилеттининг номига ёзилган,— энди сизники бўлади у; мана яна иккита паспорт — мен билан Мариеттаники улар. Лекин бизнинг ҳамма пулларимиз Джилеттида қолди. Энди нима қиламиз бу ёнига?

— Қанча пулингиз бор эди?— дея сўради Фабрицио.

— Бели сипмаган беш франкликдан қирқ эюю бор эди,— деди жавобан кампир.

— Йўқ, йўқ! Олти эюю билан чақа бор эди холос,— дея кулиб кампирнинг гапини тузатди Мариетта.— Менинг севикли аббатинимни алдамаслик керак.

— Тақсир,— мутлақо совуққонли билап деди кампир,— нима учун сиздан ўттиз тўрт эюю ортиқча олмоқчи эканимни ўзингиз ҳам тушунаётган бўлсангиз керак. Хўш, сиз учун ўттиз тўрт эюю нима деган гап? Биз бўлсак ҳимоячимиздан маҳрум бўлдик. Энди бизга ким квартира қидириб топади, сафарда юрганимизда ким аравакашлар билан савдолашади-ю, ким ҳаммани қўрқитиб ишимизни битиради? Албатта, Джилеттини барно йигит деб бўлмасди, лекин унинг бизга кўп фойдаси тегарди; агар манави қизалоқ теятклик қилмай, бир кўришдаёқ сизга ошиқ бўлиб қолмаганида,— Джилетти ҳеч қачон ҳеч нимани сезмаган бўларди, сиз бўлсангиз олти эююларингизни бизга ҳадя қилиб юраверардингиз. Биз жуда қашшоқмиз, гапимга ишонаверинг.

Фабрицио таъсирланиб кетди; у чўнтагидан ҳамёнини чиқарди-да кампирга бир нечта тилла танга узатди.

— Кўриб турибсиз,— деди у кампирга,— менда бор-йўғи ўн беш тилла қолди: олтимос, бошқа пул сўраб жонимга тегманг.

Мариетта унинг бўйнидан қучоқлаб олди, кампир эса қўлини ўна бошлади. Отлар йўртиб боришарди. Олдинда Австрия чегарасини англатувчи қора бўёқ аралаш тарам-тарам бўялган сариқ шлагбаум кўринди. Шунда кампир Фабрицпога қараб деди:

— Сиз чегарадан Джилеттининг паспортини чўнтагингизга солиб бир ўзингиз пиёда ўтганингиз маъқул; биз бўлсак, гўё киним-бошимизни тартибга солгандек, бу ерда бир оз вақт тўхтаб турамиз. Бунинг устига, божхонада бизнинг нарсаларимизни кўздан кечиришади. Гапимга қулоқ солинг, сиз бундай қилишингиз керак; Казаль-Маджоредан бамайлихотир юриб ўтинг, ҳатто қаҳнахонага кириб, бир қадаҳ ароқ ҳам ичиб олинг, шаҳардан чиқиб олганингиздан кейин эса ортингизга қарамай қочиб қолинг! Авс-

трияда полиция жуда кўз-қулоқ бўлиб юради: у тез орада одам ўлдирилганидан кабар топади, сиз бўлсангиз, бировнинг паспорти билан саёҳат қилиб юрибсиз,— икки йил қамоққа тушиш учун шунинг ўзи ҳам кифоя. Шаҳардан чиққач, сиз ўнг томонга, По соҳилига қараб юринг-да, қайиқ ёллаб, Равенна ёки Феррарага қараб қочинг. Австрия тасарруфидаги ерларни тезроқ тарк этинг. Икки луидорга биронта божхона амалдоридан бошқа паспорт сотиб олишингиз мумкин, йўқса, фалокатга дучор бўласиз: сиз Джилеттини ўлдирдингиз ахир.

Фабрицио Казаль-Маджоре ёнидаги сол кўприк томон пиёда жўнади ва йўл-йўлакай Джилеттининг паспортини диққат билан ўқиб чиқди. Қаҳрамонимиз жуда қўрқиб турарди: у граф Москанинг Австрия тупроғига ўтиб қолиши ўзи учун нақадар хавфли экани ҳақидаги сўзларини эслади; мана энди эса йигит икки юз қадам нарида ўша даҳшатли кўприкни кўриб турибди. Бу кўприкдан у назарида пойтахти Шнильберг қалъаси бўлган ўша машъум мамлакатга ўтиши лозим. Хўш, нима қилиш керак? Парманинг жанубида жойлашган Моден герцоглиги, алоҳида конвенцияга кўра, барча қочоқларни ушга тутиб беради; бошқа чегара эса Генуя томондаги тоғлардан ўтади, лекин у ерлар жуда узоқ; унинг машъум саргузашти Пармада тоққа бориб яширинишидан аввалроқ маълум бўлади: шундай қилиб, фақат По дарёсининг чап соҳилига, Австрия тасарруфидаги ерларга ўтиш керак бўлади. Австрия маъмурлари уни қамоққа олиш ҳақида талабнома олгунларига қадар, эҳтимол, бир-икки кун ўтар... Фабрицио ўз аҳволини ҳар жиҳатдан чамалаб кўргач, сигара тутатди-да, паспортини ёқиб юборди: Австрия тасарруфидаги ерларда Фабрицио дель Донгодан кўра дайди бўлиб кўринган маъқулроқ эди, зеро уни тинтиб кўришлари эҳтимолдап холи эмасди.

Ўз тақдирини бадбахт Джилеттининг паспортига ишониб топиши заруратига нисбатан бўлган табиий жирканишдан ташқари бу ҳужжатнинг бошқа ноқулай томонлари ҳам бор эди: Фабриционинг бўйи, паспортда кўрсатилгандек, беш футу ўн дюйм эмас, нари борса беш футу беш дюйм келарди холос; сўнгра Фабрицио эндигина йигирма уч ёшга тўлганди, қиёфаси эса ундан ҳам ёшроқ кўринарди, Джилетти бўлса ўттиз тўққиз ёшда эди. Шунинг олишимиз керакки, қаҳрамонимиз сол кўприкка тушишга юраги дов бермай, унинг олдидаги тўғон ёнида ярим соатча айланиб юрди.

Нихоят у ўзига ўзи шундай деди: «Мен мана шу аҳволга тушиб қолган одамга нима деб маслаҳат берган бўлардим? Турган гап, кўприкдан ўтавер, дердим. Парма давлатида қолиш хавфи: гарчи ўз ҳаётини ҳимоя қила туриб бўлса-да, лекин бари бир одам ўлдирган кимсани излаб топиш учун жандармларни юборишлари мумкин». Фабрицио барча чўптакларини кавлаштириб чиқди-да, ҳамма қоғозларини ёқиб юборди. У чўптагида фақат портсигари билан дастрўмолини қолдирди: божхонада нарсаларини кўздан кечириш вақтини илоҳи борица қисқартириш керак

эди. У яна ўзига беришлари мумкин бўлган савол тўғрисида ҳам ўйлаб кўрди, лекин бу саволга берадиган жавоби анча ишонарсиз чиқмоқда эди: у ўзини Джилетти исми билан атамоқчи эди-ю, бироқ барча ички кийимларига Ф. Д. инициаллари чашиб қўйилганди.

Кўриб турибсизки, Фабрицио ўз ҳаёлотининг асири бўлиб қоладиган одамлар тоифасидан эди — Италияда ақлли одамлар орасида бунақалар кўп учрайди.

Жасурлик бобида Фабрициога тенг келадиган ва ҳатто қаҳрамонимиздек шижоатли бўлмаган француз солдати ҳар хил мушкулотлар тўғрисида олдиндан бош қотириб ўтирмай хотиржамлик билан тўғри кўприкка тушаверган бўларди. Фабрицио эса кўприк охирида кулранг мундир кийган қандайдир пакана бир одам унга:

— Полиция маҳкамасига кириб, паспортингизга муҳр бостирипг, — деганда сира ҳам хотиржам эмасди.

Идоранинг ифлос деворларига қоқилган йўғон михларда полиция амалдорларининг ёғ босган шляпалари ҳамда қамчилари осиблиқ турарди. Атрофида шу жаноблар ўтирган катта стол вилло ва спёх тўкилавериш доғ-дуг бўлиб кетганди. Икки-учта қалин реестрларнинг кўк чармдан ясалган муқовалари ҳар хил рағидаги доғлардан ола-була бўлиб кўринарди, рўйхатларнинг қорайиб кетган зигҳлари эса саҳифаларга бармоқларнинг изи тушавериш, исқирти чиққанидан далолат берарди. Кечагина императорнинг таваллуд топган кунни муносабати билан реестрлар дастаси устига бинони безаб турган учта ажойиб дафна чамбараги устмас-уст тахлаб қўйилганди.

Бу икпр-чикирларнинг бари Фабрициони қаттиқ ҳайратга солди. Унинг юраги оркасига тортиб кетди: Сансеверина саройидаги серҳашам хоналарда, зеб-зийнат пичида яшагани учун у энди шу зайлда жазосини тортмоқда эди. Қаҳрамонимиз энди ана шу ифлос идорага киришга, у ерда тобе одам сифатида бўйинини ҳам қилиб туришга ва устига-устак, сўроқ беришга мажбур эди.

Коратўри, пакана амалдор сап-сарик қўлини чўзиб, унинг паспортини олди; амалдорнинг галстуги қўйлагига мис тўғноғич билан қадаб қўйилганди. «Жанобларнинг негадир авзойи бузуққа ўхшайди-ку», — дея ҳаёлидан ўтказди Фабрицио. Полициячи паспортни ўқир экан, қаттиқ ҳайратга тушгани очиқдан-очиқ сезилиб турарди. Амалдор паспортни беш минутча ўқиб ўтирди.

— Йўлда бирон воқеа содир бўлдимми? — дея сўради у Фабриционинг чаккасига тикилиб.

— Кучеримиз тўғондан соҳилга туша туриб, каретамизни ағдариб юборди.

Орага яна сукут тушди; амалдор саёҳатчимизга ўқрайиб-ўқрайиб қараб қўярди.

«Қўлга тушдим, — дея ўйлади Фабрицио, — ҳозир у, афсус, лекин сизга нохуш бир гапни айтмоққа мажбурман: «Сиз қамоққа олинидингиз», — дейди. Шу дақиқада мааниқан фикр юри-

тишга қодир бўлмай қолган қаҳрамонимизнинг миясида турлитуман режалар пайдо бўла бошлади. Масалан, эшик очиқ турганини кўриб, бир кўнгли қочмоқчи ҳам бўлди. «Шартта кийинимни ечаман-да, ўзимни дарёга ташлайман; ҳар қалай, париги соҳилга етиб олсам керак. Бўлар иш бўлди, фақат Шпильбергга тушмасан бўлгани». Фабрицио бу режасининг қанчалик муваффақиятли чиқишини чамалаб кўрар экан, амалдор унга тикилиб қараб турарди; шу тобда икковининг ҳам башарасини томоша қилса арзирди. Хавф-хатар одамни сермулоҳаза қилиб қўяди,— у ўзининг одатдаги даражасидан алча ю қори кўтарилади, хаёлоти бой одам эса бунақа пайтда романтик режалар туза бошлайди. Тўғри, бу режалар жасорат талаб қилади-ю, лекин кўпинча жуда бемаъни бўлади.

Фабриционинг мис тўғноғич қадаган полиция котибининг сиповчан қарашига нақадар жаҳл билан чидаб турганини тасаввур қилишингиз мумкин. «Агар уни ўлдирсам,— дерди ичида Фабрицио,— мени йигирма йил каторгага ёки ўлим жазосига ҳукм қилишади, лекин ҳар қалай бу Шпильбергга тушиб қолишдан афзалроқ: Шпильбергда ҳар бир оёғингга бир юз йигирма қадоқли кишан уришади, емишинг эса кунига атиги саккиз унция қуруқ нон бўлади. Йигирма йил ўтиришим керак бўлади ўша жаҳаннамда, демак у ердан қирқ тўрт ёшимда чиқаман».

Фабрицио шу йўсилда мулоҳаза юритар экан, паспортини ёқиб юборгани ва бинобарин, полиция амалдори қаршисида исёнчи Фабрицио дель Донго турганини сира ҳам билиши мумкин эмаслигини унутиб қўйганди.

Қаҳрамонимиз, кўриб турибсиз, жуда қўрқиб кетганди ва агар у шу тобда полиция котибини қандай хаёллар ташвишга солаётганини билганида баттар қути ўчган бўларди. Полициячи Джилеттининг ошнаси эди; у актёрнинг паспортини бегона қўлда кўргач, нақадар ҳайратга тушганини тасаввур қилиш унча қийин бўлмаса керак; у аввалига бу нотаниш одамни қамоққа олмоқчи бўлди, кейин эса Джилетти, аҳтимол, Пармада бирор қилғилик қилиб қўйган бу чиройли йигитга паспортини сотгандир, деган хаёлга бориб қолди. «Агар уни қамоққа олсам,— дея ўйларди полиция амалдори,— Джилетти мушкул аҳволга тушиб қолиши мумкин: унинг паспортини сотгани ошкор бўлиб қолади: бошқа томондан эса мен Джилеттининг ошнаси бўла туриб, унинг паспортини қандайдир бегона бир одамнинг қўлида кўришимга қарамай, қайд қилиб берганимни билиб қолгнса, бошлиқлар ўзимни ҳам жазолашлари мумкин». Котиб ўрнидан турди-да, эсанаган кўйи Фабрициога қараб деди:

— Бир оз кутасиз, афандим.

Сўнгра полициячиларнинг одатига кўра қўшимча қилди:

— Аниқлайдиган баъзи масалалар чиқиб қолди.

«Ҳозир мени қамоққа олиш масаласи чиқиб қолади»,— дея хаёлидан ўтказди Фабрицио.

Котиб дарҳақиқат эшикни ёймай, идорадан чиқиб кетди; пас-

порт стол устида қолди: «Мени ҳибс қилишлари аниқ,— дея ўйларди Фабрицио.— Яхшииси, паспортни оламан-да, секингина юриб, кўприкдап ортимга қайтаман. Агар жандарм бунинг сабабири сўраб қолса, Парма давлатининг сўнгги қишлоғида паспортга белги қўйдиришни унутибман, деб баҳона қиламан». Фабрицио шу ҳаёлда паспортга қўл чўзган ҳам эдики, бирдан мис тўғноғич таққан амалдорнинг аллакимга айтаётган гапини эшитиб, қаттиқ ҳайратга тушди:

— Худо ҳақи, бу иссиқдап ўлар бўлсам ўлиб бўлдим, одамнинг нафаси қайтиб кетяпти. Қаҳвахонага бориб, бир чашка қаҳва ичиб келамап. Тамакингишни чекиб бўлгач, идорага киринг, қандайдир чет эллик паспортини қайд қилдиргани кирувди.

Фабрицио оёқ учида юриб, эшик олдида борди-ю, ўзига ўзи: «Ҳай, майли, паспортни қайд қилиб, имзо чекамиз»,— дея хиргойи қилиб келаётган ёш ва хушрўйгина бир котибга тўқнаш келиб қолди.

— Сиз қаерга бормоқчисиз, афандим?

— Мантуя, Венеция ва Феррарага.

— Жуда яхши, Феррара,— дея такрорлади, котиб ҳуштак чалганча, паспортга кўк сиёҳ суртилган муҳрни босди-да, очиқ қолдирилган жойга «Мантуя, Венеция, Феррара» сўзларини ёзиб қўйди. Сўнгра қўлини ҳавода ўйнатиб олиб, имзо чекди ва пат қаламини сиёҳга ботириб, имзосига ҳафсала билан жимжима чизди. Фабрицио пат қаламнинг ҳар бир ҳаракатини кузатиб турарди; амалдор имзосини бир дақиқа завқ билан томоша қилиб турди-да, унга яна беш-олтита жимжима қўшди ва ниҳоят паспортни Фабрициого узатди.

— Оқ йўл сизга, афандим,— деди у қувноқлик билан.

Фабрицио шошилаётганини билдирмасликка ҳаракат қилиб, кўчага чиққан эди, бирдан аллаким унинг елкасидап тутди: у беихтиёр пичоғининг дастасидан ушлади ва атрофда уйлар бўлмаганида, аҳтимол, шошқалоқлик қилиб, бирор ишқаллик бошлаган бўларди. Фабриционини тўхтатган одам йигитнинг чўчиганини пайқади-да, узр сўрагандек деди:

— Сизни уч марта чақирдим, афандим, лекин эшитмадингиз. Текширувдан ўтказадиган нарсаларингиз борми?

— Дастрўмолимдан бўлак ҳеч пимама йўқ. Борадиган жойим жуда яқин, қариндошларнинг амлокида озғича ов қилмоқчимап.

Агар шу тобда ундап ўша қариндошларнинг помини сўрашганида Фабрицио бутунлай довдираб қолган бўларди. Ҳазирама иссиқ ва ҳалajoшнинг зўридап у қора терга тушган ва По дарёсига йиқилган одамдек, жиққа ҳўл бўлиб кетганди... «Актёрлар билан тўқнашувга ҳали жасоратим етаркану аммо мис тақинчоқларни яхши кўрадиган котибларни кўрсам капалагим учиб кетаркан. Герцогиня учуп шу мавзуда сонет ёзаман».

Казаль-Маджорега етгач, Фабрицио ўнг томонга, По соҳилига олиб тушадиган қандайдир ифлос кўчага бурилди.

«Бахус билан Церера¹ нинг ёрдамига жуда муҳтож бўлиб қолдим»,— дея хаёлидан ўтказди у ва эшиги тепасида таёққа тортилган кулранг матога «Траттория»— қовоқхона деб ёзилган уй томон йўл олди. Қираверишдаги эшикка қовоқхонани қуёш тигидан пана қилиш учун ингичка гардишга тортилган, нақ ерга теккудек бўз соябон осиб қўйилганди. Ярим яланғоч ва кўҳлик-кина бека меҳмонни очиқ юз билан қарши олди. Фабрицио буни кўриб, хурсанд бўлиб кетди; у дарҳол қаттиқ очиққанини айтди. Бека унга понушта ҳозирлар экан, қовоқхонага ёши ўттизлардаги бир киши кириб келди; у ҳеч ким билан саломлашмай, худди ўз уйига кириб келгандек, бемалол бориб курсига ўтирди. Кейин у туйқус сапчиб ўрнидан турди-да, Фабрициого мурожаат қилиб деди:

— Eccelenza, la riverisco (саломатмисиз, жаноби олийлари).

Фабриционинг жуда димоғи чоғ эди, шу боисдан ҳам у ғамгин хаёлларга берилиш ўрнига хандон ташлаб кулиб юборди.

— Жин урсин! Мен жаноби олийларини қаёқдан тапийсап?

— Қўйинг-е, жаноби олийлари! Наҳот мени танимаган бўлсангиз? Ахир мен Лодовикоман-ку, герцогиня Сансеверина хонадонида кучер бўлиб хизмат қилганман. Лекин биз ҳар ёз борадиган Сакка амлокида мени доим безгак тутарди, шунинг учун ҳам герцогинядап менга нафақа белгилаб, истеъфога чиқаришни илтимос қилдим ва ишдан бўшадим. Энди давлатманд одамман, мен нари борса, бир йилга ўн икки экиюга умид қилишим мумкин эди, герцогиня бўлса йигирма тўрт экию нафақа тайинлади; ҳопим советлар ёзиш учун ҳам бўш вақтингиз бўлиши керак-ку деб айтдилар,— ахборингиз учун, мен шоирман, халқ йўлида шеър ёзаман. Граф ҳам, мабодо бошингизга бирор корҳол тушиб қолса, менга мурожаат қилаверинг, деб айтдилар. Мўмин христиан сифатида Веллей ибодатхонасини зиёрат қилгани жўнаганингизда, монсиньор, камина сизни биринчи бекатгача олиб бориш шарафига муяссар бўлган эдим.

Фабрицио бу одамга диққат билан тикилди-да, уни арапг таниди: герцогинянинг уйида у энг башанг кийинадиган кучерлардап бири эди: энди гарчи кучер ўзини давлатманд одам деб атаётган бўлса-да, бутун кийим-боши йиртиқ бўз қўйлагу бир вақтлар қорага бўялган ва тиззасигача арапг етадиган бўз иштондан иборат эди; бу либосни қўпол бошмоқлар билан расво иляпа тўлдириб турарди; устига устак у, чамаси, икки ҳафтадан бери соқолини олмас экан. Қўймоқни паққос туширар экан, Фабрицио у билан, ўз тенги билан гаплашаётгандек, суҳбатлашиб ўтирди: Афтидан, Лодовико беканинг ўйнашига ўхшарди. Фабрицио аниқ-тапиқ понушта қилгач, унинг қулогига шивирлади:

— Сизга айтадиган икки огиз гапим бор.

— Жаноби олийлари, сиз беканинг олдида ҳам бемалол га-

¹ Қадимги юнон афсоналарида май ҳамда озиқ-овқат маъбудлари.
(Тарж.)

пираверишингиз мумкин; у жуда ажойиб аёл,— деди меҳр билан Лодовико.

— Хўп, яхши. Дўстларим,— дея гап бошлади Фабрицио сира иккилапмай.— Бошимга мусибат тушди, сизларнинг ёрдамингизга муҳтожман. Бу ишнинг сиёсатга сира ҳам дахли йўқ, шунақаки ўйнаши билан гаплашганим учун мени отиб ташламоқчи бўлган бир одамни ўлдириб қўйдим холос.

— Вой, бояқишгина-ей!— дея хитоб қилди бека.

— Сиз менга ишонаверинг, жаноби олийлари!— деди кучер кўзлари садоқат билан ёниб.— Хўш, жаноби олийлари, қаёққа қочмоқчисиз энди?

— Феррарага. Паспортим бор, аммо жандармлар билан мулоқотда бўлишни истамасдим, эҳтимол, улар ҳаммасидан хабар топишгандир.

— Ўша одамни қачон гумдон қилгандингиз?

— Бугун эрталаб, соат олтиларда.

— Кийим-бошингизга қон тегмаганмикин, жаноби олийлари?— дея сўради бека.

— Мен ҳам дарҳол шу тўғрида ўйлаган эдим,— гап қотди собиқ кучер.— Кейин эгнингиздаги мовут ҳам жуда нафис экан, бизнинг қишлоқларда бунақа кийим-бош камдан-кам учрайди,— у одамларнинг эътиборини жалб қилиши мумкин. Мен яҳудийнинг дўконига бориб, сизга кийим сотиб оламап. Сизнинг бўйингиз, жаноби олийлари, меники билан деярли баробар экан, фақат сиз хиёл хипчароқсиз.

— Худо ҳақи, мени ҳадеб «жаноби олийлари» деяверманг,— ахир бу атрофдагиларнинг диққатини тортиши мумкин.

— Хўп бўлади, жаноби олийлари,— дея жавоб қилди кучер, тратториядан чиқиб кетар экан.

— Тўхтанг, тўхтанг!— қичқирди Фабрицио.— Пулни қаёқдан оласиз? Қайтинг!

— Нега пулнинг ташвишини қиласиз?!— деди бека.— Унинг олтимиш етти эку пули бор, шу пулларнинг бари жаноби олийларининг мушкулларини осон қилиш учун ишлатилиши мумкин. Ўзининг ҳам қирқ экуга яқин пулим бор,— дея қўшимча қилди аёл товушини пасайтириб.— Шу пулни чин кўнглимдан сизга таклиф қиламан. Бошига шунақа иш тушганида одамнинг ёнида пули бўлмай қолиши мумкин.

Фабрицио тратторияга кириб қолганида исиб кетгани учун эшикдаги рединготни ечиб қўйган эди.

— Агар биронта одам кириб қолса, устингиздаги нимча туфайли кўнгилсизлик содир бўлиши мумкин. Жуда нафис *инглиз газламаси* экан. Унга ҳар қандай одам эътибор беради.

Шундай дея бека бизнинг қочоққа эрининг қора бўз нимчасини олиб берди. Ичкари ҳовлидан тратторияга башанггина кийинган баланд бўйли бир йигит кириб келди.

— Бу менинг эрим бўлади,— дея тушунтирди бека.— Пьетро-Автоио,— деди у сўнгра эрига қараб,— меҳмонимиз Лодо-

виконинг дўсти экап. Бугун эрталаб у дарёнинг нариги соҳилида бир мусибатли иш қилиб қўйибди. Энди Феррарага қочиб кетмоқчи.

— Майли, дарёдан ўтқазиб қўямиз,— деди жавобан эри эҳтиром билан.— Карло-Джузеппенинг қайиғи бор.

Кўприк олдидаги полиция маҳкамасида қаҳрамонимиз нақадар кўриб кетганини нечоғли оддий тасвирлаган бўлсак, унинг табиатидаги бошқа бир заиф томонини ҳам шунчалик самимият билан тап олиб қўя қолайлик: қаҳрамонимизнинг кўзларига ёш қалқиди,— бу деҳқонлар кўрсатаётган теран меҳр-оқибатдан унинг кўнгли ийиб кетганди; шу билан бирга у аммасининг нақадар серсаховат экашлигини ҳам эслаганди; шу тобда Фабрициони бу ажойиб одамларнинг бошидан зар сочгиси келарди.

Қўлида катта тугун кўтарганича Лодовико қайтиб келди.

— Демак, алвидо, дўстгинам экан-да?— дея хушфёъллик билан сўради ундап беканинг эри.

— Гап унда эмас!— тапвишга тушиб жавоб қайтарди Лодовико.— Сиз тўғришизда, жаноби олийлари, ҳар хил гап тарқала бошлабди. Катта кўчадан бизнинг *vicolo*¹ томон бурилганингизни одамлар кўриб қолишган экан. Ўшанда атрофга алап-жалап қараган экансиз,— яширинмоқчи бўлганингиз шундоқ сезилиб қолибди.

— Тезроқ! Ётоқхонага чиқинг,— деди беканинг эри.

Иккала деразасида ойна ўрнига хом сурп тортуғли, шинам ётоқхонада баландлиги нақ одам бўйи барабар тўртта кенг ва катта каравот қўюғли эди.

— Тезроқ, тезроқ бўлинг!— дея ишоирарди Лодовико.— Бу ерда яқинда ишга тайинланган битта сурбет жандарм бор, ўша аблаҳ сиз пастда кўрган анави хушрўйгина жувонга шилқимлик қилган эди, мен йўлни назорат қилгани чиққанингда каллангдан ўқ ейишинг мумкин, дея унинг таюбини тортиб қўйдим. Агар ўша итватча сиз жаноби олийлари тўғрингизда эшитиб қолса, бизга фириб беришга уринади ва Теодолинининг тратториясини ёмон отлиққа чиқариш учун ҳам сизни шу ерда қамоққа олишга ҳаракат қилади.

— Ўҳў! Ўша дайди, демак, ўзини ҳимоя қилибди-да?— гап қотди Лодовико Фабриционинг қонга беланган кўйлаги ва яра-ларига боғланган рўмолчаларни кўргач.— Сизни қамоққа олишадил! Бунинг учун далилу исбот етиб ортади. Мен бўлсам, қўйлак олмаган эдим!..

У такаллуф қилиб ўтирмай, шкафни шартта очди-да, уй эгасининг қўйлакларидап бирини олди. Кўп ўтмай, Фабрицио бадавлат деҳқоннинг ўзи бўлди қўйди. Лодовико михда осиглиқ балиқчилар тўрини олди-да, Фабриционинг кийимларини балиқ солинадиган саватга жойлади, сўнг зинадан югуриб пастга туш-

¹ Торкўча (*urag*).

ди ва орқа эшикдан ташқарига чиқди. Фабрицио унинг ортидан эргашди.

— Теодолина!— дея қичқирди Лодовико қовоқхона ёнидан ўтар экан.— Телада қолган нарсаларни йиғиштириб қўй. Биз толзорда кутиб турамиз, сен бўлсанг, Пьетро-Антонио, тезроқ қайиқ юбор. Яхши ҳақ тўлашади, деб айт.

Лодовико Фабриционни камида йигирматача зовурдан ўтишга мажбур қилди; кенгроқ зовурлар устига одам ўтганда эгиладиган узун-узун тахталар ташлаб қўйилганди. Лодовико Фабриционнинг ортидан юриб, бундай кўприкчалардан ўтар экан, уларни бир четга олиб қўярди. Сўнгги зовурдан ўтишгач, Лодовико ундаги тахтани айниқса хурсанд бўлиб тортиб олди.

— Энди нафас ростласан ҳам бўлади,— деди у.— Апави иккирт жандарм жаноби олийларини қўлга тушириш учун айланасига ўн чақирим югуриб келиши керак бўлади. Ие, рангингиз жуда оқариб кетибди-ку!— деди у Фабриционга ўгирилиб қарагач.— Яхшиям, чўнтагимга бир шиша ароқ солиб олган эканман.

— Ҳа, жуда яхши қилган экансиз: сонимдаги яра сирқираб оғрий бошлади, бунинг устига кўприк олдидаги полиция маҳкамасида анча қўрқиб кетгандим.

— Қўрқмай бўларканми!— деди Лодовико.— Ахир кўйлагингиз қонга беланганди! Ҳайронман, тағинам полициячилар билан хотиржам гаплашибсиз! Ярадор одамнинг аҳволини яхши тушунаман. Ҳозир сизни салқин бир жойга бошлаб бораман, ўша ерда бирор соат ухлаб оласиз. Агар қайиқ топишса, бизни олиб кетгани ўша ерга келишади. Мабодо топиша олмаса, бир оз дам олганингиздан кейин яна икки льё пьёда юриб, тегирмонга етиб оламиз, у ерда эса менга албатта қайиқ беришади. Сиз, жаноби олийлари, менга қараганда анча ўқимшироқ одамсиз... Герцогиня бу бахтсизликдан хабар топгач, ниҳоятда ташвишга тушади: унга, жиянингиз оғир ярадор бўлди, деб айтишади. Кейин, аҳти-мол, гўё сиз ўша одамни хиёнаткорона ўлдирганингиз ҳақида ҳам гапиришлари мумкин. Маркиза Раверси, турган гап, аммангизнинг дилини сиёҳ қилиш учун ҳар хил ёмон гаплар тарқатишга ҳаракат қилади. Герцогиняга икки энли хат ёзиб юборсангиз бўлармиди, жаноби олийлари?

— Уни қандай етказиш мумкин?

— Биз борадиган тегирмонда батраклар кунига ўн икки су пул ишлашади. Пармага бир ярим кунда етиб борса бўлади,— демак, хатни элтувчига бундай йўл учун тўрт франк ва бошмо-гнинг тағлиги едирилгани учун яна икки франк,— ҳаммаси бўлиб олти франк тўлашади. Агар мендек фақир одам юборса,— олти франк, аммо у аслзода бир жанобнинг топшириғи билан жўнаса, ўн икки франк тўлаш лозим бўлади.

Улар қалин ўстап зирк ва мажнунтол соясидаги дам олиш жойига етиб боришгач, Лодовико сиёҳ билан қогоз олиб келиш учун яна бир соатдан йўл юришга мажбур бўлди.

— Ё қудратингдан, бу ер нақадар яхши-я!— дея хитоб қилди Фабрицио.— Алвидо, менинг лавозимларим! Мен энди ҳеч қачон архиепископ бўлмайман.

Лодовико қайтиб келгач, Фабриционинг қаттиқ ухлаб ётганини кўрди-ю, уни уйғотмай қўя қолди. Қайиқ фақат купботарга яқин келди; Лодовико уни узоқдан кўриб, Фабрициони уйғотди. Шундан сўнг қаҳрамонимиз иккита хат ёзди.

— Жаноби олийлари,— деди ийманибгина Лодовико,— сиз мендан ақллироқсиз, шу боисдан сизга яна баъзи нарсаларни айтсам, дилингиз ранжидими деб қўрқяпман...

— Мен сиз ўйлаганчалик аҳмоқ эмасман,— деди жавобан Фабрицио.— Нимани айтишингиздан қайъий назар, сиз кўз ўнгимда доим аммамнинг содиқ хизматкори ҳамда мени балодан қутқариш учун қўлингиздан келган ҳамма ишпи қилган инсон бўлиб қоласиз.

Лодовикога далда бермоқ учун анча овора бўлишга тўғри келди, ниҳоят у юрак ютиб, дилидагини айтганида эса гапини беш минутга чўзилган узундан узоқ муқаддимадан бошлади. Фабрицио аввалига тоқати тоқ бўлди-ю, аммо кейин ўйлаб қолди: «Хўш, ким айбдор бунга? Ўзимиз сабабчимиз. Аммамнинг извошини ҳайдаган бу кучер бизнинг шухратпарастлигимизни кўп кузатган». Садоқат туйғуси ҳар қалай Лодовикони дилидаги гапини очик айтишга мажбур қилди.

— Сиз Пармага жўпатадиган мана шу икки хатни қўлга туширмақ учун маркиза Раверси ҳеч қандай пулни аямаган бўларди. Улар сизнинг ўз қўлингиз билан ёзилган, бинобарин, сизга қарши ашъвий далил бўла олади. Эҳтимол, сиз жаноби олийлари, менинг таклифимни ноҳўя сичковликка йўярсиз ва балким, герцогияни менинг кучерларга хос ажи-бужа хатимни ўқишга мажбур қилмоққа ор қиларсиз, лекин, ҳар қалай сизнинг хавфсизлигингизни ўйлаганим туфайли ҳам, гарчи буни одобсизлик деб ҳисоблашингиз мумкин бўлса-да, сиздан бир нарсани сўрамоққа журъат этаман: ана шу икки хатни, жаноби олийлари, сиз айтиб турсангизу мен ёзиб берсам, қандай бўларкин? Ана шунда фақат менагина шубҳа қилишади, менинг учун эса бунинг қўрқинчли жойи йўқ,— агар зарур бўлиб қолса, мен, у киши бир қўлида сиёҳдону бир қўлида тўпюнча билан хилват бир жойда йўлимни тўсди ва шу хатларни ёзишга мажбур қилди, деб айтаман.

— Қўлингизни беринг, азизим Лодовико!— дея хитоб қилди Фабрицио.— Сиздек дўстимдан сир сақламаслигини исботламоқ учун эса, мана, ўша иккита хат,— уни олинг-да, кўчириб ёзинг.

Бундай инюнчдан Лодовиконинг боши осмонга етди, аммо у бир печа мисрани кўчириб ёзгач, қайиқнинг дарё сатҳида анча тез сузиб келаётганини пайқаб қолди.

— Агар сиз, жаноби олийлари,— деди у Фабриционга қараб,— ўзингиз айтиб турганингизда, мен хатларни тезроқ ёзиб тугатган бўлардим.

Лодовико хатларни ёзиб бўлгач, Фабрицио биринчи хатнинг охириг мисрасига «А», иккинчисиликига эса «Б» ҳарфларини илова қилди-да, сўнгра кичкинагина қоғоз парчасига «А билан Б га ишопинг» дея ёзиб, униғижимлади. Хатни элтувчи ана шу қоғозни кийимининг бирор жойига яхшилаб яшириб қўймоғи лозим бўларди.

Қайиқ яқинлашиб, эшкакчиларнинг ғовур-ғувур овозлари эшитила бошлади; Лодовико бегона номларни атаб, эшкакчиларни чақирди; улар жавоб беришмади-ю, аммо беш юз туаз* нарироққа сузиб боришгач, биронга божхона соқчиси кўрмаяптими-кан, дея атрофга олазarak бўлиб қарашганича соҳил ёнига келиб тўхташди.

— Мен хизматингизга тайёрман,— деди Лодовико Фабрициога қараб.— Истасангиз, хатларингизни Пармага ўзим элтиб бераман, ёки сизни Феррарага кузатиб қўяйми?

— Яхшиси, мени Феррарага кузатиб қўйинг. Сиздан шу тўғрида илтимос қилишга журъат этолмай турувдим. Ахир биз соҳилга тушганимиздан сўнг, шаҳарга паспортни кўрсатмай кибриб олишга ҳаракат қилишимиз керак. Сизга очигини айтсам, Ъжилетти номи билан саёҳат қилиш заруратидан ниҳоятда таъбим тирриқ бўляпти, бошқа паспорт сотиб олишим учун эса сиздан бошқа ёрдам берадиган одамни билмайман.

— Нега бу тўғрида Казаль-Маджореда айта қолмадингиз? Бир жосусни танийман, у менга ажойиб паспорт сотган бўларди, кейин унча қимматга ҳам тушмасди, нари борса қирқ ёки эллик франк пул оларди.

Қайиқни ҳайдаб келган икки эшкакчидап бири По дарёсининг ўнг соҳилида туғилган бўлиб, Пармага саёҳат қилмоқ учун унга чет эл паспорти керак бўлмасди,— хатни ана шу одам элтиб берадиган бўлди. Эшкак эшитини яхши биладиган Лодовико унинг шериги билан эшкакка ўтириб, қайиқни мўлжалланган манзилга қадар ўзи ҳайдаб боражагини маълум қилди.

— По дарёсининг қуйи оқимида қуролланган полиция баркасларига дуч келишимиз мумкин, лекин уларга чап бериб кетаман.

Йўл давомида улар ўн мартадан кўпроқ кичкина-кичкина яси ороллардаги толзорлар орасига яширишмоққа мажбур бўлдилар. Сўнгра полиция кемаларининг назоратида сузиб кетаётган бўш баржалар карвонининг ўтиб кетишини кутиб, уч марта соҳилга чиқиб туришларига тўғри келди. Лодовико ана шу бўш вақтдан фойдаланиб, Фабрициога ўзининг бир неча сонетини ўқиб берди. Бу сонетларда изҳор қилинган туйғулар самимийдек кўринарди-ю, бироқ улар гўё сўзлар орасида ўз кучини йўқотиб, сийқалашиб қолгандек туюларди,— бу аҳволда уларни шеър шаклига солишдан фойда йўқ эди; қизиқ, жўшқин туйғулари ва ҳаётини ўзига хос бир тарзда идрок эта билиши билан ажралиб турадиган ушбу собиқ кучер қўлига қалам олди дегунча жўнгина, совуққон бир шоирга айланарди. «Киборлар жамиятида эса биз

бунинг аксини кўрамиз,— дея ўйларди Фабрицио,— унда, ҳозир барча назокатли қилиб гапиришни билади, бироқ одамларнинг дили бўм-бўш». Йигит бу содиқ хизматкорнинг советларидаги грамматик хатоларни тузатиб, уни бениҳоя хурсанд қилиши мумкинлигини тушунди.

— Дафтарчамни биронта одамга кўрсатган кезларим нуқул менинг устимдан кулишарди,— деди Лодовико.— Лекин сиз, жаноби олийлари, марҳаматингизни аямай, қийин сўзларни менга ҳарфма-ҳарф айтиб туриб ёздирсангиз, ғаразғўйларнинг оғзи-га урган бўлардик: истеъдодни грамматика яратмайдигу ахир.

Фақат учинчи кун тун пайтигина Фабрицио Понте-Лаго-Ос-куродан бир лё берироқдаги зиркзорга эсон-омон етиб олди. Эртасига кун бўйи у капоцзорда яшириниб ўтирди, Лодовико эса ёлғиз ўзи Феррарага жўнади; Феррарада у камбағал яҳудийнинг уйидан бир хонани ижарага олди. Яҳудий агар тилини тийиб юрса, бу ўринда яхшигина пул ишлаб олиши мумкинлигини дарҳол тушуниб қолганди. Кеч тушиб, қош қорайган пайтда Фабрицио аллақайси деҳқондан омонатга олинган отда Феррарага кириб борди,— у пиёда юролмай қолганди: дарёдан сузиб келишадиган пайти унинг бошини офтоб урган бўлиб, Джилетти билан олишувнинг бошида қилч зарбидан жароҳатланган сопи ва елкасидаги яралари газак олгани боисидан иситмаси кўтарилиб кетганди.

Ўн иккинчи боб

Ўй эгаси бўлмиш яҳудий ишончли бир жарроҳни топиб келди. Жарроҳ ҳам бу ўринда мўмайгина пул ишлаб олиш мумкинлигини сезиб, Лодовикога *виждон амрига* биноан ўз укам дея атаётган бу йигитнинг жароҳатлари тўғрисида полицияга хабар қилмоққа мажбур эканлигини айтди.

— Қонундан кўз юмиб бўлмайди,— дея қўшимча қилди жарроҳ.— Укангизнинг айтишича, у гўё қўлида пичоқ билан зипадан йиқилиб тушганида ўзини шундай ногаҳон жароҳатлаган эмиш. Лекин одам ўзини бундай ярадор қилиши сира ҳам мумкин эмас.

Лодовико виждони нозик жарроҳга совуққина оҳангда, агар виждон амрига қулоқ соладиган бўлсангиз, мен, яъни Лодовико Феррарани тарк этмоқдан аввал сизга пичоқнинг тиги қандай таъсир қилиши мумкинлигини ўз қўлим билан кўрсатиб қўяман, деб жавоб қилди. Сўнгра у ана шу суҳбат тўғрисида Фабрициога айтган эди, йигит уни қойиб берди. Энди фурсатни бой бермай, бу ерда қочиш керак эди. Лодовико яҳудийга, бемор учун тоза ҳавода нафас олиш фойдали бўлади, дея айтди-да, кўчага чиқиб, извош топиб келди ва дўстлар бу хонадонни бир умрга тарк этишди.

Паспортнинг йўқлиги туфайли қаҳрамонларимизнинг бунчалик танишга тушишлари ҳақидаги ҳикоямиз, аҳтимол, китоб-

хонга бир қадар чўзилиб кетгандек туюлар: Францияда, масалан, ҳозир одамлар бу тўғрида унчалик ташвиш чекиб ўтиришмайди, аммо Италияда, айниқса По дарёсининг соҳилларида, паспорт масаласи турган-битгани гирт даҳмаза. Феррарадан гўё сайр қилгани кетаётгандек, эсон-омон чиқиб олишгач, Лодовико извошга жавоб бериб юборди-да, ўзи бошқа дарвозадан шаҳарга қайтди ва кўп ўтмай у ердан седиола ёллаб қайтди. Бу енгилгина извош эгаси билан у ўн икки лъё масофага олиб бориб қўйиш ҳақида байлашиб олганди. Болоњяга етишларига озгина қолганида дўстлар извошчига боғ кўчадан юриб, Флоренциядан Болоњяга олиб борадиган йўлга чиқиб олишни буюришди. Тунги улар ўзлари аранг излаб топишган энг ночор қовоқхонада ўтказишди. Эрталаб эса Фабрицио ўзини бир оз пиёда юришга қодир ҳис этди. Шу боисдан ҳам улар Болоњяга гўё сайр қилиб қайтаётган одамлардек кириб боришди. Джилеттини паспортини улар ёқиб юборишди: актёрнинг ўлими ҳақидаги хабар, турган гап, бу ерга ҳам етиб келганди, шунинг учун ҳам ўлган одамнинг паспортини кўрсатиб қамалгандан кўра, паспортсиз юргани учун ҳибсга олиниши хавфсизроқ эди.

Болоњядаги бой хонадонларда ишловчи икки-уч хизматкорни танийдиган Лодовико разведкага жўнади. У танишларига Флоренциядан келаётгани, йўлда у билан бирга келаётган укаси тонг отмасдан олдин иссиқ тўшакдан туришга эрингани боисидан аллақайси қовоқхонада қолиб кетганини ҳикоя қилиб берди. У укаси билан қуёш найзага келиб, кун исиган пайт ўзи дам олмоқчи бўлган бир қишлоқда учрашамиз, дея келишиб олибди. Лекин укасидан ҳадеганда дарак бўлавермабди. Шундан сўнг Лодовико орқасига қайтибди-ю, укасини йўл устида чала ўлик ҳолда ётганини кўрибди: аллақандай одамлар укаси билан жанжал чиқариб, уни топи билан уришибди, кейин ничоқлашибди ва бунинг устига бор буд-шудини шилиб кетишибди. Укаси чиройли йипгит эмиш, отларни бошқаришни, уларга қарашни билармиш, кейин хат-саводи ҳам бормиш: у бғронга яхши хонадонга хизматга кириш орзусида юрганмиш. Лодовико, агар ўрни келиб қолса, яна укам йиқилиб тушгач, қароқчилар икковимизнинг кийим-бошимиз ва паспортларимиз солинган тўрвани олиб қочишибди, дея қўшимча ҳам қилмоқчи эди.

Фабрицио Болоњяга етиб боргач, қаттиқ чарчаганини ҳис этди, бироқ, ёнида паспорти бўлмагани туфайли меҳмонхонага боришга журъат этмай, улкан Сан-Петроне черковига кириб борди. У ер салқингина экан; орадан кўп ўтмай, у анча тетиклашиб қолди. «Ўзим ҳам яхшиликни билмайдиган шаккок одам эканман,— дея хаёлидан ўтказди у,— черковда, худди қаҳрахонага кирган одамдек дам олиб ўтиришимни қаранг!» У дарҳол тиз чўкди-да, фалокат босиб Джилеттини ўлдириб қўйган дақиқадан бошлаб, уни ўз паноҳида сақлаб келаётган худога шукрона айта бошлади. Казаль-Маджоредаги полиция маҳкамасида уни тапиб қолишганида ўзига қандай хавф қутқу солиши мумкинлигини

пи эсласа, ҳали-ҳали юраги орқасига тортиб кетарди. «Ўша котиб пақадар шубҳа билан қаради-я, менга,— дея ўйларди Фабрицио,— у паспортимни уч мароталаб ўқиб чиқди. Ҳайронман, нега у менинг бўйим сира ҳам беш футу ўн дюйм чиқмаслиги, ўзим ўттиз тўққиз ёшдаги одамга мутлақо ўхшамаслигим ва юзимда чўтирдан асар ҳам йўқлигини сезмай қолди экан? Сенга қай йўсинда шукрона айтсам экан, эй парвардигор! Ожиз банданг пойинига йиқилмоқни хаёлига ҳам келтирмай юрибди-я! Такаббурликни қаранг,— ўзимча бандан ожиз меши комига тортишга тайёр турган Шпильбергдан питрак ақлим туфайлигина халос бўлдим, деб ўйлаб юрибман!»

У ниҳоятда кўнгли ийиб, худонинг чексиз марҳамати тўғрисида бир соатдан мўдроқ вақт ўйлаб ўтирар экан, Лодовиконинг қандай қилиб ёнига келгани ва олдида тўхтаганини пайқамай қолди. Ниҳоят, Фабрицио кафтларини юзидан олиб, бошини кўтарган эди, содиқ хизматкор унинг ёпоқларидан дув-дув ёш оқатганини кўрди.

— Бир соатдан кейин келинг,— деди унга анча қўрслик билан Фабрицио.

Унинг тақвосини ранжитмаслик учун Лодовико йиғитнинг бундай қўпол муомаласини кечириб қўя қолди.

Фабрицио ўзи ёддан биладиган етти тавба-тазарру оятларини бир неча бор такрорлади-да, ўз ҳаётидаги янги вазиятга алоқадордек кўринган баъзи сўзлар ҳақида узоқ ўйланиб қолди. У таъгри олдида кўпгина гуноҳлари учун тавба қилди, лекин бу ҳол ғалати туюларди; у ўзининг архиепископ бўлиб олиш ниятини сира ҳам гуноҳ ҳисобламасди. Ҳолбуки унинг бу ният бош мишистр бўлмиш граф Москанинг бу унвон ҳамда у таъминлаб берадиган серҳашам ҳаёт герцогинянинг жияни учун жуда муносибдир, деган биргина фикрига асосланганди. Тўғри, Фабрицио бу унвонга ўлиб-тирилиб иштилмасди, лекин бари бир йиғит бу тўғрида министрлик портфели ёки генераллик мартабаси ҳақида ўйлагандек фикр юритарди. Герцогинянинг бу режаларини амалга оширишда иштирок этмоқ аввало ўзининг виждонига доғ тушириши мумкинлиги эса унинг ҳатто хаёлига ҳам келмасди. Бу ўринда миланлик незунитларнинг панд-насихатлари туфайли унинг онгига сингиб кетган тақводорликнинг гаройиб бир хусусияти ўз таъсирини кўрсатмоқда эди. Бундай тақводорлик одамни диний ақоидларда кўрсатилмаган бирон нарса тўғрисида ўйлаш имкониятидан маҳрум этар ва айниқса инсоннинг ўзига ўзи баҳо беришини гуноҳи азиям ҳисоблар, зеро, бу протестантлик сари қўйилган биринчи қадам дея ҳисобланарди. Қандай гуноҳлари борлигини билмоқчи бўлган одам бу тўғрида ўз руҳонийсидан сўраб кўриши ёки «Нафورات маросимига ҳозирлик» дея аталмиш китобда босилган гуноҳлар рўйхатини кўздан кечириши лозим бўларди. Фабрицио латин тилида тузилган бу рўйхатни ёддан билар, зеро, уни Неаполь диний академиясида қайта-қайта ўқийвериб, хотирасига жо қилиб олганди. Энди у хаё-

лан ўша рўйхатни такрорлар экаң, «қотиллик» бобига етгач, одам ўлдириб қўйгани учун афсус-надомат билан худога тавба қила бошлади. Тўғри, у бу ишни атайлаб эмас, ўз ҳаётининг муҳофазаси йўлида қилди. Бироқ *симония* (черков мартабаларини пулга сотиб олиш) гуноҳини изоҳловчи барча бўлак пунктларга у мутлақо эътибор бермай ўтиб кетди. Агар унга Парма архиепископининг бош викарийси мартабаси учун юз э́кю тўлашни таклиф қилишганида, Фабрицио даҳшат билан бундай хаёлни рад этган бўларди. Бироқ, гарчи анчагина ақлли бўлиши, энг муҳими эса, маптиқан фикр юрита олишига қарамай, граф Москанинг нуфузидан ўзининг манфаати йўлида фойдаланиш ҳам симониянинг худди ўзгинаси эканлиги қаҳрамонимизнинг бирон марта ҳам хаёлига келмади. Мана сизга иезуитлар тарбиясининг маҳсули: улар ўз шогирдларини ойдек равшан парсаларга ҳам эътибор бермасликка ўргатишади. Тамагирлик ва париждликларга хос киноя муҳотида ўсган француз сира лоф қилмай Фабрициони рпёкор дея аташи мумкин эди, ҳолбуки қаҳрамонимиз шу дақиқада кўнгли ийиб, ниҳоятда самимият билан худо олдида тавба қилиб турарди.

Фабрицио фақат ўзини кафорат келтиришга тайёр дея ҳис этганидан кейингина черковдан чиқиб кетди. У эртагаёқ биронта руҳоний олдига бориб, кафорат келтиришга аҳд қилганди.

Лодовико Сан-Петроне черковининг пештоқи олдидаги майдон ўртасида қад кўтариб турган айвон зинасида уни кутиб ўтирарди. Худди чақмоқ чақиб, ёмғир ёққанидан сўнг ҳаво тозалангани каби Фабриционинг ҳам қалбини қувонч қоплаб, дилида қандайдир хотиржамлик пайдо бўлганди.

— Ҳозир аҳволим анча яхши, жароҳатларимни деярли сезмаяпман,— деди у Лодовиконинг ёнига келиб.— Лекин, аввало, боя черковда нимадир демоқчи бўлганингизда қўрс жавоб қилганим учун сиздан кечирим сўрамоқчиман. Ўшанда ўз виждоним билан суҳбатлашаётган эдим. Хўш, ишларимиз қалай кетяпти?

— Жуда соз кетяпти ишларимиз. Мен бир квартирани ижарага олдим, тўғри, уш жаноби олийлари учун жуда ҳам муносиб деб бўлмайди — бир ошнамнинг хотинига қарашли уй, лекин бекаси тушмагур, кўҳликкина ва бунинг устига, шу ерлик полициянинг бош айғокчиларидан бири билан яқинлиги бор экан. Эртага, паспортимизни ўғирлаб кетшди, дея арз қилиб бораман, арзномамни хайрихоҳлик билан қабул қиладиган бўлишди; фақат полициянинг Казаль-Маджорега юборадиган сўроқ мактуби учун почта харажатларини тўлаш лозим бўлади. Полиция ўша сўроқ мактубида Казаль-Маджоре маҳкамасидап у ернинг жамоасида Пармадаги герцогица Сансеверина хопадонида Фабрицио исмли укаси хизмат қилувчи аллақандай Лодовико Сан-Микели деган одам яшайдими, йўқми, дея суриштириб кўрар экан. Ҳаммаси жойида энди. *Siamo a cavollo* («жонимиз омон қолди» маъносини англатувчи итальян мақоли).

Фабрицио дарҳол жиддий тортди; у Лодовикодан бир фурсат

кутиб туришни илтимос қилди-да, деярли югурганча черков томон йўл олди ва у ерга кирган заҳоти шартта тиз чўкиб, тағозе билан тош тахташ ўпди: «Ахир бу мўъжиза-ку, эй парвардигор!— дея шивирлади у кўзларида ёш билан.— Бурч йўлида имон келтирганганимни кўрган заҳотинг мени фалокатдан халос этдинг. Эй карами кенг худо, эҳтимол, бирор кун келиб мени олишув пайти ўлдиришар, бандаликни бажо келтирар чоғим ҳозир қалбим лиммо-лим бўлган шукронамни бир эсла!» Дили ниҳоятда қувончга тўлган Фабрицио ўша етти тазарру оятларини яна бир бор ўқиб чиқди. У черковни тарк этмоқдан аввал Биби Марьямининг сурати туширилган катта бут олдидаги баланд темир тагликка ўрнатилган темир учбурчак ёнида ўтирган кампирнинг олдига борди; учбурчакнинг зихларига бигизчалар ўрнатилган бўлиб, одатда зиёратчилар уларга Биби Марьямнинг Чинабуз* мўйқаламига мансуб машҳур тасвирига топиниб, ёққан шамларини санчиб қўйишарди. Фабрицио учбурчак ёнига келганида, унда фақат еттига шам ёқуғлиқ турарди,— қаҳрамонимиз бу ҳолни дилида қайд этиб, бўш пайтида бу тўғрида ўйлаб кўришга аҳд қилди.

— Шамлар неча пул туради?— дея сўради у кампирдан.

— Донаси икки байокко.

Чиндан ҳам шамлар ингичкагина бўлиб, узунлиги парн борса бир қаричгина келарди.

— Бу учбурчакка яна қапча шам қўйса бўлади?

— Олтимиш учта,— еттитасти ёқуғлиқ турибди-ку.

— «Аҳа!— дея ўзича хитоб қилди Фабрицио.— Олтимиш учта етти — ҳаммаси бўлиб, демак, еттишта,— буши ҳам эслаб қолиш керак».

У шамлар учун пул тўлади-да, бирипчи етти шамни ўз қўли билан бигизларга санчиб ёқди, сўнгра тиз чўкиб, бут олдида сажда қилди ва ўрнидан турар экан, кампирга қараб деди:

— Худо мени ўз паноҳига олгани учун шукрона тариқасида қўяяпман бу шамларни.

— Очимдан ўлай деяпман,— деди Фабрицио Лодовиконинг олдида чиқиб.

— Майхонага сира ҳам киришимиз мумкин эмас. Яхшиси, уйга бора қолайлик. Бека нонушта учун бирор егулик харид қилиб келар; турган гап, у йигирма су уриб қолади, аммо ўз ижарасига сидқидилдан хизмат қила бошлайди.

— Демак, яна бир сәт очликдан қийналиб юришим керакми?— деди Фабрицио ва болаларча бир беғамлик билан кулганича Сан-Петроне черкови ёнидаги қовоқхонага кирди.

У стол ёнига ўтирди-ю, нариги стол олдида аммасининг катта хизматкори Пепени кўриб, қаттиқ ҳайратга тушди. Бир вақтлар уни кутиб олгани Женевага худди ана шу одам борган эди. Фабрицио унга, индамай ўтиравер, дегандай ишора қилди-да, апи-тапил овқатланиб олгач, мамнуният билан жилмайиб ўрнидан турди. Пепе унинг ортидан ташқарига чиқди. Қаҳра-

монимиз учинчи марта Сан-Петроне черковига кирди. Лодовико одоб сақлаб майдонда қолди ва аста у ёқдан-бу ёққа юрганача уларни кута бошлади.

— Эй, худойим-ей! Монсиньор, яраларингиз қалай, тузалиб қолдими? Герцогиня жуда хавотир оляпти. Биринчи кунни хоним, жиянини ўлдиришиб, По дарёсидаги биронта оролга ташлаб кетишган бўлишса керак, деган хаёлга ҳам бориб қолганди. Мен ҳозироқ унинг олдига биронта одам жўнатаман. Сизни олти кундан буён қидириб юрибман; Феррарада уч кун юрдим, барча меҳмонхоналарга кириб чиқдим.

— Менга паспорт олиб келдингизми?

— Бир эмас, учтасини олиб келдим, жаноби олийлари: биттасига бутун исм-шарифингиз билан барча унвонларингиз, иккинчисига фақат исмингиз ёзилган, учинчиси эса, Жузеппе Ёосси исмли бир одамнинг номига битилган; ҳар бир паспортда иккита маршрут кўрсатилган ва сиз, жаноби олийлари, хоҳласангиз, Флоренциядан, хоҳласангиз Моденадан келдим, деб айтиверишингиз мумкин. Фақат аввал шаҳар ташқарисига чиқиб, сайр қилиб келишингиз керак бўлади. Агар «Пилигрим» меҳмонхонасида тўхташни жазм этсангиз, графни хурсанд қилган бўлардингиз, зеро, меҳмонхона эгаси унинг ошнаси эмиш.

Фабрицио гўё тасодифан ўнг томонга бурилди-да, боягина ўз шам ёқиб кетган жойга борди; унинг нигоҳи чексиз миннатдорлик билан Чимабуэ Биби Марьямга қадалди. Сўнгра у тиз чўкди ва Пепега қараб деди:

— Худога шукрона келтирмоқчиман.

Пепе ҳам унинг ёнига тиз чўкди.

Черковдан чиқишгач, Пепе Фабриционинг садақа сўраган биринчи тиланчига бутун бир олтин танга берганини кўриб қолди. Тиланчи шу қадар бақариб-чақариб миннатдорчилик билдира бошладики, одатда Сан-Петроне майдонида ғужғеп ўйнайдиган турли-туман тиланчилар галаси бу олиҳиммат йигит томон ёпирилиб келишди. Барча ўша наполеондордан ўз улушини олишни истарди. Хотин-халаж тўс-тўполонда омади чопган ўша тиланчи ёнига ўта олмагани боисидан Фабриционинг олдига югурди. Улар қий-чув кўтариб, қаҳрамонимиздан, ўша наполеондорни барча йўқсил бандалар бўлиб олишсин деган мақсадда берганингизни тасдиқланг, дея талаб қилишарди. Пепе олтин тутқичли ҳассасини силкитганича улар жаноби олийларига хиралик қилмасликларини буюрди.

— А-а! Жаноби олийлари!— дея яна қаттиқроқ уввос солишди хотинлар.— Бизга ҳам беринг. Бечора хотинларга ҳам битта наполеондор садақа қилинг!

Фабрицио қадамини тезлатди, теварак-атрофдаги барча кўчалардап йигилиб келган эркагу аёл тиланчилар унинг ортидан ёпирилишди; шу тонда улар худди ғалаён кўтарган одамларга ўхшашарди. Ниҳоятда исқирт ва сурбет бу оломон нуқул «Жаноби олийлари! Жаноби олийлари!» дея бақирарди.

Фабрицио бир амаллаб оломон ичидан чиқиб олди: бу манзара унинг хаёлотини осмону фалакдан ерга тушириб қўйди. «Бадтар бўл,— дерди у дилида ўзига ўзи,— авомнинг ёнига йўллашнинг нима ҳожати бор эди?»

Икки тиланчи аёл уни Сарагосса дарвозасига қадар таъқиб қилиб боришди. Улар шу дарвоза орқали шаҳардан ташқарига чиқишди. Ниҳоят, ана у ерда Пепе тиланчи аёлларга бир печа танга ташлади-да, ҳассасини силкитиб ўдағайлаганича уларни қувиб юборди. Фабрицио хушманзара Сан-Микеле-ин-Боско тепалигига кўтарилди-да, шаҳар истеҳкомларининг ташқарисида жойлашган қасабаларни четлаб ўтиб, сўқмоқ йўлга тушиб олди. У сўқмоқдан беш юз қадамча юргач, Флоренция йўлига чиқди. Сўнгра ана шу йўлдан шаҳарга қайтди ва полиция котибига киброна бир қиёфада паспортини узатди. Бу паспортда Фабриционинг барча аломатлари жуда аниқ кўрсатилган бўлиб, у плохйёт факультетининг студенти Жузеппе Босси номига ёзилган эди. Фабрицио паспортнинг ўнг бурчагида гўё тасодифан томган сиёҳга ўхшаш кичкинагина қизил доғни кўриб қолди. Икки соатдан сўнг бир айғоқчи унинг изидан тушди: Фабриционинг ҳамроҳи Сан-Петроне майдонидаги тиланчилар тўдаси олдида уш «жаноби олийлари» дея атаганди, паспортда бўлса хизматкорларига уни «жаноби олийлари» деб аташга асос бўладиган биронта ҳам унвон кўрсатилмаганди.

Фабрицио изидан айғоқчи юрганни пайқаб қолди, лекин бу ҳол унинг кулгусини қистатди холос,— у энди на полиция тўғрисида, на паспортлар ҳақида ўйлар ва бу машамаларнинг бари-ни худди болаларга ўхшаб эрмак қилиб юрарди. Пепега унинг ёнида қолиш буюрилганди, бироқ у Фабриционинг Лодовикодап хурсанд эканлигини кўриб, герцогияга хушхабарни ўзи етказишга аҳд қилди. Фабрицио икки азиз дўстига узундан-узоқ иккита хат ёзди, сўнгра бирдан муҳтарам архиепископ Ландарнанига ҳам нома ёзмоғим керак, дея ўйлаб қолди. Джилетти билан олишувни аниқ ва батафсил баён қилинган бу мактуб қарияга ниҳоятда кучли таъсир кўрсатди. Меҳрибон архиепископ кўнгли ийиб, мактубни шаҳзодага ўқиб бермоқ учун дарҳол саройга равона бўлди. Шаҳзода лутфан мактубни охиригача эшитмоқни лозим кўрди: у ўша навқирон «монсиньёр» мудҳиш қотиллик қилиб қўйиб, энди ўзини оқламоқчи бўлаётганини билмоқчи эди. Зеро, маркиза Раверсининг беҳисоб дўстлари бутун пармаликлар қатори шаҳзодага ҳам, Фабрицио ўзи билан кўҳликкина Мариетани талашинишга журъат этган арзимас бир актёрни ўлдирмоқ учун ўттиз чоғлик деҳқонларни ёрдамга чақирибди, дегап фикрини уқтириб қўйишган эди. Мустабидлар саройида ҳар қандай устомон фитначи бир аумда ҳақиқатнинг оёғини осмондан қилиб қўйиши мумкин. Парижда эса одатда бу юмушни мода бажаради.

— Бу қанақаси бўлди?— деди шаҳзода архиепископга.— Бунақа ишларни бировларнинг қўли билан қилиш мумкин, лекин ўз қўли билан одам ўлдириш ахлоқсизлик ахир. Кейин Джилетти-

га ўхшаш масхарабозларни ўлдиришмайди — уларни сотиб олишди.

Фабрицио Пармада бўлаётган ишлардан мутлақо беҳабар эди. У ерда эса аслида масала тириклигида ойига бор-йўғи ўттиз икки франк пул ишлайдиган чакана бир актёрнинг ўлими ниҳоятда ўнг йўналишдаги ҳукумат ва унинг бош министри — граф Москанинг истёфого чиқишига сабаб бўладими-йўқми зайлида қўйилган эди.

Джилеттининг ўлимидан хабар топгач, герцогинянинг ўзини ниҳоятда мустақил тутиши нафсониятига теккан шахзода бош чақимчи Рассига тафтишни бир вақтлар либералларга қарши қандай ўтказилган бўлса, худди шу йўсинда олиб боришни буюрди. Фабрицио, аслзода одам қонуидан юқорироқ туради, дея ҳисобларди, бироқ у олийнасаб одамлар ҳеч қачон қонун жазосига ҳукм қилинмайдиган мамлакатларда фитна ҳатто шундай одамларга қарши ҳам жуда қудратли эканини билмасди. Фабрицио ўқтин-ўқтин Лодовикога, мутлақо бегуноҳ эканлигим тез кунда расман тасдиқланади, дея такрорларди ва унинг бундай ишовчи ўзининг чипдан ҳам бегуноҳ эканлигига асосланган эди. Бир кун Лодовико унга эътироз билдиришга журъат этди:

— Жапоби олийлари, сизни тушунолмай қолдим! Шундай ақли, шундай аллома одам бўла туриб... нега бу гапларни менга айтасиз? Ахир мен содиқ қулингизман. Бекорга менинг олдимда бундай эҳтиёткорлик қилиасиз, жаноби олийлари. Бунақа гапларни барчанинг олдида ёки судда айтиш керак.

«Бу одам мени қотил деб ҳисоблайди ва шунга қарамай мени яхши кўради»,— дея хаёлидан ўтказди бундай кашфиётдан лол қолган Фабрицио.

Пепе жўнаб кетганидан сўнг, орадан уч кун ўтгач, у худди Людовик XVI пайтидагидек устига ишак тизимча боғлаб, муҳр босилган катта бир пакет олиб, қаттиқ ҳафратга тушди. Ушбу нома *Парма епархиясининг бош викарийси, каноник, ҳазрат монсиньор Фабрицио дель Донго* ва ҳ. к. номига йўлланган эди. «Наҳот бу ушбуларнинг бари ҳамон менга тааллуқли бўлса?»— дея ўйлади йигит илжайиб.

Архиепископ Ландрианининг номасини мантиқ ва типик фикр юритиш намунаси деса бўларди. Мактуб камида катта форматдаги ўн тўққиз саҳифадан иборат бўлиб, унда Джилеттининг ўлими туфайли Пармада содир бўлган барча воқеалар жуда аниқ баён қилиб берилганди.

«Магарам маршал Ней қўмондонлигидаги француз армияси шаҳарга яқинлашиб келгани тақдирда ҳам одамларга бу қадар қаттиқ таъсир қилмаган бўларди,— дея ёзганди Фабрициого меҳрибон архиепископ. — Герцогиня билан мени истисно қилганда, қадрли бўтагинам, барча одамлар сиз ўша масхарабоз Джилеттини атайлаб ўлдиргансиз, деб ҳисоблашпти. Гарчи шундай фалокат содир бўлган тақдирда ҳам бундай машмашаларни икки йоз луидор олти ойлик саёҳат ёрдамида осонгина босди-босди қилиб юборини

мумкин эди; бироқ Раверси шу малламашадап фойдаланиб, граф Москани қулатмоқчи. Жамоа сизни мудҳиш қотиллик гуноҳи учун қоралаётгани йўқ, фақат *уқувсизлик қилганингиз* боисидан ёки, тўғрироғи, биронта вилога (ёллапма қотилга) мурожаат этмай, густоҳликка йўл қўйганингиз туфайли айбситяпти. Мен сизга атрофимдаги одамлардан эшитган гапларнинг моҳиятини баён қилиб бермоқдаман. Эсласам, тинимсиз надомат чекаётган ушбу фалокатдап сўнг мен ҳар кун и шахримизнинг энг эътиборли хонадонларидан учтасига канда қилмай бориб турибман. Зеро, мақсадим: ўрни келиб қолса, сизни ҳимоя этмоқ имкониятига эга бўлмоқдур. Эҳтимол, ҳали ҳеч қачон тангри менга ато этган калом айтиш иқтидоримни шу қадар ўрнида ишлатмагандирман».

Ана шундан сўнг Фабриционинг кўзи очилди; герцогиня дил изҳорларига тўла бир талай хатларида бўлаётган воқеаларни унга баён қилиб беришни лозим топмаганди. Хоним пуқул агар у тез кунда Пармага холиб сифатида қайтмаса, ўзи ҳам у ерни бир умрга тарк этажаги ҳақида ош ичарди. «Граф сен учун инсон зоти-нинг қўлидан келадиган ҳамма ишни қилади,— дея ёзганди у архиепископнинг номасига илова қилинган хатида.— Ўзим ҳақимда сўзлайдиган бўлсам, сенинг ажойиб саргузаштларинг туфайли менинг характерим ўзгариб кетди: энди мен банкир Томбоне каби хасис бўлиб қолдим; барча ишчиларнинг жавобини бериб юбордим ва бундан ташқари графга бор мол-мулкимни хатдан ўтказдирдим. Маълум бўлишича, бойлигим ўзим ўйлаганимдан камроқ экан. Ажойиб инсон бўлмиш граф Пьетранеранинг ўлимидап сўнг, дарвоқе, сен Джилетти каби арзимас бир одам билан олишиб ўтиргандан кўра, раҳматли графнинг қотилларидап қасос олганинда яхшироқ бўларди,— менинг ихтиёримда бир минг икки юз франкли рента билан беш минг франкли қарз қолганди; айтмоқчи, яна менинг Париждан келтирилган ўттиз жуфт оқ атлас туфлиларим ва кўчага кийиш учун бор-йўғи бир жуфт бошмоғим бор эди. Биласанми, герцог менга васият қилиб қолдирган ўша уч юз минг франкии деярли олишга қарор қилдим, ёдингда бўлса, аввал мен бу пулни унга ажойиб сағана қурдирш учун сарфламоқчи эдим. Дарвоқе, сенинг энг катта душманинг, тўғрироғи менинг душманим,— маркиза Раверси бўлади. Агар Болоньяда зериқаётган бўлсанг, бир оғиз айтсанг кифоя,— сени кўрганга бораман. Сенга яна тўртта вексель юборяпман» ва ҳ. к., ва ҳ. к.

Герцогиня Фабрициога Пармада унинг иши хусусида қандай фикр туғилгани ҳақида бир оғиз ҳам сўз ёзмаганди: аввало у жиянига таскин беришни истарди, бундан ташқари эса, у Джилетти каби арзимас бир кимсанинг ўлими унча аҳамиятга молик эмас ва дель Донголар авлодига мансуб бир одам учун бу иш гуноҳ ҳисобланмайди, дея ўйларди. «Бизнинг аждодларимиз қапчадан-қапча Джилеттиларни нарига дунёга равона қилишган,— дерди у графга,— ва ҳеч ким бу ишлари учун уларни айблаб ўтирмаган».

Шундай қилиб, Фабрицио воқеаларнинг асл моҳиятини биринчи бор тасаввур қилгач, ниҳоятда ҳайратга тушди; у архиепископ-

нинг номасини синчиклаб ўқий бошлади; бахтга қарши архиепископнинг ўзи ҳам Фабрицио анча нарсалардан хабардор бўлса керак, деб ўйлар эди. Аслида эса ундай эмасди. Фабрицио маркиза Раверсининг таптанаси авваламбор ўша машъум олишувни ўз қўли билан кўрган гувоҳларнинг йўқлигига асосланганини тушуниди. Пармага бу ҳақида бирипчи бўлиб хабар етказган камердинер олишув содир бўлган пайтда Сангинья қишлоғининг майхонасида ўтирган экан; Мариетта билан унинг онахони бедарак йўқолишибди, ўшанда уларни олиб борган кучерни эса маркиза оғзини мойлаб қўйибди ва у энди Фабриционинг ғирт қотилга чиқариб гувоҳлик бераётганини.

«Тафтиш ишлари жуда сир сақланаётган бўлишига қарамай,— дея ёзарди меҳрибон архиепископ ўзининг Цицерон*га хос балад парвоз услубида,— ҳамда унга бош чақимчи Расси раҳнамолик қилаётган бўлса-да, мен ўша кучернинг ёзма равишда берган учта гувоҳлигини ўқиб чиқишга муваффақ бўлдим. Даргазаб бўлган шаҳзодаларнинг топиригига биноан тафтиш ишларига раҳбарлик қилаётган ўша маккор ва сотқин Расси тўғрисида эса фақат мўмин христианларга хос юмшоқ кўнгиллигимгина бундан ҳам ёмонроқ таърифи бўлибди, айюл қўймайди, лекин ушбу нусха айбланувчиларни худди қуёни қувган ит каби шафқатсиз таъқиб этгани билан ном чиқаргандур. Ўша палид кучернинг гувоҳликларини ўқигач, унинг ўзига ўзи зид гапларни айтганини кўриб бениҳоя қувондим. Ҳамонки мен ушбу номани ўзимнинг бош викарыйим, келажакда епархияга менинг ўринида раҳбарлик қилувчи ўринбосаримга йўлламоқда эканман, унга ўша осий банд истиқомат қилувчи қавмнинг руҳонийсини ҳузуримга чақиртирганини ҳам маълум қилиб қўймоқчиман. Сизга кафорат сирини сақлаш шарт билан шуни айтиб қўяйки, қадрли бўтагинам, ўша руҳонийга номи юқорида зикр қилинган кучернинг хотини орқали маркиза Раверси унга печа экию инъом этгани ҳам маълум бўлибдур; маркиза кучердан сизга туҳмат қилмоқчи талаб қилибди, дея таъкидлашга журъат этмайман, лекин шундай бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Пул кучерга маркизанинг ҳузурда бағоят помуносиб хизмати ўтовчи бир руҳоний орқали берилган эканким, мен ўша ноқобил ҳамкасбимизга иккинчи бор қавм ила тоат-ибодат ўқимоқчи тақиқлашга мажбур бўлдим. Ўзим кўришни лозим топган бошқа тadbирлар ҳақида ҳикоя қилиб сизни толиқтирмоқчи эмасман, зеро, сиз мендан шундай ҳимоятни қутмоққа ҳақлидурсиз, бинобари, бу менинг бурчим ҳамдир. Собор капитули*даги ҳамкасабангиз бўлмиш бир каноник ички ишлар министри граф Дзулланинг уйда «ушбу арзимас иш юзасидан (у бадбахт Джилеттининг ўлдирилишини назарда тутмоқда эди) сизнинг гуноҳингизни исботланган» дея ҳисоблашини айтмоққа журъат этди. Ўрни келганда шуни ҳам айтиб ўтмоғим керакки, ушбу зот нуқул фалакнинг гардиши билан ёлғиз ўзи эга бўлиб қолган отамерос ер-мулклар ўзининг пуфۇзини бағоят юқори кўтариб туриши ҳақида сафсата сотишни яхши кўрадилар. Мен ўша

капопикни ҳузуримга чақиртирдим-да, учта катта викарийларим, ғазначим ҳамда қабулимни кутиб ўтирган икки руҳоний олдида ундап ўз биродарлари бўлмиш бизларга, ҳамкасбларимдан бирининг жиноятига тўла ишонаман, дея айтган гапи қандай далилу исботларга асослангани ҳақида изоҳ беришни талаб қилдим.

Ярамас қандайдир пойма-пой гапларни гапиришдан нарига ўтолмади; ҳамма унга қарши ғалаён кўтарди ва, гарчи мен бор-йўғи бир печа оғиз сўз айтиш билан чеклашиб қўя қолган бўлсам-да, у йиғлаб юборди ва ўзининг адашганига чин кўпгилдан иқрор бўлди; шундан сўнг мен ўзим номимдан ҳамда ўша суҳбат чоғи ҳозир бўлган бошқа одамлар номидан бу гапларнинг барини сир сақламоқни ватда қилдиму, лекин унга сўнгги икки ҳафта давомида айтган гапларингиз туфайли туғилиши мумкин бўлган сохта тасаввурни бартараф қилмоқ учун қўлингиздан келган ҳамма ишни қиласиз, дея шарт қўйдим.

Сизга, чамаси, аллақачон маълум бўлган гапларни такрорлаб ўтирмайман, қадрли бўтагинам. Қисқа қилиб айтганда, сиз ерига тушган овчилар пичоғини олиб, ўзингизга беҳосдан ҳужум қилган ўша одамнинг ҳамласидан ҳаётингизни ҳимоя қилмоқ учун ишлатганингизда граф Москанинг қазув ишларида иштирок этган ва Раверсининг таъкидлашича, гўё сиз жиноий ишнингизда кўмакчи қилиб ёллаган ўша ўттиз тўрт деҳқондан ўттиз иккитаси зовур ичида бўлиб, ўз иши билан машғул экан. Зовур тепасида турган икки ер қазувчи бошқаларга қараб: «*Монсиньорни ўлдирингиз!*»— дея қичқиршибди. Фақат апа шу икки сўзнинг ўзиёқ сизнинг мутлақо бегуноҳ эканлигингизни бутунлай исботлаб беришти! Энди бу ёғини эшитинг! Бош чақимчи Рассининг айтишича, ўша икки ер қазувчи қочиб кетишганмиш! Бундан ташқари зовурнинг ичида бўлган ўттиз икки деҳқондан саккиз кишини топиб келишибди; биричи сўроқда улардан еттичиси: «*Монсиньорни ўлдирингиз!*»— дея қичқирганини аниқ эшитдик, деб гувоҳлик беришибди. Кеча ўтказилган бешинчи сўроқ пайти эса ўша одамлардан бештаси, бу гапни ўзимиз эшитдик, ёки буни бизга ўртоқларимиздан бироитаси гапириб бердимиз, аниқ эслолмаймиз, дея гапларини ўзгартиришибди. Буни мен орқаваротдан суриштириб билиб олдим. Ҳозир одамларимга ўша ер қазувчиларнинг қаерда туришини аниқламоқни буюрдим. Токи қавм руҳонийлари уларга, агар бир неча экю деб ҳақиқатга хиёнат қилсангиз, охиратингизни куйдиргайсиз, дея гап уқдиришга ҳаракат қилгайлар».

Номасидан келтирилган парчалардан кўрпниб турибдики, меҳрибон архиепископ тафсилотларга жуда кўп ўрин бериб юорибди. Мактубининг охирида у лотин тилига ўтиб, шундай гапларни илова қилибди:

«Бу сазй-ҳаракатларнинг бари министрликни ўзгартиришга уринишининг худди ўзгичасидир. Агар сизни жавобгарликка гор-тадиган бўлишса, ё ўлим жазоси ёки каторгага ҳукм қилинади.

У ҳолда бу ишга мен аралашмаман ва архиепископлик кафедрасидан туриб сизнинг мутлақо бегуноҳ экаблигингиз, зеро, сиз фақат қароқчининг тажовузидан ўз ҳаётингизни ҳимоя қилганингиз ҳақида баёпот бераман ва ниҳоят, ҳозирга душманларингиз талтана қилар экан, Пармага қайтмоғингизни мен этганимни эълоп қиламан. Мен ҳатто жамоа олдида бош чақимчига лаънат ўқишга ҳам қарор қилиб қўйдим. У шунга муносибдур, зеро, қанчалар кўп одам ундап нафратланса, шунчалар кам одам уни ҳурмат қилади. Ва, ниҳоят, чақимчи ўзининг адолатсиз ҳукмини чиқаришидан бир кун олдин герцогиня Сансеверина шаҳарни, эҳтимол, умуман Парма давлатини тарк этади; у ҳолда граф, сўзсиз истеъфо беради. Апа шунда, эҳтимолдан ҳоли эмаским, министрликни генерал Фабио Контти эгаллайди ва маркиза Раверси талтана қилади. Бу ишимизнинг энг ёмон томони шундаким, сизнинг бегуноҳлигингизни исботлаш ҳамда гувоҳларнинг озгини мойлаб, сотиб олинишига монелик қилиш, бу соҳада керакли тадбирларни кўришга қодир бўлган биронга корафта одамга тоширилмаганидир. Граф бу вазифани ўзим бажараялман деб ўйлаётти, бироқ у шу қадар катта ақолирки, барча иқир-чикирларга эътибор бера олмайди: боз устига, полиция министри сифатида у бошида сизга катта қатъий чоралар кўриш ҳақида буйруқ бермоққа мажбур бўлган. Ниҳоят, сизга қандай қилиб айтсам экан? Бизнинг ҳушюрлик охирагимиз сизнинг айбдор экаблигингизга тўла ишопияпти, ёки ҳар қалай атайлаб шундай ишонч намойиш этапти ва бу ишга қандайдир дарғазаблик киритяпти.

(Ҳушюрлик охирагимиз ва атайлаб шундай ишонч намойиш этапти сўзлари грек тилида ёзилганди, бироқ Фабрицио архиепископнинг шу сўзларни ёзмоққа журъат этганидан ниҳоятда тазсияланиб кетди. У қаламтарош билан ўша сатрни мактубдан қирқиб олди-да, уни дарҳол ёқиб юборди).

Фабрицио шу қадар ҳаяжонланиб кетгандики, хатни ўқишдан йигирма мартача тўхташга мажбур бўлди. У қалбида миннатдорлик туйғуси жўш уриб, архиепископга дарҳол саккиз саҳифадан иборат жавоб мактуби ёзди. Кўз ёшлари қоғозга томмаслиги учун унинг ўқити-ўқити бошини кўтаришга тўғри келмоқда эди. Эртаси кунни йигит хатни конвертга солмоқчи бўлиб турганда унинг ўта дунёвий бесар тилда ёзилганини пайқаб қолди. «Уни лотин тилига таржима қилиб ёзин керак,— дея қарор қилди йигит,— шунда муҳтарам архиепископга назокатлироқ кўринади». Бироқ «Фабрицио Цицероннинг услубига ажойиб тарзда тақлид қилиб ёзилган итимадор ва узун жумлаларни ҳафсала билан тахрир қилар экан, бир кунни архиепископ Наполеон тўғрисида гапира туриб, нуқул уни Буонапарте* дея атаганини эслаб қолди. Ана шунда қалбидаги кечагина кўзларидан дув-дув ёш оқизган мутаассир ҳаяжон бир аумда ғойиб бўлди қўйди. «Эҳ, Италия қироли!— дея эътибор қилди у.— Тирикчилигинда сенга содиқлик тўғрисида озми-ча одам олт ичмади, мен ўлимнигдан кейин ҳам сенга содиқ юрибман. Архиепископ мени яхши кўради, албатта, лекин мени

у дель Донго эканим, ўзи аса майда бир бурижуанинг ўғли бўлгани учун яхши кўради». Италия тилида таъсирли қилиб ёзилган шундай мактуб бекор кетмасин учун Фабрицио унга баъзи зарур ўзгартишлар киритди-да, хатни граф Москага жўнатиб юборди.

Худди ўша кун Фабринио кўчада навқирон Мариеттани кўриб қолди; қиз қувонганидан лоладек қизариб кетди ва ортимдан юриш, дегандек ишора қилди. Кўп ўтмай, у кимсасиз бир порттик¹ка кирди: у ерда қиз маҳаллий аёллар одатда бошига ёпиб юрадиган қора тўр пардани юзига тушириб олди: Мариеттани ҳеч ким таний олмасди; сўнгра у шартта орқасига ўтирилди.

— Бу қанақаси бўлди?— деди қиз Фабрициога.— Сиз кўчада бемалол юрибсизми?

Фабрицио Мариеттага бошидан ўтганларни ҳикоя қилиб берди.

— Ё қудратингдан! Сиз Феррарада бўлдингизми? Ахир мен у ерда сизни қидирмаган жойим қолмади! Биласизми, мен онахоним билан уришиб қолдим; у мени Венецияга олиб кетмоқчи бўлди, лекин мен сизнинг у ерга ҳеч қачон бормаслигингизни тушунардим, чунки сиз австрияликларнинг қора рўйхатига тушгансиз. Мен тилла маржонимни сотдим-да, Болоньяга келдим, бу ерда мени бахт кутаётгани, сизни учратажанимни кўнглим сезиб турган эди. Ҳамини икки кундан кейин ортимдан етиб келди. Шу бовсдан сизни меҳмонхонамизга чақирмайман: ярамас кампир яна сиздан пул сўраб, хиралик қилади, унинг бу қилиғи учун шундай уйламанки... Ўша даҳшатли кундан буён (қайси кунни назарда тутаятганимни биласиз) биз дурустгина яшадик, лекин бари бир сиз берган пулларнинг чорагини ҳам сарфлаб улгурмадик. Сиз яшаётган «Пилигрим» меҳмонхонасига боришни истамасдим,— мен ўзимни кўз-кўз қилишга қўрқаман. Типчроқ кўчадан ижарага биронта хона топиш. Мен Ave Maria соатида (гиранира пайтда) ана шу портик тагида кутиб тураман.

Қиз шу сўзларни айтдию қочиб кетди.

Ўн учинчи боб

Ана шу дилбар позанин бехосдан пайдо бўлди-ю, барча жиддий фикрлар бир зумда унутилди қўйди. Фабрицио Болоньяда дилида осуда бир қувонч билан, роҳат-фароғатда яшай бошлади. Ҳаётини тўлдириб турган нарсадан шодон қониқиш туйғуси соддалиғи туфайли герцогиняга йўллаган мактубларида ҳам сезилиб турардики, хоним бундан бирмунча ранжиди ҳам. Фабрицио бунга аранг эътибор берди; у фақат ўз соатининг циферблатига қисқартма сўзлар билан шундай деб ёзиб қўйди: «Д. га йўллаган мактубларимда, мен прелат бўлган кезларим, мен руҳоний бўлган пайтларимда, каби сўзлар ёзмаслигим керак,— бундан унинг жаҳли чиқяпти». У ўзига жуда ёқиб қолган иккита от сотиб олди; Мариетта Болоньянинг атрофларидаги аякойиб манзаралардан бирини томонга қилимоқ учун у билан шаҳар тапқарисига

¹ Катта бинога тутаниб солинган колоннали пешайвоп (тарж.).

сайр қилиш истагини билдирганида бу отларки ижарага олиниган извошга қўпишарди; деярли ҳар оқшом Фабрицио ўз маҳбубасини Рено шаршараси ёнига олиб борарди. Шаҳарга қайтишда ётганида улар ҳар гал маълум даражада ўзини Мариеттанинг отаси деб ҳисоблайдиган меҳмондўст Крепентинининг майхонасида тўхташарди.

«Агар қаҳвахоналар шинавапдасининг ҳаёти шунақа бўладиган бўлса, бундай ҳаёт бамаъни одам учун сира ярашмайди, дея уни чиндан ҳам бекорга рад этган эканман»,— дерди ўзига ўзи Фабрицио. У ўзининг қаҳвахонага фақат «Конститюсьонель»ни ўқиш учунгина кириши, Болопьядаги киборлар жамиятида уни ҳеч ким танимаслиги ва шу билан ҳам шухратпарастликни ўзининг ҳузур-ҳаловатига ҳеч қандай алоқаси йўқлиги ҳақида унутиб қўймоқда эди. Йигит Мариетта билан бўлмаган кезлари, сиз уни астрономия курсини тинглаётган обсерваторияда кўришингиз мумкин бўларди; профессор уни жуда яхши кўрарди. Фабрицио яқинба кунлари профессор рафиқаси билан Монтаньоладаги Корсо кўчасида ўзини кўз-кўз қилсин учун унга ўз отларини бериб тургувчи эди.

У ҳеч кимнинг, ҳатто энг арзимас одамнинг ҳам дилини рағжитгиси келмасди. Мариетта унинг кампир билан учрашишини сира ҳам истамасди; аммо бир куни, қиз черковга чиқиб кетганида, Фабрицио таттасининг олдига келди; йигит хонага кириб келганини кўриб, кампир ғазабининг зўридан бўғриқиб кетди. «Мана энди ўзимнинг ҳақиқий дель Донго эканлитимни кўрсатадиган пайт келди»,— дея қарор қилди Фабрицио.

— Ангажементи бор пайтида Мариетта ойига қанча пул топлади?— сўради у виқор билан худди ўз қадрини биладиган парижлик йигит Буфф театрининг балконига кириб келган пайтидагидек қилиб.

— Эллик экю.

— Сиз ҳар доимдагидек ёлғон гапиряпсиз. Ростини айтинг, бўлмаса худо ҳақи, мендан бир сантим ҳам ололмайсиз.

— Хўп, яхши... Пармада, фалокат босиб, сиз билан тапишиб қолганимизга қадар труппамизда у йигирма икки экю оларди; кейин мен ҳам ўн икки экю топладим; тўғри, биз икковимиз ишлаган пулимизнинг учдан бир қисмини ҳимоячи ва ҳомийимиз бўлмиш Джилеттига берардик, лекин деярли ҳар ойда Джилетти Мариеттага биронга нарсасовга қиларди. Чамаси, бу совга камидан икки экю турарди.

— Яна ёлғон! Масалан, сиз фақат тўрт экю олардингиз. Аммо агар сиз Мариеттани хафа қилмай, унга яхши муносабатда бўлсангиз, сизга ангажемент таклиф қиламан, мени импрессарио деб ўйлайверинг; ҳар ойда мен шаҳсан сизга ўн экю ва Мариетта учун йигирма икки экю тўлайман; лекин мабодо Мариеттанинг йиғлаганини кўрсам,— мен ўзимни сипган деб эълон қиламан.

— Вой сиздақа калондимоғдан ўлгурдим! Сизнинг бундай ҳотамтойлигингиз туфайли биз хонавайрон бўламиз-ку ахир,— дея

жавоб қилди кампир илондек захрини сочиб.— Биз бутун avviamenton (таниш-билишларни) йўқотиб қўямиз. Бир кун эмас, бир кун фалокат босиб, жаноби олийларининг ҳомийликларидан маҳрум бўлиб қолганимизда, бизни биронта ҳам труппа танимай қўяди, ҳаммаси тўлган бўлади ва биз ангажементсиз қоламиз. Сизни деб очдан ўламиз-ку бунақада.

— Э-э, жин урсин сени!— деди Фабрицио ва ташқарига чиқди.

— Йўқ, нега жив ураркан мени, лаъпати имонсиз, жин сизни уради. Қараб туринг ҳали, полицияга бориб, сизнинг диндан қайтган епископ экаплигингизни ва Жузеппе Босси исми шарифига ҳеч қандай алоқангиз йўқлигини айтиб бермасам юрган эканман.

Зинапойдан бир неча поғона пастга тушган Фабрицио орқасига қайтди.

— Биринчидан, полиция менинг ҳақиқий исмимни сендан ҳам яхшироқ билади. Лекин барибир мени бориб чақсанг, агар шундай ифлослик қилсанг,— деди у анча жиддий оҳангда,— сен билан Лодовико гаплашиб қўяди. У сенинг ўн-ўн беш жойингдан дарча очиб қўядики, ярим йил умрингни касалхонада ўтказасан, бунинг устига, яна тамакисиз ўтирасан.

Кампирнинг ранги оқариб кетди ва у Фабрицио томон ташланиб, унинг қўлини ўнмоқчи бўлди.

— Розиман! Мариетта икковимизга ғамхўрлик қилмоқчи бўлганингиз учун катта раҳмат сизга. Жуда юмшоқкўпгил кўриганингиз учун мен сизни овсарроқ деб ўйлабман. Биласизми, бошқалар ҳам шундай янглишишлари мумкин. Менинг сизга маслаҳатим, ўзипгизни сипороқ тутинг.

Сўнгра у аломат бир сурбетлик билан қўшимча қилди:

— Шу тўғрида бир ўйлаб кўринг ва яхши маслаҳатим учун бизга бирор яхши совға қилинг: қиш қиличини яланғочлаб келяпти, мен билан Мариеттага ажойиб инглиз мовутидан тикилган биттадан яхши салон¹ олиб берсангиз ёмон бўлмасди. Шундай салон Сан-Петроне майдонидаги семиз савдогарнинг дўконида сотилипти.

Дилрабо Мариеттанинг муҳаббати Фабрициога назокатли дўстлигининг барча қувончларини ҳада этмоқда эди ва баъзан Фабрицио беихтиёр, шундай бахтни герцогинянинг оғушида ҳам топишим мумкин эди, дея ўйлаб қоларди.

«Лекин жуда қизиқ бўлиб чиқяпти,— дерди у ўзига ўзи баъзан,— мен муҳаббат дея аталмиш ўша эҳтиросли, бутун вужудни қамраб оладиган ҳаяжонни мутлақо ҳис этолмаяпман! Тақдирнинг тақозоси билан Новара ва Неаполда учраган аёлларининг биронтаси ҳам ҳатто висол чоғларининг илк дамларида ҳам менга зотли, аммо ҳали нотаниш отни миниб сайр қилган пайтимдан кўпроқ ҳузур бағишладимикин? Наҳот одамлар севги дея атай-

¹ Аёлларнинг XIX аср охирларида, XX аср бошларида расм бўлган кенг пальтоси. (Тарж.)

диган ўша парса япа ёлгон бўлиб чиқса? Мен севаман, албатта, лекин бу ҳол кечқурун соат олтида иштаҳам қандай очилса, худди шундай бир гап бўлиб қоляпти! Наҳотки ёлгончилар ана шундай жўшгина ҳирсдан Отеллонинг муҳаббати, Танкред*нинг севгисини яратинган бўлса? Ёки менинг тупроғим ўзга одамларникига қараганда бошқачароқ жойдан олинганми? Наҳот менинг қалбим шундай аҳтиросдан маҳрум бўлса? Хўш, нега? Ёзмишим шуми эди!»

Неаполда, айлиқса, сўнгги пайтларда Фабриццо ўз ҳусни жамоли, насл-пасаби, аслзода мухлисларининг сажда қилиши билан мағрур аёлларни кўп учратганди. Фабриццони деб ўз мухлисларидан юз ўттирган ўша аёллар унга ёлғиз ўзлари ҳукмронлик қилишини иштарди. Фабриццо уларнинг бундай пиятларини сезди дегунча, сира гапни чўзиб ўтирмай, дарҳол орани очиқ қилиб қўя қоларди.

«Бироқ,— дея ўйларди у,— бир кун эмас, бир кун мен васвасага учиб, герцогиния Сапсесерина дея аталмиш ўша дилрабо аёлининг яқинлиги каби қайноқ лаззатин тоғиб кўргудек бўлсам, ўзи учун олтин тухум қилиб бераётган товукни сўйган аллақайси калтабил француздан сира фарқим қолмайди. Назокатли туйғулар бахш этиши мумкин бўлган ягона бахтга мен герцогиния туфайли эришдим: унинг дўстлиги ҳаётимнинг маъносини ташкил этади. Усиз ким эдим ўзи? Повара яқинидаги вайрона қасрда бемаъни ҳаёт кечиринга маҳкум этилган бечора бир қувниг эдим холос. Ёдимда, кузги ёмғир пайтлари кечқурун уйқуга ётиш олдидан устимга чакка ўтинидан чўчиб, бошим узра каравотга очиқ соябон ўрнатиб қўйишга тўғри келарди. Бошқарувчининг отларини миниб юрардим, у менинг насл-пасабимни ҳурмат қилгани учунгина бунга тоқат қиларди-ю, бироқ меҳмондорчилиги чўзилиб кетди, деган ҳаёлга бориб қолганди: отам менга бир минг икки юз франк мояна тайин этганди ва яқобинчини едириб-ичираётгани учун ўзини жуда гуноҳ ин қилишдан дея ҳисобларди. Маъшуқаларимга арзир-арзимас совға қилиш имкониятига эга бўлмоғим учун бояқини онам билан сингилларим янги қўйлак харид қилолмай юришарди. Шу йўсинда саҳийлик қилишдан юрак-бағрим ўрталарди. Кейин одамлар ҳам менинг қашшоқ эканлигимни пайқаб қўлишганди: теварак-атрофдаги дворян йиғитларининг менга раҳмлари кела бошлаганди. Бир кун эмас, бир кун биронта олифта муваффақиятсизликка учраган ёш яқобинчига менсимай муомала қилиши мумкин эди,— ахир барча бу жанобларнинг кўзида мен худди шундай яқобинчи эдим-да. Мен биронта қилич санчган ёш ўзим унинг қиличидан жароҳатланган бўлардим ва бунинг оқибатида Фенестрелло* қалъасига тутқун қилинардим ёки ўша ўша бир минг икки юз франклик пенсия билан яна Швейцарияга қочишимга тўғри келарди. Ана шу барча фалокатлардан фориг бўлиш бахтига мен герцогиния туфайли эришдим, бунинг устига у мени шу қадар яхши кўрадики, аслида хоним эмас, мен уни шундай яхши кўришим керак эди.

Мени тунд ва хафагазак бир аҳмоққа айлаптириб қўйиши мумкин бўлган ғемаъни ва аяшчи ҳаёт чапғалидап қутулиб чиқдим; мана, тўрт йилдирки, катта шаҳарда истиқомат қилишман; менинг ажойиб извошим бор, одатда вилоятда илдииз отадиган тубап ҳис-туйғулар ва ҳасад нималигини мутлақо билмайман. Аммагишам ҳатто керагидан ҳам ортиқроқ меҳрибонлик қилади,— у мени, нега банкиримдан кам пул олясан, деб койиб ҳам қўйди. Паҳотки мен ана шу ажойиб мавқеимдан бир умрга маҳрум бўлишни истасам. Паҳотки ёруғ дунёдаги ягона дўстимдан айрилиб қолишни хоҳласам? Нимаям дердим, бунинг учун, эҳтимол, бутун дунёда беқибс бўлган ўша дилрабо аёлга ёлгон гапирши кифоя, ўзимнинг энг қадрдоп дўстим бўлмиш ўша аёлга, гарчи муҳаббат нималигини билмасам-да, «Сени севман»,— десам бас. Ана шундан кейин у севги эҳтирослари қалбимга бегона эканлигини жинойат ҳисоблаб, кун бўйи менга таъна қилиб юради. Мариетта эса, аксинча, қалбимда нималар бўлаётганини ҳис эта олмайди, у менинг эркалашларимни юрагидан чиқаетган жўшқинлик дея тушунадн ва йигит мени ниҳоятда севади, деб ўйлайди. Шунинг учун ҳам ўзини энг бахтиёр аёллардан деб ҳисоблайди. Аспда эса одамлар, чамаси, муҳаббат дея атайдиган ўша позик ҳаяжонни мен фақат Бельгия чегараси яқинидаги Зондере қовоқхонасида, навқирон Анкеп яқинидагиша хиёл ҳис этгандим».

Энди биз миш афеус-надоматлар билан Фабриционинг энг бўлмағур ишларидан бири ҳақида ҳикоя қилиб бермоғимиз керак бўлади; ана шундай осойишта ҳаёт ичра манфур шуҳратнарастлик бирдан унинг муҳаббат туйғусидан мутлақо холи қрагига иши урди-ю, қаҳрамошимиз апчагига бўлмағур ишлар қилиб қўйди. У билан бир пайтда Болоньяда сўзсиз асримизининг энг яхши хонадаси ва эҳтимол, замонамизнинг энг қайсар аёлларидан бири бўлмиш машҳур Фауста Р*** ҳам истиқомат қиларди. Венециялик ажойиб шоир Бурати ўша кезлари бу аёл тўғрисида князлардан тортиб кўчадаги дастёр болаларга қадар ҳамманинг оғзидан дoston бўлган бир машҳур ҳажвий сонет ёзганди.

«Бир куннинг ўзида истак билдирмоқ ва рад этмоқ, севмоқ ва нафратланмоқ, фақат хиёнатдангина бахтини топтоқ, гарчи киборлар жамияти унинг ўзига сажда қилса-да, жамият сажда қиладиган матбудани назар-писанд қилмаслиқ,— бу нуқсонларнинг бариши Фаустадан топурсан. Қарама бу сув илонга! Уш кўрсанг, унутарсан борлигинг буткул. Бахтинг чопиб, куйлашини эшитсанг агар, ўзининг ҳам унутасан, қарабсанки кўз очиб юмгунга қадар, муҳаббат сени бир вақтлар Цирцея Улпес* ҳамроҳларини қандай аҳволга солган бўлса шу кўйга солади қўяди».

Ушбу гўзаллик мўъжизаси ўша кезлари ёш граф М*** нинг энли чакка соқоллари ва ўта такаббурлигига шу қадар шайдо бўлиб қолганини, ҳатто унинг бениҳоя рашкчи эканлигига ҳам тоқат қилиб юрарди. Фабрицио графини Болонья кўчаларида кўрганди ва унинг ҳеч кимни менсимай, томошабинларга, менинг ҳуснимни кўриб қойил қолишлар, дегандек от ўйпатиб юришиндан

ниҳоятда энсаси қотганди. Ёш граф анча бадавлат эди ва нимаки кўнглимга келса, шунини қилаверишим мумкин, деб ҳисобларди. Ўзроқ ўзининг ушбу ргеролензе'си атрофдагиларининг адоватини кўзготгани боисидан, доим у кўчага Брешия атрофларидаги амлокларида чакиртириб олган ва эгпига ливрея кийдириб қўйган беш-ўнта buli лар (каллакесарлар) қуршовида чиқарди. Бир куни Фабрицио Фаустанинг куйлашини эшитмоқ учун концертга борганида унинг шогҳи бир неча бор графнинг ўқрайган кўзларига дуч келиб қолди. Фабриционини машҳур хопандавининг ёқимли овозидаги фаришталарникидек латофат лол қолдирди — бундай овозни у илгари ҳатто тасаввур ҳам қилолмасди; ўша кезлари бир маромда ўтаётган хиёл зерикарли ҳаёти тарҳида хонада унга бир неча дақиқа юксак бахт ҳаля этгандек бўлди.

«Наҳот севиб қолган бўлсам?» дея дилидан ўтказди Фабрицио. Сипчковлиги туфайли шу туйғунини татиб кўрмоқ ва бунинг устига, ҳар қандай тамбур-мажордан ҳам баджаҳлроқ кўринадиган турқи билан ҳаммаининг кўнглига ваҳима солиб юрадиган графнинг жигига тегмоқ ниятида қаҳрамонимиз болаларга хос шўхлик билан граф М*** Фауста учун ижарага олган Тавари саройи олдида тез-тез сайр қила бошлади.

Фабрицио бир куни кечқурун Фаустанинг эътиборини жалб этишга ҳаракат қилиб, Тавари саройи ёнидан ўтар экан, у графнинг дарвоза олдида тўпланиб турган buli ларининг овозларини атайини баралла қўйиб қаҳқаҳа отишганини эшитиб қолди. У гивиллаб уйига борди-да, яхшилаб қуролланиб олди ва яна бир бор сарой ёнидан ўтди. Деразанинг пайжарадор қопқаси ортига яширинганича уш кузатиб турган Фауста йигитнинг жасоратига тап берди. Фаустани дунёдаги жамини эркаклардан қизғанадиган граф М*** ҳаммадан кўпроқ уш жаноб Жузеппе Боссидан рашк қила бошлади ва газаби қайнаб, ҳар хил аҳмоқона пўписалар ёғдиришга тутинди. Шундан сўнг қаҳрамонимиз ҳар куни арталаб унга қуйидаги мазмунда икки энли-икки энли хат юбора бошладди:

«Турли хира пайшаларни қириб ташлайдиган жаноб Жузеппе Босси «Пилигрим» меҳмонхонасида истиқомат қилади, виа Ларга, № 79».

Ўзининг беҳисоб давлати, насл-насаби ва ўттизта хизматкорининг ҳеч нарсадан тап тортмаслиги туфайли иззат-ҳурматда юришга одатланиб қолган граф М*** бу хатларнинг маъносини тушунишни ўзинга лозим кўрмади.

Фаустага эса Фабрицио мутлақо бошқача маънодаги мактублар йўлларди. Граф М***, аҳтимол, маҳбубаси ўз илтифотидан даринг тутмаган рақибни атрофига айғоқчилар қўйиб ташлади; аввало амбор у йигитнинг асл исмини, кейинроқ эса маълум сабабларга кўра Фабриционинг Пармада кўриниши мумкин эмаслигини билиб олди. Орадан бир неча кун ўтгач, граф М***, унинг buli

¹ Сурбетлиги (итал.).

ларни, ажойиб тулпорлари ҳамда Фауста Пармага равона бўлишди.

Ўйинга берилиб кетган Фабрицио эртасигаёқ уларнинг ортидан йўлга тушди. Меҳрибон Лодовико уни бу пиятидан қайтармоқчи бўлиб бекорга овора бўлди: Фабрицио чақирилмаган насихатгўйи койиб берди, шундан сўнг ўзи ҳам апча мард йигит бўлмиш Лодовико уни қайтага кўпроқ ҳурмат қила бошлади; бунинг устига, ушбу саяҳат унга Казель-Маджореда яшайдиган ўша позанин ўйпаши билан висол кўришни имкониятини берарди. Лодовиконинг саяъ-ҳаракати билан Наполеон полкларининг ўн-тача собиқ солдати жапоб Жузеппе Боссига хизматкор сифатида ёлланшди. Фабрицио Фаустанинг ортидан жўнайман, дея телбаларча қарор қилар экан, ўзича шундай ўйларди: «Фақат полиция министри, граф Моска ва герцогиня билан учрашмасам бўлганч,— шунда ёлғиз ўзимнигина хатарга қўяман. Кейинчалик эса Жинага, ўзим ҳали ҳеч қачон татиб кўрмаган ажойиб туйғу, муҳаббатни излаб бордим у ерга, деб айтаман. Ахир чиндан ҳам дом, ҳатто уни кўрмаган пайтларимда ҳам Фауста тўғрисида ўйлаб юрибман... Хўш, нимани севаман ўзи? Унинг ўзиними ёки товуши ҳақидаги хотираними?»

Черков мартабалари ҳақидаги барча орзу-умидларини бир четга йиғиштириб қўйган Фабрицио мўйлов ва деярли граф М***-ниқидан қолишмайдиган қилиб чакка соқол ўстирди. Бу ҳол унинг ташиқ қиёфасини бирмунча ўзгартириб юборди. Қароргоҳин у ўта эҳтиётсизлик қилмаслик учун Пармада эмас, шаҳарга яқин бир жойда — аммасининг чорбоғи жойлашган Сакка томон олиб борувчи йўл устидаги ўрмон ичига яширишган қишлоққа қурди. Лодовиконинг маслаҳатига кўра, у қишлоқдагиларга ўзини овга муккасида кетган, шу мақсадда йилга юз минг франк пул сарфлайдиган қизиқ табиатли одам бўлмиш бадавлат ва аслзода бир инглизнинг камердинериман, дея таништирди. Унинг айтишича, хўжайини ҳозир Комо кўлида хопбалиқ тутиб юрганмиш ва тез кунда бу ерга етиб келармиш. Фабриционинг бахтига, граф М*** Фауста учун ижарага олган чиройлигина уй шаҳарнинг жанубий чеккасида, худди ўша Саккага олиб борадиган йўл устида жойлашганди ва Фаустанинг деразалари қалъанинг баланд минораси ёнидан ўтган ва дарахтлари қалин ўсган ажойиб хиёбонга қараганди. Бу хилват қасабада Фабриционинг ҳеч ким танимасди; у граф М***нинг ортидан айғоқчилар қўйди ва бир кун рақиб офатинжон хонаданинг олдида чиқиб кетганида куплакундуз кунни сира тап тортмай, Фаустанинг кўчасида пайдо бўлди,— тўғри, у учқур тулпор миниб, яхшилаб қуролланиб олганди. Шу заҳоти Фаустанинг деразаси остига қўлларида контрабасларни билан сайёр машшоқлар етиб келишди, Италияда эса бундай машшоқлар орасида ҳақиқий артистлар учраб туради; улар аввал сарахбор ижро этишди-да, сўнгга гўзал нозаниннинг шарафига анча ўрнига қўйиб каптата куйлашди. Дераза олдида Фауста пайдо бўлди ва у кўча ўртасида от ўйпатиб турган сулукатли йигитга дарҳол эътибор берди албатта: йигит аввал соҳибжамол

хонандага бош эгиб, таъзим қилди, кейин эса маъподор қилиб кўз тикди. Фабриционинг ўта инглиз тахлит кийиниб олганига қарамай, позани дарҳол ўзининг Болопьядан жўнаб кетганининг сабабчиси бўлиши ўша жўниқни мактублар муаллифини таниб қолди. «Жуда аломат йигит экан-ку! — дея ҳаёлидан ўтказди у. — Унга ошнинг бўлиб қолдим шекилли. Менинг юз луидор пулим бор, ўша ярамас граф М*** билан орани очиқ қилиб қўя қолсам бўлмайdimи? Хўш, унинг нимаси яхши ўзи? Турқи совуқ хизматкорларини айтмасангиз, унда на фаҳм-фаросат, на бирон ажиб томони бор».

Эртаси куни Фабрицио Фаустанинг ҳар куни эрталаб соат ўн бирда шаҳар марказига — ўзининг бобокалони Асканьо дель Донгонинг сағаси жойлашган худди ўша Сан-Жованни черковига ибодат қилгани боришини билиб олди-ю, у ерда пайдо бўлишга журъат этди. Тўғри, Лодовико унга қасрдандир худди инглизларининг сочиға ўхшаш ажойиб малларанг парик топиб келганди. Фабрицио бу ясама сочининг олов рапгани қалбида гуриллаб ёнаётган аламга тимсол эканини тасвирлаб сонет ёзди. Аллакимнинг саховатли қўли унинг фортепьяноси устига қўйиб қўйган бу сонет Фаустага жуда ёқди. Бу типч қамаб бир ҳафтача давом этди-ю, бироқ Фабрицио шунча сатъ-ҳаракатига қарамай, бирор жиддийроқ натижага эришолмади: Фауста уни қабул қилинган бош тортмоқда эди. Фабриционинг қилмаган тентаклиги қолмади. Фауста кейинчалик қаҳрамонимизга ундан чўчиганлигини айтди. Фабриционинг Пармада муҳаббат дея аталмиш ўша туйғунни татиб кўриш умидигина ушлаб турарди, бироқ кўпинча у зерикиб юрарди.

— Тақсир, кета қолайлик энди, — дерди нуқул унга Лодовико. — Худо ҳақи, сиз сира ҳам ошнинг эмассиз, ўта совуққонлик на ақл-идрок билан иш қиласиз ахир!.. Бунинг устига ҳеч нимага эришганингиз ҳам йўқ. Номуснинг зўридан ҳам қочин керак бу ердан!

Жаҳл устида Фабрицио Пармадан жўнаб қолмоқчи ҳам бўлди-ю, лекин кутилмаганда Фаустанинг герцогиня Сансверинаникида қуйланини эшитиб қолди. «Балким, бу ажиб овоз қалбимда ўт ёқар», — дея ўйлади у ва қиёфасини ўзгартириб, қўрқмасдан, ҳамма уни жуда яхши танийдиган ўша саройга кириб борди. Концерт охирлай деб қолган пайт катта меҳмонхонанинг эшигида хўжайинининг кузатиб келган хизматкорларга ўхшаб кийиллиб олган бир одам пайдо бўлганида герцогинянинг нақадар ҳаяжонга тушганини тасаввур қилаверинг. Хоним дарҳол графини қидириб топди. Ана шундан кейингина бош министр унга Фабриционинг телбаларча қилмиши тўғрисида ҳикоя қилиб берди. Граф йигитнинг бу тентаклигига анчайин хайрихоҳ бир муносабатда эди. У Фабриционинг герцогиняни эмас, балки бошқа бир аёлни севиб қолганидан жуда хурсанд эди; бироқ сиёсатдан бўлак бarchа масалаларда у ҳалола одам бўлиб, доим герцогинянинг бахти — менинг бахтим деган қоидага амал қиларди.

— Мев Фабрициони бу тентаклигидап қутқарамап,— деди у ўз маъшуқасига.— Агар уни сизнинг уйингизда қамоққа олиш-са, гапимларимизнинг пақадар тапгана қилишларини бир тасав-вур этинг-а. Шу бонедан ҳам бу ерга юздан кўпроқ одамларим-ни бошлаб келганмап, кейин сиздан сув мипорасининг қалитини ҳам бекорга сўраб олганим йўқ. Фабрицио ўзича Фаустага оши-қу беқарор бўлиб қолдим, деб ўйлаб юрбди, лекин шу пайтга қа-дар уни граф М***дап ўзига огдириб ололмаппти. Граф эса бу тантиқ нозанини шоҳона бир зеб-зийнатга кўмиб ташлаган.

Герцогиня чурқ этмап, қулоқ солиб ўтирди-ю, бироқ дилидаги ранж-алампи яшира олмади. Демак, Фабрицио ҳақиқий севгига қодир бўлмаган шунчаки енгилтак йигит экан-да.

— У биз билан учрашишни истамабди-да! Бу қилигини энди ҳеч қачон кечирмайман!— деди у ниҳоят.— Мен бўлсам, унга ҳар куни Болопьяга хат ёзиб юрибман!

— Аксинча, унинг сир сақлаши сабабини яхши тушуниб ту-рибман,— дея эътироз билдирди граф.— Фабрицио бу қилиги ту-файли бизнинг обрўйимизга путур етказишни истамаган. Барча бу саргузаштлар ҳақида кейинчалик унинг ҳикояларини эшитиб, кулиб юрамиз ҳали.

Тентак Фауста дилидаги гапни яширишни билмасди. Барча арияларини нигоҳи билан хизматкорлар кийимини кийган баланд бўйли йигитга бахшида этган ўша концертининг эртаси куни у граф М***га нотаниш мухлиси тўғрисида гапириб берди.

— Сиз уни қаерларда учратаясиз?— дарғазаб оҳангда сўра-ди граф.

— Кўчаларда, церковда,— дея жавоб қилди саросимага ту-шиб Фауста.

У шу заҳоти пожўя гап айтганини тушуни-ю, хатосини ту-затмоқ ёки лоақал Фабрициони шубҳадан холи қилмоқ ниятида қандайдир кўк кўз ва малласоч йигит тўғрисида гап сота бошла-ди. Унинг айтишича, ўша йигит шубҳасиз пнглиз бўлиб, алча ба-давлат ва жуда ҳам эпсиз экан. Эҳтимол, у биронта шахзода бў-либ чиқиши ҳам мумкин эмиш. «Шахзода» сўзини эшитган заҳоти зеҳни пастроқ бўлган графнинг хаёлига, рақибим Парманинг ва-лиахд шахзодасининг худди ўзгинаси бўлиб чиқиши мумкин, деган фикр келиб қолдики, бу ҳол унинг пззат-пафсига жуда хуш ёқарди. Домм шахзоданинг сайр қилишига ижозат бермоқдан ол-дин бутун бир мажлис куриб, маслаҳатланиб оладиган беш-олти гувернер, гувернер ёрдамчилари, мураббийлар ва ўзга соқчилар пазоратида юрадиган бу маънос йигитча ёнига яқинлашмоққа рух-сат беришган ҳар қандай кўҳлироқ аёлга ғалати бир суқлик би-лан қарарди. Герцогинянинг саройидаги концертда упвонига му-вофиқ барчадан олдинда, офатижон Фаустадан уч қадам нарида ўтирар экан, шахзода унга худди ана шундай қараганди ва бун-дан граф М*** нинг қаттиқ жони чиққанди. Бу шухратпараст тентакнинг валиахд шахзода менга рақиб бўлиб қолибди, деган аҳмоқона хаёли Фаустанинг қаттиқ кулгисини кўзғатди. Шундан

сўнг жувон жазманининг тахминини бажонидил тасдиқлаб, ўзини гўлликка солганича унга бир талай уйдирма тафсилотларни қалаштириб ташлади.

— Демак, ўша йигит Фарнезелар наслига мансуб экан-да?— дея сўради у. — Сизнинг насл-насабингиз ҳам шунақа кўҳнами?

— Нималар деясиз?! Шунақа кўҳнами!.. Бизнинг авлодда ниқоҳсиз туғилган болалар бўлган эмас!

Фалакнинг гардиши билан граф М*** бирон марта ҳам сохта рақибини яқинроқдан кўрмаган эди, шу боисдан унинг хаёлида менинг муҳолифим шаҳзода, деган ёқимли фикр қаттиқ ўрнашиб қолди. Чиндан ҳам позаниннинг кўнглини овлаш снъсати Фабриционини Пармага келишини тақозо этмаган пайтларда у кўпроқ вақтини По соҳилидаги Саккага яқин ўрмонларда ўтказарди. Фаустанинг муҳаббати учун валиаҳд шаҳзоданинг ўзи билан мубоҳаса қилганим деган хаёлга борганидан буён граф М***нинг димоғи япада кўтарилиб кетди, лекин шу билан бирга у анча эҳтиёткор бўлиб қолди; у Фаустадан ўзини вазмин тутишни қаттиқ туриб ялтимос қилди. Ҳар қандай қалби эҳтиросга тўла кунчи ошиқ қаби граф ўз маҳбубаси олдида тиз чўкди ва очикдан-очиқ қилиб, агар Фауста ўзини ўша навқирон мухлиси — шаҳзоданинг ҳирсига қурбон қилса, менинг шаънимга доғ тушади, дея айтди.

— Бу нима деганингиз? Нега энди «қурбон» бўлар эканман? Агар уни ўзим севиб қолсам-чи? Ҳали биронта ҳам шаҳзода билан ошиқ-маъшуклик қилган эмасман.

— Агар унинг хиралиги олдида таслим бўлсангиз,— дея эътироз билдирди граф такаббурилик билан,— мен, эҳтимол, шаҳзодадан қасос олишга ожизлик қиларман, лекин сиздан албатта ўзинини оламан.

У шундай дея эшикни қарсиллатиб ёпди-да, кўчага чиқиб кетди. Агар ҳозир Фабрицио шу ерда бўлганида у сўзсиз зафар қучган бўларди.

— Агар ҳаётдан умидингиз бўлса,— деди граф М*** кечқурун спектаклдан сўнг Фаустани уйига кузатиб келар экан,— эҳтиёт бўлинг, мен бир кун эмас, бир кун шаҳзода сизнинг ҳузурингизга кирганини эшитиб қолмай. Мен у жин ургурга қарши ҳеч нима қила олмайман! Аммо сизнинг бошингизга ит кунини солишнинг мумкинлигини эслатмаганингиз маъқул!

«Аҳ, жоғинам Фабрицио!— хаёлап хитоб қилди Фауста.— Сени қаердан топишим мумкинлигини билсам эди!..»

Гўдаклигиданоқ хушомадгўйлар қуршовида ўсган ёш бадавлат йигитнинг азият чеккан иззат-нафси уни ҳар қўйга солиши мумкин. Граф М***нинг Фаустага нисбатан самимий ишқ-эҳти-

Фарнезелар наслидан бўлиши биринчи герцог, ўз фазилатлари билан донг таратган Пьетро-Лунджи, маълумки, авлиё папа Павел III нинг айриқонуний ўғли бўлган. (*Муаллифнинг изофи*).

рося борган сайин тийнқсиз тус олиб борарди! Уни ҳатто ҳозир ўзи истиқомат қилаётган мамлакат ҳукмдорининг ёлғиз ўғли билан курашиш хавфи ҳам тўхтата олмади. Бироқ шахзодани бир кўриш ёки лоақал ўз айғоқчилари орқали ўша йигитнинг шахзода эканлигига яна бир бор ишонч ҳосил қилишга унинг фаҳм-фаросати етмади. Граф рақибига ҳужум қилмоққа журъат етмади-ю, аммо уни калака қилмоқчи бўлди. «Бу қилишим учун мени Пармадан бир умрга қувғин қилинади,— дерди у ўзига ўзи.— Майли! Менга бари бир!» Агар граф М*** рақибининг аҳволи ҳақида азмойиш олиб кўрганида, у бояқиш шахзоданинг саройдан фақат одоб қоидаларининг хафагазак қули бўлмиш уч-тўртта чолнинг қуршовидагина чиқишини, бечоранинг ижозат этилган ёлғиз эрмаги — минералогия билан шуғулланиш эканлигидан хабар толган бўларди. Фаустанинг доим Парма киборлари гулжон ўйнайдиган мўъжазгина саройини туну кун айғоқчилар қузатиб туришарди. Граф М*** га ҳар соатда нозаниннинг нима пин қилаётгани, энг муҳими эса, унинг атрофида нималар бўлаётгани тўғрисида ахборот бериб туришарди. Бу эҳтиёт чораларини қўллашда рашик ўтида қовурилаётган графнинг чапдастлигини тан олмоғимиз керак: бошида қайсар Фауста ўзининг қаттиқ назорат остига олиганини мутлақо сезмади ҳам.

Айғоқчиларнинг ахборотидан граф М*** Фаустанинг деразаси остида ўқтин-ўқтин бошига малларанг парик кийган ва ҳар гал ҳар хил либос кийиб келадиغان аллақандай бир йигит пайдо бўлиб туришини биларди. «Сўзсиз, бу шахзода,— дея ўйларди М***,— акс ҳолда, нега бушақа турли-туман кийиб келади? Лекин, жин урсин, келиб-келиб мендек одам енгилиб ўтираманми унга. Агар Венеция республикаси ҳуқуқимни поймол этмаганида, мен ҳам ҳозир валиаҳд шахзода бўлардим.»

Авлиё Стефан байрами кунин айғоқчиларнинг ахборотлари анча таъвишли тус олди: Фауста нотанин йигитга анчайин платифот намойиш эта бошлаганди. «Мен ҳозирнинг ўзидаёқ бу аёл билан жўнаб кетишим мумкин!— ўйларди М***.— Лекин, худо ҳақи, бу қанақаси бўлди!.. Болоньядан мен дель Донго туфайли қочиб кетгандим, бу ердан эса шахзодани деб қочаманими?.. У ҳолда ўша йигитча нима дейди? У ҳали мени қўрқди деб ўйлаш ҳам мумкин!.. Э-э, йўқ, хомтама бўласан! Мен ҳам аслзодалик бобида ундан қолишмайман!..»

М*** газабининг зўридан ўзини қасрга қўйишни билмасди-ю, бироқ дард устига чипқон деганларидек, масхарабоз Фаустага кулги бўлишдан қўрқгани учун рашик ўтида қовурилаётганини яширишга мажбур эди. Шундай қилиб, авлиё Стефан байрами кунин позанин Фаустанинг ҳузурида бир соатча вақтини ўтказгач, хоним Сан-Джованни черковидаги тушки пбодатга бориши учун отлана бошлаганини кўриб, граф соат ўн бирларда у билан хайрлашди. Фаустанинг очиқ юз билан қабул қилиниши бугун у ўтакетган рийкорлик дея ҳисоблаганди. Граф М*** уйига қайтди-да, одатда диний академия студентлари кийиб юрадиган ас-

кигица қора кийимни кийиб олди ва тўғри ўша черковга қараб югурди. У ўзига черковнинг ўнг қанотидаги учинчи бутхонани безаб турган сағаналардан бирининг ортидан жой таппади; ўз сағанаси устида тиз чўккан тош кардинал қўли тағидан бутун черковни бемалол кузатиши мумкин эди. Бутхонага ёруғлик ўтказмай турган бу ҳайкал уни яхши папа қилиб турарди. Тез орада у черковга Фаустанинг кириб келганини кўрди. Жувоп унинг кўзига ҳали ҳеч қачон бу қадар офатикон бўлиб кўрилмаганди; ниҳоятда шуқуҳ билан кийинган хонимни киборлар жамиятига мансуб йиғирма чоғли мухлислари қуршаб олишганди. Нозаниннинг кўзлари қувонч билан порлаб, гунча лабида табассум жилвалашиб турарди. «Шубҳасиз, бу ерда у маҳбуби билан учрашиш ниятида,— дея ўйларди рашк ўтида қовурилиб бечора граф,— мени деб у, эҳтимол, севгиллисини апчадан бери кўрмагандир». Бирдан Фаустанинг нигоҳи бахтиёр порлаб кетди. «Менинг рақибим шу ерда,— дея хаёлидан ўтказди М*** ва унинг азият чеккан иззат-нафси газабини янада жунбушига келтирди.— Қиёфасини ўзгартирган шахзоданинг қаршисида ўзим ҳам жуда аянтчи кўришсам керак!» Лекин у теварак-атрофга қанчалар алаңлаб қарамасин, рақибни ҳеч қаерда кўринмасди.

Фауста эса ўқтин-ўқтин бутун черковга кўз югуртирар экан, муҳаббат ва бахт туйғусига тўла нигоҳини М*** яшириниб турган ўша қоронғи бурчакка қадарди. Эҳтиросга тўла қалбда муҳаббат енгилгина имо-ишорани ҳам бўрттириб кўрсатади ва уни ушбу ишоралардан жуда бемаъни хулосалар чиқаришга мойил қилиб қўяди; боляқини М*** охири, Фауста мени кўриб қолди ва яширинишга қапча урипмай, рашк ўтида ёнаётганимни сезиб, нозик қарашлари билан энди менга тасалли бермоқчи ва шу билан бирга гинна ҳам қилмоқчи, дея ўзини ишонтириб қўйди.

М*** ортига ўтиб яшириниб турган кардиналнинг сағанаси Сап-Джовани черковининг мармар полидац тўрт-беш фут юқорироқда жойлашган эди. Ибодат соат бирга яқин тугаб, дивдорлар тарқаб кетишди, бироқ Фауста кибор олифталарнинг жавобини бериб юборди ва ўзи гўё яна бир оз ибодат қилмоқчи бўлгандек, черковда қолди; у ўз курсисини ёнида тиз чўкди-да, кўзларида назокат ва ишқ ўти жилваланиб М*** томон тикилди; черковда одам анча камайиб қолганди, шунинг учун ҳам Фауста энди лоақал одоб юзасидан ҳам бутун черковга кўз югуртириб ўтирмай, ишқ тўла нигоҳини кардиналнинг ҳайкали томон қадаб турарди. «Қандай миселсиз назокат!»— дея ўйларди граф, у менга тикиляпти, деган хаёлга бориб. Ниҳоят, Фауста ўрнидан турди-да, иккала қўли билан қандайдир ғалати ишора қилди ва илдам одимлаганича ташқарига чиқиб кетди.

Муҳаббатдан сархуш бўлган ва дилидаги телбаларча рашкдан даярли қутулган М*** кузатув маконини тарк этди. У дарҳол муҳаббасининг саройига етиб бормоқчи ва унга ўз миннатдорчилигини илҳор этмоқчи эди. Бироқ кардиналнинг сағанасини айланиб ўтди-ю, туйқус қора кийим кийган аллақандай бир йиғитини

кўриб қолди. Ўша баттол шундоққина эпитафия¹ олдида тиз чўкиб турар, шу боисдан ҳам кунчи граф боя қанча алангласини, уни кўра олмаганди.

Йигит ўришдан турди-да, тез-тез юриб эшик томон йўл олди. Ташқарига чиқиб биан йигитни кўришсини ғалати отти-саккизта давангилар қуршаб олишди. М*** унинг ортидан югурган эди, эшик олдида рақибини кўриқлаб турган ўша давангилар гўё беҳосдан қилгандек, унинг йўлини тўсиб қўйишди. Граф ниҳоят ўша давангилар ортидан кўчага чиққанида ҳашамсизгина бўлса-да, лекин бир жуфт ажойиб отлар қўшилган кареганинг эшиги шарақлаб ёпилганини кўрди холос. Тулпорлар елиб кетипди-ю, карета бир зумда кўздан ғойиб бўлди.

М*** ғазабининг зўридан жони ҳалқумига келиб, уйга қайтди; кўп ўтмай унинг айғоқчилари етиб келишди-да, совуққонлик билан бугун ўша сирли хуштор руҳонийлар жуббасини кийиб, Сан-Джованни черковининг қоронғи бутхопасига кираверишдаги сағана олдида тиз чўкиб, тақво намойиш этганини хабар қилишди. Фауста черков дярли бўнаб қолгунича ўша ерда бўлибди; кета туриб эса ўша нотаппи йилитга қараб қаңдайдир пмо-шора қилибди: у иккала кўлини кўксига қовуштириб, гўё йигитни бағрига босгандек қилиб кўрсатганмиш. М*** бевафо маҳбубасининг уйи томон отилди. Фауста биринчи марта ўз хижолатини яширолмай қолди ва ошнқ бўлиб қолган ҳар қандай аёл каби ёлғончи қалаштира бошлади. Аёлнинг айтишича, у одатдагидек, Сан-Джованни черковига борганиншу бироқ у ерда ўзини таъқиб қилиб юрган ўша хушторини кўрмаганмиш. М*** ғазабининг зўридан ўзини йўқотиб, маънуқасини болахонадор қилиб сўқди-да, ҳаммасини ўз кўзи билан кўрганини айтиб берди; граф аёлга айб қўйиб, қизишган сари Фауста ёлғонни кўпроқ қалайтирарди. Ниҳоят граф ўзини тутиб туролмай, шартта ханжарини қинидан сугурди-ю, аёлнинг тепасига келди. Бироқ Фауста сир-ҳайнқмай деди:

— Хўн, яхши. Менга айб қўйиб, айтган гапларингизнинг ҳаммаси рост. Лекин мен сизнинг телбаларча жасоратингиз ўч олинига даъват этиши мумкинлигини ва бунинг оқибатида икковимиз ҳам ҳалок бўлишимизни ўйлаганим учун ҳам уни сиздан яширмоқчи бўлгандим. Бир нарсани яхшилаб эслаб олинг, менинг кўнглимни овламоқчи бўлиб юрган ўша одамнинг продасига, пазиримда, ҳеч ким тўққинлик қилолмайди. Ҳар қалай мана шу мамлакатда ҳеч ким унга қаршилик кўрсата олмайди.

Сўнгра Фауста графга унинг олдида ўзининг ҳеч қандай табелик жойи йўқлигини шама қилди ва сўзининг охирида, чамаси, эди Сан-Джованни черковига бошқа бормаслигини айтди. М*** Фаустани ниҳоятда севарди, у маънуқаси олдида ўзини ожиз ҳис этди,— ахир ёш жувоининг қалбига инча билан мулоҳазакорлик уйғунлашган бўлиши мумкин эди-да. Граф бир кўн-

¹ Қабр тошига ёзилган хат (тарж.).

ли Пармани тарк этмоқчи ҳам бўлди; навқироп шаҳзода қанчалик қудратли бўлмасин, унинг ортидан таъқиб этиб боролмасди, мабодо борган тақдирда ҳам уларнинг ҳуқуқлари теги бўлиб қоларди. Бироқ гурури яна унга бундай жўнаб қолиши қочибнинг ўзини бўлиб кўринишини эслатди ва М*** бу тўғрида ўйла-масликка ҳам аҳд қилди.

«У ҳатто жонгинам Фабриционинг Пармада эканлигини хаё-лига ҳам келтирмапти,— дея қалби завққа тўлиб ўйларди по-занин хонанда,— энди биз уни бемалол товлаб юраверишимиз мумкин!»

Фабрицио ўзининг бундай омади юришганидан мутлақо бе-хабар эди; эртаси кун у Фаустанинг барча деразалари тақа-туқ беркитиб қўйилганини кўрди ҳамда позаниннинг ўзини ҳеч қа-ерда учрата олмади. Шундан сўнг йигит бу ҳазил жуда чўзилиб кетди, дея қарор қилди. Ана шунда унинг виждони азоб чека бош-лади. «Мен граф Москани қандай аҳволга соляпман ўзи?! У по-лиция министри-ку ахир. Унинг мен билан тили бир деб ўйлаш-майдами! Менинг бу ерга келишим унинг мартабасидан маҳрум қилиши мумкин! Бироқ шунча сазй-ҳаракатдан кейин қамалдан воз кечсам, бир кун келиб муҳаббатни излаб, ўзимни не қўйлар-га солганимни ҳикоя қилганимда герцогиня нима дейди?»

Йигит бу ўйидан воз кечмоқни хаёл қилиб, бир купи ўзига пәнд-насиҳат қилганича Фаустанинг саройи билан қалъа ўртаси-даги серсоя хиёбонда тептираб юрар экан, бирдан миттигина бир одам изига тушганини пайқаб қолди. У сўзсиз айғоқчи эди. Фаб-рицио таъқибдан қутулиш учун бир печа кўчаларни кесиб ўтди, бироқ ўша митти одам унинг изидан қолмай эргашиб келаверди. Фабрицио тоқати тоқ бўлиб, Парма соҳили бўйлаб чўзилган бўм-бўш кўчага қараб югурди,— у ерда қаҳрамонимизнинг одамлари нистирмада туришарди; хўжайишларининг ишораси билан улар нистирмадан югуриб чиқишди-да, бечора митти айғоқчини ушлаб олишди. Айғоқчи уларнинг олдида тиз чўкиб, шафқат сўради: бу Фаустанинг оқсочи Беттина эди. Уч кун қамалиб ўтиргач, боя-қиш қиз ўзи ҳам, бекаси ҳам ниҳоятда қўрқишадиган рашикчи графнинг ханжарига дучор бўлмаслик учун эркакча кийиниб олиб-ди-да, Фабрициони излаб, кўчага чиқибди. Фауста унга ўзи Фаб-рициони жуда ҳам севишини ва у билан висол кўришни истагида ёнаётганини, бироқ энди Сан-Джованни черковига ортиқ бора ол-маслигини айтиб қўймоқни тошширибди. «Хайрият-е!— дея хаё-лидан ўтказди Фабрицио.— Яшасин қатъият!»

Оқсоч қиз кўҳликкина эди, бу ҳол Фабриционинг ўта ахлоқий фикр-туйғуларини чалғитиб юборди. Қиз унга Фабрицио ўша ке-ча сайр қилган хиёбон ва бўлак барча кўчалар граф М***нинг айғоқчилари томонидан ўткинчилардан пипҳона пухталик билан қўриқланаётганини хабар қилди. Улар уйлариинг биринчи қава-ти ёки болахоналардан жой ижарага олиб, паижара ортига яши-ринганича чурқ этмай бўм-бўш кўринадиган кўчадаги барча во-

қеаларни кузатиб туришар ва у ерда айтилаётган барча гапларга қулоқ солишарди.

— Агар айғоқчилар менинг овозимни таниб қолишса,— деди навийҳол Беттина,— саройга қайтган заҳотим мени чавақлаб ташлашади, аҳимол бечора бекамни ҳам шу кўйга солишар.

Қизнинг ҳаёти хавф остида эканлиги уни Фабриционинг кўзида яна ҳам жозибалироқ қилиб кўрсатди.

— Граф М*** ғазабининг зўридан қутуриб юрибди,— дея давом этди қиз,— синьора Фаустанинг айтишича, унинг қўлидан ҳар қандай ши келармиш...— Бекам менга сиз билан истаган жойингизга қочиб кетишга рози эканликларини айтиб қўйишни буюрдилар!

Сўнгра Беттина йигитга авлиё Стефан байрами куни содир бўлган воқеани гапириб берди. М*** ўша куни жуда қутуриб кетибди, зеро, граф ўша куни Фабрицпога ниҳоятда ошиқи беқарор бўлган Фаустанинг унга аҳтиётсиз термилиб тикилгани ва ишоралар қилганини ўз кўзи билан кўрган экан. Граф маъшукасининг сочинин тутамлаб, ханжар санчмоқчи бўлибди. Агар Фауста ўшанда эсанкираб қолиб, ўзини дадил тутмаганида ҳалок бўлиши аниқ экан.

Фабрицио соҳибжамол Беттинани шу атрофда ижарага олган мўъжазгина квартирага бошлаб келди. У қизга ўзининг турилиги бир аённинг ўғли эканлиги, ҳозир отасининг Пармага келганлиги, шу бонсдан ҳам жуда аҳтиёт бўлмоғи лозимлиги тўғрисида гапириб берди. Бунга жавобан Беттина кулиб юборди ва сиз ўзингиз айтганингизга исбатан каттароқ одамсиз, дея эътироз билдирди. Қаҳрамонимиз бу дилрабо оқсоч қиз уни валиаҳд шаҳзоданинг худди ўзгисини деб ўйлаётганини дарҳол тушуна олмади. Фауста уни севиб қолгани боисдан ҳам Фабриционинг ҳаётини хавф остига қўйишдан чўчиганди,— у оқсоч қизга қаҳрамонимизнинг исмини айтмай, унга нуқул шаҳзода тўғрисида гап сотганди. Фабрицио ниҳоят бу соҳибжамол қизга, ҳа, тўғри тондигиз, деб айтишга мажбур бўлди.

— Лекин, агар менинг кимлигимни билиб қолишса,— дея қўшимча қилди, йигит,— у ҳолда мен, бекангни нақадар севишимни неча бор исботлаб берган бўлишимга қарамай, у билан ортиқ кўришолмай қоламан, отамнинг министрлари эса — мен у аблаҳларини бир кун эмас, бир кун албатта ҳайдаб юбораман,— синьора Фаустага мамлакатни тарк этиш тўғрисида буйруқ юборишади, ҳолбуки, хоним бу ерга келиб, барчага лаззат бағишлади.

Азонга яқин Фабрицио ҳамда ёш камеристка Фауста билан висол кўришмоқнинг бир неча режасини тузиб чиқишди; йигит Лодовико билан яна бир уддабурун соқчисини чақиритиш буюрди ва улар Беттина билан келишиб олгуналарига қадар, Фаустага девонавор мактуб ёзди, вазият фожиявий муболағалар қилини йўл қўярди, Фабрицио, турган гап, бу имкониятдан фойдаланишни лозим топди. Йигит ёш шаҳзоданинг муомаласидан жуда кўнг

ли тўлган дилрабо камеристка билан фақат тонг отганидан кейингина хайрлашади.

Энди Фауста ўз махбуби билан ҳамма иш тўғрисида келишиб олганида сўнг Фабрицио фақат позанин упи қабул қилиш имкониятига эга бўлиб, бу тўғрида унга ўзи ишора қилгандагина деразаси ёпиға яқинлашиб ҳақида қатъий қарор қилишди. Бироқ Беттинага ошиқ бўлиб қолган ва Фауста билан ўз ишқи можароси тез кунда ниҳоясига етажағига имони комил бўлган Фабрицио Пармадан икки лъё нарида жойлашган қишлоқда тоқат қўлиб ўтира олмади. У эртаси кунёқ, ярим кечага яқин от миниб, ишончли йигитлари қуршовида Фаустанинг деразалари ёпиға келди. У позанин хонанданинг шарафига сўзларини хиёл ўзгартириб ўша кезлари жуда расм бўлган бир арийни ижро этмоқчи эди. «Назаримда, ошиқлар шундай қилишади, шекилли»,— дея ўйларди у.

Фауста висол кўришмоққа розилик берган дақиқадан буён бутун бу можаро Фабрициога жуда чўзилиб кетгандек туюла бошлаганди. «Йўқ, мен мутлақо ошиқ эмасман»,— дилидан кечирди у Фаустанинг деразаси остида арийни анча бузиб ижро этар экан.— Беттина, менимча, юз карра ёқимтойроқ, ҳозир мени Фауста эмас, ўша оқсоч қиз қабул қилганида қайтага кўпроқ хурсанд бўлардим». Зерка бошлаган Фабрицио отининг бошини орқага бурди-да, ўзи яшаётган қишлоқ томон йўл олди. Аммо Фаустанинг саройидан беш юз қадамча нарида аллақадан йигирма чоғлиқ одам югуриб чиқиб, уларнинг йўлини тўсди. Тўрт киши Фабрицио минган отнинг жиповидан тутди, иккитаси эса унинг қўлларига чанг солишди. Лодовико билан Фабриционинг соқчиларига ҳам ҳамла қилишди, бироқ улар тўппончаларидан бир печа бор ўқ узиб, қочиб қолмишга улгуришди. Бу ишларнинг бари бир зумда содир бўлди. Кейин шу заҳоти, кўчага аллақадан қўлида машъала тутган эллик киши чиқиб келди. Уларнинг бари жуда яхши қуролланиб олганди. Фабрицио, гарчи уни маҳкам ушлаб туришган бўлишса-да, одан сакраб тушди ва одамларнинг орасидан ёриб чиқмоқчи бўлди: ҳатто, худди исканжага олгандек, унинг қўлидан қаттиқ тутиб турган бир одамни жароҳатлади ҳам; у одам эса Фабриционинг қаттиқ ҳайратга солиб, тавозе билан шундай деди:

— Бу жароҳат учун, аълоҳазрат, сиз менга яхшигина пенсия тайинлайсиз албатта. Тахт ворисига қарши қилич яланғочлаб, давлат жиноятчиси бўлганимдан кўра мен учун қайтага шунини яхши.

«Тептакликнинг жазоси ана шу,— дея хаёлидан ўтказди Фабрицио,— ўзим учун мутлақо нохуш гуноҳин деб шунча маънаша бошлашнинг нима кераги бор эди?..»

Ана шу кичкинагина тўқнашув тугаган заҳоти уқали либосийган бир неча хизматкор пайдо бўлди. Улар тилла суви югуртирилган ва бачкана қилиб бўялган тахтиравон кўтариб келинганли — одатда бундай беўхшов тахтиравонда карнавал кезлари мас-

харабозларни олиб юришгувчи эдилар. Қўлида хапжар тутган олти киши тупнинг салқин ҳавосида товушингиз бўғилиб қолиши мумкин, дея «аълоҳазратдан» тахтиравонга чиқиб ўтиришни илтимос қилишди; улар ҳар икки гапнинг бирида «шаҳзода» сўзини деярли бақриб такрорлашганича Фабриционинг ҳурматини жойига қўйиб гапиришмоқда эди. Намойиш йўлга тушди. Фабрицио чамалаб кўриб, кўчада машъала тутган одамлар эллик кишидан кўпроқ эканлигини аниқлади. Тун соат бирлар бўлиб қолганди. Уйлардаги барча одамлар деразалар ёнига ёпирилиб келишди. Маросим анча тантанали кўрипарди.

«Мен бўлсам граф М*** ханжарларини ишга солади деб қўриб юрибман,— дея ўйларди Фабрицио.— У бўлса, мени калака қилиш билан чекланди. Табиати шу қадар позик деб сира ҳам ўйламаган эдим. Лекин у мени шаҳзода деб ўйлаётми. Агар менинг бор-йўғи Фабрицио дель Донго эканлигимни билиб қолса борми,— ханжарнинг тигига дучор бўлишим турган гап!»

Элликта машъалачи ва йигирмата қуролланган були Фаустанинг деразаси остида анча вақт туришди-да, сўнгра шаҳар бўйлаб тантанавор юриб кетишди. Улар энг чиройли саройлар ёнида тўхтаб-тўхтаб боришарди. Тахтиравоннинг икки чегида одмалаб бораётган баковуллар ўқтин-ўқтини бор овозлари билан аълоҳазратларининг биронта амр-фармонлари йўқми, дея сўрашарди. Фабрицио сира ҳам эсанкираб қолмаганди; у машъалаларни ёруғида Лодовиконинг ўз одамлари билан намоийш ортидан эргашиб келаётганини кўриб қолди.

«Лодовиконинг бор-йўғи саккизтами, ўнтами одами бор,— дея ўйларди Фабрицио.— Шу бонсдан ҳам у ҳозир ҳужум қилишга журъат этмай турибди». Фабрицио тахтиравондан бошини чиқариб қарар экан, бу масхарабозларнинг барча ижрочилари тиштирноқларигача қуролланиб олишганини кўриб турарди. У «хизматларини бажо келтирмоқ учун» қўйилган баковулларнинг ҳамма гапларига сохта ҳазил билан жавоб қиларди. Тантанавор юриш икки соатдан буён давом этарди. Бир пайт Фабрицио улар Сансеверина саройи жойлашган кўчага бурилишгаётганини пайқаб қолди. Маросим ўша кўчанинг мутолшишга етиб келганида, Фабрицио тахтиравоннинг олд қисмига ўрнатилган эшикчани шартта очиб, даста устидан ерга сакраб тушди-да, юзига машъала тутган югурдаклардан бирини ханжар уриб қулатди. Лекин ўзининг ҳам елкаси ханжар тигидан жароҳатланди: иккинчи югурдак машъала билан унинг соқолини хиёл куйдириб қўйди, бироқ қаҳрамонимиз Лодовиконинг олдига етиб олганди.

— Ур уларни! Машъала тутганини уравер!— дея қичқирди у.

Лодовико қиличнинг ишга солиб, қаҳрамонимизнинг изидан қолмай таъқиб қилиб келаётган икки кишининг ҳужумидан уни ҳалос этди. Фабрицио Сансеверина саройининг эшиги олдига югуриб борди. Спичков дарбон дарвоза ўртасидаги баландлиги ярим одам бўйи келадиган дарчани очиб, машъала юришига ҳангманг қараб турарди. Фабрицио апа шу дарчадан иўнгиб кир-

ди-да, уни пичдан беркитиб қўйди ва гизиллаб югурганпча бор-ни кесиб ўтиб, унинг нариги четидаги эшикдан бўм-бўни кўчага чиқди. Бир соатдан сўнг шаҳар ортда қолди, эртасига эса Модепи герцоглиги чегарасидан ўтиб, хавф-хатардан қутулди. Кеч-қурун эса у Волопьяга етиб келди.

«Ана саргузашту мана саргузашт!— дея ўйларди у.— Мен ўша нозанин билан бирон марта гаплаша олмадим ҳам!»

Фабрицио дарҳол граф билан герцогиняга мактуб ёзиб, улардан узр сўради. Хатлар жуда эҳтиёткорлик билан ёзилган бўлиб, уларда фақат ўз қалбидаги ҳис-туйғуларигина баён этилганди ва душманларига дастак бўладиган ҳеч қандай гап йўқ эди.

«Мен севгипинг ўзига ошиқ бўлибман,— дея ёзган эди у герцогиняга,— уни татиб кўрмоққа нақадар интилганимни билсангиз эди! Лекин, чамаси, табиат мени севмоқ ва бу йўлда дарл чекмоқ қобилиятидан маҳрум қилган кўринарди. Мен ҳирс лаззатини туйишдан нарига ўтолмайман» ва ҳоказо.

Бу саргузашт Пармада нақадар шов-шувга сабаб бўлганини тасаввур қилишнинг ўзи қийин. Бу сирга ҳамма қизиқиб қолганди. Машъалалар ҳамда тахтиравонни кўпчилик кўрганди. Бироқ кимни ўғирлаб кетишибди? Кимга бундай алоҳида иззат-икром кўрсатишибди? Эрталаб шаҳарнинг ҳамма казо-казолари жой-жойида эди!

Тутқин қочиб кетган кўчада яшовчи авомнинг айтишича, кимдир у ерда бир одамнинг жасадини кўрганмиш; бироқ тонг ёришиб, шаҳарликлар уйларида ташқарига чиқишга журъат этишганида улар тош кўчада тунги олишувдан далолат берувчи қон изларинигина кўришди. Қуни билан бу кўчага йнгирма мингдан мўлроқ ҳангоматалаб кишилар келиб кетишди. Италиян шаҳарларида яшовчи одамлар турли алмойи-алижойи томошаларни кўравериб кўзлар пишиб кетган, бироқ улар *нима воқеа содир бўлганини* доим аниқ билишади. Бу ўрпда эса, орадан бир ой ўтиб, машъала сайли мишмишларнинг ягона мавзуп бўлмай қолгандан кейин ҳам граф Москанинг эҳтиёткорлиги туфайли ҳеч ким граф М***дан Фаустани тортиб олмоқчи бўлган одамнинг номини билолмади. Қасоскор ва кунчи ўйнашнинг ўзи эса ўша сайлнинг бошдаёқ шаҳардан қочиб кетганди. Фаустани граф Москанинг буйруғига биноан қалъага қамашди. Герцогини бу кичик адолатсизлик устидан анча вақт кулиб юрди. Бироқ граф шахзоданинг синчковлигига чек қўймоқ учун шундай қилишга мажбур бўлганди, акс ҳолда, Фабриционинг номи маълум бўлиб қолиши мумкин эди.

Пармада ўрта аср тарихини ёзмоқ учун шимолдан келган аллақандай олим одам пайдо бўлиб қолди; у кутубхоналардан қадимги қўлёзмалар қидриб юрарди ва граф бунинг учун унга тегишли рухсатномалар ёзиб берганди. Бироқ ҳали анча ёш бўлган бу олим йигитнинг салга жаҳли чиқадиган одати бор эди; масалан, у Пармада барча меҳнинг устимдан кулянти деб ўйларди. Тўғри, кўчадаги болалар баъзан олимнинг елкасигача патила-патила

бўлиб тушган малла сочларини ажабланиб томоша қилишганича унинг ортидан югуриб юришарди. Ушбу аллома яна, меҳмонхонада меҳдан уч баробар кўн ҳақ олишяпти, дея ҳисоблар ва бирор арзимас нарса харид қилар экан, доим «Старк хонимнинг саёҳати»* китобидан унинг баҳосини текшириб кўрарди. Бу китоб яқинда йигирманчи марта нашр қилинган эди, зеро, тадбиркор инглизлар курка гўшти, олма, бир стакан сут ва ҳоказоларнинг баҳосини апа шу китобдан билиб олишгувчи эди.

Фабрицио беихтиёр тахтиравонда сайр қилган худди ўша кунин малласоч тарихчи меҳмонхонада кечки тамадди пайти арзимас бир шафтоли учун ундан икки су талаб қилган «камерьере»дан ниҳоятда ғазабланиб, чўнтакда олиб юриладиган иккита кичкина тўппончасини чиқарган эди. Уни қамоққа олишди: ёпида ҳатто кичкина тўппонча олиб юриш ҳам катта жиноят ҳисобланарди.

Серзарда олим повча ва озгир бир йигит эди. Эртаси куни эрталаб граф Москапинг хаёлига бир фикр келиб қолди: у шахзодага, граф М***дан Фаустаини тортиб олишга уринган ва шунинг учун калака қилинган довюрак йигит ана шу бўлади, деб айтишга қарор қилди. Чўнтагида тўппонча олиб юрган одам Парма қонунлари бўйича уч йил каторгага ҳукм қилиниши керак эди-ю, бироқ бу жазо ҳеч қачон тадбиқ қилинмасди. Олим икки ҳафта қамоқда ўтирди. Унинг олдига фақат адвокатнигина киритишарди. Адвокат олимни кўрқоқ ҳукмдорлар ҳуфий қурол олиб юришга қарши чиқариб қўйган шафқатсиз қонунлар билан роса кўрқитди. Сўнгра унинг олдига иккинчи адвокат келиб, олимга граф М*** ўзининг номаълум рақибини мажбуран сайр қилдиргани тўғрисида гапириб берди. Полиция шахзоданинг олдида ўша рақибнинг номини аниқлашга оживзлик қилаётганини бўйшига олгиси келмаётган эмиш.

— Фаустага хуштор бўлганингиз, унинг деразаси остига бориб, романс айтаётганингизда элликта қароқчи сизни банди қилиб, тахтиравонга ўтказишгани ва бир соатдан кўпроқ шахар айлан-тириб юришгани, лекин ниҳоятда одоб билан муомала қилишгани тўғрисида иқроор бўлинг. Бунинг нафсониятингизга тегадиган ҳеч қандай жойи йўқ. Фақат шу гапни айтсангиз бас. Шундай қилсангиз, полицияни мушкул аҳволдан қутқарасиз, шундан сўнг сизни дарҳол почта каретасига ўтказишади-да, чегарага қадар олиб боришади ва оқ йўл тилашади.

Олим бутун бир ой гапга кўнмай ўтирди, шахзода шахсан ўзи сўроқни кузатмоқ учун икки-уч марта уни ички ишлар министри-лигига олиб келишни буюрмоқчи ҳам бўлди-ю, бироқ кейин бу ияяти хаёлидан кўтарилди. Тарихчи қамоқда ўтиравериб «айбини бўйшига олишга» қарор қилди. Шундан сўнг уни чегарага қадар кузатиб қўйишди. Шахзода эса граф М***нинг рақибини ўша малласоч олим деган гапга қатъиян ишонганича қолаверди.

Содиқ Лодовико билан Болоньяда бошпана топган Фабрицио граф М***ни қидириб топши учун ҳамма чораларни қўйлади ва ўзининг шов-шувга сабаб бўлган ўша тахтиравон сайлидан сўнг

орадан уч кун ўтгач, граф ҳам Флоренцияга олиб борадиган йўлга яқин бир жойда, тоғ орасидаги қишлоқда яширингани ва унинг ёлида бўлиб қолган фақат уч кишининг борлигини аниқлади. Эртаси куниёқ граф сайр қилиб қайтаётганда уш юзларига ниқоб тутган ва ўзларини Парма полициясининг изқуварлари деб атаган саккизта сувори ушлаб олди. Графнинг кўзларини боғлаб, тоғ орасига яна икки лёвча олиб боришди-да, меҳмонхонага жойлаштиришди. Меҳмонхонада унинг ҳурматиши жуда жойига қўйиб, олдига ажойиб дастурхон ёзишди. Тановвул пайти унга энг яхши италиян ва испан виноларидан қўйиб беришди.

— Мени давлат жинойатчиси сифатида қамоққа олдингларми?— дея сўради граф.

— Асло ундай эмас,— дея мулозимат билан жавоб қилди Лодовико юзидан ниқобиши олмай.— Сиз оддий бир одамни ёллаб қароқчиларингиз орқали тахтиравонда сайр қилишга мажбур этиб, ҳақоратлагансиз. У эртага эрталаб сиз билан дуэлга чиқиниши истаяпти. Агар сиз уни ўлдирсангиз, ихтиёрингизга иккита учқур от, пул ва Генуя йўлидан бормогингиз учун сафар ҳужжатлари берилади.

— Ўша жанжалкашнинг исм-шарифи нима экан?— дея сўради дарғазаб бўлиб граф.

— Унинг фамилияси Бомбаче. Қурол таплаш ҳуқуқи сизга берилади. Олишувга жуда ҳалол ва яхши одамлар гувоҳ бўлишди: лекин ё сиз, ёки рақибингиз албатта ўлиши керак.

— Ахир бу қотиллик-ку!— каналаги учиб хитоб қилди граф.

— Худо сақласин! Бу сиз тунда Парма кўчалари бўйлаб сайр қилишга мажбур этган худди ўша йигит билан ҳаёт-мамот жанги бўлади, холос. Агар сиз тирик юрсангиз, у ўзини бир умрга иснодга қолган деб ҳисоблайди. Икковингиздан бирингиз ёруғ дунёда ортиқча бўлиб қолгансиз, шунинг учун ҳам уни ўлдиришга ҳаракат қилинг. Сизнинг ихтиёрингизда қилч, шамшир, тўппонча — ҳуллас, бир неча соат ичида топиш мумкин бўлган барча қуроллар бўлади — шошилиш керак ахир, Болоньяда полиция жуда яхши ишлайди, чамаси, бунга ўзингиз ҳам ишонч ҳосил қилган бўлсангиз керак. Сиз ҳаммага кулги қилган ўша йигитнинг номуси учун зарур бу дуэлга полициянинг ҳалал бермоғига йўл қўймаслигимиз лозим.

— Ахир ўша йигит валпахд шахзода эмасми?

— У худди ўзингизга ўхшаган оддий бир одам, ҳатто сизчалик бадавлат ҳам эмас, лекин у ҳаёт-мамот жангига чиқинишингизни талаб қилган ва сизни шундай қилишга мажбур ҳам этади,— шуни унутманг.

— Мен дунёда ҳеч кимдан қўрқмайман!— дея хитоб қилди граф М***.

— Жуда соз. Рақибингиз бу галли эшитиб гоят хурсанд бўлади,— деди жавобан Лодовико.— Эртага тоңготар чоғи сиздан газибланишга ҳамма асоси бўлган одамдан ҳаётигизни ҳимоя қилишга тайёр туринг,— у сизга шафқат қилмайди. Такрорлайман:

қурол тапшан ҳуқуқи сизга берилган. Васиятингизни ёзиб қўйинг.

Эрталаб соат* олтиларда граф М***га попушта беришди-да, сўнг уни қамаб қўйишган хонанинг ашигини очиб, қишлоқ меҳмонхонасининг ҳовлисига таклиф қилишди. Ҳовли иҳога ва анча баланд девор билан ўралган бўлиб, тақа-тақ беркитилган дарвозага қулиф урилганди.

Ҳовлининг бир четига стол қўйилганди: графни ана шу стол ёнига таклиф қилишди. Граф стол устида бир неча шиша вино билан ароқ, иккита тўппонча, иккита шамшир, иккита қилич, қорғоз ва сиёҳдон турганини кўрди. Меҳмонхонанинг ҳовлига қараган деразаларидан йигирма чоғлик деҳқошлар қараб туришарди.

Граф уларга қараб, ҳасрат билан қичқирди:

— Қутқаринглар! Мени ўлдиришмоқчи! Ердам беринглар!

— Сиз янглишмасиз ёки одамларни алдамоқчисиз!— деди жавобан ҳовлининг бошқа томонида, худди ўшандай қурол қўйилган стол ёнида турган Фабрицио. У фракани ечиб қўйган бўлиб; юзига одатда қиличбозлик залларида ишлатиладиган сим пиқоб тутиб олганди.

— Марҳамат қилиб, юзингизга сим ниқоб тутиб олсангиз,— дея қўшимча қилди Фабрицио,— у олдингиздаги столда гурибди; сўнгра қилич ёки тўппонча олиб, менга яқинроқ келинг. Қурол тапшан ҳуқуқи, кеча айтилганидек, сизга берилган.

Граф М*** турли баҳоналарни рўкач қила бошлади. Чамаси, унинг сира ҳам жанг қилгиси йўқ эди. Фабрицио эса, гарчи улар ҳозир Болоньядан йигирма чақиримча нарида жойлашган тор қишлоғида турмишган бўлишса-да, полициянинг келиб қолишидан хавотирда эди. Ниҳоят, у қаттиқ ҳақорат қилиб, графнинг жаҳлини чиқаришга муваффақ бўлди; рақибни шартта қиличнин олди-да, Фабрицио томон юрди. Олинчув анча сует бошланди.

Бир неча дақиқадан сўнг дуэль даҳшатли ғала-говур туфайли тўхтаб қолди. Қаҳрамонимиз бу қилмиши туфайли умрбод бўҳтонларга сабаб бўлиши мумкинлигини жуда яхши тушунарди. У гувоҳлар топиб келгач учун Лодовикони қишлоққа юборганди. Лодовико қўшни ўрмонда ишлаётган келгинди дарахт кесувчиларни ёллади. Улар, бу одам бизни ўз душманининг таъзирини бериб қўйиш учун ёллади, деган ҳаёлда бақириб-чақиритганича ёпирилиб келишди. Меҳмонхонага етиб келшгач, Лодовико уларга, ҳеч ким гирромлик қилмаянтими, у ёки бу рақиб тақиқланган усулларни қўлламаянтими,— шунга яхшилаб қараб туришлар, дея илтимос қилди.

Ана шу гувоҳларнинг бақириб-чақиритиш туфайли тўхтаб қолган дуэль яна анча вақтгача қайта бошланмай турди. Фабрицио яна графнинг нафосопиятига тегди.

— Граф,— дея қичқирди у,— сурбет одам довжорак бўлмоғи керак. Биламан, сиз учун қийин бу иш, сиз кўпроқ ёллашган қароқчиларнинг қўли билан иш юритишни афзал кўрасиз.

Бу ҳақоратдан графнинг яна ғазаби қайнаб кетди; у анча

вақт Неаполда машҳур Батистинига қарашли қиличбозлик за-
лига қатнагани ва бундай густохлиги учун Фабриционинг таъзи-
рини бериб қўйиш қўлидан келиши тўғрисида бақириб чақира
бошлади. Ниҳоят, газабининг зўридан туғоқиб, граф рақибига
анчайин шиддат билан ҳужум қилди, бироқ бу ҳол Фабрицио-
нинг чапдастлик кўрсатиб, унинг қўксига қилич сапчиниги халал
бера олмадики: бояқиш граф бу зарбанинг оқибатида бир неча ой
кўрпа-тўшак қилиб ётадиган бўлди. Лодовико ярадорга ёрдам
кўрсатар экан, унинг қулоғига шивирлади:

— Агар олишув ҳақида полицияга хабар қиладиган бўлсангиз,
сизни ётган жойингизда чавақлаб ташлашни буюраман.

Фабрицио Флоренцияга қочиб ўтди; у Болоньяда барчадаи
яшириниб юрганди, шу боисдан фақат Флоренциядаги герцо-
гинянинг ўпкалаб ёзган мактубини олди. Хоним уйдаги концерт-
га келганида Фабрицио у билан ҳатто икки оғиз ҳам гаплашини
лозим кўрмагани учун жиянини сира кечира олмаслигини хабар
қилибди. Фабрицио граф Москанинг ниҳоятда самимият билан
ёзилган дўстона мактубларини ўқиб, боши осмонга етди. У граф-
нинг дуэль муносабати билан Фабриционинг ҳар қандай шубҳадан
холи қилиб қўймоқ учун Болоньядаги дўсларига мактуб йўлла-
ганини тушуниб қолди. Полиция жуда холис иш юритибди: унинг
аниқлашича, икки хорижий одам қилич билан жанг қилишибди;
улардан фақат бири — жароҳатланган одамнинг (граф М***-
нинг) кимлиги маълум экан. Дуэль ўттизтадан кўпроқ деҳқон-
ларнинг кўз ўнгига бўлиб ўтибди. Олишувнинг охирида гувоҳлар
ёнига қишлоқ руҳонийси ҳам келиб қўшилибди. У дуэлчиларни
«жратиб қўяман деб бекорга овора бўлибди. Полиция ҳужжатла-
рида Жузеппе Боссининг номи тилга олинмаганди, шу боисдан
ҳам фалакнинг гардиши билан чинакам ва юксак муҳаббат мен-
га ҳеч қачон насиб қилмас экан, дея қатъий ишонч ҳосил қилган
Фабрицио дуэлдан сўнг орадан икки ой ўтгач, Болоньяга қайт-
моққа журъат этди. Қаҳрамонимиз бу тўғрида герцогиняга батаф-
сил мактуб ёзиб юборди. Узоқ вақт ёлғиз юриш унинг жонига
текканди, Фабрицио энди граф ҳамда аммаси билан ширин суҳ-
бат қуриб ўтказадиган ўша дилрабо оқшомларни қўмсаб қолган-
ди. Уларни тарк этгач, дўстона улфатчилик қувончларидан ҳам
маҳрум бўлганди.

«Муҳаббат нималигини татиб кўриш ҳамда Фауста билан
бўлган бутун ана шу можаро туфайли шунча похуш воқеаларга
дуч келдимки,— дея ёзган эди у герцогиняга,— агар ўша тапноз
ҳамон илтифот кўрсатган тақдирда ҳам мен ваъдасининг усти-
дан чиқмоғини талаб қилмоқ учун йигирма лье ҳам йўл юрмаган
бўлардим. Фаустанинг ортидан, айтишларига қараганда, у ниҳо-
ятда муваффақият билан концерт бераётган Парижга эргашиб
кетасанми, деб бекорга хавотир олибсиз. Бироқ сиз ҳамда меҳ-
рибон ва самимий дўстим бўлмиш граф билан биргина кечани
бирга ўтказмоқ учун мен дупёнини нариги четига ҳам борган
бўлардим».

ИККИНЧИ ҚИСМ

«Республика, республика, дея айюҳаннос солиб
бизга монархиялардан энг яхшисининг сахо-
ватидан баҳраманд бўлмоққа ҳалал бермоқ-
чилар...»

«Парма ибодатхонаси»

(XXIII боб).

Ўн тўртинчи боб

Фабрицио Парма яқинидаги ўша қишлоқда муҳаббат туйғуси-
ни татиб кўриш дардида юрар экан, бош фискал¹ Расси унинг шун-
доқ яқинида юрганини ҳатто хаёлига ҳам келтирмай қаҳрамо-
нимизнинг иши бўйича тафтиш ишларини олиб боришда давом
этарди. Расси бу ишда худди либераллар процессидагидек йўл тут-
ди: у ўзини гўё Фабрициоини ҳимоя қилувчи гувоҳларни топа ол-
маётгандек кўрсатди-ю, аслида эса дўқ-пўниса қилиб, уларнинг
юрагини олиб қўйганди. Ниҳоят, устомонлик билан деярли бир
йилча иш олиб борилгач, Фабрицио Болоньяга қайтганидан сўнг
орадан икки ойлар вақт ўтаркан, жума кун хурсандлигида бо-
ши осмонга етган маркиза Раверси ўз меҳмонхонасида ҳаммага,
бир соат бурун ёш дель Донгога ҳукм чиқарилди, эртага бу ҳукм
тасдиқлаб имзо чекмоқ учун шаҳзоданинг ихтиёрига топширила-
ди, дея эълон қилди. Орадан бир неча дақиқа ўтгач, ғанимнинг
бу сўзлари герцогинянинг қулоғига етди.

«Бу дейман, графнинг айғоқчилари» жуда ёмон ишлайдиган
кўринади-ку,— дея хаёлидан ўтказди у.— Ахир бугун эрталаб у,
ҳукм камида бир ҳафтадан кейин чиқарилади, деганди. Эҳтимол,
граф менинг азиз бош викарыйимни Пармадан узоқроқда тутиб
туриш ниятидадир? Аммо,— дея ўйлади у хиргойи қилганича,—
у бари бир ҳузуримизга қайтиб келади ва бир кун эмас, бир кун
бизга архиепископ бўлади».

Герцогиня қўнғироқ чалди.

— Барча хизматкорларни, ҳатто ошпазларни ҳам меҳмонхо-
нага тўпланг,— деди камердинерга.— Кейин шаҳар комендант-
нинг олдида бориб, икки жуфт почта оти ёллашга ижозат олинг.

¹ Суд органларини назорат қилувчи амалдор (тарж.).

Бу отлар ярим соатдан кейин меннинг экипажимга қўшилган бўлган.

Барча оқсочлар унинг кўч-кўронини сапдиқ ва қутиларга жойлай бошлашди, герцогинянинг ўзи эса сафар либосини кийиб олди-ю, аммо графга ҳеч нимани хабар қилмади: хоним уни бир оз калака қилиш имконияти туғилганидан ниҳоятда хурсанд эди.

— Дўстларим,— деди у тўпланган хизматкорларга,— мен бечора жияним тез орада сиртдан жазога ҳукм қилинажagini билиб қолдим. Унинг бутун гуноҳи ўз ҳаётини қутурган бир одамнинг хужумидан ҳимоя қилгани холос: Джиолетти уни ўлдирмоқчи бўлган экан. Фабриционинг ниҳоятда мулоийм ва юмшоққўнғил йиғит эканлигини ҳаммангиз жуда яхши биласиз. Мен бундай қаттиқ ҳақоратга чидаб туролмайман ва Флоренцияга жўнаб кетаман. Сизлардан ҳар бирингиз яна ўн йил давомда ўша-ўша маошингизни олиб тураверасизлар. Агар муҳтож бўлиб қолсанглар, бу ҳақида менга ёзиб юборинглар. Мабодо бир цехин пулни қолган тақдирда ҳам уни сизлар билан баҳам кўраман.

Герцогиня дилидагини гаширмоқда эди. У сўнгги сўзларни айтганида хизматкорлар йиғлаб юборишди; хонимнинг ўзининг ҳам кўзларида ёш милтирарди, у ҳаяжонли бир оҳангда кўшимча қилди:

— Мен билан епархиямизнинг бош викарийси Фабрицио дель Донго учун худога ибодат қилинглар: эртага уни каторга ишлари ёки ўлим жазосига ҳукм этишади,— ҳар қалай бунисини ўтакетган аҳмоқлик деса бўлади.

Йиғи кучайиб, аста-секин исёнкор қичқириқларга айланди; герцогиня каретага ўтирди-да, шаҳзода саройи томон ҳайдашни буюрди. Кеч бўлиб қолганига қарамай, у навбатчи адъютант — генерал Фонтана орқали шаҳзодадан ўзини қабул қилишини сўради. Адъютант хонимнинг сарой қондаларига хилоф равишда сафар либоси кийиб келганини кўриб доғ қотиб қолди. Шаҳзода унинг қабул қилмоқни сўраб, келишини кутгани ва шундай бўлишини пайқаб, олдиндан давланиб ўтирганди.

«Ҳозир ўша шаҳло кўзлардан қандай қилиб дув-дув ёш оқинини кўрамыз,— деди ўнча у кафтларини бир-бирига ишқар экан.— У афв этишларини сўраб келган. Ўша мағрур соҳибжамол ҳам ялиниб келадиган кун бор экан-ку. Жуда тоқат қилиб бўлмай қолганди ахир — қачон қарама, доим бурни осмонда! Пафсопиятига хиёл тегиб қўйсам борми, маънодор қарайдиган кўзлари гўё менга: «Сизнинг сичқоннинг инидек Пармангизга қараганда Неаполь ёки Миланда яшаган юз карра афзалроқ»,— дея айтаётгандек кўрилади. Мана энди, гарчи мен Неаполь ёки Миланнинг ҳукмдори бўлмасам-да, ниҳоят, бу асрзода хоним фақат мен ҳал қилишим мумкин бўлган масала бўйича ёлвориб келди ва у илтимосини қондиришимни жуда ҳам истайди. Мен доим, жияни бизнинг юртимизга келгач, шу баҳонада хонимнинг попугини пасайтириб қўйишим мумкин бўлади деб ўйлардим».

Шаҳзода ана шундай хаёллар ва дилига хун ёқадиган так-

мишлардан жилмайганича хона бўйлаб у ёқдан-бу ёққа юрар экан, генерал Фонтана худди кўрикка чиққан солдат каби эшик олдида роз қотиб турарди. У шахзоданинг кўзлари нақадар ялтираб турганини кўрар экан, герцогинининг сафар либосида келганини аслади-ю, монархия қулагани, деган қарорга келди. Уни айниқса шахзоданинг сўнгги гапи бениҳоя ҳайратга солди.

— Герцогиняга айтнинг, чорак соат кутиб турсин,— деди шахзода.

Генерал-адъютант парадга чиққан солдат янгили роз қотганича орқасига ўгирилди. Шахзода яна жилмайиб қўйди.

«Ўша мағрур хонимни қабулхонада куттириб қўйишим,— дея ҳаёлидан ўтказди у,— Фонтана учун жуда ғалати кўриняпти. Жуда соз. «Чорак соат кутиб тураркансиз», деганида генералнинг башарасидаги ҳайрат ифодаси тез орада кабинетимда тўкилажак таъсир кўз ёшларига ҳозирлик кўрсатиб қўяди.

Апа шу чорак соат шахзодага бениҳоя ҳузур-ҳаловат. бахш этди: у кабинет бўйлаб бир маромда, дадил-дадил қадамлар билан у ёқдан-бу ёққа юрарди, у ҳукмронлик туйғусидан лаззатланимоқда эди.

«Биронта ҳам ўринсиз гап айтмаслигим керак. Герцогиняга нисбатан дилимдаги ҳис-туйғулар қандай бўлмасин, мен унинг саройимдаги энг аслзода хошмлардан бири эканлигини унутмаслигим лозим. Қизиқ, Людовик XIV ўз қизлари бўлмиш маликалар билан улардан норози пайтларда қандай гаплашган экан?» Шахзода буюк қиролнинг портретига тикилиб қолди.

Энг қизиғи шунда эдики, шахзода Фабрициони афв этиши ёки этмаслиги тўғрисида ва афв этгудек бўлса, буни қандай ифодалаши ҳақида сира ўйлаб кўрмади. Ниҳоят, орадан йигирма минутча вақт ўтгач, содиқ Фонтана яна эшик олдида пайдо бўлди. Бироқ чурқ этиб оғиз очмай тураверди.

— Герцогиня Сансеверина кириши мумкин!— дея қичқирди шахзода ясама бир улуғворлик билан.

«Ҳозир кўз ёши бошланади» — ҳаёлидан ўтказди шахзода ва гўё шундай томошага ҳозирлик кўргандек, чўнтагидан даструмолини олди.

Герцогиня ҳали ҳеч қачон бу қадар енгил ва бу қадар гўзал кўринмаганиди, ҳозир уни кўрган одам ёши йигирма бешга ҳам бормаган бўлса керак деб ўйларди. Унинг оёғи гиламга тегар-тегмас, енгил одимлаб келишини кўриб, боянмиш адъютант ақлдан озай деди.

— Мени афв этмоғингизни ўтиниб сўрайман, ҳазрати олийлари,— деди герцогиня қувноқ оҳангда ўзининг жарангдор ва мулоим товуши билан,— мен сарой учун анча муносиб бўлмаган либосда келмоққа журъат этдим, лекин сиз, ҳазрати олийлари, ҳеч қачон мурувватингизни аямай мени эркалатиб юборгансиз, ушбу қиламанки, ҳозир ҳам илтифотингиздан дариг тутмасиз.

Герцогиня ўзи учун жуда ёқимли бўлган ушбу манзарадан лаззатланимоқ шиятида бу гапларни атайини шониймай, секин айт-

ди: шахзоданинг башарасида бениҳоя ҳайрат акс этди-ю, бироқ у ҳамон бошнинг мағрур қўтарганича қўлини стол устига қўйиб-улуғвор бир қиёфада турарди. У лол бўлиб серрайганича турар экан, ўқтин-ўқтин чийиллаб:

— Қанақасига? Нега энди?— дея қичқириб қўйрди.

Герцогиня эса узр сўраб бўлгач, гўё ҳурмат юзасидан шахзоданинг жавобан бир гап айтишини кутгандек, бир оз сукут сақлаб турди-да, сўнг қўшимча қилди:

— Ҳазрати олийлари саройга сафар либосида келганим учун меннинг бир қошиқ қонимдан кечгайлар, деб умид қиламан.

Бироқ шу сўзларни айтар экан, герцогинянинг истехзо тўла кўзлари шу қадар ёниб турардики, шахзода унинг нигоҳига дош беролмай шифтга тикилиб олди. Одатда у қаттиқ хижолатга тушганида шундай қиларди.

— Қанақасига? Нега энди?— дея хитоб қилди у яна бир бор, сўнгра шили аранг калпмага келиб, қуйидаги жумлани ўйлаб топди:

— Ўтиринг, герцогиня, марҳамат!

У анчайин патифот кўрсатиб, ўзи креслони хонимнинг ёнига суриб қўйди; герцогиня бундай назокатдан хил қўнгли юмшаб, кўзидаги ғазаб алаңгаси бир оз пасайгандек бўлди.

— Қанақасига? Нега энди?— дея такрорларди шахзода гўё креслонинг мустаҳкамлигини текшириб кўраётгандек, ўтирган жойида безовта бўлиб қимирлар экан.

— Мен ҳозир жўнаб кетяпман. Почта отларида сафар қилмоқ учун тунги салқиндан фойдаланмоқчиман,— чамаси, бу ерга аяча вақт қайтиб келмасам керак, шу боисдан, ҳазрати олийлари, сизнинг тасарруфингиздаги мамлакатни, беш йил давомида менга кўрсатган патифотларингиз учун миннатдорчилик изҳор этмасдан туриб, тарк этмоқни ўзимга эп кўрмадим.

Фақат ана шундан кейингина шахзода унинг ниятини ниҳоят тушунди-ю, ранги оқариб кетди: тахмини нотўғри чиққан пайтлари бутун дунёда ундан қаттиқроқ азоб чекадиган одамнинг ўзи топилмасди; сўнгра у кўз ўнгига осиглиқ турган Людовик XIV-нинг портретига муносиб ҳолда улуғвор бир қиёфага кирди.

«Хайрият-е,— деди дилида герцогиня.— Ўзининг эркак киши эканлигини эслади ниҳоят!»

— Бундай тўсатдан жўнаб кетишингизнинг сабаби нима?— дея сўради шахзода анчайин қатъий оҳангда.

— Кўпдан буён шундай ниятим бор эди ўзи, уни амалга оширмоқни тезлатишга эса эртага ўлим жазоси ёки каторга шиларига ҳукм қилинажак монсиньор дель Донгонинг қаттиқ ҳақорат этилиши мажбур қилди.

— Хўш, қайси шаҳарга жўнамоқчисиз?

— Неаполга жўнаш ниятим бор.

Сўнгра у ўрнидан турар экан, қўшимча қилди:

— Энди фақат сиз ҳазрати олийлари билан хайрлашмоғим

ва илгарилари менга кўрсатган мурувватларингиз учун эҳтиром ила ташаккур изҳор этмоғим қолди.

Герцогиня қатъий оҳангда шу гапни айтач, шартта эшик томон йўл олди. Шаҳзода бир лаҳзадан сўнг ҳаммаси барбод бўлишини тушуниб қолди: агар бу машмашанинг олдини олинмаса, кейин у билан мурасага келиш мумкин бўлмай қолади: герцогиня аҳдида қайтадиган аёллардан эмас. Шаҳзода унинг ортидап югурди.

— Лекин ўзингиз жуда яхши биласиз, герцогиня, — деди у аёлинг қўлидан ушлаб, — мен сизни доим дўстингиз сифатида яхши кўрганман, бу туйғуга бошқачароқ тус бермоқ эса фақат сизга боғлиқ эди. Қотиллик содир бўлган, буни инкор этиш мумкин эмас. Мен ушбу ишни тафтиш этмоқни энг яхши судьяларимга топширдим...

Бу сўзларни эшитгач, герцогиня бошини мағрур кўтариб, қаддини ростлади, энди унинг нигоҳида на ҳурмат, на ҳатто пазокатдан асар қолганди: шаҳзоданинг қаршида ҳақоратланган аёл турар ва бу ҳақоратланган аёл унинг фирром ва ноиясоф эканлигини жуда яхши билиши ойдек равшан эди. Хоним кўзларида ғазаб ва ҳатто нафрат билан ҳар бир сўзини дона-дона қилиб деди:

— Менинг жияним ва бир талай бошқа одамларни ўлим жазосига ҳукм қилган фискал Расса ва бўлак муртад қотиллар номини энди ҳеч қачон эшитмаслик учун сиз ҳазрати олийларининг тасарруфидати бу мамлакатни бир умрга тарк этаман. Агар сиз, ҳазрати олийлари, уни алдамагап кезлари ниҳоятда зукко ва мурувватли ҳукмдор ҳузурида кечирган сўнгги дақиқаларни афсус ва надомат билан эслашимни истамасангиз, менга минг эку пул ёки орденга сотилган ўша аблах судьялар тўғрисида эслатмасликни ўтиниб сўрайман.

Ўз қадрини билиб ва энг муҳими, жуда дилдан айтилган бу сўзлардан шаҳзоданинг вужудида титроқ турди: бир лаҳза у тўғридан-тўғри биронта айбнома қўйиб, нафсониятимга япада қаттиқроқ тегса-я, деб қўрқиб кетди. Лекин умуман олганда шаҳзоданинг дилида ҳозир бирмунча ёқимли ҳис-туйғулар ҳукмрон эди, — у герцогиняга махлиё бўлиб қолганди, зеро, шу дақиқада аёлининг бутун киёфасида улугвор бир гўзаллик барқ уриб турарди.

«Ё танграм! Нақадар гўзал бўлмаса! — дея ўйларди шаҳзода. — Бундай дилрабо аёлининг баъзи гуноҳларини кечириб ҳам туриш керак бўлади, чамамда, бутун Италияда ҳам бунақаси топиламаса керак. Ҳай, майли, нозик сиёсат юритамиз ва эҳтимол, вақти келиб, бир куни у менинг ўйлашим бўлиб қолар. Анови қўғирчоқ маркиза Бальби бу санамнинг тирноғига ҳам арзимайди. Бунинг устига ўша маркизанинг яна бечора фуқароларим ризқидан ҳар йили камида уч юз минг франк пул ўғирлашини айтмайсизми? Лекин герцогиня ҳозир нима деди? — бирдан эслаб қолди у. — Янглинмасам, у «Менинг жияним ва бир талай бошқа одамларни ўлим жазосига ҳукм қилган», — деб айтди, шекил-

ли?» Шундап сўнг шаҳзодапнинг дилида ғазаб туйғуси устун келди-ю, энди у ҳукмдорларга хос кибр-ҳаво билан сўзлай бошлади:

— Хўш, хошим, сизнинг бу ерда қолишингиз учун мен нима қилмоғим керак?

— Бу иш сизнинг қўлингиздап келмайди,— дея жавоб қилди герцогиния аччиқ истеҳзо ва очиқдан-очиқ нафрат билан.

Шаҳзода ғазабининг зўридан ўзини йўқотиб қўяй деди-ю, бироқ ҳукмдорлик ҳунарида орттирган кўп йиллик тажрибаси қаҳрили тийишга ёрдам берди.

«Бу аёлли забт этмоғим лозим,— дея ўйлади у,— бу ўз олдимдаги бурчим меннинг, кейин эса уни нафратим билан яқсон этаман... Агар у ҳозир кабинетимдап чиқиб кетса, уни бошқа ҳеч қачон кўролмайман».

Бироқ шу дақиқада шаҳзода дилидаги чексиз нафратдан маст эди, шу билан ҳам «ўз олдидаги бурчи» га мос келадиган ва шу билан бирга герцогинияни унинг саройни дарҳол тарк этмоқ инъитидан қайтарадиган сўзларни топа олмасди.

«Инъитимин амалга оширмоққа иккинчи марта урипиним мумкин эмас,— дея ўйларди шаҳзода,— у ҳолда, герцогиниянинг кўзига кулгилли бўлиб кўринаман». У эшик олдида туриб, герцогиниянинг йўлини тўсиб қўйди. Шу пайт шаҳзода кимдир эшикни оҳиста чертаётганини эшитиб қолди.

— Қайси аблаҳ,— дея ўшқирди у бор овози билан,— яна қайси аблаҳ меннинг жопимга тегмоқчи бўлиб келди!

Эшик очилиб, бечора генерал Фоптананинг қути учган башараси кўринди; у қўрқувдан дағ-дағ титраганича арап деди:

— Граф Москва зоти олийлари сиз ҳазрати олийларидан лутфан қабул қилмоғингизни сўрайптилар.

— Киритинг!— деди қичқириб шаҳзода ва граф Москва кабинетга кириб таъзим бажо қилгач, унга қараб деди:

— Мана, марҳамат, кўриб қўйинг! Герцогиния Сансеверинна ҳозирнинг ўзидаёқ Пармани тарк этиб, Неаполга кўчиб кетмоқчи. Бунинг устига, менга писбатап густоҳлик қилипти.

— Нима?!— дея хитоб қилди Москва ранги қув ўчиб.

— Бу қанақаси бўлди? Ҳали сиз унинг бу инъитидан беҳабар эдингизми?

— Мутлақо хабарим йўқ! Мен герцогиниянинг ҳузуридан кеч-қурун соат олтида чиқиб кетгандим, ўшанда унинг жуда димоғи чор эди.

Ушбу жавоб шаҳзодага ниҳоятда кучли таъсир кўрсатди. У аввало графга тикилиб қаради ва унинг ранги оқариб кетган башарасидаги пфодани кўриб, Москанинг рост гапираётгани ва герцогиниянинг дадил режасига унинг ҳеч қандай алоқаси йўқлигини тушуниди.

«У ҳолда,— дея ўйлади шаҳзода,— мен ундан бир умрга маҳрум бўлиб қоламан. Лаззат ҳам, интиқом ҳам бир вақтнинг ўзида меннинг ихтиёримдан қочиб кетяпти. Неаполда у жияни Фабри-

цво билан Парманинг кичкинагина ҳукмдорининг бениҳоя газз-би тўғрисида эпиграммалар тўқиб юради».

У герцогиняга қаради; аёлнинг қалби шу тобда газаб ва бөҳад нафратга тўла эди, унинг граф — Москвага қадаган нигоҳи ва қимтилган лабларида дўстидан қаттиқ пхлоси қайтгани сезилиб турарди. Гўё унинг бутун қиёфаси «Разил тўра!» дейётганлеса туюларди.

«Шундай қилиб,— дея ўйларди шаҳзода герцогиняга диққат билан тикилар экан,— уни менинг давлатимга қайтаришининг бу воситаси ҳам иш бермади. Бир дақиқадап сўнг агар кабинетдап чиқиб кетса, мен ундан бутунлай маҳрум бўламан. Худо билсин. Неаполда у менинг судьяларим тўғрисида не гапларни айта-кан... Унинг ақли ва фалак бу аёлга нитом этган иноптириш кибллиятини назарда тутилса, барчанинг унга пшоиниш турган гап. Уни деб мен тушлари тўшакдан санчиб туриб, жиноячилар кириб олишмаганимкин, дея каравотнинг тагини текширадиган кулгияе зolim сифатида ном чиқараман...»

Шаҳзода ҳийла шилатди-да, гўё ҳаяжонини босиш учун кабинетда у ёқдан-бу ёққа юраётган киши бўлиб, яна эшик олди-га бориб олди. Ундап уч қадам нарида, ўнг томонида, ранги куз ўчган, руҳи тушган граф турарди. Граф шу қадар даг-даг тит-рардикп, қабулнинг бошида герцогиня ўтирган, кейинроқ эса шаҳзода жаҳл устида анча парига итқитиб юборган ўша кресло-нинг еуянчигига таяниб олишга майбур бўлганди. Графнинг қал-бида муҳаббат ҳукмрон эди. «Агар герцогиня жўнаб кетса,— дея ўйларди у,— мен ҳам ортидан йўлга чиқаман. Лекин у мени кўрмоқни истармикин? Масала ана шунда».

Шаҳзоданинг сўл томонида эса герцогиня қўллариини кўксиди-матур қовуштирганича унга виқор билан синовчап тикилиб ту-рарди; ҳозиргина аёлнинг гўзал чеҳрасида ял-ял ёниб турган қизили йўқолиб, энди ранги хиёл заъфаронлашганди.

Шаҳзода қабулига келган бу икки кишидан фарқли ўлароқ қип-қизариб кетганди ва анча таъвишга тушган кўринарди; у чан қўли билан доим фраки остидап елкаси оша кенг лентада тақиб юрадиган орден крестини асабий юлқилар, ўнг қўли билан эса лукул иягини силарди.

— Нима қилиш керак?— деяшли бенихтиёр равнишда сўради шаҳзода графдан барча масалалар бўйича у билан маслаҳатла-шини одатига кўра.

— Ростини айтсам, нима дейримини ҳам билмай қолдим, ҳаз-рати олийлари,— дея жавоб қилди граф худди ҳозир жони узила-диган бир одамдек.

Москва бу гапни шу қадар қийшалиб, шу қадар нафаси ичига тушиб айтдики, бунп кўриб, бутун қабул давомида нафсонияти қаттиқ азият чекиб ўтирган шаҳзода бирипчи бор тетик тортиди. Бу кичкинагина қувоч унга иззат-нафсини қондирадиган гапни ўйлаб топишга ёрдам берди.

— Нимаям дердим, маълум бўлишча, учовимизнинг орамиз-

да энг мулоҳазали одам ўзим эканман. Майли, мен мартабамни ҳам, номимни ҳам унутай-да, сизлар билан дўст сифатида гаплашай.— Сўнгра у Людовик XIV лийг ажойиб давридаги мурувватли ҳукмдорларга моҳирона тақлид қилганича илтифот билан жилмайиб, қўшимча қилди:— Мен ўз дўстларига мурожаат қилаётган дўст сифатида гапираман. Герцогиня, сиз бир оз шопилиб қабул қилган қароринингизни унутмоғингиз учун нима қилмоқ керак?

— Очигини айтсам, буни ўзим ҳам билмайман,— деди чуқур хўрсиниб герцогиня.— Билмайман. Парма мени даҳшатга соляпти.

У бу сўзлари билан шаҳзоданинг нафсониятига тегмоқчи эканлиги, дилидаги гапни самимий айтаётгани шундоқ сезилиб турарди.

Граф ялт этиб шаҳзодага қаради: сарой аъёни сифатида у қаттиқ саросимага тушиб қолганди; сўнгра граф кўзларида илтижо билан шаҳзодага тикилди. Шаҳзода ўз қадрини сақлаб, совуқ-кеплик билан бир оз сукут қилиб турди-да, сўнгра графга қараб деди:

— Кўриб турибман, дилрабо дугонангиз мутлақо эс-ҳушини йўқотиб қўйибди, буни тушунса бўлади; у ўз жиянини ҳаддан ертиқ севади.— Шундай дея у герцогиня томонга ўгирилиб, назоратли жилмайганича унга хиёл тикилиб турди-да, гўё биронта комедиядан сизгата келтиргандек ҳазил оҳанида сўради:

— Хўш, бу шаҳло кўзлар кулсин учун нима қилмоқ керак?

Бу орада герцогиня айтмоқчи бўлган гапларини ўйлаб олганди; у худди ультиматум топшираётгандек, вазмишлик билан допалона қилиб деди:

— Аълоҳазрат, сиз менга илтифотингизни аямай хат ёзиб бермоғингиз ва одатдаги хайрихоҳлигингиз билан унда Парма архиепископининг биринчи бош викарийси Фабрицио дель Донисининг айбдор эканлигига мутлақо ишонмаслигингизни, шу боис ҳукмни эътиборингизга ҳавола этишганида ушн тасдиқламаслигингиз ва ушбу адолатсиз суд иши ҳеч қандай оқибатга эга бўлмаслигини баён этмоғингиз лозим.

— Нима? Адолатсиз дейсизми?!— хитоб қилди шаҳзода қичқизариб, яна ғазабга минар экан.

— Гапим ҳали адо бўлгани йўқ,— деди герцогиня қадимги Рим аёлларига хос бир гурур билан.— Шу бугун кечқуруноқ,— ҳозир эса соат ўн бирдан чорак ўтди,— дея қўшимча қилди у соатига қараб,— шу бугун кечқуруноқ сиз, ҳазрати оливлари, маркиза Раверсига бугун кечга яқин у ўз меҳмонхонасида гап сотган ўзинга маълум ўша процесснинг машаққатли югур-югурларидан дам олмоқ учун қишлоққа жўнаб кетмоқни маслаҳат кўришингиз ҳақида хабар қилмоқчи бушрасиз.

Шаҳзода ғазабининг зўридан ўзини қўйирга жой тонолмай, кабинет бўйлаб у ёқдан-бу ёққа юрарди.

— Қаерда кўргансиз бушақасини?— дед хитоб қилди у.—

Қанақа аёл ўзи бу киши! Шунақаям ҳурматсизлик бўладими ахир!

Герцогиня ёқимли бир табиийлик билан деди:

— Аълоҳазрат, сизни ҳурматсизлик билан ҳақорат қилиш ҳеч қачон ҳатто ҳаёлимга ҳам келмаган бўларди. Сиз, ҳазрати олийлари, ҳозиргина ўз дўстларига мурожаат қилаётган дўст сифатида гапирганим дедимиз. Дарвоқе, менинг сира ҳам Пармада қолиш истогим йўқ,— дея қўшимча қилди у графга қаттиқ нафрат билан қарар экан.

Аёлининг ана шу пингоҳи шаҳзодани унинг талабига рози бўлмоққа мажбур қилди; шу пайтга қадар у иккиланиб турганди. Тўғри, айтган сўзлари билан у қандайдир ваъда бераётгандек туюлганди, бироқ у сўзларга жуда кам аҳамият берарди.

Шундан сўнг улар яна бир-икки оғиз гаплашиб туршибди-да, пихоят, граф Москва герцогиня талаб қилган ўша илтифотли хатни ёзиб бермоқ ҳақида буйруқ олди. Граф «Бу адолатсиз суд иши ҳеч қандай оқибатга эга бўлмайди», сўзларини ёзмай қолдирди.

«Шаҳзоданинг ҳукми тасдиқламаслик ҳақидаги берган ваъдаси ҳам етди»,— дея ўйларди граф.

Шаҳзода хатта имзо чеккач; кўз қарашини билан унга миннатдорчилик билдирди.

Граф катта хатога йўл қўйди: шаҳзода қаттиқ чарчаган бўлиб, шу тобда ҳар қандай мажбурият остига имзо чекиб берган бўларди. У ёқимсиз аҳволдан қутулишнинг жуда яхши йўлини топди деб ўйларди, боз устига, бу машаада унинг учун: «Агар герцогиня жўнаб кетса, бир ҳафтадан кейин саройим жуда ҳам зерикарли бўлиб қолади»,— деган фикр энг муҳим эди. Граф ҳукмдорнинг санани ўзгартиргани ва хатнинг тагига эртани куннинг сапасини қўйганини пайқаб қолди. У соатига қаради: соат миллари қарийб ярим кеча бўлганини кўрсатарди. Министр сананинг бундай ўзгартирилишини ҳар қандай яхши ҳукмдорга ҳос бўлмиш расмий аниқликка интилиш оқибати дея қарор қилди. Маркиза Раверсини бадарга қилиш масаласига келганда, шаҳзода бутта қарши ҳеч қандай эътироз билдириб ўтирмади,— у одамларни алоҳида бир мамнуният билан қувғинга жўпатаверарди.

— Генерал Фонтана!— дея қичқирди у эшикни қия очиб.

Генерал кириб келди; унинг юзида шундай кулгили бир ҳайрат ва синчковлик акс этиб турардики, граф билан герцогиня бир-бирларига қувноқ қараб қўйишди. Бу кўз қарашлари уларни муросага келтирди.

— Генерал Фонтана,— деди шаҳзода,— колоннада остида кутиб турган менинг каретамга ўтиринг-да, тўғри маркиза Раверсининг олдида боринг, хизматкорга ўзингиз ҳақингизда хабар қилмоқчи бўяринг; агар у уйқуга ётган бўлса, менинг номимдан борганингизни билдиринг-да, тўғри ётоқхонага кириш ва унга мана шу сўзларни (ҳа, бошқача қилиб эмас, худди мана шу сўз-

жарин) айтинг: «Маркиза Раверси, ҳазрати олийлари эртага эрта-лаб соат саккизга қадар Веллейядаги амлоқингизга жўнаб кетмо-ғинизни буюрадилар. Пармага қачон қайтишингиз мумкинлигини ҳазрати олийларининг ўзлари хабар қилармишлар».

Шаҳзода герцогинянинг кўзларига боқди, бироқ хоним шаҳзода кутганидек унга миннатдорчилик билдириб ўрнига, эътиром билан чуқур таъзим қилди-да, тез-тез одимлаганича кабинетдан чиқиб кетди.

— Жуда аломат аёл-да!— дея хитоб қилди шаҳзода граф томонига ўгирилиб.

Граф маркиза Раверсининг қувғин қилинишидан хурсанд эди, зеро, бу ҳол унинг мишистрлик раҳбари сифатидаги фао-лиятини оsonлаштиради. У шаҳзода билан яна ярим соатча суҳбатланиб ўтирди. Моҳир сарой аёлни сифатида у ҳукмдор-лиги нафсониятига тасалли берди ва уни Людовик XVI нинг ҳаёти ҳақидаги латифалар мажмуасида ҳам шаҳзода бугун бў-лажак тарихчилари учун ҳозирлаб қўйганидан гўзалроқ саҳи-фа топилмаслигига шиконтирганидан кейингина таъзим қилиб, чиқиб кетди.

Герцогиня уйига қайтгач, ҳеч кимни, ҳатто графни ҳам қа-ғуя қилмаслигини буюрди-да, хонасига кириб, ичидан қулфлаб олди. У ёлғиз қолиб, ҳозирги воқеа тўғрисида ўйлаб кўришни истарди. Герцогиня ўз ғурурига тасалли бермоқ ниятида тус-юллаб ҳаракат қилди, бироқ бунинг оқибатида қандай қарорга келмасин, уни қатъият билан бажарган бўларди. Ҳатто ҳозир, ҳаёжони босилиб, бафуржа фикр юрита бошлаганидан кейин ҳам у ўзидан сира ўпка қилмас, қилмишидан асло афсуслан-масди,— табиати ўзи шунақа эди; ана шу феъли туфайли гер-цогиня ўттиз олти ёшида ҳам саройдаги энг дилбар аёл ҳисоб-ланарди.

Хоним гўё узоқ саёҳатдан қайтиб келган одамдек, Парма унга қандай ҳузур-ҳаловат бағишлаши мумкинлигини тўғрисида ўйлаб бошлади; кечқурун соат тўққиздан ўн биргача эса бу мам-лакатни буткул тарк этажасига имони комил эди.

«Бечора граф! Шаҳзодачинг олдида менинг жўнаб кетмоқчи экашлигимдан хабар топгач, жуда ғалати аҳволга тушиб қолди... Сирасини айтганда, у жуда дилкаш ва қалби тоза одам. Барча мишистрлик лавозимларидаи воз кечиб, менинг ортимдан жўна-ган бўларди... Лекин шундай қилса арзийдям-да: ахир беш йил давомида у мени бевафоликда айблаганига сабаб бўладиган би-ронта иш қилмадим. Хўш, меҳроб олдида никоҳдан ўтган қанча аёл ўз эрию ҳукмдорларига шундай деб айта олиши мумкин? Тўғри, мен уни алдагим келгани ҳам йўқ ўзи,— у калон-димор-ликни ҳам, расмийчиликни ҳам билмайдн, менинг олдимда доим ўз қудратидан хижолат чекаётгандек туюлади... У ҳукм-дори олдида у боя жуда қулғили кўринди-да ўзим; агар у ҳо-зир шу ерга келганида юз-кўзларидан ўingan бўлардим... Бироқ портфелидан ажралиб, истеъфога чиққан собиқ мишистрининг

кўнглини хушлашга сира ҳам рози бўлмайман.— бу бедаво даря; одам ундан ўлиб қутулади. Ёшларда министр бўлиб қолинг жуда катта бахтсизлик бўлса керак ўзиям! Унга ёзиб юборинг керак: шаҳзода билан орани очиқ қилишдан олдин мен бу тўғрида қандай ўйлашимни аниқ билиб олсин. Лекин хизматкорларим тўғрисида унутибман-ку. Ажойиб одамлар...»

Герцогиня қўнғироқ чалди. Оқсочлар ҳамон кўч-кўроппа сандиқларга жойлашмоқда эди: карета эшик олдида турар, хизматкорлар унга юк ортишарди; қўли бўш бўлган барча бўлак хизматкорлар каретани қуршаб олишган бўлиб, барчасининг кўзида ёш милтирарди. Герцогиняга бу тафсилотларни Чекин айтиб берди. Муҳим найтларда беканинг олдида фақат ана шу қиз кира оларди.

— Ҳаммани юқорига чақир,— деди унга герцогиня.

Бир дақиқадан сўнг унинг ўзи қабулхонага чиқди.

— Менга,— деди у,— жиянимга чиқарилган ҳукмга оиҳазрат (Италияда шундай дейишадди) имзо чекмайди, деб ваъда қилишди. Мен ҳозирча сафаримни қолдираман. Бу янги қарорни ўзгартиришга душманларимнинг кучи етармикин, йўқмикин,— буни қўрамиз ҳали.

Хизматкорлар бир оз вақт жим туришди-да, сўнг «Янашани бизнинг герцогинямиз!— дея қичқиринганича қаттиқ чапак чала бошлашди.

Қўшни хонага ўтишга улгурган герцогиня қарсақлардан сўнг саҳнага чиққан актриса каби яна хизматкорлари олдида пайдо бўлди. У ёқимли таъзим қилиб:

— Дўстларим, гоёг миннатдорман сизлардан!— деди.

Шу дақиқада у бир оғиз сўз айтса борми, хизматкорларнинг бари саройига ҳамла қилиб боришлари ҳеч гап эмасди. Герцогиня собиқ контрабандачи ва жуда садоқатли одам бўлмиш фореиторлар¹ дан бирини ишора қилиб чақирди. Фореитор унинг ортидан чиқди.

— Бадавлат деҳқонга ўхшаб кийингини-да, бир амаллаб шаҳардан чиқиб ол; кейин седиола ёллаб, зудлик билан Болоньяга жўна. Шаҳарга Флоренция дарвозасидан гўё сайр қилиб қайтаётган одамдек ишда кприб бор. «Пилигрим» меҳмонхонасида Фабрициони қидириб топасан-да, унга бир пакетни берасан. Пакетни сенга ҳозир Чекина олиб келади. Фабрицио яшириниб юрибди; Болоньяда у Жузеппе Босси номи билан яшапти; енгилтаклик қилиб унинг сирийни ошкор айлаб қўйма, Фабрициони таппишингни ҳеч кимга билдирма; менинг душманларим, эҳтимол, сенинг ортингдан айғоқчи қўйишар. Фабрицио сени бир неча соат ёки бир неча кундан кейин қайтариб юборади; қайтаётганингда бирон хатти-ҳаракатинг билан унинг кимлигини билдириб қўймаслик учун япада эҳтиётроқ бўл.

¹ Каретага қўшилган отлардан бирини яппиб, уларни бошқариб боровчи кучер (тарж.).

— Аҳа! Маркиза Раверсининг одамларини айтмасиз-да?— дея хитоб қилди фореитор.— Тумшуқларини тиқиб кўришсинчи. Агар истасангиз, биз уларнинг бошлаб таъбирларини беришимиз мумкин.

— Ҳозир ҳоҷати йўқ. Балким, кейинроқ... Агар ҳаётдан умидингиз бўлса, менинг буйруғимсиз ҳеч қандай машаа бошламанглар.

Герцогиня Фабрициога шахзоданинг тилхатидан нусха кўчиртириб юбормоқчи эди; ҳоним ўзини тийиб туролмай, жиянининг кўнглини очишга ва унга ана шу тилхат олинини билан якунланган саҳна тўғрисида бир-икки оғиз ҳикоя қилиб беришга аҳд қилди. «Бир-икки оғиз» сўз ўн бетлик хатга айланди. Ниҳоят у фореиторни чақиришни буюрди.

— Шаҳардан сен фақат эрталаб соат тўртларда, дарвозалар очилгандан кейингина чиқа оласан,— деди у.

— Мен катта новдан чиқиб кетишни мўлжаллаяман, унда сув одамнинг бўйнидан келади, лекин чиқиб кетиш мумкин.

— Йўқ,— дея эътироз билдирди герцогиня.— Энг садоқатли хизматкорларимдан бирининг безгакка мубтало бўлишига йўл қўя олмайман. Монсиньорнинг уйида биронта одамни ташийсанми?

— Кучерининг ёрдамчиси менинг ошнам бўлади.

— Манави хат ҳазрати буарукворга етказилиши керак. Ҳеч кимга сездирмай, унинг саройига киргин-да, камердинернинг олдида бошлаб боришларини илтимос қил. Фақат монсиньорни уйғотиш керак эмас. Агар у ётоқхонасига кириб кетган бўлса, ўша саройда тушаб қўя қол; одатда у тонготарда ўрнидан туради, шунинг учун ҳам сен эрталаб соат тўртда қабулини сўра; унга менинг юборганимни айтгин-да, ҳазратнинг дуосини олиш учун олдида бор ва унга манови пакетни бер. Ундан эса, эҳтимол, у Болоньяга юбормоқчи бўлиб турган хатни ол.

Герцогиня монсиньорга шахзода мурувват билан ёзиб берган хатнинг асл нусхасини бериб юбормоқда эди ва ушбу тилхат архиепископнинг бош викарыйсига дахлдор бўлгани учун бу ҳужжатни епархиянинг архивида сақлаб қўйишни илтимос қилди. У яна жиянининг ҳамкасблари бўлмиш жаноб катта викарый ва канониклар бу қоғознинг мазмунини билан танишмоқни исташар, деб умид билдирди, ҳамда бу ўринда қаттиқ сир сақланиши лозим, албатта, дея шарт қўйди.

Герцогинянинг монсиньор Ландрианига йўллаётган ушбу помаси жуда самимий оҳангда ёзилдики, бу ҳол меҳрибон буржуани ўзига ром қилмоғи лозим эди. Аммо унинг бу дўстона мактубининг тагида

*Анжелика-Кармелия-Изабелла
Вальсгерра-дель-Донго
герцогиня Сансеверина*

дея ченкан имзоси ўз эмас, кўп эмас уч мисрави ташкил этди.

«Хамма исмларимни анчадан буён бундай санамаганим ўзим ҳам, янглишмасам, охири марта раҳматли герцог билан тўйимиз куни ва пикох шартномасига имзо чекаётганимда шундай ёзгандим,— деди ўзича герцогиня илжайиб.— Бироқ бундай одамларга фақат ана шунақа баландпарвоз унвошлар билангина ёқиш мумкин,— бурижуаларнинг кўзига кулгили парсалар ажойиб кўринади». Бугунги кунни муносиб тугатмоқ учун герцогиня ўзини тийиб туролмай, бояқиш графга ҳам хат ёзишга аҳд қилди ва ўз таъбири билан айтганда «софибҳирон билан муносабатида қўлланма тариқаси назарда тутмоғи учун» собиқ министрининг кўнглини хушлашга мутлақо қодир эмаслигини баён қилиб берди.

«Шаҳзодадан жуда қўрқар экансиз; у билан мулоқот қилиш бахтидан маҳрум бўлганингиздан кейин эса, чамамда, мен сизни даҳшатга солишимга тўтти келади шекли».

У хатни дарҳол графга элтиб берганини буюрди.

Шаҳзода эса ўз пайбатида эрталаб соат еттида ички ишлар министри граф Дзурлани ҳузурига чақиртирди.

— Барча подеста*ларга,— деди у,— дворянин Фабрицио дель Донгони ушлаш ва қамоққа олиш ҳақида қатъий фармон юборинг. Бизга хабар қилишларича, у, аҳимол, тасарруфимиздаги мамлакатга келмоқча журъат этиши мумкин эмиш. Ўша қочоқ ҳовир Болоньяда эмиш ва бизнинг судимизни калака қилиб юрганмиш; уни таппийдиган айтоқчиларни олиш-да, биричидан, Болоньядан Пармага қалар бугун йўл четигаги қишлоқларга, иккинчидан, герцогинянинг Саккадаги саройи ҳамда Кастеллинуовадаги уйи атрофига, учинчидан эса, граф Москаннинг чорбон теваракига қўйиб чиқинг. Мен сизни гоятда допо одам деб биламан ва граф Моска қанчалар заковатли одам бўлмасин, удан ўз онҳазратинингизнинг буйруғини сир сақлай оласиз, дея умид қиламан. Ёдингизда бўлсин, Фабрицио дель Донго қамоққа олишмоғи даркор,— менинг истатим шу.

Министр қлиқиб кетган заҳоти кабинетга яширин эшик орқали, ҳар қадамга боши ерга теккудек бўлиб, ялтоқлик билан таъзим қилганича бош фискал Расси кириб келди. Бу аблаҳнинг башарасини мойбўёқлар билан чизса арзирди,— бу башара ўзини мурдор вазифасига жуда мос тушарди: кўзларининг олазарак қарашини ўзининг қандай ном чиқарганидан хабардор акаплигини кўрсатар, бироқ сурбетлик билан ишшайиб туриши одамларнинг нафратига қарши кураши олишидан далолат берарди.

Модомки бу амалдор тез орада Фабриционинг тақдирига катта таъсир кўрсатар экан, у ҳақида уч-тўрт оғиз гапириб ўтмоғимизга тўғри келади. У баланд бўйли одам бўлиб, ақли зукко акаплигини ифода этиб турадиган кўзалари анча чиройли эди, бироқ юзини чечакдан қолган чўтирлар бузиб турарди. Ақл масаласига келганда, Рассини анча допо ва зийрак одам дейиш мумкин эди; у юрпируденциянинг сув қилиб ичиб юборган, дея тап

олишарди, бироқ бу соҳада Росси ҳаммасидан ҳам кўпроқ топқирлиги билан барчанинг ҳайратга соларди. Энг чигал суд ишларида ҳам у бир вумда айбланувчини истаса қамоққа ҳукм қиладиган, истаса, оқлатиб юборадиган қонуни йўлини осонгина топадиларди; у айниқса прокурорлик ҳийлалари билан ном чиқарганди.

Шундай одами бўлгани учун ҳатто буюк давлатлар ҳам Парма шаҳзодасига ҳавас қилса арзийдиган бу кимсанинг битта камчилиги бор эди: у аркони давлатларга яқин юриб, улар билан суҳбатлашишни ва масхаравозлик қилиб, уларнинг кўнглини хушлашни яхши кўрарди. Ўша аркони давлат Россиянинг таълиридаппи ё унинг ўзидан кулянтими ёки сурбетлик билан унинг хотини аския қилиптими, бу одам учун бари бир бўлиб, фақат ҳукмдори кулса ва бетакаллуф муомала қилишни лозим кўрса бас эди. Баъзан шаҳзода ўзининг бош судьясини яна қамрай қилиб хўрлашни билмай қолган кезлари унинг орқасига тепарди; агар у қаттиқроқ тепса, Росси йиғлай бошларди. Бироқ у масхарабозлик қилишга шу қадар ўч эдики, худонинг берган кунини уни калака қилиб юрадиган министрнинг меҳмонхонасига бориб турарди. Ҳолбуки у ўз меҳмонхонасида бутун мамлакатнинг судьяларига зугум қилиб вақт ўтказишни умумий эди. Бироқ Росси ўзига алоҳида мавқе яратиб олганди: энг густоҳ аристократ ҳам унинг нафсониятига тега олмасди, зеро, кунин бўйи эшитган ҳақоратлари учун у оғзига келганини гапираверини имтиёзидан фойдаланиб, ўша ҳақоратлар тўғрисида шаҳзодага ҳикоя қилиб бериш орқали ўч оларди: тўғри, бу ҳикоялари учун мукофот тариқасида у баъзан қаттиқ тарсаки еб қоларди, бироқ Росси бунга сира хафа бўлмасди. Шаҳзода ҳатто кайфияти жуда бузилган пайтда ҳам бош судьяси билан бундай «улифатчилик» қилса кўнгли очиларди.— бундай кезларда у фискални эрмак учун таҳқирлаб ўтирарди. Кўрпб турибсизки, Росси худди сарой аъён бўлини учун яратилган одам эди: у на нафсониятини, на қадр-қимматини билар, на бирор ҳақоратга хафа бўларди.

— Аввало сир сақлапсин!— қичқирди шаҳзода Россиянинг таълимларига жавоб бермай, гарчи барча билан жуда мулоийм муомала қилса-да ўта қўпол оҳангда.— Ҳукм қайси сана билан белгиланган.

— Кечаги кун билан, ҳазрати олийлари.

— Печта судья имзо чекди?

— Бешовдоннинг ҳаммаси.

— Қандай жазо белгиланилган?

— Қадъага йиғирма йил қамашга ҳукм қилдик,— менга ўзининг шундай буюргандигиниз, ҳазрати олийлари.

— Улим жазоси барчанинг газабини кўзготган бўларди,— деди шаҳзода худди ўзи билан ўзи гапирётгандек оҳангда.— Афсус! Ўша калондимор хонимнинг нопугини пасайтириб қўйсак ёмон бўлмасди. Лекин у дель Донго ахир, бу номини эса Пар-

мада деярли кетма-кет ҳукмронлик қилган учта архиепископ дель Донголар туфайли жуда эъзозлашадди. Демак, йипирма йил қалъага қамалади, дейсизми?

— Шундай, ҳазрати олийлари,— деди жавобан Расси ер ўп-гувдек таъзим қилар экан.— Ундаи олдин эса ҳазрати олийларининг портретлари рўнарасида туриб, жамоа олдида тавба қилмоғи керак. Бундан ташқари, ҳар жума куни ва катта байрам арафаларида рўза тутмоғи даркор: унга фақат пон билан сув берилади, зеро, *жиноятчи муңкир одам сифатида ном чиқарган*. Келажақда катта мартабалар эгалламасин учун бу гап ҳам ҳукмга киритилган.

— Ёзинг,— деди шаҳзода:— «Ҳазрати олийлари жинойятчининг онаси маркиза дель Донго ҳамда аммаси герцогиния Сан-северинанинг жинойт рўй берган пайтда уларнинг ўғли ва жияни ҳали жуда ёш бўлгани, бунинг устига бахтсиз Джилеттининг хотинини телбаларча севиб қолгани ҳақида айтиб, қилган оқиёна илтимосларини илтифот билан назарда тутган ҳолда, бундай ёвузликдан даҳшатга тушганига қарамай, йипирма йилга қалъага қамашга ҳукм қилинган Фабрицио дель Донгонинг қамоқ муддатини ўн икки йилга туширмоқни лозим кўрдилар». БERING, имзо чекамап.

Шаҳзода фармонининг тагига кечаги кунининг сапасини қўйиб, имзо чекди-да, уни Рассига узатар экан, деди:

— Имзонининг тагига шундай илова ёзинг: «Ушбу ҳукмдан хабар тонган герцогиния Сансеверина ҳазрати олийларининг оёғига яна бош уриб боргани сабабли, шаҳзода жинойтчиға ҳар ҳафтанинг пайшанба кушари қалъанинг авом Фарнезе миносари дея атамиш тўртбурчакли миносари майдончасида бир соат сайр қилмоғига ижозат айладилар». Энди имзо чекнинг,— деди шаҳзода,— аммо ёдингизда бўлсин: шаҳарда қандай миш-миш тарқалмасин, бу ҳукмни сир сақланг! Қалъада икки йил қамоқни таклиф қилган ва ўзининг бу бемаъни таклифини ёқлаб ган сотган анови маслаҳатчи дель Капитанига меънинг маслаҳатини айтиб қўйинг, қонуи ва жазо мажмуаларини яна бир бор ўқиб чиқсин. Демак келишидик, марҳамат қилиб, тилингизни тийиб юрасиз. Хайр.

Расси бир неча марта етти букчиб таъзим қилди-ю, бироқ шаҳзода унга қиё боқмай тураверди.

Бу воқеа эрталаб соат еттида содир бўлди. Бир неча соатдан кейин эса бутун шаҳар бўйлаб ва барча қаҳвахоналарда маркиза Раверсининг қувгин қилингани ҳақида хабар тарқалди. Барчаниннг оғзида ана шу муҳим ҳодиса эди. Маркизаниннг қазабга йўлиқини бурмунча вақтга кичкина шаҳарлар ва кичкина саройларининг муқаррар душмани бўлмиш хунобликни тарқатиб юборди. Ўзини энди министр деб хаёл қилиб юрган генерал Фабло Конти бод касалини баҳона қилиб, бир неча кун қалъадан чиқмай ўтирди. Буржуалар, уларининг ортидан авом халқ ҳам шаҳзода монсиньор дел Донгони албатта Нарма архиепис-

кони этиб тайинласа керак, дея қарор қилиб қўйди. Қаҳвахоналарда айёр спёсатдонлар ҳатто ҳозирги архиепископ, ҳазрат Ландрианига бетоблигини баҳона қилиб, истеъфога чиқиш буюрилган, бунинг эвазига мукофот тариқасида ушга, чамаси, тамаки монополиясидан тушадиган даромад ҳисобидан каттагина пенсия белгиланса керак, дейишгача бориб етишганди; бу мишмишлар архиепископнинг ҳам қулоғига етиб, уни жуда ташвишга солиб қўйди ва қариянинг қаҳрамонимизнинг тақдирига елиб-ягуриб қилаётган гамхўрлиги бир печа кунга анча сусайиб қолди. Икки ойдан сўнгра бу муҳим янгилик кичкина бир хато билан Париж газеталарида ҳам пайдо бўлди: уларнинг ёзишларича архиепископ қилиб «герцогиня Сансеворинанинг жияни граф Москва» ни тайинлашмоқчи бўлишган экан.

Маркиза Раверси Велейя амлокида газабининг зўридан ўзини қаерга қўяшини билмай ўтирарди. У ўз душманларидан фақат ҳақоратли сўзлар билангина ўч оладиган продаси сусти аёллардан эмасди. Кавалер Рискара билан унинг яна учта дўсти маркиза қувғин қилинган заҳоти хонимнинг буйруғи билан бадарга қилинган маркизани зиёрат қилишга ижозат олмоқ учун шаҳзоданинг ҳузурига боришди. Шаҳзода ялтимосгўйларни жуда яхши қабул қилди, уларнинг Велейяга бориши эса маркиза учун жуда катта юмалчиқ эди. Иккинчи ҳафтанинг охирига бориб, унинг меҳмонхонасида ўттиз чоғли одам йиғилиб қолди — буларнинг бари либераллар министрлигида биров мартабани орау қилиб юрган кишилар эди. Ҳар кунни кечкурун маркиза ўз тарафдорлари орасидан энг билимдон одамлар билан барча қоидаларга риоя қилган ҳолда кешани қуради. Бир кун у Шарма ва Волоһьядап бир талай хат олди-да, кечкурун ётоқхонасига барнақт кириб кетди. Севимли камеристкаси унинг олдида аввал барчага маълум ўйнаш — пичоқта ҳунсурут аммо спра эъгибори йўқ йиғил бўлмиш граф Бальдини, бир оз кейинроқ эса унинг ўтмишдоши — қорачадан келган, уздабуроп ва ёвуа бир одам — кавалер Рискаранга бошлаб кирди. Ўз фаолиятини Пармапинг дворянлар коллежиясида геометрия фани бўйича репетиторликдан бошлаган Рискара ҳозир давлат маслаҳатчиси ва кўпгина орденларининг кавалери бўлиб олганди.

— Менинг яхши бир одатим бор, — деди маркиза ўз хушторларига, — доим ҳамма қогозларни сақлаб қўяман. Энди бу одатимнинг фойдаси тегадиган бўлди. Мама, Сансеворинанинг турли мавзуларда менга ёзган тўққизта хати, Генуяга боришларда, у ерда каторга қилинган одамлар орасида собиқ бир нотариуснинг, — унинг фамилияси, янглишмасам, буюк венециялик шоирликка ўхшаб, Ёурати эди, ёки бўлмасам Ёуратидир, Граф Бальди, ёвуз столи ёнига ўтиринг-да, мен айтиб турадиган манови гауларини ёздинг:

«Миямга яхши бир фикр келиб қолди, уни сепга хабар қилмоққа шошиламам. Мен Кастельнуово яқинидаги кулбамга бормоқчимман. Агар у ерда келиб, бир кун вақтинги мен билан бирга

ўтказсанг, бошим осмонга етарди; энди бунинг учали хавфли жойи йўқ, деб ўйлайман: бўлиб ўтган барча воқеалардан сўнг қора булутлар тарқала бошлади! Аммо тўғри Кастельнуовога келма — йўлда тўхтаб ўт; сени хизматкорларимдан бири кўтиб туради, уларнинг бари сени жуда яхши кўришади. Бу кичик саёҳат учун, турган гап, Босси фамилиясини сақлаб қолганинг маъқул. Айтишларича, сен таркидунё қилган роҳибларга ўхшаб катта соқол кўйганмишсан, Пармада эса сени фақат бош викарий сифатида соқол-мўйловининг олиб, силлиқ бўлиб юрган пайтингда кўришган». Тушундингми, Рискара?

— Жуда яхши тушундим. Лекин Генуяга бориш, менимча, ортиқча сарфи ҳаражат бўлади. Мен Пармада ҳам худди шундай одамни танийман. Тўғри, у ҳали каторгада эмас, лекин шу кетини бўлса, тезда у ерга тушиши аниқ. У Сансеверипанинг хатини бошлаб ўхшатиб беради.

Бу сўзларни эшитиб, граф Бальди чиройли кўзларини катта очди: у маркизанинг ниятини эндигина тушуинган эди.

— Лекин сен Парманинг ана шу истеъдодли, муносиб фуқаросини танир экансан, ҳар қалай у ҳам сени таниса керак. Сансеверипа бўлса унинг ўйнаши, руҳоний пири ёки дўстини сотиб олиши мумкин. Йўқ, яхшиси менинг бу айбга қўшилмайдиган ҳазилимни орқага сурсак сурамизки, ўзимизни биронта хавфли тасодифга гирифтор қилиб ўтирмаймиз. Рош бола бўлиб, икки соатдан кейин йўлга тушинглар, Генуяда ҳеч кимга кўринманглар ва тезроқ қайтиб келинглар.

Кавалер Рискара кулиб юборди-да, Полишинел*га ўхшаб «Йўлга отланамиз! Йўлга отланамиз!» — дея мингиллаб, хиргойи қилган кўйи масхараовозлардек иргинлаб сакраганича хонадан чиқиб кетди. У Бальдини ўз маҳбубаси билан ёлғиз қолдирмоқчи эди.

Орадан беш кун ўтгач, Рискара маркизанинг ҳузурига унинг суюқлиси — ҳаммаёғи шилиниб кетган граф Бальдини бошлаб кирди: йўлни олти лъёга қисқартирмоқ учун уни хачирга миниб, тоғдан ошиб ўтишга мажбур қилишганди; у энди пуқул, бошимдан олтин сочсангиз ҳам узоқ саёҳатга бормайман, дея такрорларди. Бальди маркизага хоним унга айтиб туриб ёздирган хатининг уч нуҳаси ҳамда Рискара тўқиган ва худди ўша қўл билан ёзилган беш-олти бошқа мактубларни узатди, — кейинчалик буларнинг ҳам фойдаси тегиб қолиши мумкин эди. Ўша хатлардан бирида шаҳзоданинг тунлари қўрқиб чиқини, ҳамда унинг ўйнаши, маркиза Бальдининг қоқ тарама акачилиги ва унинг ўз суюқлари билан ҳар қандай кресло ўриндигини бир зумда тешиб юбориши мумкиплиги жуда кулгили қилиб тасвирланганди. Бу хатларнинг барини кўрган одам уларнинг герцогини Сансеверипа қўли билан ёзилганига сира ҳам шубҳа қилмасди.

— Энди аниқ билаб олдим, — деди маркиза, — унинг суюкли дўсти Фабрицио Болоньяда ёки унга яқин жойда яшар экан.

— Менинг жуда мазам йўқ! — хитоб қилди граф Бальди унинг

гапнинг бўлиб.— Худо ҳақи, иккинчи саёҳат қилишга мени мажбур этманг ёки ҳеч бўлмаса бир печа кун дам олиб, даволанишимга ижозат беринг.

— Ҳозир сизни бу ишдан халос этаман,— деди Рискара ва ўрнидан туриб, маркизанинг қулоғига алланималарни шивирладди.

— Хўш, яхши,— дея жавоб қилди маркиза жилмайиб.— Тинчланишг, сиз умуман ҳеч қайққа бормайсиз,— деди у сўнгра Бальдига ва ўйнашига анчайин нафрат билан қараб қўйди.

— Ташаккур!— дея хитоб қилди граф чин кўнгилдан хурсанд бўлар экан.

Ҳақиқатан ҳам Рискара почта каретасида ёлғиз ўзи жўнаб кетди. Болоньяда икки кун яшаб улгурмасданоқ у Мариетта билан коляскада келаётган Фабрициони кўриб қолди.

«Жип урсин!— деди ўзича Рискара. Бўлажак архиепископимиз дейман уят деган нарсани билмайди шекилли. Бундан герцогиния хабардор қилиб қўйиш керак,— хурсанд бўлиб кетганидан боши осмонга етса керак ўзиям!»

Рискара Фабриционинг изидан тушиб, унинг қаерда яшагини осонгина билиб олди; эртаси куни Фабрицио почта орқали Генуяда ҳозирланган хатни олди,— мактуб унга бирмунча қисқа ёзилгандек кўринди-ю, аммо дилида ҳеч қандай шубҳа тугдирмади. Қаҳрамонимиз герцогиния ҳамда граф билан дийдор кўришажагип ўйлаб, ниҳоятда хурсанд бўлиб кетди ва Лодовико уни тўхтаиб қолишга қанча уринмасип, почта бекатида от ёлади-да, дарҳол йўлга тушди. Ортидан бир қанча масофа нарида кавалер Рискара ҳам эрганиб келаётганини эса Фабрицио ҳатто хаёлига ҳам келтирмасди. Рискара Пармадан олти льё бериюқда ва Кастиельнуовонинг шундоққина биқилида жойлашган бекатга етиб келганда қамоқхона олдида каттагина оломон тўпланганини кўриб, қувониб кетди; у ерга ҳозиргина қаҳрамонимизни олиб келишганди, зеро, почта бекатида отини алмаштираётганида уни граф Дзурла юборган энг кучли айғоқчилардан иккитасини таниб қолганди.

Рискаранинг бит кўзлари чақнаб кетди; у тиришқоқлик билан бу қишлоқда содир бўлган барча воқеаларни суриштириб билди-да, дарҳол маркиза Раверсига чопар юборди. Сўнгра, шу ердаги ўзига хос черковин томоша қилмоқчи ва гўё Пармиджанино*нинг шу атрофда кимнингдир қўлида бўлган картинасини қидириб топтомоқчи бўлган одамдек кўчаларда изғий бошлади. Ниҳоят шу ернинг подестасига дуч келди. Подеста дарҳол давлат маслаҳатчисига ўз ҳурматиини изҳор этди. Рискара омади келиб, шундай фитначини қўлга туширган подестага унинг махбусни дарҳол Парма қалъасига жўнатмаганидан ҳайратга тушганини айтди.

— Ҳали жангдармлар унинг бир гала дўстларин билан жанг қилишга мажбур бўладиларми деб қўрқаман,— деди Рискара совуққина қилиб,— улар ўтган кунин аъло ҳазратнинг тасарруфлаган ерлардан ўтиб олинишга ёрдам бермоқ учун бу жиноятчинин

қидириб юришганди,— исёпчилар ўн беш чоғли одам бўлиб, яна ҳаммаси от миниб олганди.

— *Intelligenti pausa!*¹— дея хитоб қилди подеста қувлик билан.

Ўн бешинчи боб

Икки соатдан кейин кўлга кишан урилган бояқли Фабрициони седиолага ўтқазилди—да, узуп занжир билан ўридиққа боғланди ва саккизта жандарм соқчилигида Парма қалъасига жўнатилди. Соқчиларга бу қарвон ўтиб бориши лозим бўлган барча кишлоқлардаги жандармларни ҳам ўзлари билан бирга олиб кетиш буюрилганди; бу эътиборли жиноятчини нақ подестанинг ўзи кузатиб бормоқда эди.

Кечкурун соат еттиларга яқин седиола пармалик барча болалар ва ўттизта жандарм қушовида чиройли хилбонил кесиб ўтди—да, бир неча ой буруп Фауста яшаган саройни ортда қолдириб, пихойт қалъанинг ташқи дарвозаси ёнига етиб борди. Худди шу пайт генерал Фабио Коппи қизи билан қалъадан чиқиб келмоқда эди. Комендантининг каретаси Фабрицио боғланган седиолани ўтқазиб юбормоқ учун кўтарма кўприк олдида тўхтади. Генерал, қалъа дарвозасини беркитиб қўйинглари, дея қичқирди—да, каретадан тушди ва кимчи олиб келинганини биланш учун идорага кириб кетди; у седиолага маҳкам боғлаб қўйилган ва узоқ йўл давомида шундай ўтиравериш, қўл-оёғи бугунлай уяниш қолган маҳбусни танигач, қаттиқ ҳайратга тушди: тўртта жандарм Фабрициони седиоладан туширилди—да, кўлларида кўтариб, қамоқхона идорасига олиб кирилди.

«Шундай қилиб, машҳур Фабрицио дель Донго энди менинг ихтиёримда бўлар экан—да, дея ҳаёлидан ўтнади шуҳратпараст комендант.— Бу йлгит айтиш мумкинки, бутун бир йил давомида Парманинг киборлар жамияти диққат марказида бўлган ўша Фабрицио дель Донго—ку ахир!»

Генерал Фабрицио билан саройда, герцогинянинг меҳмонхонаси ва ўзга хонадонларда камида йилгирма мартача учрашган бўлса—да, ҳозир, турган гап, у билан таниш эканлигини ҳеч кимга сездирмади: у обрўсига путур етишидан қўрқарди.

— Кастильнуово қишлоғининг муҳтарам подестаси ушбу маҳбусни менга тоширигани ҳақида батафсил протокол тузинг,— дея қичқирди у қамоқхона котибига қараб.

Турқи совуқ, патаксоқол ва жангари кўринишли котиб Барбоне янада гердайиброқ ўтирди: уни кўрган одам немис қамоқхона нозирининг ўзингаси дерди. У, бошларини асосан герцогиня Сансверинанинг айби билан ҳарбий министр бўлолмай қолди, дея ҳисоблагани босида маҳбусга одатдагидан ҳам кўп ороқ муомала қилди. У Фабрициога *voi** деб мурожаат этар, Италияда аса фақат хизматкорлар билан гаплашгандагина шундай дейиларди.

¹ Ақлли одамга бир оғза сўз кифон (лат.).

— Мен муқаддас Рим черковининг прелати ва сизнинг епархиянинг бош викарийси бўламан, — деди қатъият билан Фабрицио. — Ҳолаверса, исми шарифимнинг ўзиёқ сизнинг менга писбатав ҳурмат билан муомала қилмогингизни тақозо этади.

— Ҳеч нимани билмайман. — густоҳлик билан эътироз билдирди котиб. — Шундай олий унвонларингиз борлиги ҳақида ҳужжат ва ёрлиқларингизни кўрсатинг.

Фабриционияг ёнида ҳужжатлари йўқ эди, шу боисдан ҳам у андамай қўя қолди. Генерал Конти котибининг қандай протокол тузишини кузатар экан, бу одамнинг чиндан ҳам Фабрицио дель Донго эканлигини тасдиқлаш заруратида қутулмоқ ниятида маҳбусга қарамай турарди.

Отасини кутиб баретада ўтирган Клелия Конти бирдан қорсулхонада қаттиқ тўс-тўшолан кўтарилганини эшитиб қолди. Котиб Барбоне протоколга сурбётлик билан маҳбуснинг ташқи қиёфасини батафсил ёзар экан, унинг Джилетти билан олишув пайғида яралашан жойларидаги чандиқлар баданининг қаерда эканлигини аниқлаш учун маҳбусга кўйлагини ечишни буюрди.

— Мен буйруғинингизни бажара олмайман, жаноби котиб, — дея жавоб қилди Фабрицио асмавл илжайиб, — кишанлар халал беряпти.

— Қанақасига?! — ўзини соддаликка солиб, хитоб қилди генерал. — Маҳбус кишанбандми? Қалъанинг ичидая? Буничи уставга ҳилоф, буничи учун алоҳида фармон керак. Унинг қўлидан қиналарни ечинг.

Фабрицио унга қараб қўйди. «Ҳе, мунофиқ, — дея хаёлидан ўтказди у. — Бир соатдан бери қўлимга кишан урилгани ва у менга жуда халал бераётганини кўриб турибди-ю, энди бўлса, ўзини ҳайратга тушгандек қилиб кўрсатяпти».

Жандармлар унинг қўллардаги қиналарни ечиб олишди, улар Фабрицио герцогиня Сапсеверинанинг жияни эканлигини билишгач, энди ўлиб-тирилиб унга меҳрибонлик кўрсатишга уринишлар ва бу ҳол котибининг қўполлигини янада бўрттириб-роқ кўрсатарди. Чамаси, буни кўриб Барбоненинг жаҳли чиқиб кетди шеклини, у қўллар эъмай турган Фабрициога қараб ўшқирди.

— Ҳўш, нега сержант турибсиз! Қани, қимирланг! Котиблик қилаётганингизда бечора Джилетти қаерингизни жароҳатлаганини кўрсатинг бизга.

Фабрицио бир сакрашда котибининг олдига бориб, унинг багарасига шундай тарсаки туширдики, Барбоне стулдан генералнинг оёғи остига қулаб тушди. Жандармлар Фабриционинг қўлларига чанг солишди, бироқ у қаршилик кўрсатмади; генералнинг ўзи ва Фабрициога соқчилик қилиб турган икки жандарм бурнидан тирқаириб қон оқаётган Барбонени ўрнидан тургазиб қўйишди. Икки жандарм турган икки жандарм маҳбус қочмоқчи деган хаёлга бориб, шартта эликни ёпа бошлашди.

Соқчилар бошлиғи бўлган бригадир қалъа ичидан турган ёш дель Донгонинг қочиб кета олмаслигини тушунарди. Шундай

бўлса-да, у жандармлик табиатига кўра «қоида юзасидан» дераза олдида борди. Ана шу очиқ деразадан икки қадам нарида генералнинг каретаси турарди. Клелия идорадаги қайгули манзарани кўрмаслик учун каретанинг бурчагига ёқиниб олганди: у шовқин-суронни эшитгач, каретадан бошили чикариб қаради.

— У ерда нима бўляпти ўшан?— дея сўради қиз бригадирдан.

— Сизга айтсам, синьорина, ёш Фабрицио дель Донго сурбет Барбоненинг башарасига боплаб тарсаки туширди.

— Нима? Қамоқхонага жаноб дел Донгони олиб келишдими ҳали?

— Ҳа, худди ўшани,— деди жавобан бригадир.— Бечора йигит аслзода бўлгани учун ҳаммамиз ҳам роса овора бўлдик. Сиз биларсиз деб ўйловдим, синьорина...

Клелия энди деразадан кўзини узмай турарди. Столни қуршаб турган жандармлар хиёл четга ўтишгач, қиз маҳбусни кўрди.

«Биз у билан Комо кўли яқинидаги йўл устида учрашгандик,— дея ўйларди у.— Ўшандан сўнг уни бирийини марта шу ерда, шундай ночор аҳволда кўришим кимнинг ҳаёлига келибди дейсиз... У менга кўлини узатиб, онасининг қояскасига чиқариб қўйганди. Ёлида герцогиня ҳам бор эди... Эҳтимол, уларнинг орасидаги севги ўша кезлари бошлангандир?»

Китобхонага шуни айтиб қўймоғимиз даркорки, маркиза Раверси ва генерал Конти раҳбарлик қиладиган либераллар лагерида Фабрицио билан герцогиня ўртасида ишқий алоқа борлигига ҳеч қандай шубҳа йўқ, дея атайлаб гап тарқатишганди. Шу боисдан либераллар ўзлари қаттиқ ёмон кўринадиган граф Москани орқаваротдан шақма сифатида масҳара қилиб юришарди.

«Шундай қилиб,— дея ўйларди Клелия,— у энди тутқин ва бушинг устига — ўз душманларининг асири; ахир граф Моска, ҳатто фаришта бўлган тақдирда ҳам унинг қалъага қамалишидан ячида хурсанд бўлиши лозим».

Қоровулхонада жандармларнинг бирдан дўриллаб кулишгани эшитилди.

— Джакомо,— дея ҳаяжонланиб сўради бригадирда қиз,— у ерда нима бўляпти?

— Генерал маҳбусдан, нима учун Барбонени урдингиз, деб сўрадилар; монсиньор Фабрицио бўлса хотиржамлик билан: «У мени қотил деб атади, мени шундай унвон билан аташга ҳуқуқ берадиган ҳужжат ва ёрлиқларини кўрсатсин»,— дея жавоб қилди. Бу гапни эшитиб ҳамма кулиб юборди.

Хат-саводга бўлган қамоқхона назоратчиларида бири Барбоненинг ўрнига ўтирди; Клелия котибининг жирканч башарасидаги қонни артганича қоровулхонадан чиқиб келганини кўрди; Барбонене бўралаб сўкинарди. «Мен бу итвачча Фабриционини ўз қўлим билан бўғиб ўлдираман,— дея бўкирарди у.— Мен уни жаллодга бериб бўппман» ва ҳоказо ва ҳоказо. У Фабриционини кўриш учун

идора деразаси олдида тўхтәди-да, янада қаттиқроқ сўкина бошлади.

— Қани, ўтинг, ўтинг,— деди унга бригадир,— синьоринанинг олдида шундай сўкинишнигиз яхши эмас.

Барбоне бошини кўтариб, каретага қаради: унинг кўзлари Клелиянинг кўзлари билан тўқнашди-ю, қиз даҳшатдан қичқириб юборди. «У Фабрициони ўлдиради!— дея ўйлади у.— Дон Чезарени огоҳлантириб қўйишим керак». Дон Чезаре унинг амакиси ва шаҳардаги энг ҳурматли руҳонийлардан бири эди. Акаси бўлмиш генерал Конти, дон Чезарегга қамоқхонанинг бош руҳонийси ва экономи лавозимини олиб берганди.

Генерал каретага ўтирди.

— Уйда қола қолмайсанми?— дея сўради у қизидан.— Сарой олдида анча вақт кутиб қолишингга тўғри келадими деб қўрқаяман. Бу ишларнинг ҳаммаси ҳақида ҳазрати олийларига ахборот бермоғим лозим.

Шу пайт идорадан учта жандарм қўриғида Фабрицио чиқиб келди,— уни ўзига ажратилган камераси томон олиб кетишмоқда эли; Клелия ундан кўзини узмай турарди. Йигит карета ёнига келганида қиз отасига жавоб қилди:

— Мен сиз билан борамап.

Фабрицио шундоқ ёнинасиди айтилган бу сўзларни эшитиб, бошини кўтарган эди, кўзлари Клелиянинг нигоҳига дуч келди. Ҳаммасидан ҳам уни қизининг чеҳрасидаги маъюслик ҳайратга солди.

«Қомо кўли ёнида учрашганимиздан буён у жуда очилиб кетибди,— дея ўйларди Фабрицио.— Рухсорида нақадар теран фикр ифода этишини қаранг!.. Уни герцогиняга ўхшайди деб жуда тўғри айтилган экан. Чеҳраси нақ паривашнинг ўзгичаси-я!..»

Башираси қонга бўланган котиб Барбоне карета олдида бекорга ўралашиб турмаган экан, у Фабриционинг соқчиларига тўхтаб дегандек ишора қилди-да, каретанинг орқасидан айланиб ўтиб, генерал ўтирган томондаги эшикча олдида югуриб келди.

— Маҳбус қалъа ичида туриб зўравонлик қилди,— деди у.— Шунинг учун ҳам уставининг бир юз эллик еттинчи параграфи асосида уни уч кун муҳлатга қишанбанд қилиб қўйиш керак эмасми?

— Йўқолинг кўзимдан!— дея қичқирди генерал; бусиз ҳам мазкур қамоққа олиш воқеаси унинг юрагига гулгула солиб қўйганди. Герцогиня билан граф Москага ўчакишининг пима кераги бор? Граф бу ишга қандай қарайди ҳали? Аслида аллақандай Джилеттининг ўлдирилиши арзимаган иш, уни фақат фитна-фасод йўли билангина шундай ишлариб юборишди.

Ана шу қисқа вақт ичида Фабрицио соқчилар ўртасида гурур ва мардлик тимсолидек қаддини рост тутиб турди; юзидаги йигитлик латофати, лабларининг нафрат билан илжайиб туриши уни ўраб олган жандармларнинг гўпори баппараларидан жуда кескин фарқ қиларди. Бироқ бу унинг ташқи қиёфаси эди, кўзларида эса

Клелиянинг мусаффо гўзаллиги олдида лол бўлиб қолгани акс этарди холос. Қиз ҳамон чуқур хаёлга чўмганича карета дарчасидан ўнга қараб турарди; йигит хиёл жилмайиб, унга ҳурмат билан таъзим қилди-да, бир зумдан сўнг деди:

— Янглишмасам, сиёборина, бир вақтлар сиз билан Комо кўли ёнида учрашш шарафига муяссар бўлгандим ва ўшанда ҳам биз жандармлар қуршовида эдик.

Клелия қип-қизариб кетди ва хижолатга тушганидан жавобан бир оғиз ҳам сўз айта олмади.

«Унинг қиёфаси қанчалар олижаноб, уни ўраб турган одамлар эса пақадар дағал ва тўнорп кўринади»,— дея ўйлаб турган эди қиз Фабрицио унга ҳозирги гапни айтганида. Шу тобда Клелиянинг қалбини чуқур ҳамдардлик ва деярли назокат туйғуси қамраб олгандики, у йигитнинг гапига жавоб бермоққа ожизлик қиларди. Бироқ шу пайт қалъанинг бош дарвозаси сунбасини қаттиқ шарақлатиб бир четга суришди,— зоти олийларининг каретаси бир минутдан ортпқ кутиб қолганди. Тош гумбаз остида сунбанинг бундай шарақлаши шу қадар кучли акс-садо берардики, мабодо Клелия жавобан бир оғиз сўз айта олган тақдирда ҳам, Фабрицио бари бир уни эшитмаган бўларди.

Улар кўтарма кўприкдан ўтишган заҳоти отлар йўртиб кетишди ва Клелия каретада ўтирар экан, хаёлан ўзига ўзи деди: «Чамаси, унга жуда овсар бўлиб кўришган бўлсам керак,— кейин бирдан шундай дея қўшимча қилди:— Йўқ, фақат овсаргина эмас. У мени, сўзсиз, пасткаш экан, деб ўйлайди, ўзи маҳбус, мен эса қалъа комендантининг қизи бўлганим учун ҳам жавоб қилмадим, деган хаёлга боради».

Юксак қалб соҳибаси бўлмиш Клелия шунн ўйлар экан, дили қаттиқ ўртапарди.

«Аҳ, қандай қабоҳатга йўл қўйдим-а,— дея ўзини қойишда давом этарди қиз.— Ахир биз у билан биринчи марта, ўзи айтганидек, «ўшанда ҳам жандармлар қуршовида» учрашганимизда мен қамоққа олингандим, ўшанда у менга ёрдам берганди ва мени катта кўнглисизликдан сақлаб қолганди. Ҳа, тап олишим керак, мен жуда ёмон иш қилдим: ҳам қўполлик, ҳам понкўрликка йўл қўйдим. Бечора йигит! Энди унинг бошига бахтсизлик тушади ва ҳамма энди унга фақат кўрнамаклик қилаверади. У бўлса ўшандаёқ менга: «Марҳамат қилиб номини эслаб қолинг!»— деганди. Ҳозир у мендан жуда нафратланаётган бўлса керак ўзим. Одоб юзасидан ҳам биропта ширин сўз айтсам бир ерим камайиб қолармиди! Ҳа, чиндан ҳам жуда бағритошлик қилдим. Агар унинг онаси ўшанда мени колякасига ўтқазиб олмасаида, жандармлар кўришда чанг йўлдан ишда юришга ва ҳатто унда ҳам баттарроғи, биронта отлиқ жандармга мингашиб олишга мажбур бўлардим; отам ҳам ўшанда қамоққа олинганди ва мен ҳимоячисиз қолгандим. Ҳа, жуда разил иш қилдим. Шундай танти йигит, турган гап, менинг бу қилмишимдан ниҳоятда ранжиган бўлса керак. Унинг олижаноблиги билан менинг пасткашлигим ўртасидати

фарқли қаранг. У ўзини нақадар мағрур тутди-я! Қандай хотир-жамлик! Нақ разил душманлар қуршовида турган қаҳрамоннинг ўзгираси дейсиз. Герцогиня уни нега бу қадар эҳтирос билан се-вишини энди тушундим. Агар у даҳшатли оқибатларга олиб ке-лиши мумкин бўлган фалокатга учраган пайтдаки ўзини шундай тутса, қалби бахтга тўлган кезлари қандай латиф кўринар-кин!..»

Қалъа комендантининг қаретаси саройнинг натта эшиги олди-да бир ярим соатча туриб қолди, лекин шунга қарамай, генерал, ниҳоят, саройдан қайтиб чиққанида қизига бу вақт бир зумда ўтиб кетгандек туюлди.

— Аълоҳазрат қандай қарор қилди?— дея сўради Клелия.

— Сўз билан «қамоқхона», кўзи билан эса «ўлим» деяпти!

— Ўлим! Ё раббим!— хитоб қилди Клелия.

— Жим бўл!— жаҳли чиқиб тўнгилади генерал.— Ёш бо-ланинг саволига жавоб берган ўзим аҳмоқман.

Бу пайтда Фабрицио уч юз саксонга поғонали зинапоядан Фар-незе минораси — қалъанинг бош минораси юқори майдончасига курилган янги қамоқхона томон чиқиб бормоқда эди. Йигит ўв тақдиридаги бу катта ўзгариш ҳақида бирон марта ҳам ўйлаб кўр-мади, тўғрироғи уни аниқ тасаввур қилишга уринмади. «Кўз қарашини айтмайсизми!— деди у хаёлан ўзига ўзи.— Нақадар матиюли қарайди у кўзлар! Нақадар чуқур ҳамдардлик акс эт-ди уларда! Қиз гўё менга: «Бутун ҳаёт — мусибатлар силсила-си. Бошингизга тушган кулфатдан кўп ҳам хафа бўлаверман! Ҳаммаинг ҳам бу ёруғ дунёда изтироб чекмоқ учун яшай-миз!» — деягандек туюлди. Нақадар тикилиб қаради-я, менга ўша шаҳло кўзлар, ҳатто отлар ҳаммаёқни гўмбурлатиб дарво-за равоқининг тагидан ўтаётганда ҳам у мепдан кўзини узма-ди!»

Фабрицио бошига тушган мусибат тўғрисида мутлақо унутиб қўйганди.

Клелия отаси билан бир печа хонадонларга кириб чиқди; бошида муҳим жиноятчининг қўлга тушганидан ҳеч кимнинг ха-бари йўқ эди. Икки соатдан сўнг эҳтиётсизлик қилиб қўйган боя-қиш йигитни барча сарой аъёнлари шу ном билан атай бош-лашди.

Бу оқшом ҳамма Клелиянинг одатдан татикари жонланиб кет-ганини пайқайди, бу дилбар қизга эса худди ана шундай жонла-ниш, атрофидаги нарсаларга қизиқиш етишмасди. Одатда унинг ҳуснини герцогинянинг ҳусни билан солиштиришганида Клелия-нинг ана шундай ҳайларшошлиги ва ҳамма нарсатга бефарқ қараётгандек кўриниши туфайлигина одамлар унинг рақибасини юксакроқ баҳолашарди. Расмийчиликни хуш кўрадиган Англия ва шуҳратпараст Францияда, эҳтимол, бунинг мутлақо аксини афзал кўришган бўларди. Клелия Контининг боқира қизларга хос сарвиравон қомати жуда новин эди, чохраси эса Гвидо* чиз-ган суратларнинг ажойиб натураларини эслатарди; яширмаймиз,

антик давр грек аёлларига хос гўзаллик намуналари билан тақ-
қослаганда унинг юз бичими бирмунча йирикроқ кўринар, қан-
дайдир ўзига хослиги билан кишини мафтун этадиган лаблари эса
ёш болаларникидек дўрттайиб турарди. Бокиралик ва олижаноб
туйғулар ажойиб тарзда акс этиб турадиган бу чеҳранинг бутун
жозибаси шунда эдики, у қанчалик ўзига хос, қанчалар гўзал
бўлмасин, жонсиз грек ҳайкаллариининг юзига сира ҳам ўхшамас-
ди. Герцогинянинг рухсорида эса барча одамлар ўзларига жуда
яхши таниш бўлган соф ломбард гўзаллигининг тимсолини кўри-
шарди; унинг одамларга Леонардо да Винчининг гўзал «Иродиа-
далари» чеҳрасидаги нозли табасеум ва хумор маъюсликни эсла-
тарди.

Герцогинянинг табиаи қанчалик жўшқин, ақли қанчалар
зийрак ва мароқли суҳбат чоғи тасаввурида пайдо бўлган барча
парсалар тўғрисида қанчалик эҳтирос билан сўзлай олса, Кле-
вия атрофидаги одамларга нафрат билан қарашиданми ёки
қандайдир маъҳум парсалар орзусида юрганиданми, шунчалик
хотиржам ва ҳаяжонлардан ҳоли кўринарди. Алча вақтгача
одамлар, у роҳиба бўлиб монастирга кетса керак, деб ўйлаб
юришди. Йиғирма ёнда бу қиз балларга нафрат билан қарар
ва уларга отаси билан фақат итоатгўйлик юзасидан ҳамда
унинг шуҳратпараст манфаатларига зарар етказмаслик учунгина
борарди.

Табиатан тўйори бўлмиш генерал ўзига ўзи шундай дерди:
«Фалак менга ниҳоятда соҳибжамол қиз ато этди, аълоҳазрати-
миз тасарруфидаги мамлакатда унга тенг келадигани йўқ, ўзи жу-
да серфазилат қиз, бироқ буида менга нима фойда? Афтидан,
иксалишимга унинг ёрдами тегмайдиганга ўхшайди. Ўзим сўқ-
қабош одамман, қизимдан бошқа ҳеч кимим йўқ, менга эса жа-
мийатда қўллаб юборадиган, сиёсий мартабаларга эришмоғим учун
менин қобилиятларим ва энг муҳими, министрликни бошқаришга
қодир ақаллигимни исботлаб беришим учун нуфузли салонларда
таъин бўладиган қариндош-уруғ керак. Хўш, буёғи нима бўля-
пти? Чиройли, доно, тақводор қизим саройда яхши қабул қилинган
биронта йигит ҳурмат билан унинг кўнглини овлашга урина бош-
лади дегунча дарров тўмтайиб олади; куёвликка помоздин ка-
нушини тўғрилаб қўйганидан кейин эса чеҳраси очилади ва янги
даъвогар пайдо бўлмагунча қадар ҳатто қувноқ кайфиятда юра-
ди. У саройдаги энг сулуқатли йигит граф Бальдини рад этди;
графнинг ўрнига мамлакатимиздаги энг бадавлат одам — маркиз
Крешенци пайдо бўлди, қизим бўлса, бу одам билан ҳаётим бахт-
сиз кечади, деб ойғини тираб оляпти».

«Сирасини айтганда,— дерди ўзича баъзан генерал,— қизим-
нинг кўзлари герцогиняникига қараганда анча чиройлироқ, улар
айниқса чуқур ҳис-туйғу ифода этганида жуда порлаб кетади.
Лекин бу ажиб ифодани ким кўрапти-ю, ким ундан баҳра оляпти?
Киборлар жамиятда ҳеч ким уни кўрмайди, ҳолбуки бундай
латофатнинг қадрига ўша ердагина етишлари мумкин. Қизим бўл-

са фақат мен билан ёлғиз сайрга чиққанида биронта псқирт яланг-оёқнинг қаншоқлигини кўриб, раҳми келгандагина дилидаги ҳис-туйғуларини яширмайди. Баъзан унга, бугун кечқурун боришимиз керак бўлган меҳмонхонада ҳам шундай самимият намойиш қилсанг-чи, дея тайинлаб ҳам кўрдим. Қаёқда дейсиз! Агар у мен билан биронта киборнинг меҳмонхонасига боришни мавиз кўрса, унинг гулдай тишиқ чехрасига дарҳол такаббурлик ва совуқ бир итоатгўйлик ифодаси тўнади қўйди».

Кўриб турмасизки, генерал кўнгиладигидек куёв топиш учун ўлиб-тирилиб ҳаракат қиларди... лекин шу билан бирга унинг ҳозирги мулоҳазаси ҳам тўғри эди.

Одатда сарой аҳлининг дилида теран туйғулардан ном-нишон ҳам бўлмайди, аммо улар ўзгаларнинг кечинмаларини алоҳида бир синчковлик билан кузатиб юришади: шу боисдан ҳам улар герцогиня айниқса қиз ўз орзу-умидлари оғушига ғарқ бўлиб, ҳеч нимага нарво қилмай қўйган пайтларда Клелияга кўпроқ эътибор бериши ва уни гапга солишга уринишини сезиб қолшди. Клелиянинг маллатоб-қўнғир тусдаги сочлари унинг оппоқ юзини пафис бир тарзда ўраб турарди. Бироқ пенапасининг тузилишига диққат билан разм солган ҳар қандай фаросатли одам қизнинг қомати ҳамда ўзини тутишидаги олижаноблик сийқа позу карашмага сира ҳам ўхшамаслиги ва у барча сийқа нарсалардан ниҳоятда нафратлангани учун ҳам ўзини бундай такаббур тутишини англаб олган бўларди.

Бу атрофдагиларга нисбатан эътиборсизлик эди-ю, лекин асло қалбап лоқайдлик эмасди. Генерал Контини қалъа комендан-ти қилиб тайинлашганидан буён Клелия шундай балапдликда қурилган гўшасида ўзини бахтиёр ёки ҳеч бўлмаганда кўшина кўнгилсизликдан фориғ ҳис этарди. Улкап миноранинг юқори майдончасига қурилган комендант саройига кўтарилмоқ учун беҳисоб зинапоялардан чиқиб бориш зарурати хира меҳмонларни бездириб қўйганди. Шу боисдан ҳам Клелия худди монастирдагидек ёлғизлик гаштини суриб юрарди, зеро бир вақтлар ана шундай бахтга эришмоқ учун қиз бир кўнгли роҳибаликни ҳам орзу қилганди. Қиз ёлғизлик қувончи ва орзу-хаёлларини ўзининг ёрлик ҳуқуқига бипоап унинг ички дунёсига тўпорикли билан бостириб кирадиган биронта йигитнинг пияшқилиши бўйсундириш лозимлигини ўйласа, юраги орқасига тортиб кетарди. Мабо-до ёлғизлик Клелияга бахт ато қилмаган тақдирда ҳам ҳар қалай уни кўпгина оғир таассуротлардан холи қиларди.

Фабрициони қалъага олиб келинган куни герцогиня билан Клелия ички ишлар министри бўлмиш граф Дээрланинг уйидан виёфатда учрашиб қолишди. Барча меҳмонлар уларнинг атрофига тўпланишди. Бу оқшом Клелия ўз ҳусни таровати билан герцогинядан устун келмоқда эди. Унинг кўзларида қавдайдир чуқур бир туйғу ифодаланиб турардики, қиз буни деярли яширмасди; Клелиянинг нигоҳида шу тобда ҳам ачипиш, ҳам қаҳр-ғазаб акс этмоқда. Гоҳо-гоҳо герцогинянинг ўзини шодон

тутиши ва ажойиб ҳозиржавоблиги Клелиянинг қалбига чуқур қайғу ва деярли даҳшат солаётгандек туюларди. «Унинг маҳбу-би, қалби ниҳоятда юксак ўша барно йигит қамоққа ташланганини билганидан сўнг,— дея ўйларди Клелия,— бу аёл роса ўкириб йиғласа керак! Онҳазратнинг уни ўлимга маҳкум қилган нигоҳини айтмайсизми!.. О, мустабид ҳоким! Қачон қутуларкин Италия сенинг зулмингдан? О сотқин, муртад одамлар! Ундай десам, ўзим-чи!.. Қамоқхона позирининг қизиман!.. Ўзим ҳам жуда мупосибман шу олий унвонга, Фабриционинг гапига ҳатто жавоб беришини ҳам лозим топмадим. У бўлса бир вақтлар менга катта яхшилик қилганди. Ҳозир у жинчироқ олдида ёлғиз ўзи ўтирганича мен тўғримида нималарни ўйлаётганимкин?»

Шу фикрдан қалби ҳаяжонга тўлган Клелия ячки ишлар министрининг катта қандиллар ёритиб турган меҳмонхонасига га-заб билан қараб турарди.

Уларнинг суҳбатига қўшилиш яқинида бу икки машҳур соҳибжамолни қўраб турган сарой аъёнлари эса ўзаро шундай мулоҳаза юритардилар.

— Ҳали ҳеч қачон улар шундай очилиб, шундай самиямга билан суҳбатлашмаган эдилар. Эҳтимол доим бош министрга писбатаи одамларнинг адоватини даф қилиш дардида юрадиган герцогиня Клелияга биронта яхши куёв топгандир.

Уларнинг бу гумонларини шу пайтга қадар ҳали ҳеч ким кузатмаган бир ҳол тасдиқлаётгандек кўришарди: Клелиянинг кўзлари ёниб турар, уларда ҳатто, шундай аташ жоиз бўлса, герцогинянинг кўзларидагига писбатаи кўпроқ эҳтирос акс этаётгандек туюларди. Герцогинянинг ўзи ҳам ҳайратга тушди ва, шуни тан олишимиз керакки, бу одамови қизнинг қиёфасидаги мутлақо янгича бир латофатни кўриб қойил қолди. Бир соат давомида у Клелияни завқ билан кузатиб юрдик, одатда аёллар камдан-кам пайтлардагина ўз рақибаларининг ҳусни тароватига бундай мамнуният билан қарайдилар. «Нима гап бўлди ўзи?— дея ўйларди герцогиня.— Клелия ҳали ҳеч қачон бундай гўзал ва айтиш мумкинки, бундай дилкаш кўринмаганди. Қалби уйғониб қолмадимикин мабодо? Лекин у ҳолда бу бахтсиз севги бўлиши керак,— унинг бундай жонланиб юришида қандайдир гам-андух сезилишти. Одатда бахтсиз муҳаббат камгап бўлади. Эҳтимол, Клелия киборлар орасида муваффақиятлари билан бевафо ёрининг дилини ўрташга ҳаракат қилаётгандир?..» Шундан сўнг герцогиня агрофда турган йигитларга диққат билан рази солиб чиқди. Бироқ аёл йигитлардан биронтасининг юзида алоҳида бир нфода сезмади — одатдагидек, уларнинг башарасида озми-кўми қониққан шухратпарастлик туйғуси акс этиб турарди.

«Бу қандай мўъжиза бўлди!— дея ўйларди герцогиня сирнинг тагига етолмаганидан юраги сиқилиб.— Граф Моска қаёқда қолди ўзи? Бу ўринда унинг ўткир ақли керак. Йўқ, янглишмабман:

Клелия пегадир менга алоҳида бир диққат-эътибор билан тикилиб турибди. Наҳот у разил лаганбардор отасининг буйруғини бажаратган бўлса. Юраги тоза бу навқирон қиз ҳам тамагирлик йўлида шундай паст кетини мумкин деб сира ҳам ўйламаган эди. Балким генерал Фабио Контининг графга биропта муҳим илтимоси бордир?»

Кечқурун соат ўнларга яқин герцогиниянинг дўстларидан бири унинг ёнига келди-да, паст овоз билан хопимга алланима деди, герцогиниянинг ранги докадек оқариб кетди. Клелия унинг қўлидап тутиб, маҳкам қисиб қўйди.

— Мипнатдорман. Ҳаммасини эди тушунидим... дилнингиз пок қиз экансиз,— деди герцогиния ўзини аранг босиб.

Бироқ у мана шу бир неча оғиз сўзини аранг айта олди. Лекин шунга қарамай, герцогиния ўрнидан туриб меҳмонхона эшигига қадар кузатиб қўйган уй бекасига мулойим табассум қилди,— одатда бундай иззат-икром фақат маликаларгагина кўрсатишлар ва шу боисдан ҳозирги аҳволида бу ҳол герцогинияга қаттиқ таҳқирландек кўринди. У графиня Дзурлага жилмайиб қаради-ю, бироқ, қанча уринмасин, унга бир оғиз ҳам сўз айта олмади.

Герцогиниянинг энг нуфузли кибор аҳли тўпланган гавжум меҳмонхоналардан ўтиб боришини кузатар экан, Клелиянинг кўзлари жиққа ёшга тўлди. «Қаретага ўтириб, ёлғиз ўзи қолгач, бу бечора аёлнинг ҳоли не кечаркин?— дея ўйларди Клелия.— Уни кузатиб қўйсаммикин? Йўқ, унда хира бўлиб кўринамап. Журъат қилолмайман... Бироқ уни нақадар севишларини билганида торгина каталакда жинчиरोқ олдида ўтирган боғъат маҳбусининг кўнгли қанчалар кўтаришган бўларди! Уни малъум ёлғизликка маҳкум этдилар. Бизлар бўлсак бу ерда — муҳташам меҳмонхоналарда кўнгли очиб юрибмиз. Қандай даҳшат! Унга қафтдаккига хат кичитишнинг бирор йўли бормикин! Ё тапгрим! Бу отамга хиёнат қилиш дегани-ку, икки партия орасида қонган отамнинг аҳволи жуда мураккаб ахир! Агар отам герцогиниянинг нафратига дучор бўлиб қолса, унда ҳоли не кечади? Ахир бош-министр герцогиниянинг чизган чизиги бўйича иш қилади-ку. Граф Москва давлат ишларининг тўртдан уч қисмида ҳукмбардор одам. Бошқа томондан эса шаҳзода қалъада бўлаётган ишларни муттасил кузатиб юради, у ҳазиллашиб ўтирмайди, қўрқувнинг зўридан бағритош бўлиб кетган. Аммо Фабрицио-чи. ҳаммадан ҳам ўшага ачинади одам! (Клелия энди ортиқ «сипьер дель Лонго» дея атамай қўйганди). Унга сердаромад лавозимдан ажраб қолишга қараганда анча даҳшатлироқ хавф қўтқу сояпти! Герцогиния-чи! Муҳаббат нақадар қудратли куч-а! Нега энди ўша аслзода мунофиқлар бу аёлни офатижон деб аташади? Ахир барча одамлар севиш ва севилиш иқтидори заифлашиб қолган кекса аёлларга ачинишари-ку... Ҳозир унинг қай аҳволга тушганини бир умр унутолмайман энди. Нақадар ранги бўзариб кетди-я! Маркиз Н. унга ўша шум кабарни келтирганида герцогиниянинг порлаб турган шаҳло кўзлари бир

зумда сўниб, ғам-андухга тўлди қўйди! Чамаси, Фабрицио улкап муҳаббатга муносиб йигит экан!»

Ана шундай хаёллар Клелиянинг бутун вужудини қамраб олди-ю, атрофдагилар унинг кўнглини олмоқчи бўлиб айтган хушомад гаплари қизга янада хунуқроқ эшитила бошлади. Бу гаплардан қутулмоқ ниятида у шоҳи дарпарда тутилган очиқ дераза ёнига борди. Клелия бу овлоқ жойда ёнимга келишга ҳеч ким журъат этмайдди, дея умид қилганди. Дераза ортидаги богда шундоқ ернинг ўзига апельсин дарахтлари ўтқазилганди,— тўғри, қиш кезлари уларнинг устини ёпиб қўйишгучи эди. Клелия апельсин гулининг ҳидига тўйинган ҳаводан лаззатланиб нафас олар экан, аста-секин кўнгли тинчлана бошлади. «У сўзсиз жуда келишган, барно йигит,— дея ўйларди у.— Лекин бари бир шундай мағрур аёлнинг қалбида у қандай қилиб шу қадар эҳтиросли туйғу уйғота олдийкин?.. Ахир бу аёл кўнглини овламоқчи бўлганида нақ шаҳзоданинг ҳам ратийига қараб ўтирмаган. Агар ўшанда герцогиня шаҳзоданинг кўнглини олганида борми, унинг тасарруфдаги бу мамлакатда қиролича бўлиб қолиши мумкин эди... Отамнинг айтишича, ошхазрат шу қадар ошиғу беқарор бўлиб қолган эканки, бир кун келиб боши очилиб қолса, ҳатто унга уйланишни ҳам хаёл қилиб юрган экан... Фабрициони эса герцогиня апчадан буён севади! Қомо кўли яқинида учрашганимизга беш йилча бўлиб қолди... Ҳа, беш йил,— дея тасдиқлади у бир оз хаёл суриб тургач.— Гарчи ҳали ёшгина қизалоқ бўлиб, болалигимга борганим ва кўпгина нарсаларни идрок эта олмаганимга қарамай, ўшандаёқ бу ҳол менни ниҳоятда ҳайратга солганди. Ахир опаси ҳам герцогиня ҳам ўшанда Фабрициого очиқдан-очиқ завқ билан тикилиб ўтиринганди-да!..»

Клелия боядан бери ўлиб-гирилиб уни гапга солишга уринаятган йигитлардан биронтаси ҳам балқоп томон келишга журъат этмаганини кўриб, дилида қувониб қўйди. Улардан бири, маркиз Крешенци қиз томон бир неча қадам юрди-да, лекин қарга ўйнайдиган стол ёнида тўхтаб қолди.

«Агар хонаминг деразаси олдида,— дея ўйларди Клелия;— бутун комендант саройидаги соя тушиб турадиган ягона жойда ана шундай чиройли апельсин дарахтлари ўсиб турганида эди, ўй-хаёлларим бунчалик ғамгин бўлмасмиди. Менинг кўз олдимда эса доим Фарпезе минорасининг йўнилан харсанглари қаққайиб туради. Аҳ!— қўрқувдан юраги орқасига тортиб хитоб қилди у,— балким, уни худди ўша минорага қамашгандир! Дов Чезаре билап тезроқ гаплаша олсам эди! У отамга ўхшаб бағритом эмас. Ҳали қалъага қайтаётганимизда отам, турган гап, менга ҳеч нимани айтмайди, лекин мен ҳаммасини дов Чезаредан билиб оламан... Менинг жамғариб қўйган пулим бор, ёғоч пақирларга ўтқазилган бир неча апельсин дарахти сотиб олишим мумкин; агар уларни деразам олдидаги усти очиқ айвонга қўйдирсам, бу дарахтлар Фарпезе минорасининг харсанглари кўзимдан пана қилиб қўяди. Вундан буён ўша минора кўзимга янада жирканчроқ

кўринадди, энди мен у қуёш нуридан маҳрум қилган тутқунлардан бирини танийман ахир!.. Мен уни уч марта — бир бор саройда, маликанинг туғилган кунга бағишланган бадда, кейин бугун жанدارмлар уни қалъага олиб киришадиганда ва анави раиза Барбоше, унинг қўл-оёғига кишан уринч керак, дея тиқилинч қилаётган пайтда ва яна беш йил бурун, ўша Қомо кўли яқинида кўрганман. Ўшанда у менга жуда ўктам ва шаддод йиғитча бўлиб кўринганди. Жанدارмларга сира тап тортмай қараганини айтмайсизми! Кейин йўл бўйи ойиси ва аммаси билан бир-бирларига қандайдир ғалати кўз тапилашиб боришди. Шубҳасиз, ўша кунни уларнинг ҳаётида қандайдир гаройиб воқеа содир бўлган зеро, ораларида аллақандай сир бордек туюлганди; ёдимда, ўшанда мен ҳатто, у ҳам жандармлардан кўрқаянганга ўхшайди, дея ўйлагандим...— Клелия бир сесканиб тушди.— Ўзим ҳам ғирт тентак эканман. Герцогиня шубҳасиз ўша пайтдаёқ унга кўпгил қўйган... Ўзларининг безовта бўлиб турганига қарамай, хонимлар бегона ҳамроҳлари билан бир оз эл бўлиб олишгач, Фабрицио бизларни роса кулдирган эди! Мана бугун у мен билан гаплашмоқчи бўлди, мен бўлсам унга жавоб беришни ҳам лозим кўрмадим... Тажрибасизлик ва тортинчоқлик қурсин... аксарият бу ҳислатлар энг разил кўрқоқликка ўхшаб кетади. Ёшим йигирма бирга кирибди-ю, бари бир ана шушақа лалайганман!.. Бошимни олиб монастыргга роҳиба бўлиб кетишим керак, деб жуда тўғри ўйлаган эканман. Фақат тўрт девор ичида ҳаёт кечириш учунгина ярайдиган кўринаман... «Има қилганда ҳам қамоқхона пазирининг қизи-да!»— дея ўйлаётган бўлса керак у мен тўғрима. У мендан нафратланиши турган гап. Герцогиняга хат чиқаринчорасини тошган заҳоти хонимга менинг унга писбатан қандай ҳурматсизлик қилганимни тасвирлаб беради, албатта.

Шундан сўнг герцогиня мени мунофиқ қиз экан деб ўйлайди ва бугунги ҳамдардлимга ишонгани учун афсусланиб юради»...

Клелия, чамаси, деразанинг чўян панжараси ёнига келиб турмоқ учун кимдир унинг ёнига яқинлашаётганини пайқаб қолди; қиз гарчи бунинг учун ўзидап жаҳли чиқса ҳам, татби хира тортди. Зеро ҳозир ўзи гарқ бўлиб турган ўй-хаёллар қиз учун латофатдан холи эмасди. «Бунча хира бўлмаса бу одам!»— дея хаёлидан ўтказди Клелия.— Шошмай турсин, уни шундай кутиб олайки!» Қиз яқинлашиб келаётган одамга такаббурлик билан ўгирилиб қаради-ю, унинг архиепископ экаклигини кўрди,— бояқиш чол яккакифт бўлиб, ийманибгина дераза ёнига яқинлашиб келмоқда эди. «Бу авлиё одам одоб деган нарсани билмас экан,— дея ўйлади у.— Бир бечора қизнинг жонига тегмоқнинг нима кераги бор? Осойишталик менинг ёлғизгина қувончим-ку ахир!» Қиз архиепископга ҳурматини байко келтириб таъзим қилди-ю, қироқ унинг лиғоҳида ҳамон такаббурлик акс этиб турарди. Шу пайт архиепископ бирдан сўраб қолди:

— Сильорина, машъум янгиликдан хабариниз борми?

Клелиянинг нигоҳи бир зумда ўзгарди-қўйди, бироқ кўзлари бунинг бутунлай тескарисини айтиб турган бўлса-да, у отасининг юз қарра тайинлаган ганига амал қилиб, гўё ҳеч нарсадан хабари йўқ одамдек, лоқайдгина жавоб қилди:

— Ҳеч нимадан хабарим йўқ, монсиньор.

— Менинг бош викарийим, ўша қароқчи Джиалеттиннинг ўлимида мутлақо бегуноҳ бўлган бахтиқаро Фабрицио дель Донго Болоньяда қамоққа олинибди. Болоньяда у Жузеппе Босси номи билан яшаб юрганди. Уни сизнинг қалъангизга банди қилибдилар, қалъага эса бечора йигитни аравага закирбанд қилган ҳолда олиб келибдилар. Қалъа хизматчиларидан бири бўлмиш Барбоне исмли баттол Фабрициога нисбатан зўравонлик қилмоқчи бўлибди. Ўша аблаҳ бир вақтлар туғишган укасини ўлдирган ва кейинчалик афв этилган бир жиноятчи экан. Бироқ менинг навқирон дўстим ҳақоратга чидаб ўтирадиган одамлардан эмас. У ўша мурдатни бир уриб ерпарчи қилибди. Бунинг учун Фабриционини йигирма фут чуқурликда қазилган зиндонга ташилашибди, боз устига оёқ-қўлига кишан уришибди.

— Кишан уришгани йўқ!

— А-а! Демак баъзи нарсаларни билар экансиз!— хитоб қилди архиепископ ва унинг ақли босган юзидаги тушқунлик ифодаси бир зумда ғойиб бўлди қўйди.— Келинг, тезроқ гаплашиб олайлик, ахир биронгаси келиб, суҳбатимизга ҳалал бергани мумкин. Илтифотингизни аямасангиз-да, менинг манави пасторлик узугимни ўз қўлингиз билан дон Чезарега бериб қўйсангиз.

Қиз узукни олди-ю, бироқ йўқотиб қўймаслик учун уни қаерга қўйишни билмай иккиланиб қолди.

— Уни бош бармоғингизга тақиб олинг,— деди архиепископ ва ўзи узукни қизнинг қўлига тақиб қўйди.— Узукни бериб қўйишингизга умид қилсам бўладими?

— Ҳа, монсиньор.

— Ҳозир сиздан бир нарсани олтимос этгум. Магарам сиз уни бажармоқнинг имкони йўқ дея ҳисоблаган тақдирингизда ҳам бу гапни сир сақламоққа ваъда беринг.

— Сўз бераман, монсиньор,— деди жавобан Клелия, бироқ архиепископнинг бирдан ниҳоятда жиддий тортиб, тунд қиёфага кирганини кўрди-ю, бутун вужудида титроқ турди.— Зеро муҳтарам архиепископимиз менга ўзларининг ҳам, менинг ҳам шаънимга доғ туширадиган бирор иш буюрмасалар керак ахир,— дея қўшимча қилди у.

— Дон Чезарега айтиб қўйинг: мен ўз ўғлимдек бўлиб қолган муридимни унинг ихтиёрига топширдим. Менга маълум бўлишича, Фабриционини қамоққа олган ўша айгоқчилар унга ҳатто ситлар китобини олмоққа ҳам имкон бермабдилар, шу боисдан ҳам мен дон Чезаредан унга ўзиникини бериб турмоқни илтимос қиламан. Ва агар муҳтарам амакингиз эртага ҳузуримга биронга одам юбормоқни жонз кўрса, мен ул киши Фабрициога бериб турадиган оятлар мажмуаси ўрнига бошқасини бериб юбора-

ман. Мен яна дон Чезаредан ҳозир манови чиройли бармоққа тақилган узукни монсиньор дель Донгоа бериб қўймоқни илтимос қилардим.

Шу пайт қизини олиб кетиш учун уларнинг олдиларига генерал Конти келди-ю, архиепископнинг нутқи бўлиниб қолди.— Улар бир оз гаплашиб туришди. Бу қисқа суҳбат чоғи кекса руҳоний ўзининг дурустгина дипломат эканлигини намойиш этди. У қалъага тутқун қилинган янги бандитнинг номини мутлақо тилга олмай туриб, шундай бир мавзудан сўз очдики, сира қийналмай маънавий ва сиёсий ўғитларни айтиб олмоқнинг уддасидан чиқди. Масалан, унинг айтишича, сарой ҳаётида шундай бир кескин дақиқалар бўлар эканки, бундай пайтда жуда таниқли зотларнинг ҳам тақдирини бир ёқли бўлиб қолар экан. Шу боисдан ҳам кўп жиҳатдан жамият пиллапоёсидаги ҳар хил ўрнига кўра пайдо бўладиган сиёсий ихтилофларнинг шахсий адоватга айлантирмоқ аиниқса хавфли эмиш. Фабриционинг кутилмаганда қамоққа олинishi туфайли ҳаяжонга тушган архиепископ қизини олиб кетиб, ҳатто, одам ўз мансабни, ўз мавқеини ардоқламоғи керак, албатта, бироқ ҳеч қачон кўнгилдан чиқариб бўлмайдиган ишларга йўл қўйиб бериш орқали баъзи одамларнинг кучли нафратига дучор бўлмоқ ҳам ўта аҳтиётсизлик бўлур эди, демоққа-ча етиб борди.

Генерал каретага чиқиб, қизининг ёнига ўтиргач, унга қараб шундай деди:

— У менга пўписа қилди, шекилли... Мендек бир одамга пўписа қилмоқчи бўлди-я!..

Шундан сўнг Фабрио Конти жимиб қолди ва йилirma минут давомида бошқа чурқ этиб оғиз очмади.

Архиепископдан пасторлик узатиш олгач, Клеллия, каретада уйга қайтаётганимизда монсиньор илтимос қилган бу арзимас юмуш ҳақида отамга айтиб қўймап, дея қарор қилганди, бироқ генералнинг «пўписа» ҳақида жаҳл билан айтган гапидан сўнг у отасининг узукни тортиб олишига шубҳа қилмай қўйди. Шундан сўнг у чап қўли билан узукни пана қилиб, бармоқларини маҳкам қисди. Ички ишлар мишистрлигидан то қалъага қадар бутун йўл давомида у, отамга ҳеч гап айтмаслик жиноят бўлмасмикин, дея боли қотириб борди. У ниҳоятда тақводор, жуда тортинчоқ қиз бўлиб, олатда бир маромда тепадиган юраги ҳозир кўксига гуриллаб уриб турарди. Ниҳоят, қалъа дарвозасининг тепасидаги минорадан соқчининг «Ким у келаётган?»— дея қичқиргани ҳам эшитилди-ю, аммо Клеллия ҳамон отасининг кўнглини ийитадиган сўзлар топа олмади,— у отасининг йўқ дея жавоб қилишдан жуда қўрқарди. Қиз бундай сўзларни уч юз олтимиш поронадан иборат зинапоядан кўтарилиб, комендант саройи томон бораётганида ҳам топа олмади.

Уйга қайтиб келгач, у дарҳол амакиси билан гаплашди, бироқ дон Чезаре уни койиб берди ва биронта юмушни зиммасига олишдан бош тортди.

Ун олтинчи боб

— Ана энди кўрасан!— дея хитоб қилди генерал укаси дон Чезаре билан учрашгач. — Энди герцогиня менга панд бериб, маҳбусни қочириб юбориш учун юз минг пулини ҳам аямайди.

Аммо биз Парма қалъасининг минорасига банди қилинган Фабрициони маълум муддатга тарк этмоғимиз лозим бўлади. Сеччилар уш мижджа қоқмай қўриқлашарди. Кейинроқ ушнинг ёнига қайтганимизда биз йигитни, гарчи хиёл турқин-таровати ўзгарган ҳолда бўлса-да, лекин ҳамон ўша бандихонада ўтирганини кўрамиз. Ҳозир эса биз аввало саройдаги воқеалар билан шуғулланмоғимиз лозим. Зеро қаҳрамонимиз тақдирини ҳийлаю пайрангларга тўла фитналар ҳамда бахтиқаро ҳимоячисининг оташин муҳаббати ҳал қилмоғи даркор. Фарнезе минорасининг уч юз тўқсонга юғонасидан кўтариллиб, комендантнинг шундоқ кўз ўнгиде жойлашган қамоқхонага кириб борар экан, ушбу дақиқанинг муқаррар келишидан чўчиб юрган Фабрицио бошига тушган куяфат тўғрисида ҳатто ўйлаб кўришга ҳам улгурмаганини пайқаб қолди.

Герцогиня эса, граф Дзурланикидаги зиёфатдан қайтиб келгач, оқсочларига жавоб бериб юборди-да, ечиниб ўтирмай ўзини тўшакка ташлади.

— Фабрицио!— дея ўкириб хитоб қилди у.— *Фабрицио душманларимиз қўлида ва аҳтимол, мени деб унга оғу ичиршиар.*

Ўзининг соддадил таассуротларининг қули, ўзи ҳам билмай туриб навқирон маҳбусни бениҳон севиб қолган бу телба аёл шундай қарорга келгач нақадар изгиробга тушганини не сўзлар билан тасвирласак экан. У алмойи-алжойи гапларини айтиб қичқирар, ғазабининг зўридан тўшакда илондек тўяғанарди-ю, бироқ кўзларидан бир томчи ҳам ёш тўка олмасди. Хопим, ёлғиз қолган заҳотим ўкириб йиғлай бошласам керак, дея ўйлаганди ва шу бонсдан ҳам оқсочларига жавоб бериб юборганди. Аммо бошга мусибат тушганида кўнгли бўшатилишинг ягона чораси бўлмин кўз ёшлари батамом қуриб битгандек эди. Бу мағрур аёл ҳозир чексиз ғазаби ва шаҳзода олдидаги хўрлик туйғуси қаршисиде ночор бир аҳволга тушиб қолганди.

«Қандай хўрлик, қандай ҳақораг бу!— дея минут сайин хитоб қиларди у.— Бу ҳам етмаганидек, Фабриционинг ҳаёти хавф естида, мен эсам қасос ололмайман! Йўқ, шаҳзода пошмай турилг ҳали. Сиз мени ўлдирибсиз. Яхши. Бу иш қўлингиздан келади. Лекин қараб туринг, мен ҳам сизни ҳалок этаман. Аҳ, Фабрицио!.. бечорагинам Фабрицио, паҳот шу билан сенинг мушқулнинг осон бўлса?

Мен Пармани тарк этмоқчи бўлган ўша кун билан бугунги кун ўртасидаги фарқни қаранг, ўшандаям мен ўзимни бахтсиз деб юрибманми... Қандай кўрлик! Ўшанда мен фақат ўзим одаланиб қолган ҳаловатли турмушдан воз кечмоқчи бўлиб юрибман-у, лекин бутун тақдиримни бир ёқлик қиладиган воқеанинг

ийинлашиб келатганини билмай қолбман. Ахир ўшада граф сарой аъёнларига хос манфур лаганбардорлигига бориб, шаҳзода шухратнарастлик юзасидан имзо чекиб юборган мана шу манъум тилхатдан *адолатсиз ҳукм* сўзларини тушириб қолдирмаганида биз бу балодан қутулиб қолган бўлар эдик.

Очигини айтганда, ардоқли Нармангизини тарк этгум, дея пўлиса қилганимда, эпчилликдан ҳам кўра кўпроқ омадим келгани туфайли унинг шаън-шавкатига таъсир кўрсата олдим. Лекин ўшада шундай қила олардим, зеро эркин қуш эдим! Эпди-чи! Ё тангрим, қуллик деб шунини айтсалар керак-да? Энди мен зап-жирбанд бўлиб, бу разил гурбатхонадан қутулиб чиқишга ожиз-дурман. Ахир Фабрициони кўнгилга оликаноб одамлар учун ўзим муқаддимас бўлган қалъага банди этишди-ку, мен бўлсам ўша махлуқни ортиқ жпловлаб тура олмайман: махлуқ энди мен унинг горини тарк этишимдан қўрқмай қўйган! Унинг ўзига яраша фаҳм-фаросати бор, шу боисдан мен ҳеч қачон юрагим зап-жирбанд этилган ўша жирканч минорадан йироқда яшай олмас-лигимни тушунади. Иззат-нафси азият чеккани туфайли бу золим энг қабиҳ ишлардан ҳам қайтмаслиги мумкин, қилган беъмани шафқатсизлигидан эса унинг гурури лаззатланади холос. Эҳтимол, у яна менинг кўнгилимни овламоқчи бўлар ва «Бечора қулинигиздан марҳаматингизни дариг тутманг ёки Фабрицио ҳалок бўлади» деб қолар. Нимаям дердим, Юдифнинг¹ ўша кўҳна тарихи такрорланади!.. Ҳа, лекин мен шундан кейин ўзимни ўзим ўлдирман, Фабрициони эса қатл этишади. Эси паст валнаҳд — бўлажак ҳокими мутлақ билан разил жаллод Рассилар Фабрициони менинг шеригим сифатида дорга осадилар.

Герцогиня қаттиқ ишраб юборди: чорасизлик туйғуси унинг изтироб чекавериб қолдан тойган қалбини ўртамоқда эди. Олдинда милт этган ёруғлик кўринмасди. Ўн минутлар давомида у худди ақдан озган одамдек тўшақда тўлғониб ётди. Ниҳоят бу даҳшатли руҳий ҳолатдан ҳонимнинг батамом силласи қуриди-ю, у ухлаб қолди. Бир оздан сўнг у чўчиб уйғонди ва тирсагини ёс-тиққа тираб болини кўтарди: тун кўрибди, тушида шаҳзода герцогинянинг кўз ўнгига Фабриционинг бошини танидан жудо қилишни буюрибди. Шу тобда аёлининг атрофга телбалардек олазарак бўлиб қараганини бир кўрсатгиз эди! Охири буларнинг бари тун эканлиги, ёнида на шаҳзода, на Фабрицио борлигига ишопч ҳосил қилгач, у яна тўшаққа чалқанча йиқилди-ю, ҳушидан кетишига хиёл қолди. У шу қадар қолдан тойган эдики, ҳатто ўгирилиб ётишга ҳам мажоли қолмаганди. Ё тангрим! Бу кунимдан ўлганим яхши эмасми!— дея шивирларди аёл.— Йўқ, йўқ! Қандай қўрқоқлик! Фабриционинг бошига кулфат тушганида уни ёлғиз қолдириш-ку бу! Мен алаҳсираяпман. Эс-ҳушимни йиғиб, ўзимни босиб олмоғим керак. Ўзим гўё атайлаб барпо қил-

¹ Қадимги ривоятларга кўра, Юдифь исми қиз ўзига зулм қилган Олофернини кўксига ханжар сапган. (Тарж.)

ган бу аҳволни совуққонлик билан таҳлил қилиб кўрмоғимиз лозим. Эҳ, қандай маънум хатога йўл қўйдим-а! Ўз қурбонларининг барини башарасидан танийдиган мустабид ҳоким саройи қошида яшашни ким қўйибди эди менга! Ўз фуқоросининг ҳар қандай нигоҳи унга ўз ҳукмига нисбатан ҳақорат бўлиб туюлади-ку ахир. Бахтга қарши, Миландан бу ерга кўчиб ўтаётганимизда мен, па граф ўйлаб кўрибмиз бу тўғрида. Мен бизни олдинда, гарчи шукуҳи пастроқ бўлса-да, лекин шаҳзода Евгений ҳукмронлик қилган ажойиб пайтлардагидек пазокатли саройининг ҳузур-ҳаловати кутяпти, дея ўйлагандим.

Биз унинг барча фуқароларини башарасидан танийдиган золимнинг ҳукми қандай ақаллигини узоқдан туриб мутлақо тасаввур қила олмас эканмиз. Мустабид ҳокимиятнинг ташқи шакли бошқа тузумларга ҳам ўхшаб кетади: масалан, унинг ҳам судьялари бор. Бироқ ушбу судьяларнинг бари Рассига ўхшайди. Расси эса ёвуз махлуқнинг ўзгинаси! Агар шаҳзода буюрса, у ўз отасини ҳам дорга осишдан тоймасди ва буни мутлақо табиий бир ҳол деб ҳисобларди. Буни у «бурчни бажариш» дея атаган бўларди. Рассига пора берсаммикин? Лекин бунинг учун меннинг етарли маблағим йўқ. Хўш, мен, бадбахт аёл, унга қанча таклиф қилишим мумкин? Пари борса юз минг франк. Аммо, айтишларига қараганда, фалак бахтиқаро Италиядан юз ўгириб, шаҳзодаани ханжарнинг тигидан омон сақлаб қолган ўша муваффақиятсиз суиқасддан сўнг аълоҳазрат унга қутичада ўн минг цехин совға қилиб юборган экан. Кейин порача учармикин ўзи? Шу пайтга қадар бу махлуқ одамларнинг кўзидида қадат нафрат кўриб келарди, лекин булар у ўзгаларнинг нигоҳида қўрқув ва ҳақо ҳурмат ифодасини кўради ва лаззатланиб юради. У ҳали полиция министри ҳам бўлиб кетиши мумкин. Хўш, нега бўлмасин экан? Ана ўшанда бу мамлакат аҳолисининг тўртдан уч қисми унинг олдида жилпапглаб, хушомад қиладиган, кўнглини олини уринадиган, унинг ўзи аълоҳазратдан қанчалар қўрқса, ундан шунчалар қўчийдиган бўлиб қолишади.

Ҳамонки ана шу жирканч Пармасидан қочиб кетолмас эканман, Фабрициога қўлимдан келганча ёрдам беришим керак. Лекин тўрт девор ичига қамалиб олиб, ҳасрат чекиб ўтираверадиган бўлсам,— унда Фабрициога қандай ёрдам беришим мумкин? Шундай экан, тишингни тишинга қўй, *бадбахт аёл!* Ўз бурчингни бажар, аслзодалар йиғинларида ўраллашиб юр, ўзининг Фабрицио тўғрисида бошқа ўйламай қўйгандек қилиб кўрсат. Келиб-келиб сени унутгандек қилиб кўрсатаманми ўзинча!.. Эҳ, азиним, фариштам менинг!»

Шу сўзларни дилдаев ўтказгач, герцогинининг кўзларидан дув-дув ёш оқа бошлади,— ниҳоят унинг йиғлашга ҳоли келганди. Бир соатдан сўнг, йиғлай-йиғлай бир ош кўнгли бўшагач, у минси равшанлаша бошлаганини пайқаб, хил тинчиди.

«Ўапи энди учар гилам топсам-у,— дея орзу қиларди у,— Фабриционни қалъадан олиб қочсам ва у билан бирга бизни ташқиб

этишмайдиган биронта фаровон ўлкада, — масалан, Парижда яши-
ринсам. Аввалига биз у ерда, отасининг ишончли вакили кулгили
тарзда канда қилмай юбориб турадиган бир минг икки юз франк-
дан иборат пенсионга яшаб турардик. Бор мол-мулкимни соғганим-
дан сўнг мен юз минг франк тўплашим мумкин эди». Герцогиния
хаёлан Пармадан уч юз лъё парида кечини мумкин бўлган ҳаё-
тини барча тафсилотлари билан тасаввур қилиб кўрди ва бу ши-
рин орзулар унинг қалбига бир лаҳза роҳат бағишлади. «У ер-
да, — дея ўйларди аёл, — Фабрицио бонқа бир ном билан ҳарбий
хизматга ёлланиши мумкин эди. Ҳасур французларнинг биронга
полкида намуногон сипiyor Вальсерра кўп ўтмай шуҳрат қозонар-
ди ва ниҳоят ўз бахтини топган бўларди».

Бу ширин хаёллардан унинг кўзларига яна ён қалқиди, би-
роқ бу энди ёқимли кўз ёшлари эди. Демак, қаердадир ҳали ҳам
бахт деган нарсa бор экан! У яна анчага довур ана шундай тот-
ли орзулар оғушида ётди, — боякинш аёл машъум воқелик тўғри-
сида эсланишинг ўзиданоқ ваҳимага тушарди. Лекин, ниҳоят, толг
яқинлашиб, ёриша бонлаган осмон тархида бодаги дарахтлар-
нинг кушгадор учлари кўриниб қолгач, у ўзини анча босиб ол-
ди. «Бир неча соатдан сўнг, — дея ўйлади у, — жанг майдонига
киришимиз, ҳаракат қилишимизга тўғри келади. Ана ўшанда би-
рор нарсадан газабим қатнаса ёки шахзода Фабрицио тўғрисида
ган очиб қолса, ўзимни тугалмай қолишим мумкин. Демак, ҳозир-
нинг ўзидаёқ найсалга солиб ўтирмай бирор қарорга қелганим
керак. Агар мени давлат илпойатчиси дея эълон қилинса, Расси
сарошмидати барча нарсаларни «мусодара қилишни» буюради.
Шу ойнинг биринчи куни граф икковимиз, одатдагидек, полицияга
асқотиб қолиши мумкин бўлган барча қозғоларни ёкиб юборган-
дик... Бўлмасам графнинг ўзи полиция министри ахир, — кулиши
қолиш қарани!.. Менинг анча қимматбаҳо учта бриллиантим бор.
Эртагаёқ Гриантадаги собиқ эшакчим Фульджепцио Женева-
га жўнайди ва уларни ишончли кўлларга топширади. Агар Фаб-
рицио бирон кун келиб қочинга муваффақ бўлса (ё яратган
эгам, ўзинг мадад қил! — шундай дея у тўқиниб қўйди), маркиз
дель Донго, турган гап, ўзининг одатдати ўта пасткаплигига бо-
риб, қонунинг монах таъқиб остига олган одамга ризқ рўз учун бул
юбориб туришли гуноҳ ҳисоблайди. Бироқ Фабрицио ана шу
бриллиантларни олади-ю, бир бурда нонга зор бўлмай яшайди.

Граф билан эса муносабатини узип керак бўлади. Содир
бўлган воқеадан сўнг у билан кўриниб, овлоқда учрашиб ту-
ришни ҳатто тасаввур ҳам қилолмайман. Вечора! У табиатан си-
ра ҳам ёвуз эмас, аксинча; лекин у заиф одам. Унинг қалби юк-
сакликка парвоз этолмайди, шу боисдан бизга тенг келолмайди,
Фабрицио! Вечорагичам! Ҳани энди бир лаҳзага бўлса-да, шу
ерга келиб қолсанг-у, бизга қутку солаётган хавф-хатарни қан-
дай қилиб даф этиш тўғрисида маслаҳатлашиб олсак.

Графнинг қўрқоқларча эҳтиёткорлиги менинг барча режала-
римни барбод этиши мумкин, кейин уни ўзимга қўшиб ҳалок этиш-

дан не ҳожат?... Ахир... калондимог зояим мени қамоққа тикиши ҳеч гап эмас. Мени исёнчи дея эълон қилишади. Буни рост қилиб кўрсатишнинг ҳеч қийин жойи йўқ. Агар мени қалъага банд қилинсаю у ердагиларга олтин бериб, Фабрицио билан ҳеч бўлма-са бир лаҳзагина гаплашиб олсам, биз биргалашиб сира чўчимай жаллоднинг олдига борган бўлардик. Ҳай майли, бу телба-кезик ҳаёлларни бир четга қўйиб турайлик. Расси шаҳзодага мени шунчаки заҳарлаб ўлдиришни маслаҳат беради, зеро менинг Парма кўчаларида ўлимга ҳукм этилганлар аравасида пайдо бўлишим аълоҳазратнинг қўнгли лозик фуқароларини изтиробга солиши мумкин. Бўлмағур гап! Яна роман! Ишмаям дердим, мендек бир бахтиқаро аёл учун бундай хом ҳаёллар узрли ҳол бўлса керак. Барча бу тахмину гумонлар ичида энг тўғриси шаҳзода мени қатл этишга ҳукм қилмаслиги бўлса керак. Лекин у мени осонгина қамоққа тикиб қўйиши мумкин, — бунинг учун у саройимнинг бирон бурчагига шубҳали қоғозларни яшириб қўйишни буюрса кифоя, бояқиш. Л... га шундай пайранг ишлатишганди-ку ахир. Ана шунда уч нафар судья бўлса бас. Улар ҳатто ўтакетган аблаҳ бўлмасликлари ҳам мумкин, зеро уларга «ашёвий далиллар» ва бир гала сохта гувоҳларни рўбарў қилишади... Бинобарин, мени қатл этмоққа ҳукм қилишлари мумкин, шаҳзода эса чексиз раҳм-шафқат намоиши этиб ҳамда камина бир замонлар ул кишининг сарой аъёнлари сафида юрганини аътиборга олиб, ҳукмини юмшатади ва қатл этмоқ ҳақидаги ҳукмини қалъага ўн йил қамал жазоси билан алмаштиради. Мен бўлсам, маркиза Раверси ва ўзга душманларим эл овзига дoston қилиб юрган ўта қайсарлигимга бориб, сира тап тортиб ўтирмай оғу ичмаш-қўймай. Ҳар қалай авом бу гапга дарров ишона қолади. Имоним комилки, Рассининг ўзи қамоқхонага келиб, шаҳзоданинг помдап менга бир шишача стрихнин ски Перуджа афъюнидан совға қилади.

Ҳа, граф билан муносабатни очиқ-ойдин узмоқ керак, уни ўзим билан ҳалок этишни истамайман — бу ўта қабиҳлик бўлур эди, бояқиш мени чин дилидан севарди. Фақат, сарой аъённинг қалби ҳақиқий севгига қодир, дея ишонилим мен томондан хиёл телбалик бўлди холос. Шаҳзода, турган гал, мени қамоққа тикиши учун бирон баҳона топади — у жамоат фикрини Фабрициога хайрихоҳ қилиб қўйишимдан чўчийди. Граф ор-номусли одам, у дарҳол саройдаги тўнкалар ҳайрат ичра, телбалик бу, дея атайдиган ишни қилади яъни саройни тарк этади. Шаҳзодадап тилхат талаб этган ўша оқшом мен ҳокими мутлақин ҳақорат қилдим. Энди пазат-нафси азият чеккан шаҳзодадап ҳар қандай қабиҳликини кутишим мумкин. Ахир тоғу тахт эгаси уни саросимага солган ўша аччиқ дақиқалари ҳеч ушута олармиди дейсиз? Шундай қилиб, агар мен граф билан муносабатни узсам, у Фабрициога ёрдам бериш учун жуда қулай имкониятларга эга бўлади. Лекин бирдан у менинг қароримдан қаттиқ ранжиб, ўч олишни истаб қолса-чи? Йўғе, нималар деяшман ўзи! Бундай фикр ҳатто унинг ҳаёлига ҳам келмайди. У шаҳзодаимизга ўхшаган пасткаш одам

эмас. Граф дили ўртаниб бўлса-да, бироқта разил фармонга имзо чекиб юбориши мумкин, лекин ҳар қалай унинг ор-номуси бор. Кейин нима учун ўч олиши керак экан у мендан? Беш йил мобайн-да уни севганим, дилини оғритадиган бироқта иш қилмаганим, энди бўлса унга: «Азизим граф, мен сизни севинимдан бахтиёр эдим, аммо ўша алапга сўйиди. Сизни ортиқ севмайман, бироқ қалбимизгиз покиза экаплигини биламан ва сизни бир умр ҳурмат қиламан. Сиз деим менинг энг яқин дўстим бўлиб қоласиз»,— деяганим учунми?

Виждони тоза одам бундай самимий гапга нима деб жавоб бериши мумкин?

Мен ўзимга бошқа жазман топаман. Ҳар қалай киборлар жамиятида шундай деб ўйлашади. Мен ўша жазмамизга: «Аслида аълоҳазрат Фабрициони ўша қилган тептаклиги учун жазолаб жуда тўғри иш қилди, лекин таваллуд топган куни шарафига у жиянимнинг гуноҳидан ўтади ва уни озодликка чиқариб юборади,— деб айтаман. Шу йўсинда мен вақтдап ярим йил ютаман.

Анони сотқин судья, ўша разил жаллод Рассини ўйнаш қилиб олсам, назаримда энг маъқул иш бўларди... бундай шарафга эга бўлса, унинг учун киборлар жамияти сари йўл очиларди... Фабрицио, азизим, кечир мен, қўлимдан келмайди... Ҳазар қиламан ахир ундан. Наҳотки! Қўли граф П. ва Д. ларининг қонига беланган бир ваҳший билан-а! У ёнимга яқинлашгани заҳоти даҳшатга тушиб, ҳушимдан кетсам керак... Йўқ, ундан кўра шартта личоқни оламам-да, ўша муртадининг юрагига санчмаман... Йўқ, қўлимдан келмайдиган ишни талаб қилма мендан!

Ҳа, муҳими — Фабрициони унутмоқ даркор. Кейин шахзодага қарши ғазабимни сира ҳам сездирмаслигим керак. Ўзимни аввалгидек қувиоқ кўрсатмоғим лозим; менинг қувиеқлигим ўша пасткашларга хуш ёқади: биринчидан буни оиҳазрат продасига итоат этиш деб ҳисобланади. Иккинчидан эса мен энди уларни масхара қилмай қўяман, ва илчқинагина фазилатларини кўкларга кўтариб мақтай бошлаймам,— граф Дзурланинг, масалам, учбурчак плянасидаги оипоқ патини мақтайман: бояқини шу патини олиб келиш учун атайлаб Лпонга чопар юборган ва энди бу билан жуда фахрланиб юрибди.

Ёки ўйнашни Раверси лагеридан талласаммикин?.. Агар граф истеъфога чиққудек бўлса, ҳокимият бу партия қўлига ўтади; Раверсининг ошпаларидан бироптасини қалъага комендант этиб тайинланади, Фабрио Конти эса бош министр бўлиб олади. Лекин ажойиб маслаҳатчига ўрганиб қолган, ўзига яраша фаҳм-фаросати бўлган, оқсуяк одам бўлмиш шахзода қандай қилиб ўша эшак билан давлат ишларини муҳокама қилади? Ахир ўша аҳмоқ умр бўйи муҳим бир масала — аълоҳазратларни лейб — гвардиясидаги солдатлар муидиришининг олд барига еттига тугма қадаш керакми ёки тўққизтамин?— деган муаммо хусусида бош қотиришдан нарига ўтмаган-ку! Ўша тўпори махлуқларнинг барчаси менга ҳасад қилинади — сен учун хавфли парса ана шу,

азизим Фабрицио! Зеро сенинг ҳам, менинг ҳам тақдиримизни ана шу тўпори махлуқлар ҳал қилишади ахир. Шундай экан, графнинг пстельфо беришига йўл қўймаслик керак; у хўрликларга чидаган тақдирда ҳам хизмат қилавермоғи даркор! У хаёлида, пстельфо бермоқ бу бош министр қилиши мумкин бўлган энг катта қурбон, деб ҳисоблаб юрибди! Шу борида ҳам ҳар гал кўзгуга қараб, ўзининг қариб бораётганини фаҳмлаганида менга ана шу қурбонлиқни таклиф қилади. Демак у билан муносабатни бугун лаъизишим керак, фақат уни министрлик лавозимидан воз кетмасликка мажбур этишнинг бопқа чораси қолмагандагина ярашиш мумкин. Мен, албатта, у билан жуда дўстона хайрлашаман, бироқ у ялтоқи бир хушомадгўйлик билан *адолатсиз ҳукм* сўзларини ёзмай тушириб қолдирганидан буён бир неча ой давомидида у билан учраша олмайман, акс ҳолда ундан нафратлана бошлашим мумкин. Ҳал қилувчи ўша окшомда менга унинг ақли не керак эди? Ундан кўра мен ўз қатъиятим туфайли эришган ва ўзим айтиб турган худди ўша сўзларни ёзса бўлмасмиди. Йўқ, лагаббардорлик қилиш одати устун келди. Эртаси куни у бундай бемаъни қоғозни имзо чектириш учун аълоҳазратга бера олмасдим, бу ўрнида «афв этиш ҳақида фармон» керак эди, дея ишонтирмоқчи бўлди. Эй худойим, Фарнезе дея аталмиш бундай кекчи ва калондимоғ одамларга такаллуф қилиб ўтиришнинг нима кераги бор эди?!»

Бу фикр герцогинянинг қазабини янада қайнатиб юборди.

«Шаҳзода мени алдади,— дея ўйларди у.— Алдаганда ҳам жуда аблаҳлик билан алдади!.. Бу одамни кечириб бўлмайди; ақли шунчалар эппирак, фаҳм-фаросати юксак бўлишига қарамай у пасткаш одам. Биронта одам уни ҳақорат қилмоқчидек туюлса, у ниҳоятда қўпол ва разил бўлиб қолишини граф икковимиз жуда кўп кузатганмиз. Лекин Фабриционинг жинояти сиёсатга дахлдор эмас-ку,— бундай одам ўлдириш воқеалари аълоҳазратларнинг музофоти бўлмиш бу бахтиёр ўлкада юзлаб учрайди; бунинг устига граф менга Фабриционинг беғуноҳ экаплиги тўғрисида аниқ далиллар тўпладим, дея оинг ичганди.

Джилетти ўзига яраша жасур одам экан, чегарадан икки қаддам берида иттифоқо учрашиб қолгач, у бирдан бахтиёр рақибини гумдон қилиб кетмоқчи бўлган».

Герцогиня Фабриционинг гуноҳкор дея ҳисоблаш учун қанчалик асос борлиги тўғрисида узоқ бош қотирди, тўғри, унинг жинийдек аълозода одам сурбет бир масхарабознинг таъзирили бераман деб ўлдириб қўйган тақдирда ҳам хоним буни унчалик катта гуноҳ санамаган бўларди, бироқ изтироб чекиб ётар экан, у Фабриционда гуноҳ йўқлигини исботламоқ учун анча курашиниша тўғри келишини фаҳмлади. «Йўқ,— дея қатъий қарор қилди у ниҳоят,— мана рад этиб бўлмайдиган далилу исбот: Фабрицио худди раҳматли Пьетранерага ўхшаб доим ҳамма чўнтакларида қурол олиб юрарди, ўша куни эса унинг қўлида бир оғизли арзисмас ов миятиги бўлган, ўшаним у қандайдир ер қазувчидан олган экан.

Шаҳзодадап мени алдагани, алдаганда ҳам разиллик билан алдагани учун нафратланаман: у афв этиш тўғрисида тилхат ёзиб берди, кейин эса бечора болани Болоньядан ўғирлаб келишни буюрди. Лекин бунинг учун жазосини тортади ҳали у!»

Соат бешларга яқин пазтироб чекавериб ниҳоятда қолдан топган герцогиния қўнғироқ чалиб оқсочларини чақирди; улар бекаларини кўриб, кичқириб юборишди: герцогиния каравотида кўзларини юмгапича кийими-ю дуру жавоҳирларини счмаган қолда, худди ҳашамдор қилиб безатилган ўлим тўшагида ётган марҳумга ўхшаб, ранги докадек оқариб ётарди. Аёллар аввалига, бекамиз ҳушидан кетибди, деб ўйлашди-ю, аммо ҳозиргина унинг ўзи қўнғироқ чалиб чақирганини эшашди. Ора-сира унинг қотиб қолган яноқларидан ёш томчилари думаларди; у, мени ечинтириб, тўшакка ётқизинлар, дея ишора қилди.

Министр Дзурланикидаги кечадан сўнг граф герцогиниянинг саройига икки марта келди-ю, бироқ уни қабул қилинмади; шундан сўнг у хонимга хат ёзиб, буёғига қандай йўл тушни ҳақида ундан маслаҳат сўрамоқчи эканлигини баён этди; наҳот шундай ҳақоратдан кейин ҳам министрлик лавозимда қолавериши керак бўлса? Граф яна шундай сўзларни илова қилди: «Фабрицио бегуноҳ, лекин, ҳатто у гуноҳкор бўлган тақдирда ҳам, мени огоҳлантирмай туриб, уни қамоққа олишга қандай журъат этишди? Ахир унга ҳомийлик қилишимни барча билади-ку!»

Герцогиния унинг хатини фақат эртаси куни ўқиди. Граф *эзгулик*, *саховат* деган тушунчаларни тан олмасди. Яна шуни ҳам қўшимча қилишимиз мумкинки, либераллар тушунчасидаги *эзгулик* (яъни қўнчиликини бахтиёр қилишга интилиш) унинг назарида мунофиқлик эди. У аввало граф Моска делла Роверени бахтиёр қилмоқчи ўз бурчи деб ҳисобларди, бироқ у ниҳоятда оропомусли одам эди ва истеъфога чиқиш ҳақида сидқидилдан гапирарди. У герцогинияга умрида бирон марта ҳам ёлғон гапирмагани. Аммо шунга қарамай хоним унинг хатига мутлақо эътибор бермади. У қарор қабул қилган, *ўзимни Фабрициони унутгандек қилиб кўрсатаман*, деган қарорга келгандики, ўзига нисбатан бундай жабр-зулмдан сўнг унга дунёдаги барча гаплар бефарқ бўлиб қолганди.

Эртасига эрталаб граф Сансеверина саройига ўн мартача келиб кетганидан сўнг, ниҳоят, пешинга яқин герцогиния уни қабул қилди. Аёлни кўриб графнинг қалби ларзага тушди. «Унинг ёши қирққа,— дея хаёлидан ўтказди граф,— кечагина эса у ниҳоятда павқирон ва офатижон бўлиб кўринганди. Клеяния Контти билан узоқ суҳбатлашиб турганида у худди ўша қиздек навниҳол-у, лекин анча дилбарроқ кўринганини ҳамма гапирди ахир». Герцогиниянинг овозида ҳам, гапириш оҳангида ҳам худди ташқи кўринишидагидек кескин ўзгариш содир бўлибди. Унинг бундай лоқайд, газабдан асар ҳам бўлмаган, инсоният дардларига мутлақо бефарқ оҳангда гапиришини эшитиб графнинг ранги оқариб кетди: шу тобда граф ўлими олдидан у

билан рози-ризолқ тилашмоқчи бўлган марҳум бир дўстини эслади.

Фақат бир неча минутдан кейингина герцогинянинг тили калмага келди. У сўлғип кўзларини графга тикди.

— Ажрашайлик, азизим граф,— деди у хаста овоз билан, лекин иложи борича мулоҳимроқ гапирингга ҳаракат қилиб.— Ажрашайлик. Шундай қилмоқ даркор. Худо шоҳид, биргаликда ўтказган ана шу беш йил давомида мен сизни раҳматладиган биронта иш қилмадим... Дикқинафас Гриантада ҳам чекиб, сиқилиб ўтириш ўрнига сизнинг шарофатингиз ила бу ерда шуқуҳли ҳаёт кечирдим. Сиз бўлмаганингизда мен бир неча йил эртароқ қариган бўлардим. Лекин ўзим ҳам сизни бахтиёр қилишга интилдим. Сизни ниҳоятда қадрлаганим учун ҳам, французларнинг таъбири билан айтганда «иноқликни йўқотмай» ажралишмоқчиман.

Граф ҳеч нимани тушунмади; герцогиня гапни бир неча бор такрорлашга мажбур бўлди. Шундан сўнг граф ранги қув ўчиб, унинг ёстиғи ёнига тиз чўкди-ю, қаттиқ ажабланган, кейин эса ниҳоятда умидсизликка тушганида доно ва ошиғу шайдо одамнинг дилига келиши мумкин бўлган барча гапларни тўкиб солди. У ўқтин-ўқтин истеъфога чиқишни ва ўз маҳбубаси билан Пармадан узоқдаги биронта овлоқ ерга кўчиб кетишни таклиф қиларди.

— Сиз менга Фабрициони ўз ҳолига ташлаб, бу ердан жўнаб кетишни таклиф қиляпсизми ҳали?— дея хитоб қилди герцогиня бошини ёстиқдан кўтариб.

Аммо Фабриционинг исмини эшитгач, графнинг руҳи тушиб кетганини кўриб, у бир дақиқа сукут сақлаб турди-да, сўнг жазманининг қўлини оҳиста қисиб қўшимча қилди.

— Азиз дўстим, сизни бутун борлигини унутиб қўйиш даражасида ошиғу беқарор бўлиб севардим, дея олмайман. Назаримда бу қадар севмоқ учун инсоннинг ёши ўттиздан ошмаган бўлиши керак, мен эсам аллақачон бу чегарадан ўтиб бўлганман. Эҳтимол, мен тўғримда сизга, у Фабрициони севади, деб айтишгандир,— билман, ўша *дажжол* саройда шундай мишмишлар тарқатишганди («дажжол» сўзини айтганида унинг кўзлари суҳбат бошлангандан буён биринчи марта ялтираб кетди). Худо шоҳид, Фабриционинг ҳаётини шафе келтириб олгичаманки, орамингда ўзгалардан пинҳон тутиладиган биронта ҳам иш бўлмаган. Уни фақат опаси сифатида севардим, деб айтишга ботинолмайман,— мен уни, агар таъбир жоиз бўлса, ўз табиатимга кўра севаман. Мен унинг матонатини яхши кўраман. Бу матонат шу қадар олижаноб ва шу қадар табиийки, чамамда, бунини ўзи ҳам сезмайди. Ёдимда, қалбимдаги бу туйғу у Ватерлоодан қайтиб келганидан сўнг тутилганди. Гарчи ёши ўн еттидан ошган бўлса-да, ўшанда у ҳали бутунлай бола эди; ҳаммасидан ҳам кўпроқ у, мен чиндан ҳам жангда қатнашдимми, агар қатнашган бўлсам, гарчи биронта бата-

рея ёки душман колоннасига қилинган ҳужумда иштирок этмаган бўлсам-да, жанг қилдим деб айта оламанми, дея ташвишга тушганди. Биз бу муҳим масалани у билан жуда кўп муҳокама қилгандик, мен унинг вақадар сампий йигитча эканлигини ана ўшанда сезгандим. Қалбимнинг нақадар юксак эътиборини менга ўшанда намоёни этганди у. Унинг ўрнида бошқа акобир йигитча бўлганида ёлғончи моҳирлик билан қаллаштириб ташлаган бўларди! Ёдингада бўлсин, агар у бебахт бўлса, мен ҳеч қачон бахтиёр бўлолмайман. Меннинг дилимдаги гапларни худди ана шу сўзлар билан ифодалаш мумкин, ҳар қалай ўзим унинг сиймосида шундан бўлак ҳислатини кўрмаймап.

Хонимнинг шундай самимият билан, дилдап чиқариб айтган гапларидан хийл руҳланган граф унинг бармоқларини ўпмоқчи бўлган эди, герцогиня сесканиб қўлини тортиб олди.

— Ҳаммаси тамом бўлди,— деди у,— ёшим ўттиз еттига тўлди, мен қарилик бўсағасида турибман, унинг муқаррар яқинлашиб келаётганини ҳис эта бошладим ва, эҳтимол, тез срада гўрга кирсам керак. Айтишларига қараганда, инсон ўлими олдида жон талвасасига тушар экан, мен бўлсам ўша таҳликали ошлар тезроқ кела қолса дейман. Қалбимда қариликнинг энг ёмон аломатларини сезяпман: юрагим бу мудҳиш бахтсизликдан музлаб қолди, мен ортиқ сева олмайман. Мен учун, азизим граф, сиз энди бир вақтлар жуда азиз бўлган одамнинг шарпасиз холос. Яна очиқроқ қилиб айтишм мумкин: фақат миннатдор бўлганим туфайлигина сиз билан шундай мулоқим гаплашяпман.

— Энди ҳолим не кечади?— дея такрорларди унга нуқул граф.— Мен сизни Ла Скала театрида учратган ўша биринчи купларга қараганда ўн чандон кўпроқ севаман ахир.

— Азизим граф, ҳозир севги тўғрисида ҳар қандай гап менга зерикарли ва ҳатто одобсиз бир нарсаси эканлиги айтилади. Ҳай, майли,— дея қўшимча қилди герцогиня жилмайишга урилиб,— мард бўлинг. Сиз ақл-заковатли, доно, шароитга қараб йўл тута биладиган одамсиз ахир; кўпчилик сизни адолатли равишда Италиянинг сўнгги асарларидаги энг моҳир ва ўткир сиёсатчиларидан бири деб ҳисоблайди. Илтимос, мени ҳам ана шу фазилатларингиздан дариғ тутманг.

Граф ўрнидан турди-да, бир неча дақиқа индамай хона ичидан у ёқдан-бу ёққа юрди.

— Бунинг иложи йўқ, азизим,— деди у, ниҳоят.— Меннинг қалбимда чексиз муҳаббат ўти ловиллаб ёнмоқда, сиз бўлсангиз, менга ақл-идрок билан иш тутишни таклиф қиялсиз. Менинг ақл-идроким қолмади энди.

— Ўтинаман сиздан, муҳаббат ҳақида гапирманг,— деди аёл қуруқгина қилиб биринчи бор овозида қандайдир туйғу акс этар экан.

Граф ўзининг дили ғам-ғуссага тўлиб турганига қарамай унга тасалли бермоқчи бўлди.

— Шаҳзода мени алдади!— дея хитоб қилди герцогиня Москанинг унга далда бермоқчи бўлиб келтираётган далилу исботларига эътибор бермай.— Алдагандаям ниҳоятда номардлик билан алдади!

Шу гапни айтган заҳоти хонимнинг докадек оқариб турган юзига қоп югурди. Бироқ граф ҳатто дилида нафрат алашга олган шу дақиқада ҳам герцогиня кўлини кўтаришга мажоли келмаганини пайқайди.

«Ё тангрим! У касал бўлиб қолганга ўхшайди-ку... У ҳолда бу қандайдир оғир хасталикнинг бошланиши бўлиши керак». Шундан сўнг қаттиқ ташвишга тушган граф Пармада ва бутун Италияда энг яхши врач бўлмиш машҳур Радзориини чақиришни таклиф қилди.

— Демак, сиз менинг нақадар ғусса чекаётганимни бегона одамга кўрсатиб, уни хурсанд қилмоқчимисиз? Бу нима — дўстнинг маслаҳатини ёки хонининг найрангими?

Шундай дея у графга қандайдир ғалати қараб қўйди.

«Тамом!— даҳшат ичра дилидан ўтказди граф.— У мени ортиқ севмайди ва ҳатто менинг оддийгина ҳалол одамлигимга ҳам шубҳалана бошлабди».

— Қулоқ солинг,— дея шоша-пиша гап бошлайди у,— мен аввало сизга шу қадар кулфат келтирган ўша қамоққа олишнинг тафсилотларини билмоқчи бўлдим. Жуда ғалати бўлиб чиқяпти! Ҳанузгача бирор гапни аниқроқ билолмадим. Мен шаҳарга энг яқин почта бекатидаги жандармлардан суриштириб кўришни буюрдим; улар фақат маҳбусни Кастельнуовода қандай олиб келишганини кўришибди ва ўзлари ҳам седиолани кўриқлаб бориш ҳақида буйруқ олишибди. Шундан сўнг мен дарҳол Брунони сафарга жўнатдим, унинг садоқати ва тиришқоқлигини яхши биласиз; унга барча бекатлардан ўтиб, Фабриционинг қандай қамоққа олинганини билиб келиш буюрилган.

Фабрицио исмини эшитган заҳоти герцогиня бир сесканиб тушди.

— Кечирасиз, дўстгинам,— деди у графга қараб гапиришга мажоли келиши биланоқ.— Бу тафсилотлар мени жуда қизиқтиради. Ҳаммасини пложи борица батафсилроқ сўзлаб берсангиз.

— Гап ўундай, сиёҳора,— деди граф хонимнинг хиёл бўлсада, руҳини кўтармоқ учун бепарво оҳангда гапиришга ҳаракат қилиб.— Мен ишончли бир одамни юбориб, у орқали Брунога Болоньяга қадар боришни буюрмоқчиман: эҳтимол, навқирон дўстимизни худди ўша ерда қамоққа олишгандир. У сўпггш марта сизга қачон хат ёзганди?

— Ўтган сешанбада, беш куп бурун.

— Хатни почтада очиб ўқишмабдими?

— Йўқ, очинмаган кўринади. Сизга шуни айтиб қўяйки, хат расво қоғозга битилган бўлиб, адреси аёл кишининг қўли билан ёзилганди. Кейин у оқсочимнинг қариндоши бўлмиш кир ювувчи бир кампирнинг номига юборилганди. Кампир, бу хатлар шунчаки ишқий мактублар бўлса керак, деб ўйлайди,— Чеккиша хатларни келтириб бергани учун унга ҳеч нимани тушунтирмай ҳақини тўлаб юбораверади.

Граф ишчан бир оҳангда гапириб, герцогиня билан Фабрициони Болопьяда қачон қўлга олишганлари тўғрисида муҳокама юрита бошлади. Фаросати шунчалар юксак бўлишига қарамай у гапини аллақачон худди ана шундан бошлаш кераклигини эндигина тушунди, зеро бебахт аёл бу тафсилотларга жуда қизиқиб қолди ва бир оз овунгандек бўлди. Агар граф герцогиняни шу қадар севмаганида бу гапни у хонага кирган заҳотиёқ тушунган бўларди. Орадан кўп ўтмай герцогиня садоқатли Бруного дарҳол янги кўрсатмалар юбормоқ учун уни саройидан чиқариб юборди. Гапдан гап чиқиб, шаҳзода герцогиняга тилхат ёзиб берганида ҳукм чиқарилганмиди ёки йўқми, деган савол туғилиб қолди. Жипша бу баҳонада дилидаги гапларни айтиб олишга аҳд қилди.

— Шаҳзодага имзо чектириш учун ёзган ўша тилхатингизда,— деди у графга қараб,— *«адолатсиз ҳукм»* сўзларини тушириб қолдирганингиз учун сизни ёзғирмоқчи эмасман. Зеро сизнинг табиатиңгизда сарой аёлининг инстинкти ўзлигини кўрсатган ва сиз беихтиёр ҳукмдорингизнинг манфаатини дугонаингизнинг манфаатидан устун қўйгансиз. Сиз ўз фаолиятингизни аллақачон менинг ихтиёримга топширгансиз-у, бироқ табиатиңгизни ўзгартира олмагансиз. Сиз министрлик роли учун катта истеъдодга эгасиз, аммо барибир дилиңгизда ўша сарой аёлининг инстинкти қаттиқ ўрнашиб олган. Ўша тилхатда *«адолатсиз»* сўзини тушириб қолдириш билан сиз мени ҳалок этдингиз, лекин бари бир сиздан сира гинам йўқ; ҳаммасига сизнинг продангиз эмас, ўша инстинкт айбдор.

Ёдингизда бўлсин,— дея қўшимча қилди у гап оҳангини ўзгартирар ва фармонбардор бир қиёфага кирар экан.— Ёдингизда бўлсин, Фабрициони қамоққа олинишидан мен мутлақо қайғу чекаётганим йўқ. Пармани сира ҳам тарк этиш ниятим йўқ ва дилим шаҳзодага нисбатан эҳтиромга тўла. Сиз одамларга шу гапларни айтмоғиңгиз лозим, мен эсам сизга бошқа бир гапни айтмоқчиман: мен энди бу ёғига ўз билгимча иш тутмоқчиман ва шу бонсдан сиз билан иноқликни йўқотмай, яъни меҳрибон дўст сифатида хайрлашмоқчиман. Мени ёшлик билан аллақачон видолашган олтинш яшар кампир, дея ҳисоблай қолинг, энди мени дунёда ҳеч нима қизиқтирмайди, мен энди севгига қодир эмасман. Лекин мени деб мартабангиздан маҳрум бўлсангиз мен ўзимни ҳозиргидан ҳам кўпроқ бахтсиз деб ҳисоблайман. Келажақдаги режаларим учун, эҳтимол, мен

ўзимни ёлпроқ жазмап топгандек қилиб кўрсатарман; мабодо шундай гапни эшитсангиз ранжиманг. Фабриционинг бахтиви ўртага қўйиб оит ичиним мумкинки,— шу исмин тилга олар экан, у бир лаҳза сукут қилиб турди,— шу ўтган беш йил ичидан сизга бироқ марта ҳам бевафоллик қилмадим. Жуда катта муҳлат бу!— деди у жилмайишга уриниб; герцогинянинг қонсиз юзи хиёл титради-ю, бироқ лаблари қимтилганича тураверди.— Оит ичмаман, бу гап ҳатто хаёлимга ҳам келмади. Маана, бор гапни ҳам айтдим. Энди мени ҳоли қўйинг.

Граф Сансеверина саройидан жуда умидсизликка тушган ҳолда чиқиб кетди. Москва герцогиня у билан алоқани узиниға қатъиян аҳд қилганини яхши тушунар ва шу билан бирга ўзи бу аёлни ҳеч қачон бундай қаттиқ севмаганини ҳис этарди. Ёз бундай ажиб ҳолларни ҳали кўп кузатамиз, зеро Италиядан ташқарида буни тасаввур қилишнинг ўзи қийин. Уйга қайтгач, граф Кастельнуово ва Болонья томон олиб борадиган йўллар бўйлаб яна олтига чопар жўнатди. «Иш ҳали бу билан тугамаслиги мумкин,— дея ўйларди бояқиш граф,— шахзода ўша машъум тилхат ёзилган кунни густоҳлик қилишга журъат этгани учун герцогинядан ўч олиш мақсадида бадбахт йигитчани қатл этмоқни букириши мумкин. Мен ўшанда хоним жуда ҳадидадан ошганини тушунгандим ва унинг хатосини тузатаман деб ўта аҳмоқликка йўл қўйдим: «адолатсиз ҳукм» сўзларини тушириб қолдирдим, ҳолбуки шахзодани фақат ана шу сўзларгина жиловлаб туриши мумкин эди... Ундай десам, бу ноинсоф одамларни пимаям жиловлай оларди дейсиз? Шубҳасиз, бу менинг умримдаги энг катта хато бўлди. Мен ўзим учун ҳаёт риштаси бўлиши энг қадрли нарсани фалакнинг гардишига топширдим. Энди ўйламай қилинган бу ишнинг оқибатини тузатмоқ учун устумолик қилишим керак. Аммо ўз номусини хиёл букиб бўлса-да, ҳеч нарсага эриша олмасам, бу золимнинг саройини тарк этаман. Кўрамиз, олий сиёсатчи помига ва Ломбардиянинг қонуний қироли бўлишга даъво қилиб юрган бу одам менсиз ипмага эришаркин. Фабио Конти — гирт аҳмоқ, Расси эса қонуний расмиятчиликка ғриоя қилган ҳолда ҳокимиятга ёқмайдиган одамларни дорға осишдан бошқасини билмайди».

Агар Фабрициога бериладиган жазо қалъага тутқун қилиш билан чекланмаса, министрлик лавозимидан воз кечишга қатъиян қарор қилар экан, граф ўйланиб қолди: «Майли, бу одамнинг шоншавкатига қарши чиқиб, бахтиёрлик лаззатидап маҳрум бўлсам бўла қолай, ҳар қалай, ор-номусни сақлаб қоламап-ку... Министрлик портфелидан қўлимни ювиб қўлтиғимга урдим, демак, энди бугун эрталаб асло йўл қўйиб бўлмайди, дея ҳисоблайдиган ишларини ҳам истаганимча қилаверишим мумкин. Масалан, Фабриционни қочириб юбориш учун инсон зотининг қўлидан келадиган барча ишларни қилишга уриниб кўраман... Ё тапгрим!— дея ўзича хитоб қилди граф мулоҳаза юритишдан тўхтаб, гўё ногаҳон бахт манзарасини кўриб қолган одамдек, кўзларини катта очар

экан — Герцогияи қочириб юбориш ҳақида чурк этиб оғиз очмади. Наҳотки у ҳаётида биринчи марта одатдаги самимийлигини чекинган бўлса? Балким у меннинг шаҳзодадан юз ўгиришимни истаётгани учун шунда ажрашмаган деяпгандир. Э, худойим-ей! Истаган дақиқада юз ўгираман ўша золимдап!»

Шундан сўнг графнинг нигоҳида одатдагидек нозик, истеҳзоли бир ифода пайдо бўлди. «Муҳтарам фискал Россия Европанинг кўз ўнгиде обрўйимизни тўкадиган ҳукмлар чиқаргани учун аълоҳазратдан пул олиб туради, аммо бундай одам меннинг пулларимдан ҳам ҳазар қилмаса керак, бунинг эвазига эса у каминига ўз ҳукмдорининг сирларини айтиб беради. Бу махлуқнинг ўйлаши билан руҳоний пири бор, бироқ ўйнаши ўтакетган шаллақи бир аёл, у билан гаплашиб бўлмайди,— эртаспгаёқ учрашувимиз ҳақида бозордаги барча кўкчи хотинларга айтиб беради».

Умид учқун пайдо бўлганидан руҳланиб кетган граф ўзининг енгил одимлаётганидан ҳайратга тушиб, собор томон йўл олди; у дилидаги маҳзунликка қарамай жилмайиб қўйди: «Мана министрлик вазифасидан воз кечишнинг шарофати». Собор, кўпгина итальян черковлари каби, икки кўчани бирлаштирувчи йўлак хизматини ўтарди. Граф узоқдан архиепископнинг клирос томон кетаётган катта викарыйларидан бирини кўриб қолди.

— Бахтим бор экан, сизни кўриб қолдим,— деди унга граф.— Илтифотингизни аямай, бод касали бор бир одамни ҳазратнинг олдиларига кўтарилмоқ учун манови зиналардан чиқиш заруратидан халос этсангиз. Агар ўзларни пастга тушсалар камипа ул кишидан бағоят миннатдор бўлардим.

Графнинг бу илтимосидан архиепископнинг боши осмонга етди: унинг Фабрицио ҳақида министрға айтмоқчи бўлган анчагина гаплари бор эди. Бироқ министр «анчагина гапларнинг» бари шунчаки қуруқ мулоҳазалар эканини тушуниб қолгани боисидан қарияға қулоқ солиб ўтирмади.

— Айтинг-чи, Сан-Паоло черковининг викарыйи бўлмиш аббат Дуньяши қанақа одам?

— Калтафаҳм, лекин ўлгудай шухратпараст,— дея жавоб қилди архиепископ,— ор-номус йўқ даражада ва ўта қашшоқ, зеро топгани турли ишқибозликлар йўлида созурилади.

— Ўзинг урсин, монсьенор!— хитоб қилди министр.— Бировни таърифлашда нақ Тацитнинг ўзи бўлиб кетар экансиз!— дея кулиб юборди у ва архиепископ билан хайрлашди.

Министрликка қайгач, у дарҳол аббат Дуньяшини чақиртиришни буюрди.

— Сиз меннинг муҳтарам дўстим, бош фискал Россиянинг руҳоний пири экансиз. Ундан сўраб кўринг-чи, менга айтадигани йўқмикин?— Шундай дея граф ортиқча такаллуф қилиб ўтирмай Дуньяшини чақариб юборди.

Ўн еттинчи боб

Граф ўзини ортиқ министр деб ҳисобламай қўйганди. «Кўрайлик-чи,— деди у хаёлан,— оиҳазратнинг газабига йўлиққанимизда сўнг,— ахир менинг истейфода чиқишимни ҳамма шундай деб атайди-ку,— қанча от тутиш имкониятига эга бўларкинмиз?» Шундан сўнг у ўзининг бойлигини аниқ ҳисоб-китоб қилиб кўрди. Министр этиб тайинланганида унинг 80000 франк пули бор эди; энди хомчўт қилиб кўрса, бутун бойлиги 500000 франкка ҳам етмас экан. Буни кўриб у ниҳоятда ажабланди. «Демак, менинг йиллик даромадим йигирма мингдан ошмас экан,— дея хаёлидан кечирди у.— Очигини айтганда, ўзим ҳам жуда режасиз одам эканман-да! Бўлмасам Пармадаги ҳар қандай буржуа мен тўғримда, унинг юз эллик минг ливр даромади бор, дея қаттиқ ишонса керак! Шаҳзода эса бу борада ўша буржуалардан сира қолишмайди. Кейинчалик менинг фақирлигимда яшаётганимни кўргач, ҳамма, бойлигини яширишга жуда уста экан, деб юради. Майли, ҳечқиси йўқ!— дея хитоб қилди у.— Мен ҳали яна уч ойча министр бўлиб тураман ва бойлигимни икки ҳисса кўпайтириб оламан».

Шуларни ўйлар экан, граф, герцогиняга хат ёзиш баҳонаси топилди, дея хурсанд бўлиб кетди ва муносабатлари ўзгарганидан сўнг бундай жасоратини оқлаш учун хатда рақам ва ҳисоб-китобни қалаштириб ташлади. «Бизнинг йиллик даромадимиз бор-йўғи йигирма минг франкдан иборат бўлади,— дея ёзди у,— аммо бу маблағга Неаполда учовимиз — Фабрицио, сиз ва мен бемалол кун кўришимиз мумкин. Фабрицио, икковимиз битта отни навбатма-навбат миниб юраверамиз...» Министр хатни эндигина жўнатиб юборган ҳам эдики, бош фискал Расси келганини хабар қилишди. Граф уни одобсизлик қилиш даражасида менсимай қабул қилди.

— Бу қанақаси бўлди, афандим?— деди у.— Сиз менинг ҳимоятимда бўлган бир фитначини Болоньяда қамоққа олишни буюрибсиз; бу ҳам етмагандек, сиз унинг бошини таппдан жудо қилмоқчи бўлиб юрибсизу лекин менга ҳеч нимани хабар қилмаяпсиз! Ҳеч бўлмаганда менинг ўрнимга тайинланажак одамнинг исмини биларсиз ахир? Ким у? Генерал Коитими ёки ўзипгизми?

Расси довдираб қолди. У киборлар доирасига мансуб одамлар билан муомала қилишга одатланмаган эди ва граф ҳазиллашяптими ёки жиддий гапиряптими, шунини тушунолмади гаранг эди; у шолғомдек қизариб кетди ва алланималар деб мингиллади. Граф Рассини саросимага солиб қўйганидан ҳузур қилиб, унга тикилиб турарди. Расси кутилмаганда бир сескангандек бўлди-да, кейин жиноят устида граф Альмавиванинг қўлига тушиб қолган Фигаро каби бетакаллуф жилмайиб, хитоб қилди:

— Худо ҳақи, граф, гапини айлантириб ўтирмайман! Хўш,

зоти олийлари, мабодо, ҳамма саволларингизга ҳеч нимани яширмай очиқ-ойдин жавоб берсам, менга нима инъом этасиз?

— Авлиё Павел крести (бу Парма ордени) ёки пул бераман. агар сиз пул мукофотини олмоқ учун бирон баҳона топсангиз, албатта.

— Менга авлиё Павел крести маъқул, — бу орден дворянлик унводини беради.

— Бу қанақаси бўлди, мухтарам фискал, сиз фақир дворянлик унвопларимизнинг бирор аҳамияти бор деб ўйлайсизми?

— Агар мен дворян бўлсам, — дея жавоб қилди Расси ўз касби-корига муносиб ҳолда беҳаёлик билан тиржайиб, — агар дворян бўлсам, мен дорнинг сиртмоғига юборган одамларнинг қариндош-уруғлари мени ёмон кўришади-ю, лекин нафратлаишмайди.

— Хўп яхши, — деди граф. — Мен сизни одамларнинг нафратидан қутқарамап, лекин сиз ҳам мени гофилликдан халос этинг. Фабриционни нима қилмоқчисиз?

— Чин сўзим, шаҳзода қаттиқ саросимага тушган. У дилрабо Армида* нинг шаҳло кўзлари сеҳрига берилиб (одобсизлик қилаётганим учун маъзур тутасиз, аммо онҳазрат айнан шундай деди), — ҳа, унинг ўзини ҳам мафтун этган ўша шаҳло кўзларнинг сеҳрига берилиб, сиз сира ўйлаб ўтирмай унинг саройини тарк этишингиздан қўрқапти, Ломбардия билан боглиқ ишларни эса фақат сиз бир ёқлик қила оласиз. Янаям очиқроқ қилиб айтай — бу ўринда сиз учун шундай катта мукофотларга сазовор бўлиш имконияти туғилиптики, ўлай агар, бунинг учун менга бемалол авлиё Павел крестини бериб юбораверсангиз бўлади, — дея қўшимча қилди Расси товушини пасайтириб. — Агар сиз Фабрицио дель Донгонинг тақдирига аралашмаслик ёки ҳеч бўлмаса шаҳзода билан бу тўғрида ғайрирасмий гаплашмасликка рози бўлсангиз, шаҳзода сизга давлат мукофоти тариқасида подшоҳликка қарашли ерлардан олти юз минг франклик ажойиб бир амлок ёки уч юз минг экю пул инъом этмоқчи.

— Мен ундан бирор каттароқ нарса умид қилгандим, — дея гап қотди граф. — Фабриционнинг ишларига аралашмаслик — бу герцогиядан ажраб қолиш дегани ахир.

— Ҳа-да, шаҳзода ҳам худди шундай деди. Гап орамизда қолсин-у, у герцогиядан пиҳоятда даргазаб. Фақат у, ҳамонки тул қолган экапсиз, сизнинг ўша дилрабо хоним билан ажралиш аъзаига ўзининг амакиваччаси, эндигина эллик ёшга кирган кекса малика Изоттанинг қўлини сўраб қолишингиздан чўчиляпти.

— Буни қаёқдан била қолибди у! — дея хитоб қилди граф. — Ҳукмдоримиз ўз музофотидаги энг доно одам-да, ўзиям.

Ҳари маликага ўйланиш каби бу аҳмоқона фикр графнинг етти ухлаб тушига ҳам кирмаган эди, сарой этикети-ю, айниқса унинг жонига текканди. У хаёлга чўмиб қўлидаги олтин тамакидонни кресло ёнида турган мармар столчага тўқиллатиб ура бошляди. Расси буни хижолат чекки аломати деган хаёлга борди-ю,

фойдали битим тузиш имконияти туғилиб қолганидан кўзлари ялтираб кетди.

— Ўтинаман сиздан, граф,— дея хитоб қилди у,— агар олти юз минг франклик ўша амлокки ёки пул мукофотини қабул қилмоқчи бўлсангиз, илтимос, зоти олийлари, воситачи қилиб фақат мени олинг. Мен бўлсам, — қўшимча қилди у овозини пасайтириб, — шаҳзодадан пул мукофотининг миқдорини кўпайтириш ёки инъом этилган ерга ўрмондан каттагина қисмини қўшиб беришни илтимос қиламан. Агар сиз, зоти олийлари, қамоққа олинган ўша мишиқи тўғрисида шаҳзода билан юзхотир қилиб, юмшоқроқ гапланишга рози бўлсангиз, миннатдор бўлган ватан, аҳтимол, амлокка қўшимча қилиб, ўзларини герцоглик унвони билан тақдирлар. Такрорлайман, зоти олийлари, шаҳзода-нинг ҳозир герцогияни кўргани кўзи йўқ, лекин ўзи шу қадар довдираб қолганки, камина баъзан бу ўринда у менга айтишга ботинмаётган биронта сир йўқмикан, деган хаёлга бориб қоляман. Аслида бу вазият биз учун олтин конидек бир гап, башарти мен сизга онҳазратнинг энг пинҳоний сирларини сотиб турсам, албатта. Мен эсам бу ишни сира қўрқмай қилаверишим мумкин, зеро шаҳзода мени сизнинг ашаддий душманингиз деб ҳисоблайди. Нима бўлганда ҳам гарчи герцогиядан жаҳли чиқиб юрган бўлса-да, унинг Миланга ҳам ҳумдорлик қилиш ҳақидаги муқаддас орзуларини ёлғиз сизгина рўёбга чиқаришингиз мумкинлигини тушулади. Буни барча билади-ку ахир. Онҳазратнинг сўзларини айпан такрорлашга ижозат этасизми, зоти олийлари? — дея сўради қизишиб кетган Расси.— Жумладаги сўзларнинг қай тартибда жойлашиниинг ўзида ҳам баъзан шунчалар маъно яширинган бўладик, биров ҳикоя қилиб берганида бу маъно йўқолиб қолиши мумкин, сиз бўлсангиз, бу ўринда аҳтимол, мен илғамаган нарсаларни тушуниб оларсиз.

— Ижозат, истаган гапингизни гапираверинг,— деди граф ҳамон хаёлга чўмганича олтин тамакидонни столга тўқиллатиб урар экан,— ижозат этиш у ёқда турсин, ҳатто сиздан миннатдор бўламан.

— Менга крестдан ташқари наслий дворянилик ҳақида ёрлик беринг, шундан бўлак ҳеч нима керак эмас менга. Шаҳзодага бу тўғрида гап очганимда у нуқул: «Сендек бир аблахни дворясин қилиб бўлармиши? Э, йўқ! Эртасигаёқ дўконни ёшишга тўғри келади: Пармада бошқа ҳеч ким дворянлигини илтимос қилмай қўяди», — деб жавоб беради. Хўп, бу гапни қўйиб турайлик-да, Милан ишларига қайтайлик, — шаҳзода уч кунгина бурун маи бундай деди: «Ўша доғулидан бошқа ҳеч ким бизнинг интригаларимизни бошлаб ўршига қўя олмайди. Агар мен уни ҳайдаб юборсам ёхуд унинг ўзи герцогиянинг ортидан жўнаб кетса, мен бир кун келиб бутун Италиянинг севимли ва халқпарвар ҳукмдори бўлиш орзусидан воз кечишимга тўғри келади».

Шу сўзларни эшитгач, граф снгил тортиб тин олди. «Фабрицио ўлмайди!» — дея хаёлидан ўтказди у.

Расси умри бино бўлиб бош министр билан бундай самимий суҳбат қуришга муяссар бўлмаганди; ҳдзир унинг боши осмонда эди: аҳтимол, у бутун мамлакатда разиллик ва пасткашлик тимсоли бўлиб қолган Расси исмидан қутуладиган кун яқинлашиб қолгандир. Авом қутурган итларга Расси деб от қўярди; яқинда қандайдир солдатлар ўртоқлари уларни «Расси» деб ҳақоратлагани учун дуэлга чиқиб жанг қилишибди. Бирон ҳафта ҳам бу машъум исми ҳажвий сонетларнинг шафқатсиз мисраларига жо қилинмасдан ўтмасди. Рассининг мактабда таҳсил кўрадиган ўн олти ёшли беозор йигитча бўлмиш ўғлини исми шарифи шундай бўлгани учун қаҳвахоналардан қувиб чиқаришарди.

Ўз мавқеининг апа шундай ёқимсиз жиҳатлари ҳақидаги хотиралар Рассини аҳтиётсизлик билан дилидагини айтиб юборишга даъват этди.

— Менинг бир амлоким бор,— деди у ўтирган стулини министрининг креслосига яқинроқ суриб,— у жойнинг номи Рива. Мен барон Рива бўлишни истардим.

— Менимча, буни амалга оширса бўлади,— деди министр.

Рассининг боши айланиб кетди.

— Агар шундай бўлса зоти олийлари, хпёл одобсизлик бўлсада, сизнинг дилингиздаги орзу-ниятларингизни топишга уриниб кўраман: сиз малика Изоттани никоҳингизга олмоқни истайсиз,— бу оликаноб шухратпарастлик. Онҳазрат билан қариндош бўлиб қолганингиздан кейин эса унинг ғазаби сиз учун қўрқинчли бўлмай қолади, сиз уни жиловлаб оласиз. Сиздан яширмайман, шахзода сизнинг малика Изотта билан никоҳ қуришингиздан жуда чўчиб юрибди, аммо бу ишни амалга оширишни эпчил одамга топширсангиз ва унга *яхшигина ҳақ тўласангиз*, муваффақият қозонишга умид қилса бўлади.

— Қадрли барон, мен муваффақият қозонишимизга мутлақо умид қилмайман ва у ерга бориб менинг номимдан айтадиган гапларингизни олдинданоқ рад этаман; бироқ давлатимизда менинг эътиборимни оширадиган ушбу муқаддас никоҳ тузилиб, орзуларим ушалган кун мен сизга ўз маблағимдан уч юз минг франк совға қиламан ёки шахзодага сиз пул мукофотидан афзалроқ кўрадиган бирор йўл билан ўз илтифотини намоиш этмоқни маслаҳат қиламан.

Китобхонга бу суҳбат, турган гап, жуда чўзилиб кетгандек туюлади, бироқ биз тагин ҳам бу музокараларнинг фақат ярминигина унинг эътиборига ҳавола этиялмиз — музокара яна икки соат давом этди. Расси кабинетдан қувониб боши осмонга етган ҳолда чиқиб кетди, графнинг дилида эса Фабрициони қутқаришга бўлган умиди янада мустаҳкамланди ва у истеъфо беришга қатъиян қарор қилди. У, Расси ва генерал Конти каби кимсаларни ҳокимият тепасига чиқариб, ўзининг қадримни оширишим зарур, дея ўйларди ва шу йўсида шахзодадан қандай ўч олишини кўз олдига келтириб, ҳузур қиларди.

Ўзини урсин ўйна шахзодани, у герцогиняни ўз музофотидан

ҳайдаб юбориши мумкин, лекин у ҳолда бир кун келиб Ломбардийнинг конституцион қироли бўлишдан ҳам умидини узаверсин».

Шаҳзоданинг режаси бемаъни хомхаёл эди, аммо у гарчи анча фаҳм-фаросатли одам бўлса-да, бу тўғрида шу қадар кўп ўйлай-верганидан, орзунинг рўёбга чиқишига жуда ишониб қолганди.

Қувончининг зўридан маст бўлган граф фискал билан қилган суҳбати тўғрисида гапириб бермоқ учун герцогинянинг ҳузурига югурди. Аммо уни қабул қилишмади; дарбон нақ герцогинянинг ўзидан олишган бу буйруқ тўғрисида унга айтишга аранг журъат этди. Граф маънос тортиб, ўзининг мианистрилик резиденциясига кайтди: бу зарба шаҳзоданинг сирдоши билан қилинган суҳбатидан сўнг дилини қоплаган бутун қувончинг бир аумда сўндирди-қўйди. Унинг қўли ҳеч қандай ишга бормас эди ва шу боисдан гамгин бир ҳолда суратхонани айланиб юарди; кутилмаганда чорак соатдан сўнг унга қўйидаги мактубни келтириб беришди:

«Азиз ва меҳрибон дўстим, ахир сиз билан биз фақат дўстмиз, шунинг учун ҳам сиз меникига бир ҳафтада уч мартадан кўп келмаслигингиз керак. Икки ҳафтадан сўнг эса биз, гарчи бу учрашувлар мен учун ҳамон ўз лазизлигини йўқотмаган бўлса-да, ойига икки мартагина юз кўришадиган бўламиз. Агар меннинг кўнглимни олмоқчи бўлсангиз, биз ажралишганимизни элга ошкор қилинг, мабодо сизни деярли илгаригидангидек севишимни истасангиз, унда ўзингизга бошқа маҳбуба таплаган. Мен бўлсам буюбига ҳавойи ҳаёт кечирмоқчиман: киборлар ўтказадиган йиғишларга қатнаб юраман ва умид қиламанки, дилимдаги ҳасратни унутишга ёрдам берадиган биронта ақли одамни топаман. Дўст сифатида эса қалбимдаги биринчи ўринни доим сиз эгаллайсиз, албатта, лекин энди одамларнинг мен тўғримида, у графининг зукко ақли билан иш қилади, дейишларини ортиқ истамайман. Энг муҳими, ҳамма сизнинг қарорларингизга менинг мутлақо таъсир қилмай қўйганимни кўрсин. Хуллас, азизим граф, ёдингизда бўлсин, сизни ҳаминша ўзининг энг қадрли дўстим, ҳа, фақат дўстим, деб ҳисоблайман. Ўтинаман, ўтмишга қайтиш ҳақида сира ҳам умид қилманг,— ҳаммаси тамом бўлди».

Дўстона туйғуларим эса доим сизнинг ихтиёрингизда».

Бу сўнги зарба графнинг охириги умидларини ҳам пучга чиқарди ва иродасини тамоман букиб қўйди; у ўзининг барча лозимлиларидан воз кечишини баён этган ҳолда услубини жуда келтириб истеъфога чиқиш ҳақида арзнома ёзди-да, шаҳзодага бериб қўйинг, деган илтимос билап уни герцогиняга жўнатди. Герцогиня арзномани тўрт бўлиб йиртганича уни ўша чопарнинг ўзи биланоқ графга қайтариб юборди. У фақат саҳифанинг бурчагига «Йўқ, йўқ, минг марта йўқ!» — дея ёзишини лозим топди холос.

Министрнинг нақада умидсизликка тушганини сўз билан тасвирлаш қийин эди.— «У ҳақ,— дея таъкидларди граф ўзига ўзи минут сайин.— Нега энди *адолатсиз ҳукм* сўзларини тушириб

қолдирдим? Бундан ортиқ бахтсизлик бўладими ахир! Эҳтимол, шу машғум хато туфайли Фабрициони қатл этишар, у ҳолда менинг ҳам фақат ўлишим керак бўлади». Шаҳзоданинг ўзи чиқармагунича саройда кўришнинг истамагани бопсидан у дилидаги ҳасратни енгиб, Рассига авлиё Павел ордени ҳамда наслий дворянлик инъом этилиши ҳақида опхазратга имзо чектириш учун ўз қўли билан амри фармон тайёрлади; амри-фармонга у бундай муқофот учун асос бўлган сабаблар батафсил баёп этилган ярим саҳифали ахборот хати илова қилди. Сўнгра қандайдир дардли бир мамнуният билан бу иккала ҳужжатдан пусха кўчирди-да, уларни герцогиняга жўнатди.

У севгилсининг келажакда қандай ҳаракат қилиш режаларини билолмай гаранг эди. — «Бун ҳали ўзи ҳам билмаса керак, — дея ўйларди у. — Бир нарса аниқ: у менга ўз қарорини эълон қилди ва ҳеч қачон ундан чекинмайди». Герцогиняга у ҳеч қандай айб қўя олмасди ва шу боисдан ҳам ўзини янада бахтсизроқ ҳис этарди. «У мени севиб, катта илтифот кўрсатди, энди бўлса хатога йўл қўйганим учун мендан кўнгли совиди. Тўғри, мен бу хатога беихтиёр йўл қўйдим, аммо унинг оқибати даҳшатли бўлиши мумкин. Шундай экан, менга полишини ким қўйибди?»

Эртасига эрталаб граф герцогинянинг яна киборлар жамиятига аралаша бошлаганидан хабар топди: бир кун бурун у қабул кунин бўлган барча хонадонларга кириб чиқибди. Агар улар биронта хонадонда учрашиб қолишса, графнинг ҳоли не кечади? У билан энди қандай гаплашади? Ўзини қандай тутмоғи керак? Гаплашмай бўладими ахир?

Кейинги кун унда ҳам ғамгинроқ ўтди: ҳаммаёқда Фабрициони тез орада қатл этишармиш, дегап миш-миш тарқалди; бутун шаҳар ҳаяжонга келди. Одамлар яна, шаҳзода маҳбуснинг олий насл-пасабига ҳурмат юзасидан мурувват кўрсатиб, унинг бошини танидан жудо этиш орқали қатл этмоқни буюрибди, дея қўшимча қилишарди.

«Унинг қотили менман, — дея ўйларди граф. — Энди герцогиня билан бирон кун келиб юз кўришмоқдан умидимни узаверсам ҳам бўлади».

Ана шу мантикий мулоҳазага қарамай, у ортиқ чидаб тура олмади ва уч марта герцогинянинг эшиги олдидан ўтди. Тўғри, у одамларнинг эътиборини ўзига жалб этмаслик учун хопимнинг саройи томон пиёда жўнади. Умидсизликка тушганидан граф ҳатто унга хат ёзишга ҳам журъат этди. Сўнгра икки марта Рассининг олдига одам юборди; фискал келмади. «Аблаҳ менга хиёнат қилди», — дея ўйлади граф.

Эртаси кунин эрталаб учта муҳим янгилик Парманинг бутун киборлар жамияти ва ҳатто оддий фуқароларни қаттиқ ҳаяжонга солди. Фабрициони тез орада қатл этилажакига энди ҳеч ким шубҳа қилмай қўйганди; бу янгилик ёнига яна бир ғалати янгилик қўшилди: герцогиня мутлақо қайғу чекмаётган эмиш. Ўзини тутинишга қараганда, у ҳатто навқирон маҳбубига унча ачинма-

ётган ҳам эмиш; лекин Фабриционинг қамокқа олиниши пайтига тўғри келиб қолган қапдайди жиддий хасталик туфайли раи-ги-рўйининг оқариб кетганидан нозу-карашма билан фойдалана-ётганимиз. Бу аломатлардан авом буржуалар оқсуяк хонимнинг нақадар тошбагир эканлигига яна бир бор ишопч ҳосил қилишди. Граф Москва билан ҳам герцогиня фақат одоб юзасидан, Фабриционинг руҳини шод айлаш учунгина мулоабатни узганмиш. Қандай ахлоқсизлик!— дея хитоб қилишарди ғазаб билан пар-малик янсенистар.— Буниси ҳам етмагандек,— ишонинг ақли бовар қилмайди! — герцогиня сарой аҳлидан бўлмиш барно йигитларнинг хушомадини жон қулоғи билан тинглаётган эмиш. Хонимнинг ўзини тутишидаги ғалати томонларидан яна бири унинг маркиза Раверсининг ўйнаши бўлмиш граф Бальди билан шўх-шодон суҳбатлашиши ва графнинг Веллей амлокига танда қўйиши ҳақидаги ҳазил-хузул гаплари бўлди. Фабриционинг қатл этилажаги майда буржуа билан авом халқни қаттиқ ғазабга солмоқда эди, зеро бу ажойиб одамлар, бечора йигит граф Мос-канинг раишки туфайли побуд бўляпти, дея ўйлашарди.

Саройда ҳам графга кўп эътибор беришар, бироқ у ерда уни мазах қилишарди. Чиндан ҳам биз юқорида айтган учинчи муҳим янгилик бу графнинг истеъфога чиқиши бўлди: ҳамма алданган жазман устидан куларди. Ахир эллик олтига кириб, ёши бир жойга бориб қолган одам бераҳм ташноз дардида ажойиб мансаб-ларини қурбон қилиб ўтирса кулмай бўладими? Ҳолбуки ўша ташноз аллақачон бошқа ёш маҳбуб билан кўнглини хушлаб юрарди. Фақат архиепископгина у билан ҳатто маслаҳатлашиб ҳам ўтирмай ўзи ҳомийлик қилган бир йигитнинг бошини тани-дан жудо қилишмоқчи бўлаётган бу мамлакатда бош миистр бўлиб қолаверишга графнинг орияти йўл қўймаслигини тушунди ёки, тўғрироғи, фаҳм-фаросати билан бунга англай олди. Графнинг истеъфога чиқишини эшитгач, генерал Фабио Конти-нинг бод касали дарҳол тузалди-қўйдики, биз бу тўғрида кейин-роқ, бутун шаҳар унинг қайси куни ва қай соатда қатл этили-шини билишга уриниб юрган бир пайтда бечора Фабриционинг қалъада қандай вақт ўтказганини тасвираётганимизда ҳикоя қилиб берамиз.

Эртаси куни графнинг ҳузурига содиқ хизматкори Бруно кириб келди. Ёдингизда бўлса, граф уни Болоньяга жўнатиб юборган эди. Брунони кўриб графнинг бир дақиқа кўнгли бузи-либ кетди: у герцогинянинг деярли розилиғи билан бу одамни Болоньяга жўнатган ўша дамда ўзини бахтиёр ҳис этганини эслаганди. Бруно Болоньядан ҳеч нимани биллолмай қайтибди: у Лодовикони қидириб тополмади, зеро Кастельнуово қишлоғининг подестаси уни авахтага банди қилиб қўйган экан.

— Мен сизни яна Болоньяга жўнатаман, — деди граф, — герцогиня бояқиш Фабриционинг бошига тушган бахтсизлик-нинг барча тафсилотларини билишни истайди. Кастельнуовода

бригадирга, жандармлар постининг бошлиғига мурожаат қилинг...

— Йўқ, йўқ! — дея хитоб қилди граф ўз буйруғини ўзи бекор қилиб, — яхшиси дарҳол Ломбардияга жўнанг ва барча воқеанависларимизга кўпроқ пул улашинг. Мен улардан одамни руҳдайтирувчи маълумотлар олмоғим керак.

Бруно бу топшириқнинг маъносини жуда яхши тушуни ва ўтириб ўзига сафар гувоҳномасини ёза бошлади. Граф сўнгги йўл-йўриқлар кўрсатаётган бир пайтда унга бир хат келтириб топширишди. Бу мактуб, турган гап, бошдан-оёқ сохта эди-ю, аммо шундай иборалар билан ёзилган эдики, унда гўё меҳрибон бир одам дўстона ёрдам сўраётгандек туюларди. Бу одам, шубҳасиз, шахзоданинг худди ўзгисини эди. Граф Москанинг истеъфога чиқishi ниятида эканини эшитгач, у дўстидан министрлик постини тарк этмаслик ҳақида ўтиниб сўрабди; бу ҳақида у ораларидаги дўстлик, ватанга қутқу солаётган хавф-хатарни шафе келтириб илтимос қилибди ва ҳукмдор сифатида истеъфо бермаслигини буюрибди. У яна қирол*** унинг ихтиёрига иккита қироллик ордени юборгани тўғрисида хабар қилибди — улардан бирини шахзода ўзига олибди, иккинчисини эса ўзининг қадрдон дўсти граф Москвага юбораётган эмиш.

— Бошимга тушаётган барча бахтсизликларга ана шу ҳайвон айбдор! — дея ғазаб билан хитоб қилди граф Брунони қаттиқ ҳайратга солиб. — Яна унинг рижкорлик билан мени аврамоқчи бўлганига ўласанми! Биронта аҳмоқни қармоққа илинтириш учун ўзи билан бирга бунақа мунофиқона ибораларнинг сон миптасини ўйлаб чиқарганмиз-ку ахир!

Граф жавоб ёзди. Хатида у саломатлигининг мазаси қочгани ва министрликдаги сермашаққат вазифаларини узоқ вақт бажаришга кўзи етмаслиги, шу боисдан ўзига инъом этилаётган ордени ҳам ола олмаслигини баён этди. Унинг бениҳоя ғазаби қайнаган эди. Бир минутдан сўнг фискал Рассининг келгани ҳақида хабар қилишди. Министр уни жуда илтифотсиз кутиб олди.

— Хўш! Мен сизни дворянин қилиб қўйдим, шунинг учун ҳам дарҳол сурбетлашиб кетдингиз, шекилли! Нега кеча бевосита бурчингизни адо этгани — менга миннатдорчилик билдиргани келмадингиз, жапоби бетамиз?

Рассига ҳақоратлар таъсир қилмасди: шахзода худонинг берган кунини у билан шу оҳангда гаплашарди. Лекин у барон бўлишни истарди, шунинг учун ҳам усталик билан ўзини оқлай кетди. Расси учун бунинг ҳеч қийин жойи йўқ эди.

— Кеча шахзода кун бўйи мени ёзув столи ёнидан тургазмади, шу боис саройдан ташқари чиқа олмадим. Барча прокурорларники каби хатим пиҳоятда хунук бўлишига қарамай, мен, ҳазрати олийларининг буйруқларига биноан, узундан-узоқ ва бемаъни дишломатик ҳужжатлардан бир талай нусха кўчирдим. Назаримда, бундай топшириқ берилган ягона мақсад мени асирликда ушлаб туриш эди. Фақат кечқуруп соат бешларга яқин, очимдан ўлай

деганимдан кейингипа шаҳзода, ниҳоят, менга жавоб берди, лекин тўғри уйга кетишни ва кечқурун ҳеч қайқа чиқмаслигини буюрди. Чиндан ҳам шаҳзоданинг шахсий воқеанависларидаги ўзим яхши танийдиган икки жосус ярим кечагача кўчамизда айлапиб юришди. Бугун эрталаб карета чақиртирдим-да, мени соборга олиб боришни буюрдим. У ерга шошилмай кирдим, кейин черковнинг ичидан физиллаганимча югуриб ўтдим. Мана ҳузурингизда турибман. Зоти олийлари, ҳозир мен дунёда ҳаммадан ҳам кўпроқ сизнинг кўнглингизни олишни истайман.

— Мен бўлсам, жаноби фирибгар, гарчи жуда усталик билан тўқиган бўлсангиз-да, бу уйдирмаларингизга ишонмайман. Уч кун бурун сиз мен билан Фабрицио тўғрисида гаплашишдан бош тортдингиз. Гарчи сиздек бир кимса учун ҳар қандай қасам шунчаки бир баҳона эканлигини тушунсам-да, сизнинг виждонингиз, сир сақлаш тўғрисида янган қасамингизга ҳурмат билан қарадим. Бугун мен ҳақиқатни билмоқчиман. Ўша бадбахт йигитни комедиант Джилеттининг қотили сифатида ўлим жазосига ҳукм этилгани ҳақидаги бўлмағур мишмишлар қаердан чиқди?

— Бу мишмишларни, зоти олийлари, сизга ҳеч ким мендап яхшироқ тушунтириб беролмайди, чунки уларни онҳазратнинг буйруқларига бипоан ўзим тарқатганман. Чамаси, кеча у бу тўғрида сизга хабар қилиб қўймаслигим учун ҳам мени куни бўйи асирликда тутиб ўтирди. Шаҳзода менинг ҳали ақлдап озмага-нимни билади шу бондан ҳам орденимни сизнинг олдингизга олиб келишимга ва уни кўксимга ўз қўлингиз билан тақиб қўйишингизни илтимос қилишимга сира шубҳа қилмайди.

— Гапни кўп чўзмай ишга ўтинг!— дея қичқирди граф.— Етар шунча валақлаганингиз.

— Турган гап, шаҳзода монсиньор дель Донгонинг ўлим жазосига ҳукм қилишларини жуда ҳам истарди, аммо, хабарингиз бор, уни фақат йигирма йил қамоқда кишанбанд ҳолда ўтиришга ҳукм қилдилар, ҳукм чиқарилган куннинг эртасигаёқ шаҳзоданинг ўзи бу жазони черков ўйлаб чиқарган барча ақидалар — жума куни фақат пон билан сув истеъмол қилиш ва шунга ўхшаш ҳоказо чеклашларга қаттиқ риоя қилган ҳолда ўн икки йил қалъага банди қилиш билан алмаштирди.

— Ҳа, уни фақат қалъа қамоғига ҳукм қилушганини жуда яхши билардим, худди шунинг учун ҳам уни яқин кунларда қатъи аъжаклари ҳақидаги мишмишлар мени қаттиқ таъвишга солди. Бейхтиёр граф Паланцани қандай устемонлик билан қатъи эътириб юборганингизни эсладим.

— Крестни менга ана ўшанда беришлари керак эди!— сира хиёлат чекмай хитоб қилди Расси.— Дастакни боссам бўлди эди, бипобарин онҳазрат унинг ўлимини ихтиёр айлаганида ўша дастак қўлимда эди; лекин ўша кезлари ҳали аҳмоқ эканман, энди бўлса ақлим кириб қолди, орттирган тажрибамга суяниб, сизга бир маслаҳат беришга журъат этаман: ҳеч қачон мендап ўрпақ олманг.

Бундай қиёс қилиш Рассипинг суҳбатдошига бориб турган сурбетлик бўлиб туюлди ва у фискалнинг кетига тешишдан ўзини аранг тийиб қолди.

— Авваламбор,— дея гап бошлади яна Расси юристларга хос манتيқ ва ҳақорат таъсир қилмайдиган одамларга хос сурбетлик билан,— авваламбор, ўша дель Донгоши қатл этиш ҳақида сўз ҳам бўлиши мумкин эмас: шаҳзода бунга журъат қилмайди,— замона ўзгарган! Бундан ташқари, мен энди дворянниман, умид қиламанки, сизнинг ёрдамингизда барон ҳам бўлиб оламан, шунинг учун ҳам қўлимни булғашни истамайман. Ўзингизга маълум, зоти олийлари, жаллод фақат мендангина буйруқ олиши мумкин, мен эсам сизга опт ичиб айтаманки, кавалер Расси ҳеч қачон синьор дель Донгоши қатл этиш ҳақида буйруқ бермайди.

— Ана шунда кавалер Расси жуда ақлли иш қилган бўлади!— деди граф унга хўмрайиб қарар экан.

— Лекин бир нарсани айтиб қўймоғим даркор,— деди Расси илжайиб.— Мен фақат қонуний равишда қатл этишларига жавоб бераман, мабодо синьор дель Донго тўсатдан қорнида оғриқ туриб ўлса, буни асло мендан кўрманг. Шаҳзода негадир Сансеверинани жуда ёмон кўриб қолган (уч кун бурун Расси албатта «герцогиня» деган бўларди, аммо энди у, шаҳардаги ҳамма одамлар қатори, хонимнинг бош министри билан муносабатни узганини биларди). Граф шундай одамнинг оғзидан герцогинянинг исмини унвонсиз эшитиб донг қотиб қолди. Бу ҳолдан унинг хурсанд эмаслигини тасаввур қилиш қийин бўлмаса керак. У Рассига қаттиқ нафрат билан қараб қўйди. «Фариштагинам, азизам,— дея дилидан ўтказди у,— сенга бўлган муҳаббатимни фақат сенингโปรดангга кўр-кўрона итоат этиш билангина исботлашим мумкин».

— Сизга очиғини айтсам,— деди у фискалга,— герцогинянинг ишжиқликлари билан меннинг ишим йўқ; лекин, ҳамонки бу ерга келиб ишларимизни чигаллаштириш ўрнига Неаполда тинчгина ўтиравериши лозим бўлган ўша тирранча Фабрициони менга худди ана шу герцогиня танпштирган экан, мен министр бўлиб турган пайтимда унинг ўлдирилишини истамайман. Сўз бераман, у қамоқдан чиққанидан сўнг бир ҳафта ўтгач, сиз барон бўлиб olasiz.

— У ҳолда, граф, мен фақат ўн икки йилдан кейингина барон бўлар эканман, зеро шаҳзода ниҳоятда ғазабга минган ва унинг герцогиняга бўлган нафрати шу қадар кучлики, у ҳатто бу туйғусини яширишга ҳаракат қилипти.

— Жуда катта плтифот бу. Ҳамонки, бош министри герцогиняни ортиқ ҳимоя қилмас экан, ҳазрати олийлари ўз нафратларини яшириб нима қилардилар? Лекин бари бир мени пасткашликда, энг муҳими эса — рашиқ қилишда айбашларини истамайман. Ахир герцогиняни бу ерга кўчиб келишга ўзим кўндирганман-ку. Ёдингизда бўлсин, агар Фабрицио қамоқда ўладиган бўлса, сиз барон бўла олмайсиз ва имоним қомилки, сизни чавақлаб кетишади. Лекин бу арзимас гапларни қўйиб турайлик. Гап бошқа

ёқда: мен ўз бойлигимни ҳисоблаб кўрдим, маълум бўлишича, нари борса йигирма минг даромадга эга эканман. Шу боисдан ҳам каминга ҳазрати олийларидан истеъфога чиқариш тўғрисида илтимос қилмоқчиман. Неаполитания қиролининг хизматига кириш умидим бор. Неаполь — катта шаҳар, у ерда ҳозирги пайт мен учун жуда зарур бўлган кўнглихуши топилади, Нармадек бефайз бир жойда эса уларни излашда фойда йўқ. Мен бу ерда фақат сизнинг кўмагингиз билан малика Изоттага уйлашмагича қоламан ва ҳоказо, ва ҳоказо...

Суҳбат ана шу залда яна узоқ давом этди. Ниҳоят, Россия ўрпидан турганида, граф ўзини ниҳоятда бепарво кўрсатиб деди:

— Биласизми, айтишларига қараганда, Фабрицио мени алдаб, герцогинянинг ўйнашларидан бири бўлиб олган экан. Мен бу ёлгон-яшиқ гапларга мутлақо ишонмайман ва уларнинг нотўғри эканлигини исботламоқ учун сиздан манови ҳамёнини бировни одам орқали Фабрициога бериб қўйишни илтимос қиламан.

— Қўйинг-е, граф,— ҳамёнга назар ташлагач қўти ўчиб хитоб қилди Расси.— Бу жуда катта пул-ку, устав бўйича эса...

— Бу пул, азизим, сизга «катта» қўриниши мумкин, албагга,— дея гап қотди граф нафратомуз оҳангда.— Сиздек бир меъчая одам, мабодо қамоқдаги дўстига ўн цехин юборса, ўзини хонавайрон бўлган ҳисоблайди, мен бўлсам ана шу олти минг франкнинг ҳаммаси Фабриционинг қўлига тегишини ва энг муҳими қалъадаги биронта ҳам одам бу тўғрида хабар топмаслигини истайман.

Қўрқиб кетган Расси эътироз билдирмоқчи бўлган эди, бироқ граф бегоҳатлик билан унинг ортидан эшикни ёпиб олди. «Бундай одамлар учун,— деди у ўзига ўзи,— дағаллик — бу — ҳукмдорлик аломати». Шу гапни дилидан ўтказганидан сўнг акобир министр шундай бир бемаъни иш қилдики, бу тўғрида сизга ҳикоя қилишга ҳам уяласан киши. У ёзув столи ёнига югуриб борди-да, унинг тортмасидан герцогинянинг кичкина портретини олиб, устма-уст ўпа бошлади.

— Кечир мени, фариштагинам,— дея хитоб қилди у.— Сен ҳақингда ҳурматсизлик билан гапирганида мен ўша ифлосни деразадан улоқтириб юборишим керак эди; фақат сенга итоат этганим учунгина шундай тоқат қилиб турибман. Лекин шоямми турсин, ҳали жазосини тортади у!

Портрет билан ана шундай узоқ суҳбат қурганидан сўнг, дили ҳасратга тўлган бўлса-да, графнинг миясига кулгили бир фикр келдики, у болаларча жўшқинлик билан бу фикрни дарҳол амалга оширди. У барча нишонлари тақвонлик мундирийни келтиришини буюрди-да, уни ёнига кийиб, кекса малика Изоттанинг саройига равона бўлди. Шу пайтга қадар у маликаникига фақат янги йил муносабати билангина ташиф буюргувчи эди. Малика уни бир талай итлари қуршовида, худди ҳозир шаҳзоданинг саройига боришга отланиб турган одамдек, бапанг кийинган ва ҳатто дуру жавоҳирларини таққан ҳолда қабул

қилди. Граф, бемаврид келмадимми, ҳазрати олиялари бирор жойга отланиб турганга ўхшайдилар, дея гумоини айтди; ҳазрати олиялари, Парма маликаси ўз қадрини сақлаш учун ҳам доим шундай кийиб юриши керак, дея лутфан жавоб қилдилар. Қайгули ўтаётган ана шу кунлар ичида графнинг биринчи бор димоғи чоғ бўлиб, кайфияти кўтарилди. «Бу ерга келганим яхши бўлди, — дея ўйлади у, — шу бугунроқ унга севги изҳор қилишим керак». Ўзининг зукко ақли билан пом чиқарган ва шу билан бирга бош министр бўлган бу одамнинг хонадонига қадам ранжида қилганидан маликанинг боши осмонда эди: бечора қариқиз бундай таширфларга одатланмаган эди. Граф гапни оддий бир дворянин билан подшоҳлар оиласига мансуб одамлар орасида доимо осмон билан ерчалик тафовут бўлишини баён қилувчи моҳирона муқаддимадан бошлади.

— Лекин сулолани фарқлай билиш керак, — деди маллика. — Масалан, француз қиролининг қизи гошу тахтга ворис бўлиши ҳатто орзу ҳам қила олмайди, аммо Парма сулоласида аҳвол бошқача. Шу боисдан Фарнезе наслидан бўлиш хонимлар ҳар қачон ва ҳар ерда ҳатто ташқи қиёфаларида ҳам ўз кадр-қимматларини сақламоқлари даркор; гарчи мен ҳозир, кўриб турганингиздек, бечора бир малика бўлсам-да, ким билсин, аҳтимол, бир кун келиб менинг бош министрим бўларсиз.

Қутилмаган бу фикр ўзининг бемаъпиллиги билан графга яна бир дақиқа қувноқ кайфият бағишлади.

Бош министрининг оташин севги изҳорини эшитиб, шолғомдек қизариб кетган малика Изоттанинг хонадонини тарк этгач, граф сарой чопарига дуч келиб қолди: шаҳзода, дарҳол ҳузурига етиб келсин, деб буюрган экан.

— Мен касалман, — дея жавоб қилди министр шаҳзодага нисбатан одобсизлик намоиши этиш имконияти туғилганидан қувониб.

«О-о! Менинг қопимни қайнатишга қайнатиб, энди ўзингизга хизмат қилишимни истайсизми! Йўқ, шаҳзода, билиб кўйинг, бизнинг асримизда фалакнинг гардини билан ҳукмдор бўлиб қолишнинг ўзи камлик қилади, мустабидлик ролида муваффақият қозонмоқ учун зукко ақл ва кучли ирода ҳам керак бўлади».

Бу касалнинг сонна-соғ кўрипишидан ниҳоятда ҳайратга тушган чопарни жўнатиб юборгач, граф шаҳзодага ўчакишиб, генерал Фабио Конти учун жуда эътиборли бўлган икки сарой аъёбининг хонадонига кириб чиқди. Ҳаммасидан ҳам кўпроқ министрни бир нарсга ваҳимага солар ва унинг иродасини букиб турарди: айтишларига қараганда, қалъа комендантлари бир замонлар шахсий душмани аллақайси капитенни «перуджа суви» ёрдамида гумдон қилиб юборган экан.

Граф бир ҳафтадан буён герцогинянинг қалъа билан алоқа ўрниатишга урилиб, талай-талай пул сарфлаб юрганини биларди. Бироқ унинг назарида алоқа ўрниатишга умид қилмаса ҳам

бўларди: қалъадагилар ҳозирда жуда сергак эдилар. Биз бу бад-бахт аёлнинг у ердагиларни пора бериб, сотиб олиш учун қилган барча уринишларини китобхонга ҳикоя қилиб ўтирмаймиз; бояқиш жуда умидсизликка тушганди. Унинг сидқидилдан содиқ бўлган ҳар хил ёрдамчилари кўп эди, бироқ, назаримизда, майда мустабилларнинг саройида фақат битта юмушни: сиёсий маҳбусларни қўриқлаш ишини аъло даражада бажаришарди. Герцогинянинг олтин совуриши шунга олиб келдики, қалъада ҳар хил амалдаги қамоқхона хизматчиларидан ўн кишини ишдан қувиб юбордилар.

Ўн саккизинчи боб

Шундай қилиб, маҳбусга қанчалар содиқ бўлишмасин, герцогиня билан бош министр унинг аҳволини енгиллаштириш учун деярли ҳеч нима қила олмадилар. Шаҳзода қаттиқ ғазабга минганди, Фабрициога адоват билан қарайдиган сарой аҳли ва киборлар жамияти унинг бошига тушган бахтсизликдан қувонишарди: улар йигитга доим омад кулиб боқишини кўра олмасдилар. Гарчи герцогиня олтинни ҳовучлаб сочаётган бўлса-да, у қалъани қамал қилишда ҳеч нимага эриша олмади. Маркиза Раверси билан кавалер Рискара худонинг берган куни генерал Фабио Контига бирор маслаҳат бергани келишарди: комендантнинг заиф иродаси ёрдамга муҳтож эди.

Юқорида тилга олиб ўтганимиздек, қамоқнинг биринчи куни Фабрициони комендант *саройига* жойлаштиришди. Бу мўъжазгина чиройли иморат ўтган асрда Ванвителли* чизмалари бўйича баландлиги бир юз саксон футли доира шаклидаги улкан миноранинг юқори майдончасига бино қилинганди. Ҳайбатли миноранинг қоқ тепасида туянинг ўркачи янглиғ қаққайиб турган бу кичкина саройнинг деразасидан Фабрицио далалар ва олисдаги Альп тоғларини кўрди; сўнгра қалъанинг шундоқ ёнгинасидан шиддатли Парма дарёсининг ҳайқариб оқишини томоша қилди. Парма шаҳардан ўн чақиримча нарида ўн томон бурилиб, По дарёсига қуйилади. По кўм-кўм далалар орасида кумушранг тасма янглиғ буралиб оқар, унинг сўл соҳилида олис-олисларда эса Фабрицио Италияни шимол томондан ўраб турган тоғ тизмасининг ҳар бир чўққисини яққол кўриб турарди. Қуёш жизгинагини чиқарган бу водийнинг ўртасида ўша юксакликдаги абадий қорлар ҳатто жуда иссиқ келган август ойида ҳам дилда соя-салқин жойлар ҳақидаги сархуш хотираларни уйғотар ва гарчи ўша тоғлар Парма қалъасидан юз чақиримча нарида жойлашган бўлса-да, унинг ҳар бир бурмаси яққол кўзга ташланиб турарди. Чиройли комендант саройининг деразасидан кўринаётган бу кенг манзаранинг жанубий қисмини Фарнезе минораси тўсиб турардики, бу минорада Фабрициога атаб камера ҳозирлашмоқда эди. Китобхоннинг ёдида бўлса керак, бу иккинчи минора ҳам бош миноранинг

юқори майдончасида қад кўтарганди. Уни Тезейнинг* ўғли Ипполитдан фарқи ўлароқ ёшгина ўғай онасининг севгисини рад этмаган валиаҳд шахзодага атаб қуришганди. Малика бир неча соатгина касал бўлиб ётибди-ю, тўсатдан вафот этибди, шахзода эса фақат ўн етти йилдан кейин, отасининг ўлимидан сўнг, тахтга ўтириш арафасидаги оозодликка чиқибди. Бир соатлардан сўнг Фабрициони кўчириб ўтказишган Фарнезе минораси бош миноранинг тепа майдончасида худди беўхшов гурра каби эллик футча баландликка бўй чўзган бўлиб, унинг ҳаммаёғига яшиқ-қайтаргичлар ўрнатиб ташланганди. Чор атрофдан кўриниб турадиган бу қамоқхонани қурдиргач, хотинидан порози бўлган шахзоданинг дилида ғалати бир истак пайдо бўлди: у ўз фуқароларини бу миноранинг қадимдан мавжудлигига ишонтиргиси келиб қолди ва шу боисдан унга Фарнезе минораси дея ном қўйди. Гарчи Парма шахрининг ҳамма чеккалари ва чор атрофдаги водийлардан тош терувчилар харсанг кетидан харсанг қўйиб, бу бешбурчак ишшоотни кундан-кун юқори кўтаришаётгани яққол кўриниб турган бўлса-да, минора қурилиши ҳақида гапириб тақиқланган эди. Унинг кўҳналигини исботлаш учун кенглиги бор-йўғи икки фут ва баландлиги тўрт фут келадиган эшик тепасига машҳур лашкарбоши Алессандро Фарнезе* Генрих IV ни Париж деворлари ёнидан чекинишга мажбур этгани тасвирланган ажойиб барельеф ўрнатилганди. Фарнезе минорасининг пастки қавати жуда қулай жойлашган бўлиб, бўйига ва энига қирқ қадам келадиган зални ташкил этарди. Унинг ҳаммаёғига устунлар қўйиб ташланганди, аммо бу устунлар апча пастак эди, зеро бу кенг залнинг баландлиги нари борса уч одам бўйи келарди. Залга қоровулхона жойлашганди, унинг ўртасида эса устунлардан бирига чирмаштириб, темирдан ишланган ва кенглиги бор-йўғи икки фут келадиган енгилгина зина ўрнатилганди. Фабрицио соқчиларининг оғир қадам ташлашдан тебраниб турган ана шу зинадан иккипчи қаватга кўтарилди. Иккинчи қаватда ажойиб хоналар жойлашган бўлиб, уларнинг баландлиги йигирма футдан кам эмасди. Қачонлардир бу хоналар ёш шахзода учун жуда ҳашамдор қилиб жиҳозланганди: бу ерда у ўн етти йил яшаб, умрининг энг гуллаган даврини ўтказганди. Иккинчи қаватнинг нариги четида янги маҳбусга дабдабали қилиб безалган ибодатхонани кўрсатишди: унинг деворлари ва гумбаз шаклидаги шифтига қора мрамар тахтачалари қопланган, деворлар бўйлаб эса мутаносибликка риоя қилган ҳолда қора устунларнинг бежирим қатори саф тортганди. Деворларнинг ўзи эса оқ мрамардан ишланган улкан бош чаноқлари билан безатилганди. Чаноқлар худди шундай оқ мрамардан ясалган ва кесишиб турган икки суяк устига ўрнатилганди.

«Ўлдиришга журъатин етмаган номард одамлар нафратининг зўридан шундай пайрашларни ўйлаб топишади!— дея хаёлидан ўтказди Фабрицио.— Менга буларнинг барини кўрсатаётган иблисларнинг ҳийласини қаранг!»

Худди боягидек устунга чирмаштириб ишланган айлапма темир зина қамоқхонанинг учинчи қаватига олиб чиқардики, генерал Фабио Конти ўзининг бутун истеъдодларини бир йилдан бери ана шу қаватдаги баландлиги деярли уч одам бўйи келадиган хоналарни қайта қуришга сарфламоқда эди. Аввало унинг раҳбарлигида бир вақтлар шахзодаларнинг хизматкорлари истиқомат қилган бу хоналарнинг деразаларига йўғон темир панжаралар ўрнатишди. Ўша деразалар бош миноранинг тош тахталар терилган майдончаси сатҳидан ўттиз фут юқорида жойлашганди. Иккитадан деразаси бўлган бу хоналарнинг ҳар бирига фақат бинонинг ўртасидан ўтган тор ва қоронғи йўлакдангина кирса бўларди; бу йўлакда Фабрицио кетма-кет жойлашган ва пақ гумбазга қадар бўй чўзган зилдек темир панжара эшиклардан учтасини кўрди. Бу ажойиб ишоотларнинг чизма ва лойиҳаларини тасдиқлаш баҳонаси билан генерал икки йил давомида ҳар ҳафта ҳукмдорнинг қабулига кириб туриш шарафига муяссар бўлганди. Бу камралардан бирига банди қилинган фитначининг қамоқхона хизматчиларининг зулмидан шўкоят қилишга деярли асоси йўқ эди-ю, лекин шу билан бирга у ҳеч ким билан гаплаша олмас ва унинг ҳар бир ҳаракати ташқарига яққол эшитилиб турарди. Генералнинг буйруғига биноан ҳар бир хонага уч фут баландликда худди курсига ўхшатиб, йўғон эман тўсинлар ўрнатишди, — комендантнинг бу гениал ихтироси уни полиция министри лавозимига номзод қилиб қўйганди. Ана ўша тўсинлар устига генерал тахтадан баландлиги ўн фут келадиган акс-садо берувчи камералар қуришни буюрди; бу камералар миноранинг фақат деразалари бўлган деворигагина туташган эди, қолган уч томонидан эса қамоқхонанинг катта-катта йўнилган харсанглардан қурилган деворлари билан камеранинг тахта деворлари орасида кенглиги тўрт фут келадиган йўлак қолдирилганди; эман, қарагай ва ёнғоқ тахталаридан ясалган ўша деворлар темир болтлар ва беҳисоб михлар ёрдамида жуда мустаҳкам қилиб қоқилганди.

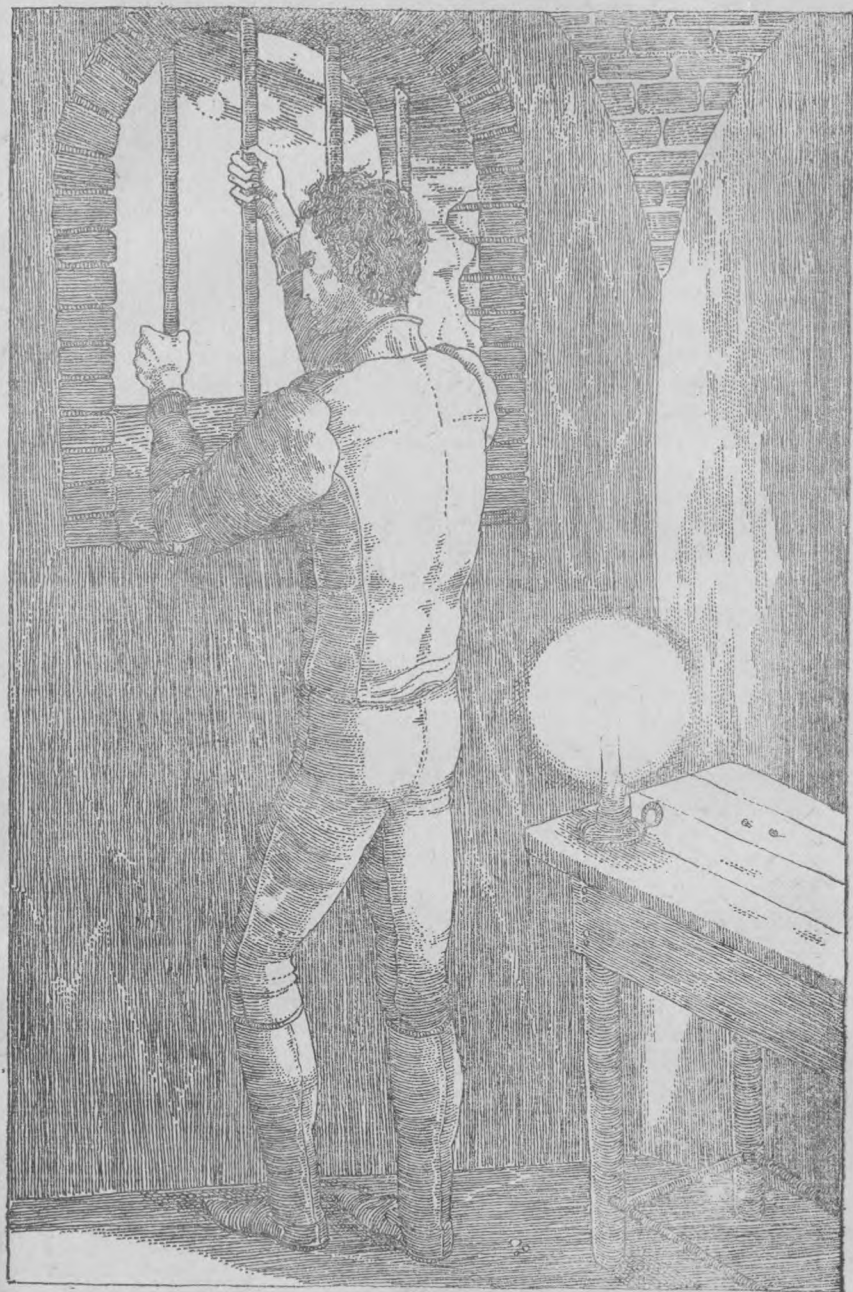
Фабрициони ана шу камералардан бирига олиб киришди. Бу генерал Фабио Конти ижодининг энг яхши маҳсули эди. Комендант уни бир йил буруп қурдирганди ва унга «кўр-кўрона итоат» деб шоирона ном қўйганди. Йигит югуриб дераза олдида борди. Панжара ортида ажойиб манзара кўриниб турарди, унинг фақат бир бурчагинингина шимоли-ғарб томондан уч қаватли комендант саройининг томи тўсиб қўйганди. Дарвоқе, саройнинг биричи қаватида қалъа гарнизонининг маҳкамаси жойлашганди. Фабриционинг диққатиши аввало учинчи қаватдаги деразалардан бири ўзига тортди. Бу деразада у турли-туман қушлар солиб қўйилган чиройли қафасларни кўриб қолганди. Қамоқхона хизматчилари унинг атрофида ивирсиб, камерани ҳозирлашар экан, йигит қушларнинг гўё ботиб бўлган қуёшнинг сўнгги пурларини олқишлайётгандек, берилиб сайрашларини мароқ билан эшитиб турди. Вольеранинг деразаси Фабрицио турган жойдан йигирма беш футча нарида ва олти футча пастроқда жойлашган эди, шунинг учун ҳам йигит

қафаслар қўйилган хонанинг ҳатто ичкарисига ҳам назар ташлай оларди.

Ўша кеча ой тўлишган пайти бўлиб, Фабрицио ўз камерасига кириб келганда, у уфқнинг ўнг томонидан, Альп тизмалари узра Тревизога яқин бир жойда улугвор сузиб чиқмоқда эди. Соат эгдигина тўққизлар бўлганди, ғарб томонда ҳали уфқ узра қизил шафақ ўйнаб турар, унинг тархида эса Монте-Визо ҳамда Альп тизмасининг Пидцадан Мон-Сенис ва Туринга қадар саф тортган ўзга чўққилари яққол кўзга ташланарди. Фабрицио бошига тушган бу кулфат тўғрисида мутлақо ўйламасди; бу улугвор манзара уни ҳаяжонга солган ва қалбини завққа тўлдирган эди. «Клелия Конти ана шундай ғусункор дунёда яшар экан-да! Шундай ҳаёлиараст ва қалби теран қизга бу манзара ҳаммадан кўпроқ лаззат бағишласа керак. Бу ерда одам ўзини гўё Пармадан тўрт юз чақирим наридаги кимсасиз тоғларда юргандек ҳис этар экан». Фабрицио қалбида турли-туман туйғулар уйғотаётган бу манзарани томоша қилиб, ўқтин-ўқтин комендантининг чиройли саройига назар ташлаганича дераза ёнида икки соатдан мўйроқ вақт турди-да, кейин бирдан: «Наҳот шу қамоқхона бўлса? Мен бўлсам унда қўрқиб юрибман!»— дея хитоб қилди. Маҳбусларга ҳар қадамда учраб турадиган кўнгилсизлик ва дийсиёҳликлар тўғрисида мутлақо ўйламай қўйган қаҳрамонимиз қамоқхонаси атрофидаги ғусункор дунёнинг жозибасига ғарқ бўлган эди.

Бирдан унинг ширин ҳаёлларини даҳшатли тўс-тўполон бўлиб юборди: қафасга ўхшайдиган акс-садо берувчи тахта камера силкипа бошлади; қий-чув, тўс-тўполоннинг ёпиға бирдан яна итнинг қутуриб ақиллаши ва қандайдир ҳайвонларнинг чийиллаши қўшилди. «Нима гап ўзи! Наҳот ҳозирнинг ўзидаёқ бу ердан қочиб кетишим мумкин бўлса?»— дея ўйлади Фабрицио. Бир минутдан сўнг у қаҳқаҳа отиб кула бошлади. Йигит шу қадар завқ билан кулардики, чамаси, бу қамоқхонада ҳали ҳеч ким бундай хохолаб кулмаган бўлса керак. Генералнинг буйруғига биноан, Фарнезе минорасининг учинчи қаватига алоҳида хавфли жиноятчиларни қўриқлаш учун қамоқхона хизматчилари билан бирга қопонгич инглиз итини ҳам чиқаришардики, бу ит тунлари Фабриционинг каталаги атрофида топқирлик билан қурилган йўлакка пойлоқчилик қилиши лозим бўларди. Ит ва қамоқхона соқчиси маҳбуснинг ҳар бир қадамини эшитиб туриш учун хонанинг йўшилган тошдан ясалган поли билан камеранинг тахта тўшамаси орасидаги пастаккина бўшлиққа жойлашмоқлари керак эди.

Бироқ «Кўр-кўропа итоат» камерасида Фабрициога қадар юзга яқин улкан каламушлар истиқомат қилиб келишган экан. Одамлар пайдо бўлишганида улар ҳар тарафга тумтарақай қочишди. Спанёл билан инглиз фокстерьерининг дурагайи бўлмиш бу ит кўримсизгина бўлса-да, лекин жуда чаққон экан. Уни тахта камеранинг тагига боғлаб қўйишган эди. Аммо атрофида каламушларнинг изғиб юрганини сезган ит уларга қараб отила бошлади ва калласини бўйиббоғдан чиқариб олишининг уддасидан чиқди. Ана

шунда кулгили жанг содир бўлди ва унинг ола-тасирп Фабриционинг ширии хаёллариини бўлиб қўйди. Биринчи ҳамладан омон қолган каламушлар тахта камерага қочиб киришди; ит уларни ортидан қувиб, тош тахталардан Фабриционинг каталагига олиб чиқадиған зинаини орти поғонасини бир сакрашда босиб ўтди. Дахиятли тўс-тўнолон кўтарилиди, камера тағидаги тўсинига қадар силкиниб турарди. Фабрицио телба одамга ўхшаб қотиб-қотиб куларди. Қамоқхона хизматчиси Грилло унга қўшилиб хохолаганича эшикни ёпиб қўйди. Камерада ҳеч қандай мебель бўлмади, ит каламушларни бемалол таъқиб этавериши мумкин эди; каламуш қирувчининг ҳамласига бурчакда турган чўян печка хиёл халал берарди холос. Ит ўзининг барча душманларини қириб тугатгач, Фабрицио уни ёнига чақирди-да, бошини силаб қўйди ва чамаси, ўзи ҳам унга ёқиб қолди. «Агар бу ит бирон кун келиб, менинг девордап ошиб ўтаётганимни кўрса, ҳуриб ўтирмайди»,— дея хаёлидан ўтказди Фабрицио. Бироқ бундай нозик сиёсат фақат баҳона эди: унинг шупчаки ит билан ўйнашгиси келаётганди, зеро ҳозир руҳи жуда енгил тортганди. Унинг қалбида ҳали ўзи ҳам ўйлаб кўрмаган қандайдир сабабга кўра пинҳоний бир қувонч ҳукмрон бўлиб қолганди.

Ит билан иргншлайвериш, бир оз ҳаллослаган Фабрицио қамоқхона хизматчисидан сўради:

— Отингиз нима?

— Грилло. Устав йўл қўйган барча ишларда зоти олийларининг хизматларига тайёрман.

— Гап бундай, азизим Грилло, Джилетти исмли бир одам катта йўлда мени сўйиб кетмоқчи бўлди. Мен ўзимни ҳимоя қила туриб, уни ўлдириб қўйдим. Агар ҳаммасини қайтадан бошлаган тақдирда ҳам мен барибир ўлдирган бўлардим. Лекин шунга қарамай, ҳозирча ҳузурингизда меҳмон эканман, купларимни хурсандчилик билан ўтказмоқчиман. Сансеверина саройига бориб, менга ич кийим олиб келиш ҳақида бошлиқларингиздан рухсат олинг-да, кейин менга асти харид қилиб келинг, фақат кўпроқ бўлсин.

Асти Альфериининг ватани Пьемонтда тайёрланадиган вишиловчи вино бўлиб, қамоқхона хизматчилари тоифасидан бўлмиш шинавандалар уни жуда қадрларди. Ана шундай шинавандалардан ўнга яқин киши ҳозир шахзоданинг собиқ бўлмаларидаги варҳал бериб ишланган мебеллардан баъзи анжомларни Фабриционинг камерасига ташиш билан банд эдилар; уларнинг бари асти харид қилишга тааллуқли сўзларни хотираларига эҳтиром билан жойлаб олдилар. Шунча ҳаракат қилишларига қарамай биринчи тунда улар Фабрициога унча яхши шароит яратиб беришолмади, бироқ йигит ҳозир, кўринишидап, бир шиша вишонинг йўқлигигагина ачинади, холос.

— У яхши йигитга ўхшайди,— дейишарди бир-бирларига қамоқхона хизматчилари.— Ишқилиб жаноби бошлиқлар яқинларининг унга пул юбориб туришига монелик қилмасалар бўлгани.

Ёлғиз ўзи қолиб, тўс-тўлоловдан сўнг бир оз ўзига келгач, Фабрицио яна ҳайратга тушди: «Наҳот шу қамоқхона бўлса?» — дея сўради у ўзидан ва Тревизодан Монте-Визога қадар кенг уфққа, Альп тоғ тизмалари устиши қор қоплаган чўққилар, юлдузлар гужғон ўйпаётган осмон ва ҳоказо, ва ҳоказоларга бирма-бир кўз югуртирди. «Қамоқхонада ўтказадиган биринчи тушим шу бўлса керак-да, энди? Клелия Контининг бундай самовий ёлғизликни хуш кўриши сабабини энди тушундим: бу ерда инсон ўзини пастда бизнинг бутун диққат-эътиборимизни жалб қилиб турадиган майда фисқи-фужурлардан минг чақирим чоксакроқда ҳис этар экан. Агар деразмпнинг остида кўрган ҳув анави қушлар ўшаники бўлса, демак унинг ўзини ҳам кўраман... Қизиқ, у мени кўриб қолгач, қизариб кетармикин, йўқми?» Шундай муҳим масалаларни ўзича муҳокама қилар экан, маҳбус тун алламаҳал бўлгандагина ухлаб қолди.

Ҳали ҳеч қандай дилсиёҳлик бўлмаган қамоқхонадаги апа шу биринчи тундан сўнг эрталаб Фабрицио фақат инглиз пти Фокс билангина суҳбатлаша олди, қамоқхона хизматчиси Грилло унга ҳамон очиқ юз билан қараётган бўлса-да, бу хусусда янг фармойиш олгани боисидан унга бир оғиз ҳам сўз билан жавоб қилмади, маҳбусга ич кийимини ҳам, астини ҳам олиб келмади...

«Клелияни кўрармикинма? — дея ўйлаганди Фабрицио уйқудан уйғонгач. — Балким, бу қушлар мутлақо бошқа одамникидир». Қушлар тонг отиши биланоқ чуғур-чуғур сайрашини бошлаб юборган бўлиб, бундай юксакликда ҳавони ўшаларнинг овозигина тугиб кетганди. Шуларни айтмаганда, атрофда ҳукм сураётган терап сукунат Фабрицио учун латиф бир янгилликдек туюлди. У қўшни қушларнинг тонгни олқишлаб сайрашларини завқ билан тингларди. «Агар булар ўшанинг қушлари бўлса, қиз албатта уларни кўргани келади, ана шунда мен уни деразадан кўраман». Йигит Альп тоғининг улкан силсиласини яна томоша қила бошлаган эди, Парма қалъаси унга тоғнинг пастки тизмасига қарши қўйилган зарбдор истеҳкомдек туюла бошлади; бироқ унинг нигоҳини ўқтин-ўқтин вольера хизматини ўтайдиган кенг ва ёруғ хонанинг ўртасига қўйилган ажойиб қафаслар ўзига тортаверди. Қафаслар лимон ва қизил дарахт ёғочи ҳамда тилла суви югуртилган симлардан ясалган эди. Кейинчалик Фабрицио саройнинг учинчи қаватида эрталаб соат ўн бирдан қушдузи соат тўртгача фақат ана шу хонадагина соя бўлишини билиб олди: Фарнезе минораси уни қуёшнинг тигидан тўсиб турарди.

«Агар ўзим кўришга умид қилаётган ва, эҳтимол, меннинг нигоҳимдан қизариб кетадиган мулоим ва хаёлча чехранинг ўрнига,— дея ўйларди Фабрицио,— биронта оқсочнинг бадқалдоқ, тўпори башарасини кўрсам, роса ҳафсадам пир бўлади-да ўзиям,— қушларга қарашни биронта оқсочга топшириб қўйган бўлишлари мумкин-ку ахир. Лекин мабодо Клелияни кўрсам, у менинг қараётганимни сезармикин? Ростини айтганда, ҳар қандай сипогарчи-

ликин йиғиштириб қўйиб, унинг кўзига кўринишга ҳаракат қилишим керак. Ҳозирги аҳволим менга биронта имтиёз бериши керак-ку ахир; кейин биз бу ерда киборлар жамиятидан узоқда, мутлақо ёлғизмиз. Мен — маҳбусман, яъни бундан буён генерал Контти ва унга ўхшаган аблахлар «қўл остимдаги кишилар» дея атайдиган одамлар сирасига кираман. Лекин у шу қадар ақлли ёки, тўғрироғи, шу қадар қалби юксакки, чамаси, граф айтганидек, отасининг маисабидан нафратлангани учун ундан ор қилади. Балким, шунинг учун ҳам у ҳамиша маънос юрар. Шундай олижаноб қиз ҳасрат чекади-да, албатта! Бундай олиб қараганда эса, мен унинг учун мутлақо бегона одамман. Кеча у менинг таъзим қилишимга нақадар назокат билан жавоб қилди-я. Комо соҳилида бу қиз билан биринчи бор учрашганим яхши эсимда. Ўшанда унга шундай дегандим: «Бир кун келиб сизнинг ажойиб картиналарингизни томоша қилиш учун Пармага бораман. Марҳамат қилиб исм-шарифимни эслаб қолинг: Фабрицио дель Донго». Эҳтимол у менинг исминини унутиб ҳам юборган бўлса керак. Ахир ўшанда ёшгина қизалоқ эди!..

Лекин бу қанақаси бўлди?— дея ҳайрат ичра савол берди ўзига Фабрицио ҳозирги хаёлларидан чалғиб.— Дилимда мутлақо ғазаб ҳис этмаяпман! Наҳот мен қадимги давр донишмандларига ўхшаган ниҳоятда матонатли одам бўлсам? Балким, мен ўзим ҳам билмаган ҳолда қаҳрамондирман? Рост-да,— мен қамоқхонадан жуда кўрқардим, мана энди қамалибману лекин бу ҳақида ҳатто қайғуришни ҳам унутиб қўйибман. Кўрққанга кўша кўринади, деб тўғри айтишган экан. Бунга қаранг-а! Қамоққа тушиш — бу катта бахтсизлик эканига ўзимни ўзим ишонтирмоғим керакка ўхшайди, зеро, у аббат Бланес айтганидек, ўн ойма ёки ўн йилми давом этиши мумкин. Бу янги, кўзим ўрганмаган шароит, эҳтимол, мен бу ерда ҳис этишим лозим бўлган хафачиликдан эътиборимни чалғитаётгандир. Ва, балким, менинг иродам ва ақлимга боғлиқ бўлмаган яхши кайфият бир дақиқадан сўнг ғойиб бўлар-да, дилимни, табиий, ғам-ғусса қоплар?

Ҳар ҳолда қамоққа тушиб қолгач, ўзимни ўзим хафа бўлишга мажбур этишим кераклиги жуда ғалати кўриняпти. Худо ҳақи, биринчи тахминим тўғрига ўхшайди: назаримда, менинг иродам жуда кучли бўлса керак.

Фабриционинг хаёлини қопқа ясаш учун деразаларни ўлчагани келган қалъа дурадгори бўлиб қўйди; Фарнезе қамоқхонасидан биринчи марта фойдаланишгаётган бўлиб, шу пайтга қадар унга ана шу муҳим мослама ўрнатишни унутишган экан.

«Демак,— дея ўйлади Фабрицио,— мен тез кунда шундай ажойиб манзарани томоша қилиш имкониятидан маҳрум бўлар эканман». Сўнгра у шундай жудодиклини ўйлаб, ўзини хафа қилишга уриниб кўрди.

— Менга қаранг,— деди у бирдан дурадгорга,— демак мен энди анови чиройли қушларни бошқа кўрмас эканман-да?

— Қайсиларини айтяпсиз? Ойимқизнинг қушлариними? У

жуда яхши кўради бу қушларни, — деди дурадгор мулоҳим оҳангда. — Улар билан хайрланаверинг: дупёдаги барча бошқа нарсалар қатори, уларни сиздан яширишади, тўсишади, пана қилиб қўйишади.

Дурадгорга ҳам, қамоқхона хизматчилари қатори, маҳбуслар билан сўзлашмоқ қатъиян ман этилганди, бироқ бу одам Фабриционинг ёшлигига ачишиб кетди; у йигитга ташқаридан иккала деразанинг таглигига ўрнатиладиган бу қопқалар тепа томон қиялаб кетишини ва улар маҳбусга фақат осмоннинг бир парчасининггина кўришга имконият беришини тушуштириб қўйди.

— Сизнинг дилингизнинг ташвишини қилишяпти, — деди у, — хаёлларингиз ғамгинроқ бўлиб, тезроқ тавба қилишингизни исташади. Генерал яна бир нарсани ўйлаб топган, — дея қўшимча қилди дурадгор, — у деразаларнинг ойнасини мой суртилган қоғоз билан алмаштирмоқчи.

Фабрициога суҳбатдошининг истеҳзо билан заҳарханда қилиб гапириши жуда ёқиб қолди, — Италияда бундай одамлар камдан-кам учради.

— Бу ерда бир қуш боқсам ёмон бўлмасди, шунда камроқ зерикаримдм дейман, — мен қушларни жуда яхши кўраман. Илтимос, синьорина Клелия Коптининг оқсочидан менга битта қуш харид қилиб беринг.

— Ие, сиз синьоринани танпйсизми ҳали? — дея хитоб қилди дурадгор. — Ҳатто унинг исмини ҳам биласизми?

— Шундай машҳур соҳибжамоал қиз тўғрисида эшитмаган одам борми ўзи? Лекин мен у билан шахзоданинг саройида шахсан учрашиш шарафига муяссар бўлган эдим.

— Бояқиш синьорина бу ерда жуда зерикади, — деди дурадгор, — шунинг учун ҳам доим ана шу қушлари билан овуниб юради. Бугун эрталаб эса у ёғоч челақларга ўтқазилган иккита чиройли апельсин дарахти сотиб олишни ва уларни миноранинг эшиги олдига, шундоқ сизнинг деразангиз остига қўйишни буюрди, — агар пирамон бўлмаганида сиз уларни бемалол кўрардингиз.

Дурадгорнинг бу хабарини эшитиб Фабрицио хурсанд бўлиб кетди; у узрли баҳона топиб дурадгорга бир оз пул берди.

— Демак, мен икки марта гуноҳ қилдим, — деди дурадгор. — Ҳам сиз билан гаплашдим, зоти олийлари, ҳам берган пулингизни олдим. Индинга деразага қопқа қўйгани келганимда, чўнтагимга қуш солиб келаман. Агар ёлғиз ўзим келмасам, гўё беихтиёр қилгандек, уни камерангизда чиқариб юбораман. Яна сизга оятнома келтириб беришга ҳам ҳаракат қиламан. Бу ерда диний қондага биноан ибодат қила олмаслигингиздан кўнглингиз жуда хира бўлса керак ахир.

«Шундай қилиб, — деди ўзига ўзи Фабрицио ёлғиз қолган заҳоти, — бу ўшанинг қушлари, аммо икки кундан сўнг мен уларни бошқа кўролмай қоламан». Шуларни ўйлар экан, унинг юзида маъюс бир ифода пайдо бўлди. Мана, ниҳоят, вольера деразасига қарай-қарай кутавериб кўзи тўрт бўлган Фабрицио пешинга яқин

Клелияни кўриб қолди-ю, бениҳоя севиниб кетди. Қиз хонага қушларини боқиб учуп кирган эди. Фабрицио панжарасининг йўғон симларига ёпишиб, пафасини ичига ютганича жимиб қолди. Клелия бошини кўтариб унга қарамасди-ю, аммо йигит унинг хатти-ҳаракатидан, гўё у кимнингдир тикилиб турганини сезгандек, ўзини аллаласчुक ноқулай сезаётганини пайқаб қолди. Бечора қиз қанча уринмасин, кеча жандармлар қоровулхонага олиб кетишарганида йигитнинг лабларида жилваланиб турган ўша нозик табассумни сира унута олмасди.

Клелия ўзининг ҳар бир хатти-ҳаракатини қаттиқ назорат қилаётгандек кўринса-да, вольеранинг деразаси олдига келганида бирдан лоладек қизариб кетди. Панжарага ёпишганича унга тикилиб турган Фабриционинг хаёлига, қизнинг эътиборини ўзимга жалб қилмоқ учун темир чивикларни хиёл уриб қўйсаммикин, деган боаларча бир фикр келди; лекин шу заҳоти ўзининг бундай одобсизлик қилиши мумкинлигидан даҳшатга тушди. «У ҳолда қиз бир ҳафтача вольерага келмай қўяди ва қушларга қараш учун ўзининг ўрнига оқсочини юбориб туради. Қилмишимга яраша жазо берган бўлади шунда». Неаполда ёки Новарада у бундай истиҳола қилиб ўтирмаган бўларди.

У суқланиб тикилганича қизнинг ҳаракатларини кузатарди. «Турган гап,— дерди Фабрицио ўзига ўзи,— ҳозир у, гарчи шундоқ рўпарасида жойлашган бўлса-да, бу бадбахт деразага ҳатто назар ташлашни ҳам лозим кўрмай хонадан чиқиб кетади». Бироқ маҳбусга тепадан яққол кўрилиб турган хонанинг нариги бурчагидан дераза ёнига қайтар экан, қиз ортиқ чидаб туrolмай у томон кўз қирини ташлади. Фабрицио ўзини қизга қараб таъзим қилишга ҳақли ҳисобламоғи учун шунинг ўзи кифоя эди. «Ахир биз бу ерда ёлғиз ўзимиз-ку!»— дея таъкидларди у ўзига ўзи далда бермоқ учун. Унинг таъзимини кўриб, қиз тўхтади-да, ийманиб ерга қаради; сўнгра Фабрицио Клелиянинг бошини кўтариб унга қарагани ва рўйирост ўзини мажбур этиб, ётсираган ҳолда сипогина таъзим бажо қилганини кўрди. Бироқ қиз кўзларини сукут сақлашга мажбур эта олмасди: чамаси, унинг ихтиёридан ташқари бу кўзлар шу дақиқада йигитга ниҳоятда ҳамдардлик билан тикилиб турарди; Клелия қип-қизариб кетди, қизиллик ҳатто унинг елкаларига ҳам югурди. Фабрицио буни яққол кўрди, зеро иссиқ хонага киргач, қиз елкасидаги қора тўр рўмолини олиб қўйганди. Ўзининг таъзимига жавобан Фабриционинг беихтиёр кўзлари ёниб кетганини кўриб, Клелия баттар хижолат чекди. «Агар уни ҳозир мен кўраётганимдек, яқиндан кўрганида, бечора герцогиня нақадар бахтиёр бўларди»,— дея хаёлидан ўтказди қиз.

Фабрицио, хайрланиш маъносидан унга яна бир бор таъзим қиламан, дея хиёл умид қилганди, аммо йигитнинг иккипчи марта бундай илтифот намойиш этишидан қутулиш учун Клелия, гўё қушларга қараётган одамдек, қафаслар ёнидан юриб, жуда усталлик билан эгик томон чекинди. Ниҳоят у хонадан чиқиб кетди;

Фабрицио дераза олдида қотиб турганича қиз ҳозиргина чиқиб кетган эшикдан кўзини узмасди; у бошқа одам бўлди-қўйди.

Шу дақиқадан эътиборан йигит фақат бундан кейин, ҳатто ўша даҳшатли қопқалар ундан комендант саройини тўсиб қўйган тақдирда ҳам қизни қандай кўриб туриш ҳақида ўйлай бошлади.

Кеча кечқурун, уйқуга ётишдан олдин, у ўзини ёқимсиз ва зерикарли бир иш билан шуғулланишга мажбур этиб, ёнидаги пулларнинг талайгина қисмини камеранинг турли бурчақларини безаб турган каламуш инларига яшириб чиққанди. «Бугун эса соатни яшириш керак. Айтишларига қараганда, сабр-тоқат ва соатнинг тишли пружинаси ёрдамида ёғоч у ёқда турсин, ҳатто темирни ҳам арраласа бўлар экан. Демак, мен қопқани арралашим мумкин». Йигит соатни яшириш учун анча овора бўлди-ю, аммо бу иш унга сира ҳам малол келмади; у дурадгорлик соҳасидаги ўз билимларини эслаб, туйнук очишни турли йўллари ҳақида бош қотирмоқда эди. «Агар усталик билан ҳаракат қилинса,— дерди у ўзига ўзи хаёлан,— қопқанинг эман тахтасидан бир парчасини бемалол арралаб олса бўлади, —арралганда ҳам дераза тағлигига тиралиб турадиган тахтадан арралаш керак; шунда мен ўша тахтачани олиб, кейин лозим бўлганида яна ёпиб қўяверардим; майли, Гриллога ёнимдаги бор пулимни беришим мумкин, фақат у менинг бу ҳийламдан кўзини юмиб турса бўлгани». Энди Фабриционинг бутун бахти ана шу режасини амалга ошириши ёки ошира олмаслигига боғлиқ бўлиб қолганди, шу тобда у бўлак бироқ нарса тўғрисида ўйлай олмасди. «Агар уни кўриб туришга муваффақ бўлсам, мен ўзимни бахтиёр ҳисоблайман... Йўқ,— дея хатосини тузатди у дарҳол,— яна мен уни кўраётганимми Клеллия ҳам кўриб туриши керак». Туни бўйи у дурадгорлик санъатидаги кашфиётлар тўғрисида ўйлаб чиқди ва, чамаси, Парма саройи, шахзоданинг ғазоби ва ҳоказо, ва ҳоказолар ҳақида бироқ марта ҳам эсламади. Яна шуни тан олмоғимиз керакки, у герцогиня ҳақида ҳам, унинг шубҳасиз ҳасрат чекиб ўтиргани тўғрисида ҳам сира ўйламасди. У тоқатсизлик билан тонг отишини кутарди; бироқ дурадгор бошқа келмади: афтидан, қамоқхонада у либерал ҳисобланар экан. Унинг ўрнига қовоғидан қор ёғиб турадиган бошқа бир дурадгорни юборишибди. Фабриционинг уни қўлга олишга уриниб қилган барча хушомадларига бу бадқовоқ одам тўғрилиб жавоб қиларди.

Фабрицио билан алоқа боғлашга тинимсиз ҳаракат қилаётган герцогинянинг баъзи уринишларидан маркиза Раверсининг беҳисоб жосуслари хабар топиб қолишганди. Шу боисдан маркиза худонинг берган куни генерал Фабио Контининг дилига ваҳима солиб қўрқитар, унинг иззат-нафсига тегиб, маҳбусга қарши гиж-гижлатарди. Пастки қаватнинг катта устунли залида олти солдатдан иборат соқчилар постини таъсис этилди. Бу соқчилар ҳар саккиз соатда алмашиб туришарди. Бундан ташқари комендант йўлакдаги учта темир эшикнинг ҳар бири олдида соқчи қўйиб чиқди. Фабриционинг олдида кириб турадиган ёлғиз қамоқхона

хизматчиси бўлмиш бояқиш Гриллонинг эса Фарнезе минорасидан бир ҳафтада бир мартагина ташқари чиқишига ижозат берилгандики, бундан дурадгор жуда хафа эди. У Фабрициога ўзининг норози эканлигини шима қилган эди, йигит жавобан донолик билан «Кўпроқ асти ичаверинг, дўстгинам»,— деди-да, унинг қўлига пул тутқазди.

— Биласизми, бизга барча қайғу ҳасратларимизда овунчоқ бўлган шу вилоят ичишми ҳам тақиқлаб қўйишган!— дея жаҳл билан хитоб қилди Грилло товушини фақат маҳбус эшитадиган даражадагина кўтариб.— Устав бўйича пулингизни олишдан бош тортишим керак эди... Лекин, майли, олсам ола қолай... Аммо сиз пулни бекорга сарфлаяпсиз: сизга ҳеч нимани айта олмайман. Назаримда, гуноҳингиз каттага ўхшайди,— сизни деб қалъада чунонам тўс-тўполон бўляптики, асти қўяверасиз... Қилар ишви герцогиня қияпти-ку; жазосини биз бечоралар тортяпмиз,— уч кишини ишдан ҳайдаб юборишди.

«Пешинга қадар қопқани қўйиб улгуришармикин, йўқми?» ана шу муҳим масала устида ўйлайверганидан Фабриционинг юраги гупиллаб урар, унга вақт жуда чўзилиб кетгандек туюларди; йигит қалъа минорасидаги соатнинг ҳар ўн беш минутда бонг уришини санаб ўтирди. Ниҳоят соат чоракан ўн иккига бонг урди-ю, аммо қопқани келтиришмади. Клелия қушларга қарагани вольерага чиқди. Чорасизлик Фабриционинг қалбига буюк бир жасорат бахш этди, Клелияни ортиқ кўролмай қолиш хавфи унинг назарида барча таомиллардан устундек туюлдими, йигит қизга қараб имо-ишора билан қопқани арралашини кўрсатди. Тўғри, маҳбус учун ўта исёпкор бўлган бу ишорани кўриши биланоқ қиз қисқагина таъзим қилди-да, дарҳол хонадан чиқиб кетди.

«Бу нимаси бўлди?»— дея ҳайратга тушиб ўйларди Фабрицио.— Наҳот у зарурат юзасидангина қилган шу ишорамда қабиҳ бир беҳаёликни кўриш даражасида идроксиз бўлса? Мен бу ишора билан ундан фақат қушларга қараётганида баъзи-баъзида ҳатто улкап қопқа билан ёпиб қўйилган тақдирда ҳам менинг деразамга назар ташлашни илтимос қилмоқчи эдим, холос; мен унга, сизми кўриш бахтига муяссар бўлмоқ учун инсоннинг қўлидан келадиган ҳамма ишни қиламан, демоқчи эдим. Э худоим, наҳот у мени сурбет дея ўйлаган бўлса ва эртага вольерага келмаса?» Фабриционинг тушми бедор ўтказишга мажбур қилган бу гумони тўғри чиқди. Эртаси куни Клелия вольерада фақат соат учда пайдо бўлди. Бу пайтга келиб, маҳбуснинг иккала деразасига катта-катта қопқаларни ўрнатиб бўлишганди; қопқаларни бўлак-бўлак қилиб, бош миноранинг майдончасидан дераза панжараларига боғланган ғалтак ва арқонлар ёрдамида кўтаришганди. Тўғри, Клелия ўз хонасидаги панжара ортига яширинганича дили ҳасратга тўлиб, ишчиларнинг ҳар бир ҳаракатини кузатиб турди; у Фабриционинг бевиҳоя ташвишга тушганини яққол кўриб турарди, аммо шунга қарамай ўзига берган сўзининг устидан чиқа олди.

Клелия аниқдй либерал эди; ўсмирлик пайтида у отасининг

либералларча ваъзхонликларини жуда жиддий қабул қиларди; бироқ генерал Конти фақат ўз мартабасини ўйларди, шунинг учун ҳам қиз сарой аъёнларининг лаганбардорлигини ёмон кўрар ва никоҳга нафрат билан қарарди. «Нақадаш поқобил қизман!— дея ўйларди у.— Дилимда мен отамни ҳалок қилмоқчи бўлаётган одамларнинг тарафини оляпман. Фабрицио қопқани арраламоқчи эканини ишора қилишга журъат этди!.. Аммо бутун шаҳар уни тез кунда қатл этишлари ҳақида гапирапти,— дея ўзига ўзи эътироз билдирарди қиз бу фикрдап юраги орқасига тортиб.— Эҳтимол, ўша даҳшатли кун эртагаёқ келар! Бизнинг ҳукмдорлардек золим одамларнинг қўлидан ҳамма иш келади! Фабриционинг кўзлари нақадаш азгулик билан боқади кишига, ундаги қаҳрамонларча хотиржамликни айтмайсизми! Лекин бу кўзлар кўп ўтмай абадиётга юмилиши мумкин. Ё тангрим, герцогиня роса азоб чекаётган бўлса керак! Айтишларига қараганда унинг жуда руҳи тушиб кетганмиш. Унинг ўрнида мен бўлганимда қаҳрамон қиз Шарлотта Корде*га ўхшаб шаҳзоданинг кўксига хаиҷар санчган бўлардим».

Қамоққа тушганининг бутун учинчи куни Фабриционинг жуда ғазаб қайнаб юрди. Аммо у фақат Клелияни кўра олмаянгани учунгина шундай ғазабланмоқда эди. «Жаҳли чиқибди, лекин шунга арзийдиган иш қилганим йўқ-ку ахир... Клелияга уни севишимни айтсам бўлар экан,— дея ўйларди у, зеро қалбида шу туйғуни кашф этишга улгурганди.— Йўқ, менинг қамоқ тўғрисида мутлақо ўйламаслигим ва Блаженнинг бапоратларини инкор этаётганимнинг сабаби сира ҳам қалбимнинг улугворлигида эмас экан. Қаҳрамонликка даъво қилмасам ҳам бўлади. Жангарилар мени қоровулхонага олиб кетишаётганида Клелия менга нақадаш назокатли бир ҳамдардлик билан қараган кўз ўнгимдан сира нари кетмапти. Ўша нигоҳ менинг бутун ўтмиш ҳаётимни ўчириб ташлагандек бўлади. Шундай жойда бундай оҳу кўзларини кўрасан деб ким ҳам айта оларди! Бунинг устига кўз ўнгимда Барбоне ва жаноби комендантнинг мурдор башаралари турган бир пайтда-я! Бу жирканч махлуқлар орасида кўзимга фируза осмон кўрингандек бўлди. Шундай гўзалликни севмай, уни кўришга интимай туриб бўлармишим? Йўқ, қамоқхонада дуч келаётган барча бу майда кўнгилсизликларга бепарво қарашимнинг сабаби мутлақо қалбимнинг улугворлигида эмас экан». Фабриционинг ҳаёлоти тезлик билан барча имкониятларни бирма-бир назардан ўтказди-да, ниҳоят, озодликка чиқиб ҳақидаги фикр устида тўхтади. «Шубҳасиз, герцогинянинг меҳри мени деб мўъжизалар яратади. Нимаям дердим, унга ўлганимнинг кунидан миннатдорчилик билдираман холос. Одатда бундай жойга қайтмайдилар! Қамоқдан чиққан заҳотим Клелияни деярли ҳеч қачон кўролмайдиган бўлиб қоламан,— ахир биз жамиятнинг ҳар хил доираларига мансубмиз. Хўш, аслини олганда мен учун қамоқхонанинг нимаси ёмон экан? Агар Клелия гуноҳимдан ўтиб, менга ортқ ғазаб қилмаса, фалакдан яна нимани тилайин ахир?»

Соҳибжамол қўшписини кўра олмаган ўша кун қаҳрамон-
мизнинг миясига ажойиб бир фикр келди: у қолгани тасбеҳнинг
учига осилган темир крест билан пармалай бошлади. Бундай тас-
беҳни қамоққа тушган заҳоти барча маҳбусларга беришгучи эди.
«Балким, бу эҳтиётсизликдир, — дея дилидан ўтказди у ишга
киришар экан, — дурадгорлар менга, эртага ўрнимизга бўёқчилар
қолишади, деб айтишганди. Қопқада тешикни кўриб қолишса, ўша
бўёқчилар нима дейишаркин? Лекин агар шундай таваккал қил-
масам, эртага Клелияни кўролмай қолман! Бу қанақаси бўлди!
Бир кун бўлса-да, уни кўришдан ўз ихтиёрим билан воз кечаман-
ми ҳали, бунинг устига унинг жаҳли чиқиб кетган бир пайтда-я!»
Ўн беш соатлик қаттиқ меҳнатдан сўнг Фабрицио муносиб тақ-
дирланди: у Клелияни кўрди ва бундай бахтнинг устига-устак,
маҳбус уни кўриб турганидан беҳабар қиз деразаси ёнида анчага
ловур қаҳрамонимизни тўсиб қўйган қопқага тикилиб турди.
Бу орада Фабрицио унинг кўзларида раҳмдиллик ва ҳамдардлик
туйғуларини уқиб улгурди. Волъерани тарк этиш олдидан Кле-
лия қушларини мутлақо унутиб қўйди ва бир неча минут унинг
деразасига қараб қолди. Унинг дили изтиробга тушганди: шу
тобда у герцогиня тўғрисида ўйлар экан, қайғу-ҳасратда қолган
бу аёлга сидқидилдан раҳми келарди-ю, лекин шу билан бирга
уни ёмон кўра бошлаган ҳам эди. У дилидаги чуқур маъюслик
сабабини ўзи ҳам тушуна олмас ва ўзидан ўзи жаҳли чиқарди.
Фабрицио ўша кун икки-уч марта қопқани жуда ҳам силкитгиси
келди; унинг назарида ўзини бутунлай бахтиёр ҳис этмоғи учун
фақат бир нарса — Клелияга уни кўриб турганини сездириш
етишмай тургандек эди. «Йўқ, — дея ўзини ўзи тергади у, —
у жуда тортинчоқ, оғир-вазмин қиз ва агар уни осонгина
кузатаётганимни сезиб қолса, турган гап, кўзимдан ғойиб
бўлади».

Эртаси кун унинг бахти кўпроқ чопди (муҳаббат деган нарса
пималардан бахтни излаб топмайди дейсиз!), Клелия улкан қоп-
қага маъюс тикилиб турар экан, Фабрицио темир крест билан
пармалаб очган туйнукдан бир бўлак симни чиқариб, уни қимир-
лата бошлади; Клелия бу ишораси билан унинг «Мен шу ердаман
ва сизни кўриб турибман» демоқчи эканлигини тушунди.

Бундан кейинги кунларда эса қаҳрамонимизнинг омади кел-
мади. У улкан қопқадан кафтдеккина тахтачани арралаб, туйнук
очмоқчи эди. Шунда у истаган пайтида ўша тахтачани олиб,
қизнинг дийдорини кўриши, қиз ҳам унга кўз ташлаши ва Фабр-
рицио, фақат имо-ишора билан бўлса-да, унга дилидаги туйғула-
рини изҳор қилиши мумкин бўларди.

Бироқ йигит соат пружинасидан темир крести билан бир
амаллаб тишли қилиб олган кичкинагина аррачанинг гичирлаши
Гриллини безовта қилиб қўйдики, қамоқхона хизматчиси бир неча
соатлаб унинг камерасида ўтиради гап бўлиб қолди. Лекин бунинг
эвазига Фабрицио қиз билан мулоқотда бўлишига монелик қилув-

чи ташқи тўсиқлар кўпайган сари Клелиянинг кўнгли бўшаб бораётганини пайқаб қолди. Йигит ўша бир бўлак сим ёрдамида ўзи ҳақида эслатганида қиз энди ерга қараб олмаяпгани, ўзини қушларга қараётгандек қилиб кўрсатмаяпганини яққол кўриб турарди. Фабрицио унинг минорадаги соат роппа-роса чоракам ўн иккига занг урганида воъега кириб келишини дилида мамнувиёт билан қайд қилиб қўйди. У ҳатто бундай аниқликка мия туфайли риоя қилинган дегап ҳаёлга ҳам бориб қолди. Хўш, нега? Бу фикр нига оқилона эмасдек кўринади, бироқ муҳаббат бепарво кўзлар мутлақо кўра олмайдиган поэтик ишораларни ҳам илғай билади ва улардан беҳисоб хулосалар чиқаради. Масалан, Клелия маҳбусни кўрмай қолганидан буён воъега кириб келиши биланоқ бошини кўтариб, унинг деразасига қарарди. Ушбу ҳодисаларнинг бари Пармада ҳеч ким Фабриционни тез кунда қатл этишларига шубҳа қилмай қўйган ўша машҳум кунларда содир бўлганди, — бу гаплардан фақат йигитнинг ўзининга беҳаббар эди; аммо Клелиянинг ҳаёли уззукун ана шу даҳшатли фикр билан банд эди, шу боисдан ҳам у энди юраги маҳбусга нисбатан ҳамдардлик туйғусига тўлиб-тошгани учун ўзидап гина қилармиди дейсиз? Бу йигит тез кунда ҳалок бўлади-ку ахир! Ҳалок бўлганда ҳам, турган гап, озодлик иши учун ҳалок бўлади! Дель Донголар авлодидан бўлмиш бир йигитни фақат қандайдир масхарабозга қилич санчгани учун қатл этиш бу бемаъни гап-ку ахир! Тўғри, бу хушрўй маҳбус бошқа аёлни севарди! Клелия ўзини бепоҳоя бахтсиз ҳис этар ва нима сабабдан бу йигитнинг қисматига шу қадар ачинишини ўзи ҳам тушунмай, ўйларди: «Агар уни қатл этишса, мен монастырга қочиб кетаман ва ҳеч қачон шаҳзоданинг саройига қадам босмайман, — бу одамларни кўрсам даҳшатга тушаман. Сермулозамат қотиллар уларнинг бари!»

Фабрицио қамоққа тушганининг саккизипчи куни қизни қаттиқ хижолатга солган бир воқеа содир бўлди. У маънос ҳаёллар сғушида маҳбуснинг деразасини ёпиб қўйган қопқага тикилиб турарди, — ўша кун йигит ҳали ўзининг тириклиги ҳақида биронта ҳам белги бермаган эди; бирдан қопқада одамнинг қафтидан хйёл каттароқ туйшук очилди-ю, қиз Фабриционнинг кўзларини кўриб қолди: йигит унга шодон тикилганича кўзлари билан салом бермоқда эди. Қутилмаган бу синовга дош беролмай қолган Клелия дарров қушлари томон ўгирилди-да, уларни царнарини қила бошлади; бироқ қиз шу қадар қалтирар эдики, ногаҳон қушларига келтирган сувини тўкиб юборди. Фабрицио унинг пақадар ҳаяжонга тушганини сезмай иложи йўқ эди. Клелия бу аҳволга тоқат қилиб тура олмади ва югурганича воъерадан қочиб кетди.

Фабриционнинг ҳаётида бу ҳеч нима билан қиёслаб бўлмайдиган ажойиб дақиқа бўлди. Агар шу тобда унга озодликни таклиф қилинганда, йигит дилида сурур билан уни рад этган бўларди.

Кейинги кун эса герцогиняга чексиз ғам-ғусса келтирди. Бутун

шаҳар Фабриционинг куни битганига сира шубҳаланмай қўйганди. Шундан сўнг маҳбусга совуқ муносабат намоиш этишга Клелиянинг қалбида матонат этишмай қолди, бинобарин унинг юрагида бундай совуқликнинг ўзи ҳам йўқ эди; у вольерада бир ярим соатча юриб, Фабриционинг барча имо-ишораларини диққат билан кузатди ва ўқтин-ўқтин илиқ ва самимий ҳамдардлик акс этиб турган кўзлари билан бўлса-да, унга ўзи ҳам жавоб қилиб турди.

Бу орада у йигитдан кўз ёшларини яшириш учун бир неча бор тескари қараб ҳам олди. Бироқ унинг аёллик ишваси имо-ишоралар тилининг мукаммал эмаслигини жуда яхши ҳис этиб турарди: агар улар сўзлашиш имкониятига эга бўлишганида қиз ҳийла ишлатиб бўлса-да, Фабриционинг герцогиняга бўлган туйғуларини билиб олишга уринган бўларди! Клелия энди ўзини деярли алдамай қўйганди; у Сансеверина хонимни жуда ёмон кўриб қолганди.

Бир куни тунда анчага довури аммаси тўғрисида ўйлаб ётган Фабрицио хотирасида герцогинянинг қиёфаси нақадар ўзгариб кетганини пайқаб қаттиқ ҳайратга тушди: энди йигит учун у эллик ёшли аёлга айланганди.

— Худого шукур-е!— дея хитоб қилди у қувониб,— яхшиямки унга ҳеч қачон муҳаббат тўғрисида гапирмаган эканман!— Илгари уни қандай қилиб соҳибжамол дея ҳисоблаб юрганини энди унинг ҳатто ўзи ҳам тушунолмай қолганди. Бу жиҳатдан олганда хушрўйгина Мариетта ҳақидаги хотиралар қайтадан камроқ ўзгарганди: у ҳеч қачон Мариеттага бўлган севгисини қалбига ҳам тааллуқли деб ўйламаганди, ваҳоланки кўпича у, меннинг бутун қалбим герцогиняга бағишланган, деган хаёлга бориб юрарди. Герцогиня д'А*** билан Мариетта энди унга ўзининг бокира ва заифлиги билан кишини ром этадиган икки сулуви париваш бўлиб кўришарди-ю, бироқ Клелия Контининг ажойиб сиймоси унинг бутун вужудини қамраб олган бўлиб, қалбини деярли ларзага солмоқда эди. Йигит бундан буён ҳаётидаги бутун бахти комендантининг қизига борлиқ бўлиб қолгани ва шу билан бирга худди ана шу қиз уни дунёдаги энг бахтсиз одам қилиб қўйиши ҳам мумкинлигини жуда яхши ҳис этарди. Ҳар куни Фабриционинг дилини ваҳима босарди: хўш, қизнинг ғарбасига кўра, унинг қатъий қарорига биноан қаҳрамонимиз унинг яқинида тотиб кўрган бу ғаройиб мўъжизавор ҳаётга бирдан чек қўйилса нима бўлади? Ахир йигитнинг қамоқхонада ўтказган ана шу икки ой вақти шу қизнинг шарофати билан жуда ҳузур-ҳаловатли ўтди-ку. Худди ана шу икки ой ичида генерал Фабио Контини ҳафтасига икки марта шахзодага ахборот бериб турди:

— Ҳазрати олийлари, ор-помусимни ўртага қўйиб айтаманки, маҳбус дель Донго биронта ҳам тирик жонни кўрмапти. Унинг жуда руҳи тушиб кетган. Қачон қарамаиш ё ҳасрат чекиб ўтирган, ё ухлаётган ҳолда кўрасиз.

Клелия қушларининг ёнига баъзан бир печа дақиқага бўлса-да, кунига икки-уч марта келарди. Агар Фабрицио уни шу қадар қаттиқ севмаганида қиз ҳам уни севишини жуда яхши тушунган бўларди, бироқ у гумонсирашини қўймай қийналарди. Клелия вольерага фортепиано қўйишни буюрди. Хушоҳанг садолар ёрдамида ўзининг келганини Фабрициога хабар қилиш ва деразасининг остида у ёқдан-бу ёққа юриб турган соқчиларининг диққатини чалғитиш учун бармоқларини клавишлар узра югуртирар экан, у кўзлари билан маҳбуснинг саволларига жавоб қиларди. У фақат битта саволга ҳеч қачон жавоб қилмас ва ҳатто баъзан вольерадан қочиб кетиб, кунни бўйи қорасини кўрсатмай қўярди: бу ҳол одатда Фабрицио имо-ишоралар билан дилидаги туйғуларини изҳор қилганида содир бўларди, зеро йигитнинг севги изҳорини тушунмаганиликка олиш қийин бўлиб, қиз бу ўринда аҳдига жуда мустаҳкам эди.

Шундай қилиб, гарчи торгина каталакка қамаб қўйган бўлса-да, Фабриционинг бутун фикри-зикри «У мени севармиким?» деган муҳим савол билан бўлиб, у жуда фаол ҳаёт кечирмоқда эди. Қайта-қайта шубҳа остига олинган кўплаб кузатувлар асосида охири йигит: «Унинг бутун хатти-ҳаракатлари «йўқ» деяпти, бироқ кўзлари беихтиёр менга меҳри борлигини сездириб қўяпти», — деган қарорга келганди.

Клелия дилидаги муҳаббатини унга ҳеч қачон ошкор қилмаслигига қатъий ишонарди ва бундай хатардан сақланиш учун Фабриционинг кўплаб изҳори илтижоларини жаҳл билан рад этарди. Ваҳолонки бечора маҳбус суҳбат қуришнинг ана шу камчил воситалари билангина чекланишга мажбур эканлиги Клелиянинг қалбида унга писбатан раҳм-шафқат қўзғотиши лозимдек туюларди. Йигит Клелия билан писта кўмир бўлакчасини кафтига суриб, ҳарфлар ёзиш орқали сўзлашмоқчи бўлди — бундай қимматбаҳо топилмани у печканинг ичида кўриб қолганди. Фабрицио кафтига ҳарф кетидан ҳарф ёзиб ўчирар ва шу йўсинда сўзлар ташкил этарди. Бу кашфиёт суҳбатлашш ва ўз фикрини аниқроқ баён этиш имкониятини икки ҳисса кўнайтирган бўларди. Унинг деразаси Клелиянинг деразасидан йигирма беш футча нарида жойлашган бўлиб, комендант саройи олдида у ёқдан-бу ёққа юриб турган сергак соқчиларининг боши узра овоз чиқариб гапланиш анча хавфли эди. Фабрицио қизининг севишига шубҳа қиларди; агар севги соҳасида хиёлгина тажрибаси бўлганида эди, унинг барча шубҳага гумонлари тарқалиб кетган бўларди; бироқ шу пайтга қадар ҳали биронта ҳам аёл унинг қалбини забт эта олмаганди; бунинг устига йигитнинг битта сирдан хабари йўқ эдики, мабодо бу гапдан хабар топганида у қаттиқ умидсизликка тушган бўларди: шу кунларда Клелия Контти билан саройдаги энг бадавлат одам бўлмиш маркиз Крешенци ўртасидаги никоҳ масаласи ҳал бўлмоқда эди.

Ўн тўққизинчи боб

Шу пайтга қадар муваффақият қозониб келаётган граф Моска-нининг йўлида, бош министрининг тез кунда қулашидан далолат бераётгандек, тўсатдан кўндаланг бўлган катта мушкулотлар генерал Контининг шухратпараст орзуларини жунбушга келтирди. Шу билан у энди ҳар кунни қизига, агар биронтасини тан-дамасанг менинг мансабга эришувимга тўққизлик қилган бўла-сан, қиз бола дегани йигирма ёшда турмушга чиқиши керак, сенинг тентакларча қайсарлигининг туфайли бизни қўллаб-қувват-лайдиган одамлардан айрилиб қолянимиз, бу ҳалокатли аҳволга чек қўйиш керак ахир, дея дағдаға қиларди.

Отасининг дақиқа сайин кучаяётган ғазабидан Клелия воль-ерага қочиб қутуларди: у ерга олиб чиқадиган зина тор ва тик бўлиб, оёғида бод касали бўлган комендант учун бу жиддий тўсиқ эди.

Бир неча ҳафтадан буён Клелиянинг қалби қаттиқ саросима-га тушган ва дилида нелар кечаётганини ўзи ҳам тушунолма-й қолган бўлиб, қиз, гарчи ҳали қатъий жавоб бермаган бўлса-да, отасининг талабига деярли кўниб қолганди. Бир кун генерал жаҳл устида қичқириб, қизини сира уялиб ўтирмай Парманин-гинг диққинафас монастирларидан бирига жўнатиб юборажаги ва у то биронтасини танламагунича ўша ерда сиқилиб ўтиравеража-гини хабар қилди.

— Ўзингизга маълум, хоним афандим, насл-насабимиз қанча-лик кўҳна бўлишига қарамай, даромадимиз олти минг ливрга ҳам етмайди, маркиз Крешенци эса ўз бойлиги устидан йилига юз минг экио даромад олади. Сарой аъёнларининг ҳаммаси бир овоз-дан, у жуда хушфезъл, мулойим йигит, дейишяпти; шу пайтга қадар у биронта ҳам одамни раъжигатмаган экан; ўзи жуда келиш-ган йигит, бунинг устига ёш ва шахзоданинг меҳрипи қозон-ган. Ростини айтсам, шундай куёвдан фирт телба одамгипа юз ўгиради. Агар бу ишни биринчи қилишингиз бўлганида, ҳай майли, ёқмаса ёқмабди-да, дея тан берган бўлардим, аммо сиз беш-олтита шунақа куёвларнинг тақлифини рад этдингиз. Яна қанақа куёвлар депо!.. Ҳаммаси саройдаги казо-казо одамлар!.. Етар шунча тентаклик қилганингиз! Марҳамат қилиб айтинг-чи, маошимнинг ярми миқдорида нафақа тайинлаб истеъфога чиқа-риб юборишса, аҳволингиз не кечади? Биронта уйнинг учинчи қаватига кўчиб ўтганимизни кўрганида душманларимизнинг боши осмонга етмайдими ахир! Келиб-келиб неча маротаба министр қи-лишмоқчи бўлган мендек бир одам-а!.. Йўқ, жин урсин! Кўнгил бўшлик қилиб, Кассандр ролини жуда кўп ўйпаб юбордим. Қани, далилу исботи билан тушунтириб беринг менга. Сизни ўз севгиса-га муносиб кўрган бечора маркиз Крешенчининг нимаси ёқмаюп-ти сизга? У сизга ҳеч қандай сепсиз уйланшга рози бўляпти ва никоҳ шартномасида номингизга ўттиз минг рента ёздириб қўйиш-

ни ваъда қияпти ахир. Бундай пулга мен дурустроқ квартирани ижарага олишим мумкин. Қайсарлигингиз сабабини яхшироқ тушунтириб беринг, акс ҳолда, жин урсин, сизни икки ойдаи кейин маркизга зўрлаб бериб юбораман!..

Клелиянинг дилига бутун бу нутқнинг фақат бир жойи — уни монастирга жўнатиб юбориш ҳақидаги таҳдид қаттиқ таъсир қилди. Демак, Фабриционинг ҳаёти қил устида турган бир пайтда уни қалъадан жўшаб кетишга мажбур қилишади. Ваҳолонки йигитни яқин орада қатл этишлари ҳақидаги мишмишлар саройда ҳам, шаҳарда ҳам ой сайин кучайиб борарди. Клелия ўзига ўзи қанчалик насиҳат қилишига уринмасин, бундай мудҳиш синовга — Фабриционинг ҳаёти учун титраб-қақшаб турган бир пайтда ўртага жудалик солишга журъат этолмасди. Унинг паза-рида бу жуда катта бахтсизлик бўлур эди, ҳар қалай яқин йиллар ичида қиз бундан оғирроқ кулфатни тасаввур қила олмасди.

Қиз Фабрициодан жудо бўлишни истамас экан, бу келажақда унинг нимадандир умидворлигидан далолат бермасди, асло, у герцогния бу йигитни севишини билар ва қалби кучли рашк ўтида қовуриларди. У муттасил барча таҳсин ўқийдиган бу аёлнинг устивлиги ҳақида ўйларди. Клелия Фабрицио билан мулоқотда ўзини ўта сипо тутиши, эҳтиётсизлик билан биронта сўз айтиб, дилидаги туйғусини ошкор қилишдан қўрққачи туфайли йигитни фақат имо-ишоралар тили билангина чекланишга мажбур этгани уни йигит билан герцогния ўртасидаги муносабатнинг асл моҳиятини суриштириб билиш имкониятидан маҳрум қилиб қўйганди. Қиз Фабриционинг қалбида ўзга бир аёл у билан рақобат қилишини ўйлаб кун сайин қаттиқроқ изтироб чекар ва кун сайин йигитни дилидаги туйғулар ҳақида бор ҳақиқатни айтишга мажбур қиладиган мавзудан гап бошлаб, ўз дилини вайрон қилишдан кўн-роқ чўчирди. Бироқ унинг ҳақиқий дил изҳорини эшитганида эди, қувончининг зўридан Клелиянинг боши осмонга етган бўларди. Ҳаётини заҳарлаб келаётган ўша машъум шубҳаю гумонлар тарқалганида эса бахтиёрлик туйғусидан ўзини қўярга жой тополмай қоларди.

Фабрицио енгилтак йигит эди; у Неаполда ўйнашларини тез-тез алмаштириб турадиган ҳавойи одам сифатида ном чиқарганди. Ибони қизларга хос тортинчоқлигига қарамай, Клелия уни кано-нисса дея эълон қилиб, саройга таништириларидаи буён, ўзи ҳеч нимани сўраб-суриштирамаган тақдирда ҳам, фақат киборлар орасидаги гап-сўзларга қулоқ солиб юриб, унга уйланмоқчи бўлган ҳар бир йигитнинг қанақа одамлигини билиб олганди. Энди буёғини эшитинг! Фабрицио ишқий можаролар бобида ўзга барча йигитларга қараганда енгилтакроқ экан. Мана энди у қамоққа тушиб, зерикиб ўтирибди ва эрмак учун суҳбат қуриши мумкин бўлган ягона аёлнинг кўнглини овлашга тутинди.

«Ўтакетган *жирканч*, лекин шу билан бирга ўз-ўзидаи аён гап эмасми бу ахир?» — дея алам билан ўйларди Клелия. Агар у ҳатто очиқдан-очиқ гаплашиб, Фабриционинг герцогнияи ортиқ сев-

май қўйганини билган тақдирда ҳам йигитнинг гапларига ишона олармиди? Хўш майли, у йигитнинг сидқидилдан гапираётганига ишонди ҳам дейлик, аммо унинг вафо қилишига ишониб бўладими? Бу гапларнинг устига устак қиз Фабриционинг руҳонийлиги мартабаси анча кўтарилгани ва тез орада у уйланмасликка қасам ичаганини ўйлаб дили ўртанарди. Келажакда уни ўзи учун танлаган ана шу йўлда юксак обрў-эътибор кутмайдими ахир?

«Агар менинг тариқча ақл-идроким қолганида, — дея мулоҳаза юритарди бояқиш Клелия, — ўзим унинг ёнидан қочишим, мени узоқроқ бир монастырга жўнатиш, деб отамга ўзим ёлворганим керак эди. Аммо бахтга қарши, қалъадан узоқлашиб, бирор бир монастырга тушиб қолиш ҳақидаги фикрнинг ўзи мени даҳшатга солади ва ана шу даҳшат менинг бутун хатти-ҳаракатини идора этиб туради. Шу даҳшат туйфайли мен муғамбирлик қилишга, қабоҳатга юз ўгириб, ёлгон гапиришга, ўзимни маркиз Крешенцининг ошкора хушомадини илтифот билан қабул қилаётгандек кўрсатишга мажбур бўляпман».

Клелия жуда сермулоҳаза қиз эди ва умри бино бўлиб ўйланмасдан биронта иш қилмаганди. Энди бўлса унинг бутун хатти-ҳаракати бориб турган телбаликнинг ўзгинаси эди. Бу аҳволдан унинг нақадар изтироб чекишини эса тасаввур қилсаңиз керак!.. Қиз сира ҳам пуч орзуларга берилмас, буцдан эса унинг дили баттарроқ ўртанарди. У ўзидан кўп жиҳатдан устун бўлган ва саройнинг биринчи соҳибжамоли ҳисобланадиган бир аёл қаттиқ севадиган йигитга меҳр қўйиб қолганди. Бу йигит эса ҳатто боши очик бўлган тақдирда ҳам барибир жиддий кўнгил қўйишга қодир эмасди. Клелия эса энди умрида шу йигитдан бошқа ҳеч кимни сева олмаслигини жуда яхши ҳис этиб турарди.

Шундай қилиб, Клелиянинг виждони қаттиқ азоб чекмоқда эди, бироқ у ҳар куни, гўё қандайдир қудратли бир куч мажбур этяётгандек, вольтерага канда қилмай чиқиб турар ва у ерга кирди дегунча қўнғили алланечук енгил тортарди. Виждон азоби бир печа дақиқага жинмиб қоларди-ю, қиз юрагини ҳовучлаганича Фабриционинг деразасини тўсиб турган улкан қошқадаги туйпукнинг очилишини кута бошларди. Баъзан соқчи Грилло камерада ўтириб қолар, ана шунда маҳбус ўз дугонаси билан имо-ишорадан иборат суҳбатини бошловмай хуноб бўларди.

Бир куни кечқурун, соат ўн бирларда Фабрицио қалъада қандайдир ғалати тўс-тўполон бошлапганини эшитиб қолди; одатда у қоронғи тушгач, бошини ўзининг ўша туйпукчасидан чиқарган кезлари «уч юз поғона»даги ҳар қандай товуш қулоғига аниқ-типиқ эшитиларди. Қалъадагилар ички ҳовлидан думалоқ миноранинг сатҳига тош терилган ва комендант саройи ҳамда Фабрицио банди қилинган Фарнезе минораси жойлашган майдонча томон олиб чиқувчи узун зинапойли ана шундай «уч юз поғона» деб аташарди.

Зинапоя тахминап бир юз саксон поғона тепаликда кенг ҳовлининг жанубидан шимол томонга қараб буриларди; бу ерда торғипла темир кўприк бўлиб, унинг ўртасида доим соқчи турарди.

Соқчиларни ҳар олти соатда алмаштириб туришарди. Комендант саройи билан Фарнезе минораси томон олиб чиқадиغان бошқа йўл йўқ эди, кўприкдан ўтадиغان одамларга йўл бериш учун эса соқчи ўзини четга олиб, кўприк папжарасига ёпишганича гужанак бўлиб туриши керак эди. Комендант жалитини доим чўнтагида олиб юрадиган мурватни икки марта буралса бас эди, кўприкнинг бир томони дарҳол пастга тушиб, юз футча баландликда муаллақ осилиб қоларди; ана шу аҳтиёт чораси туфайли ўз саройига кириб олган комендантга ҳеч кимнинг қўли етмас ва шу билан бирга Фарнезе минорасига ҳам ҳеч ким ўта олмасди: бутун қалъада шундан бўлак зинапойининг ўзи йўқ эди, қалъадаги барча қудуқларнинг арқонини эса комендант адъютанти ҳар куни кечаси генералнинг кабинетига келтириб берардики, у ерга фақат унинг ётоқхонаси орқали ўтиларди. Фабрицио бади қилинганнинг биринчи куниёқ минорага чиқишнинг ниҳоятда мушкуллигини яхши англаганди. Кейин, ўз қамоқхонаси билан мақтанишни яхши кўрадиган қамоқхона хизматчиларининг одатига кўра, Грилло ҳам йигитга бу ҳақида кўп гапириб берганди. Шундай қилиб, Фабрицио бу ердан қочиб кетишга умид ҳам қилмай қўйганди. Бироқ у аббат Бланеснинг бир ҳикматли сўзини эслади: «Эр ўз хотинининг иффатини сақлаш тўғрисида ўйлаганига қараганда жазман маъшуқасининг висолига етиш ҳақида кўпроқ бош қотиради; қамоқхона нозири қулф-калитининг мустаҳкамлиги тўғрисида ташвиш қилишига нисбатан маҳбус қочишни кўпроқ орзу қилади; шундай экан, барча тўсиқларга қарамай жазман билан маҳбус муваффақият қозонмоғи лозим».

Ўша кечада Фабрицио темир кўприкдан ўтаётган бир талай одамларнинг дўпир-дўпирини аниқ эшитди. Бу кўприкни яна «Қул кўприк» деб ҳам аташарди, зеро бир замонлар далматинлик қул шу кўприкда турган соқчини пастга итқитиб юбориб, қалъадан қочган экан.

— Кимпидир олиб кетгани келишди! Эҳтимол, мени ҳозир дор тагига олиб боришар. Ёки балким, қалъада исён кўтарилгандир... Бундан фойдаланиб қолиш керак.

Фабрицио қурулини ҳозирлаб, яшириб қўйган жойларидан олтинларини ола бошлади-ю, лекин бирдан тўхтаб қолди. «Инсон зоти жуда бемаъни махлуқ-да ўзиям!— дея хитоб қилди у.— Менинг бу хатти-ҳаракатимни кўрса, кўзга кўринмас томошабин нима деган бўларди? Наҳот бу ердан қочмоқчи бўлсам? Агар ҳатто Пармага қайтган тақдирда ҳам у ерда нима қиламан? Ахир эртасигаёқ Клелиянинг ёнида бўлмоқ учун бор имкониятни ишга солиб, бу ерга қайтишга ҳаракат қиламан-ку. Агар бу исён бўлса, фурсатдап фойдаланиб, комендантнинг саройига киришга уриниб кўриш керак; эҳтимол, омадим чопаб Клелия билан сўзлашиб оларман ва ҳатто бу тўс-тўполонда унинг қўлини ҳам ўпишга журъат этарман. Генерал Конти табиатан бадгумонлиги ва шунингдек шуҳратпарастлиги туфайли сарой атрофига беш нафар соқчи қўйган: тўртта соқчи тўртта бурчакда, биттаси эса эшик

олдида турибди; лекин, хайрият, тун жуда зимистон». Фабрицио соқчи Грилло билан инглиз ити Фоксинг нима қилишаётганини билиш учун оёқ учида юриб камерадан чиқди; Грилло тўртга эркonga боғлаб, устига йўгон тўр қопланган ҳўкиз тери — беланчака қотиб ухларди. Фокс кўзини очиб, ўрнидан турди ва аста Фабриционинг ёнига келиб, унга эркалана бошлади.

Маҳбус секингина қадам ташлаганича олти поғонадан юқори кўтарилиб, ўзининг тахта каталагига кирди. Фарнезе минорасининг этагидан, киравериндаги эшикнинг шундоқ рўларасидан эшитилаётган шовқин-сурон борган сайин кучаймоқда эди. Фабрицио Гриллонинг уйғониб қолиши мумкинлигидан чўчиб турарди. У барча қуролларини ҳозирлаганича, бугунги тунда катта саргузаштларга дуч келаман, шекилли, деган хаёлда жанг қилишга шай бўлиб турар экан, бирдан ажойиб симфония сарахборининг садоларини эшитиб қолди: кимдир генерал ёки унинг қизи шарафига серенада уюштирибди. Фабрицио ўзини тутолмай қотиб-қотиб кула бошлади: «Мен бўлсам ўнгу сўлдан келган душманларга ханжар санчмоқчи бўлиб юрибман! Қалъада исён кўтариш ёки бироншта одамини ўғирлаб кетиш учун қамоқхонага камида юз кишининг бостириб кириши олдида серенада куйлаш нима бўлибди!»

Созаңдалар кўйини жуда ўрнига қўйиб ижро этишмоқда эди, Фабрицио уларнинг машқини ҳузур қилиб тинглади: ахир у шунча ҳафталардан буён ҳеч қапдай кўнғилхуши билмай, сиқилиб ўтирган эди-да; кўнгли ийиб кетган йигитнинг кўзига ёш қалқиди ва у тўйғуларни жунбўшга келиб, хаёлан севиклиси Клелияга дилидаги муҳаббатини энг оташини сўзлар билан изҳор эта бошлади.

Эртаси куни Клелия вольерага кириб келганида йигитга у жуда гамгин ва сўнқ кўринди. Фабрицио қизнинг кўзларида шу қадар бир ғазаб ҳис этдики, ҳатто кечаги серенада тўғрисида сўрашга ҳам ботинмади,— у одобсиз бўлиб кўринишдан чўчиган эди.

Клелиянинг ҳасрат чекинига жиддий асос бор эди. Серенада-ни унинг шарафига маркиз Крешенци уюштирган экан: бундай очиқ-ойдин хушомад тўйнинг яқинлашиб қолганидан даюлат берувчи ўзига хос расмий хабар эди. Ўша куни соат тўққизга қадар сабот билан қаршилиқ қилган Клелия фақат отаси, дарҳол монастыргга жўнатиб юбораман, дея дўқ урганидан кейингина таслим бўлди.

«Эвоҳ! Мен уни бошқа кўрмайманми ҳали!» — дея хаёлан хитоб қиларди у кўзларида шашқатор ёш оқар экан. Ақл-идроки эса унга эътироз билдирмоқчи бўлиб бекорга овора бўларди: «Хўш, кимни бошқа кўрмайман деб ҳасрат чекапсан? Кўрмасанг, сенга кулфатдап бўлак ҳеч нима туҳфа этмайдиган, герцогинянинг жазмани бўлган, Неаполда ўзига ўнга ўйнаш орттириб, уларнинг барига бевафолик қилган енгилтак бир йигитни кўрмайсан холос; агар тепасида ойболтасини кўтариб турган ўша ҳукмдан қутулиб қолса, дарҳол руҳонийлик унвонини қабул қиладиган навқироп бир шухратларастини кўрмайсан! У қалъадан чиқиб кетгач, менинг

унга қарашим гуноҳи азим ҳисобланади; дарвоқе, унинг туғма бевурдлиги мени бундай васвасадан ҳоли қилади. Ахир унинг учун мен ким бўлибман? Қамоқдаги диққинафасликдан бир неча соатга қутулиш воситаси, шунчаки кўнгилхушиман».

Бироқ Фабрицио учун таҳқирли бўлган барча бу ўй-хаёллар ичида Клелия бирдан йигитнинг жандармлар уни қамоқхона маҳкамасидан Фарнезе минораси томон бошлаб кетишадиган пайтидаги кўз қараши, ўша пайтдаги табассумини эслади. Шундан сўнг қизнинг кўзларидан яна тирқираб ёш чиқиб кетди.

«Азиз дўстгинам, сен учун нималар қилишга тайёр эканлигини билсанг эди! Биламан, сен мени ҳалок этасан. Ёзмишимнинг ўзи шу экан. Бугун кечқурун ўша жирканч серенадани қабул қилишга рози бўлиб, мен ўзимни ўзим ҳалок этдим!.. Лекин бунинг эвазига эртага эрталаб сенинг кўзларингни кўраман».

Бироқ қиз ўзи севиб қолган навқирон маҳбусни деб буюк қурбонлик қилган, унинг барча пуқсонларини кўра-била туриб, севгиси йўлида ўз келажакини қурбон этган худди ўша куннинг эртасига эрталаб Фабрицио унинг эътиборсиздек кўринишидан қаттиқ изтиробга тушди. Улар фақат имо-ишора билан сўзлашшарди, аммо Фабрицио ҳатто шундай такомиллашмаган тил билан ҳам хиёл бўлса-да, Клелиянинг қалбига қўл солиб кўришга уринганида эди, қиз кўз ёшларини ортиқ тийиб туrolмай қолар ва дилидаги унга нисбатан бор туйғуларини тўкиб солган бўларди. Бироқ бундай қилиш учун Фабрициога жасорат етишмади, у Клелияни хафа қилиб қўйишдан жуда қўрқарди,— ахир қиз уни қаттиқ жазолаши мумкин эди-да. Хулласи калом, Фабриционинг ҳақиқий севги бобида ҳеч қандай тажрибаси йўқ эди, йигит шу пайтга қадар севги изтироблари қанақа бўлишини мутлақо билмасди. Серенададан сўнг Клелия билан қиладиган илгариги дўстона суҳбатларини қайта тикламоқ учун у бутун бир ҳафта овора бўлди. Бечора қиз — дилидаги туйғуларини ошкор қилиб қўймаслик учун ҳам шундай совуққонликни қалқон қилиб олганди. Фабрициога бўлса қиз кундан-кунга ундан узоқлашиб бораётгандек туюларди.

Фабриционинг қамоққа тушганига деярли уч ой бўлди. Унинг ташқи дунё билан ҳеч қандай алоқаси йўқ эди-ю, бироқ у ўзини сира ҳам бахтсиз ҳис этмасди. Бир кун эрталаб Грилло камерада анчага довр ивирсиб юрди. Фабрицио ундан қандай қутулишни билмай хуноб эди; пихоят, у ўша машъум қопқадаи арралаб олган ва баландлиги бир фут келадиган пикита кичкина туйнукни очиш имкониятига эга бўлганида минорадаги соат ўн икки яримга занг чалган эди.

Клелия вольерада Фабриционинг деразасига тикилиб турарди; унинг кўзлари киртайиб, чеҳраси бепихоя ғамгин кўринарди. Фабриционинг кўргач, қиз шу заҳоти, ҳаммаси барбод бўлди, дегандек ишора қилди-да, югуриб фортепиано ёнига борди ва гўё ўша кезлари жуда расм бўлган бир операдан речитатив куйлаётгандек, унга дилидаги ташвишини айта бошлади. Қиз гоҳ қаттиқ

умидсизликка тушганидап, гоҳ деразаси тагида у ёқдан-бу ёққа юриб турган соқчиларнинг тушуниб қолишидан чўчиб, ўқтин-ўқтип куйлашдан тўхтаб қоларди.

«Ё тангрим, нимқилиб тирикмисиз?! Ўзингга минг қатла шукр, ёй худо! Бу ерга келган кунингиз сиз сурбетлиги учун Барбоне исмили бир қамоқхона хизматчисини жазолаган эдингиз. Барбоне ўшандан сўнг ғойиб бўлганди ва қалъада узоқ вақт кўринмай юрган эди. Ўтган кун у яна пайдо бўлиб қолди. Кечадан буён, у сизни заҳарламоқчи эмасмикин, дея дилимни ваҳима босган. У нуқул сизга таом пишириладиган ошхонада ўралашиб юрибди. Ҳеч нарсани аниқ билмайман. Аммо оқсочимнинг айтишича, бу баттол одамнинг ошхонада ўралашиб юришдан асосий мақсади сизнинг ҳаётингизга қасд қилиш эмиш. Сизни кўрмай қолганимдан қаттиқ ташвишга тушган эдим. Ҳатто сиз ҳалок бўлдингиз, деган ҳаёлга ҳам бордим. Мен янги кўрсатма бергунимга қадар овқат емай туринг. Сизга озгина шоколад етказиб бериш учун қўлимдан келган ҳамма ишни қиламан. Ҳар ҳолда бугун кечқурун, соат тўққизларда, агар худонинг марҳамати билан қўлингизда чилвирингиз бўлса ёки чойшани йиртиб тасма қила олсангиз, уни деразадан апельсин дарахти устига тушинг. Мен унга арқон боғлайман. Уни тортиб олганингиздан кейин ўша арқоннинг учига боғлаб, сизга нон билан шоколад узатаман».

Фабрицио қамоқхона печкасидан топиб олган бир парча писта кўмирни кўз қорачиғидек авайлаб сақларди; ҳозир у Клелиянинг ҳаяжонда эканлигидан фойдаланиб, кафтига ҳарф кетидан ҳарф ёза бошладики, бу ҳарфлардан қуйидаги сўзлар ташкил бўлди:

«Сизни севаман ва фақат сизни кўриб турганим учун ҳам ҳаётни кадрлайман. Муҳими, қоғоз билан қалам юборсангиз».

Фабрицио умид қилганидек, Клелиянинг чеҳрасида акс этиб турган кучли ваҳимагина йигитнинг ошкора тарзда «Сизни севаман» дея ёзган сўзларидан сўнг қизни суҳбатга чек қўйишдан тўхтатиб қолди,— у қаттиқ норозилик билдирди, холос. Фабрицио топқирлик билан қўшимча қилди: «Бугун шамол анча қаттиқ эсяпти, сизнинг мени лутфан огоҳлантириб куйлаган ҳозирги гапингизни яхши эшитолмай қолдим; фортепиано садоари сўзларни босиб кетди. Масалан, қандайдир оғу ҳақида куйладиңиз. Бу нима дегани?» Бу сўзларни ўқигач, Клелиянинг дилини баттар ваҳима босди; у шоша-пиша китобдан йиртиб олинган саҳифаларга йирик-йирик ҳарфлар ёза бошлади; Фабрицио уч ойлик беҳуда овозагарчиликдан сўнг, ниҳоят, суҳбат қуришнинг шундай қўйилдагидек усули ўрнатилганидан бениҳоя қувониб кетди. Бироқ у шундан қўл келган ҳийласини ишлатишда давом этаверди. Энди қизни хат ёзишга туришга кўндирмоқ учун у минут сайин ўзини Клелия қоғозга ёзиб унга кўрсатаётган ҳарфлардан ташкил тонаётган сўзларни тушунмаганга соларди.

Ниҳоят, Клелия отасининг овозини эшитиб қолди-ю, вольерадан қочиб кетди,— қиз ҳаммасидан ҳам кўпроқ генералнинг бу

ерга чиқиб қолишидан қўрқарди. Табиатан бадгумон одам бўлгани туфайли отаси вольеранинг деразаси билан маҳбуснинг деразасига урилган қопқа орасидаги масофа анча яқинлигидан жуда норози эди. Туйнукда Фабриционинг боши кўринишидан бир неча дақиқа аввал, дилни қаттиқ ваҳима қоплаб турган пайтда Клелия, бир кўнгли, тошга қоғоз ўраб, деразанинг қопқадан тепадаги очик қисмига қараб отмоқчи ҳам бўлди,— агар, фалакнинг гардиши билан, шу пайт камерада Фабрициони кўриқлаб турадиган соқчи бўлмаса, бу алоқанинг энг қулай усули бўларди.

Маҳбус чойшанни йиртиб, шоша-пиша тасма ҳозирлай бошлади; кечқурун, соат ўнларга яқин Фабрицио аниқ-тиниқ тўқиллаган овозни эшитди: унинг деразаси тагидаги апельсин дарахти ўтқазилган ёғоч пақирни уриб тўқиллатишмоқда эди; йигит тасмани пастга туширди-да, сўнгра уни тортиб олди. Тасмага узун ва ингичка арқон уланган бўлиб, арқоннинг учига эса шоколад солинган пакетча ҳамда пайча қилиб ўралган қоғоз билан қалам боғлаб қўйилганди. Буни кўриб йигит хурсандлигидан боши осмонга етди; у яна арқоннинг учини пастга туширди-ю, бироқ бошқа ҳеч нима ололмади,— афтидан апельсин дарахтлари ёнига соқчи яқинлашган бўлса керак. Лекин шундай ҳам Фабрицио қувончининг зўридан маст бўлаёзганди; йигит шу заҳоти ўтириб Клелияга узундан-узоқ хат ёза бошлади ва мактубни тугатиши биланоқ уни арқоннинг учига боғлади-да, деразадан пастга туширди. Келиб хатни олишармикин, деган хаёлда у уч соатдан мўлроқ кутди. Бу орада бир неча бор арқонни тортиб, хатга ўзгартишлар киритди. «Агар Клелия хатимни бугун кечқурун мени заҳарлашлари мумкинлиги ҳақидаги мишмишлардан ҳаяжонланиб турган бир пайтда ўқиб чиқмаса,— дея ўйларди йигит,— эртага, эҳтимол мен билан хат ёзишиб туришни ҳатто хаёлига ҳам келтирмас».

Клелия эса, ўзи истамаса-да, отаси билан меҳмонга боришга мажбур бўлганди; кечаси соат ўн икки яримда ҳовлига карета кириб келганида Фабрицио буни деярли тушуниб қолганди,— у энди комендантнинг отларини тақасининг тўқиллашидан танийдиган бўлиб қолганди. Сўнгра у генералнинг майдончадан ўтганини, соқчиларнинг милтиқларини шарақлатганларича унга салом берганларини эшитиб турди; бир неча дақиқадан сўнг эса у билагига ўраб ётган арқоннинг аста силкинганини сезиб, ниҳоятда қувониб кетди. Арқонга алланимани боғлашди-да, тортишни ниҳора қилиб, икки марта силтаб қўйишди; арқонга боғланган нарсани тортиб олиш осон эмасди,— деразанинг шундоқ тагида туртиб чиққан кенг пирамон халал бериб турарди.

Фабрицио бир амаллаб тортиб олган ўша юк рўмолга ўралган графиндаги сув бўлиб чиқди. Шунча пайтдан буён ёлғизликда сиқилиб ўтирган бечора йигит қалби завқ-шавққа тўлиб, рўмолни устма-уст ўпа бошлади. Рўмолга қадаб қўйилган хатни кўриб қолганида эса унинг нақадар ҳаяжонга тушганини сўз билан тасвир-

лаб бўлмасди — бундай мактуб ҳақида йигит озмунча орзу қилганмиди.

«Фақат мана шу сувдан ичиб, фақат мен юборган шоколаддан тановул қилинг; эртага сизга нон юбормоқ учун қўлимдан келган ҳамма нини қиламан; ноннинг сиртига сиёҳ билан белги қўйиб чиқаман. Бу гапни сизга айтмоқнинг ўзи даҳшат, лекин билиб қўйинг, чамаси, Барбонсга сизни заҳарлаш топширилганга ўхшайди. Қалам билан ёзган ўша мактубингиздаги гапларнинг менга нақадар оғир ботиши мумкинлигини наҳот тушунмасангиз? Тўғриси айтсам, агар сизга даҳшатли хавф қутқу солиб турмаганида шу гапнингиздан кейин сизга хат ёзмаган бўлардим. Бугун герцогиняни кўрдим; у ҳам, граф ҳам соғ-саломат юришибди, лекин хоним жуда озиб-тўзиб кетган. Кейинги хатларингизда ўша мавзудан бошқа гап оча кўрманг,— паҳотки жаҳлнинг чиқишини истасангиз?»

Бу мактубнинг герцогиня ҳақидаги жумласи Клелиядан анча олиҳасманд бўлишни талаб қилди. Сарой аҳлининг бари сиёҳора Сансеверина маркиза Раверсининг собиқ жазмани — хушрўй граф Бальдига ўз саховатини инъом этди, дея ҳисоблашарди. Ҳар қалай граф, гарчи маркиза олти йил давомида унга ҳақиқий оналик қилган ва киборлар орасида унга мавқе яратиб берган бўлса-да, ўртада жанжал чиқариб, маъшуқаси билан очикдан-очик муносабатини узганди.

Клелия қисқача мактубини қайтадан кўчириб ёзишга мажбур бўлди,— хатнинг биринчи нусхасида герцогиня тўғрисидаги аконбир гийбатчиларнинг мишмишлари, унинг янги ишқий можаросига нисбана қилингандек бўлиб қолганди.

«У ҳолда ўта пасткашлик қилган бўламан-ку ахир!— дея хитоб қилди у дилида.— Фабрициога у севадиган аёл ҳақида ёмон гапларни етказиш пасткашлик бўлмай нима бўларди!..»

Азоплаб ҳали топг отмасида анча илгари, Фабриционинг камерасига Грилло кириб келди-да, стол устига оғиргина бир тугунни қўйиб, чиқиб кетди. Тугунда сиртига патқалам билан белгилар қўйиб ташланган залворлигина юмалоқ нон бор экан. Фабрицио ҳар бир белгини устма-уст ўша бошлади: у севиб қолганди. Тугунга нондан ташқари яна қоғозга ўралган олти минг цехин пул ва ниҳоят, яп-янги ажойиб оятнома солинган экан; оятноманинг ҳошиясига энди Фабрициога таниш бўлиб қолган ҳуснихат билан қуйидаги сўзлар ёзилганди;

«Оғу! Сувин, випони, бўлак барча таомларни истеъмол қилишдан ўзингизни тийинг; тушки овқатни оғзингизга ола кўрманг, уни итга едиришга ҳаракат қилинг; шубҳаланаётганингизни билдирманг, аке ҳолда ганимлар бошқача усул қўллашади. Худо ҳақи, ниҳоятда эҳтиёт бўлинг, енгилтакликка асло йўл қўймаг».

Фабрицио ўзи учун гоят қимматли бўлган бу сатрларни шошапиша ўчириб ташлади,— улар Клелияга зарар келтириши мумкин эди; сўнгра у оятноманинг бир талай парақларини йиртиб олди-да, уларга ҳар бир ҳарфни ҳафсала билан чизиб, бир печа пухсада

алифбо ёзиб чиқди; спёҳни у вино билан пистакўмир кукунидан ясаган эди. Пенинга яқин Клелия вольтерада пайдо бўлиб, деразадан икки қадам нарида тўхтаганида барча ҳарфлар қуриб бўлганди.

«Энди энг муҳими, — дея ўйларди Фабрицио, — у менга алифбодан фойдаланишимга ижозат берса бўлгани».

Хайриятки, Клелиянинг ўзи ҳам маҳбусга уни заҳарлаш учун бўлаётган уринишлар ҳақида анчагина гапларни айтишни керак экан; оқсоч аёллардан бирининг ити Фабрициога атаб пинирилган овқатдан егач, ўлиб қолибди. Шундай қилиб Клелия алифбо ишлатишга ижозат бермадигина эмас, балки ўзи ҳам ҳақиқий спёҳ билан ёзилган ажойиб алифбо тайёрлаб қўйибди. Ана шу усул ёрдамида бошланган суҳбат, гарчи бундай ҳарфлар ёрдамида сўзлашиш анча қийин бўлса-да, бир ярим соат давом этди, — Клелия вольтерада бундан ортиқ туролмасди. Суҳбат давомида Фабрицио икки-уч марта тақиқланган мавзудан гап очмоқчи бўлди; шунда Клелия, гўё қушларини парвариш қилиш ёнига тушиб қолгандек, ҳеч қандай жавоб қилмай бир дақиқа қафаслар олдига кетиб қолаверди.

Фабрицио кечқурун сувнинг ёнига боғлаб спёҳ билан ёзилган алифболаридан бирини чиқариб юбориш ҳақида унинг ваъдасини олишга муваффақ бўлди, зеро бу ҳарфлар узоқдан яхшироқ кўринарди. У, албатта, қизга узундан-узоқ хат ёзди-ю, бироқ мактубида возик туйғуларини ҳар қалай қизнинг жаҳлини чиқарадиган даражада изҳор этмасликка ҳаракат қилди. Унинг бу ҳийласи муваффақиятли чиқди: қиз мактубни қабул қилиб олди.

Эртаси куни, алифбо ёрдамида қурилган суҳбат чоғи, Клелия ундан ҳеч нима ҳақида ўпкаламади; у йигитга заҳарлаш хавфи камайганини хабар қилди: комендант саройидаги ошпаз хотинларнинг жазмалари Барбонени тутиб олиб, ўласи қилиб дўпполаштибди, — афтидан, унинг энди ошхонага киришга юраги бетамаса керак. Клелия Фабрициога уни деб отасининг дорилари орасидан зидди-заҳар ўғирлашга журъат этгани ва унга ала шу дорини юбораганини хабар қилди; лекин ҳозир энг муҳими — мабодо таъми галатироқ бўлса, ҳар қандай таомни ҳам таъовул қилишдан бош тортиш керак экан.

Клелия дов Чезарадан Фабрициога отказилган сати мизг цехин пул қаёқдап келгани ҳақида анча суриштириб кўрди-ю, бироқ ҳеч нимани аниқлай олмади; ҳар қалай бу яхшилик аломати эди: маҳбусга исбатан қаттиққўллик бир оз бўшашиганди.

Заҳарланиш хавфи қаҳрамонимизнинг ошиқ-маъшуқлик бобидаги ишларини жуда юриштириб юборганди; тўғри, йигит Клелиядан севги изҳорига ўхшаш биронта ҳам сўз эшита олмади, аммо у қиз билан дўстона яқинлиқнинг ўзидапоқ бахтиёр эди. Эрталаблари, гоҳида эса кечқурун ҳам улар алифбо ёрдамида узоқ-узоқ суҳбатлар қуришарди; ҳар кун кечқурун, соат тўққизда, Клелия ундан узоқдан-узоқ хатлар олар ва баъзида унга қисқагина мактуб билан жавоб қиларди; у йигитга газеталар ва ҳатто

китоблар ҳам юбориб турди, Гриллонинг эса шу қадар кўнглини олишган эдики, у эди худонинг берган куни камерага Клелиянинг оқсочи берадиган пон билан винони олиб келадиған бўлиб қолганди. Фабрициога кўрсатилаётган барча бу меҳрибончиликлардан қамоқхона хизматчиси, комендант Барбонега ёш монсиньорни заҳарлашни буюрган одамларнинг ниятини маъқулламас экан, ден хулоса қилиб қўйганди; Грилло, атрофидаги барча ўртеклари қатори, бу ишдан жуда мамнун эди, зеро қамоқхонада «Монсиньор дель Донгонинг кўзига бир қарасанг бас, у сенга шу заҳоти пул беради» — кабилидаги миш-миш тарқаганди.

Фабриционинг ранги кетиб, у ўзини анча олдириб қўйганди, камерада мутлақо ҳаракатсиз ўтиравериш унинг соғлиғига ёмон таъсир қилмоқда эди-ю, аммо йигит ҳали ҳеч қачон ўзини бу қадар бахтиёр ҳис этмаганди. Унинг Клелия билан қураётган суҳбатлари инҳоятда самимий, баъзида эса жуда қувноқ ўтарди. Бундай дақиқаларда Клелия дилидаги гаплик ва виждон азобини унутиб қўярди. Бир куни қиз эҳтиёткорликни унутиб қўйиб, унга шундай деди:

— Сизнинг ўзингизни сипо туғилингизга қойилман. Мен калъа комендантининг қизи эканлигим ёдингизда бўлгани туфайли бирон марта ҳам озодликка чиқиш истагингиз ҳақида гапирмадингиз.

— Дилимда бундай бемаъни истак туғилишидан худо сақласин,— дея жавоб қилди унга Фабрицио.— Агар мен ҳатто Пармага қайтган тақдиримда ҳам сизни қапдай кўраман? Бундан буён дилимдаги бор гапни сизга айтиб турмасам ҳаётнинг мен учун ҳеч қандай маъниси қолмайди... Йўқ, дарвоқе, сизга дилимдаги бор гапни айта олмас эканман: ахир сиз жуда қатъий тартиб жорий этдингиз-ку. Лекин бари бир, сизнинг шундай багритошлигингизга қарамай, бир кун бўлса ҳам сизни кўрмай яшаш мен учун кини азоб бўларди. Менинг қамоқхонага банди қилинишим масаласига келсак... Очигини айтсам, мен ўзимни ҳаётимда ҳали бирон марта ҳам бу қадар бахтиёр ҳис этмаган эдим! Бахтимни қамоқхонада топдим, десам жуда ғалати эшитилар экан, тўғрими?

— Бу ҳақида жуда кўп гапириш мумкин,— дея жавоб қилди Клелия чехраси бирдан жиддийлашиб, деярли ғамгин бир қиёфага кирар экан.

— Бу нима деганингиз?— ташвишга тушиб сўради Фабрицио.— Наҳот қалбингизнинг бир бурчагидан не-не машаққатлар билан ағаллаган ўша озгина жойдан ҳам маҳрум бўлсам... Бу дунёдаги ёлғиз қувончимдан ҳам ажраламанми ҳали!

— Ҳа,— деди жавобан қиз.— Гарчи сизни киборлар жамиятида анча ҳалол одам деб ҳисобланса-да, менга шунчаки кўнгли-хуши учунгина муҳаббат пазҳор қиляпсиз, деб ўйламоқ учун тўла асосим бор. Лекин бугун мен бу тўғрида гапиришни истамайман.

Қизнинг кутилмаганда айтган бу гап суҳбатдешларини қат-

тиқ изтиробга солиб қўйдики, ўқтин-ўқтин уларнинг икковининг ҳам кўзида ёш мўйтиллай бошлади.

Бош фискал Россия ҳамон ўша тавқи лаънат исмидан қутулиш ва барон Рива дея аталиш орзусида юрарди. Граф Москва эса ўз навбатида жуда устомонлик билан бу сотқин судьянинг ўлиб-тирилиб баронлик унвонига интилишини қўллаб-қувватларди. Шунингдек у шахзоданинг Ломбардияга конституцион қирол бўлиб олиш ҳақидаги телбаларча орзусининг тагига ҳам ўт пуркаб турарди. Фабриционинг ўлимини кечиктириш учун у ўйлаб топган ягона восита ана шу эди.

Шахзода Россия шундай дегувчи эди:

— Икки ҳафта умидсизликдан изтироб чеккач, икки ҳафта умидвор бўлиб юрсин... Сабр-тоқат билан шу тактикага амал қилсак, биз ўша хонимнинг кибр-ҳавосини пасайтириб қўямиз. Гоҳ қаттиққўллик, гоҳ мулойимлик билан тарбият қилинса, энг асов от ҳам шакдек мулойим бўлиб қолади. Шу йўлдан оғишмай бораверинг.

Шундай қилиб, Пармада ҳар икки ҳафтадан сўнг, Фабрицион тез кунда қатл этишармиш, деган мишмишлар тарқаларди. Бу мишмишлар герцогинянинг дилини ўртарди. Графни ҳам ўзи билан бирга ҳалок этмасликка қатъиян қарор қилгани боисидан у бош министр билан ойига икки мартагина юз кўришарди. Аммо бу бадбахт одамга нисбатан қилаётган шафқатсизлиги эвазига у тинимсиз ҳасрат чекиш жазосига маҳкум бўлиб қолганди. Граф шу кулларида ўлиб-тирилиб герцогинянинг кўнглини овлашга ҳаракат қилиб юрган хушрўй Бальдига нисбатан дилини ўртаётган рашк туйғусига қарамай, маъшуқасини кўрмаган кезлари унга хат ёзиб, бўлажак барон Риванинг саъй-ҳаракати билан қўлга киритган барча маълумотларни хабар қилиб туриши ҳам фойда бермади,— герцогиня Фабрицио ҳақида ўқтин-ўқтин тарқалиб турадиган даҳшатли мишмишларга фақат граф Москвадек ақли зукко ва қалби тирай бир одам муттасил ёнида бўлган тақдирдагина дош бериши мумкин эди. Бальди ҳуснидан бўлак биронта ҳам фазилати бўлмаган арзимас одам эди, унинг суҳбатлари хонимнинг ҳаётини копи азобга айлантирган ўша қора ҳаёллардан эътиборини мутлақо чалғита олмасди.

Бош министр устомонлик билан ўйлаб топилган ҳар хил баҳоналарни ишга солиб, шахзодани Ранунцио-Эрнесто IV бу ажойиб мамлакатнинг конституцион қироли бўлиб олиш ҳақидаги телбаларча орзусини амалга ошириш йўлида ишлатган турли мураккаб фитналардан далолат берувчи ҳужжатлар йиғилган архивни Ломбардиянинг қоқ ўртасида, Саронога яқин бир жойда истиқомат қилувчи бир дўста ишониб топширишга ва қорозларни унинг қасрига кўчириб ўтказишга кўндирди.

Архивда шахзода ўз қўли билан ёзган ёки имзо чеккан йигирматадан кўпроқ махфий ҳужжатлар бор эди. Мабодо Фабриционинг ҳаёти жиддий хавф остида колгудек бўлса, граф аълоҳазратга сирини фох қиладиган бу қорозларни уни бир оғизгина

сўзи билан йўқ қилиб юборишга қодир бўлган буюк бир давлатнинг ихтиёрига топширажагини айтиб, пўписа қилмоқчи эди.

Граф Моска бўлажак барон Ривага тўла ишонер ва фақат оғу ишлатишлари мумкинлигидан қўрқарди; Барбоненинг суиқасди министрди шу қадар ташвишга солиб қўйдики, у бир қараганда телбаликдек туюладиган бир ишни қилишга журъат этди. Бир куни эрталаб у қалъа дарвозаси ёнига борди-да, генерал Фабио Контини чақиришни буюрди; генерал қалъа дарвозасининг тепасидаги майдончага тушиб келди;— у билан ўша майдончада дўстона сайр қилар экан, граф қисқа ва совуқ мулозаматдан сўнг деди:

— Агар Фабрицио шубҳали бир тарзда ҳалок бўлса, унинг ўлими мендан кўришади; шунда мен кунчи деб ном чиқараман ва ҳаммага кулги бўламанки, бу ҳолга асло тоқат қилолмайман ва бунинг учун ҳеч кимни кечирмайман. Хуллас, у биронта касалга мубтало бўлиб, дунёдан кўз юмса, мендан гумон қилмасинлар учун сизни ўз қўлим билан ўлдираман. Имонингиз комил бўлсин бунга.

Генерал Контини ўзининг жасоратини пеш қилиб жуда яхши жавоб берди-ю, аммо графнинг ўша топдаги кўз қарашини бир умр хотирасига жойлашиб қолди.

Орадан бир неча кун ўтгач, худди граф билан келишиб олгандек, Рассин ҳам эҳтиётсизлик билан шундай бир иш қилдики, бундай дапгалчилик унинг тоифасидаги одамларга сира ҳам хос эмасди. Фамилиясини ўзгартиришга умид пайдо бўлганидан буён Рассин жамоанинг унинг исми-шарифига нисбатан эл оғзида дoston бўлган нафратига мутлақо тоқат қилолмай қолганди. У генерал Контини Фабриционини ўн икки йил муддат билан қалъага банди қилиш ҳақидаги ҳукмнинг расмий нусхасини жўнатди. Қонунга кўра бу иш Фабрицио қамоққа келтирилганининг эртаси кунгёқ қилиниши керак эди, аммо махфий чоралар ўлкаси бўлмиш Пармада ҳукмдорнинг алоҳида фармони бўлмай туриб адлия хизматчиларининг бундай қилишлари ўта густохлик ҳисобланарди. Чиндан ҳам, агар ҳукмнинг расмий нусхаси суд маҳкамасидан ташқари чиққудек бўлса, ҳар икки ҳафтада хонимнинг дилига даҳшат солиб, шаҳзоданинг ўз таъбири билан айтганда, герцогинянинг «кибр-ҳавосини пасайтириб қўйиш» мумкин бўлармиди. Генерал Фабио Контини фискал Рассидан ўша расмий пакетни олишидан бир кун аввал, комендантга, котиб Барбоне бемаҳалда қалъага қайтиб келаётганда қандайдир одамлар уни роса дўппослашибди, дея хабар қилишган эди; буни эшитиб генерал, юксак доираларда энди Фабриционини йўқ қилиш фикридан қайтишибди, шекилли, деган қарорга келди-да, шаҳзоданинг павбатдаги қабулига борган чоғи эҳтиёткорликка амал қилиб, қалъада ҳукм нусхасини олишгани ҳақида чурқ этиб оғиз очмади. Бу ҳол Рассини телбаларча қилмиши учун муқаррар жазодан сақлаб қолди. Бечора герцогинянинг бахтига, граф Барбоненинг уқувсизлик билан қилган суиқасди, унинг шахсан ўч олишга уриниши экапчилигини тушуниб қолди ва

биз юқорида тилга олган усул билан ўша котибнинг ақлини киргизиб қўйишни буюрди.

Торғина каталакка қамалганининг бир юз ўттиз олтинчи кун, пайшанбада, қамоқхопа хўжалигининг бошқарувчиси, меҳрибон дон Чезаре Фабрициони Фарнезе минорасининг майдончасига сайр қилдириш учун олиб чиқди. Қаҳрамонимиз бу ҳолдан ҳам қувонди, ҳам ҳайратга тушди; бироқ Фабрицио соф ҳавода ўн минут юрмасданоқ бирдан мазаси қочиб қолди. Бу ҳолдан фойдаланиб дон Чезаре уни ҳар кун ярим соатдан сайр қилдириш ҳақида ижозат олишга эришди. Бу ўйламасдан қилинган иш эди: бундай тез-тез сайр қилиб туриш натижасида қаҳрамонимиз анча қувватга кириб қолди. Аммо у энди ўз кучини суни-истеъмол қила бошлади.

Қалъада серенада ижро этиш ҳамон давом этарди; майдакаш комендант бу серенадалар Ктелияни маркиз Крешенци билан боғлаб тургани учунгина уларга дош бериб келарди, зеро қизининг феъли-атворидан тўқинчираб юрарди: генерал қизининг ўзига мутлақо ўхшамаслигини хиёл тушунар ва муттасил унинг бирон-телбалик қилиб қўйишидан қўрқиб юрарди. Масала, қизи монастырга қочиб кетиши мумкин эди, у ҳолда бечора комендант суяпчиқсиз қоларди. Бироқ шу билан бирга у шубҳасиз, нияти бузуқ либераллар учун мўлжалланган энг пастки ертўла — казематларга қадар эшитиладиган бу музыка садоларининг шартли ишора бўлиб хизмат қилишидан қўрқарди. Бунинг устига музикачиларнинг ўзлари ҳам унга шубҳали кўринишарди. Шу боисдан серенада ниҳоясига етган заҳоти унинг ижрочиларини комендант саройининг кундуз кун қалъа гарнизонининг маҳкамаси хизматини ўтайдиган пастки хоналарига қамаб қўйишар ва эртасига эрталаб, кун ёйилиб кетганидан кейингина чиқариб юборишарди. Комендантнинг шахсан ўзи «қул кўприк» устида туриб, озодликка чиқариб юбориш олдида уларнинг чўнтақларини қандай тиянчиларини диққат билан кузатар ва, агар кимда ким — биронта маҳбусга нисбатан кичкина бўлса-да, топшириқ олиб келса, ундай одамни дарҳол дорга остираман, дея қайта-қайта пўписи қиларди. Шаҳзоданинг газабига йўлиқишдан қўрққани учун ҳам генерал бу пўписасини амалга оширишга қодир эканлигини эса ҳамма биларди. Шу боисдан маркиз Крешенци тунни қамоқхонада ўтказишларидан жуда порози юрган музикачиларга уч ҳисса кўпроқ ҳақ тўлашга мажбур бўлмоқда эди.

Герцогиня жуда қўрқиб қолган ана шу одамлардан бирини комендантга хат элиб беришга кўндиргунича анча овора бўлди. Фабрициого йўлланган бу мактубида герцогиня тақдирдан зорланган эди, зеро Фабриционинг қамалганига мана олти ой ҳам бўлай деб қолибди-ю, аммо дўстлари ҳамон у билан сира ҳам алоқа ўрната олишмаётган эмиш.

Ўша музикачи қалъага кирган заҳоти генерал Фабно Коптининг оёғига йиқилди-ю, қандайдир потаниш руҳоний синьор дель Донгога бир хат бериб қўйишни жуда ёлвориб илтимос қилгани,

шу боисдан ўзини йўқ дея олмгани, аммо бурчига содеқ одам сифатида ўша мактубни тезроқ зоти олийларининг шахсан ўз қўлларига топширмоқчи эканлигини айтди.

Бу гапни эшитиб зоти олийлари жуда хурсанд бўлиб кетди; у герцогинянинг пақадар катта имкониятларга эга эканлигини билар ва ўзига паид беришлари мумкинлигидан қўрқарди. Комендант тантанавор қиёфада хатни шахзодага кўрсатди. Хатни ўқиб чиққач, аълоҳазратнинг боши осмонга етди:

— Апа, кўрдингизми?! Идора этишда собитқадамлик билан мен ўзим учун ўч олдим. Ўша димоғдор аёл мана олти ойдирким изтироб чекиб юрибди. Бир-икки кундан кейин биз дор қурмоқни буюрамиз. Апа шунда хаёлотли бой бу хоним, турган гап, ўша дор навқирон дель Донго учун қуриляпти деб ўйлайди.

Йигирманчи боб

Бир кун, кечаси соат бирларда, Фабрицио дераза таглигининг тахтасида чўзилиб, қопқадан ўзи арралаб очган туйнукдан бошини чиқарганича осмондаги беҳисоб юлдузлар ва Фарнезе мипорасидан кўришиб турган поёспиз кенгликларни томоша қилиб ётарди. По дарёсининг қуйи оқими ва Феррара томон чўзилиб кетган кенг водийга кўз югуртирар экан, у тасодифан кичкина бўлса-да, лекин яққол кўзга тапланаётган бир чироқни кўриб қолди. Чироқ, чамаси, қандайдир мипорада ёкиб қўйилганди. «Бу чироқ пастдан кўринмаса керак,— дея хаёлидан ўтказди Фабрицио,— миноранинг бўртиб чиққан деворлари уни тўсиб турибди; афтидан, бу чироқ билан қандайдир йироқ жойга сигнал беришаётганга ўхшайди». Бирдан у қисқа-қисқа муддатдан сўнг чироқнинг гоҳ ўчиб, гоҳ яна ёнаётганини пайқаб қолди. «Биронта қиз қўшни қишлоқдаги маҳбуби билан суҳбат қиляпти». У чироқнинг тўққиз марта ўчиб ёнганини санади. «Бу i ҳарфи»,— дея қарор қилди йигит. Чиндан ҳам i итальян алифбосининг тўққизинчи ҳарфи эди. Сўнгра, орадап анчагина вақт ўтгач, чироқ ўн тўрт марта ўчиб ёнди. «Бу n ҳарфи». Орадан яна бир оз вақт ўтди ва чироқ бир марта ўчиб ёнди. «Бу — а, демак, янглишмасам — Jна сўзи келиб чиқади.

Чироқнинг бундан кейинги ўчиб ёнишларидан — JNA PEN-SAA A TE сўзлари ташкил топганини кўргач, Фабриционинг нақадар ҳайратга тушгани ва қувониб кетганини тасаввур қилсангиз керак:

Демак: «Жина сени ўйляяпти».

Йигит шу заҳоти лампанинг қопқадаги туйнук олдига келиб, жавоб қилди:

«ФАБРИЦИО СЕНИ СЕВАДИ».

Суҳбат эрта тонгга қадар давом этди. Бу воқеа Фабрицио қамалганининг бир юз етмиш учинчи туни содир бўлди. Фақат шундан кейингина йигит, мана тўрт ойдирким, ҳар кун кечаси унга шундай сигналлар бериб туришганини билиб олди. Бироқ уларнинг

бундай суҳбатларини четдан кўриб, тушуниб қолишлари мумкин эди. Алоқа ўрнатилганининг апа шу биринчи тундаёқ улар бир-галикда турли қисқартмалар кирита бошлашди: чироқ уч марта ўчиб ёнса — бу «герцогиня» деган маънони англатади, тўрт марта ёнса — «шаҳзода», икки мартасида эса «граф Москва» дегани бўлади. Икки марта қисқа ва икки марта узоқ ёнгани «қочиниш» маъносини англатади. Улар бундан буёқ сирдан воқиф бўлмаган одамларни чалғитиш учун ҳарфларнинг алифбода одатдаги жойлашини тартиби ихтиёрий равишда ўзгартириладиган «alla топаса» дея аталмиш кўҳна шифрни ишлатишга қарор қилишди: масалан: ўша шифрда *a* тартиб бўйича ўпинчи, *b* эса учинчи қилиб жойлаштирилганди; шундай қилиб, чироқнинг ўн марта ўчиб ёниши *a* ҳарфини, уч мартаси эса *b* ҳарфини англатарди ва ҳоказо; сўзлар орасида чироқ узоқроқ ўчиб турарди. Улар яна эртага кечаси соат ўн иккидан ошганидан сўнг суҳбатни давом эттиришга келишиб олишди; бу гал шаҳардан бир чақиримча нарида жойлашган минорага герцогинянинг ўзи келди. Фабриционинг сигналларини кўргач, унинг кўзлари жиққа ёшга тўлди: бу орада хоним уни печа бор ўлдига чиқарган эди ахир! Герцогиня чироқ ёрдамида унга жавоб қилди: «Сени севаман! Бардам бўл. Умидимиз бор. Соғлигингни эҳтиёт қил. Камерангда мушакларингни машқ қилдир, билагинг бақувват бўлмоғи керак».

«Мен уни Фауста саройимда қуйлаган кечадан буёқ кўрмаган эдим; ўшанда у меҳмонхона эшиги олдида эгнига хизматкорлар ливреясини кийган ҳолда пайдо бўлган эди, — дея ўйларди герцогиня. — Бизни бошимизга шундай ишлар тушади, деб ким ҳам айта оларди ўшанда!»

Герцогиня сигналлар орқали Фабрициога у тез кунда *шаҳзода*нинг *мурувати* билан озодликка чиқажагини хабар қилди (бу сигналларни бегона одамлар ҳам тушуниши мумкин эди), кейин эса яна унга назокатли сўзлар йўллай бошлади. Шу тобда хонимнинг йигитдан сира ажралгисп келмасди. Фақат тоғ ёриша бошлаганидан кейингина Фабрициога илгариги хизматлари учун герцогинянинг ишончли одами бўлиб қолган Лодовико, ниҳоят, уни сигналларни тўхтатишга кўндирди, зеро уларни ғаним кўзлар ҳам кўриб қолиши мумкин эди. Яқинда озодликка чиқажаги ҳақидаги бир печа бор такрорланган хабардан Фабриционинг қалбини чуқур маъюслик қоплади. Эртаси куни Клелия бу маъюсликни пайқаб қолди ва эҳтиётсизлик билан унинг сабабини сўради.

— Чамаси, герцогиняни қаттиқ ранжитишга тўғри келадиганга ўхшайди.

— У сиздан нимани талаб қиляпти-ю, сиз унинг қандай илтимосини бажаришдан бош тортяпсиз? — дея сўради дарҳол ниҳоятда қизиқиб қолган Клелия.

— У менинг бу ердан қочишимни истаяпти, — деди жавобан йигит, — мен эсам бу ердан кетишга ҳеч қачон рози бўлмайман.

Клелия унга бирор сўз билан жавоб қила олмади. У фақат йигитга бир тикланиб қаради-да, кўзларидан дув-дув ёш оқа бош-

лади. Агар Фабрицио ҳозир унинг яқинида бўлиб, дилидаги туйғу-
сидан ган очганида, чамаси, қиз бутун муҳаббатини тўкиб сочган
бўларди. Қаҳрамонимиз бўлса, у мени севармикин, дея шу қадар
шубҳаланиб юрардики, ўқтин-ўқтин қаттиқ умидсизликка тушар-
ди. У энди Клелиясиз ҳаёти фақат изтироблардан иборат бўлиши
ва бир умр ҳасрат чекиб ўтишини жуда яхши биларди. Қалби ҳали
севги нималигини билмай юрган кезлари уни ўзига ром қилган
ўша ҳузур-ҳаловат билангина яшаш йигитга энди жуда бемаъни
нарсга бўлиб туюларди. Гарчи Италияда ҳали ўзини ўзи ўлдириш
расм бўлмаганига қарамай, Фабрицио бир неча бор, агар тақдир
мени Клелиядан жудо қилса, шундай қилишдан бошқа чорам қол-
майди, деган ҳаёлга ҳам борган эди.

Эртаси кун у қиздан узун бир мактуб олди:

«Дўстгинам, энди сизга ҳақиқатни айтиш вақти келди. Сизни
бу ерга банди қилганларида буён Пармада ўқтин-ўқтин, сизни
тез кунда қатл этилади, деган мишмишлар тарқалиб юрди. Сизни
аслида ўн икки йил қалъага банди қилиш жазосига ҳукм этишган
холос, аммо, бахтга қарши, сизни, шубҳасиз, жуда қудратли бир
зотнинг нафратли таъқиб этмоқдаки, мен жуда кўп марта оғу ҳаё-
тингиз риштасини узиб қўядими, деб ваҳимага тушганман. Бу ер-
дан чиқиб кетиш учун ихтиёрингиздаги барча воситалардан фой-
даланинг. Бу сўзларни сизга мен гапирмаслигим керак эди, ахир
ўзимнинг муқаддас бурчимга хиёнат қиляпман,— ана шундан
ҳам хавфнинг нақадар даҳшатли эканини тасаввур қилсангиз бў-
лади. Агар зарур бўлса, агар озодликка чиқишининг бошқа плоти
бўлмаса,— қочинг. Сиз қалъада ўтказадиган ҳар бир ортиқча да-
қиқа ҳаётингизга чек қўйиши мумкин. Саройда ўз режаларини
амалга ошириш учун ҳар қандай жиноят қилишдан қайтмайдиган
партия бор эканлигини бир эсланг. Наҳот шу пайтга қадар ўша
одамларнинг кирдикорларини фақат граф Москанинг ажабтовур
махоратигина бартараф этиб келаётганини билмасангиз? Аммо
энди улар графни қувиб юборишининг энг тўғри йўли — бу герцо-
гинянинг бошига кулфат солиш, унинг бошига кулфат солишининг
энг тўғри йўли эса ўзингизга маълум навқироқ бандининг ўлими
эканлигини тушуниб қолишган. Фақат ана шу сўзларнинг ўзиёқ
сизга аҳволингизнинг нақадар хавфли эканини батамом неботлаб
беряпти. Сиз менга нисбатан дилингизда дўстона туйғулар пайдо
бўлгани ҳақида гапиряйсиз, аммо орамингда қандай енгил бўлмас
говлар борлигини ўйлаб кўрдингизми,— ўша говлар бизнинг бир-
биримизга бўлган меҳримизнинг қарор топишига йўл қўймайди.
Сиз билан биз жуда ёшлик чоғимизда учрашиб қолдик, бошимизга
огир куч тушганда бир-биримизга ёрдам қўлини чўздик; тақдир-
нинг тақозоси билан бошингизга мусибат тушганида мен оғирин-
гизни хиёл енгил қилиш учун ана шу хафагазак жойда истиқомат
қилиб қолдим. Аммо сиз агар ҳеч қачон рўёбга чиқмайдиган, асос-
сиз орауларни деб, ўз ҳаётингизни муқаррар хавф-хатардан қут-
қариш учун барча имкониятдан фойдаланмасангиз, мен бир умр
виждон азобидан қийналиб юраман. Мен енгилтақлик қилиб, сиз

билан дўстона муносабат ўрнатилишига йўл қўйганимдан буён руҳий осойишталигимни йўқотиб қўйдим. Агар бизнинг болаларча ўйинларимиз, ўша алифболаримиз сизнинг қалбингизда рўёбга чиқмайдиган орзулар уйғотган бўлса, ҳатто Барбоненинг сизнинг ҳаётингизга қасд қилганини эслаган тақдирда ҳам ўзимни оқлай олмаيمان. Ахир менинг ўзим, ҳаётингизга қутқу солаётган хатардан қутқариб қолдим, деган ҳаёлда сизни ундан ҳам даҳшатлироқ ҳалокатга дучор қилиб қўйдим. Мабодо менинг эҳтиётсизлигим дилингизда сизни герцогинянинг маслаҳатларини рад этишга мойил қилиб қўйган туйғулар уйғотган бўлса, мен умрбод ўзимни кечирмайман. Кўрдингизми, бир гапни сизга қайта-қайта такрорлашга мажбур қилинсан: қочинг, мен сизга буюраман...

Мактуб узундан-узоқ қилиб ёзилганди: «Мен сизга буюраман» каби баъзи жумлаларни ўқиб, ошиқ бўлган Фабрицио мастуд дақиқаларни бошдан кечирди. Унинг назарида, бу сатрларга гарчи жуда эҳтиёткорлик билан бўлса-да, анча поэтик туйғулар жо этилгандек кўринарди. Бироқ бошқа жумлаларни ўқиётганида эса у бундай олишувларда мутлақо тажрибасизлиги учун жазосини тортар ва Клелиянинг мактуби унга фақат дўстона мойиллик ёки ҳатто шунчаки оддий раҳм-шафқат туйғуларини ифодалагандек туюларди.

Бироқ қиз унга хабар қилган барча бу ваҳимали гаплар унинг қарорига мутлақо таъсир қила олмади; ҳатто Клелия тасвирлаб берган ўша хавф-хатар чиндан ҳам содир бўлиши мумкин, дея тахмин қилганда ҳам Фабрицио ўлим хавфини қизни ҳар қуни кўриб туриш учун унча қиммат бўлмаган тўлов дея ҳисобларди. Хўш, агар у яна Болонья ёки Флоренцияда яшириниб юрса аҳволи не кечади? Ахир у қалъадан қочиб кетса, кейинчалик Пармага қайтмоқ ҳақида ижозат олишдан умидини узини керак бўлади-ку. Агар шаҳзода қарорини ўзгартириб, уни озодликка чиқариб юборса (бундай бўлиши эса сира мумкин эмас, зеро Фабрицио қудратли тўда учун граф Москани қулатишга восита бўлиб қолган), икки лагерни бир-биридан ажратиб турган нафрат йигит билан Клелия ўртасига жудодик солғач, Пармада қаҳрамонимизни қандай ҳаёт кутади? У қиз билан ойига бир марта, эҳтимол, икки марта бирор меҳмонхонада учрашиб қолар. Лекин ўшанда улар нима тўғрисида ҳам гаплаша олардилар? Бу ерда ҳар қуни ва бир неча соатлаб йигитнинг дилига лаззат бағишлайдиган манови руҳий яқинлик қайда қолади унда?.. Саройлардаги сийқа гаплар уларнинг бу ердаги алифбо ёрдамида қурадиган суҳбатлари ўрнини боса олармиди?.. «Бу ажойиб ҳаётдан, бахтга эришмоқнинг бу ягона имкониятидан қандайдир арзимас хавф-хатар деб воз кечиб ўтираманми? Уни сезишимни ҳеч бўлмаса шу зайлда исботлаб беришини ўзи бахт эмасми ахир!»

Фабрицио Клелиянинг бу мактуби фақат ундан висол кўришмоқни илтимос қилиш учун қулай баҳона бўлиши мумкинлигини тушушди: йигит муттасил шу тўғрида орзу қиларди. У қиз билан фақат бир марта, уни қалъага олиб келган кунлари икки-уч оғиз

гина гаплаша олганди, ўпандан буён эса икки юз кундан мўлроқ вақт ўтди.

Клелия билан учрашмоқ учун қулай имконият пайдо бўлганди: меҳрибон дон Чезаре ҳар пайшанбада кундуз кунин Фарнезе миносининг майдончасида ярим соатдан сайр қилишга ижозат берганди; бироқ ҳафтанинг бошқа кунлари Парманинг ўзида ва унинг атрофида яшайдиган аҳолининг кўз ўнгидида бундай сайр қилиш комендантнинг шаънига доғ тушириши мумкин эди, шу боисдан ҳам Фабрициони фақат қош қорайгандагина сайр қилишга чиқаришарди. Фарнезе миносининг майдончасига эса қора мрамар тахтачалари қопланиб, оқ мрамардан ишланган машъум безаклар ўрилатуғлиқ ўша ибодатхонанинг зинасидагина чиқиш мумкин эди. Бу ибодатхона китобхонанинг ёдида бўлса керак. Грилло Фабрициони ўша ибодатхона ёнига бошлаб келиб, унга қўнғироқхонанинг торгина зинаси томон ўтадиган эшикни очиб берарди: хизмат қондасига бироан у Фабрициодан бир қадам ҳам ортда қолмай изма-из юриши керак эди, аммо кечқурунлари анча совуқ тушадиган бўлиб қолганди, шу боисдан Грилло маҳбусни минорага ёлғиз ўзини чиқариб юборарди-да, унинг ортидан эшикни қулфлаб, ўзи ҳужрасига исингани кириб кетарди. Хўш, Клелия бирон кун кечқурун ёнига оқсочини олиб қора мрамар ибодатхонага келса нима қилади?

Фабрицио Клелиянинг мактубига жавобан ёзган узундап-узоқ хатиши ягона бир мақсадга — ана шу учрашувга эришмоқ сари қаратди. Бундан ташқари у, гўё гап бегона бир одам ҳақида кетаётгандек, ўта самимият ва хотиржамлик билан ўзини қалъани тарк этмасликка ундаётган барча сабабларни бирма-бир санаб берди.

«Мен сиз билан ўша алифбоимиз ёрдамида суҳбат қуриш бахтига муяссар бўлмоқ учун кунига минг марталаб ўлим хавфига йўлиқишга тайёрман, сиз бўлсангиз менинг ўзимни ўзим ана шу бахтдан маҳрум қилишимни ва Пармадаки ёки, аҳтимол Болонья, ёхуд ҳатто Флоренциядаки қувғинда бўлиб яшашимни истайсизми? Мен ўз хоҳишим билан шундай қилишимни истайсизми ҳали! Билиб қўйинг, мен ўзимга ўзим бундай зулм ўтказишга қодир эмасман. Сизга сўз бериб бекор қилган эканман, — уни бажариш қўлимдан келмайди».

Бироқ висол кўришмоқ ҳақидаги ана шу натижадан сўнг Клелия беш кун давомида рухсорини кўрсатмай қўйди: ана шу беш кун ичида қиз вольерага фақат Фабрицио қопқадаги туйнукни очиб олмайдиган дақиқалардагина чиқиб юрди. Йигит қопқадаги туйнукни қачон очиб олмаслиги эса қизга яхши маълум эди. Фабрицио қаттиқ умидсизликка тушди. Бу жазодан йигит, унинг қалбида телба орзулар уйғотган ўша мулоим боқишларига қарамай, Клелия дилида унга писбатан дўстликдан бўлак ҳеч қандай гўйгу ҳис этмас экан, деган хулоса чиқарди. «У ҳолда менга ҳаётнинг нима кераги бор? — дея ўйларди у. — Майли, шахзода мени қатл эттира қолсин, мен ундан ҳатто миннатдор бўламан. Шундай қи-

либ, менинг қалъада қолишим учун яна битта асос пайдо бўлди». Энди у тушлари олдидagi минорадан берилаётган сигналларга истар-истамас жавоб қиларди. Герцогиня ҳар куни Лодовико келтириб берадиган сигналлар ёзувидан бирида «Мен қочишни истамайман. Мен шу ерда ўлишни хоҳлайман!» — деган ғалати сўзларни ўқиғач, Фабрицио ақлдан озибди деган хаёлга борди.

Фабрицио учун ниҳоятда оғир кечган ана шу беш куппи Клелия ундан ҳам баттарроқ изтироб чекиб ўтказди; унинг хаёлига олижаноб қалб учун жуда оғир бўлган бир фикр келди: «Мен қалъадан узоқроқдаги биронта монастирга қочиб кетишим лозим. Фабрицио менинг бу ерда йўқлигимни билгач, — мен эсам унга бу тўғрида Грилло ва бошқа қоровуллар орқали хабар етказишга ҳаракат қиламан, — қалъадан қочишга уриниб кўради». Бироқ монастирга бош олиб кетиш, аҳтимол, герцогиня билан бир вақтлар уни боғлаб турган ўша туйғуларнинг ҳозир бутунлай гойиб бўлганини тўла исботлаб берган бир пайтда Фабрициодан бир умрга жудо бўлиш деган маънони англатарди. Ахир йигит кишининг қалбидаги севгисини исботлаб бериши бундан ортиқ бўладими? Сөзлигига ёмон таъсир қилган ана шу етти ойлик қамоқдан кейин ҳам у озодликка чиқишдан бош тортяпти. Агар Фабрицио, сарой аҳли тасвирлаганидек, енгилтак ва суяқоёқ йигит бўлганида қалъадан бир куппига олдипроқ чиқиб кетиш учун бир эмас, йигирмата чек қўйиши мумкин бўлган қамоқдан қутулиш учун эса бундай йигит ҳеч нимадан қайтмаган бўларди.

Клелия журъатсизлик оқибатида катта хатога йўл қўйди: у ўзининг монастирга яшириниш ниятидан воз кечиб, маркиз Крешепци билан орани узиш учун жуда қулай баҳонадан махрум бўлди. Бу хатога йўл қўйганидан кейин эса қиз уни дераза олдида кўриб туришдек кичкинагина бир бахтга эришмоқ учун ўз ҳаётини даҳшатли хавф остига қўяётган шундай дилкаш, шундай софдил, шундай ёқимли йигитнинг севгисини рад эта олармиди? Беш кунлик оғир ички курашлардан сўнг, баъзи дақиқаларда ўзидан нафратланар экан, Клелия Фабриционини қора мрамор ибодатхонада суҳбатлашиш бахтига сазовор этишни плтжого қилган хатига жавоб ёзишни жазм қилди. Тўғри, у жаҳл билан йигитнинг илтимосини рад этди-ю, бироқ шу дақиқадан эътиборан бутунлай оромини йўқотди. Фабриционинг заҳардан ҳалок бўлиши мумкинлиги унинг хаёлидан сира нари кетмасди. У вольерага куппига етти-саккиз мартабала чиқадиган бўлиб қолди: қиз Фабриционинг ҳали тирик эканлигини ўз кўзи билан кўришни истарди.

«Ҳамонки у қалъада қолибдими, — дея ўйларди қиз, — демак Раверси тўдаси граф Москани қувиб юбориш учун унга қарши ҳозирлаётган барча даҳшатларга рўбарў туриб, ҳаётини хавф остига қўяпти. Ҳаммасига фақат менинг қўрқоқлигим айбдор! Монастирга қочиш учун журъат етишмади менда. Агар мен бу ердан боп олиб кетганимни билганида эди, унинг қалъадан кетмаслиги учун ҳеч қандай асоси қолмасди».

Тортипчоқ ва шу билан бирга ниҳоятда мағрур бу қиз қамоқхона хизматчиси Гриллога мурожаат қилишгача бориб етди. Клелия қоровулнинг рад жавоб қилиниши ва ҳатто унинг бу ғалати илтимосини потўғри тушуниши мумкинлигидан ҳам қўрқиб ўтирмади. Қиз ўзини шу қадар хокисор тутдики, қоровулни чақиргани буюрди ва сирини ошкор қиладиган даражада товуши титраб, унга Фабриционинг бир печа купдан сўнг озодликка чиқаражакларини айтди; герцогиня Сансеверина ҳозир шу умидда қаттиқ ҳаракат қилиб юрган эмиш; шу боисдан кўп ўринларда унга қилинган таклифларга маҳбусдан дарҳол жавоб олиш керак бўлиб қолаётганмиш. Шунинг учун ҳам Клелия Гриллодан Фабриционинг деразасини тўсиб турган қопқадан биронта тахта-сини арралаб тушук очилишга ижозат бериши илтимос қилар экан. Шунда у синьора Сансеверина купига бир печа марта етказётган маълумотларини имо-ишора билан Фабрицпога етказиб тура олармиш.

Грилло иккиламайди ва эҳтиром билан унинг буйруғини бажонидил бажаришни айтди. Клелия ортиқ бир оғиз ҳам сўз айтмагани учун удан чексиз миннатдор бўлди: афтидан, қоровул ма-ла бир печа ойдирик, қалъада содир бўлаётган барча воқеалардан яхши хабардор кўринарди.

Грилло чиқиб кетган заҳоти Клелия алоҳида ҳолларда бериладиган сигнал билан Фабриционни чақирди-да, ҳозир қилган ишини унга айтиб берди.

«Сиз оғудан ҳалок бўлишни истаянсиз — дея қўшимча қилди у,— лекин мен отамнинг уйини тарк этиб, яқин кунлар ичида биронта хилват монастирға қочиб кетишга жасоратим етар, деб умид қиламан, сизни деб шундай қилишга мажбурман. Шундан кейин сизга таклиф қилишлари мумкин бўлган қочиб режаларини рад этмасиз ахир. Сиз қалъада экансиз, мен даҳшатли дақиқаларин бошдан кечиряман, ақлдан озиб қоляшман. Мен умрим бию бўлиб биронта одамга ёмонлик қилган эмасман, энди бўлса нуқул сизнинг ўлимингизга сабабчи бўлиб қоладигандек кўриняшман. Бу ҳол ҳатто мен мутлақо танимайдиган одамга нисбатан содир бўлган тақдирда ҳам мен бардош қилолмаган бўлардим. Гарчи ўзининг телба орузлари билан мени ранжитаётган бўлса-да, лекин ўзим ҳар куп кўриб туришга одатланган бир дўстимнинг ўлим талвасасида кўришни тасаввур қилишнинг ўзиданоқ бутун вужудим нақадар ўртанишини энди кўз олдингизга келтирарсиз ахир. Баъзан сизнинг ҳали тирик эканлигингизни фяқат ўзингиздан билгим келиб қолади! Қалбим нақадар азобла қолаётганини тушунсангиз-чи ахир! Шу азоблардан қутулмоқ учун мен, рад жавобини эшитишдан ҳам қўрқмай, ўзимга тобе бир одамдан мурувват кўрсатишни илтимос қилишгача бориб етдим. Эҳтимол, у ҳали менинги сиримни ошкор ҳам қилар. Майли, ошкор қилса қила қолсин,— агар у мени отамга чақса, қайтанга ҳурсанд бўламан; ўшанда мен дарҳол монастирға жўнайман ва сизнинг машъум телбаликларингизга бенхтиёр шерик

бўлишдан қутуламан. Гапимга ишонинг ахир, бу ҳол узоқ давом этмаслиги мумкин. Ўтинаман сиздан, герцогинянинг гапига кинг! Энди кўнглингиз жойига тушдими, бағритош дўстим? Отамга панд беринг деб сиздан ўзим илтимос қилишман. Гриллони чақириб, унга бирон нарса совға қилинг».

Фабрицио шу қадар ошиғу беқарор бўлиб қолган, Клея билдирган ҳар қандай истак унинг қалбини шу қадар ҳаяжонга солар эдики, ҳатто қизнинг бу фаройиб дил пзҳори ҳам унинг муҳаббатига бўлган ишончини мустаҳкамлай олмади. У Гриллони чақирди-да, илгариги муруватлари учун қоровулга яхшигина мукофот берди. Келажак ҳақида гапирганда эса, у Грилло қадагн туйнукни очишга ижозат берган ҳар бир куни учун бир цехиндан ҳақ тўлашини айтди. Бундай битимдан Гриллонинг боши осмонга етди.

— Сизга гапнинг очигини айтиб қўя қолай, монсеньор. Ҳар куни совиган таомлардан тановул қилишга рози бўлмайсизми? Мен оғудан сақланишининг жуда оддий бир йўлини биламан. Фақат илтимос, ҳамма гапни сир сақлайсиз: қамоқхона хизматчиси ҳамма ишлардан бохабар бўлиши керагу аммо ҳеч нима кўрмагандек юравериши лозим ва ҳоказо ва ҳоказо. Мен бу ерда бир эмас, бир неча ит боқа бошлайман. Сиз бўлсангиз кўнглингиз тусанган ҳар қандай таомни аввал ана шу итларга едириб кўрасиз. Винони эса сизга ўзимшикидан олиб келамап, шунда сиз фақат мен ўзимга қуйиб оладиган шишалардангина ичанерасиз. лекин бу гаплар ҳақида сеньорина Клеяга бир оғиз сўз айтиб қўйсангиз, зоти олиёлари, мени бир умрга абгор қилган бўласиз. Аёл киши доим аёллигини қилади. Агар сеньорина эртага сиз билан аразлашиб қолгудек бўлса, индинга алампил олиш учун барча бу ҳийлаларимиз ҳақида отагинасига айтиб беради, генералининг эса биронта баҳона топиб, бечора бир қоровулни дорга торттириб юборишга суяги йўқ. Қалъада у Барбопедан кейинги энг ёвуз одам ҳисобланади; шунинг учун чиндан ҳам сизнинг аҳволингиз чатоқ бўлиши мумкин: у заҳар ишлатишга жуда уста ва менинг бу ерда уч-тўртта ит боққанам учун сира кечирмайди.

Фабриционинг яна битта серенада тинглашига тўғри келди. Энди Грилло унинг ҳамма саволларига жавоб берарди-ю, лекин бу ўринда маълум эҳтиёткорликка риоя қиларди,— у сеньоринанинг сирини ошкор қилишни истамасди, зеро, унинг пазарида, қиз гарчи бутун Парма музофотида энг бадавлат одам бўлмиш маркиз Крешенцига турмушга чиқмоқчи бўлиб юрган бўлса-да, шу билан бирга қамоқхона деворлари имкон берганча хушрўйгина монсеньор дель Донго билан ҳам опшқ-маъшуқлик қилмоқда эди. Бироқ Фабриционинг серенада хусусидаги саволига жавоб берар экан, у ўйлаб ўтирмай «Айтишларига қараганда, у яқин орада маркизга турмушга чиқармин»,— деган гапни ҳам айтиб юборди. Бу оддий сўзларнинг Фабрициога қандай таъсир қилганлигини осонгина тасаввур қилсангиз керак. Кечаси мино-

радап берилган барча сигналларга у биргина «Мен касалман»,— деган ибора билан жавоб қилди. Эрталаб соат ўнларда Клелия вольерага чиқиб келгач, у ўзаро муносабатларида ҳали сира учрамаган совуқ бир назокат билан, нега сиз оддийгина қилиб, маркиз Креншенцини севишингиз ва унга турмушга чиқмоқчи эканлигингизни айта қолмадингиз, дея сўради.

— Чунки бу гапларнинг ҳаммаси ёлгон,— деди жавобан жаҳли чиқиб Клелия.

Бироқ шуни ҳам қайд қилмоғимиз керакки, унинг кейинги изоҳлари унча ишончли чиқмади. Фабрицио унга шу тўғрида айтиди-да, фурсатдан фойдаланиб, яна висол кўришмоқ ҳақида иттимос қила бошлади. Клелия ўз самимияти шубҳа остига олинганини кўриб, гарчи бу иши билан ўзини Гриллонинг кўзида бир умрга шарманда қилаётганини айтиб бўлса-да, деярли дарҳол учрашмоққа рози бўлди. Кечқурун бутунлай қоронғи тушгач, у ёнида оқсочи билан қора мрамар ибодатхонага кириб келди ва унинг ўртасида ёниб турган шамчироқ олдига бориб тўхтади; Грилло билан оқсоч қиз ўттиз қадам наридаги эшик олдига бориб туришди. Клелия дағ-дағ титраб турарди; у эҳтиётсизлик қилиб, дилидаги севгисини ошкор этиб қўймаслик учун ажойиб бир нутқ тайёрлаб келганди. Бироқ муҳаббат мантиқи ҳамма нарсадан устун келади, ҳақиқатни билиш истаги олдида ҳар қандай сипогарчилик бефойда бўлиб қолади, севган одамингга бўлган чексиз садоқат эса уни погаҳон ҳақорат қилиб қўйиш хавфидап қутқаради. Фабрициони аввало Клелиянинг ҳусни лол қолдириди,— ахир деярли саккиз ой давомида у ўз яқинида фақат қамоқхона хизматчиларининг башараларинигина кўриб юрган эди-да. Бироқ маркиз Креншенцининг номи унинг ниҳоятда жаҳлини чиқариб юборди, қизнинг жуда эҳтиёткорлик билан, мужмал жавоб қилаётганини кўрганидан кейин эса Фабриционинг баттар ғазаби қайнаб кетди. Клелия йигитнинг шубҳаю гумонларини бартараф қиламан деб, қайтангга уни кўпроқ шубҳага солаётганини тушуниб қолди. Шуни ўйлаб унинг дили ўртанмоқда эди.

— Наҳот сиз мени ўзимга бўлган ҳурматимни унутиб қўйишга мажбур қилишдан хурсанд бўлсангиз?— деди у деярли ғазаб билан, кўзларидан тирқираб ёш чиқар экан.— Ўтган йилнинг учинчи августига қадар менинг кўнглимни олишга ҳаракат қилган барча эркаклардан ўзимни олиб қочардим. Мен сарой аъёнларининг феъл-атворида ниҳоятда, эҳтимол, ҳаддан ташқари даражада нафратланардим; саройнинг барча арзандалари кўзимга жуда жирканч кўринишарди. Учинчи август куни мапа шу қалъага банди қилинган маҳбуснинг қиёфасида эса, мен, аксинча, ниҳоятда катта фазилатларни кашф этдим. Аввалига мен беихтиёр равиш ўтида қовурилдим. Ўзим яхши танийдиган дилрабо аёлнинг жоду кўзларини эсласам, юрагимга ханжар сапчилгандек бўларди: мен ўшаида, бу маҳбус билан ўша аёл ўртасида кўнгил риштаси бор, деб ўйлардим, дарвоқе, ҳозир ҳам шу фикримдан

қайтгалим йўқ. Орадап кўп ўтмай илгаридан менга оғиз солиб юрган маркиз Крешенци кўнглимни овлашга алоҳида бир қатъият билан ҳаракат қила бошлади. У жуда бадавлат одам, бизнинг эса ҳеч қандай мол-дунёйимиз йўқ. Мен қатъий туриб, унинг таклифини рад этдим. Аммо шунда отам ўша машъум «монастирь» сўзини айтди. Агар қалъадан узоқда бўлсам, қисматиға жуда раҳмим келаётган ўша маҳбуснинг ҳаётини қўриқлашға ожиз бўлиб қолишимни тушундим. Менинг эҳтиёткорлигим туфайли у ҳанузгача ҳаётиға қандай даҳшатли хавф қутқу солаётганидан беҳабар эди. Мен ҳеч қачон отамнинг ҳам, ўзимнинг ҳам сиримни ошкор қилмаслик ҳақида оғзимға сўз олгандим. Аммо ўша маҳбуснинг ҳомийси — бениҳоя фаол табият, зукко ақл ва метин прода соҳибаси бўлмиш ўша аёл, чамаси, унга қочишнинг қандайдир режасини таклиф қилади; маҳбус эса мендан жудо бўлмаслик учун қалъани тарк этишдан воз кечажагини кўрсатиб қўймоқ ниятида ўша таклифни рад этади. Ана шундан сўнг мен даҳшатли хатоға йўл қўйдим: Мен беш кун ўзим билан ўзим курашдим, — ваҳолонки дарҳол монастырга қочишим керак эди, ана шунда маркиз Крешенци билан алоқа олдийгина узиларди-қўярди. Аммо қалъани тарк этмоққа матонатим етмади, мапа энди адойи тамом бўлдим. Мен енгилтак бир одамға кўнгли қўйиб қолдим, — унинг Неаполда қилган ишларини жуда яхши биламан. Хўш, унинг феъли атвори ўзгариб қолди, дея ҳисобламоқ учун менда қандай асос бор? Тутқуликка тушиб қолгач, у зерикканидан бу ерда кўриши мумкин бўлган ягона аёлининг кўнглини овлашға тутинди, — бу унинг учун эрмак эди, Зероки у ўша аёл билан суҳбатлашганида анча тўсқинликларға учрар экан, эрмак унга чин муҳаббат бўлиб кўрина бошлайди. Бу маҳбус киборлар жамиятида ўзининг жасурлиги билан ном чиқарганди; энди у дилидаги туйғуси ўткинчи ҳавас эмаслигини исботламоқчи ва ўзига гўё севиб қолгандек туюлаётган ўша қиз билан кўришиб турмоқ учун ҳаётини даҳшатли хавф остиға қўяпти. Аммо у озодликка чиқиб, катта шаҳарға боргач, жамиятдаги васвасаларға дуч келади-да, яна ўша кибор йигитға айланади ва турли эрмаклар ҳамда ишқий можаролар денгизига шўнғиб кетади. Қамоқхонадаги унинг бечора дугонаси эса ўша бевафо дўсти томонидан унутилган ҳолда, унга изҳоридил қилгани учун падоматлар чека-чека, дили вайрон бўлиб, умрини монастыр ҳужрасида тугатади.

Асаримиз учун муҳим аҳамиятға молик бўлган бу нутқни биз асосий қисминигиға баён этиб бердик. Фабрицио, турган гап, уни ўқтин-ўқтин бўлиб турди. У бутун вужуди билан севиб қолган бўлиб, Клелия билан учрашгунға қадар ҳеч кимни севмаганиға, энди фақат шу қизни деб яшайжагига имони комил эди.

Унинг шу тобда қандай ажойиб сўзлар айтганини китобхонинг тасаввур қилиши қийин бўлмаса керак, аммо оқсоч қиз Клелияни соат ўн бир яримға запп ургани ва ҳадемай генерал

уйга қайтиб келиши мумкинлиги ҳақида огоҳлаптирди. Улар дилларида изтироб билан хайрлашдилар.

— Эҳтимол, сўнгги марта юз кўришаётгандирмиз,— деди Клелия.— Раверси тўдасининг ошқора ўз манфаатлари йўлида сизни жабрлашга уриниши, балким, сизга ўз садоқатингизни исботламоғингиз учун ўша машъум имкониятни яратиб ҳам берар.

Клелия ичидан отилиб чиқаётган поласидап нафаси бўғилиб, йиғисини оқсоч қиз ва муҳими, қоровул Гриллодан яшира олмагани учун қаттиқ помус қилиб, Фабрицио билан хайрлашди. Улар энди иккинчи марта фақат, агар генерал қизини олдиндан бирор жойга меҳмонга бориши ҳақида огоҳлантирасагина учраша олардилар; аммо Фабрицио қалъага банди қилинганидан сўнг сарой аъёнлари нуқул у тўғрида сўраб-суриштирадиган бўлиб қолишганди. Шу бонсдан эҳтиёткор комендант бод касалини баҳона қилиб, кўпроқ уйда ўтиришни афзал кўрарди. Мураккаб сиёсий найранглар унинг шаҳарга чиқишини тақозо этганида эса, бу ҳақида атрофдагиларга фақат генерал каретага ўтираётган даштарадагина маълум бўларди.

Клелия билан мармар бутхонада учрашганидан сўнг Фабриционинг ҳаёти узлуксиз қувончлар силсиласига айланди. Тўғри, у бахтга эришмоғи учун ҳали оғир қийинчиликларни бошидан кечирмоғи лозим эди, аммо ҳозир йигитнинг бутун вужудини қамраб олган бир париваш уни севиши ҳақида кутилмаганда ишонч ҳосил қилиши Фабриционинг қалбига ажиб бир ҳузур-ҳаловат бағишламоқда эди.

Улар учрашганларидан сўнг орадан уч куп ўтгач, тунда нариги минорадан берилаётган сигналлар анча эрта, кечаси соат ўп иккида тўхтади. Сигналлар тўхтаган заҳоти қопқа тепасидаги ойна ўрнига ёпиштирилган қоғозни тешиб ўтиб, камерага тушган каттагина қўрғошин соққача Фабриционинг бошига тегишига сал қолди. Соққачанинг ҳажми каттагина бўлса ҳам, ўзи унча оғир эмас экан. Фабрицио уни қийналмай ёрди-да, ичидан герцогинянинг хатини топиб олди. Ўзи анчадан буён кўнглини олишга ҳаракат қилиб юрган архиепископнинг ёрдамда хоним қалъа гарнизонидаги солдатлардан бирини қўлга олишга муваффақ бўлибди. Уста соққончи бу одам комендант саройи олдида турган соқчиларни қандайдир йўл билан алдабди ёки эҳтимол улар билан келишиб олибди.

«Сен у ердан қочишинг, арқонга осилиб тушишинг керак,— дея ёзибди герцогиня.— Сенга шундай даҳшатли маслаҳат берар эканман, этим сесканиб кетяпти; мана икки ойдап ондики, сенга бу тўғрида гапиришга журъат этмай келардим; бироқ юксак доираларда кундан-кун осмонни кўпроқ қора булутлар босаяпти, улардан энг даҳшатли ишни ҳам кутиш мумкин. Дарвоқе, шу хавфли хатни олишинг биланоқ бизга лампа билан сигнал қил,— фақат шундан кейингина кўнглим жойига тушади. Мопаса алифбоси бўйича Р, В, G деб сигнал бер, яъни, тўрт, ўп икки ва икки марта. Мен минорада кутияман; биз сенга N ва O деб жавоб қи-

ламиз — еттита ва бепита сигнал. Жавобимизни кўргангидан сўнг бошқа сигнал берма — менинг хатимни ўқишда давом эт ва ҳамма гапни тушунингга ҳаракат қил».

Фабриццо бу талабни бажаришга шопшилиб белгиланган сигнални берди-да, жавобни кўргач, яна хатини ўқий бошлади.

«Улардан энг даҳшатли ишни ҳам кутиш мумкин, — ўзим жуда ишонадиган учта одам, менинг талабим бўйича, ипжилиги ўртага қўйиб, қанчалик даҳшатли бўлмасин, ҳақиқатини айтишга қасам ичганларидан сўнг менга худди ана шу гапни айтишди. Улардан бири Феррарада сени чақмоқчи бўлган жарроҳни, чавақлаб ташлайман, деб қўрқитган одам бўлади: иккинчиси Бельжиратеда қайтиб келганингдан сўнг сенга ўрмонда бир отни миниб, зотли бўлса ҳам жуда чайир кўринган иккинчи отни жилловидан тутганича қўшиқ хиргойи қилиб келаётган ўша малайини отиб ташлаганингизда, ўзингиз учун хавф-хатар камроқ бўларди, деб айтган зотдир; учинчисини эса тапшмайсан — у катта йўлдаги қароқчи, менинг дўстим, мард ва худди сенга ўхшаш доворак одам, — шу боисдан ҳам сенинг қандай йўл танламоғинг ҳақида асосан ўша одам билан маслаҳатлашдим. Ана шу учта одамнинг ҳар бири, менинг бошқа иккитаси билан маслаҳатлашганимни билмаган ҳолда, қамоқда муттасил заҳарлашларидан қўрқиб ўн бир йилу тўрт ой ўтиргандан кўра, ҳаётини хавф остига қўйиб бўлса-да, қочишга уриниб кўргани маъқул, дея жавоб қилишди...

Бир ой давомида сен камерада машқ қилмоғинг — тугушли арқонга осилиб, юқори кўтарилмоғинг ва пастга тушмоғинг лозим. Сўнгра бирор байрам кунда ана шу улуг ишга жазм этасан. Ўша кун қалъа гарнизонига тўйгунича вино ичирилган бўлади. Сенга ишак ва капоп толадан аралаштириб ўрилган ва йўғонлиги оқшун патининг ўзагидек келадиган учта арқон етказиб беришади. Биринчи арқоннинг узунлиги саксон фут бўлади, — сен ундан ўттиз беш фут баландликдан — деразадан апельсин дарахтлари ёнигача тушиш учун фойдаланасан. Иккинчи арқоннинг узунлиги уч юз фут (энг мураккаб ва оғири ҳам ана шу), у сенга баландлиги бир юз саксон фут минора девор бўйлаб тушишингга керак бўлади. Узунлиги ўттиз футли учинчи арқонни эса тупроқ қўрғондан тушиш учун ишлатасан. Мен энди деворни пуқул шарқ томонидан яъни Феррара томонидан ўрганиман; зилзиладан сўнг у дарз кетган экан, кейин уни тирговуч ёрдамда мустаҳкамлашибдики, бу деворнинг сирти ерга қиялашиб тушган. Менинг қароқчи дўстим, мен худди шу томондап осонгина тушган бўлардим, фақат у ер, бу ерим хиёл шилинарди холос, — зеро ўша қия девордап сирғалиб тушиш мумкин, деярли. Деворнинг тик қисми эса унинг энг пастида жойлашган, бу жойнинг баландлиги йигирма саккиз футдан ошмайди ва қалъа бу томондан унча яхши қўриқланмайди.

Аммо ҳамма имкониятларни чамалаб кўргач, қамоқхопадап уч марта қочган ва ўзингга ўхшаган чаидаст ва абжир одам бўл-

миш мешинг қароқчи дўстим, қалъанинг ғарб томонидан — бир вақтлар Фауста истиқомат қилган ўша ўзингизга яхши маълум саройнинг қоқ рўпарасидан — тушишни маъқул кўрардим, деди. Агар сен бу одамни таниганингда эди, гарчи у сен мансуб бўлган табақадап пафратланса-да, у сенга жуда ёқиб қолган бўларди. У худди ана шу томонни танлапти: у ерда девор деярли тик тушган, лекин бунинг эвазига бутун сиртини буталар қоплаган; агар эҳтиёт бўлмасанг унинг новдалари баданингни шилиши мумкин, аммо улар осилиб тушиш учун қулай. Мен бугун эрталаб ана шу ғарб томонни ажойиб дурбин орқали жуда синчиклаб ўргандим. Пастга тушишни икки-уч йил бурун тош панжарага янги устунча қўйилган жойдап бошламоқ керак. Ўша тош устунчадап йигирма футча пастроққача мипора девори мутлақо тик ва яланғоч, бу ердап сен жуда секин тушишинг керак (сенга ана шу даҳшатли маслаҳатни берар эканман, юрагим орқамга тортиб кетяпти, аммо матонат деган нарса, қанчалик даҳшатли бўлмасин, икки мушкул йўлдан энгилроғини танлай билишдан иборат-ку ахир); ана шу тик ва яланғоч жойдап сўнг деворнинг сирти саксон-тўқсон фут пастга қадар бутунлай буталар билп қоплаган (дурбиндан қарасанг уларнинг орасидан учиб чиқаётган кушлар яққол кўринарди), кейин эса деворнинг, чамаси ўттиз футча келадиган жойда фақат сариқ гулли чирмовиқ ўсган. Ерга яқин қолганда яна йигирма футча жойни буталар қоплаган. Ва, ниҳоят, деворнинг йигирма беш-ўттиз футча келадиган ва яқинда сувоқдан чиқарилган энг пастки қисми бошлавади.

Менимча, худди ана шу томондан; юқори панжарадаги янги тош устунча ёнидап тушишинг керак, зеро айни ўша жойнинг пастида солдатлардан бирининг боғида қурилган кулба бор, — қалъа инженерлик хизматининг капитани уни буздириб ташламоқчи бўлиб юрибди; ўша кулбанинг баландлиги ўн етти фут бўлиб, унинг похол томи қалъа деворига туташган. Ана шу том учун ҳам мен шу томонни ёқтириб қолдим: агар бахтсизлик содир бўлиб, сен йиқилиб тушсанг, ўша том зарбани юмшатади. У ерга етиб олганингдан кейин қалъа кўтармасига дуч келасан, лекин бу жойни унча яхши қўриқлашмайди; агар сени тўхтатишгудек бўлса, тўпсочалардан ўқ уз, бир неча минут ўзингни ҳимоя қилиб тур. Сенинг ферраралик дўстинг билан мен «катта йўлдаги қароқчи» деб атаётган ўша жасур одам қўлларида нарвон билп яқин-орада яшириниб туришади: улар кўтармадап ошпб ўтишади-да (дарвоқе, у унча баланд ҳам эмас), сенга ёрдам бергани югуриб боришади.

Кўтарманинг баландлиги бор-йўғи йигирма уч фут, кейин у анча киялаб тушган; мен сени ана шу сўнгги тўсиқ олдида бутун бир қуrolли отряд билан кутиб тураман.

Шу усулда сенга яна беш-олтита хат отказишга умид қиламан. Ҳар бир хатда турли иборалар билан худди ана шу гапларни такрорлайверамап, — биз ҳамма шилар тўғрисида келишиб

олмоғимиз даркор. Кўнглим нақадар ғаш эканлигини тушунсанг керак, албатта... Малайни отиб ташлаш керак эди, деган дўстинг,— аслида у ажойиб одам ва ўз хатосидан ниҳоятда афсусланиб юрибди,— нари борса қўли синиши мумкин деярли. Бунақа ишларда тажрибаси каттароқ бўлган кароқчи дўстим эса, агар секин тушса ва энг муҳими қизишмаса, озодликка чиққунига қадар бир печа жойи шилинади, холос, дея ҳисоблайшти. Ҳозир энг қийини — сенга арқонларни етказиб бериш масаласи бўляпти. Мапа икки ҳафтадирки, фақат шу тўғрида ўйлайман, бутун фикри ёдим ана шу буюк режамизга қаратилган.

Анови аҳмоқона гапингга, «Қочини истамайман»,— дея умринг бипо бўлиб бирипчи марта муваффақиятсиз қилган ҳазилингга жавоб бериб ўтирмайман. Сенга, малайни отиб ташлаш керак эди, деган одам бу гапингдан хабар топгач, зерикканидан мияси айниб қолибди, дея хитоб қилди. Сепдан яшириб ўтирмайман, биз бахтезлик содир бўлишидан хавфсираямиз; аҳтимол, бу хатар сенинг қочининг масаласини тезлантирар. Ўша хатар ҳақида сенга маълумот бериш учун чироқ бир печа марта устмуст:

«Қасрга ўт кетди!»— дея хабар қилади.

Сеп бўлсанг:

«Менинг китобларим ёнмадими?»— дея жавоб қиласан».

Хатда яна беш-олти саҳифа бўлиб, уларда турли тафсилотлар тасвирланган эди; у ниҳоятда юпқа қогозга жуда майда ҳарфлар билан ёзилганди.

«Бу ишларнинг бари жуда ажойиб, режа бағоят яхши ўйлаб топилган,— деди ўзинга ўзи Фабрицио.— Мен граф билан герцогиядан умрбод мишнатдор бўлишим керак. Улар, турган ган, меи қўрқди деб ўйлашади, лекин бари бир мен қочмайман. Келиб-келиб севги бахтига эришган гўшани тарк этиб, ўз ихтиёрим билан ҳаёт меп учун ўз маъносини йўқотиб қўядиган, тоза ҳаво етишмайдиган жойга қувғинди бўламанми. Флоренцияда ҳеч бўлмаса бир ой чидаб тура оламанми? Бари бир Пармага қайтаман-да, қиёфамни ўзгартириб олиб, Клеппиянинг нигоҳини ҳечмаса бир мартагина кўришга зор бўлиб қалъа дарвозаси олдида ўралашиб юраман!»

Эртасига эрталаб Фабрицио жуда қўрқиб кетди: соат ўн бирларга яқин у дераза олдида Клелияни кўрадиган ўша бахтиёр дақиқанг кутиб, ажойиб манзарани томоша қилиб турар экан, камерага ҳаллослаганича Грилло югуриб кирди.

— Тезроқ, тезроқ, мопсиньор... Дарров тўшакка ётиб, ўзингизни касалга солинг... Бу ерга учта судья келяпти. Сизни сўроқ қилишса керак. Ҳар бир сўзингизни ўйлаб гапиринг, бўлмасам сизни — адаштириб юборишади.

Шуларни айтар экан, Грилло бир зумда қопқадаги туйнуқни ёпди-да, Фабриционни каравотга ётқизиб, устига икки-уч ёппиқ ташлаб қўйди.

— Уларга, мазам йўқ, деб айтинг; камроқ гапиринг ва энг

муҳими, саволларини такрорлашга мажбур қилинг, бу орада эса берадиган жавобингизни ўйлаб олинг.

Камерага уч нафар судья кириб келди. «Судьяга эмас, дор остидан қочган учта жиноятчиға ўхшайди булар»,— дея дилидан ўтказди Фабрицио уларнинг манфур башараларини кўргач. Уларнинг учови ҳам эғнига узун-узун қора ридо кийиб олганди. Улар савлат билан таъзим қилишгач, камерада турган учта стулга ўтиришди.

— Синьор Фабрицио дель Донго,— дея гап боплади уларнинг каттаси,— афсус ва надоматлар бўлсинким, бизнинг зим-мамизга қайгули бир вазифа юкланган. Бизлар бу ерга Ломбардо-Венеция қиролиги бош можордомининг иккинчи ёрдамчиси, орденлар кавалери ва ҳоказо бир талай унвонлар соҳиби бўлмиш отангиз маркиз дель Донго зоти олийларининг вафот этганларини сизга хабар қилмоқ учун келдик...

Фабриционинг кўзларига тирқираб ёш чиқди, судья давом этди:

— Сизнинг волидаи муҳтарамангиз маркиза дель Донго ўз қўли билан ёзган хатида сизга шунинг хабар қилади, бироқ ўз хатида у поматлуб фикрларни илова қилгани боисидан суд кеча сизга мактубдан фақат айрим кўчирмаларинигина ўқиб эшиттиришга қарор қилдиким, ўшал кўчирмаларни ҳозир сизга суд котиби, синьор Бона ўқиб берадур.

Котиб кўчирмаларни ўқиб тугатгач, судья ҳамон тўшақда ётган Фабриционинг ёнига келди-да, кўчирмаларни асл нусага солиштириб кўришни таклиф қилди. Фабрицио онасининг мактубида «адолатсиз ҳибс», «сен қилмаган жиноят учун шафқатсиз жазо» сўзларини ўқиди-ю, судьяларнинг унинг олдида нима сабабдан келишганини тушуниб қолди. Аммо у, диёнатсиз судьялардан қанчалар пафратланмасин, фақат:

— Мен касалман, жапоблар, жуда силлам қуриган. Ўрпимдан тура олмаганим учун маъзур тутасизлар,— дея олди холос.

Судьялар чиқиб кетишди. Фабрицио анчага довури йиғлаб ўтирди-да, сўнг ўзига ўзи савол берди: «Наҳотки рёкор бўлсам? Ахир, назаримда, отамни сира ҳам яхши кўрмайдигандек эдим-ку».

Ўша куни ва ундан кейинги кунларда ҳам Клелия жуда ғамгин кўришди; у Фабрициони неча бор чақирди-ю, аммо аранг бир печа оғиз сўз айта олди. Биринчи учрашувларидан сўнг ордан беш кун ўтгач, қиз эрталаб Фабрициога кечқурун мармар бутхонага чиқажагини айтди.

— Биз фақат бир неча дақиқагина гаплашишимиз мумкин,— дея шивирлади у бутхонага кирган заҳоти.

У қаттиқ қалтираётганидан, оқсоч қизнинг елкасига суяниб турарди; кейин у оқсочни эшик олдида жўнатди-да, энтикиб шивирлади:

— Менга герцогинянинг сўзига кириб, у айтган кунда ва у кўрсатган йўл билан қочишга уриниб кўришингиз ҳақида сўз

беринг, акс ҳолда мен эртагаёқ монастырга жўнайман ва онт ичиб айтаманки, умримининг охиригача сиз мендап бошқа бир оғиз ҳам сўз эшитмайсиз.

Фабрицио чурқ этиб оғиз очмади.

— Ваъда беринг,— деди Клелия кўзларидан дув-дув ёш оқар экан, худди ўзини тутолмай қолган одамдек,— ёки сиз билан биз охириги марта гаплашяпмиз. Мен ортиқ бундай яшолмайман. Даҳшат-ку ахир бу! Сиз бу ерда мени деб қоляпсиз, ҳар бир кун эса сиз учун охиригиси бўлиши мумкин.

Шу пайт Клелия ўзини шу қадар ҳолсиз ҳис этдики, ҳушидан кетиб йиқилишига оз қолди; у бутхона ўртасида турган улкан креслонинг суяпчилигига таянишга мажбур бўлди,— бир вақтлар бу кресло банди шахзодага атаб қўйилганди.

— Мен сизга нимани ваъда қилишим керак?— дея сўради Фабрицио маънос оҳангда.

— Ўзингиз биласиз-ку ахир.

— Яхши. Онгли равишда ўзим учун даҳшатли кулфат сари бораман ва ўзимни мен учун энг қимматли одамдан йироқда яшашга маҳкум этаман, дея онт ичаман.

— Аниқроқ гапиринг.

— Герцогинянинг сўзига кириб, у айтган кунда ва у кўрсатган йўл билан қочаман. Аммо сиздан йироқда аҳволим не кечадиги?

— Қандай воқеа содир бўлмасин, бу ердан қочишга қасам ичинг.

— Бу қанақаси! Демак, мен бу ердан ғойиб бўлишим биланок сиз маркиз Крешенцига турмушга чиқмоқчи экансиз-да?

— Ё раббим! Нега мен тўғримда бу қадар ёмон ўйламангиз!.. Онт ичинг, бўлмасам бир дақиқа ҳам кўнглим тинчимайди.

— Хўп, яхши. Бу орада қандай воқеа содир бўлмасин, герцогиня буюрган кунда қочишга онт ичаман.

Йигитни шундай қасам ичдиришга муваффақ бўлгач, Клелия бутунлай ҳолсизланиб қолди ва бутхонадан чиқиб кетишга мажбур бўлди. Хайрлаша туриб, у Фабрициого миннатдорчилик билдирди.

— Агар сиз ўжарлик қилаверганингизда,— деди у,— эртага эр-талаб монастырга қочардим, зеро бунинг учун ҳамма нарса тахт қилиб қўйилганди. Ана унда бугунги учрашувимиз сўнгисиб бўларди. Биби Марям номини шафе келтириб, шундай қасам ичгандим. Энди, хонамдан чиқишининг имкони бўлган заҳоти, панжарага ўрнатилган янги тош устунча остидаги ўша даҳшатли деворни кўздан кечиргани бораман.

Эртаси куни Клелиянинг раиғида қон қолмагандек туюлдики, буни кўриб Фабриционинг юраги орқасига тортиб кетди. Қиз вольера деразасидан туриб унга шундай деди:-

— Ўзимизни ўзимиз алдамайлик, дўстгинам. Бизнинг дўстлигимиз гуноҳ эди, шу боис бошимизга бахтсизлик тушмаса деб

құрқамап... Қочиншга урниинишнгиз очилиб қолиши ва сизни умр-
бод банди қилишлари ёки, аҳтимол, ундан ҳам даҳшатлироқ
жазога тортинилари мумкин. Лекин барч бир ақм-мулоҳаза би-
лан иш қилиб, озодликка чиқини учун ҳамма чорани қўллаб
кўриш керак. Сар миноранинг ташқи деворидан пастга тушини
учун сизга икки юз футдан узунроқ ишник арқон керак. Герцогия-
ниянинг режасидан хабар топганимдан буён, қапча урипмай, бун-
дай арқонни топа олмаяпман. Мен бир печа арқон топдим-у, ле-
кин улар калталиқ қилади — агар уларни бир-бирига улаб
боғласангиз, узунлиги эллиқ футдан ошмайди. Отам қалъада
топишган барча арқонларни ёқиб ташлайверишни буюрган,
қудуқлардаги арқонларни эса ҳар кеча ечиб олиб, яшириб қўйи-
лади. Бунинг устига улар жуда бепанд, ўша енгилгина челақ-
ларни тортишайтганда ҳам тез-тез узилиб туради. Лекин худога
илтижо қилиб, менинг гуноҳимдан ўтишини сўранг,— отамга
хиёнат қиламан. Мен фарзандлик бурчимга хонлиқ қилиб, унга
қақпатғич зарба берадиган ишни бажаришга урипиб кўраман.
Ҳаққимга дуо қилинг ва агар қочиб қутулсангиз, умрингизнинг
охиригача яратган эгамга шукрона келтириб юриш ҳақида оит
ичинг.

Миямга келган фикр мапа бундай: бир ҳафтадан сўнг мар-
киз Крешепчининг сингилларидап бирининг тўйига бораман.
Кечқурун қайтиб келаман, албатта, лекин иложи борича кечроқ
қайтишга ҳаракат қиламан. Ана шунда аҳтимол, Барбоне менга
ҳаддан ташқари диққат билан разм солишга журъат этмас. Тўй-
га энг аслзода хонимлар таклиф қилинган; герцогиния Сансевери-
на ҳам у ерда бўлади, албатта. Худо ҳақи, шундай қилгинки,
ўша хонимлардан бири менга унча йўғон бўлмаган ва қаттиқ
ўроғлиқ арқонлар солинган тугун берсин, тугуннинг иложи бори-
ча кичкина бўлгани маъқул. Мен арқон солиғлиқ ўша тугушни
қалъага олиб келмоқ учун ҳар қандай азобга чидашга, ҳар қан-
дай хатарга дош беришга тайёрман. Ҳайҳот, мен ўз бурчимга
хиёнат қилипман. Агар отам бу тўғрида билиб қолса, сизни бош-
қа кўра олмайман. Аммо қисматим не кечмасин, магар сизни
қутқаришга ёрдам бера олсам, садоқатли дўстингиз ёки синглин-
гиз сифатида ўзимни бахтиёр ҳис этаман.

Ўша куни кечасиёқ Фабрицио лампа ёрдамида сўзлашар экан,
герцогинияга қалъага зарур миқдорда арқон етказиб беришнинг
қандай қулай имконияти туғилгани ҳақида хабар қилди. Лекин
у бу гапларни ҳаммадан, ҳатто графдан ҳам, сир сақламоқни жу-
да илтимос қилдики, бу ҳол герцогинияни ниҳоятда ҳайратга сол-
ди. «Чиндан ҳам ақлдан озганга ўхшайди,— дея ўйлади хоним.—
Қамоқ уни жуда ўзгартириб юборибди; у ҳамма ишларда фожиа-
ни кўрадиган бўлиб қолибди!»

Эртаси куни сонқондан отилган қўргошнинг соққача маҳбусга
жуذا катта хавф тўғрисида хабар олиб келди. Арқонларни кел-
тириб беришни ўз зиммасига олган ўша кимса,— дея ёзилганди
мактубда,— чиндан ҳам унинг ҳаётини қутқариб қолаётган

эминш. Фабрицио бу гапни дарҳол Клелияга хабар қилди. Кўр-гошип соққача йиғитга яна у икки кўрғон орасидаги бош мино-радан тушиши лозим бўлган ғарбий деворнинг жуда аниқ пла-нини ҳам келтирган эди; қалъа кўтармасидан ошиб ўтиш эса унча қийин эмасди, чунки бу ерда унинг баландлиги йигирма уч футдан ошмас, ва упи анча ёмон қўриқлашар эди. Илап туши-рилган саҳифанинг орқа томонида майда ва чиройли хат билан ажойиб сонет битилганди: қапдайдир олижаноб шоир Фабри-циони қочишга даъват этарди, зеро ўн бир йил зиндонбанд ўтиришда унинг юраги хўрликлардан зардобга тўлар, жисми эса бутунлай ҳолдан тояр эминш.

Ана шу ерда биз бу мардона ташаббус ҳақида ҳикоя қилиш-ни қисқа вақтга тўхтатиб, муҳтарам китобхонга бир тафсилотни хабар қилиб қўймоғимиз лозим. Бу тафсилот герцогиянинг ни-ма сабабдан Фабрициога қочишининг бундай хавfli режасини таклиф қилганини бурмунча ойдинлаштирадиган,

Ҳокимиятга эга бўлмаган барча партиялар қатори Раверси партиясида ҳам якдиллик йўқ эди. Кавалер Рискара Рассини жу-да ёмон кўрарди. Чунки у бош фискални деб, инсоф билан айт-ганда ҳам, ўзи лоҳақ бўлган бир судлашувда ютқазиб қўйганди. Ана шу Рискаранинг саъй-ҳаракати билан шаҳзода бир юмалоқ хат олдики, унда аълоҳазратга Фабрицио устидан чиқарилган ҳукм ҳақида қалъа комендантига расмий маълумотнома юборил-гани хабар қилинганди. Бу чақув жуда қалбаки ташаббус сифа-тида партиянинг доғули раҳнамоси бўлмиш маркиза Раверси-нинг жаҳлини чиқариб юборди ва у дарҳол бу тўғрида ўзининг ошпаси, бош фискални хабардор қилиб қўйди: маркиза, граф Москва ҳокимият тепасида экан, Рассининг ундан бирор нарса ундириб қолиш ниятини мутлақо табиий ҳол, дея ҳисобларди. Расси сира тап тортмай саройга равона бўлди. Унинг бир-икки тепки билан қутулишига имони комил эди. Шаҳзода уддабуруп юристсиз тура олмасди, Расси эса мамлакатдаги ўзининг ўрнини эгаллаши мумкин бўлган энг яхши судья билан энг зўр адвокат-ни либералга чиқариб, бадарга қилдириб юборганди.

Шаҳзода уни бўралаб сўкканича кутиб олди-да, дўппослай кетди:

— Бу ишларнинг бари котибнинг калтафаҳмлиги туфайли содир бўлибди,— деди ўта совуққонлик билан Расси. Ҳукмин хабар қилиб қўйишни қонун тақозо этади ва бу иш синьор дель-Донго қамоққа олинганининг эртаси куниеқ бажарилмоғи лозим эди. Ўта тиришқоғ-у, лекин ақли калта котиб расмиятчиликни адо этишни унутибди, деган хаёлга бориб, бошқа қоғозлар орасида мендан ҳукмининг илова нухасига ҳам имзо чектириб олибди.

— Мени шундай аҳмоқона уйдирмага ишонади деб ўйла-санми?— ғазабининг зўридан қутуриб қичқирди шаҳзода.— Яхшиси, анови муттаҳам Москвага сотилдим, деб қўя қол. Крест-ни ҳам у сенга худди ана шу сотқиплигини учун берган. Лекин

шошмай тур ҳали, қуруқ мушт ейиш билан қутулмайсан, мен сени судга бераман, мен сени шармандангани чиқариб, ишдан ҳайдайман.

— Мени судга бериб кўринг-чи!— деди ўзига ишонч билан шаҳзодани жаҳлдан туширишнинг энг тўғри йўли шу акашлигини яхши биладиган Расса.— Қонун мен томонда ва сизнинг қўл остигизда қонунни шу қадар усталик билан четлаб ўта оладиган иккинчи Расса йўқ. Кейин мени ишдан ҳайдай олмайсиз ҳам, чунки сиз ўқтин-ўқтин ғазабга минасиз. Бундай пайда эса қон тўкишни истайсиз, шу билан бирга Италиядаги барча ақли расо одамларнинг ҳурматини йўқотгиниз ҳам келмайди,— бу ҳурмат сизнинг ор-номусингиз учун *sine qua non*¹. Хуллас, ана шу феълингиз туфайли биронта одамни ўлим жазосига ҳукм этгиниз келиб қолган заҳоти мени чақирасиз ва мен ҳар доимдагидек, мутлақо қонуний ҳукм тайёрлаб бераман; бундай ҳукми менинг талабим билан анча ҳалолу лекин ўлгидай кўрқоқ судьялар чиқариб беришади ва шу зайлда сиз аламингиздан чиқасиз. Қани, музофотингизда яна шунақа битта фойдали одамни топиб кўринг-чи!

Расса шу гапни айтди-ю, жуфтани ростлаб қолди. У тағин ҳам осон қутулди: шаҳзода бир марта чизгич билан унинг бошига урди-ю, беш ёки олти марта орқасига тепишга улғирди. Саройдан чиққач, Расса дарҳол ўзининг Рива амлокига жўнади: фискал онҳазрат жаҳл устида унга ханжар санчишини буюришни мумкинлигидан қўрқар, лекин икки ҳафта ўтмасданоқ чопар юбориб, пойтахтга чақиринишига ҳам ишонарди. Қишлоқда бекор юрган пайтида у граф Моска билан мустаҳкам алоқа воситаси топишнинг тадориғини кўриб қўйди. У жуда ҳам барон бўлишни орзу қиларди, аммо, унинг назарида, шаҳзода дворянлик унвонини балад қўяр ва шу боисдан ўз фискалига ушбу унвонни беришга кўзи қиймас, ўз насл-насаби билан пиҳоятда фахрланиб юрадиган граф Моска эса фақат XIV асрга қадар берилган дворянлик шаҳодатномаларинигина тан оларди.

Боп фискал жуда тўғри башорат қилган экан,— у қишлоқда бор-йўғи бир ҳафтагина яшади: у ерга иттифоқо шаҳзоданинг ақилларидаги бири келиб қолди-да, унга дарҳол Пармага қайтишни маслаҳат берди. Шаҳзода уни қувноқ кулги билан кутиб олди, сўнгра жиддий қиёфага кирган ҳолда Рассани ҳозир ўзи унга ишониб айтажак гапни сир сақлаш ҳақида илжилни ўртага қўйиб қасам ичишга мажбур қилди. Расса тантанали оҳангда қасам ичди. Шундан сўнг шаҳзода кўзлари хусумат билан ёниб, Фабрицио дель Донго тирик экан, ўзини ҳокими мутлақ ҳукмдор ҳис эта олмаслигини айтди.

— Мен,— дея қўшимча қилди у,— герцогиняни қувиб юборолмайман, лекин шу билан бирга унинг Пармада юришига ортқ тоқат қилолмайман ҳам; унинг кўзлари менга густоҳли билан боқяпти, нигоҳи яшашимга халал беряпти.

¹ Зарурий шарт (лат.).

Шаҳзоданинг қўнғилидаги бор гапларни тинглаб бўлгач, Расси ўзини жуда хижолатга тушган одамдек қилиб кўрсатди-да, ниҳоят, хитоб қилди.

— Каминна аълоҳазратнинг барча фармонларини бажаришга тайёр, албатта, аммо манови ишни амалга оширмоқ бағоят мушкул. Аллақандай Джилеттини ўлдиргани учун синъор дель Донгони ўлим жазосига ҳукм этмоқ нақ ахлоқсизликнинг ўзи бўлиб кўрилади. Уни ўн икки йил муддат билан қалъага банди қилиш ҳақида ҳукм чиқаришнинг ўзига ҳам анча усталик керак бўлди. Бундан ташқари, назаримда герцогиня Сангиньедаги қазув ишларида иштирок этган учта деҳқонни топиб қўйганга ўхшайди: ўша қароқчи Джилетти дель Донгога ҳужум қилганида улар шундоқ йўл ёқасида ишлашаётган экан.

— Қаерда ўша гувоҳлар?— зардаси қайнаб сўради шаҳзода.

— Янглишмасам, уларни Пьемонтда яширишган. Сизга суиқасд уюштирилди деб гап тарқатсак ёмон бўлмасди, ҳазрат олийлари.

— Хавфли иш бу,— дея эътироз билдирди шаҳзода.— Кейин биронтасининг чиндан ҳам суиқасд қилгиси келиб қолиши мумкин.

— Қонунлар мажмуасидан биронта бошқа баҳонанинг топиллиши қийин,— деди Расси ўзини гўлликка солиб.

— Оғу ичирсак-чи...

— Лекин кимга топширамыз бу ишни? Анови аҳмоқ Контига эмас-ку ахир!..

— Айтишларича, унинг бунақа ишда тажрибаси бор эмиш...

— Бунинг учун унинг яхшилаб жаҳлини чиқариш керак,— дея гап қотди Расси.— Дарвоқе, у аллақандай капитанни нариги дупёга жўнатганида унинг ёши ҳали ўттизга ҳам чиқмагани, у ошиқ эди ва ҳозирги пайтдагидек қўрқоқ эмасди. Мен доим давлат манфаатини кўзлаб иш юритишим керак, албатта, аммо манови топширигингиз мен учун қўйилмаган иш бўлди. Ростини айтсам, онҳазратнинг продаларини ким бажариши мумкинлигини билолмай бошим қотиб қолди. Балким, бу ишни Барбонегга топширамыз. Мен синъор дель Донго қамоқхонадаги биринчи сўроқ маҳали тумшугига уриб, ерга қулатган ўша қотибни назарда тутяпман.

Шаҳзоданинг кайфияти кўтарилиб, уларнинг суҳбати чўзилиб кетди. Суҳбатнинг охирида онҳазрат ўзининг бош фискалига бир ой муҳлат берди — Расси икки ой сўраган эди. Эртаси куни ёқ унга минг цехиндан иборат махфий мукофот топширилди. У уч кун мулоҳаза қилиб юрди-да, тўртинчи куни яна ўзи шубҳасиз деб ҳисобланган ўша эски ҳулосасида тўхтади: «Ҳақат граф Москанинггина ватъасининг устидан чиқиб, мен барон қилиб қўйишга журъати етади; зеро у ушбу унвонни фахрли деб ҳисобламайди; иккинчидан, уни огоҳлантириб, қўйсам, эҳтимол, жиноят қилишдан қутуламан, бари бир менга бу жиноятнинг ҳақиқини тўлаб бўлишди; учинчидан эса кавалер Расси ортиқ тоқат

қилиб туролмайдиган ўша калтагу тепкилар учун ўчимни оламан». Эртаси куни тунда у шаҳзода билан ўртасида бўлган барча гаплардан граф Москани хабардор қилиб қўйди.

Граф герцогинянинг кўнглини пинҳона овлашда давом этарди; тўғри, у хонимнинг уйига бир ойда атиги икки марта борарди, аммо деярли ҳар ҳафта, баъзида эса ундан ҳам эртароқ, Фабрицио тўғрисида айтадиган гап чиқиб қолганида, герцогиня бемаҳалда Чекина билан графнинг боғига келарди. У ҳатто садоқатли кучерни ҳам жуда усталик билан алдардики, бу одам ҳар гап, герцогиня қўшни уйда меҳмон бўлиб ўтирибди, дея ўйларди.

Фискадан махфий маълумот олган ваҳоти граф, турган гап, дарҳол герцогиняга келишиб қўйилган сигнални берди. Гарчи вақт ярим кечадан ошган бўлса-да, хоним Чекина орқали ундан дарҳол етиб келишни илтимос қилди. Граф худди ошшқ йигитдек воҳиран бўлса-да, бу яқин дўстлик ифодасидан жуда хурсанд бўлиб кетди; лекин бари бир у, герцогиня қайғунинг зўридан эс-хушини йўқотиши мумкин, дея қўрқар ва шу боис унга бор ҳақиқатни айтмоққа чўчиб турарди.

Аввалига граф бу машъум хабарни юмшоқроқ қилиб айтишга ҳаракат қилди, лекин охири, герцогинянинг талаби билан бор гапни айтиб берди.— у ўзи севган бу аёлдан ҳеч нимани яшира олмасди. Тўққиз ой давом этган қаттиқ изтироблар бу оташқалб хонимни жуда тоблаб қўйганди: герцогиня йиғламади ҳам, зорлашиб ўтирмади ҳам.

Эртасига тун чоғи у Фабрицого даҳшатли хатар ҳақида сигнал беришни буюрди:

«Қасрга ўт кетди».

Йигит ҳам ўша шартлашилган жавобни берди:

«Менинг китобларим ёнмадими?»

Ўша туннинг ўзидаёқ герцогиня унга қўрғошни соқчачада хат етказишга муваффақ бўлди. Бир ҳафтадан сўнг, маркиз Крешенли синглизининг тўйида герцогиня даҳшатли бир аҳтиётсизликка йўл қўйдики, бу тўғрида биз мавриди билан ҳикоя қилиб берамиз.

Йигирма биринчи боб

Барча бу бахтсизликлар бошланишидан деярли бир йил илгари герцогиня ғалати бир одам билан учрашиб қолганди: бир куни кечқуруп ўша томондаги одамларнинг таъбири билан айтганда, Ыпа'си тутган пайтда, у тўсатдан Колорнодан хиёл нарида, По дарёси соҳилидаги баланд-паст тепаликларда жойлашган Сакка амлокига жўнаб қолди. У мазкур амлокини жуда меҳр билан беэзаб юрарди; хоним тепалик устини қоплаган ва шунидоқ қасрга

¹ Ишжиқлик (итал.).

қадар туташиб келган катта ўрмонни яхши кўрарди; ўрмоннинг энг хушманзара жойларида у сўқмоқ очишни буюрганди.

— Бир кун эмас бир кун сизни қароқчилар олиб қочпшади, дилрабо хоним,— деган эди кунлардан бирида унга шахзода.— Сизнинг ўрмонда сайр қилишни яхши кўришингиз одамларга маълум бўлган заҳоти, турган гап, у ерда яна баъзи бировлар пайдо бўлиб қолишади.

Шундай дея шахзода рашкини қўзғатиш ниятида графга қараб қўйди.

— Мен ҳеч нимадан қўрқмайман, ҳазрати олийлари,— дея жавоб қилди герцогиня ўзини соддаликка олиб.— Ўрмонда сайр қилар эканман доим ўзимга ўзим «Мен ҳеч кимга ёвузлик қилган эмасман, ким мени ёмон кўриши мумкин?»— деган гап билан тасалли бераман.

Бу жавоб атрофдагиларга ҳаддан ташқари дадил кўринди: у ўта густоҳ одамлар бўлмиш маҳаллий либералларнинг бетгачопар гапларини эслатарди.

Биз юқорида тилга олган ўша учрашув содир бўлган кунни герцогиня ўрмонда ортидан орада маълум масофа сақлаб қандайдир жулдурвоқи бир одам эргашиб келаётганини пайқади-ю, дарҳол шахзоданинг ўша гапини эслади. Герцогиня сайр қилишда давом этаверди, лекин бирдан сўқмоқнинг аллақайси бурилишида ўша нотаниш одамнинг жуда яқинлашиб келганини кўрди-ю, қўрқиб кетди. У ваҳимага тушиб, бу ердан анча нарида, қаср олдидаги гулзорда қолдирган ўрмон қоровулини чақирди. Бу орада эса нотаниш одам унинг ёнига келиб, оёғига йиқилди. У ёш ва жуда келишган йигит эди-ю, аммо эгни-бошига қараб бўлмасди, кийимлари деярли уводага айланганди. Лекин унинг чақноқ кўзлари қалби олов эканлигидан далолат бериб турарди.

— Мен ўлимга ҳукм қилинган одамман; мен врач Ферранте Палла бўламан. Бешта болам бор, ҳаммамиз очдан ўляпмиз.

Герцогиня унинг ниҳоятда озғин эканлигини кўрди, аммо бу одамнинг кўзлари шу қадар чиройли ва улар хонимга шу қадар завқ-шавқ ҳамда назокат билан тикилиб турардики, аёл жиноят ҳақидаги ҳар қандай шубҳаларини дарҳол йиғиштириб қўйди. «Палладжи* яқинда собор учун чизган дашти кабирдаги Иоанн Чўқинтирувчининг кўзларини шу одамникига ўхшатиб чизиши керак экан». Иоанн Чўқинтирувчи ҳақидаги фикр унинг хаёлида Феррантенинг эти бориб устихонига ёпишганини кўргач келган эди. Герцогиня унга уч цехин — ёнчиғидаги бор пулини узатдида, кам бераётгани учун кечирим сўради: ўша кунни у боғбонига маош тўлаган эди. Ферранте унга қизгин миннатдорчилик билдирди.

— Ҳайҳот!— деди у.— Бир вақтлар мен ҳам шахарда яшаб, соҳибжамол аёлларни кўриб турардим, аммо ўзимнинг гражданилик бурчимни адо этиб, бунинг учун ўлим жазосига ҳукм этилганимдан буён ўрмонда яшайман. Сизнинг ортингиздан садақа сўраш ёки тўнаш мақсадида келганим йўқ, балким гўзаллик малика-

сига маҳлиё бўлиб қолган мажусий сифатида эргашдим. Бундай ажойиб ошпоқ қўлларни кўрмаганимга анча бўлган эди!

— Туринг ўриниғиздан,— деди герцогиня, зеро Ферранте ҳамон тиз чўккаш кўйи турарди.

— Ижозат этсангиз, шундай тиз чўкиб тураверсам,— дея жавоб қилди Ферранте.— Бу ҳолатим менинг ўзимга ҳозир қароқчи эмаслигимни кўрсатиб турибди, бундан эса кўнглим тасалли топади. Билиб қўйинг, одамларни даволаш имкониятида ҳам маҳрум қилишганидан буёқ мен ўғрилиқ билан кун кўришга мажбурман. Аммо ҳозирги дақиқада мен илоҳий гўзаллик олдида сажда қилаётган оддий бир одамман холос.

Герцогиня унинг хиёл савдойи эканлигини тушунди-ю, лекин кўрқмади: унинг кўзларидан ҳоним бу одамнинг софдил ва оташқалб эканини кўриб турар, буниги устига унга шундай ғалатли одамлар ёқарди.

— Шундай қилиб, мен — врачман. Саразине деган пармалик бир дорихоначининг хотини билан дон олишиб юрардим. Бир куни у биз висол кўришган пайтда келиб қолди-ю, хотинини учала боласи билан қўшиб ҳайдади, зеро у, адолатли равишда, болаларининг отаси ўзи эмас, мен эканлигимни гумон қилганди. Кейин биз ўша аёл билан яна икки фарзанд кўрдик. Опаси ва бешта бола ниҳоятда кашпоқликда кун кўришяпти, ўрмоннинг энг хилват жойида мен ўз қўлим билан қўрган фақирона кулбада истиқомат қилишяпти,— бу ердан тўрт-беш чақиримлик йўл. Мен ахир жандармлардан япиришим керак, бояқши аёл эса мендан ажралгиси келмаяпти. Мени анча асосли равишда ўлим жазосига ҳукм қилишган: мен фитнада иштирок этганман. Шаҳзодани кўргани кўзим йўқ,— золим у. Хорижга эса қоча олмадим; пулим йўқ эди. Лекин бошимга яна бир фалокат тушди. Бу кулфат шу қадар даҳшатлики, нуқул ўзимни ўзим ўлдиргим келади: менга бешта фарзанд туғиб берган ва мени деб ўзини ўзи абгор этган ўша бадбахт аёлдан кўнглим совиган,— бошқа аёлни севиб қолганман. Агар ўз жонимга қасд қилсам опаси ҳам, бешта болам ҳам ҳалок бўлишади, айнан очликдан ўлишади.

Бу одам, сўзсиз, дилидаги ғалпларни айтмоқда эди.

— Ниманинг ҳисобига кун кўряпсизлар?— дея сўради герцогиня унга раҳми келиб.

— Опаси иш йигиради, катта қизимни бир фермада боқишди; ферма эгалари — либераллар; қизим уларнинг кўйини боқадил; мен бўлсам Пьяченца билан Генуя орасидаги катта йўлда одамларни тўнай бошладим.

— Қароқчиллик либераллик ақидалариниғизга хилоф эмасми?

— Мен кимни ва қанча пулга тўнаганимни рўйхат қилиб боряпман, агар бирор кун келиб, хиёл бўлса-да, имконият туғилса, тортиб олган ўша пулларнинг ҳаммасини қайтариб бераман. Ўйлайманки, мендек одам, яъни халқ курашчиси, маълум даражада меҳнат қилишман ва бу меҳнатим хавфли бўлгани учун ҳар ойда юз франкдан ҳақ тўлашга арайиди; шу боисдан мен

ҳеч қачон бир йилда бир миляг пкки юз франкдан ортиқ пул олмайман. Йўқ, янглишдим,— баъзан кўпроқ ўғирлайман: мен ахир ўз асарларимни чоп эттирмоғим керак.

— Қанақа асарлар экан?

— Мана, масалан: «Бўлармикин бизда бир куп Палата ва бюджет?»

— Нималар деяпсиз?— ҳайрат ичра хитоб қилди герцогиня.— Сиз — машҳур Ферранте Палламисиз ҳали? Асримизнинг энг буюк шоирларидан бири-я?

— Машҳур дейсизми? Бўлса бордир. Лекин шубҳасиз энг бебахт шоир.

— Шундай истеъдодли одам бўла туриб, ўғрилиқ билан кун кўряпсизми?

— Эҳтимол, иқтидорим бўлгани учун ҳам шундай яшапга мажбурдирман. Шу пайтга қадар ном чиқарган барча ёзувчиларимиз ўзлари аввал қарши курашган ҳукумат ёки черковга сотилиб кун кўришарди. Мен бўлсам, биричидан, ҳаётимни хавф остига қўяпман, иккинчидан эса, талончилик қилгани чпққапимда мени қандай ўй-хаёллар ҳаяжонга солиши ҳақида бир ўйлаб кўринг-а, синьора. «Мен тўғри иш қиляпманми?..— дея сўрайман ўзимдан-ўзим.— Курашчи сифатида мен жамиятга ҳар ой юз франк олишга арзигулик иш қиляпманми?» Менинг бор-ўйги иккитагина кўйлагим бор, бошқа энгил-бошимни маи кўриб турибсиз. Қурул-яроғим ҳам омонат; бир куп эмас, бир куп дорга осилишим аниқ. Ўйлайманки, бегараз одамман. Агар қалбимни машъум муҳаббат жароҳатламаганида мен бахтиёр одам бўлардим. Энди эса ўша муҳаббатни деб, болаларимнинг онаси олдида жафо чекапман холос. Қашшоқлик менга фақат ўзининг хунуклиги билан ёқмайди. Мен чиройли кийимларни, ажойиб оппоқ қўлларни яхши кўраман.

Шундай дея у герцогинянинг қўлларига шу қадар суқланиб тикилдики, хонимнинг дилини ваҳима босди.

— Яхши қолинг, афандим,— деди у,— Пармада спзга бирор йўл билан ёрдам бера олмайманми?

— Баъзан шундай бир масала тўғрисида мулоҳаза қилиб турунг: шоирнинг вазифаси қалбларни уйғотиш ва уларнинг гўё монархия инъом этадиган сохта, қўпол моддий фароғатдан қотиб қолишига йўл қўймасликдир. Хўш, унинг ўз ватапдошларига кўрсатаётган хизмати ойига юз франкка арзийдими?.. Бахтга қарши, маи икки йилдирки мен сизни севаман,— деди у мулоҳим овоз билан,— икки йилдан буён менинг қалбим фақат сиз билан яшайди, лекин шу пайтга қадар мен сизни дилингизга кўрқув солмасдан кўриб келардим.

Ферранте шундай деди-ю, пиҳоятда тез югурганча қочиб кетди. Буни кўриб герцогиня ҳам ҳайратга тушди, ҳам хурсанд бўлди. «Жандармларнинг унга етиб олиши қийин бўлади,— дея хаёлидан ўтказди у,— лекин у бари бир телба одам».

— Ҳа, у чиндап ҳам телба,— дейишди унга хизматкорлари.—

Ҳаммамиз бечоранинг сизга ошиқ бўлиб қолганини анчадан бери биламиз, синьора. Сиз бу ерга келган пайтларингиз у ўрмонда дайдиб юради, энг баланд тепаликларга чиқиб, сизни кузатади, жўпаб кетганингиздан кейин эса у албатта сиз сайр қилиб юриб тўхтаган жойларингизга келиб ўтиради; сизнинг гулдастангиздан тушиб қолган гулни олиб, кўзларига босади-да, кейин уни анчага довуруқ расво шляпасига тақиб юради.

— Нега унинг бундай телбаликлари ҳақида менга ҳеч қачон айтмаган эдингиз?— деярли таъна қилиб сўради герцогиня.

— Министрга, граф Москага айтиб қўясизми деб қўрқардик. Бечора Ферранте жуда яхши одам, ҳеч кимга ёмонлик қилган эмас, уни бизнинг Наполеонимизни яхши кўргани учун ўлимга ҳукм қилишган.

Герцогиня бу учрашув ҳақида министрға чурқ этиб оғиз очмади,— яқинликда ўтказилган ана шу тўрт йил ичида унинг граф Москадан биринчи марта ана шундай сир сақлаши эди. Хоним у билан суҳбатлашиб ўтирган кезлари Ферранте тўғрисида беҳосдан айтиб қўймаслик учун камида ўн марта тилини тийиб қолишга тўғри келди. Кўп ўтмай у ёнчигига олтин солиб, яна Саккага равона бўлди, аммо бу гал Ферранте кўринмади. Икки ҳафтадан сўнг герцогиня яна амлокига борди. Ферранте аввалига ўрмонда илдиз ва тўнкалар устидан сакраб ўтганича юз қадам наридан унга эргашиб келаверди-ю, кейин бирдан қарчиғайдек отилиб, унинг олдига келди-да, худди биринчи учрашув пайтидагидек оёғига йиқилди.

— Икки ҳафта бурун қаёққа ғойиб бўлгандингиз?

— Йови ортидаги тоғларда юргандим. У ерда хачир ҳайдовчиларни тўнадим,— улар зайтун мойи сотиб, Миландан қайтишга ётган экан.

— Манови ёнчиқни олиб қўйинг. Мендан совға бу сизга.

Ферранте ёнчиқни очиб, ундан биттагина цехинни олди-да, уни ўпиб, ич чўнтагига яширди ва ёнчиқни герцогиняга қайтариб берди.

— Сиз менга ёнчиқни қайтариб бердингиз, ўзингиз бўлса одамларни тўнаб юрибсиз!..

— Шундай албатта. Мен ўзим учун ҳеч қачон юз франкдан ортиқ пулга эга бўлмасликни қонуни қилиб олганман. Бироқ ҳозир болаларимнинг опасида саксон франк, менда эса йигирма беш франк пул бор — демак беш франки ортиқча. Агар ҳозир мен дор тагига олиб боришганида, виждоним азоб чеккан бўларди. Мен ана шу цехинни фақат сиз берганингиз учунгина олдим: чунки сизни севамап.

У «сизни севаман» сўзларини шу қадар оддийгина қилиб, шу қадар дилдан айтдики, герцогиня: «У чиндан ҳам севади»,— дея ўйлади.

Ўша кунин Ферранте жуда савдони кўринди. У пуқул Пармада аллақим ундан олти юз франк қарз эканлиги, шу пулга у кулбасининг у ер, бу ерини тузатиб олиши мумкинлиги, бўлмасам

бечора болалари тез-тез шамоллаб, касал бўлишгаётгани ҳақида гапирарди.

— Мен сизга ўша олти юз франки қарз бериб тураман,— деди татсириланиб кетган герцогиня.

— Йўқ! Мен жамоат арбобиман. Душманлар партиясини менга тўхмат қилиши мумкин. Мени сотилди деб айтишади.

Бу гапни эшитиб герцогинянинг унга меҳри товланиб кетди. У телба шопрга Пармада махфий бошпана таклиф қилди. Бу ўрнида Ферранте фақат ҳеч кимни ўзинча суд қилмасликка ва ўзининг айтишича, *in petto*¹ чиқариб қўйган ўлим жазосини ҳақиқатдаги ҳукмлардан биронтасини ижро этмасликка сўз бермоғи керак экан.

— Агар бироқта эҳтиётсизлигим туфайли мени тутиб олиб, дорга осишса-чи?— деди қатъий оҳангда Ферранте.— Демак, у ҳолда халқни жабрлаётган ўша аблахларнинг бари ёшини яшаб, ошини ошаб юраверадими? Бунга ким айбдор бўлади? Дорулбақода мени кўргач, отам нима дейди?

Герцогиня уни гапига кўндирганича анча овора бўлди: у ҳатто ёш болалар ёғин-сочин ҳавода қаттиқ шамоллаб қолиб, побуд бўлишлари мумкинлигини рўқач ҳам қилди. Ниҳоят, Ферранте Пармадаги махфий бошпанада фойдаланишга рози бўлди.

Тўйдан сўнг Пармада бор-йўғи ярим кунгина бўлган герцог Сансеверина ёш хотинига ўз номи билан аталган саройини кўрсатар экан, унинг эътиборини бинонинг жанубий бурчагидаги гаройиб бир хилватгоҳга жалб этди. Ўрта асрлардан сақланиб қолган пештоқ деворининг қалинлиги саккиз фут келарди; деворнинг ичида ҳавол бўшлиқ қолдирилган экалики, шу зайдда балаандлиги йигирма фут; аммо кенглиги атиги икки фут хилватгоҳ пайдо бўлган экан. Ана шу ғалати деворнинг шундоқ ёғинпасида барча сайёҳлар завқ билан эслайдиган ажойиб ҳовуз бор эди,— бу машҳур ҳовуз XII асрда, Пармани император Сигизмунд қамал қилган пайтларда қурилган бўлиб, кейинчалик у Сансеверина саройининг боғига қўшилиб қолганди.

Хилватгоҳга кирадиган йўлни яшириб турувчи улкан харсангтош қоқ ўртасига ўрнатилган темир ўқ атрофида айланадиган қилиб ўрнатилганди. Феррантенинг телбалиги ва болаларининг оғир аҳволига раҳми келиб кетган герцогиня унга ана шу хилватгоҳдан узоқ муддат фойдаланиб туришга ижозат берди. Зеро шоир болалари учун бироқта қимматбаҳо совға олишдан қатъиян бош тортмоқда эди. Бир ойдан сўнг улар яна Сакка ўрмонларида учрашишди; ўша кунини Ферранте анча хотиржамроқ бўлиб, герцогиняга ўз сонетларидан бирини ўқиб берди. Хопимга бу сонет сўнгги икки аср давомида Италияда ижод этилган энг яхши шеърлардан қолишмайдигандек, эҳтимол улардан ўтиб ҳам тушадигандек кўринди. Шундан сўнг герцогиня у билан яна бир неча марта учрашдию аммо энди шоирнинг завқ-шавққа

¹ Дилда (итал.).

тўла муҳаббати унга оғирроқ ботадиган бўлиб қолганди; герцогиня унинг эҳтироси хиёл умидвор бўлган муҳаббатнинг умумий қонунига амал қилаётганини пайқаб қолганди. Шундан сўнг хоним Феррантега ортиқ ёнига яқинлашмасликни буюриб, уни ўрмонига жўнатиб юборди; шоир ҳам унинг буйруғини ниҳоятда беозор қабул қилди. Фабрицио қамоққа олинган пайтда уларнинг муносабатлари ана шундай эди. Ана шу воқеа содир бўлганидан сўнг тўрт кун ўтгач, қош қорайган маҳалда Сансеверина саройига аллақандай роҳиб келди-да, уй бекасига муҳим бир сирни хабар қилмоқчи эканлигини айтди. Герцогиня бошига тушган кулфатдан шу қадар эзилиб ўтирган эдики, уни дарҳол ичкарига киритишни буюрди. Ўша роҳиб Ферранте экан.

— Бу ерда яна бир одамга жабр қилинибдиким, халқ курашчиси бу жинойтдан воқиф бўлмоғи даркор, — деди герцогиняга муҳаббатдан савдойи бўлиб қолган бу одам. — Бошқа жиҳатдан олганда эса, айрим шахс сифатида ҳаракат қилар эканман, — дея қўшимча қилди у, — мен герцогиня Сансеверинага фақат ўз ҳаётимни таклиф қилишим мумкин. Ҳаётимни сизнинг ихтиёрингизга топшираман.

Чала телба қароқчининг бундай садоқатини кўриб, герцогиня жуда таъсирланиб кетди. У Шимолий Италиянинг энг истеъдодли шоири ҳисобланадиган бу одам билан узоқ суҳбатлашиб ўтирар экан, зор-зор йиғлади. «Менинг қалбимни фақат шу одамгина тушунади», — дея ўйларди у.

Эртаси куни у яна кечки ибодатга кўнғироқ чалинган пайтда келди. Бу гал энди у хизматкорларга ўхшаб кийиниб олганди.

— Мен Пармани тарк этганим йўқ. Бу ерда шундай даҳшатларни эшитдимки, уларни такрорламоққа тилим ожизлик қилади. Мана, яна оёғингизга бош уриб келдим. Нимани рад этаётганингиз тўғрисида ўйлаб кўринг, синьора! Сиз рўпарангизда қандайдир сарой кўғирчогини эмас, инсонни кўриб турибсиз.

Тиз чўккан ҳолда шуларни айтар экан, Феррантенинг юзидаги ифода унинг сўзларига янада чуқурроқ маъно бағишларди. У яна қўшимча қилди:

— Кеча мен бир парсани ўйлаб қолдим: сиз менинг олдимда йиғладингиз, демак, ёнингизда турсам, хиёл бўлса-да, кўнглингиз бўшар экан.

— Нималар қилиясиз ўзи! Пармада сизни қандай хатар кутаётганини эсласангиз-чи! Сизни қамоққа олишади, ахир!

— Курашчи сизга «Синьора, бурч тилга кирган пайтда ҳаётнинг нима аҳамияти қолади?» — дея жавоб қилади. Қалби севги оловида ёна бошлаганидан буён, надоматлар бўлсинким, саховатдан юз ўғирган бадбахт одам эса: «Синьора, Фабрицио мард йигит, эҳтимол, у ҳалок бўлар; ўз ҳаётини сизнинг ихтиёрингизга топшираётган бошқа бир мард одамнинг кўксидан итарманг!» — дея қўшимча қилади. Менинг жисмим метин, қалбим эса дунёда ёлғиз бир парсадан — сизнинг кўнглингизни топа олмасликдан кўрқади.

— Агар яна бир марта ўз туйғуларингиздан гап очадиган бўлсангиз, уйимнинг эшиги сиз учун бир умрга ёпилиб қолади.

Ўша кеча герцогиня Феррантега унинг болалари учун нафақа тайинлашини айтмоқчи бўлди-ю, бироқ бу гапни эшитгач, шоир қочиб кетиши ва ўзини ўзи ўлдириб қўйиши мумкинлигидан чўчиди.

Ферранте чиқиб кетиши биланоқ унинг кўнгли қаттиқ ғаш бўла бошлади.

«Ахир мен ҳам ўлишим мумкин... — дея ўйлади у, — майли, худо омонатини олгиси келса, тезроқ ола қолсин, фақат мен унинг қудратига эга бўлган одам топсам бўлгани. Мен ўша одамга бечора Фабрициони топшириб кетардим».

Бирдан унинг миясига ажойиб фикр келиб қолди: Герцогиня бир варақ қоғоз олди-да, баъзи юридик терминларни эслаб, тилхат ёзди. Тилхатда унинг синьор Ферранте Палладан йигирма беш минг франк олгани ва ана шу пул ҳисобидан у синьора Саразише билан унинг бешта боласига бир минг беш юз франк миқдорида умрбод рента тўлаб туриш мажбуриятини олажаги кўрсатилган эди. Тилхатнинг тагига у қўйидаги иловани ёзди: «Бундан ташқари мен юқорида поми зикр қилинган болаларнинг ҳар бирига уч юз франк миқдорида умрбод рента васият қилиб қолдираман. Шартим шуки, врач Ферранте Палла менинг жияним Фабрицио дель Донгони доим даволаб юриши ва унга биродарларча меҳрибонлик қилиши лозим. Ундан шуни илтимос қиламан». Сўнгра у тилхатга имзо чекди-да, ҳужжатга бултурги йилнинг санасини қўйиб, уни яшириб қўйди.

Икки кундан сўнг Ферранте яна герцогинянинг ҳузурига келди; худди ўша куни бутун шаҳар Фабриционинг тез орада қатл этилажаги ҳақидаги мишмишлардан ҳаяжонга тушганди. Хўш, бу қайғули маросим қаерда ўтказилади? Қалъадами ёки шаҳарликларнинг севимли сайргоҳи бўлмиш хиёбондами? Ўша кеча авом халқ, дор қурилмаинтимикан, деган савол билан қалъа дарвозаси олдида ўрмалашиб қолди. Оломоннинг бундай йиғини Феррантени ташвишга солиб қўйди. Герцогиня уни кўзларида дув-дув ёш билан кутиб олди. Шу тобда унинг гапиришга ҳоли йўқ эди. У қўли билан саломлашгандек ишора қилди-да, стулни кўрсатди. Ўша куни роҳиблар жуббасини кийиб олган Ферранте жуда ажойиб кўринарди; у стулга ўтиришни истамай тиз чўкди-да, паст овоз билан жуда таъсирли қилиб дуо ўқий бошлади. Сўнгра у, герцогинянинг хиёл типчиганини кўргач, тиз чўккан кўйи бир зум дуо ўқишдан тўхтади-да, «Мен сизга яна ўз ҳаётимни таклиф қиламан», — дея хитоб қилди.

— Нима деяганингизни яхшилаб ўйлаб кўринг, — деди герцогиня кўзлари ёниб: йиғлаб кўнглини бир оз бўшатгач, унинг дилидаги ғазаби сокин ғам-андухдан устун келганди.

— Фабриционинг қатл этилишига йўл қўймаслик ёки унинг учун интиқом олиш йўлида мен ўз ҳаётимни таклиф қиламан.

— Ҳозир аҳвол шундайки, — гап қотди герцогиня, — мен таклифингизга рози бўлиб, қурбонингизни қабул қилишим мумкин.

У шоирга жуда диққат билан қаттиқ тикилиб турарди. Феррантешиг кўзларида қувонч порлади, у шартта ўрнидан турди-да, фалакка қараб қўл чўзди. Герцогиня ёнгоқ дарахтининг тахтасидан ясалган шкаф олдиға бориб, махфий қутичадан бир варақ қоғоз олди.

— Ўқиб кўринг,— деди у Феррантега.

Бу шоирнинг болаларига аталган ва биз юқорида тилга олган ўша ҳадянома эди. Ферранте кўзларига ёш тўлиб йиғлаб юборди ва ҳужжатни охиригача ўқий олмади. У яна герцогинянинг оёғига йиқилди.

— Қоғозни менга қайтариб беринг,— деди хоним ва ҳадяномани ёниб турган шамнинг оловига тутиб ёқиб юборди.

— Агар сизни тутиб олиб, қатл этадиган бўлсалар, бу ишга менинг помим аралашмаслиги керак,— дея қўшимча қилди у.— Ахир сиз ўз ҳаётингизни хавф остига қўяясиз.

— Мен ўша золимга зарба бериш учун жон деб ҳаётимни қурбон қиламан, уни сиз учун қурбон қилишим эса қувончимга қувонч қўшади. Галимга ишонинг, кейин тушунинг, ўтинаман сиздан, менга аллақандай пуллар ҳақида бошқа гапирманг. Мен буни ишончсизлик билан таҳқирлаш деб тушунаман.

— Ўзингизни ҳалок этсангиз сиз мени ҳам, кейин Фабрициони ҳам ҳалок этган бўласиз. Сизнинг матонатингизга ишонмаслигимдан эмас, фақат сизнинг ҳалокатингизга йўл қўймаслик учунгина мен юрагимга ишн урган ўша одамнинг ханжардан эмас, заҳардан ўлишини талаб қиламан. Ўзим учун муҳим бўлган ана шу сабабга кўра яна сизга, пима қилиб бўлса-да, омон қолмоқни буюраман.

— Мен сизнинг ҳукмиңизни аниқ, пухта ва аҳтиёткорлик билан ижро этаман. Менинг қасосим сизнинг интиқомингиз билан қўшилиб кетишини олдиндан сезиб турибман. Лекин ҳатто янглишган тақдиримда ҳам мен барча бу ишларни аниқ, пухта ва аҳтиёткорлик билан бажараман. Эҳтимол, ишим ўнгидан келмас, лекин мен қўлимдан келган ҳамма чорани кўраман.

— Кимни заҳарлаш кераклигини биласизми? Фабриционинг қотилиши.

— Кимлигини тушундим. Йигирма етти ойдан буён сарсон-саргардонликда яшар эканман, ўзим ҳам шундай интиқом ҳақида кўп ўйлагандим.

— Агар сиримиз фош бўлиб, мени сизнинг шерингиз сифатида ўлим жазосига ҳукм қилинса,— деди герцогиня кибр-ҳаво билан,— одамлар мен тўғримда, сизни йўлдан урибди, деб ўйлашларини тастамайман. Интиқом фурсати келмагунча сизга мен билан бошқа учрашмаслики буюраман. Сигналимни кутинг,— ҳозир уни жазолаб бўлмайди: ҳозир унинг ўлими фойдасизгина эмас, аксинча, мен учун ҳалокатли бўлади. Эҳтимол, уни қатл этмоқни бир печа орқага суришга тўғри келар, лекин бари бир у ўлиши керак. Мен унинг заҳарлаб ўлдирилишини талаб қиламан; ўқ еб ўлибди деган гапни эшитишдан кўра

униги омон юрганини афзал кўраман. Кейин сизнинг албатта омон қолишингизни талаб қиламан. Буниги сабабини аса сизга айтишни истамайман.

Герцогиянинг унга қандай ҳукмбардорлик билан гапираётганини кўриб, Феррантенинг боши осмонга етди; униги кўзлари беҳад қувончдан порлаб кетди. Биз илгари айтганимиздек, у пиҳоятда озғип эди-ю, лекин ёшлигида жуда барно йигит бўлгани сезилиб турарди. Униги ўзи аса ҳали ҳам ўша ҳусним деб ўйларди. «Ақлдан озибман,— дея ўйларди у,— ёки герцогия ўз садоқатимни амалда исботлаб берганимдан сўнг менга чиндан ҳам чексиз бахт инъом этмоқчимикин? Хўш, мени бахтиёр қилса нима бўлибди? Униги учун ҳеч нима қила олмаган, ҳатто мопсинъор Фабриционинг қалъадан қочпишга ёрдам бермаган ўша кўғирчоқ граф Москадан қаерим кам экан?»

— Балким шундай бўларки, мен эртагаёқ униги ўлимни талаб қилиб қоларман,— дея давом этди герцогия ҳамон ўша ҳукмбардорлик билан.— Ўзингиз кўн марта яширинган хилватгоҳ ёнида катта ҳовуз борлигини биласиз. Махфий мурват ёрдамида ҳовузнинг ҳамма суви кўчага оқизиб юбориш мумкин. Интиқом учун сигнал ана шу бўлади. Агар Пармада бўлсангиз буни ўзингиз кўрасиз, мабодо ўрмонда бўлсангиз, Сансеверина саройидаги катта ҳовузнинг суви кўчага оқиб кетибди, дегап гапни дўстларингиздан эшитасиз. Шундан сўнг дарҳол ҳаракат бошлайверинг, лекин фақат заҳар ишлатинг ва, энг муҳими, иложи борица ўзингизни аҳтиёт қилинг. Ёдингизда бўлсин: ҳеч ким ҳеч қачон мениги бу ишга аралашганлигимни билмаслиги керак.

— Бошқа сўзнинг кераги йўқ!— дея жавоб қилди Ферранте дилидаги қувончини аранг яшириб.— Қандай тadbир кўришни ҳал қилиб қўйгапман. Бу одамнинг ҳаёти мен учун энди илгаригидан ҳам жирканчроқ бўлиб қолди: у тирик экан, мен сизни кўришга ҳақким йўқ ахир. Майли, кутапман. Илойим, ҳовузнинг суви тезроқ тошсин.

У таъзим қилди-да, шитоб билан хонадан чиқиб кетди. Герцогия униги ортидан тикилиб қолди. Шоир қўшни хона эшиги олди-га борганида хоним уни қайта чақирди.

— Ферранте!— дея хитоб қилди у.— Олижаноб инсон!

Ферранте, гўё уни тўхтатиб қолишганидан норози бўлгандек, хонага қайтиб кирди. Униги юзи шу дақиқада бағоят улугвор ва гўзал кўринарди.

— Болаларингизнинг аҳволи не кечади?

— Синъора, улар мендан бадавлатроқ. Сиз уларга нафақа таъинламоқчисиз-ку.

— Мановини олинг,— деди герцогия зайтуц дарахтидан исалган кичкинагина қутичани узатиб.— Барча бриллиантларим шу ерда; улар эллик минг франк туради.

— Нега мени ранжитасиз, синъора!..— деди Ферранте даҳшатга тушиб ўзини орқага ташлар экан. Униги бапласи ўзгариб кетди.

— Ҳаракат бошлаш фурсати келгунига қадар мен сиз билан кўришмайман. Олинг, мен талаб қиламан! — хитоб қилди герцогиня кибр-ҳаволи қараш билан Феррантени руҳан яқсон этар экан. Ширқ қутичани чўнтагига солди-да, хопадан чиқиб кетди.

Бироқ ортидан эшик ёпилиши ҳамоно герцогиня уни яна чақирди; Ферранте ташвишли бир қиёфада яна қайтиб кирди. Герцогиня меҳмонхона ўртасида роз қотиб турарди; у ўзини шоирнинг кўксига отди. Ферранте бахтиёрликдан ҳушиси йўқотаёзди. Бир дақиқадан сўнг герцогиня унинг кучоридап сирғалиб чиқди-да, кўзлари билан унга эшикни кўрсатди.

«Менинг қалбимни тушунган ягона одам мана шу, — дея ҳаёлидан ўтказди у. — Агар гапимни эшита олганида Фабрицио ҳам худ-д шундай қилган бўларди».

Герцогинянинг табиатида иккита ўзига хос хусусият бор эди: у бирор нарсани қаттиқ истаса, кейин ҳеч қачон ана шу истагидан воз кечмас эди; бирор қарорни қабул қилганидан кейин эса упи сира ҳам муҳокама қилиб ўтормасди. Шу боисдан у ўқтин-ўқтин биринчи эри, шонли генерал Пьетранеранинг сўзларини такрорлагувчи эди. «Нима учун ўзимни ўзим бундай ҳурмат қилмаслигим керак! Нега энди шу қарорга келган кувимга қараганда бугун ақлим кўпроқ бўлиши керак экан?»

Шу кечадан бошлаб герцогинянинг табиатида қандайдир асабий қувноқлик пайдо бўлди. Ана шу машғум қарорга келгунига қадар у пима ҳақида ўйламасин, нимага қарамасин, доим шаҳзодага бутунлай қарамлиги, ўзининг заифлиги, ўзининг лақмалик қилганини ҳис этиб турарди; герцогиня, шаҳзода мени разиллик билан алдади, хушомадгўй сарой аъёни бўлмиш граф Моска эса, гарчанд беихтиёр бўлса-да, унинг шундай алдашига кўмаклашди, дея ҳисобларди. Ўч олишга аҳд қилгани заҳоти эса, у ўз қудратини ҳис этди, тафаккур қилиш, турли режалар тузиш унга ҳузаур бағишлай бошлади. Менинг назаримда, италянларнинг интиқом олишдан ахлоқсиз бир тарзда қувонишларининг сабаби ана шу миллатга хос бой ҳаёлотда бўлса керак; ўзга мамлакатларда одамлар аслида дилларини ранжитган кимсани кечиринмайди, шунчаки унинг қилган ёмоглигини унутиб қўя қолишади.

Герцогиня Ферранте Палла билан Фабриционинг қамоқда ўтказган вақти охирлаб қолганда учрашди. Чамаси, китобхон қочиб ҳақидаги фикр худди ана шу одамдан чиққанини фаҳмлаб қолган бўлса керак. Сакка амлокидан ўн чақиримча нарида, ўрмон ичида, ўрта асрларда қурилган ва баландлиги юз фут келадиган ярим вайрона минора сақланиб қолганди. Қочиб ҳақида герцогиняга иккинчи марта гапиришдан аввал Ферранте хонимдан ўша миноранинг деворларига нарвонлар қўйиб учун у ерда ишончли одамлар билан Лодовикони юборишни пилтмос қилди. Сўнгра у герцогинянинг кўз ўнгига ўша нарвонлардан минорага кўтарилди ва ҳар жой-ҳар жойи туғун қилиб боғланган оддий арқондап осилиб ерга тушди; шонр бу тажрибасини уч марта такрорлади-да кейин ўз режасини баён қилди. Бир ҳаф-

тадан сўнг Лодовико ҳам ўз ихтиёри билан минорадан тугуниш арқонга осилиб тушди. Ана шундан кейин герцогиня Фабрициога шундай маслаҳат берди.

Кўпгина сабабларга кўра маҳбусни ҳалокатга олиб келиши мумкин бўлган бу қочишдан олдин бир неча кун давомида герцогиня фақат Феррапентни ёнида кўрсагина кўнгли хиёл тўқ бўларди. Бу одамнинг жасорати уни руҳлантирарди, аммо китобхон аёл бу гаройиб дўстликни графдан пинҳона тутишга мажбур эканлигини тушунса керак. Герцогиня министрининг жаҳли чиқишидан қўрқмасди, лекин у графнинг эътироз билдириши, бу ҳолдан эса ўзининг ташвиши кучайиб, сарафг бўлиб қолиши мумкинлигидан чўчирди. Бу қанақаси ахир! Телбалиги ҳаммага маълум бир одамни ўзига энг яқин маслаҳатчи қилиб олса ва тагин ўша одам ўлим жазосига ҳукм қилинган бўлса! «Бунинг устига,— дея қўшимча қиларди герцогиня ўзича мулоҳаза юритар экан,— кейинчалик жуда кўп ғалати ишлар қилиши мумкин бўлган бир одамни-я!» Граф шаҳзода билан Рассининг ўртасида бўлиб ўтган гапни герцогиняга айтиб қўйгани келганида Ферранте хонимнинг меҳмонхонасида эди. Граф чиқиб кетиши биланоқ у ўша мудҳиш режасини дарҳол амалга оширишга киришмоқчи бўлди; герцогиня уни бу ишдан аранг тўхтатиб қолди.

— Энди мен кучлиман!— дея хитоб қилди телба.— Энди ўша ҳукмининг қонуний эканлигига ҳеч қандай шубҳам йўқ.

— Аммо бундан кейин дарҳол ва муқаррар жазо беришлар бошланди, 'Фабрицисни ҳам қатл этишади!

— Нимаям дердим, шу зайлда у минорадан арқонга осилиб тушиш хавфидан қутулади. Умуман минорадан бемалол тушиш мумкин, бу қийин ҳам эмас ҳатто. Аммо у йигитнинг тажрибаси йўқ.

Маркиз Крешенцининг синглиси турмушга чиқиши муносабати билан тўй ҳам бўлди; тўй тантаналарида герцогиня Клелия билан учрашиб, олийпасаб жосусларда шубҳа туғдирмай гаплашиб олди. Улар тоза ҳавода нафас олиш учун бир дақиқа боққа чиқишди. Герцогиня арқон солинган пакетни Клелияга ана ўша ерда топширди. Бу арқонлар жуда ингичка ва қайишқоқ бўлиб, ҳар ер-ҳар ери тугун қилиб боғланган эди. Улар ипак ва каноптоладан ниҳоятда пишиқ қилиб тўқилганди. Лодовико ҳар бир арқонни жуда синчиклаб текширган эди: улар саккиз квинтал* юкни ҳам бемалол кўтара оларди. Уларни маҳкам ўраб, in-quarto¹ жилди шаклидаги бир неча тугунчага жойлашганди. Клелия тугунчаларни олдида, герцогиняга бу арқонларни Фарнезе минорасига етказиш учун инсоннинг қўлидан келадиган барча чораларни кўришга ваъда қилди.

— Бироқ мен сизнинг табиий журъатсизлигингиздан хавотир-даман,— деди герцогиня.— Бундан ташқари,— одоб билан қўшимча қилди у,— ўзингизга нотаниш бўлган одам учун бунчалар ташвиш чекишингиз сабабини тушунолмаяман?

¹ Бир саҳифанинг чораги (лат.).

— Сиппор дель Донгониинг бошига бахтсизлик тушган ва мен унй қутқариб қоламан деб сизга сўз борамаи.

Бироқ герцогиния йигирма ёшли қизиниғ журъатига жуда кам ишонарди. Шу боисдан у бошқа чоралар ҳам кўриб қўйди-ю, аммо эҳтиёткорлик юзасидан бу ҳақида комендантиниғ қизига айтишни лозим кўрмади. Қутилганича, комендант ҳам маркиз Крешенци хонадошидаги бу тўй тантанасига қадам рақибда қилди. Герцогиния, агар унга кучли уйқу дориси берилса, бу восита таъсириниғ биринчи дақиқаларида ҳамма генерал сакта бўлди, деб ўйлайди, ана шунда топқирлик билан иш қилинса, уни қалъага каретада эмас, тўй ўтаётган уйга гўё тасодифан тушиб қолган маофада олиб боришга одамларни кўндирши мумкин, дея қарор қилди. Кейин дарров тўй ўтказиш учун ёллапган ипчилар кийимини кийиб олган эпчил одамлар ҳам топила қолади. Ҳамма саросимага тушган бир пайтда улар беморли нақ жуда баландликда жойлашган саройгача олиб бориб қўйишни ўз зиммаларига оладилар. Лодовико раҳбарлигидаги бу одамлар кийимлари остига жуда усталик билан анча арқон япшириб олишганди. Чамаси, Фабрициониниғ қочпиш ҳақида муттасил ўйлаш-верганидан герцогинияниғ ақли бир оз ўтмаслашиб қолган кўринарди. Ўзи учун бениҳоя азиз бўлган инсониниғ ҳаёти хавф остида эканлиги унинг руҳи учун жуда оғир ва эпг муҳими, ҳаддан зиёд узоқ синов бўлиб чиққан эди. Бизга тез орада шу нарса аён бўладики, унинг ортиқ даражада эҳтиёт чораларини кўриши қочип режасини барбод қилишига сал қолади. Уйқу дориси қутилганидан анча кучлироқ таъсир кўрсатганини ҳисобга олмаганда, ҳаммаси у тахмин қилгандек бўлиб чиқди; барча, ҳатто врачлар ҳам, генералнинг миясига кон қуйилди, деб ўйлашди.

Клелия ўзини қўярга жой тополмай қолганди, аммо, хайриятки, у герцогинияниғ жинояткорона аралашувидаи бехабар эди. Чалажон генерални қалъага маофада олиб келишди. У ерда шундай тўс-тўполон кўтарилдики, Лодовико билан унинг одамлари ичкарига ҳеч қандай тўсқинликка учрамай кириб олишди; фақат «қул кўприк» устидагина уларни хўжакўрсинга тинтиб кўрган бўлишди. Аммо генерални ётоқхонасига олиб кириб, тўшакка ётқизишгач, уларни хизматкорлар бўлмасига олиб киришди-да, яхшилаб меҳмон қилишди. Тун алламаҳалгача чўзилиб кетган зиёфатдан сўнг меҳмонларга, ўрнатилган қоидага биноан, уларни эрталабга қадар пастки қаватдаги хоналарга қамаб қўйжаккари, кейин эса комендант ўринбосари уларни озодликка чиқариб юборажзгини тушунтиришди.

Лодовикониниғ ёрдамчилари ўзлари олиб келган арқонларни унга беришни эвини қилдилар, аммо Лодовикониниғ ўзи бир зумга бўлса-да, Клелияниғ диққатини жалб қилолмай қийналарди. Ниҳоят, Клелия бир хонадан иккинчи хонага ўтаётганида у қизга иккинчи қаватдаги меҳмонхоналардан бирининиғ қоронғи бурчагига тахлаб қўйган арқонларни кўрсатди. Бу ғалати ҳолат

Клелияни қаттиқ ҳайратга солди ва шу заҳоти унинг кўнглида шубҳа тугилди.

— Сиз кимсиз?— сўради у Лодовикодан.

Лодовиконинг мужмал жавобидан сўнг унинг шубҳаси янада ортди.

— Сизни қамоққа олиш керак,— дея қўшимча қилди у.— Сиз ёки сизнинг одамларингиз отамни заҳарлашган!.. Ҳозироқ айтинглар, унга қандай заҳар беришган? Шунда қалъа врач унга тўғри зидди-заҳар белгилаши мумкин бўлади. Қани, дарров айтинг, акс ҳолда, сиз ҳам, шерикларингиз ҳам ҳеч қачон қалъадан остона ҳатлаб чиқмайсизлар.

— Синьорина, сиз бекорга бундай ташвиш қиялсиз,— дея жавоб қилди Лодовико ниҳоятда одоб ва назокат билан.— Заҳар ҳақида сўз ҳам бўлиши мумкин эмас. Шунчаки, эҳтиётсизлик туфайли, генералга керагидан ортиқроқ лауданум бериб юборишибди; назаримда, бу иш топширилган овсар малай қадаҳга доридан бир неча томчи ортиқроқ томизиб юборган кўринади. Биз шу қилмишимиздан умрбод афсусланиб юрамиз, лекин гапимга инонинг, синьорина, худо ҳақи, ҳеч қандай хатар йўқ. Жапоби комендантнинг фақат янглишиб хиёл ортиқча ичиб юборган лауданумдан даволаш керак. Сизга яна бир бор такрорлашга журъат этаман, синьорина: ушбу номатлуб вазифа топширилган малай, монсиньор Фабрициони заҳарлашга уринган Барбонедан фарқли ўлароқ, ҳақиқий заҳардан сира ҳам фойдаланган эмас. Монсиньор Фабриционинг ҳаётига қасд қилганлари учун ўч олмоқ ҳатто бизнинг ҳаёлимизга ҳам келган эмас: овсар малайга фақат лауданум қуйилган пишача берилган эди,— опт ичмап, синьорина! Лекин, турган гап, мени расман сўроқ қиладиган бўлишса, мен бу гапларнинг ҳаммасидан тонаман. Дарвоқе, синьорина, мабодо сиз лауданум ва заҳарлаш ҳақида биронта одамга — ҳатто меҳрибон дон Чезарега ҳам — айтгудек бўлсангиз, сиз ўз қўлингиз билан Фабрициони ўлдирган бўлиб чиқасиз. Шундан сўнг бир умрга унинг учун қочиш имкониятини йўқотасиз, ҳолбуки, синьорина, сиз монсиньор Фабрициони заҳарлашмоқчи эканликларини, заҳарлаганда ҳам қандайдир безарар лауданум эмас, ҳақиқий оғу ишлатмоқчи эканликларини мендан яхшироқ биласиз. Аллақайси зот бу жиноятни амалга оширмоқ учун бир ой муҳлат берганидан ҳам хабарингиз бор, ўша машъум фармондан кейин эса бир ҳафтадан мўлроқ вақт ўтди. Шу боисдан, синьорина, агар мени қамоққа олишни буюрсангиз ёки дон Чезарегами ёхуд биронта бошқа одамгами бир оғизгина сўз айтсангиз, бизнинг барча уринишларимизни бир ойдап кўпроқ муҳлатга кечиктирган бўласиз, бинобарин, сиз ўз қўлингиз билан монсиньор Фабрициони ўлдирасиз, демоққа менда тўла асос бор.

Клелия Лодовиконинг бундай ғалати хотиржамлигини кўриб даҳшатга тушди. «Нималар бўляпти ўзи?! Мен гўё ҳеч нима бўлмагандек отамни заҳарлаган одам билан бамайлихотир суҳбатлашиб турибман-а,— дея ўйларди у.— У мени гапига кўндирмоқ-

чи бўляпти, назокатли пборалар айтиб, ўз ҳурматини кўз-кўз қиляпти... Наҳот муҳаббат мени барча шу жиноятларга бошлаб келган бўлса?..» Виждон азобидан унинг тили калимага келмай қолганди, қиз аранг сўзлаб, деди:

— Мен сизни ана шу меҳмонхонага қамаб, устингиздан қулфлаб кетаман. Ўзим лауданумдан даволаш кераклигини айтмоқ учун врачнинг олдига югураман. Лекин, эй худойим, буни қаёқдан билганимни одамларга қандай тушунтирамап... Кейин қайтиб келиб, сизни чиқариб юбораман.

Клелия ташқарига қараб югурдию бирдан эшик олдида тўхтади:

— Айтинг-чи, Фабрицио лауданум ҳақида бирор гап билармиди?

— Ё раббим! Синьорина, нималар деяпсиз! У спраям рози бўлмасди. Сиримизни бекорга ошкор қилишдан сизга не фойда?! Биз жуда эҳтиёткорлик билан ҳаракат қиламиз. Монсиньорни қутқармоғимиз керак,— ахир уч ҳафтадан сўнг уни заҳарлашди! Фармон шундай бир одам томонидан берилганки, унинг гапини иккита қилган кимса омон қолмайди, агар сизга очигини айтадиган бўлсам, синьорина, бизнинг маълумотларимизга қараганда, бу вазифа жуда дажжол бир одамга — фискал Рассининг ўзига топширилган.

Клелия даҳшатга тушиб хонадап югурганича чиқиб кетди. У дон Чезаренинг ҳалоллигига тўла ишонарди. Қиз амакисига баъзи тафсилотларни айтмай отасига заҳар эмас, лауданум беришганини хабар қилди. Дон Чезаре ҳеч қандай жавоб бермай ва ҳеч нимани сўраб-суриштирмай, врачнинг олдига югурди.

Клелия лауданум воқеаси ҳақида дурустроқ сўраб-суриштириш учун Лодовикони қамаб кетган ўша меҳмонхонага қайтди. Бироқ Лодовико ғойиб бўлганди: у қочиб кетибди. Қиз стол устида цехинлар тўла ҳамён билан турли заҳарлар солиingan қутичани кўрди. Бу заҳарларга кўзи тушгач, Клелиянинг бутун вужудида титроқ турди. «Отамга фақат лауданум берилганига ким кафил бўла олади? Хўш, герцогиня Барбоненинг суиқасди учун қасос олмоқчи бўлса-чи? Ё тангрим,— дея хитоб қилди у,— мен отамни заҳарлаган одамлар билан бамайлихотир гаплашдим ва уларнинг қочиб кетишларига йўл қўйиб бердим! Балким, ўша одам сўроқ пайтида отамга лауданумдан бошқа нарсалар ҳам ичиришганини тан олармиди!..»

Клелия зор-зор йиғлаганича шартта тиз чўкди-да, Биби Марьямга сизиниб, ибодат қила бошлади.

Бу орада эса дон Чезаренинг фақат лауданумдан даволаш кераклиги ҳақидаги хабаридан беҳад ажабланган қамоқхона врачни лозим бўлган чораларни қўллаган эди, тез орада энг ташвишли симптомлар ғойиб бўлди. Тонг ёриша бошлаган пайтда бемор бир оз ўзига келди. Унунг ҳушига келишининг биринчи аломати ўзи беҳуш ётганида баъзи арзимаган буйруқлар бериб юборгани учун ёрдамчиси бўлмиш полковникни сўкишдан иборат бўлди.

Сўнгра генерал унга шўрва келтирган пайтида оғзидан «палаж» сўзи чиқиб кетган ошпаз хотинга қаттиқ бобиллаб берди.

— Менинг ёшимда ҳам палаж бўладими одам? Фақат ашадий душмалларнинггина тарқатиши мумкин бунақа мишмишларни. Қориқ билан қонимни олишга зарурат бўлмаганидан кейин ўша туҳматчиларнинг ўзлари ҳам палаж ҳақида гапиришга журъат этишолмайди!

Қочишга ҳозирлик кўриш билан машғул бўлган Фабрицио чалажон комендантин олиб келишган пайтда қалъада кўтарилган галати тўс-тўнолон сабабини сира тушунолмай қолди. Аввали а у, ҳукм ўзгартирилибди, ҳозир мени қатл этгани олиб кетишса керак, деган ҳаёлга ҳам борди. Аммо ўзининг камерасига ҳеч ким келавермагач, йигит Клеппянинг сирини ошкор бўлиб, чамаси, у қалъага арқон олиб келаётганида қўлга тушиб қолибди, энди барча қочиш режаларидан фойда йўқ, дея ўйлади. Тонготарда камерага қандайдир нотаниш бир одам кириб келди-да, стол устига мева-чева солинган саватни қўйиб, индамай чиқиб кетди. Меваларнинг остига қуйидаги мазмунда ёзилган мактуб яшириб қўйилган экан:

«Гарчи ўзимнинг миямга келган фикр туфайли бўлса-да, лекин,— худога минг қатла шукрим!— менинг ризолигимсиз қилинган зулм учун виждон азобидан қалбим ўртапар экан, мен Биби Марьям қаршисида қасам ичдим: агар унинг марҳамати билан отам омон қолса, мен ҳеч қачон унинг иродасига қарши чиқмайман; мен маркиз Крешенци оғиз солган заҳоти унга турмушга чиқаман ва ҳеч қачон сиз билан юз кўришмайман. Аммо бошлайган ишни ниҳоясига етказиб қўймоқни ўз бурчим деб биламан. Мана шу якшанба кунини менинг илтимосим билан сизни олиб боришадиган пешининг ибодатдан қайтар экансиз (охиратипизини ўйланг,— ўша бағоят мушкул синов маҳали ҳалок бўлишингиз мумкин ахир), шундай қилиб пешинги ибодатдан қайтар экансиз, дейман мен, ўз камерангизга пложи борича секипроқ чиқишга ҳаракат қилинг; у ерда сиз ўйлаб қўйилган иш учун зарур барча анжомларни топасиз. Агар сиз ҳалок бўлсангиз, қалбимни чексиз қайғу қоплайди. Наҳот мен сизнинг ҳалокатингиз учун айбдор бўлиб қолсам! Бироқ герцогинянинг ўзи менга Раверси тўдасининг қўли балинд келяпти, деб бир неча бор такрорлади ахир: граф Москва билан умрбод тескари қилиб қўймоқ учун қандайдир ёвузлик ниятида шаҳзоданинг қўл-оёғини боғлаб олишмоқчи эмиш. Герцогиня кўзларида ёш билан олт ичиб айтишнча фақат биргина йўл қолибди ва агар сиз шу гал қочишга урилиб кўрмасангиз, ҳалок бўлар эмишсиз. Менинг сизга ортиқ қарашим мумкин эмас,— шундай қасам ичганман, аммо якшанба кунини кечга яқин мени одатдаги жойда қора қўйлак кийган ҳолда кўрсангиз, оғоҳ бўлинг, тунда ҳаммаси тайёр бўлади, менинг ожизона кучим имкон берганича албатта. Кейкурун соат ўн бирдан кейин — эҳтимол ярим кечада ёхуд соат бирда — менинг деразамда кичкинагина чироқ ёнади: бу ҳал қилувчи дақиқа кел-

гани ҳақидаги белги бўлади; ана шундан сўнг қисматиғизни яратган эгамнинг қўлига топишинг-да, дарҳол сизга етказиб беришган руҳоний жуббасини кийиб қочинг.

Алвидо, Фабрицио. Сизни катта хатар қутмоқда. Иношинг, ўша дақиқаларда мен сиз учун ибодат қилиб, зор-зор йиғлаб турган бўламан. Магар сиз ҳалок бўлсангиз, мен ҳам узоқ яшамайман. Ё раббим, мен нималар деяпман ўзи!.. Лекин сиз омон қолсангиз, мен сизни бошқа ҳеч қачон кўрмайман. Якшанба кuni пенинги ибодатдан сўнг сиз ўз камерангизда пул, захар, арқонларни топасиз,— уларни сизни беҳад севадиган ўша даҳшатли аёл юборган; у шундан бўлак нажот йўли йўқ, дея менга уч карра такрорлади. Сизни парвардигор билан Биби Марьям ўз паноҳларида асрашсин!»

Қамоқхона нозирн Фабио Контининг жуда бадфезъл одам эканлигини яхши биламиз; маҳбуслардан биронтасининг қочиб кетиши мумкинлиги ҳатто унинг тушларига ҳам кириб чиқарди; қалъада банди қилинган маҳбусларнинг бари уни қаттиқ ёмон кўришарди; аммо бахтсизлик одамларнинг шаштини пасайтириб қўяр экан; бечора маҳбуслар, ҳатто баландлиги уч фут ва узунлиги олти фут келадиган казематларга кишанланиб, ўрипларидан туриб ўтиришга ҳам имкон бермайдиган тош тобутларга тикилган бадбахт бандилар ҳам комендантнинг соғ қолганини эшитишгач, ўз ҳисобларидан худого шукрона ўқитишга қарор қилишди. Икки-уч маҳбус Фабио Контнн парафига сонетлар ҳам ёзишди. Одамларга бахтсизлик ана шундай таъсир қилар экан! Аммо уларнинг бу ишларини биронта одам қоралагудек бўлса, майли, ўша одам лоақаи бир йил баландлиги уч фут келадиган казематда кунига бор-йўғи саккиз унция нон олиб, жума кунлари рўза тутиб яшаб кўрсин!

Отасининг хонасидан фақат бутхонада ибодат қилиш учунгина чиқаётган Клелия комендант байрамни якшанба кунга қолдиришга қарор қилганини айтди. Якшанба кuni эрталаб Фабрицио ибодатга ва худого шукрона ўқитишга маросимига чиқди; кечқурун мушакбозлик бўлди, комендант саройининг пастки залларида эса солдатларга вино тарқатишди. Бу гал винони уларга одатда комендант берадиганига нисбатан тўрт ҳисса кўпроқ тарқатишди, кимдир эса уларга ҳатто тўртта кичкина-кичкина бочкаларда ароқ ҳам юборибди. Солдатлар дарҳол бу бочкаларнинг оғзини очишди. Олийҳиммат майхўрлар сарой олдида турган беш нафар соқчиларни ҳам унутишмади. Будкада турадиган соқчилар алманганда ҳар гал атайлаб тайинланган хизматкор янги соқчига вино қуйиб берар, соат ўн иккидан эрта тошга қадар поstda турадиган солдатлар эса кимнингдир қўлидан бир стакандан ароқ ҳам олишарди; кейинчалик суд тафтишида аниқланишича, ҳар гал солдатни ароқ билан сийлашганидан сўнг шишани унинг будкаси олдида унутиб қолдираверишибди.

Зиёфат Клелия ўйлаганидан анча узоқроқ чўзилиб кетди, шу боисдан бундан бир ҳафта бурун вольера томонга қарамаган ик-

кипчи деразасидаги папжаранинг иккита темир чивигини арралаб қўйган Фабрицио фақат кечаси соат бирлардагина қопқанинг тахталарини кўчириб ола бошлади. У комендант саройини қўриқлаб турган соқчиларнинг бошлари тепасида ишламоқда эди, бироқ улар ҳеч нимани эшитишмади. Бир юз саксон фут тежаликдан тушишга мўлжалланган узун арқонга у фақат бир печа янги тугун қўшди, Арқонни у елкаси оша гавдасига ўраб олди; аммо бу йўғон ўрам унинг ҳаракат қилишига жуда халал бериб турарди. Тугунлар арқон ҳалқаларининг текис тахлапишига йўл қўймас, шу боисдан ўрам унинг гавдасидан камида икки қарич туртиб чиққанди. «Жуда халал берадиган бўлди-да!» — дея ўйларди Фабрицио.

Бу ўрамни бир амаллаб елкасига ўраб олгач Фабрицио ўттиз беш фут баландликдан комендант саройи жойлашган тош майдончага тушиб учун мўлжаллаб қўйган иккинчи арқонни қўлига олди. Соқчилар қанчалик маст бўлишмасин, йипит бари бир тўппатўғри уларнинг боши устига тушиб бора олмасди, шу боис у камерасидаги иккинчи деразадан бир вақтлар қоровулхона бўлган катта бишонинг томига тушибга аҳд қилди. Генерал Кошти ҳушига келиши биланоқ юз йилдан буён ташлаб қўйилган ана шу эски қоровулхонага икки юз солдатни жойлаштиришни буюрганди — беморнинг ижигилиги шу бўлди; генерал нуқул ҳамонки мени заҳарлашга уришиб кўришдими, энди тўнақда ётганимда илчочлаб ўлдиришга ҳаракат қилишди, шундай экан, мени икки юзта солдат қўриқлаб турсин, дея такрорларди. Ушбу чора Клелиянинг қалбини қапчалик ларзага солганини тасаввур қилиш осон бўлса керак. Бу тақводор қиз отасига хиёнат қилаётганини жуда яхши тушунарди — у севадиган маҳбуснинг манфаати йўлида отасини заҳарламоқчи бўлишди-ку ахир. Қутилмаганда мана шу икки юз солдатнинг пайдо бўлишида у дарҳол тақдир азалининг иродасини, Фабрициони қочишига кўмаклашишни таъқиқ этиш ишорасини кўрди. Аммо Пармада барча Фабриционинг кўни битгани ҳақида гапирмоқда эди. Бу қайғули янгилик ҳатто синьора Жулия Крешенцининг тўйида ҳам оғизга олинганди. Барча жарангдор унвонлари ҳамда бош министрнинг ҳомийлигига қарамай, эҳтиётсизлик оқибатида қандайдир арзимас бир масхарабозни ўлдириб қўйгани учун Фабрицио ҳамонки тўққиз ой қамоқда ўтириб, ҳали ҳам озодликка чиқарилмабдими, демак у сиёсий жиноятга аралашиб қолган. «Шундай экан, ушш ортиқ тилга олмаслик керак,— дейишганди одамлар.— Агар маъмурлар ушш майдонда ошкора қатл этмоқни ноқулай деб ҳисоблашса, у тезда бирор дардга чалиниб ўлади». Яқинда генерал Коштининг саройида ишлаган чилангар одамларни, Фабрициони аллақачон нариги дунёга жўпатишган ва фақат сиёсий мулоҳазаларга кўра унинг ўлимини халққа ошкор қилмай туришибди, дея иппотирмоқчи бўлганди. Ана шу одамнинг сўзлари Клелияни бир қарорга келишга мажбур этди.

Йигирма иккинчи боб

Қудуз кунн Фабриционинг кўнгли негадир гаш бўлиб, миясини шум хаёллар чулғаб олди. Аммо соатнинг ҳал қилувчи дақиқа яқинлашиб келаётганидан далолат бериб бонг уришини эшитгани сайин унинг кайфияти кўтарилиб борди. Герцогиня унга, камерани тарқ этиб, бирдап тоза ҳавога чиқиб қолгач, эҳтимол, заифлашиб, ҳаракат қилишга қийналиб қоларсан, у ҳолда бир юз саксон фут баландликдан ўзингни пастга ташлагандан кўра соқчиларнинг қўлига тушиб қолганинг маъқул, деб ёзганди. «Агар чиндан ҳам шундай мазам қочиб қолса,— дея ўйларди Фабрицио,— пажаранинг ёнига чўзилиб, бирор соат ухлаб оламан-да, кейин яна пастга туша бошлайман. Ахир Клелиянинг олдида қасам ичганман, энди бир умр жонимни ҳовучлаб, менга келтиришган ноннинг таъми ғалати эмасмикин, деб ўтирмай қалъанинг энг баланд деворидан пастга қулаганим маъқул. Одам заҳрдан ўлаётганида жон таслим этиши жуда даҳшатли бўлса керак. Фабрицио Контн пачакилашиб ўтирмайди, овқатимга қалъасида каламушларни қириш учун ишлатадиган маргимушдан солиб оборини буюради кўяди».

Ярим кечага яқин Но соҳилларида ўқтин-ўқтин бўлиб турадигандек қалин оқ туман тушиб, у аввал шаҳарни, сўнгра тош майдон ва қалъанинг бош минораси атрофидаги бастияларни чулғаб олди. Фабрицио, солдатлар баландлиги бир юз саксон фут келадиган девор ёнида барпо этишган боғни ўраб турувчи акаслар энди тош майдонча пажарасидан умуман кўринмаса керак, дея дилидан ўтказди. «Жуда яхши!» — ўйлади йигит.

Соат ўн икки яримга заиг чалди, бир оздан сўнг вольеранинг деразасида чироқ ёпди. Фабрицио қочинга шай бўлиб турганди. У чўқиниб олди-да, дастлабки ўттиз беш фут баландликдан комендант саройи жойлашган майдончага тушиши учун мўлжалланган арқонни каравотининг оёғига боғлади. У кечагина ўша биз айтган икки юз солдат жойлашган қоровулхонанинг томига осонгина тушиб олди. Соат чоракам бир бўлганди-ю, аммо, бахтга қарши, солдатлар ҳали уйгоқ эдилар. Фабрицио бесўнақай говак черепицалар устидан камоли эҳтиёткорона қадам ташлаб борар экан, қулоғига солдатларнинг томда шайтон юргани ва уни милтиқдан отиб қулатиш кераклиги ҳақидаги гаплари чалинарди. Бир печа овоз бундай гапларни гапириш шаккоклик эканлигини айтишди; бошқалар эса, ўқ узсангу лекин ҳеч кимни ўлдира олмасанг, бутун гарнизонни бекорга бесаранжом қилганинг учун комендант ҳаммаини қамоққа тикиши мумкин, дея ҳадик билдиришди. Барча бу доно мулоҳазаларни эшитар экан, Фабрицио томдан тезроқ ўтиб олишга ҳаракат қилар ва бундан оёғи остидаги черепица қаттиқроқ қарсилларди. У қоровулхона деразалари қаршисидан осилиб тушаётганида деразаларда бир талай милтиқ найзалари кўринди; йигитнинг бахтига том сербар бўғотли бўлгани учун у девор сиртидан тўрт-беш фут нарироқда арқон

орқали сирғалиб тушмоқда эди. Кейинчалик баъзи одамлар, ўша балои азии Фабрицио чиндан ҳам ўзини шайтон қилиб кўрсатибди ва солдатларга деразадап ҳовуч-ҳовуч цехини итқитибди, деб юришди. Бизга маълум бўлишича, аслида у цехинларни камера-сининг полига, кейин эса Фарнезе минорасидан панжаранинг олди-гача босиб ўтган йўлига сочиб кетганди — мабодо қувиб қолишса, шу зайлда солдатларни чалғитмоқчи бўлганди.

Чор атрофиши одатга кўра ҳар чорак соатда «Менинг постим атрофида ҳаммаёқ осоишта» дея қичқириб турувчи соқчилар ўраб олган майдончага тушгач, у гарбий девор панжараси томон юриди ва ундан янги тош қозиқни қидириб топди.

Агар бутуп шаҳар бу қочишнинг муваффақиятли чиққанидан хабар топмаганида росмана шундай воқеа содир бўлганига шубҳаланиш ва панжара бўйлаб қўйилган соқчилардан биронтаси ҳам уни кўрмагани, ушлаб қолмаганини ақл бовар қилмайди дея ҳисоблаш мумкин эди. Гап шундаки, дақиқа сайин юқори кўтарилиб бораётган туман ўша пайтга бориб, Фабриционинг гапига кўра, Фарнезе минорасининг қоқ белигача чулғаб олганди. Бироқ юқорида туман пардаси ҳали унчалик қалин бўлмай, Фабрицио у ёқдан-бу ёққа юриб турган соқчилардан баъзиларини яхши кўриб турарди. Кейинчалик ўзи ҳикоя қилишича, йигитни қандайдир гайритабиий бир куч олдинга итаргандек бўлибди ва у панжара ёнига бориб, сира тап тортмай бир-бирига анча яқин турган икки соқчи ўртасига туриб олибди. У шошилмайгина гавдасига ўраб олган арқонни ечибди; арқон икки марта чувалиб қолибди, шунда унинг чигалини ечиб, панжара устига тахлаб қўйгунчигача йигит анча овора бўлибди. Чор атрофдан соқчиларнинг овози эшитилиб тураркан. Фабрицио, ёнимга яқинлашган ҳар қандай одамга ханжар санчман, дея аҳд қилиб қўйганди. «Мен сира ҳам ҳаяжонланмадим,— дея ҳикоя қиларди у,— назаримда, қандайдир маросимни бажараётгандек эдим».

Ниҳоят, у арқоннинг чигалини ёзди-да, уни тарновнинг тешигидап ўтказиб, панжарага боғлади; кейин панжаранинг устига чиқди ва худога сиғиниб ибодат қилди. Сўнгра, гўё рицарлар пайтидаги қаҳрамонлардек бир зум Клелия тўғрисида ўйлаб турди. «Тўққиз ой муқаддам мана шу қалъага кириб келган енгилтак ва саёқ Фабрициога қанчалар ўхшамайман-а!»— дея хаёлидан ўтказди у. Ниҳоят, у ана шу юксакликдан пастга туша бошлади. Ўзининг айтишича, у беихтиёр ҳаракат қилибди. Назарида у гаров бойлашган-у, ёппа-ёруғ кунни дўстларининг кўз ўнгиде арқонга осилиб тушаётгандек кўринибди. Деворнинг ўртасига келганида бирдан билаклариде куч қолмай, у ҳатто арқонни қўйиб юборгандек ҳам бўлибди-ю, аммо шу заҳоти яна арқонни чангаллаб олибди. Эҳтимол, аъзойи баданимни тирнаб қолаётган повдаларга ёпишиб олгандирман, дея ҳикоя қилганди кейинчалик йигит. Вақти-вақти билан икки кураги ўртасиде шу қадар кучли оғриқ турардики, ҳатто нафаси бўғизига тикилиб қолаётгандек туюларди. Кейин ҳавода муаллақ осилиб силқиниши, арқон

билап девор ўртасида муттасил тебраниб тушиши ҳам унинг кўнглини қаттиқ беҳузур қиларди. Буталар орасидаги ишларида ётган қандайдир бесўнақай қушлар патира-путир учиб чиқиб, унга урилиб кетишарди. Аввалига йигит ўзлари ҳам арқонга осилиб, орқасидан қувиб тушаётган одамлар ҳамла қилишяпти деб ўйлади ва ҳимояга ҳозирланди. Ниҳоят, йигит ҳеч қандай тўсқинликка учрамай, миноранинг пойдеворига етиб олди, фақат иккала қўли қоп-қора қонга беланганди. Унинг ҳикоя қилинича, миноранинг ўртасига етгач, тушиш анча осонлашибди, зеро, ўша ердан бошлаб девор қиялашиб тушган экан: у бутун гавлаш билан деворга тиралганича тошлар орасидан ўсиб чиққан буталарга тирмашиб тушаверибди. Солдатлар барпо этган боққа етиб олгач, у тепадан бор-йўғи тўрт-беш футли бута бўлиб кўринган, аслида эса баландлиги ўн беш-йигирма футли акас дарахти устига қулаб тушибди. Ўша дарахт остида ухлаб ётган қандайдир ароқхўр уни ўғри деб ўйлабди. Дарахтдан йиқилган пайтида Фабриционинг чап олқаси яхшигина лат ебди. У ўрнидан турибди-да, кўтарма томон югурибди, аммо кейинчалик ҳикоя қилинича, ўша тобда мутлақо қолдан тойгани туфайли оёқлари майишиб-майишиб кетаверибди. Хавф-хатарга қарамай йигит ерга ўтирибди-да, сувдониди қолган ароқдан озгина ичиб юборибди. Шундан сўнг қаттиқ уйқуси келиб, ерга ётибдию ухлаб қолибди. У бир неча дақиқа шу қадар қаттиқ ухлабдики, уйғониб кетгач, нега камерасида эмас, дарахтлар остида ётганини тушуқолмай гаранг бўлиб ўтирибди. Ниҳоят, таҳликали аҳволини эслабди. Шу заҳоти йигит кўтарма томон йўл олибди-да, узун нарвондан унинг устига чиқибди. Шундоқ яқингинасида қоровуллик қилиши лозим бўлган соқчи ўз будқасида хуррак отиб ётган экан. Фабрицио кўтарма устидаги баланд ўсган ўтлар орасида эски тўпни топибди ва унга учинчи арқонни боғлабди; у хиёл калтароқ экан, шу боисдан йигит таги деярли тиззасигача балчиқ бўлган зовурга сакраб тушибди. Оёққа тургач, у йўл топишга уриниб, атрофга алаңлаган ҳам эканки, қандайдир иккита одам унинг тирсагидан тутишибди; Фабриционинг дилини бир лаҳза ваҳима босибди, аммо шу пайт аллақим унинг қулогига «Оббо, монсиньор-ей, монсиньор-ей!» дея шивирлаганини эшитибди. Йигит булар герцогинянинг одамлари эканлигини элас-элас тушунибди-ю, ҳушидан кетибди. Бир оздап сўнг у ўзига келиб қараса, ҳалиги одамлар чурқ этиб овоз чиқармай, шитоб билан қадам ташлаганича уни кўтариб кетишаётганмиш. Кейин улар бирдан тўхтаб қолишибди. Фабрицио бундан қаттиқ ташвишга тушибди. Бироқ на гапиришга, на кўзини очишга мадори етармиш; шу пайт бирдан кимдир уни қучоқлабди-ю, Фабриционинг димоғига герцогинянинг кийимларига хос таниш хушбўй ҳид урилибди. Шундан сўнг у жонланиб, кўзини очибди, аммо аранг: «Меҳрибонгинам...» — дебдию яна ҳушидан кетибди.

Икки юз қадам нарида вафодор Бруно графга содиқ бир тўда полициячилар билан зарурат туғилса ёрдамга келишга ҳозир

турарди; графнинг ўзи эса герцогиня Фабрициони кутаётган жойдан хиёл наридаги кичкинагина бир уйда ўтирган эди. Лозим бўлиб қолса, у сира иккиланмай қилич яланғочлаган бўларди, ёнида истеъфога чиққан офицерлардан бўлмиш бир неча дўсти унга ёрдам бермоқ учун тайёр туришарди; граф Фабриционнинг ҳаёти хавф остида дея ҳисоблар ва шу боисдан ҳам уни қутқариб қолишни ўз бурчи деб биларди,— қолбуки бир неча ой муқаддам шахзода; агар граф адолатсиз ҳукм ҳақидаги сўзларни тушириб қолдириб, помаъқул иш қилмаганида йигитни афв этиш ҳақидаги фармонга индамай имзо чекиб юборган бўларди.

Ярим кечадаш буён герцогиня тиш-тирноғигача қуролланган одамлар ҳимоясида қалъа кўтармаси ёнидан у ёқдан-бу ёққа юриб турарди; шу тобда у бир жойда тура олмас ва нуқул Фабрициони таъқиб қилувчилар чапгалидан зўрлик билан тортиб олиш режаси ҳақида ўйларди. Унинг жўшқин хаёлоти минглаб эҳтиёт чораларини кашф этардики, биз уларнинг ҳаммаси тўғрисида гапираверсак, ҳикоямиз ниҳоятда чўзилиб кетган бўларди. Фақат бир нарсани қайд этамиз: бу чораларнинг бари ўта талбалик эди. Кейинчалик маълум бўлишча, ўша тунда хонимнинг саксон кишидаш кўпроқ ёрдамчилари қандайдир жасорат кўрсатишга тўғри келади деган хаёлда жанг қилишга ҳозир бўлиб туришган экан. Хайриятки, герцогинянинг барча фаолиятига Ферранте билан Лодовико раҳбарлик қилишган, полиция министри эса ҳеч нимага қаршилиқ кўрсатмай жимгина ўтирган экан; аммо граф ҳеч ким герцогиняга хиёнат қилмаганига амин бўлди, зеро, министр сифатида унинг ҳеч нимадан хабари йўқ эди.

Ниҳоят, герцогиня Фабрициони кўргач, муғлақо эс-ҳушини йўқотиб қўйди; у эптикиб, жиянини қучоқлар экан, кўйлагида қон изини кўриб, жуда қўрқиб кетди; қон Фабриционнинг кўлидаги шилинган жойлардан оқмоқда эди, хонимга эса йигит қаттиқ яралангандек кўринди. Герцогиня яраларини боғламоқ учун хизматкорлардан бирининг ёрдамида унинг кийимини еча бошлаган эди, хайрият шу ерда турган Лодовико Фабрициониксини деярли мажбуран шаҳар дарвозаси олдидаги дарахтзорга яшириб қўйилган тезюрар кареталардан бирига ўтқазди. Улар Сакка амлоки томон олиб кетди. Улар По дарёсининг нариги соҳилига ана ўша ерда ўтиб олишга қарор қилишганди. Ферранте йигирма нафар қуролланган суворийлар билан кареталар ортидан от солди; у таъқиб этувчиларни тўхтатиб қолишга жонини ўртага қўйиб қасам ичганди. Ёлғиз қолган граф яна икки соат давомида қалъанинг атрофида айлашиб юрди ва у ерда осойишталик ҳукм сураётганига ишонч ҳосил қилгач, пийёда уйига жўнади.— «Мана, мен ҳам давлатга қарши жиноятда иштирок этдим»,— тантана қилиб дерди у ўзига ўзи.

Лодовиконинг миясига герцогинянинг хизматидаги ва ташқи қиёфаси Фабрициога айнан ўхшаш ёш жарроҳни кареталардан бирига ўтқазиб ҳақида ажойиб фикр келди.

— Болопья томонга жўнапг,— деди унга Лодовико.— Иложн борича пошуд бўлинг, шундай қилингики, сизни қамоққа олишин, жавоб бераётганингизда адашиб-адашиб кетинг ва ниҳоят ўзингизнинг гўё Фабрицио дель Донго эканлигингизга иқрор бўлинг. Муҳими — вақтдан ютиш. Ношуд бўлиш учун бутун маҳоратингизни ишга солинг. Нарн борса, бир ой қамоқ билан қутуласиз, герцогиня эса сизга эллик цехин совға қилади.

— Герцогиняга хизмат қиладиган одам наҳот пул ҳақида ўйласа?

Ёш жарроҳ йўлга тушди. Бир неча соатдап сўнг уни қамоққа олишди. Бу хабарни эшитгач, генерал Фабио Конти билан Рассининг хурсанд бўлишганини кўрсангиз эди. Ахир бош фискал Фабрициога қутқу солаётган хавф-хатар билан ўзининг баронлик унвонини олиш ҳақидаги умиди ҳам ҳавога учшини яхши тушунарди.

Қалъада Фабриционинг қочиб кетгани эрталаб соат олтиларга яқин маълум бўлди, шаҳзодага эса бу ҳақида айтмоққа фақат соат ўнда журъат этишди. Фабриционинг қаттиқ уйқусини беҳушлик дея ўйлаган герцогиня уч марта отларни тўхтатди, аммо унга шу қадар яхши хизмат қилишмоқда эдики, хоним эрталаб соат тўртдаёқ бутун хешлари билан қайиққа ўтириб, По дарёсининг париги соҳилига ўтиб олди. Чап соҳилда уларни янги кареталар кутиб турганди; шитоб билан яна ўн чақиримча йўл босишди, сўнгра бир соатдан мўлроқ вақтлари паспортларини текширишга кетди. Герцогинянинг ёнида ўзи учун ҳам, Фабрицио учун ҳам бир талай ҳужжат бор эди, бироқ ўша куни аёл эс-ҳушини бутунлай йўқотиб қўйганди: у Австрия полициясининг котибига ўн наполеондор пул бермоқчи бўлди ва устига-устак унинг қўлидан тутганича ҳўнграб йиғлаб юборди. Котиб қаттиқ қўрқиб кетди ва паспортларни қайтадан текшира бошлади. Йўлнинг уёғига улар почта каретасида жўнашди: герцогиня барча хизматлар учун ҳаддан ташқари кўп пул тўлар ва шу боисдан ҳамма жойда шубҳа туғдирарди: бу мамлакатда ҳар бир хорижий одамга шубҳа билан қарагувчи эдилар. Лодовико бу ўринда ҳам унинг жонига оро кирди; у ҳаммага, герцогиня Парма бош министрининг ўғли, ёш граф Москанинг қаттиқ безгак касалидан эс-ҳушини йўқотиб қўйган, хоним врачлар билан маслаҳатлашмоқ учун беморни тезроқ Павияга етказмоқчи, дея изоҳ бераверди.

По соҳилидан қирқ беш чақирим йўл юришганидан кейингина Фабрицио бутунлай уйғонди: унинг елкаси чиққан, қўлларининг эса ҳаммаёғи ипилиниб кетганди. Герцогиня ҳамон пулни орқа-олдига қарамай совураддики, улар тушлик қилишга тўхташган қишлоқ меҳмонхонасининг эгаси уни император хонадонидан бўлмиш малика деган хаёлга борди ва шунга яраша иззат-иқром кўрсатмоқчи бўлди; аммо Лодовико, агар уни қўнғироқ чалиб кузатгудек бўлсангиз, малика сизни албатта қамоққа

ташлашни буюради, дея меҳмонхона эгасининг шаштини пасай-тириб қўйди.

Кечқурун соат олтиларга яқин улар, ниҳоят, Пьемонтдаги амлокларига етиб боришди. Фабрицио фақат шу ердагина хавфхатардан бутунлай холи бўларди; уни катта йўлдан анча узоқда жойлашган кичкина бир қишлоққа олиб келишди-да, яра-ларини қайтадан боғлашди. Бу ерда йигит яна бир неча соат ухлади.

Ана шу қишлоқда герцогиня ахлоқ қоидалари нуқтаи назаридан қаттиқ беодоблик ва унинг тинчлигини умрбод йўқотган бир иш қилди. Фабриционинг қочишидан бир ҳафта аввал, бутун Парма унга атаб дор қуришмаяптимиқан, дея қалъа дарвозаси олдида уймалашиб юрган ўша оқшом герцогиня ўзининг ишончли одами бўлиб қолган Лодовикога XIII асрда қурилган ва биз юқорида тилга олган ўша машҳур ҳовузнинг тубидаги усталик билан яшириб қўйилган темир гардишдан тош тикини олиб ташлаш сирини кўрсатган эди. Мана энди, Фабрицио қишлоқ меҳмонхонасида ухлаб ётар экан, хоним Лодовикони ҳузурига чақирди. Лодовикога аёл ақлдан озгандек кўринди, — веро, герцогиня унга ўқтин-ўқтин ғалати нигоҳ ташлаб қўймоқда эди.

— Чамаси, у ҳозир менга бир неча минг франк пул беради, деб ўйлаётган бўлсангиз керак, — деди аёл унга. — Йўқ, сизни яхши биламан, — шoirроқ одамсиз, бу пулни тез кунда совуриб юборасиз. Мен сизга Казаль-Мажоредан тўрт-беш чақирим нарида жойлашган Ричиарда амлокини совға қиламан.

Лодовико ўзида йўқ хурсанд бўлиб, герцогинянинг оёғига йиқилди ва бутунлай самимият билан унга монсиньор Фабрициони қутқаришга пул учун эмас, балки бир вақтлар герцогинянинг хонадонида учинчи кучер бўлиб хизмат қилган кезлари бу йпгитга қаттиқ меҳр қўйиб қолгани туфайли ёрдам берганини айтди. Сўнг-ра чиндан ҳам олижаноб бу одам, шундай аслзода хонимнинг ҳузурида узоқ туриб қолдим, деган хаёлга борди-да, чиқиб кетмоқчи бўлди. Аммо кўзлари чақнаб турган герцогиня уни тўхтатди:

— Шошманг.

У гоҳо-гоҳо Лодовикога қандайдир ёввойи қараш қилганича индамай қишлоқ меҳмонхонасининг бўлмасида у ёқдан-бу ёққа юрарди. Бекасининг бу ғалати сайри ҳадеганда тўхтайвермаганини кўргач, Лодовико ўзи гап бошлашга журъат этди:

— Синьора, сиз менга ҳаддан зиёд катта мукофот бериб юбордингиз. Бу мукофот мендек бир фақир одам умид қилганидан қанчалик катта бўлса, каминанинг сизга кўрсатган хизматларига нисбатан ҳам шунчалик улканки, Ричиарда амлокини қабул қилиб олмоққа виждоним йўл қўймайди. Ушбу тўхфангизни қайтариб беришга ва каминага тўрт юз франк нафақа белгилашни илтимос қилишга ижозат этсангиз.

— Сиз умрингизда бирон марта, — деди кибр-ҳаво билан қо-

вогнип солиб аёл,— сиз умрингизда бирон марта менинг аҳдим-дан қайтганимни кўрганмисиз?

Шу сўзлардан сўнг герцогиня яна бир неча дақиқа хонада у ёқдан-бу ёққа юриб турди-да, кейин бирдан тўхтаб, хитоб қилди:

— Демак, Фабрицио қалъадан тасодиф билап ва қандайдир қизалоққа ёқиб қолгани учунгина тирик чиқибди-да? Агар у чиройли йигит бўлмаганида ўлиб кетавериши керакмиди? Хўш? Ёки сиз бунинкор этасизми?— дея сўрарди у кўзлари ғазаб билан ёнганича Лодовиконинг устига бостириб келар экан.

Лодовико, у чипдан ҳам ақлдан озибди, энди Ричиарда амлокидан ажрайдиганга ўхшайман, деган ҳаёлга бориб, орқага чекинди.

— Менга қаранг,— деди герцогиня бирдан тинчланиб, чеҳраси ёришар экан, даярли қувноқ оҳангда.— Мен Саккадаги ўша ажойиб одамларим учун байрам уюштирмоқчиман, шундай бир қувноқ байрам бўлсинки, улар узоқ вақт эслаб юрсинлар. Сизни ҳозир Саккага жўнатмоқчиман. Эътироз билдирадиган бирон таганингиз йўқми? Нима дейсиз, бу иш сиз учун хавфли эмасми?

— Ҳеч қандай хавфли жойи йўқ, синьора! Менинг монсиньор Фабрициога хизмат қилганимни Саккада ҳеч ким сотмайди. Ипчулун, спзга яна шу нарсани айтмоққа журъат атаманки, синьора, жуда ҳам ўша Ричиарда амлокини бориб кўргим келяпти: помешчик бўлиб қолганимни ўйласам жуда кулгим қистаяпти.

— Менга сенинг бундай қувноқлигинг ёқиб қолди. Янглишмасам, Ричиардадаги фермер менга уч-тўрт йиллик ижара пулини тўламай, қарздор бўлиб қолган; ўша қарзнинг ярмини кечдим, яқинчи ярмини эса сенга совға қиламан. Лекин битта шартим бор: сен Саккага борасан-да, индинга менинг туғилган куним эканлигини айтасан; у ерга борганингдан сўнг эртаси кунини кеч-қурун қасрда қойилмақом иллюминация уюштираман. Пулни ҳам, меҳнатни ҳам аяма,— ёдингда бўлсин, мен ҳаётимдаги энг катта тантанани байрам қилмоқчиман. Иллюминация учун барча нарсаларни аллақачон ҳозирлаб қўйганман, бу қувончли байрамни нишонлаш учун зарур бўлган ҳамма анжомлар уч ойдан буён қаср ертўлаларида тахлоглиқ турибди; боғбонга ажойиб мушакбозлик ўтказиш учун керак бўладиган турли-туман ракеталар бериб қўйганман; уларни По соҳилига қараган айвондан туриб отишни буюр. Ертўлаларимда саксон тўққиз бочка вино бор,— паркда винодан саксон тўққизта фонтан отилиб турсин. Агар эртаси кунигача бирон ишча ичилмай қолса, демак, сен Фабриционини яхши кўрмас экансан. Винодан фонтанлар отилиб, иллюминация ёнгач ва мушаклар отилгач, у ердан қоч, зеро, Пармада менинг барча бу ҳазилларим ўта густоҳлик бўлиб кўриниши мумкин. Аслида ўзимнинг ниятим ҳам шу.

— Бўлиши мумкингина эмас, шундайлиги аниқ. Монсиньор ҳақидаги ҳукмга имзо чоккан фискал Расса эса аламидан ёрилиб ўлади. Синьора,— дея тортинибгина қўшимча қилди Лодовико,— каминга кулингизни Ричиарданинг ярим ижара ҳақини туҳфа

этганингиздап ҳам кўпроқ хурсанд қилсангиз... Ўша Рассини бир калака қилишга ижозат беринг...

— Сен ажойиб одамсан!— шодон хитоб қилди герцогиня.— Лекин сенга бундай қилишни қатъиян ман этаман... Россияга тегма. Менинг ўз режам бор... Кейинчалик у менинг саъй-ҳаракатим билан эл олдида дорга осилади, деб умид қиламан. Сен бўлсанг, ўзингни эҳтиёт қил, Саккада қўлга туша кўрма. Агар сени йўқотсам, ҳамма ниятларим барбод бўлади.

— Мен қўлга тушармишманми? Кўнглингиз тўқ бўлсин, синьора! Ўша байрамни сизнинг туғилгад кунингиз шарафига уюштирдим, деб айтсам бас, ана ундай кейин полиция менга деса ўттизта жандармни юборсин, улардан биронтаси ҳам қишлоқ ўртасидаги қизил хочнинг олдида етиб боролмайди — битта қолдирмай отдан уриб йиқитишади. Сакканинг одамлари бўш келадиганлардан эмас,— ҳаммаси контрабандачи, шоввоз йигитлар. Сиз учун эса жонларини ҳам аяшмайди, синьора.

— Жуда соз!— деди герцогиня қандайдир ғалати беғамлик билан.— Ҳамонки Сакканинг ажойиб одамлари учун байрам уюштирар эканмиз, Пармани ҳам қуруқ қўймайлик. Ўқсанда кечкурун иллюминация ёнгани заҳоти отхонадан менинг энг яхши отимни олгин-да, Пармага қараб елдек уч ва Сансеверина саройидаги ҳовузнинг сувини очиб юбор.

— Қўйилман! Ажойиб фикр, синьора!— дея хитоб қилди Лодовико ва телба одамдек қаҳқаҳа отиб кула бошлади.— Саккадаги яхшиларга вино, пармалик буржуаларга эса — қуруқ сув! Баттар бўлишсин, аблахлар! Монсиньор Фабриционни қамоқхонада бечора Л.га ўхшатиб қачон заҳарлашаркин, дея жуда иштиқиб ўлишганди.

Лодовико ҳамон завқи ичига сигмай, хохолаб куларди. Герцогиня унинг раъйига қараб индамай турар экан, Лодовико яна ўша гапини такрорлади:

— Саккадагиларни вино билан сийлаймиз, пармаликларга эса қуруқ сув. Сиз, синьора, мендан яхшироқ билсангиз керак албатта: йигирма йил муқаддам эҳтиётсизлик натижасида ҳовузнинг сувини чиқариб юборишганида Парманинг бир неча кўчасини нақ тиззага қадар сув босганди.

— Пармани сув билан сийлаймиз!— деди кулиб герцогиня.— Агар Фабриционнинг бошини танидан жудо қилишганида қалъа олдидаги бутун хиёбон ҳангоматалаб томошабинга тўлиб кетган бўларди. Ҳамма уни дажжол дея атарди. Лекин эҳтиёт бўл, бу ишни жуда усталик билан бажар,— тошқинни сен уюштирганинг ва бу юмушни менинг буйруғим билан бажарганингни биронта тирик жон билмасин. Ҳатто Фабрицио, ҳатто граф ҳам бизнинг бу шўхлигимиз ҳақида ҳеч нима билмасликлари керак... Дарвоқе, шошмай тур, мен Саккадаги йўқсилларни унутибман,— бориб бошқарувчимнинг номига хат ёз, мен имзо чекиб бераман. Унга шундай деб ёз: менинг туғилган куним шарафига Саккадаги йўқсилларга юз цехни пул улашсин ва сенинг иллю-

минация, мушакбозлик ҳамда вино ҳақидаги ҳамма буйруқларини сўзсўз бажарсин: энг муҳими эса, эртаси куни менинг ертўлаларимда очилмаган битта ҳам шиша қолмасин.

— Бошқарувчи сизнинг фақат битта буйруғингизни бажаришга қийналса керак, спийора: ўша амлок тасарруфингизга ўтган ана шу беш йил ичида қишлоқда сизнинг шарофатингиз билан ўнта ҳам йўқсил қолгани йўқ.

— Пармага эса қуруқ сув берамиз!— деди куйга солиб герцогиня.— Ҳўш, маана шу ҳазилимизни амалга оширасанми?

— Ҳаммасини ўйлаб қўйдим. Саккадан от миниб кечқурун соат тўққизда йўлга чиқаман, соат ўн яримда Казаль-Мажоре ва менинг Ричиарда амлоки томон борадиган катта йўл четидаги «Уч аҳмоқ» қовоқхонаси олдида тўхтаيمان, соат ўн бирда саройдаги ўз хонамда бўламан. Ўн бирдан чорак ўтганида эса Парма аҳолиси истаганича ва ҳатто ундан ҳам кўпроқ сувга эга бўлишадилар,— майли, дажжолнинг соғлиғига бир мириқиб ичишсин. Ўн мишутда сўнг мен шаҳардан чиқиб, Болонья йўлига тушиб оламан. Йўл-йўлакай қалъага таъзим қилиб, унч монсиньорнинг жасорати ва спз зоти олийларининг заковати туфайли шармандаси чиққани билан табриклайман-да, ўзимга таниш қишлоқ йўлига буриламан ва тантана билан Ричиардага кириб бораман.

Лодовико бошини кўтариб герцогиняга қаради-ю, қўрқиб кетди: хоним бир четга, ундан олти қадамча паридидаги бўм-бўш деворнинг бир нуқтасига тикилганича қотиб турарди ва очигини айтмоғимиз керакки, шу тобда унинг кўзларида ниҳоятда кучли қаҳр-ғазаб акс этарди. «Эҳ, ўша Ричиарда амлокимининг шўри қуриди!— дея ҳаёлидан ўтказди Лодовико.— У чиндан ҳам ақлдан озганга ўхшайди!» Герцогиня унга қаради-ю, Лодовиконинг кўнглидаги гапни дарҳол англади.

— Ҳа, синьор Лодовико, буюк шоир, янглишмасам, ҳадянома олмоқчи истайсан шекилли? Қани, тезроқ бориб, менга бир қоғоз олиб келгин-чи.

Лодовико хонимнинг ушбу фармонини иккинчи марта такрорлашини ҳутиб ўтормади. У қоғозни олиб келгач, герцогиня ўз қўли билан батафсил тилхат ёзиб, унда ўзининг Ричиарда амлокини гаровга қўйган ҳолда Лодовико Сап-Микелидан саксон минг франк қарз олганини кўрсатди-да, унга бултурги йилнинг сапасини қўйди. Агар бир йил ичида у ана шу саксон минг франкни қайтариб бермаса, Ричиарда амлоки Лодовиконинг мулки бўлиб қолар экан.

«Нимаям дердим,— дилидан ўтказди герцогиня,— қўлимда қолган бутун бойлигимнинг учдан бирини садоқатли хизматкорга бериш,— бу жуда хайрли иш».

— Тўхта!— деди у Лодовикога қараб.— Ҳовуз билан боғлиқ ҳазилимизни амалга оширганингдан сўнг мен сенга Казаль-Мажореда фақат икки кун ўйнаб-кулишинга ижозат бераман. Мапови шартномамиз кучга кирмоғи учун ҳаммага, биз бу битимни тузганимизга бир йилдан кўпроқ вақт ўтди, деб гап тарқат. Ке-

ийин дарҳол Бельжиратега етиб кел. Фабрицио, эҳтимол, Англияга жўнаб кетар, у ҳолда сеп ҳам у билан бирга жўнайсан.

Эртаси куни азонлаб герцогиня билан Фабрицио Бельжиратега етиб қолишди.

Улар ажойиб Лаго-Мажоре кўлининг соҳилида жойлашган ана шу хушманзара қишлоққа жойлашишди; аммо бу ерда герцогиняни оғир бир қайғу кутмоқда эди. Фабрицио мутлақо ўзгариб қолибди: қалъадан қочиш пайти қаттиқ силласи қуриган йиғит, пихоят сакта касалига ўхшаш қаттиқ уйқудан уйғонгач, герцогиня унинг қандайдир ғалати бўлиб қолганини пайқади. Фабрицио яширишга ҳаракат қилаётган бу терап туйғу чиндан ҳам ғалати кўришни мумкин эди: қалъани тарк этганидан унинг дили ўртанарди. Тўғри, у дилидаги бу маҳзунлик сабабини ҳеч кимга айтмас, зеро, жавоб беришни истамайдиган саволлар тугилишидан чўчирди.

— Лекин бу қанақаси бўлди?— дерди унга ҳайратга тушиб герцогиня.— Қамоқдаги ошхонадан ҳар хил бўлмағур таомлар келтиришганда сеп ноилож уларни танавул қилгансан, чунки очлик азобидан силланг қуриган. Лекин барибир нуқул: «Бу твоянинг мазаси ғалатироқми, балким, унга заҳар қўшилгандир?»— деб ўйлагансан. Бундан ҳам похушроқ аҳвол бўладими ахир? Наҳот ўша кунларни эслаганингда этинг сесканмаётган бўлса?

— Мен ўлим ҳақида ўйлагандим,— дерди жавобан Фабрицио.— Назаримда, солдатлар ҳам у тўғрида худди шундай ўйлашади: мен ҳалок бўлишим мумкин деб ўйлардим у аммо омон қолишга умид қилардим.

Бечора герцогинянинг бошига тушган бу қайғу, бу кулфатнинг чеки йўқдек туюларди! У жонидан ортиқ севадиган, шундай жўшқин, шундай ажойиб, шундай беқияс одам унинг кўз ўнгида ҳасрат чекарди! Фабрицио энди ҳамма нарсадан, ҳатто дунёдаги ўзининг энг яқин дўсти билан барча мавзулар ҳақида самимий суҳбат қуриш бахтидан ҳам ёлғизликин афзал кўрадиган бўлиб қолганди. Тўғри, у ҳали ҳам илгаригидек герцогиняга жуда меҳрибонлик билан мулоим муомала қилар, хонимнинг унга кўрсатган барча ғамхўрликларидан миннатдор эканлигини изҳор этарди; у илгаригидек герцогиня учун ҳаётини юз марта қурбон қилишга тайёр эди-ю, бироқ қалби унга бегоналашиб қолганди. Баъзан улар қайиқда бу ажойиб кўл сатҳида сузиб боришар экан, ўн беш-йигирма чақирим йўл босишгунча ҳам чурқ этиб оғиз очмаган пайтлари бўларди. Энди уларнинг суҳбатлари фақат совуққина фикр алмашишдан иборат бўлиб қолганди. Эҳтимол, четдан қараганда, бошқа одамларга уларнинг бу гаплари ёкимли бўлиб кўринар, аммо уларнинг иккови ҳам, айниқса герцогиня, Джилетти билан ўша машъум олишув ораларига жудолик солмагунига қадар қандай дилкаш суҳбатлар қуришганини жуда яхши эслашарди. Фабрицио ўша мудҳиш қамоқхонада банди бўлиб ўтказган тўққиз ойлик тарихини герцогиняга айтиб бер-

ноққа мажбур бўлди албатта. Аммо у жуда қисқа ва юзаки ҳикоя қилиб, қуруқ гаплар билан чекланиб қўя қолди.

«Нимаям дердим, эртами-кечми, шундай бўлиши керак эди,— дея ўйларди герцогиня дили ғуссага тўлиб.— Қайғу мени қаригиб қўйган ёки у чиндан ҳам бошқасини севиб қолган, мен эди унинг қалбида иккинчи ўриндаман».

Бу дахшатли, чексиз кулфатдан дили вайрон бўлган, руҳи тушган герцогиня баъзан: «Агар фалакнинг гардиши билан Ферранте бутунлай ақлдан озганида ёки қўрқоқлик қилганида, эҳтимол, ўзимни бу қадар бахтсиз ҳис этмасмидим»,— дея ўйлаб қоларди.

Ана ўшандан буён пушаймонга ўхшаш аллақандай туйғу унинг дилини ўртар, бир вақтлардаги ўзига бўлган ҳурматига раҳна соларди.

«Демак, мен қабул қилган қароримдан пушаймон бўлячман,— дея ўйларди у алам билан.— Бас, шундай экан, мен дель Донго номига муносиб бўлмай қолибман!»

Сўнгра унинг миясини яна ўша шум хаёллар чулғаб олди:

«Тапгрининг продаси шу. Фабрицио севиб қолди. Хўш, шундай бўлмасин, дея талаб қилишга менинг нима ҳаққим бор? Нима, биз бирор сўз билан бўлсин, ҳақиқий севги ҳақида аҳди паймон қилибмизми?»

Бу оқилопа фикрлар унинг туиларини бедор қилиб қўйди, барча аломатлар унга кексаниб бораётгани, руҳининг зафлашаётгани, бўлажак нитиқом эди унга қувоч бағишламаётганидан далолат берарди, хуллас, Бельжиратеда у Пармадагига қараганда юз карра бахтсизроқ эди. Фабриционинг ғалати хомушлигининг сабабчиси ким эканлигига эса ҳеч қандай шубҳа йўқ эди. Клелия Контти, ўша тақводор қиз қалъа гарнизонини ичириб қўйишга рози бўлганида отасига хиёнат қилди, Фабрицио эса Клелия тўғрисида чурқ этиб оғиз очмаяпти! «Ахир гарнизонни ичириб маст қилиб қўйишмаганида,— дерди яна ўзига ўзи герцогиня алам билан ёқасини юлқиб йиртар экан,— менинг барча режаларим, барча сатъ-ҳаракатларим зое кетарди. Демак, Фабриционни ўша қиз қутқариб қолибди-да!»

Ўша тупдаги воқеаларнинг тафсилотларини Фабрициодан ўсмоқчилаб билиб олгунча хоним жуда кўп қийналди. «Бир вақтлар эса,— дея ўйларди герцогиня,— ўша тафсилотлар бизнинг суҳбатларимиз учун битмас-туганмас мавзу бўлиши мумкин эди!.. Ўша бахтиёр купларда у ана шу тафсилотлар тўғрисида кун бўйи ҳикоя қилган, дилрабо ҳазил-ҳузуллар кашф этган, мен сўрашни кўпглим тусаган ҳар қандай икир-чикири эслани уринган бўларди».

Ҳар қандай хатарнинг олдини олиш лозим бўлгани учун герцогиня Фабрициони Лаго-Мажоренинг нариги соҳилида жойлашган Швейцария шаҳри бўлмиш Локарно портига кўчириб ўтказди. У ҳар кун қайиқда йигитни олдига борар ва улар кўл бўйлаб узоқ-узоқ сайр қилишарди. Аммо бир кун хоним Фабриционинг

қандай жойлашганини кўргиси келиб, у истиқомат қилаётган уйга кирдию йигитнинг ётоқхонасидаги бутун деворларга Парма манзаралари оёиб ташланганини кўрди. Қахрамонимиз бу картиналарни Миландан ва гарчи ўша шаҳардан нафратланиши лозимдек туюлса-да, пақ Парманинг ўзидан буюртма қилиб олдирган экан. Рассомнинг устахонасига айлантирилган кичкина меҳмонхона акварель суратлар чизиб учун зарур бўлган анжомларга тўлиб кетганди. Герцогиня Фабрициони иш устида кўрди: у Фарнезе минораси ва комендант саройи тасвирланган учинчи этюдни чизиб тугатмоқда эди.

— Фақат энди, — деди аламли товуш билан герцогиня, — бори-йўқ гуноҳи сени заҳарламоқчи бўлган ўша дилкаш комендантнинг суратини хотира бўйича чизишнинг қолибди. Ҳа, чиндан ҳам, — дея гап қотди у яна истеҳзо билан, — қочибга журъат этиб, муҳтарам генерални ҳаммага кулги қилганинг учун хат ёзиб, кечирим сўра ундан.

Айтган гапи ҳақиқатга қанчалар яқин эканлигини эса бечора ҳатто хаёлига ҳам келтирмасди. Фабрицио ишончли бошбашага келиб ўрнашган заҳоти аввало генерал Фабио Контига назокатли ва маълум маънода жуда кулгили бир хат ёзганди: хатида у қочиб кетгани учун уэр сўраганди ва бу қилмишини, қалъа хизматчиларидан бирига уни заҳарлаш топширилгани ҳақида ўйлашга ўзига асос борлиги билан оқлаганди. Фабрицио учун қандай сўзлар ёзаётганининг мутлақо аҳамияти йўқ эди, у фақат бу хатни Клелиянинг кўзлари кўради, дея умид қиларди ва шу боисдан ўша мактубни ишю қилаётганида кўзларидан дув-дув ёш оққанди. У хатини жуда кулгили бир жумла билан тугатди: озошликка чиқиб олгач, Фарнезе минорасидаги ўша каталагини ўқтин-ўқтин соғиниб қолаётганини изҳор қилди. Мактуб йўллашдан асосий мақсади ҳам ана шу эди, зеро, у Клелия нима демоқчилигимни тушуниб олади, дея умид қиларди. Хат ёзишга қизиқиб кетиб, «унинг кўзлари» бу мисраларни ўқийди деган умидда Фабрицио қамоқхонада улуҳиятга оид китоблар билан таъминлаб тургани учун меҳрибон бошқарувчисига миннатдорчилик билдирган ҳолда дош Чезарега ҳам мактуб йўллади. Бир неча кундан сўнг у локаторлик майда бир саҳҳофни Миланга бориб келишга кўндирди. У ерда машҳур китобсевар Рейцнинг дўсти бўлмиш саҳҳоф дош Чезаре Фабрициого бериб турган улуҳиятга оид ўша китобларнинг энг чиройли нашрларидан харид қилди. Меҳрибон бошқарувчига ўша китоблар билан Фабриционинг маънадор мактубини элтиб беришди. Мактубда ҳасрат чекиб ўтирган кезлари (эҳтимол, бу бечора маҳбус учун узрли бир ҳолдир) дош Чезаредаш олган китобларнинг ҳошиясига турли-туман бўлмағур қайдларни битиб тапплагани хабар қилинганди. Шу боисдан банди дош Чезаредаш кутубхонасидаги ўша китобларни чуқур миннатдорчилик билан инъом этаётган мана шу жилдлар билан алмаштириб қўйишни ўтиармиш.

Фабрицио авлиё Иероним асарларининг семиз in folio жилди

ҳошиясига ёзиб ташлаган беҳисоб дил изҳорларини камоли кам-
суқумлик билан «қайдлар» дея атамоқда эди. Йигит бу жилдни
меҳрибон бошқарувчига қайтариб бериб, унинг ўрнига бошқасини
олиш умидида китобнинг ҳошияларига қамоқхонадаги бошидан
кечаётган барча воқеаларни батафсил тасвирлаганича кундалик
ёзиб борганди, ушбу воқеаларнинг бари инсоннинг дилига илоҳий
муҳаббат бағишлаши мумкин бўлган завқ-шавқнинг худди ўз-
гинаси эди. («илоҳий» мажози бу ўрида у ишлатишга журъат
этмаган бошқа бир сўз ўрнига ёзилганди!) «Илоҳий муҳаббат»
маҳбусни гоҳ қаттиқ умидсизликка солар, гоҳ ҳавода маҳбуба-
сининг дилрабо товушини эшитган кезлари унинг дилида умид
учқолини ёқиб, қалбига ҳузур-ҳаловат бағишларди. Хайриятки, бу
гапларнинг бари қамоқхонада унинг ўзи вино, шоколад ва қора
куядан ясаб олган сиёҳ билан ёзилганди. Дон Чезаре унинг ажи-
бужин хатига сал кўз ташлаган бўлди-да, авлиё Иеронимнинг асар-
ларини китоб жавонигадаги эски жойига қўйиб қўйди. Агар у
«ҳошиядаги ана шу қайдлар»ни бир бошидан ўқиб чиққанида эди,
бир куни, мени заҳарлашибди, деган хаёлга борган маҳбуснинг
дунёда ўзи учун энг азиз маҳлиқо истиқомат қилувчи гўшада
қирқ қадам нарида ўлишидан хурсанд эканини билиб олган бў-
ларди. Бироқ йигит қочиб кетганидан сўнг бу изҳори долни меҳри-
бон бошқарувчи эмас, ўзга бир одам ўқиб чиқди. «*Ўзи севган
париваш яқинида ўлиш*» ҳақидаги бу кўтаринки фикр мени
оҳангга солиб такрорлангач, китобнинг ҳошиясига бир сонет ёзиб
қўйилганди. Унинг руҳи азоб-уқубатлардан сўнг йигирма уч йил
истиқомат қилган бу бебаҳо маҳфилни тарк этади,— дея ёзил-
ганди сонетда,— бироқ бу дорулфанодаги барча мўмин одамларга
хос бахтга эришиш истаги уни яратган эгам, аҳтимол, барча гу-
ноҳларидан ўтиб, беҳисоб фаришталар орасида абадий ҳузур-
ҳаловат бағишлаши мумкин бўлган беҳиштга тушмайдур,— йўқ, у
дунёда ўзи учун энг азиз одамнинг руҳи ила бирлашгусидир, зе-
ро, ўзи азоб чеккан зиндон яқинида тириклигига қараганда ўли-
мидан сўнг кўпроқ бахтга эришгусидир.

«Ана ўша ерда,— дея таптанали оҳангда эълон қиларди со-
нетиинг сўнгги мисраси,— мен ернинг ўзидаёқ беҳиштга тушган
бўлур эдим».

Гарчи Парма қалъасида Фабрициони ўзининг энг муқаддас
бурчига хиёнат қилган лаънати хон деб аташса-да, дон Чезаре
аллақандай нотаниш одамнинг номидан келтириб топширишган
ажойиб китобларни кўриб, жуда қойил қолди. Фабрицио аҳти-
ёткорлик юзасидан хатни китоблар меҳрибон бошқарувчига
топширилганидан сўнг орадан бир неча кун ўтказиб жўнатганди,
зеро у, менинг номимни эшитшса, совғамни ғазаб билан қайта-
риб юборишди, дея қўрққанди. Дон Чезаре бу туҳфа тўғрисида
акасига чурқ этиб оғиз очмади, чунки Фабрицио исмини эшитиши
билапоқ комендантнинг тепа сочи тикка бўлиб кетарди; аммо
маҳбус қочиб кетганидан сўнг аббат яна ўзининг дилрабо
жиёсининг самимий дўсти бўлиб қолди ва Клелия бир вақтлар

ундап бир оз лотин тилини ўргангани боисидан руҳоний унга ўзига совға қилинган ўша ажойиб нашрларни кўрсатди. Ўчоқ-китинг кўзлаган мақсади ҳам ана шу эди. Клелия Фабриционинг хатини танигач, бирдап лоладек қизариб кетди. Қалин жилдининг кўпгина саҳифалари орасига хатчўн ўрнида узун-узун сариқ қоғоз тасмачалар солиб қўйилганди. Маана энди шу парсапи рўй-рост айтмоғимиз мумкинки, таъмағирлик, моддий манфаатлар ва сийқа, нурсиз фикрлар ҳукм сурадиган кундалик ҳаётимизда чинакам эҳтиросдан руҳланиб қилинган ниятлар гўё қарами кенг худонинг ўзи қўллаб-қувватлагандек, деярли доим рўёбга чиқади. Клелия шу кунларда бутун вужудини қамраб олган туйғу ва табиий сезгисига амал қилиб, амакисидан унга инъом қилинган япги наشري билан солиштириб кўриш учун авлиё Иероним асарларининг эски нусхасини сўраб олди. Шундан сўнг Фабрицидан айрилганидан буён дилига ўрнашиб қолган маҳзуплик бир зумда ғойиб бўлди-қўйди. Китобнинг эски нусхасини варақлай туриб, унинг ҳошияларида биз боя тилга олган сонет ва маҳбуснинг унга бўлган муҳаббатни ҳақида кунма-кун ҳикоя қилинган кундаликлариини топиб ўқигач, қизнинг қалби нақадар завқ-шавққа тўлганини не сўзлар билан тасвирласак экан!

Клелия советни ўша кунийёқ ёдлаб олди; қиз хонасидаги дераза олдига келиб, энди бўшаб қолган камера деразасига тикилганча советни хиргойи қилиб куйларди. Бир вақтлар маана шу деразага тутилган қопқада ўқтин-ўқтин кичкинагина туйнукча очилиб тургувчи эди. Ҳозир қопқани деразадан олиб, трибунал маҳкамасига жўнатилганди, зеро у Расси Фабрициого қарши қўзгаган аҳмоқона суд пайти ашъвий далил хизматиини ўтамоғи даркор экан: йигитга жиноятқорона қочди ёки фискалнинг ўзи тиржайиб айтишича, *олийҳиммат ҳукмдорнинг шафқатли ва одил судидан бўйин товлади*, дея айб қўйилганди.

Ўзининг қилган барча бу ишларидан Клелиянинг виждони азоб чекмоқда эди. Бу азоб айниқса қиз бахтсиз бўлиб қолганидан кейин кучайиб кетди. Виждон азобидан қутулмоқ учун у отасини заҳарлаб қўйишларига хиёл қолган ўша кунни Библ Марьям олдида *бундан буён Фабрициони ҳеч қачон кўрмаслик* ҳақида ичтан қасамини эслар ва уни қайта-қайта тақрорларди.

Фабрицио қочиб кетганидан сўнг отасининг тоби қочиб қолди ва бунинг устига дарғазаб шахзода Фарнезе минорасидаги барча қамоқхона хизматчиларини ишдан ҳайдаб, уларнинг ўзларини шахар қамоқхонасига ҳибс этишни буюрганида у сал бўлмаса мапсабидан ажраб қолай деди. Уни маълум даражада граф Москаниннг ўз ҳимоятига олиши кутқариб қолди. Зеро мишистр у сарой доираларида менга қарши фитналар уюштирадиган фаол рақиб бўлганидан кўра ўша қалъадаги минорасида кўмилиб ўтиравергани маъқул дея ҳисобларди.

Генерал Фабио Контини шахзоданиннг қазабига учраган ёки учрамаганлиги номаълум бўлиб турган икки ҳафта давомида комендант чиндан ҳам касал бўлиб ётди, ана шунда Клелия Фаб-

риццога айтган ўша қурбонлиқни амалга оширишга қатъиян аҳд қилди. Қалъада байрам қилинган куни,— китобхоннинг ёдида бўлса керак, Фабрицио худди ўша куни қочган эди,— Клелиянинг ўзини касал қилиб кўрсатишга фаҳми етди. У эртаси куни ҳам тоби қочгандек сирқовланиб юрди ва шундай оқилопа иш тутдики, Фабрициони назорат қилишга тайин этилган қамоқхона хизматчиси Гриллодан бўлак ҳеч ким унинг маҳбусга ёрдам берганини сезмади. Грилло эса бу тўғрида чурқ этиб оғиз очмади.

Аммо Клелия сирини фош бўлишдан қўрқмай қўйган заҳоти мажбурини унга қаттиқ азоб бера бошлади. «Отасига хиёнат қилган иншоятчи қизнинг бу қилмишидан ҳам каттароқ гуноҳ бормикин бу дунёда!»— дея ўйларди у.

Бир кунини кечқурун, деярли эрталабдан кечгача вақтини кўз ёши тўкиши ва ибодат қилиш билан ўтказгач, у амакиси дон Чезаредан ўзи билан бирга отасининг олдига боришни илтимос қилди. Зеро қиз отасининг яна даргазаб бўлиб ўшқирishiдан қўрқарди. Бунинг устига, генерал икки гапининг бирида ўша муртад хонин Фабрициони бўралаб сўкар ва унинг номига лаънатлар ёғдирадди.

Клелия отасининг олдига боргач, маркиз Крешенцига нисбатан қалбида тариқча ҳам илиқлик йўқлиғи ва ушбу никоҳда асло бахтиёр бўла олмаслиғига инюнчи комил бўлгани учунгина доим унга турмушга чиқишдан бош тортиб келаётганини айтишга журъат етди. Бу сўзларини эшитиб, генерал баттар қутуриб кетди. Клелия гапини давом эттиролмай бир оз сукут қилиб туришга мажбур бўлди. Инҳоят қиз агар генерал маркизининг катта бойлиғига учиб, оталик амри билан унга турмушга чиқишни қатъиян буюрса, унинг иродасига итоат этажагини айтди. Генерал бундай хулосани сира ҳам кутмаган эди. У аввалига ажабланди, кейин эса қувониб кетди.

— Худога шукр,— деди у укасига,— агар ўша зумрашга Фабрициониинг қилиғи туфайли мансабдан маҳрум бўлган тақдирда ҳам энди биронта харобанинги учинчи қаватида диққинафас бўлиб ўтирмайман.

Граф Москва, турган гап, одамларнинг кўзига «ярамас Фабрициониинг» қочиб кетганидан қаттиқ ғазабланган бўлди ва ўрни қолганда Россия ўйлаб топган ўша, очғини айтганда, арзимас йиғитнинг олийҳиммат ҳукмдорининг шафқатли судидан бўйин товлагани ҳақидаги гапини такрорлаб юрди. Яхши ўйлаб топилган бу гап киборлар жамиятига мойдек ёқиб тушди-ю, аммо оддий халқнинг кўнглига сира ўтиришмади. Ақли расолик билан фикрмудоҳаза юритадиган оддий халқ, гарчи Фабрициони катта жиноятчи дея ҳисобласа-да, унинг шундай юксак девордан қўрқмай арқонга осилиб тушганига қўйил қолмоқда эди. Саройда эса бундай жасорат ҳеч кимни қўйил қолдирмади. Фабрициониинг қочиб кетганидан юзи шувит бўлган полиция эса расмий баёнот бериб, унда йиғирмага яқин солдат герцогинянинг ҳотам-тонам билан берган садақасига учиб, Фабрициога ҳар бири-

нинг узунлиги қирқ беш фут келадиган ва бир-бирига улаб маҳкам боғланган тўртта нарвон тайёрлаб бергани хабар қилинганди. Герцогиня эса бу қилмиши билан киборларнинг назарида шундай бир ношукурлик намоиши этгандики, улар доим айлининг номини тилга олишганида оғир хўрсиниб қўядиган бўлиб қолишганди. Фабрицио тепадан арқон туширган экан, унга энг тепадаги нарвонни боғлаб беришибди, йигит уни фақат тортиб олса бас экан,— шу ҳам жасорат бўлибди-ю. Ўзларининг эҳтиётсизликлари билан ном чиқарган бир печа либерал, жумладан, нақ шахзоданинг ўз қўлидан пул олиб турадиган жосус бўлиши доктор К*** обрўларига путур етишидан ҳам қўрқмай, лаънати полиция ўша нонкўр Фабриционинг қочишига ёрдам берган йигирмата бадбахт солдатдан саккизтасини отиб ташлабди, деган тарқатишди. Ана шундан сўнг ҳатто ҳақиқий либераллар ҳам Фабрициони ўзининг эҳтиётсизлиги билан бечора саккиз солдатни ҳалок этибди, дея қоралай бошладилар. Мустабидлар тасарруфидаги кичкина давлатларда жамоатчилик фикрини ана шу зайлда йўққа чиқарадилар.

Йигирма учинчи боб

Барчани ўз комига тортган ушбу ялли жазава орасида ёлғиз архиепископ Ландрианигини ўзининг ёш дўстига содиқ қолди. У ҳатто маликанинг саройида, адлия қопусларига бипоан «инсон олдиндан салбий фикрга келиб қўймоғи номатлубдур, токи ҳозир орада йўқ бўлган айбланувчи ўзининг бегуноҳ эканлигини исботламоғига имкон бермоқ даркор»,— дея эслатмоққа журъат ҳам этди.

Фабрицио қалъадан қочганининг эртаси куни қўйгина таниқли зотлар беўхшовгина битилган бир сонет олишди. Ўша сонетда қаҳрамонимизнинг қалъадан қочиши асримизнинг энг ёрқин воқеаларидан бири сифатида мадҳ этилган бўлиб, Фабриционинг ўзи эса қанотини ёзиб ерга қўнган фариштага таққосланганди. Ана бир кундан кейин эса бошқа бир ажиб сонет бутун Парманинг оғзидан тушмай қолди. Бу асар арқондан осилиб тушаётган Фабриционинг ўз ҳаётидаги турли воқеалар ҳақида айтган монолги тарзида ёзилганди. Ўзининг ажойиб пикки банди билан бу сонет жамоатчилик олдида йигитнинг қадрини ошириб юборди: шёърийят шинавандаларининг бари дарҳол Ферранте Палланинг услубини таниб қолишди.

Аmmo ҳозир менга улуғвор ва кўтаришқи бир услуб керак: Сакка қасридаги иллюминация каби мислсиз густоҳлик ҳақида хабар топишгач, барча содиқ фуқароларнинг қалбини нақадар кучли ғазаб қоплаганини не сўзлар билан тасвирласам экан? Барча герцогинянинг бу қилигидан ошкора ғазабланди; ҳатто ҳақиқий либераллар ҳам хонимнинг бу иши бориб турган жохилликнинг худди ўзгинаси, дея қарор қилишди: у қамоқхоналарда «шубҳали шахслар» сифатида ўтирган бечора одамларнинг аҳ-

волини оғирлаштириб ва ҳукмдорни бекорга қутуртириб юборди. Граф Моска, герцогиня билан бир вақтлар дўст тутинган одамларнинг уни унутиб юборишдан бўлак чоралари қолмади, деб айтди. Киборларнинг хопини бир оғиздан бундай ёмонлашларни ҳали-бери тинмай демасди. Хориждан келган биронта сайёҳ жамоатчилиги ҳукмининг бундай мустаҳкамлигини кўрса, турган гап, қаттиқ ажабланган бўларди. Аммо иштиқом гашитини қадрлай биладиган бу мамлакатда олти мингдан мўлроқ деҳқон учун уюштирилган ажойиб байрам ва иллюминациянинг довуғи бир кунда ҳаммаёққа тарқалди. Пармадаги одамларнинг бари, герцогиня деҳқонларга минг цехин пул улашишни буюрибди, дея таъкидлашар ва қишлоқ аҳли полиция аҳмоқлик қилиб, байрамнинг эртасига, одамларнинг боши оғриб турган куни юборган ўттиз нафар жандармени анча совуқ кутиб олганини шу билан изоҳлашарди. Тошбўрон қилинган жандармлар орқаларига қарамай қочишибди, отдан йиқилиб тушган икки жандармни эса қишлоқи йигитлар По дарёсига ташлаб юборишибди.

Сансеверина саройидаги ҳовуз билан боғлиқ воқеага келсак, унга дейрли ҳеч ким эътибор бермади. Тунда ҳовуз «тошиб кетди» ва бир печка кўчани сув босди. Сув баъзи кўчаларга кўпроқ, баъзиларига камроқ оқди-ю, эрталаб бу тошқиннинг изларини ёмғирдан кейинги кўлақларга ўхшаб қолди. Тошқин Лодовико сарой деразаларидан бирининг ойнасини сиңдириб келди, шу боведан одамлар бу кўнгилсизлик уйга кирган ўғрилارнинг иши деб ўйлашди. Улар ҳатто кичкинагина бир парвон ҳам тошиб олишди. Фақат граф Москагина бу ишларнинг бари дугонасининг ҳийла-найранги эканлигини фаҳмлади.

Фабрицио имкони туғилган заҳоти Пармага қайтишга қатъин аҳд қилди; у Лодовикодан архиепископга узундан-узоқ мактуб бериб юборди, кейинроқ эса бу содиқ хизматкор Пьемонтдаги биринчи қишлоқ Саннадзаро почтасига муҳтарам руҳонийнинг ўз навқирон погирдига йўллаган жавоби — лотин тилида ёзилган батафсил номани келтириб топширди. Биз ҳозир бир тафсилотни баён қиламизки, эҳтимол, бундай эҳтиёт чоралари ортиқча бўлиб қолган мамлакатларда кўпгина бўлак тафсилотлар қатори ушбу эҳтиёткорлик жуда ғалати кўринар. Фабрицио дель Донгога йўлланган барча бу мактубларда унинг номи сира ҳам тилга олинмаганди; уларнинг бари Швейцария музофотидаги Локарно шаҳри ёхуд Пьемонтдаги Бельжирате қишлоғида истиқомат қилувчи Лодовико Сан-Микели номига ёзилганди. Конвертни дағал қоғоздан ясашган бўлиб, унинг устидаги сургучи палапартиш босилганди ва адреси ҳам биронта ошпаз хотинга муносиб қўшимчалар билан ажи-бужга ёзилганди; хатларнинг бари Неаполдан жўнатилди дея қайд қилиниб, уларга қўйилган сапа аслидагига қараганда олти куп олдинга суриб кўрсатилганди.

Пьемонтдаги Павия яқинида жойлашган Саннадзаро қишлоғидан Лодовико зудлик билан Пармага қайтиб борди: Фабрицио

унга нима қилиб бўлса-да, Петрарканинг бир сонети босилган шоҳи дастрўмолни Клелия Контига етказиб бериш ҳақида муҳим топишироқ берганди. Тўғри, ўша сонетдаги бир сўз ўрнига бошқа сўз ёзиб қўйилганди. Клелия маркиз Крешенци унинг олдига келиб, миннатдорчилик билан бундан буён ўзини дунёдаги энг бахтиёр одамлардан бири дея ҳисоблашнинг изҳор қилганидан сўнг орадан икки кун ўтгач, ўша дастрўмолни хонасидаги стол устида кўриб қолди. Бундай погаҳоний вафодорлик нишонасини кўргач, унинг қалби нақадар ларзага тушгани ҳақида гапириб ўтиришнинг ҳожати бўлмаса керак.

Лодовикога яна қалъада нималар бўлаётганини пложи борица батафсилроқ билиб келиш ҳам топирилган эди. Маркиз Крешенцининг уйлашиш масаласи, афтидап ҳал бўлгани ҳақидаги қайғули хабарни Фабрициога худди ана шу Лодовико топиб келди: маркиз деярли ҳар кун қалъада Клелиянинг шарафига биронта байрам уюштирмоқда экан. Тўй тантанаси яқинлашиб қолганининг энг аниқ нишонаси сифатида Шимоллий Италияда яшовчи барча бадавлат одамларга хос қурумсоқ-хасислигига қарамай, маркиз Крешенци, гарчи сепсиз қизга уйланмоқчи бўлса-да, энди уйини зеб-зийнат билан жиҳозлаш учун жуда катта пул сарфлаётганини айтиб ўтиш мумкин эмс. Қизнинг сепсизлиги ҳақидаги фикр генерал Контининг иззатнафсига қаттиқ тегиши мумкин бўлса-да, унинг ватандошлари аввало шу тўғрида гап сотишарди. Шу боисдан генерал уч юз минг франкдан кўпроқ пулни нақд тўлаб, каттагина амлок сотиб олишга шошилди. Аммо унинг ўзининг сариқ чақаси ҳам йўқ эди ва чамаси бу ишни амалга оширмоқ учун пулни унга маркиз берган эди. Лекин энди генерал, ана шу амлокни қизимга сеп тариқсидида беришман, дея эълон қилиш имкониятига эга бўлганди. Бироқ олди-сотди ҳужжатларини расмийлаштириш учун кетадиган ўн икки минг франкдан кўпроқ пул анча пиш-пиқ-пухта одам бўлмиш маркиз Крешенцига бемаъни сарф-харажат бўлиб кўринди. У ўз навбатида деворларни безаш учун Лионда болоньялик машҳур рассом Паладжининг чизмалари бўйича тайёрланган ажойиб гулдор мато букюртма қилди; бу шоҳи матонинг чиройли ранго-ранг гуллари кишининг кўзига ором бағишларди. Бу матолар маркиз саройининг пастки қаватида жойлашган ўн етти меҳмонхонанинг деворларини безамоғи лозим эди; уларда Крешенциларнинг кўҳна аجدодлари гербидаги у ёки бу фигуралар тасвирланганди. Крешенцилар пасабии эса 985 йилдан — машҳур Рим консули Кресенций*дан бошланишини бугун дунё биларди. Гулдор матолар, камин тепасига ўрнатиладиган соатлар ва қандилларнинг жами Пармага олиб келиниши билан маркизга уч юз эллик минг франкдан кўпроққа тушди; саройда илгаридан бўлган ойналар ёнига янгиларини келтириб қўйиш учун ҳам икки юз минг франк сарфланди. Фақат беназир Корреджо олдидагина бўйинини эгадиган пармалик буюк рассом Пармиджаниппонинг машҳур асарлари билан

безатилган икки залдан бўлак иккинчи ва учинчи қаватдаги барча хоналарга Флоренция, Рим ва Миландан чақиртирилган донгдор рассомлар нақш ишлаш билан банд эдилар. Буюк швед ҳайкалтароши Фокельберг, римлик Тенерани ва миланлик Маркезилар мана бир йилдирки, чиндан ҳам валломат одам бўлган Кресенцийнинг қаҳрамонона ишлари тасвирланган ўнта барельеф устида бош кўтармай ишламоқда эдилар. Кўнгина хоналарнинг шифтига чизилган суратларда ҳам мажозий тарзда унинг ҳаёти тасвирланган эди. Айниқса миланлик рассом Гасц Елисей Майдоничида Кресенцийни Франческо Сфорца, Лоренцо Валломат, қирол Роберт, трибун Кола ди Риенци*, Макиавелли, Данте ва ўрта асрларнинг бошқа буюк одамлари қандай кутиб олишаётгани тасвирланган картина томошабинни лол қолдиради. Қудратли ақл-заковат соҳиби бўлмиш бу мумтоз кишилар олдида сажда қилиш шу бугун ҳокимият тепасида турган одамларга нисбатан киноядек кўринарди.

Лодовиконинг хатидан пармалик киборлар жамияти ва бутун буржуаларнинг диққат марказида бўлган бу зеб-зийнатларнинг батафсил тасвирини ўқигач, қаҳрамонимизнинг дили пора-пора бўлиб кетди. Лодовико Казаль-Мажоредаги божхона хизматчисига айтиб туриб ёздирган йигирма саҳифадан иборат хатида барча бу ҳашамат тўғрисида соддадиллик билан завқ-шавққа тўлиб ҳикоя қилганди.

«Мен бўлсам жуда қашшоқман!— дея ўйларди Фабрицио.— Йилга тўрт минг ливр даромадим бор холос! Чиндан ҳам Клелия Контини севишим ўтакетган беодоблик бўлди, ахир уни деб одамлар мана бундай ажойиботлар барпо этишяпти!»

Аммо мактубининг охирида Лодовико ўз қўли билан ажи-буйи қилиб ёзган иловасида бир кунни кечқурун Фабриционинг қамоқхонадаги собиқ назоратчиси Гриллони кўриб қолганини хабар қилибди; ўша воқеадан сўнг бояқишнинг ўзини қамаб қўйишибди-да, кейин қўйиб юборишибди. Энди у яшириниб юрганга ўхшармиш. Грилло худо йўлига бир цехин садақа қилишни сўрабди; Лодовико унга герцогинянинг помидан тўрт цехин берибди. Собиқ қамоқхона хизматчиларидан ҳаммаси бўлиб ўн икки киши озодликка чиқарилибди ва бу одамлар ўзларининг ўрниларига тайинланган янги қамоқхона қоровулларини қалъадан ташқарида тутиб олишгудек бўлишса, улар билан пичоқ-бозлик мусобақаси (*trattamento di cortollate*) уюштирмоқчи бўлиб юрганмиш. Гриллонинг айтишича, деярли худонинг берган кунни қалъада серенадалар ижро этишармиш, сиёрина Клелия Контининг ранги бир ҳолатда бўлиб, унинг тез-тез тоби қочадиган бўлиб қолганмиш ва ҳоказо, ва ҳоказо гаплар. Ана шу бемаъни ибора Фабрициони қайтиб кетадиган почта орқали Лодовикога дарҳол Локарнога қайтиш ҳақида буйруқ юбормоқча даъват этди. Лодовико тезда етиб келди. У оғзаки айтиб берган тафсилотлар эса Фабриционинг дилидаги қайғусини баттар кучайтириб юборди.

Унинг ёнида бечора герцогинянинг пақадар сиқилиб юрганини энди тасаввур қилиш унча қийин бўлмаса керак; йиғит хонямининг олдида Клелия Конти исминини тилга олишдан кўра қийноқ азобидан ўлишни афзал кўрган бўларди. Герцогиния Нарма шаҳридан нафратланар, бу шаҳар ҳақидаги барча хотиралар эса Фабриционинг қалбига кўтарилиб ва маҳзун бир кайфият бағишлаётгандек туюларди.

Герцогиния энди интиқом тўғрисида илгаригидан анча кўпроқ ўйлайдиган бўлиб қолганди: ўша бадбахт Джилеттининг ўлимидан аввал у нақадар бахтиёр эди-я. Энди-чи, энди аҳволи не кечяпти? У даҳшатли воқеани бетоқат бўлиб кутар, аммо бу тўғрида Фабрициога чурқ этиб оғиз очишга журъат этмасди. Яқингинада эса у Ферранте билан гапни бир жойга қўяр экан, бир кун келиб чеккан азоблари учун ўч олинишини эшитса, Фабрицио хурсанд бўлиб кетса керак, деган ҳаёлга борганди. Мана энди китобхон герцогинянинг Фабрицио билан учрашувлари қанчалар нохуш ўтишини маълум қадар тасаввур қилишни мумкин: бу учрашувлар деярли доим гамгини сукут ичра ўтарди. Гўё муносабатларидаги бундай нохушликни янада кучайтирмоқчи бўлгандек, герцогиния насвасага берилиб, юрагига жуда яқин жиянига инсбатан қалтис бир ҳазил қилишдан ўзини тийиб тура олмади.

Граф унга деярли ҳар куни хат ёзар ва чамаси, севгиларининг илк чоғларидагидек, мактубларини чопар орқали юборарди: конвертларга доим бирошта швейцар шаҳарчасининг штемпели урилган бўларди. Бечора қўлидан келганича муҳаббатини ошкора намойиш этмасликка ва хатларида бирор гап билан герцогинянинг кўнглини хушлашга ҳаракат қиларди. Бироқ герцогиния унинг хатларига париниш кўз югуртирарди-да, бир четга ташлаб қўярди. Хўш, севган одамининг совуқ муносабатидан қалби ўртанаётган бир пайтда аёл киши ўзи фақат хурматини бажо келтирадиган собиқ маҳбубининг вафосини не қилсин! Икки ой ичида герцогиния графга фақат бир мартагина, ўшанда ҳам Саккадаги мушакбозликдан сўнг малика ундан мактуб олса, хурсанд бўлармиди, дея азмойиш олиб кўришни тоңшириш учунгина жавоб хати ёзди. Агар граф жониз кўрса, тоңшириши лозим бўлган мактубида у маликадан маркиз Крешенцини ўзига камергер қилиб олишни илтимос қилганди. Зеро бу лавозим анчадан бери бўш эди ва герцогиния маркизнинг шикоятга бу яхши совға бўлади дея ҳисобларди. Герцогинянинг мактуби бениҳоя назокат билан пишо қилинган бўлиб, у чексиз ҳурмат баён қилинган нозик ибораларга тўлиб-тошганди-ю, аммо маликанинг кўнглига ўтиришмайдиган биронга ҳам сўз тилга олилмаганди. Шунинг учун ҳам бу мактубга келган жавоб хати жудодикдан изтироб чекаётган самимий дўстнинг соғинч туйғулари билан тўлиб-тошганига сира ҳам ажабланмаса бўларди:

«Мен ҳам, ўғлим ҳам,— деб ёзганди малика,— сиз бехосдан

жўнаб кетганингиздан буёп бирор кечани ҳам кўнгилдагидек ўтказганимиз йўқ. Азизим герцогиня, мен саройимдаги лавозимларга одам тайинлаш масаласида фақат сиз туфайли маслаҳат овози ҳуқуқига эга бўлганимми паҳот унутган бўлсангиз? Сиз маркиз Крешенцийи саройимга яқинлаштирмақ ҳақидаги илтимосингизни асослаб бермоқ лозим дея ҳисоблабсиз чоғи, аммо менга ёлғиз сизнинг истагингиз ҳам kiffoя. Магар мен хиёл бўлса-да, нуфузга эга эканман, маркиз ўша лавозимга тайин этилган, аммо менинг қалбимда, жошгинам герцогиня, бори-чи ўрип абадулабад сизга бахш этилган. Менинг ўғлим ҳам сиз тўғрингизда худди шу сўзларни айтган. Тўғри, йигирма бир ёшли йигит тилида бу сўзлар бирмунча одобсизликдек туюлади. У сиздан Бельжирате яқинидаги Орта водийсида мавжуд бўлган минераллардан намуналар юборишини илтимос қилган. Энди сиз менга тез-тез хат ёзиб турасиз деб умид қиламан; хатларини сизни ҳамон «ёмон кўрадиган» графининг помпага юборинг, мен бўлсам уни ҳаммасидан ҳам кўпроқ ана шу фазилати учун яхши кўраман. Архиепископ ҳам сизга садоқат намойиш этипти. Ҳаммамиз тез купда сиз билан юз кўришишга умид қиламиз: ёдингизда бўлсин, сизни кўрмоғимиз ниҳоятда зарур! Менинг бош стате-мулозимам бўлмиш маркиза Гислерининг ушбу дунё-йи бевафодаги ризқи рўзи тугаб қолганга ўхшайди: бу бояқши аёл таъбимини кўп хира қилиб келарди, ҳатто бу ўринда ҳам дорулбақога бемаврид рихлат қилиш нияти билан дилимни сиёҳ этмоқда; унинг хасталиги мен бир аёлниги исми шарифини эсламоққа мажбур этдиким, агар кичкинагина саройимдаги барча қувончли ўзи билан олиб кетган ўша ажойиб хоним мен деб ўзининг мустақиллигини қурбон қилишга рози бўлганида камини маркиза Гислери исми ўрнига ўша зотнинг номини жонжон деб ёзиб қўйган бўлардим», ҳоказо ва ҳоказо.

Шундай қилиб, герцогиня Фабриционинг дилини ўртайдиган шикоҳни қўлидан келганича тезлаштиришга ҳаракат қилганини тушунган ҳолда ҳар кун у билан учрашиб турарди. Батъан шундай ҳам бўлардики, улар қайиқда қўл бўйлаб тўрт-беш соат сайр қилишарди, аммо бир-бирларига чурқ этиб оғиз очишмасди. Фабрицио уни чин кўнглидан яхши кўрарди-ю, бироқ бутун фикри ёди бошқа бир аёлда эди, герцогиня учун эса бу соддадил йигит биронта ҳам ширин сўз топа олмасди. Хоним буни яққол кўриб турарди ва қаттиқ изтироб чекарди.

Дарвоқе, биз герцогинянинг «чироили кўрфаз» маъносили англатувчи Бельжиратенинг помига муносиб хушманзара жойидан бир уй ижарага олгани ҳақида айтмоқни унутибмиз. Меҳмонхонанинг ойнабанд эшигидан герцогиня тўғри қўл бўйига тушиб мумкин эди. Қайиқни у оддийгинасини сотиб олди-ю, аммо зарур бўлган тўрт эшакчи ўрнига чор атрофдаги ҳар бир кишлоқдан биттадан одам таппаб, ўн икки эшакчи ёллади. Бир кун, жуда саралаб таппанган ана шу одамлар билан иккинчиси, учинчиси марта сайр қилган чикшиганида, қўл ўр-

тасига етиб боришгач, хоним уларга эшкак эшишдап тўхташни буюрди.

— Мен сизларнинг ҳаммангизни ўзимнинг дўстларим деб ҳисоблайман,— деди у,— ва сизларга бир сирни айтиб қўймоқчиман. Жияним Фабрицио қамоқхонадан қочган. Эҳтимол, ҳиёнат ёрдамида уни сиздек эркин одамлар юрти бўлмиш ҳатто ана шу кўлингиз соҳилида ҳам яна қўлга олишга уриниб кўришар. Доим кўз-қулоқ бўлиб юришлар, кўрган-билган гапларингиздан доим мени огоҳ қилиб туришлар. Кечасию кундузи, истаган пайтингизда хонамга киришингизга ижозат бераман.

Эшкакчилар диллари завқ-шавққа тўлиб, рози эканликларини айтишди: хоним одамларнинг меҳрини қозониш иқтидорига эга эди. Аммо у сира ҳам Фабриционинг ҳаётига шундай хавф-хатар қутқу соляпти, деб ўйламасди, балки бу эҳтиёт чораларини кўпроқ ўзининг хавфсизлигини ўйлаб қўлламоқда эди,— илгарилари, Сансеверина саройидаги ҳовузнинг сувини чиқариб юбориш ҳақидаги машъум буйруғига қадар бундай ҳаёл унинг етти ухлаб тушига кирмаган бўларди.

У эҳтиёткорлик юзасидан Фабрициони Локарно бандаргоҳига жойлаштирганди; жияни ҳар куни уни кўргани келар ёхуд унинг ўзи йигитнинг олдига, Швейцарияга қарашли соҳилга борарди. Бу учрашувларнинг қанчалик ёқимли ёки ноҳуш ўтиши ҳақида куйидаги тафсилот орқали ҳукм юритса бўлади: маркиза иккала қизини ёнига олиб, икки марта уларни кўргани келди ва улар бегоналар олдида ўзларини бирмунча енгилроқ ҳис эттишди,— агар улар биз учун энг муҳим гапдан бехабар бўлиб, биз билан фақат йилига бир мартагина юз кўришиб туришса, ҳатто туғишган қариндошларни ҳам бегона деб аташ мумкин-да ахир.

Бир куни кечкурун герцогиня Фабриционинг олпаси ва икки синглиси билан Локарнога, унинг олдига борди. Ўша ерлик викарый билан каноник хонимларга ўз ҳурматларини даҳор қилмоқ ниятида Фабрицио турган уйга келишди; бир тужжорлар шеркатининг ҳиссасдор бўлган ва барча янгиликларни ҳаммадан олдин билиб юрадиган викарый кутилмаганда деди:

— Ёлласизларми, Парма шаҳодаси дунёдан ўтибди!

Герцогинянинг ранги докадек оқариб кетди.

— Биронта тафсилотини хабар қилишмадимиз?— деи сўради у журъатсизгина бир оҳангда.

— Йўқ,— деди жавобан викарый.— Унинг ўлганини эшитдим холос. Лекин бу жуда аниқ гап.

Герцогиня Фабрицио томонга ўгирилиб қаради. «Мен бу ишни маъна шу Фабрицион деб қилдим,— дея ҳаёлидан ўтказди у.— Мен бундан ҳам баттарроқ, минг қарра баттарроқ иш қилишм мумкин эди, у бўлса рўпарамда бепарво ўтирибди ва бошқа бир аёлни ўйлаяпти».

Герцогиня бу даҳшатли фикрга дош бера олмади ва ҳушидан кетиб йиқилди. Ҳамма ваҳимага тушиб, уни ҳушига келтиришга урина бошлади; аммо ҳушига келиб, кўзини очгач, у

Фабриционинг викарий билан каноникдан камроқ ташвишга тушганини кўрди; йигит ҳар доимдагидек, хаёли паришон ҳолда турарди.

«У Пармага қайтишни орзу қияпти,— дея ўйлади герцогня,— чамаси, Клелия билан маркизнинг тўйини бузиб юборишга умид қилаётган кўринади. Лекин мен бунга йўл қўймайман». Сўнгра у руҳонийлар ҳақида эслади-да, шошилиб деди:

— У доно ҳукмдор эди! Бекорга тухмат қилишарди унга. Қандай оғир жузolik биз учун бу!

Руҳонийлар ҳайрлашишди-да, чиқиб кетишди, герцогня эса ёнғиз қолиш иятида кўрпа-тўшак қилиб ётмоқчи эканлигини айтди.

«Турган гап,— дея ўйларди у,— ҳозир Пармага қайтмай, бир-икки ой кутганим маъқул. Аммо узоқ чидаб тура олмайди-ганга ўхшайман, бу ерда қаттиқ изтироб чекапман. Фабриционинг доим бундай хаёл паришон юриши, бундай сукут сақлашига ортиқ чидамайман!.. Йўқ, уни бу аҳволда кўрсам дилим йора-йора бўлиб кетяпти. Бу ажойиб кўл бўйлаб у билан қайиқда сайр қилган пайтлари шу қадар зерикисим мумкинлиги ҳатто хаёлимга ҳам келмаганди. Уни деб, унинг чеккан азоблари учун ўч олиш иятида айтмоққа ҳам тил бормаيدиган даҳшатли ишларни қилиб юрибман яна. Бундан кейин менга ҳатто ўлим ҳам кўрқинчли бўлмай қолди. Фабрицио Неаполдан Пармага қайтиб келгач, мен қалбимда туйган болаларча завқ-шавқнинг жазоси мана шу!.. Ўшанда бир оғиз сўз айтсам кифоя эди, ҳаммаси ҳал бўларди кўярди: мен билан яқинлашгач, эҳтимол, у аллақандай бир қизалоқ ҳақида ўйлаб ўтирмасди... Аммо мен ўша сўзни айта олмасдим. Ахир бу қабоҳат, разолатнинг худди ўзгиваси бўларди. Мана энди ўша қиз таптана қияпти. Нима-ям дердим, шундай бўлиши табиий эди. У эндигина йигирма ёшга кирган, мен бўлсам ундан икки марта каттаман, ғам-ташвишлардан жуда ўзгариб кетдим, жисмим хаста бўлиб қолди!.. Йўқ, ўлмогим, бу ишларга чек қўймоғим керак! Қирқ ёшли аёл ҳали у павниҳоллик пайтида севган эркакларнигина мафтун эта олади. Мен энди фақат шуҳрат қувончларинигина эрмак қилишим мумкин, лекин фақат шуни деб яшаш керакмикин?! Шунинг учун ҳам Пармага бориб, кўнгул очин керак. Агар иш начавасига кетса, мени қатл этишади. Хўш, бунинг нимаси даҳшатли экан? Шарафли ўлим! Ана ўшанда мен қатл олидан, энг сўнгги дақиқада Фабрициого қараб: «Кўрпамак! Сени деб жонимни қурбон қилиман!..»— дейман. Ҳа, фақат Пармадагина ҳаётимнинг сўнгги йилларини биронта эрмак билан тўлдиришим мумкин. У ерда мен энг олий насаб хоним бўлиб қоламан. Қани энди, ҳозир ҳам бир вақтлар маркиза Раверсининг дилини сиёҳ қилган шуҳратимдан қувона олсам! Ўша кезлари ўз бахтимни кўрмоқ учун ҳасадчиларнинг кўзига бир бор қарасам кифоя эди... Лекин, яхшиямки, иззат-нафсим азият чекмайди, қалбимни нима вайрон қилганини, эҳтимол, графдан бўлак ҳеч

ким фаҳмламаса керак. Мен Фабрициони севман, уни бахтиёр қилиш учун садеқат билан хизмат қиламан, аммо у бориб, Клеппинг пикоҳини бузиб юборини ва охир оқибатда унга уйланишни мумкин эмас-ку ахир... Йўқ, бунга йўл қўймаман!»

Герцогиня ушбу маънос монологининг худди ана шу сўзларини дилидан ўтказаятгани пайти уйда кимларнингдир говурувур овозлари эшитилди.

«Ана холос!— дея ўйлади у.— Мени қамоққа олгани келинди. Феррантени ушлаб олишган ва у айтиб қўйган. Бўпти, жуда яхши! Энди менга эрмак тошлди. Ҳаётимни ҳимоя қиламан. Аввало уларнинг қўлларига тушмаслигим керак».

Герцогиня устки кийимини кийиб ҳам ўтирмай деярли ярим яланғоч ҳолда боққа югуриб чиқди. У унча баланд бўлмаган девордан энди ошиб ўтмоқчи ва далага қараб югурмоқчи бўлиб ҳам турган эди, бирдан ётоқхонасига кимнингдир кирганини кўрди. Аёл графнинг ишончли хизматкори Брунони таниб қолди; унинг ёнида ўзининг оқсочи ҳам турганди. Герцогиня оҳиста юриб, ойлабанд эшик олдига яқинлашди. Бруно оқсоч аёлга бутун гавдаси жароҳатлангани ҳақида гапирмоқда эди. Шундан сўнг хоним остона ҳатлаб ичкари кирди. Бруно унинг оёғига йиқилди-да, кеч келганимни графга айта кўрманг, дея илтижо қила бошлади.

— Шаҳзода жон таслим қилгани заҳоти,— дея қўшимча қилди у,— граф барча почта бекатларига Парма фуқароларидан биронтасига ҳам от-улов бермаслик ҳақида буйруқ юборди. Менинг ўзим графнинг отлари қўшилган экипажда йўлга чиқдим; По дарёсидан солда ўтиб, соҳилга кўтарилаётган пайтимизда экипаж ағдарилиб кетди ва чилпарчин бўлди. Ўзимнинг ҳам соғ жойим қолмади, от минадиган ҳолим йўқ эди, шу боисдан кеч қолдим...

— Яхши,— деди герцогиня.— Ҳозир тунги соат уч бўлди. Мен сизни кеча пешин пайтлари етиб келди деб айтаман. Фақат ўзингиз ҳам оғзингиздан гуллаб, сирни ошкор қилиб қўйманг.

— Меҳрибонлигингиз учун ташаккур, синьора.

Бадий асарга сиёсатни аралаштириш концертнинг қоқ ўртасида тўплончадан ўқ узишга ўхшайди: ўзи жудаям қўпол парсаю лекин одамларнинг диққат-этиборини талаб қилади.

Ҳозир биз анчайин хунук ишлар тўғрисида гапиришимизга тўғри келади. Кўпгина сабабларга кўра, биз бу мавзуга тил теккизмаслиқни маъқул кўрардиг-у, аммо шу воқеаларни четлаб ўтмоқнинг иложи йўқ, зеро қаҳрамонларимизни ҳаяжонига сабабчи бўлган экан, уларнинг ҳикоямиз мавзусига дахлдор жойи бор.

— Лекин ошазрат нимадан ўлибди ахир?— дея сўради герцогиня Брунодан.

— У Саккадан ўн чақиримча нарида, По соҳилидаги ботқоқликларда парранда овлаб юриб, устига хас-чўи ташлаб қў-

йилган чуқурга қулаб тушибди; терлаб-пишиб турган экан, муздек сувга йиқилгач, бирдан эти увиша бошлабди. Уни кўтариб овлоқ жойдаги бир деҳқон уйига олиб боришибди ва у ўша ерда бир неча соатдан сўнг бандаликни бажо келтирибди. Айтишларига қараганда, яна икки киши; жаноб Катена билан Бороне ҳам бу дунёдан кўз юмишибди. Ҳамма фалокат беканинг мис кастрюлларининг сирти кўкариб қолганида экан, ўша идишларда шаҳзодага овқат пиширишибди... Тентак якобинчилар эса ўзларига фойдали бўлгани учун оғзияларига келганини валдираб юришибди... Гўё заҳар ишлатилганмиш. Мен фақат бир нарсани биламан: сарой отбоқари бўлмиш ошнам Тотонинг ҳам ўлишига бир баҳя қолибди, аммо қандайдир бир меҳрибон одам унинг жонига оро кирибди. Ўзи бир чувриди эмми-у, аммо тиббиётни яхши билармиш,— Тотога у қандайдир гаройиб дори-дармон берибди. Энди шаҳзоданинг ўлими тўғрисида ҳеч ким бошқа гапирётгани ҳам йўқ: виждонан айтганда, жуда бағритош одам эди. Мен шаҳардан жўнаб кетаётганимда кўчаларга оломон тўплана бошлаганди — одамлар бош фискал Рассини тилка-пора қиламиз, дея бақиримоқда эди; бошқалар эса қалъа томон кетишди — айтишларича, дарвозани ёқишмоқчи ва маҳбусларни озод қилишмоқчи бўлишган экан. Фабио Конти эса, эшитишимча, гўё тўплардан ўқ узишни буюрганмиш. Баъзилар эса, қалъа тўпчилари ўз одамларимизни ўлдирмаслик учун ўқ-дорига сув сепиб қўйишибди, дейишяпти. Лекин энг қизиғини эшитинг. Сандоларода, ўша ерлик табиб жароҳатланган қўлимни боғлаб қўяётганда Пармадан келаётган йўловчи бир гапни айтиб берди: одамлар кўчада қалъа котиби, машҳур Барбонени тутиб олишибди-да, аввал қаттиқ дўшослашибди, кейин қалъа дарвозаси олдидаги дарахтга осинибди. Оломон саройининг боғи томон ёпирилиб борибди. Шаҳзоданинг ҳайкалини уриб сиңдиришмоқчи экан, аммо граф лейб-гвардия батальонини чақирибди-да, ҳайкал олдига саф қилибди ва оломонга, боққа қадам босиб кирган биронта ҳам одам у ердан тирик чиқмайди, дея эълон қилишни буюрибди. Шундан кейин оломоннинг иоцуги пасайиб қолибди. Яна бир қизиқ гап: Пармадан келган ўша йўловчи (маълум бўлишича, у собиқ жандарм экан) нуқул бир гапни такрорларди; унинг айтишича, граф лейб-гвардиянинг командири бўлмиш генерал П.нинг кетига тешибди-да, унинг эпюлетларини юлқиб олиб, икки ўқчига уни боғдан олиб чиқишни буюрибди.

— Ҳа, граф шунақа одам! — дея хитоб қилди герцогиня бир дақиқа бурун ўзидан сира кутмаган бир қувонч билан. — У бизнинг маликамизни ҳақорат қилишларига асло йўл қўймайди. Ўша генерал П. қонуний ҳукмдорларга садоқат юзасидан «мустабид»га хизмат қилишдан бош тортган эди, унча инжиқ бўлмаган граф эса ўшанда бутун испан кампаниясида қатнашганди,— бу ишнинг саройда ўқтин-ўқтин унинг юзига солиб туршарди.

Герцогиня графнинг хатини очди-ю, аммо уни мутолаа қилиш давомида камида юз марта тўхтаб, Брунога ҳар хил саволлар берди.

Хат жуда аломат услубда ёзилганди: граф воқеаларни жуда қайғули иборалар билан баён этарди, лекин ҳар бир сўзининг замирида кучли қувонч сезилиб турарди; у шахзоданинг ўлимига тааллуқли тафсилотлар ҳақида оғиз очмай, хатини қуйидаги мисрлар билан тугатганди:

«Сен, шубҳасиз, тез орада Пармага қайтиб келсанг керак, фариштагинам, аммо бир-икки кун сабр қилиб турганинг маъқул: малика бугунги эртагами сенга чопар юборади. Сенинг қайтиб келишинг ўшалдаги шижоат билан жўнаб кетишингдан ҳам таптаналироқ бўлмоғи лозим. Сенинг яқиниңда яширинган анов жиноятчини эса давлатимизнинг чор-атрофидан тўпланган ўн икки судьянинг ихтиёрига топширишни қатъиян аҳд қилиб қўйдим. Аммо ўша золимин қилмишига яраша жазоламоқ учун мен олдин аввалги ҳукми, агар шундай ҳукм мавжуд бўлса албагта, тутантириқ қилмоғим лозим».

Сўнгра граф, чамаси, хатни қайтадан очиб, унга қуйидаги гапларни қўшимча қилбди:

«Ишлар жуда бошқача тус олди. Ҳозиргина икки гвардиячи батальонга ўқ-дорн тарқатдим. Бир оздан сўнг жангга кираман ва либераллар менга аллақачон тиркаб қўйишган *Бағритош* лақабини чинакамга оқлайман. Генерал II. миясини еган тасқара, қазармада, галаён кўтарган оломон билан музокара қилиш керак, деб айтмоққа журъат этди. Бу хатни кўчада туриб ёзаянман. Ҳозир сарой олдига бораман. Мен тирик экапман, у ерга ҳеч ким киролмайди. Алвидо! Агар ўлишга тўғри келса — қандай яшаган бўлсам, шундай ўламан: ўртада нималар ўтган бўлишига қарамай, сенга сажда қила туриб жон таслим этаман. Лиондаги Д... банкидан сенинг номингга қўйилган уч юз минг франкни олишни унутма.

Ҳозиргина олдимга ранги докадек оқариб кетган ва бошига парик кийишни ҳам унутган бечора Россия келди. Унинг башарасини бир тасаввур қилганингда эди! Халқ нима қилиб бўлсада, уни дорга осишни истаяпти. Қандай адолатсизлик! Уни аслида тўрт пора қилиш керак. У аввалига менинг саройимга яшириди, кейин менга эргашиб кўчага югурди. Уни нима қилишни ҳам билмай қолдим... Бояқишни шахзода саройига бошлаб боришни истамасдим, — бу билан халқнинг қаҳр-газабини ўша ерга йўналтирган бўламан. Ф. эди уни қанчалар яхши кўришимга яна бир қарра ишонч ҳосил қилса бўлади, — Россияга мен аввало шундай дедим: «Қани, сеньор дель Донго иши юзасидан чиқарилган ҳукм ва ундан кўчирилган барча нусхаларни битта ҳам қолдирмай бу ёққа қўзинг-чи. Кейин мапови галаёнга сабабчи бўлган ўша ўзблармон судьяларини»

ғизга айтиб қўйинг, мухтарам зот: агар улар ўша ҳукм ҳақида ғинг деб оғиз очгудек бўлипса, ўзингизга кўниб уларнинг ҳам-масини дорга остириб юбораман. Ёдингизда бўлсин, ўша ҳукм ҳеч қачон бўлган эмас». Фабриционинг ҳурмати юзасидан ҳозир архиепископнинг саройини қўриқлаш учун грепадерлар ротасини юборилмаи. Яхши қол, фариштагинам! Саройини ёндириб юборишади, сенинг ажойиб портретларингдан ажраб қолишим алам қилипти. Ҳозир саройга югуриб бораман-да, анови аблаҳ генерал II. ни уивонини бекор қиламан. У ўзининг насткашли-ғига бориб, авваллари марҳум шаҳзодага қандай хушонад қил-ган бўлса, энди анови оломон олдида ҳам шундай ялтоқилик қилипти. Генералларимизнинг бари кўрқувдан дағ-дағ титраб туришибди. Чамамда, ўзимни ўзим бош қўмондан этиб тайинла-шимга тўғри келади шеклли».

Герцогиня хиёл бадхоҳлик билан Фабрициони уйғотиш учун одам юбормади. Ҳозир у графдан ниҳоятда мамнун бўлиб, қалбида унга нисбатан севғига ўхшаш илиқ бир туйғу ҳис этмоқ-да эди. «Аслида яхшилаб ўйлаб кўрсам,— дея дилидан ўтказди у,— мен унга турмушга чиқишим керак». Хоним шу заҳоти бу тўғрида графга хат ёзди-да, уни хизматкорларидан бири орқа-ли жўпатиб юборди. Бу кеча герцогинянинг ўз бахтсизлиги ҳа-қида ўйлашга мутлақо вақти бўлмади.

Эртаси куни пешинга яқин хоним кўйда ўнга эшаккачи ўтир-ган қайиқнинг улар томон шитоб билан сузиб келаётганини кўриб қолди. Орадап кўп вақт ўтмай у ҳам, ёнида турган Фа-брицио ҳам қайиқда Парма шаҳзодасининг хизматкорлари кийи-мидаги бир одамни кўришди. У ҳақиқатан ҳам чопарлардан бири экан. У ҳали соҳилга сакраб чиқмасданоқ герцогиняга қараб «Ғалаён бостирилди!» дея қичқирди. Чопар унга граф-нинг бир печа хати, маликанинг ёқимлигина мактуби ва шаҳзо-да Рануцио-Эрнесто V нинг унга Сан-Жовани герцогиняси ҳамда бева маликанинг катта статс-мулозимаси уивонлари инъ-ом этилажаги ҳақидаги пергаментга ёзилган олий фармонини тоширди. Герцогиня тентак дея ҳисоблаб юрган мипералогия-нинг билмидони бўлиш ёш шаҳзода унга деярли муҳаббат из-дори билан ниҳояланган қисқагина бир мактуб ёзиб юбориши-ни ҳам лозим кўрибди. Мактубда қуйидаги сўзлар ёзилганди:

«Гарчи отишма чоғи мен фақат унинг ёнида турган бўлсам-да, графнинг айтишича, герцогиня, у мендан хурсанд эмас. Тўғри, тағимдаги от ўша отишмада яраланди; шундай арзима-ган парсалар учун роса тўс-тўполон кўтаришди ва тўғрисиини айтганда, менинг энди ҳақиқий жангда иштирок этгим келяпти, лекин бу жанг ўз фуқароларимга қарши бўлмаслиги керак. Мен ҳамма ишлари учун графдан жуда миннатдорман: ҳеч қачон урушда иштирок этмаган генералларим бу тўс-тўполонни кў-риб, ўтакалари ёрилгудек бўлишди; назаримда, улардан икки-

учтаси Болоньяга қочиб кетди ҳам. Ўша қайгули воқеа мени ҳокимият тепасига чиқариб қўйганидан буён мен сизни волидаи-муҳтарамамга катта статс-мулозима этиб тайинлаш ҳақидаги фармондан бўлак биронта ҳам ҳужжатга бу қадар мамнуният билан имзо чекмаган эдим. Дарвоқе, онам икковимиз бир кун и ўз замонида Петраркага қарашли бўлган,— ҳар қалай. одамлар шундай дейишади. — Сан-Жовани Palazettосидан кўришиб турадиган чиройли манзара сизга бағоят катта завқ бағишлаганини эсладик. Шу боисдан волидамиз ўша ишнамгина амлоқни сизга туҳфа қилишни жазм айладилар, мен бўлсам, сизга пима совға қилишни билмаганим ва бусиз ҳам аллақачон тасарруфингиздаги барча нарсаларни таклиф этмоққа журъатим етмагани туфайли сизни ўз мамлакатининг герцогиняси қилиб қўйдим: Сансевериналар римлик герцоглар экашдан, ҳойнаҳой, хабарингиз бўлмаса керак. Етмиш ёшга кирганига қарамай, сабот-матоват намойиш этган муҳтарам архиепископимизга эса орден юлдузини инъом этдим. Бадарға қилинган барча сарой мулозимларини қайта чақиртириб олганим учун менадан жаҳлингиз чиқмаса керак деб умид қиламан. Менга энди доим имзо чекмоқдан олдин *чин юракдан лутф айлагувчи* сўзларини ёзишни кераклигини айтишди. Минг афсуски, мен дилимда фақат сизга писбатан ҳис этадиган туйғуларни бошқаларга ҳам баён қилмоғим керак экан!

Сизга ҳаминча чин юракдан лутф айлагувчи

Ранунцио-Эрнесто».

Бу хатни ўқиган одам герцогиняни Пармада юксак эътимод кутмаяпти деб айта олармиди? Шунинг учун ҳам графнинг икки соатдан сўнг келтириб беришган янги хатлари унга жуда галати кўринди. Граф тафсилотларини тушуштириб ўтирмай, хонимга Пармага қайтишини бир неча кун орқага суришни ва тоби қочиб қолганини баҳона қилиб, бу тўғрида малъкага хат ёзиб юборишни маслаҳат берганди. Бироқ герцогиня билан Фабрицио тушликдан кейиноқ Пармага жўнашди. Герцогиня гарчи дилида буни тап олгиси келмаса-да, у ерга маркис Крешенцининг тўйини тезлаштириш мақсадида шошилар, Фабрицио эса Клелияни кўришга ошиқарди; бутун йўл давомида у бахтиёрлигидан турли шўхликлар қилиб, аммасининг назарида, ўзини жуда қулгил тутди. Дилида у Клелияни олиб қочишга, мабодо қизининг никоҳига монелик қилишнинг бошқа йўли топилмаса, унинг хоҳишига қараб ҳам ўтирмасликка аҳд қилганди.

Герцогиня билан жияни ушбу саёҳат давомида бутун вақтни шод-хуррамлик билан ўтказишди. Парма яқинидаги сўнги почта бекатида улар қисқа муддатга тўхташди-ю, Фабрицио руҳонийлар жуббасини кийиб олди,— шу пайтга қадар у гўё мотам тутган одамдек оддийгина қора костюм кийиб юрарди. Илгят кийиниб бўлгач, герцогинянинг хонасига кирган эди, аёл унга шундай деди:

— Биласанми, графнинг хатларида қандайдир шубҳали, тушуниб бўлмайдиган бир ҳадик сезилипти. Гапимга қулоқ солгин-да, шу ерда бир неча соат кутиб тур. Мен буюк мпнистр-римиз билан бир гаплашиб оламан-у, шу заҳоти сенга чопар юбораман.

Фабрицио бу доно маслаҳатга аранг рози бўлди. Граф хотиним дея атай бошлаган герцогиняни ўн беш ёшли йигитчаларга хос завқ-шавқ билан кутиб олди. У анчага довур сиёсат ҳақида гапиришни ҳам истамади, ниҳоят, ҳаяжони босилиб, эс-ҳушини йиғиштириб олгач, шундай деди:

— Фабриционинг шаҳарга ошкора кириб келишига рухсат бермай жуда тўғри иш қилибсан: бу ерда ҳозир реакция айни авжига минган пайти. Шаҳзода менга ҳамкасб қилиб, яъни адлия министри этиб кимни тайинлаганини биласанми? Рассини, жонгинам, ўша буюк воқеалар пайти мен адолатли равишда арзимас бир махлуқ ўрнида кўриб, сариқ чақага олмаган худди ўша Рассини. Дарвоқе, сени огоҳлантириб қўяй, бу ерда ҳамма ишларни босди-босди қилиб юборишди. Магарам газеталаримизга бир кўз югуртирсанг, қалъада котиб бўлиб ишлайдиган аллақандай Барбоненинг экипаждан йиқилиб ўлгани ҳақида хабар топасан. Сарой боғидаги шаҳзоданинг ҳайкали томон ёпирилишган пайти мен ўт очишни буюрганимда ҳалок бўлган олтимшидан кўпроқ бекорчилар эса сира ҳам ўлган эмас, балки соғ-саломат юришибди, фақат саёҳатга жўнашган холос. Ички ишлар министри граф Дзурла ўша бадбахт қаҳрамонларнинг уйларига шахсан ўзи бориб, уларнинг оила аъзолари ёки яқинларига ўн беш цехидан пул берибди-да, ҳаммага марҳум саёҳатда юрибди деб айтасанлар, мабодо биронта одамга унинг ўлдирилганлиги ҳақида оғиз оча кўрсаларинг, қамоққа тикиб қўяман, дея қаттиқ дўқ урибди. Ташқи ишлар министрлигидан Милан ва Туринга махсус одам жўнатилиди. У журналистларни ушбу қайғули воқеа ҳақида ёзмасликка кўндирмоғи лозим. Бизда ўша воқеаларни ана шундай атамоққа қарор қилинди. Ўша одам Лондон билан Парижга ҳам бормоғи ва у ердаги барча газеталарда бизда содир бўлган тартибсизликлар ҳақидаги барча мишмишларга қарийб расмий раддия эълон қилмоғи лозим. Бошқа бир амалдорни Болонья билан Флоренцияга жўнатишди. Мен фақат кифт қисиб қўя қолдим.

Аммо энг кулгилиси шундаки, мен шу ёшимда гвардиячилар олдида нутқ сўзлаётган ва ўша қўрқоқ генерал П. нинг эпо-летларини юлқиб олаётган пайтимда қалбимда гайрат-шижоат ҳис этдим. Ўша дақиқада мен шаҳзода учун сира ўйлаб ўтирмай ҳаётимни қурбон қилишга ҳам тайёр эдим... Энди тан олиб айтишим мумкинки, жуда аҳмоқона ўлим топган бўлар эканман. Ёш ҳукмдор ўзининг жуда раҳмдил бўлишига қарамай, менинг бирор касалга дучор бўлиб ўлиб кетишим учун бажонидил юз эки берган бўларди; у ҳали менга истеъфога чиқишимни таклиф қилишга журъат этмапти, аммо биз у билан аҳён-аҳёндагина

гапланамиз. Мен унга талай-талай ахборотномалар юбориб турибман — Фабрициони қалъага банди қилишганидан сўнг марҳум шаҳзода пайтида мен худди шундай қонда жорий этгандим. Ўрни келганида шуни ҳам айтиб қўяйки, мен Фабрициога чиқарилган ҳукми тутаптириқ қила олмадим, зеро аблаҳ Расси ўша ҳужжатни менга бермади. Фабриционинг бу ерга ошкора кириб келишига рухсат бермай жуда тўғри иш қилибсиз. Ҳукм ҳамон ўз кучида турибди. Тўғри, пазаримда, Расси ҳозир жиянимизни қамоққа олишга журъат этмайди, аммо икки ҳафталардан сўнг у анча ботир бўлиб қолиши мумкин. Агар Фабрицио Пармага қайтишни шу қадар истар экан, у ҳолда, яхшиис, меникида яширинсин.

— Лекин барча бу ўзгаришларнинг сабаби нимада? — ҳайратга тушиб хитоб қилди герцогиня.

— Шаҳзодини мен ўзимни ҳукмдор ва мамлакатнинг халоскори дея ҳисоблаганимга ҳамда уни болакай ўрнида кўриб, унга раҳбарлик қилмоқчи эканлигимга ишонтириб қўйишибди; бу ҳам етмагандек, мен шаҳзода тўғрисида гапира туриб, унга писбатан «анови болакай» деган машъум сўзларни айтган эмишман. Эҳтимол айтган бўлсам айтгандирман, — ўша кунни хурсандлигимдан жуда ҳаяжонланиб кетгандим; масала, гарчи отишмани умрида биринчи марта эпитаётган бўлса-да, унча қўрқиб кетмагани сабабли у менга деярли қаҳрамон бўлиб кўринганди. Унинг ўзига яраша ақли бор, кейин ўзини ҳам отасига қараганда анча яхшироқ тута билади; ҳуллас, мен ҳамма жойда у дили пок ва меҳрибон одам, дея айтишим мумкин, аммо бу софдил йигитча биронта қабоҳат ҳақида эшитса, жуда ғазабланиб кетади, унга бундай ишларни пайқаган одамнинг ўзи ҳам аблаҳ бўлиб туюлади. Унинг қандай тарбия кўрганлини ўзингиз биласиз-ку ахир!..

— Унинг бир кун эмас, бир кун ҳукмдор бўлиб қолажagini ёдингизда тутишингиз керак эди, зоти олийлар. Шунинг учун ҳам унга биронта ақлли одамни тарбиячи қилиб қўймоғингиз лозим эди.

— Биринчидан, биз яхши бўлмаган маънода жуда ибратли бир памунага эгамиз: маркиз де Фелино, менинг ўтмишдошим, аббат Кондильяк*ни таклиф этган экан, у ўз шогирдини ғирт аҳмоқ қилиб тарбиялабди. Шогирди фақат черков маросимларидагина иштирок этишни билар экан, минг етти юз тўқсон олтинчи йили эса у генерал Бонапарт билан тил топиша олмади, ҳолбуки, генерал унинг ҳукмдорлик қилишига рози бўлиши мумкин эди. Иккинчидан, мен ҳеч қачон ўн йил давомида министр бўлиб тураман деб ўйламагандим. Сўнгги бир ой ичида эса бу ердаги барча ишлар шу қадар жонимга тегдики, бир миллионни тўплаб олсам бас, кейин ўзим қутқариб қолган бу расвои жаҳон ўлкани ўз ҳолига ташлаб жўнайман, дея қарор қилиб қўйдим. Агар мен бўлмаганимда, Парма икки ой муддатга республикага айланарди, шопр Ферранте Палла эса бу республикада диктатор бўлиб қоларди.

Феррантенинг исмини эшитиб герцогиня қизариб кетди: графнинг ҳеч гапдан хабари йўқ эди.

— Биз тез орада ўн саккизишчи аср монархиясига хос тартиб-қоидаларига қайтамиз: руҳоний, пир ва севимли аёл ҳукмдор бўлиб қолади. Аслида шаҳзода фақат минералогиясини ва назаримда, сизни севади. Шаҳзода тахтга ўтирганидан буён камердинери (унинг укасига тўққиз ойлик хизматдан сўнг менинг талабимга кўра капитанлик унвони берилди), ўша камердинер, мен сизга айтсам, худонинг берган кунги шаҳзоданинг миёсига, сиз дунёдаги энг бахтиёр одамсиз, зеро сизнинг рухсорингиз олтин тапгаларга зарб этилмоқда, деган гапни қўйиб келяпти. Бундай ажойиб фикр ўз ортидан диққинафасликни эргаштириб келди. Ана шундан сўнг шаҳзодага кўнглини очувчи адъютант керак бўлиб қолди. Лекин миллион берганда ҳам, икковимизнинг Неаполь ёки Пармада кўнглили ҳаёт кечиришимиз учун жуда зарур бўлган ўша миллионни берган тақдирда ҳам мен ҳазрати олийларининг кўнглини очиб учун у киши билан кунга тўрт-беш соатлаб вақтни бирга ўтказишга рози бўлмайман. Бунинг устига мен ундан ақллироқман, шу боисдан бир ойдан сўнг у мени даҳшатли махлуқ дея ҳисоблай бошлайди.

Марҳум шаҳзода ёвуз ва бахил одам эди, лекин у ҳар қалай уруш кўрганди, қўшинларга қўмондонлик қилганди ва шу йўсинда бирмунча чиниққан эди. Унда маълум қадар монархлик пишоалари бор эди ва мен унинг ҳукуматида яхшим ёки ёмонми, лекин министр бўлишим мумкин эди. Унинг ҳалол, софдил ва чинакамига меҳрибон одам бўлмиш ўғли ҳузурида эса мен фақат фирибгар бўлишим лозим. Бу соҳада мен саройдаги энг пасткаш дўндиқча билан ҳам рақобат қилишим керак бўлади. Шунда мен анчайин заиф рақиб эканлигим маълум бўлиб қолади, зеро кўшгина зарур икир-чикирларга эътибор бермаслигим мумкин. Масалан, уч кун бурун ҳар кунги, эрталаб сарой бўлмаларига тоза сочиқ тарқатиб чиқадиган кирчи хотин шаҳзоданинг инглизча ёзув столининг калитини йўқотиб қўйибди. Ана шундан сўнг ҳазрати олийлари ўша столининг тортмасига қулфлаб қўйилган ахборотномаларга тааллуқли барча пшлар билан шуғулланишдан бош тортдилар. Агар устага йигирма франк тўласа у тортманинг тубидаги тахталарини суғириб очиб берар ёки қулфга тушадиган калит тошарди албатта. Аммо Равенцио-Эрнесто Бешинчи менга сарой чилангарини бундай ёмон одатга ўргатиш мумкин эмас деб айтди.

Ҳанузгача у ўзи қабул қилган қарорида ҳечмаса уч кун қатъий туришга мутлақо қодир эмас. Агар бу навқирон шаҳзода оддийгина маркиз бўлиб тутилганида ва унинг давлати бўлганида эди, у Людовик Ўн олтинчиликига ўхшаш биронта саройда энг муносиб одам бўларди. Лекин бу художўй ва соддадил йигит атрофини қуршаб олган макр-ҳийлаларга қандай қарши тура олади? Шу боисдан мухолифанинг бўлмиш маркиза Раверсининг салоҳи ҳеч қачон ҳозиргидегидек қудратли бўлмаганди; улар бир нарсани

кашф этипибди: эмишки, гарчи мен оломонга қарата ўқ узининг буюрган ва аввалги ҳукмдорим бўлмиш шаҳзоданинг ҳайкални ҳақорат қилишларига йўл қўймаслик учун, агар лозим бўлса, уч минг одамни ҳам қириб ташлашга тайёр турган бўлсам-да, бари бир мен оташин либерал эмишман ва конституцияга эришмоққа интилармишман ва шунга ўхшаш аҳмоқона гаплар. «Бу телбазар республика, республика, дея аюҳаннос солиб, бизга монархиялардан энг яхшисининг саховатидан баҳраманд бўлмоққа халал бермоқчи бўладилар... «Хуллас, хоним душманларим мени энди либераллар партиясининг йўлбошчиси, дея эълоп қилишди, сиз бўлсангиз шаҳзода ҳали ўз илтифотидан маҳрум этмаган ягона сафдошимсиз. Бешак ҳалол одам бўлмиш архиепископ бир куни эҳтиёткорлик билан ўша «*машъум кунда*» мен қилган ишлар ҳақида эслатмоқчи бўлган экан, бунинг учун шаҳзоданинг ғазабига учрабди. Ғалаённинг мавжудлиги сўзсиз ҳақиқат бўлиб турган пайтлари ўша куни ҳали «*машъум*» дея сифатлашмаган эди; эртаси эрталаб шаҳзода ҳатто архиепископга мени герцог қилиб қўймоқчи эканлиги, зеро сиз менга турмушга чиққанингиздан сўнг унвонингиз пасайиб кетмаслиги кераклигини айтган экан. Энди бўлса, ўйлашимча, анови аблаҳ Рассига графлик унвонини инъом этишса керак. Ўша аблаҳга марҳум шаҳзоданинг сирларини менга сотиб тургани учун унга ўзим дворянлик унвонини олиб бергандим. Агар Рассини шундай кўтариб қўйишса, унда мен жуда аҳмоқона аҳволга тушаман.

— Бечора шаҳзода эса панид еб қолади.

— Шундай бўлиши турган гап. Лекин у, *ҳукмдор*, икки ҳафтадан сўнг ҳеч ким унинг устидан кулишга журъат этмай қолади. Шундай қилиб, азизим, сиз билан биз триктрак ўйинчилари каби «ўйиндан чиқмоғимиз» керак. Бу ердан жўнаб кетайлик.

— Лекин биз жуда камбағалмиз-ку.

— Аслини олганда сизга ҳам, менга ҳам ҳанамнинг кераги йўқ. Менга Неаполдаги Сан-Карло театрида ложаингиздан биргина жой билан минингга от берсангиз бўлгани, менга шуниси ҳам етади. Ҳамиятдаги мавқеимиз ҳашамнинг кўни ёки озлигига боғлиқ бўлмайди, балки ўша ерлик донолар хонадонингизга келиб бир пивёла чой ичиш шарафига муяссар бўлмоқ учун ўлиб-тирилиб ҳаракат қилишлари билан белгиланади.

— Мабодо ўша «*машъум кунда*» сиз бир четда тураверганингизда, умид қиламанки, бундан буён худди шундай қиласиз, унда нима бўларди?— дея сўради герцогиния.

— Қўшинлар оломонга қўшилиб кетарди. Ёнғин ва қирғинбарот камида уч кун давом этарди (ахир республика бу мамлакатда фақат юз йилдан кейингина бемаъни гап бўлмаслиги мумкин), сўнгга икки ҳафта талон-тарож бўлиб турарди ва чет элдан юборилган икки-уч полк барча бу ишларга чек қўйгунига қадар шу аҳвол давом этаверарди. Ўша куни халқ орасида Ферранте Паллани кўрдим, у одатдагидек жасорат ва мардликка тўла эди; назаримда, у билан бирга ўн-ўн бешта дўстлари ҳам ҳаракат қили-

шарди. Рассп бундап ажойиб фитна тўқиб чиқаради. Бир нарса яхши маълум; Ферранте, гарчи йиртиқ-ямоқ кийимда бўлса-да, олтинни ҳовучлаб сарфлабди.

Барча бу хабарлардан ҳаяжонга тушган герцогиня маликага миннатдорчилик билдирмоқ учун дарҳол саройга равона бўлди.

У қабулхонага кириб боргач, навбатчи фрейлина хонимга саройнинг маликага ажратилган хоналарида олий нақолат тимсоли сифатида белига тақиб юриш лозим бўлган олтин калитчани топширди. Клара-Паолина уни кўргани заҳоти ҳаммаси чиқариб юборди ва герцогиня билан ёлғиз қолгач, бирмунча вақт дилидагини очиқ-ойдин гапирмай, фақат алланималарга шама қилиб ўтирди. Герцогиня унинг нима демоқчи эканлигини тушуна олмай, сиполик билан жавоб қиларди. Охир малика йиғлаб юборди-да, дугонасининг қучоғига отилиб, хитоб қилди:

— Мен учун яна қайғули кунлар бошланаяпти. Ўғлим менга эримдан ҳам баттарроқ муомала қиладиганга ўхшайди!

— Мен бунга йўл қўймайман,— қизшиб жавоб қилди герцогиня.— Лекин аввало, ҳазрати олиялари, камоли эҳтиром ила сизга чексиз миннатдорчилигимни пэхор этмоққа ижозат этгайсиз.

— Бу билан нима демоқчисиз?— ташвишга тушиб сўради истейфо ҳақидаги илтимосни эшитишдан чўчиган малика.

— Ҳар гал камин устида турган анови хитой қўғирчорипинг лиқилдоқ бошини ўнг томонга буришга ижозат этганингизда мен бор ҳақиқатни очиқ айтмоғимга рухсат беришингизни илтимос қилмоқчиман.

— Фақат шуми? Азизам герцогиня!— дея хитоб қилди Клара-Паолина. У ўрнидан шартта туриб, қўғирчоқнинг олдига юғуриб борди-да, ўзи унинг бошини ўнг томонга буриб қўйди.

— Гапираверинг, ҳаммасини очиқ-ойдин гапираверинг, сиз менинг катта статс-мулозимамсиз ахир,— мулоиймгина овоз билан деди у.

— Ҳазрати олиялари,— деди герцогиня,— сиз аҳволимизни жуда яхши биласиз: сизга ҳам, менга ҳам катта хавф қутқу солаяпти. Фабриццога чиқарилган ҳукм ҳали бекор қилинганча йўқ! Шундай экан, мендан қутулишни, сизни эса хўрлашни истаган заҳотилар жиянимни яна қамоққа тикишади. Аҳволимиз сира ҳам яхши бўлгани йўқ. Шахсан менинг масаламга келсак, мен графга турмушга чиқаман-да, биз у билан Неаполь ёки Парижга жўнаймиз. Графга нисбатан кўрнамаклик қилдилар, шу боис унинг давлат ишларидан мутлақо кўнгли совиган. Агар сизга бу қадар ҳамдард бўлмаганимда эди, ҳазрати олиялари, унга, шаҳзода жуда катта пул таклиф қилган тақдирдагина бу жиппихонада қолишга рози бўлинг, дея маслаҳат берган бўлардим. Сизга бир нарсани маълум қилиб қўймоққа ижозат этгайсиз, ҳазрати олиялари: министрлик лавозимига ўтирган йили графнинг бир юз ўттиз минг франк пули бор эди, энди бўлса унинг йиллик даромадлари борса йигирма мингга арабга етади. Мен унга анчадан буён,

бундай мол-дунё орттиришни ҳам ўйласангиз-чи, дея маслаҳат беравериб бекорга овора бўлардим. Мана энди мен йўқлигимда у шахзоданинг ўтакетган муттаҳам одамлар бўлиши бош ўлпончилари билан жапжаллашиб қолибди-да, уларни ҳайдаб, ўрииларига бошқа муттаҳамларни олибди. Бунинг учун улар графга саккиз юз минг франк беришибди.

— Нима?— ҳайратга тушиб хитоб қилди малика.— Ё алҳазар!.. Қаттиқ хафа бўлдим бу гапни эшитиб!

— Ҳазрати олиялари,— дея совуққонлик билан сўради герцогиня,— қўғирчоқнинг бурнини сўл томонга бурайми?

— Йўқ, йўқ! Лекин графдек бир одам шу йўсинда пул орттиришга жазм қилса, бу даҳшат-ку ахир!

— Агар ўғирламаганида барча ҳалол одамлар ундан нафратланган бўлишарди.

— Ё қудратингдан! Наҳот шундай бўлса?

— Ҳазрати олиялари,— дея давом этди герцогиня,— меннинг дўстим, уч юз мингми ёки тўрт юз мингми даромади бўлган маркиз Крешепцидан бўлак ҳамма бу ерда ўғрилиқ қилади. Одамларнинг буюк хизматлари бир ой ўтмасданок унутиб юбориладиган бундай мамлакатда нечун ўғирлашмасин экан? Одамлар ҳукмдорнинг пазаридан қолганидан кейин ҳам ўз қадрини йўқотмайдиган ягона ва чинакам мукофот бу пул эканлиги аён бўлди. Ижозатингиз билан ҳозир сизга, ҳазрати олиялари, даҳшатли ҳақиқатни айтаман.

— Айтинг, ижозат этаман,— деди хўрсишиб малика.— Тўғри, бу ҳақиқатлар қалбимни ўртаепти.

— Гап бундай, ҳазрати олиялари,— ўғлингиз няхоятда софдил одам, аммо у сизни отасидан ҳам баттарроқ хўрлаши мумкин. Марҳум шахзоданинг барча кирои одамлар қатори ўз феъли-атвори, ўз иродаси бор эди. Бизнинг павқирон ҳукмдоримиз эса уч кундан кейин қарори қандай бўлишини ўзи ҳам билмайди. Демак, унга ишониб бўлмайди, шундай экан, муттасил унинг ёнида бўлмоғингиз, ўзгаларнинг таъсиридан сақламоғингиз керак. Бу ҳақиқатни тушуниб олиш унча қийин эмас, бу турган гап, икки ақлли одам — Расси билан маркиза Раверси раҳбарлик қилаётган ашаддий монархистларнинг янги партияси унга маънуқа топиб беришга ҳаракат қилади. Уша фаворитканинг бойлик орттиришига, баъзи арзимас лавозимларни тақсим этишига йўл қўйиб берадилар, аммо бунинг эвазига у ушбу партия олдида ҳукмдорнинг иродаси барқарорлиги учун жавобгар бўлади.

Сиз ҳазрати олияларининг саройингизда мен ўзимни бетаҳлика ҳис этмоғим учун Рассини бу ердан шармандан шармисор қилиб қувиб юбормоқлари керак; бундан ташқари, мен Фабрициони бу ўлкадаги энг ҳалол судьялар суд қилинларини истайман; агар ўша жаноблар, мен умид қилганимдек, Фабрициони оқланса, архиепископга уни ўзига коадъютор, кейинроқ эса ўринбосар эгиб тайинлашига ижозат бермоқ табиий бир ҳол бўлса керак. Мабодо муваффақиятсизликка учрасак, у ҳолда граф икковимиз

жўнаб кетамиз. Шунда мен, ҳазрати олиялари, сизга бир маслаҳат бераман: ўша аблаҳ Расси билан ҳеч қачон мурасосозлик қилманг ва ҳеч қачон ўғлиғизнинг музофотидаш ташқари чиқманг. Ўғлиғиз яхши одам, ёнингизда яшар экан, у сизга сира ҳам ёмонликни раво кўрмайди.

— Сизнинг барча бу ҳақиқатларингизни жуда диққат билан тингладим,— дея жавоб қилди жилмайиб малика.— Ишқилиб ўғлимга маъшуқани ўзим топиб беришим керак эмасми мабодо?

— Йўқ, ҳазрати олиялари. Фақат саройингизда у вақтини хурсандчилик билан ўтказиши учун имконият яратишга ҳаракат қилинг,— ҳар қалай у бошқа салонларга қараганда вақтини бу ерда шодонроқ ўтказсип.

Шу мавзудаги гаплар яна узоқ давом этди. Соддадил, аммо ақлли аёл бўлмиш маликанинг кўзи очилди.

Герцогиня юборган чопар Фабрициога у шаҳарга киравериши мумкинлиги, лекин у ерга йигит пинҳона кириб бориши лозимлиги ҳақидаги хабарни етказди. Пармада Фабрициони деярли ҳеч ким кўрмасди: у деҳқонча кийиниб олиб, бутун вақтини аллақандай ёнғоқфурушнинг қалъа дарвозаси рўпарасидаги хийбонда жойланган тахта дўконидида ўтказарди.

Йигирма тўртинчи боб

Герцогиня саройда ажойиб кечалар уюштира бошлади,— ҳали ҳеч қачон у ерда бундай хурсандчилик ҳукм сурмаган, гарчи унга даҳшатли хавф қутқу солаётган бўлса-да, ҳали ҳеч қачон герцогиня ушбу қишдагидек гўзал ва дилбар кўринмаганди; ана шу машаққатли бир печа ой ичида у Фабриционинг бундай ғалати ўзгариб қолгани тўғрисида, чамаси бирон марта ҳам алам билан ўйламади. Ёш шаҳзода онасининг салонидидаги бундай кўнглили йигинларга жуда эрта келар, шунда малика унга қараб дерди:

— Бориб давлатни бошқаринг энди. Имоним комилки, ёзув столиғизда сизнинг қарорингизни кутиб камида йигирмата доклад ётган бўлса керак. Европа мени, у ўғлини бекорчи қилиб қўйиб, ўзи ҳукмдорлик қилмоқчи, дея айблашини истамайман.

Малика доим бундай ўғитларини жуда ноқулай пайтда — аъло ҳазрат тортинчоқлигини унутиб, мароқ билан биронта кулгили шарада ўйинида иштирок этаётган маҳали айтар эдики, бундап шаҳзодаининг жаҳли чиқарди. Ҳафтасига икки марта шаҳар ташқарисидида боғ сайли уюштириларди. Малика янги ҳукмдорга халқнинг меҳрини ошириш баҳонасида Пармаининг буржуа оилаларидан бўлмиш энг кўхлик қиз-жувонларининг ҳам бу сайлларда иштирок этишига ижозат берарди. Герцогиня бу қувноқ саройининг жону дили эди; у мешанип Рассининг юксалишига қаттиқ ҳасад қилиб юрган ўша чиройли мешан аёллар шаҳзодага адлия министрининг беҳисоб фирибгарликларидида биронтаси ҳақида гапириб беришларига умид қиларди. Шаҳзода кўнглина болалар-

ча тушунчалари қатори, министрларимнинг бари юксак ахлоқли одамлар, деган ишончга ҳам амал қиларди.

Расси анча фаҳм-фаросатли одам бўлиб, маликанинг саройида унинг рақиби уюштириб турадиган бу ажойиб кечаларнинг ўзи учун пақадар хавfli эканини яхши тушуварди. У барча расмийликларга амал қилинган ҳолда Фабрицигога чиқарилган қарорни граф Москвага беришдан бош тортди. Шундай қилиб, ё у, ёки герцогиня сарой доираларидан ғойиб бўлиши керак эди.

Ғалаён кўтарилган куни — ҳозир барча одобли одамлар бу ғалаёни инкор этадиган бўлиб қолишганди, — оломонга кимдир пул тарқатган экан. Расси ўзининг тафтишини ана шу маълумотдан бошлади. У одатдагидан ҳам ёмонроқ кийиниб олиб, Пармадаги барча кулбаи вайроналарни айланиб чиқди ва сергапроқ одамларнинг қўлига чойчақа қистирганича у ердаги қашшоқлар билан соатлаб суҳбатлашди. Унинг бу саъй-ҳаракатлари зое кетмади. Икки ҳафталик ана шундай серташвиш ҳаётдан сўнг у ғалаёнинг пинҳоний йўлбошчиси Ферранте Палла бўлганига ишонч ҳосил қилди; бунинг устига барча ҳақиқий буюк шоирлар каби бутун умрини қашшоқликда ўтказган бу одам Генуяда сўнгги пайтда ўнчача брильянт сотибди. Айтишларига қараганда, сотилган жавоҳиротлар орасида баҳоси қирқ мингдан ортиқроқ бўлган бешта йирик бриллиант бор экан, аммо *шаҳзоданинг ўлиmidан ўн кун аввал* уларни *пул жуда зарур бўлиб қолгани* боисидан ўттиз беш мингга сотиб юборишибди.

Бу кашфиётдан сўнг адлия министрининг пақадар боши осмонга етганини не сўзлар билан тасвирлаб берсак экан? Расси бева маликанинг саройида ҳар куни унинг устидан кулишларини жуда яхши биларди. Кундалик ишлар тўғрисида суҳбатлашиб ўтиришар экан, шаҳзоданинг ўзи ҳам кўп марта унинг устидан ёшларга хос соддадиллик билан очиқдап-очиқ кулган эди. Шундан олмоғимиз керакки, Расси табиятан тўпори одам бўлиб, унинг ўзига хос қилиқлари бор эди. Масалан, агар биронта суҳбат чоғи гапга жуда берилиб кетса, у оёқларини чалиштирарди-да, кафти билан бошигининг тагини силай бошларди. Жуда руҳланиб кетган пайтларида эса у чўнтагидан катта қизил сури дастарўмолини олиб, тиззасининг устига ёзарди ва ҳоказо, ва ҳоказо. Чиройли мешан қизлардан бири ўзининг бежирим оёқчаларини кўз-кўз қилиш мақсадида адлия министрининг ўша хурмачақилиқларини намойиш этиб, Рассини калака қилганида шаҳзода қотиб-қотиб кулган эди.

Расси шаҳзодадан фавқулодда сабабларга кўра, қабул қилишни илтимос қилди-да, унга қараб шундай деди:

— Ҳазрати олийлари, юз минг франк сарфлашга ижозат берсангиз, шунда биз марҳум аълоҳазрат отангиз ўлимининг сабабини билиб олардик. Агар бу ўринда жиноят яширинган бўлса шу миқдордаги пул билан адлия министрлиги жиноятчиларни қўлга олиш имкониятига эга бўлади.

Бутун жавобан шахзоданинг нима дегани мутлақо аён бўлса керак.

Орадан бир неча кун ўтгач, Чекина герцогияга агар бир заргарга бекасининг брильянтарини кўрсатса, катта пул беришини таклиф қилишгани, аммо у бу таклифни ғазаб билан рад этганини гапириб берди. Герцогия ўша таклифни рад этгани учун қизни бир оз койишган киши бўлди. Бир ҳафтадан сўнг Чекинага заргарга кўрсатиш учун ўша брильянтарини топширишди. Брильянтлар кўриладиган куни граф Моска пармалик ҳар бир заргарнинг дўкони олдига иккитадан ишончли одам қўйди ва ярим кечада герцогиянинг саройига келиб, ўша синчков заргар мистр Рассининг акаси бўлиб чиққанини хабар қилди. Герцогиянинг жуда димоғи чоғ эди,— ўша оқшом саройда dell' arte комедиясини қўйишганди. Бу комедияда пьесанинг умумий плани саҳна ортда осиб қўйилди-да, иштирок этувчи шахслар диалогларни ўзлари тўқиб чиқараверишди. Герцогия ўзи бош ролини ижро этган саҳнадан эндигина чиққан эди. Унинг чипчисбейн ролини эса томошабинлар орасида ўтирган маркиза Раверсининг собиқ жазмани — граф Бальди ижро этган эди. Бутун Пармадаги энг тортинчоқ одам бўлса-да, лекин жуда келишган йигит ва позик қалб соҳиби бўлмиш шахзода пьесанинг навбатдаги намоишида граф Бальди ўйнаган ролини ўзи ижро этишга аҳд қилганди ва уни ёд ола бошлаганди.

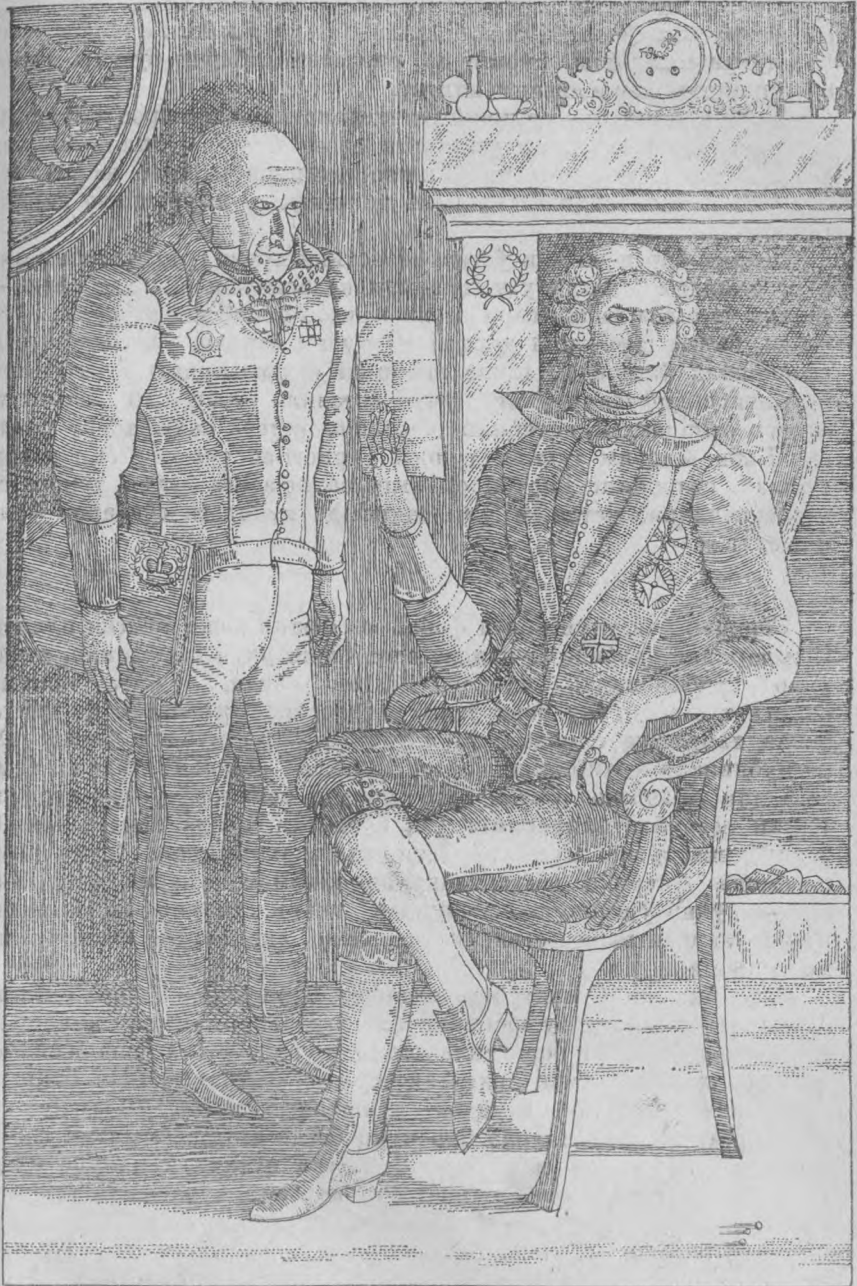
— Вақтим жуда зиқ,— деди герцогия граф Москага. — Иккинчи пардада мен биринчи кўринишда чиқишим керак. Юринг, соқчилар залига ўтамин.

Бу залда, бош мистр ва катта статс-мулозима ўртасидаги суҳбатга диққат билан қулоқ солиб турган йигирма чоғлиқ лейб-гвардиячилар орасида герцогия кулиб туриб, ўз дўстига шундай деди:

— Сиз мени доим, бекордан-бекорга сирларингизини ошкор қилиб юрасиз, дея қойирдингиз. Мана энди билиб олинг. Эрнесто Бешинчини тахтга мен чиқариб қўйдим. Мен ўзим ўша кезлари ҳозиргига қараганда беқиёс даражада кўпроқ севадиган Фабрицио учун ўч олмоқчи эдим. Тўғри, бу севгим бокира севги. Биламан, сиз дилимдаги бу туйғунинг бокиралигига асло ишонмайсиз, лекин жиноятларимга қарамай, сиз мени ҳамон севар экансиз, бунинг энди аҳамияти йўқ. Аммо буёғини эшитинг — мана менинг ҳақиқий жиноятим: мен барча брильянтаримни Ферранте Палла исмли аломат бир телбага бериб юборганман; мен ҳатто Фабрициони заҳарлаш ҳақида буйруқ берган одамни йўқ қилишга жазм айлагани учун ўпганман ҳам. Бунинг нимаси ёмон экан?

— Ғалаёнга ҳозирлик кўриш учун Ферранте пулни қаердан олганини энди тушундим,— деди бир оз боши қотиб қолган граф. — Сиз бу гапларнинг барини менга шахзоданинг соқчилари олдидан гапирингиза журъат этияпсизми?

— Вақтим зиқ деб айтдим-ку сизга. Расси энди ўша ишлар-

нинг изига тушибди. Тўғри, мен ғалаён ҳақида чурқ этиб оғиз очган эмасман, зеро яқобинчиларни ёмон кўраман. Барча бу гаплар тўғрисида ўйлаб кўрип-да, спектаклдан сўнг буёғига нима ни қилишим кераклигини айтинг.

— Мен нима ни қилишингиз кераклигини ҳозироқ айтишим мумкин. Сиз шаҳзодапи ўзингизга ошпқ қилиб қўйинингиз керак... Лекин, ўтинаман, бу ўйинни ҳаддидан ошириб юборманг! Герцогинияни саҳнага чаққиб қолишди; у югурганича саҳнага чиқиб кетди.

Орадан бир неча кун ўтгач, герцогиния почта орқали собиқ оқ-сочни помидан ёзилган узунда-узун ва бемаъни бир хат олди,— хатида ўша аёл ундан саройга хизматкор қилиб ишга олишни сўрабди, бироқ герцогиния дарҳол мактубни ёзлиш услубидан уни аллақандай ўзга одам ишга этганини сезд. Хоним мактубнинг иккинчи саҳифасини ўқиш учун қоғозни ёйган эди, оёғининг олдига аллақандай китобнинг сарғайиб кетган саҳифасига ўралган Биби Марьям тумори тушди. Герцогиния туморга бир назар ташлаб, китобнинг йиртиб олingan саҳифасига кўзи тушди-ю, кўзлари чақнаб кетди. У ўша саҳифада қуйидаги сўзларни ўқиган эди:

«Трибун ўзи учун ойига фақат юз франк олди; қолган пуллар одамларнинг қалбидан муқаддас олов ёқиш учун сарфланди, аммо улар худбилликдан музлаб қолган экан. Тулки менинг изимга тушибди, шу боис ўзим ҳаддан зиёд севадиган фаришта билан хайрлана олмадим. Мен ўзимга ўзим шундай дедим: «У республикани ёқтирмайди, аини вақтда ақл жиҳатидан ҳам, гўзаллик жозибаси билан ҳам мендан бешинча устун туради. Кейин республикачиларнинг ўзи бўлмаган жойда қандай қилиб республика тузиш мумкин? Мен адашмадиммикан? Ярим йил давомида Америка шаҳарчаларини кезаман, уларни заррабин остига қўйиб ўрғанаман ва шундан кейин сизнинг қалбимдаги ягона рақибангизни севишим керакми ёки керак эмаслигини ҳал қиламан.

Агар сиз ушбу мактубни олсангиз, баронесса ва унга сиздан олдин ҳеч кимнинг куфроний кўзи тушмаса, каминга қулишиз сиз билан биринчи бор гаплашишга журъат этган ўша жойдаги йигирма қадам нарида экилган шумтол кўчатларидан бирини синдиришни буюриг. Шундан сўнг мен ўзимни бахтиёр ҳис этиб юрган ўша пайтларда бир кун боғда этиборингизни жалб этган катта шамшод дарахтининг тагига қутича кўмдириб қўяман, ўша қутичада сиз шундай бир нарсани кўрасизки, менинг маслагимдаги кишиларга нима сабабдан туҳмат қилишларини тўшуниб olasiz.

Тулки изимга тушгани ва ўзим беҳад севадиган малакнинг тақдирини ўйлаб, қаттиқ ташвишланганым туфайлигина мактуб ёзишга журъат этдим.

Шамшод дарахтиниинг тагига икки ҳафтадан сўнг келмоқ лозим».

«Унинг ихтиёрида босмаҳона бор экан,— дея ҳаёлидан ўтказди герцогиня.— Демак тез орада унинг сонетлар тўпламини ўқиймиз. Худо билсин, ўша сонетларида у мени қандай помлар билан атаркин!»

Ўз қадрини ошириш мақсадида герцогиня бир тажриба ўтказишга қарор қилди: у бутун бир ҳафта давомида «тоби қочиб», уйдан чиқмади, оқибатда сарой аҳли ажойиб кечалардан маҳрум бўлиб қолди. Бевалик мотамининг биричи куниданоқ ўғлининг олдида юрагини ҳовучлаб юришга мажбур бўлганидан қалби пинҳона ғазабга тўлган малика ана шу ҳафтани эри дафн этилган монастырда ўтказди. Ўйин-кулги бобидаги бир ҳафталик бу тапаффус пайти шаҳзода бўш вақтини бениҳоя хафағезакликда сиқилиб ўтказдики, бу ҳол адлия министрининг пуфусига қаттиқ путур етказди. Эрнесто V, агар герцогиня саройини тарк этса ёки ушбу гўнаҳга қувонч бағишламай қўйса, куллари нақада зерикарли ва бефайз ўтажagini тушуниб қолди. Ниҳоят, герцогиня яна кечалар уюштиришга киришди. Шундан сўнг шаҳзода dell'arte комедияларига борган сайин кўпроқ қизика бошлади. Унинг ҳам жуда роль ўйнагиси келар, бироқ шаҳзода бу шуҳратпараст истагини ошкора намойиш этишга ботинмасди. Бир кун у лоладек қизариб, герцогиняга мурожаат қилди:

— Ийма дейсиз, мен ҳам ўйпаб кўрсам бўлармикини?

— Ҳаммамиз сиз ҳазрати олийларининг хизматларига тайёрмиз. Фармон айланг, мен дарҳол янги комедиянинг режасини тузишни буюрмам; энг жўшқин саҳналарини сиз, ҳазрати олийлар, мен билан ўйнайсиз. Одатда барча актёрлар илк чиқишларида бир оз ҳаяжонланишади, шу боис мен сизга баъзи луқмаларни айтиб тураман,— фақат марҳамат қилиб, менга хиёл диққат билан қарасангиз бас, ҳазрати олийлари.

Ҳаммаси жуда моҳирлик билан ташкил қилинди. Шаҳзода табиатан тортинчоқ эди ва бу хислатидан уялиб юарди. Герцогинянинг шаҳзода ўзининг бундай тугма журъатсизлигидан хиёлат чекмаслиги учун қилган барча саъй-ҳаракатларидан ёш қукмдор жуда таъсирланиб кетди.

У биричи марта роль ўйнаган кун спектакль одатдагидан ярим соат олдин бошланди. Шу боис меҳмонларни залга тақлиф қилишганида салонда бор-йўғи ўн-ўн бешта кампир ўтирган эди. Шаҳзода бу хонимлардан сира ҳам чўчимасди, бунинг устига уларнинг бари Мюнхенда монархияга ўта содиқлик руҳида тарбия кўришган бўлиб, қафсларини аямай қарсак чалинпади. Герцогиня ўзининг статс-мулозимлик лавозимидан фойдаланиб сарой аъёплари залга кирадиган эшикни қулфлаб қўйди. Табиатига кўра бадийятга мойил ва хушрўйгина йигит бўлмиш шаҳзода биричи саҳналарда ролин жуда яхши ижро этди; у герцогинянинг кўзидан уқиганича ёки хоним шивирлаб айтаётган сўзлар-

пи такрорлаганича луқмаларни пиҳоятда ўрилатиб айтмоқда эди. Саноқли томошабинлар қарсак чалиб, уларни қизғин олқишлашаётган бир пайтда герцогинянинг ишораси билан катта эшик-ни очиб юборишди. Зал бир зумда томошабинларга тўлди. Сарой аҳлидан бўлмиш гўзал хонимлар шаҳзоданинг анча барно йигит эканлигини, ролини ҳам у жуда жонли қилиб ижро этаётганини кўришди-да, ўзлари ҳам қарсак чала бошлашди. Шаҳзода қувончининг зўридан қизариб кетди. У герцогинянинг маҳбуби ролини ижро этмоқда эди. Бир оздан сўнг хонимнинг унга репликаларни айтиб туришига ҳожат ҳам қолмади,—аксинча, герцогиня энди саҳналарни қисқартиришга ҳаракат қиларди: шаҳзода унга муҳаббат тўғрисида шу қадар эҳтирос билан сўзлардики, ўқти-ўқтиб луқмаларини камда беш дақиқага чўзиб, аёлли хижолатга солиб қўя бошлади. Герцогиняни энди бир йил илгаригидек офатижон аёл деб бўлмасди; Фабриционинг қамоққа ташлавиши ва айниқса у билан Лаго-Мажоре соҳилларида ўтказган оғир кунлари, йигитнинг гамгин сукут сақлаши афсуслар Ҳинани ўн йилга қаритиб юборганди. Унинг юз тузилиши ўз тароватини хил йўқотгандек туюлар, энди бу чехрада ёшлик жозибасидан кўра кўпроқ ақл-идрок жилваланиб турарди. Ёшларга хос ҳаёт завқи бу чехрада энди аҳён-аҳёндагина акс этарди; аммо театр санъати актрисалар учун йўл қўядиган қизил упа ва бўлак атторлик воситаларни туфайли у ҳамон саройдаги энг соҳибжамол хоним бўлиб кўринарди. Шаҳзоданинг эҳтиросли нутқлари сарой аҳлининг эътиборидан четда қолмади. Бу оқшом барча «Мана янги ҳукмдорга ҳам Бальби хоним топилди» дейишмоқда эди. Граф газабини ичига ютиб ўтирарди. Спектаклдан сўнг герцогиня бутун сарой аҳли олдида шаҳзолага қараб шундай деди:

— Ҳазрати олийлари, сиз ролингизни шу қадар берилиб ижро этдингизки, мен энди ташвишга тушиб қолдим, онҳазрат ўттиз саккиз ёшли аёлга кўнгли қўйиб қолибди, деган мишмишлар тарқаладими деб қўрқаман. Зеро бу ҳол менин граф билан никоҳ қуришимга ҳалал бериши мумкин. Агар сиз ёшимни ҳисобга олиб, ҳар қандай ёши улуз аёл, масалан, маркиза Раверси билан гаплашгандек, сипо сўзлашиш ҳақида ваъда бермасангиз, мен сиз ҳазрати олийлари билан ортиқ роль ўйнамайман.

Пьесани уч марта кўрсатишди; шаҳзода бахтиёрликдан маъсуд бир кайфиятда юрарди; бироқ бир кун кечқурун барча унинг нимадандир қаттиқ ташвишга тушганини пайқаб қолди.

— Назаримда, Расси бизга қарши қандайдир макр-ҳийла ишлатмоқчига ўхшайди,— деди маликага унинг катта статемулозимаси.— Эртага спектакль тайин этмоғингизни маслаҳат кўраман, ҳазрати олийлари. Шаҳзода ролини ёмон ижро этади ва аламида дилидаги гапни айтиб қўяди.

Шаҳзода чиндан ҳам ролини жуда ёмон ўйнади, унинг овози томошабинларга аранг эшитилар, барча луқмаларини у чалакам-чатти қилиб йтарди. Биринчи кўринишнинг охирида унинг йиғлаб юборишига сал қолди. Герцогиня шаҳзоданинг ёнида турар-

ди-ю, бироқ қандайдир илтифотсиз ва бепарво кўришарди. Улар сахна ортига ўтиб, бир дақиқа ёлғиз қолишган эди, шаҳзода югуриб эшик олдига борди-да, уни қулфлаб қўйди.

— Иккинчи ва учинчи кўринишларни сира ҳам ўйнай олмайман,— деди у.— Хушомад юзасидан қарсак чалинларини эса мутлақо истамайман. Бугун мени олқишлаб чалинган қарсаклар юрагимни ўртаб юборди. Нима қилай, маслаҳат бериинг?!

— Мен сахна олдига чиқаман-да, аввал ҳазрати олийларига, сўнгра томошабинларга қараб чуқур таъзим бажо келтираман ва труппанинг ҳақиқий директори сифатида Лелио ролин ижро этувчи актёрнинг бехосдан тоби қочиб қолгани туфайли спектаклнинг давоми ўйналмаслиги, бунинг ўрнига кичкинагина концерт берилаётганини эълон қиламан. Граф Руска билан ойим-тилла Гизольфи шундай ажойиб жамоа олдида ўзларининг чийилдоқ товушлари билан жон-жон деб хонини қилиб берадилар.

Шаҳзода герцогинянинг қўлини эҳтирос билан ўйди.

— Эҳ, нега сиз эркак бўлиб туғилмагандисиз-а?!— деди у.— Ўшанда сиз менга яхши маслаҳат берган бўлардингиз. Расси ҳозиргина столинга отамнинг қотили сифатида шубҳа остига олинган одамларга қарши бир юз саксон икки гувоҳнинг маълумотномасини қўйди. Гувоҳларнинг маълумотномасидан ташқари, у ерда яна икки юз саҳифадан мўлроқ айбнома ҳам бор. Мен ўша даста-даста қогозларнинг ҳаммасини ўқиб чиқишим керак, бунинг устига ўша ишлар тўғрисида графга бир оғиз ҳам сўз айтмасликка ваъда берганман. Бу ишларнинг бари тўппа-тўғри одамларни қатл этишга олиб боради: Расси ҳозирнинг ўзидаёқ Ферранте Паллани қамоққа олиш ҳақида буйруқ беришини талаб қилипти, мен бўлсам, ўша буюк шоир ижодини жуда яхши кўраман; у ҳозир Францияда, Антиб яқинида Понсе воми билан яширишиб юрганмиш.

— Сиз биронта либерални дорга остирган кунингиздан этиборан ҳукумат Рассига занжирбанд бўлиб боғлашиб қолади, Рассига эса худди ана шу парса керак. Лекин худди ўша кундан бошлаб, ҳазрати олийлари, сиз сайрга чиқишингиздан икки соат олдин бу ҳақида эълон қилишингиз мумкин бўлмай қолади. Дилингиздаги бу дард тўғрисида графга ҳам, маликага ҳам айтмайман, бироқ мен маликадан ҳеч нимани сир сақламаслик ҳақида қасам ичганман... Агар сиз ҳозир бехосдан айтиб юборган маюви гапингизни волидаи муҳтарамангизга ўзингиз айтиб қўйганингизда мен ўзимни бахтиёр ҳисоблаган бўлардим.

Бу маслаҳат ҳукмдорни муваффақиятсизликка учраган актёр сифатидаги аламидан чалғитгандек бўлди.

— Хўп яхши. Илтимос, онамни огоҳлаштириб қўйсангиз. Ҳозир у кишининг катта кабинетларига кираман.

Шаҳзода сахна ортидан қўшни салонга югуриб ўтди-да, унга эрганган бош камергер ва навбатчи адъютантни жаҳл билан ҳайдаб юборди. Малика ҳам кутилмаганда томошабинлар ўтир-

гап зални тарк этди. Упи кабинетга қадар кузатиб қўйгач, катта статс-мулозима тиз букиб, таъзим бажо келтирди-да, она билан ўнгилни ёлғиз қолдириб, хонадан чиқиб кетди. Бутун саройнинг нечоғли ҳаяжонга тушганини тасаввур қилиш унча қийин бўлмаса керак,— бундай воқеалар сарой муҳитини жуда аломат бир аҳволга солиб қўяди. Бир соатдан сўнг шаҳзода кабинет эшигини очиб, герцогиняни чақирди. Малика юм-юм йиғлаб ўтирар, шаҳзоданинг эса қовоғидан қор ёғарди.

«Бундан ожизлар,— дея хаёлидан ўтказди герцогиня.— Уларнинг жаҳллари чиққан, энди ғазабларини кимга сочишни билмай гаранг бўлиб ўтиришибди».

Аввалига она билан бола герцогиняга бири олиб, бири қўйиб турли тафсилотларни хабар қилишди. У ваъданинг билан маъхум жавоб қилиб тураверди. Бу жуда ҳам зерикарли саҳнанинг уч актёри бутун икки соат давомида ролларини биз ҳозир тасвирилаб берган зайилда ижро этаверишди. Ниҳоят, шаҳзоданинг ўзи Расп унинг ёзув столига қўйган икки улкан портфелни олиб келиш учун жўнади. Маликанинг кабинетидан чиққач шаҳзода салонда бутун сарой аҳли уни кутиб турганини кўрди.

— Қапи, жўнагилар бу ердан, мени ўз ҳолимга қўйишлар,— дея қичқирди у шу пайтга қадар ўзига мутлақо хос бўлмаган дағаллик билан.

Шаҳзода ўзи портфелларни қандай кўтариб келишини одамлар кўришини истамасди, зеро ҳукмдорнинг ўзи ҳеч нимани кўтариб юрмаслиги лозим эди. Сарой аҳли бир зумда ғойиб бўли-қўйди. Шаҳзода қайтиб келаётганида йўлида фақат шамаларни ўчириб юрган малайларнинггина кўрди; у ғазаб билан ўшқириб, малайларни ҳам, жонбозлик намойиш этиб, қолишга журъат этган навбатчи адъютант — бечора Фонтанани ҳам қувиб к борди.

— Бутун, худди ўчакишгандек, ҳамма менинг ғазабимни қайнатаёпти,— деди у кабинетга қайтиб келгач қовоғини уйган қўйи герцогиняга.

Шаҳзода герцогиняни жуда ақлли аёл дея ҳисобларди ва унинг атайлаб ҳеч қандай фикр билдирмаётганидан жаҳли чиқиб турарди. Герцогиня бўлса бирор фикр айтишни *тўғрибан-тўғри*, *илтимос қилмагулларига* қадар ҳеч нима демасликка қатъиян аҳд қилиб қўйганди. Орадан яна салкам ярим соат вақт ўтди ва ниҳоят шаҳзода нафсониятини ичига ютиб, деди:

— Бундай гапирсапгиз-чи, хоним, нега индамайсиз?

— Менинг вазифам маликага хизмат қилиш ва олдимда айтилган гапларни иложи борича тезроқ унутиб юборишдан иборат.

— Жуда яхши, хоним,— деди шаҳзода юзига қизил югуриб. — Мен сизга буюраман, марҳамат қилиб ўз фикрингизни айтинг.

— Жипоятчиви одатда жиноят бошқа такрорланмаслиги учун жазолайдилар. Марҳум шаҳзода заҳарланганимиди? Бундай

бўлиши ниҳоятда даргумон. Уни яқобичилар заҳарлашганмиди? Расси буни исботлаб беришни жудаям истайди, зеро шунда у умрбод сиз ҳазрати олийлари учун зарурий қуролга айланади. Аммо у ҳолда сиз ҳукмронлигининг бошиданоқ бугунгидек нохуш кечаларга жуда кўп дуч келасиз. Барча фуқароларингиз сизни беҳад раҳмдил ва мурувватли ҳукмдор дейишяпти — сиз аслида ҳам шундай одамсиз. Биронта либерални дорга остирмагунингизга қадар обрўингизга сира ҳам доғ тушмайди ва турган гап, сизни заҳарлаш ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмайди.

— Нима демоқчи эканлигингиз мутлақо аён! — зардаси қайнаб хитоб қилди малика. — Сиз эримнинг қотиллари жазога тортилишларини истамаяпсиз.

— Афтидан, ҳазрати олиялари, ўша ёвуз одамлар билан жуда алоқ-чапоқ бўлсам керак-да.

Герцогиня шаҳзоданинг кўзларидан, у ҳозир онам билан бамаслаҳат менга бундан буён қандай йўл тутиш кераклигини тушунтириб беради, дея имони комил эканлигини кўриб турарди. Бироқ шу пайт икки аёл бир-бирларига шичинг қилиб, айгишиб қолишди-да шундан сўнг герцогиня, энди бир оғиз ҳам сўз айтмайман, дея тумсайиб олди. У чиндан ҳам шу аҳлда қағиқ туравериши мумкин эди, бироқ шаҳзода онаси билан узоқ баҳс-лашгач, герцогинядан яна ўз фикрини айтишни талаб қилди.

— Онт ичаман, ҳазрати олийлари, бир оғиз ҳам сўз айтмайман.

— Қўйинг, кўп болалик қилаверманг! — деди қизиниб шаҳзода.

— Илтимос қиламан, герцогиня, дилингиздагини айтинг, — деди малика нафсонияти азият чеккан одамдек.

— Ўтинаман, ҳазрати олиялар, мени мажбур қилманг. — Оҳазрат, — дея қўшимча қилди сўнгра герцогиня шаҳзода томон ўтприлиб, — сиз француз тилида жуда яхши ўқийсиз. Ҳаммамизнинг кўнглимизни типчитмоқ учун марҳамат қилиб бизга Лафонтеннинг бир масалини ўқиб бермайсизми?

Малика унинг ана шундай «бизга» дейишини ўта густоҳлик дея ҳисобладую аммо катта статс-мулозимаси хотиржамлик билан китоб жавонини очиб, ундан Лафонтен масаллари жинди-ви олганини кўргач, аввалига ажабланди, кейин эса қизиқиб қолди. Герцогиня китобни варақлади-да, уни шаҳзодага узатиб туриб, деди:

— Ҳазрати олийлари, ўтинаман, маънови масални овоз чиқариб ўқисангиз. Лекин, илтимос, *охиригача* ўқинг.

БОҒБОН ВА УНИНГ СЕНЬОРИ

Қишлоқда яшарди ҳаваскор боғбон,

Ҳечам шаҳарликка ўтшамас эди,

Турмуши деҳқонга мос эди:

Полизу боғи бор, бир боғки жонон,

Ёнида эса озроқ ер тугар.

Ернинг атрофида чавра кўгарди,
Полизда-чи, кўм-кўк яшнаб ётарди
Редискаю пиёза, коҳу — кўк ўтлар.
Туғилган кунда ардоқлай деб ул
Марго учун экди ажиб ёсмин гул...
Алам қиладиган иш бўлди ногоҳ:

Қуён боққа ўрганиб олди.

Жуда сайрибонинг ҳавосин олди.
«Лаънати қуёндан тинчлик борми, оҳ!
Барин еб қуритар! — арз қилди полов
Бу жойлар эгаси сенъорга, боғбон. —
У ёқдан ҳайдасам, қочади бу ён,
На калтак, ва на тош унга қилар кор...
Қуёнимас — бир балол!» «Бу гапинг бекор!
Ўқиб қутулмайди бўлса-да шайтон!»
«Қачон тутиш мумкин?» «Эртагаёқ-да!» —
Уйи одам босди тонгсаҳар чоғда.
«Тамадди қилайлик аввал... Сўнг — ишга!
Қани, жўжаларинг мазаси қандоқ?»

Тамадди қилишиб кўнгиллари чоғ

Ҳамма ушлаб кетди қуён тутишга!
Бургу ва карнайлар таратар сурон,
Қулогин беркитар бечора боғбон.
Урқо-ур бошланди... Полиз ҳам пайҳон,
Ковлашди, очишди... Боғ, пайкал, майдон
Қоп-қора ер бўлди!

Алвидо, карам,

Алвидо, кўк пиёза, кўк шўрваю ҳам --

Обиёвгон ва ёвгонхўрда!

Боғбон ўзича дер дили озурда:

«Уларга-ку ўйин... Менда не гуноҳ?»

Ҳеч ким унга солмасди қулоқ:

Лаҳзада атрофни тит-тит қилишди,

Чипқаришди боғнинг расвосин чунон.

Ҳатто юз йилда ҳам бундайин «иш»ни

Удда қилолмайди бегумон,

Жам бўлса ҳам тумоноят қуёни!

* *

*

Эй, майда кизлар! Пизолашинг, хўп;
Аммо қиролларга юрманг дил қўйиб.
Уларни чақирманг урушингизга,
Қўйманг, ҳолли — ҳаёт турмушингизга!

Масал ўқилиб бўлганидан кейин ҳам улар анча вақт сукут сақлаб туришди. Шаҳзода китобини ўз қўли билан жавоидаги жойига қўйди-да, асабий гарза хона бўйлаб у ёқдан-бу ёққа юра бошлади.

— Хўш, ховим, дилингиздаги гапни айтмайсизми ахир?— дедя сўради малика.

— Айтмайман, албатта, ҳазрати олиялари. Онҳазрат мени министр этиб тайинламагушларига қадар ҳеч нимани айтмайман. Агар ҳозир ўз фикримни айтсам, катта статс-мулозималк уновидан маҳрум бўладиган кўринаман.

Орага яна чорак соатли сукут тушди. Шу пайт малика бир вақтлар Людовик XIIIнинг онаси бўлмиш Мария Медичининг қандай аҳволга тушиб қолганини эслади,— сўнгги пайтларда катта статс-мулозиманинг буйруғи билан сарой лектрисаси ҳар куни Базеннинг «Людовик XIII нинг тарихи» номли ажойиб рисоласини овоз чиқариб ўқирди. Шундан сўнг малика гарчи қаттиқ дарғазаб бўлса-да, герцогинянинг Нармадан бемалол жўнаб кетиши мумкинлиги, ана шунда унинг кўнглига ваҳима солиб юрган Расси ўзини Ришелье қилиб кўрсатиш имкониятига эга бўлиши ва ўзига онасини қувғин қилдиршидан тоймаслиги ҳақида ўйлаб қолди. Шу тобда у катта статс-мулозимасини биров йўл билан камситиш учун дунёдаги ҳамма нарсани бериб юборишга ҳам тайёр эди-ю, аммо бундай қилишга журъат этмасди. У зўрма-зўраки табассум билан креслодан турди-да, герцогинянинг ёнига бориб, унинг қўлидан тутди.

— Қани, азизам, менга дўст эканлигингизни кўрсатиш. Гапиринг энди!

— Яхши! Икки сиз сўз билан айтганда маслаҳатим бундай; ўша сув илон Расси тўплаган барча бу қоғозларни мапови каминга ташлаб, ёқиб юборинг-да, уларни ёқилгани ҳақида ҳеч қачон унинг ўзига айтманг.

Шундан сўнг у такаллуфсизлик билан маликанинг қулоғига шивирлади:

— Расси Ришелье бўлиб олиши мумкин!

— Лекин ўша жин ургур «қоғозлар» менга саксон минг франкдан кўпроққа тушган ахир!— жаҳл билан хитоб қилди шахзода.

— Онҳазрат,— деди жавобан қатъият билан герцогиня,— таги наст аблаҳларнинг хизмати нақадар қимматга тушибилиши кўргандирсиз энди. Илойим, миллионни йўқотсангиз йўқотинг-у, аммо энди ҳеч қачон аблаҳларга бирор нисни инониб тонширманг. Ахир отангиз ҳукмдорлигининг сўнгги олти йили давомида ўшаларнинг касофатига тинч ухлаёлмайдиган бўлиб қолганди.

Герцогинянинг оғзидан таги наст сўзларини эшитиб малика инҳоятда қувониб кетди. Бўлмасам граф билан унинг дугонаси доим яқинича эркин фикр қилишга ўхшаб кетадиган хислат— ақл-идрокка катта баҳо бериб юборишпти, дегам ҳаёлди торганди.

Орага бир дақиқа чуқур сукунат тушди; малика ҳаёлга чўмди; шу пайт сарой минорасидаги соат уч марта бонг урди. Малика ўрнидан турди-да, ўзига чуқур таъзим қилиб, деди:

— Ушбу мажлисни давом эттирмаққа соғлиғим йўл қўймай-

ди. Таги наст бўлган министрларингизни қувиб юборинг. Имом компани, ўша Расси сиздан жосуслик учун ундириб олган пулнинг ярмини жигилдонига урган.

Малика қандилдан ёниб турган иккита шамни олди-да, уларни ўчиб қолмаслиги учун оҳиста камин ичига қўйди. Сўнгра ўғлининг ёнига келиб, деди:

— Лафонтенининг ушбу масалидан чиқадиган маъно мени эрим учун нитиқом олиндек адолатли истакдан ўзимни тийишга мажбур қилипти. Ҳазрати олийлари, ижозат этинг, барча бу бўҳтонларни ёқиб юборай.

Шаҳзода ҳайкалдек қотиб турарди.

«Одамнинг батпараси ҳам шунчалар овсар кўринадими,— дея хаёлидан ўтказди герцогиня.— Граф жуда тўғри айтган экан— гирт латтаининг ўзгираси у. Марҳум шаҳзода мана шу гапларнинг бари учун бизни кечаси соат учга қадар ушлаб ўтирармиди?»

Ҳамон ўғлининг ёнида турган малика қўшимча қилди:

— Агар ўша ярамас прокурор фақат ўзининг мартабасини ўйлаб тўқиб чиқарган мапа шу ёлғон-яшиқ тўла қоғозларини деб икки ҳукмдор зот туши билан ухламай чиққанларини билиб қолса борми, роса гердаяди-да ўзим.

Шаҳзода газабининг зўридан қутириб, бояги портфелларидан бирини юлқиб олди-да, унинг ичидаги барча қоғозларни шартта каминга алдарди. Даста-даста қоғозлар шамларни ўчириб қўйишга хиёл қолди; кабинет тутунга тўлди. Малика ўғлининг кўзларидан у ҳозир графиндаги сувни оловнинг устига сеппиб, ўзига саксон минг франкка тушган бу қоғозларни қутқариб қолишга тайёр турганини пайқади.

— Деразани очинг,— дея зарда билан қичқирди у герцогиняга қараб.

Герцогиня ҳам унинг буйруғини дарҳол бажара қолди. Шу заҳоти барча қоғозлар ловиллаб ўт олди-ю, мўрининг ичида қаттиқ гувуллаган овоз эшитилди. Орадан кўп ўтмай ундаги қурум ёна бошлагани аён бўлди.

Шаҳзода пул масаласига келганда жуда майдакаш одам эди. Унинг хаёлида ҳозир бутун саройига ўт кетадигану ёнғин бу ерда тўпланган барча бойликларини кулга айлантирадигандек туюлди; у югуриб дераза олдига борди-да, қўрқувдан овози бўғилиб, соқчиларни ёрдамга чақирди. Ҳовлига бир талай солдатлар югуриб киришди; шаҳзода камин ёнига келди; очик деразадан елпиниб кираётган ҳавонинг таъсирида олов гуриллаб ёнар, мўрининг ичидан эса даҳшатли гувиллаш эшитиларди; шаҳзода эсанкираб оловга тикилиб турди-да, кейин сўкишди ва икки-уч марта хона ичида айланиб, ниҳоят, югурганича кабинетдан чиқиб кетди.

Малика билан катта статс-мулозима сукут сақлашганича бир-бирларига қараб туришарди.

«Шаҳзода жаҳлдан тушармикин?— дея ўйларди герцо-

гипя.— Дарвоқе, менга бари бир эмасми. Иш битди-ку акир».

У таъна қилишгудек бўлса, қаттиқ-қаттиқ жавоб беришга аҳд қилди-ю, аммо бирдан иккинчи портфелнинг омон қолганини кўриб, эс-ҳушини йиғиштириб олди.

«Йўқ, ишнинг фақат ярмиси битибди». Шундан сўнг маликага қараб совуққина оҳангда деди:

— Ҳазрати олиялари, қолган қоғозларни ҳам ёқиб юбориш-ни буюрасизми?

— Қасрда ёқасиз уларни?— зарда билан сўради малика.

— Меҳмонхонангиздаги каминда. Агар қоғозларни оловга бирма-бир ташлаб турилса, бунинг ҳеч қандай хавfli жойи бўлмайди.

Герцогиня қоғоз тўла портфелни қўлтигига қистирди-да, кандилдан битта шамни олиб, қўшни меҳмонхонага чиқиб кетди. У ерда хоним портфелдаги қоғозларга назар ташлади-ю, улар гувоҳларнинг маълумотномалари эканини тушунди. Шундан сўнг герцогиня ўша ҳужжатлардан беш-олти дастасини яширди-да, қолганларини битта қолдирмай ёқиб юборди ва малика билан хайрлашиб ҳам ўтирмай уйига жўнади.

«Очигини айтганда катта беодоблик қилдим,— дея ўйларди у илжайиб.— Аммо бу юпанмас беванинг қийишанглаши туфайли ўлим жазосига ҳукм этилиши мумкин эди».

Карета гилдиракларининг тақа-туқини эшитгач, маликанинг катта статс-мулозимасининг бу қилигидап қаттиқ жаҳли чиқиб кетди.

Вақт бемаҳал бўлса-да, герцогиня графни чақириб келиш учун одам юборди; у саройдаги ёнгида экан, аммо тезла етиб келди ва ҳаммаси бахайр тугаганини хабар қилди.

— Шаҳзода чиндан ҳам катта матонат кўрсатди ва мен чин юракдан унга қойил қолганимни айтдим.

— Тезроқ манови маълумотномалар билан танишиб чиқинг, кейин уларни дарҳол ёқиб юбориш керак.

Граф қоғозларни ўқиб кўрди-ю, ранги қув ўчиб кетди.

— Худо ҳақи, улар ҳақиқатнинг тағига етай деб қолишган экан; тафтиш ишларини жуда моҳирлик билан олиб боришибди. Улар Феррапте Палласнинг изига тушибди, агар у озгидан гуллаб кўйса биз ниҳоятда мушкул аҳволга тушиб қоламиз.

— Лекин у озгидан гулламайди,— дея хитоб қилди герцогиня.— У ор-номусли, ҳалол одам. Қани, бўла қолинг, қоғозларни тезроқ ёқиб юборайлик!

— Бир оз сабр қилинг. Мен, ижозатингиз билан ўп-ўн бешта энг хавfli гувоҳларнинг исмларини ёзиб оламан. Агар Расси типчилайдиган бўлса, мен ўша гувоҳларни овлоқроқ жойга жўнатиб юбораман.

— Сиз зоти олийларига эслатиб қўяй, шаҳзода ўша тупги саргузаштимиз ҳақида адлия министрига бир оғиз ҳам сўз айтмасликка ваъда берган.

— У сўзининг устидан чиқади ҳам, чунки кўнгилсиз гапларининг чувалашишидан кўрқади.

— Энди сизга бир нарсани айтиб қўймоқчиман, дўстгинам: бугунги тун бизнинг тўйимиз кунини анча яқинлаштириб қўйди. Мен сеп тариқасида сизга суд процессини совға қилишни натамаган эдим, зеро сизни эмас, бошқа бир одамни деб қилган ғулоҳларим учун сизнинг жазоланишингизни хоҳламасдим.

Граф герцогиняни ниҳоятда севарди; у хонимнинг қўлидан тутиб, кўзларида ёш милтираганича дилидаги бор туйғуларини тўкиб солди.

— Хайрлашмоқдан олдин менга бир маслаҳат беринг, бундан буён малика билан гаплашганда ўзимни қандай тутай? Жуда қийналиб кетдим ахир: бир соат саҳнада, кейин беш соат унинг кабинетида комедия ўйнадим.

— Саройдан индамай жўнаб кетганингизнинг ўзи биланоқ маликадан ўша пичинглари учун яхшигина ўч олибсиз,— дарвоқе, ўша пичинг гаплар фақат унинг ожизлигидан далолат беради. Эртага у билан бугун эрталаб қандай гаплашган бўлсангиз шундай мулойим сўзлашаверинг. Расси ҳали қамалгани ҳам, сургунга жўнатилгани ҳам йўқ; кейин сиз билан биз Фабрициога чиқарилган ҳукмни ҳали йиртиб тапплашга улгурмадик.

Бир нарсани унутманг, сиз маликадан қатъий қарор қабул қилишни талаб этгансиз, бу ҳол эса ҳукмдорлар у ёқда турсин, ҳатто бош миnistрларга ҳам ёқмайди. Ниҳоят, яна бир нарса ёдингизда бўлсин, сиз маликанинг статс-мулозимаси, бошқача қилиб айтганда, унинг хизматкорисиз. Уч кундан сўнг, ҳар қандай иродаси суест одамларда бўладигандек, уларнинг кайфияти ўзгариб Расси умрида кўрмаган обрў-эътиборга эга бўлиб қолади. Шундан сўнг у, турган гап, биронта одамни дорга осибга ҳаракат қилади: ахир у шаҳзоданинг помпа доғ туширмагунига қадар биронта ҳам ишда ўзини дадил ҳис этолмайди-да. Бугун тундаги ёнғинда бир бахтсиз ҳодиса содир бўлди: ўтқи учирлида беқийс жасорат кўрсатган аллақандай тикувчи жароҳатланди. Эртага шаҳзодани мен билан қўлтиқлашиб, ўша тикувчини бориб кўришга кўндираман; тиш-тирноғимгача қуролланиб оламан ва теварак-атрофга кузагувчилар қўйман албатта. Лекин шуниси ҳам борки, шаҳзодани ҳозирча ёмон кўрадиган одамнинг ўзи йўқ. Мен уни кўчаларда пиёда сайр қилишга ўргатиб қўймоқчиман — бу билан мевинг ўрнимга тайинланиши муқаррар бўлган Рассига бир ҳолис хизмат қилиб қўяй. Унинг ўзи шаҳзоданинг бундай аҳтиётсизлик қилишига асло йўл қўя олмайди. Тикувчининг олдидан қайтаётганимизда мен шаҳзодани марҳум отасининг ҳайкали ёнидан олиб ўтаман; у аҳмоқ ҳайкалтарош қадимги римликлар ёпинчигини кийдириб тарапплаган ҳайкалда отилган топларнинг изини кўради; сирасини айтганда, агар шундан кейин ҳам шаҳзода ўз ақли билан: «Якобинчиларни дорга осган одамнинг

ҳоли шу экан!»— дея хулоса чиқармаса, унда гирт аҳмоқ одам бўлиб чиқади.

Унинг бу хулосасига жавобан мен: «Уларни ё ўн минглаб осиш ёки биронтасини ҳам осмасанг керак. Варфоломей туши Францияда протестантларни қириб ташлади»*,— дея жавоб қиламан.

Эртага, дўстгинам, ўша сайрдан олдин шаҳзодадан қабул қилишни сўранг-да, унга шундай бир гапини айтинг: «Кеча кечаси мен сизнинг иродангизга бўйсуниб, ҳузурингизда министр вазифасини бажардим ва сизга маслаҳатлар бериб турдим. Бу билан мен маликани норози қилиб қўйдим. Илтимос, бунинг учун менга ҳақ тўланг. У пул сўрашингизни кутиб қовоғингиз солиб олади. Бу кўнгилсиз шубҳани дарров тарқатиб юборман». Кейин шундай деи: «Мен, ҳазрати олийлари, Фабрициони давлатингиздаги энг ҳурматли ўн икки судья томонлар музокараси билан (яъни айбланувчининг олдида) суд қилишлари ҳақида фармон беришингизни илтимос қиламан!» Шундан кейин дарҳол ана шу ажойиб қўлларингиз билан ёзилган кичкинагина фармонни унга имзо чекиш учун берасиз. Ўша фармонни сизга ўзим айтиб ёздираман: мен, турган гап, унга аввалги ҳукмни бекор қилиш ҳақидаги пунктни киритаман. Бунга қарши фақат биттагина эътироз бўлиши мумкин, ammo сиз гайраг билан ишга киришсангиз, бу гап шаҳзоданинг ҳаёлига келмайди. У сизга «Фабрицио аввало қалъага қайтмоғи керак»,— дейиши мумкин. Бунга жавобан сиз: «У шаҳар қамоқхонасига қайтади»— дейсиз. (Ўзингиз биласиз, у ер тўла менинг изимда, жинянингиз ҳар куни оқшом ҳузурингизга меҳмон бўлиб келади.) Мабодо шаҳзода: «Йўқ, у ўзининг ўша қочиши билан қалъани шарманда қилди ва энди номига бўйса-да, аввалги камерасига қайтмоғи керак»,— дея эътироз билдиргувдек бўлса, сиз ҳам ўз навбатингизда: «Йўқ, у ҳолда Фабрицио душманим бўлмиш Рассининг ихтиёрига тушиб қолади»,— деб эътироз билдирасиз ва аёлларга хос моҳирлик билан бағритош Рассининг кўнглини юмшагиш учун унга саройда ўтказилган туши аутодафе* ҳақида гапириб беришингиз мумкинлигини шама қиласиз. Бундай ишларга жуда устасиз-ку ахир. Агар шаҳзода шундан кейин ҳам ўжарлик қилаверса, унга икки ҳафта муддатга Сакка амлокингизга жўнамоқчи эканлигингизни айтинг.

Фабрициони чақиринг-да, у билан маслаҳатланиб кўринг. Бу ишнинг туфайли у яна қамоққа тушиши мумкин. Ҳаммасини олдиндан ўйлаб қўйиш лозим; агар Россия тоқати тоқ бўлиб, упи қамоққа ташлашганидан сўнг менинг ўзимни заҳарлашиш буюрса, боланинг ҳаёти яна хавф остида қолиши мумкин. Лекин бундай бўлиши аҳтимолдан узоқ: хабарингиз бор, мен ошпазни Франциядан чақиртирганман, бунинг устига у жуда қувноқ, ҳазилкаш одам, демак бировни заҳарлаш қўлидан келмайди. Ўша жалпжалпинг теңасида бўлган барча гувоҳларни қидириб тошганимни Фабрициoga айтган эдим. Йигитчи.

ўшанда жасорат билан ҳалол жанг қилган экап; Джилетти уни чавақлаб ташламоқчи бўлганига ҳеч қандай шубҳа йўқ. Кутилмаган совға қилмоқчи бўлганим учун шу пайтга қадар ўша гувоҳлар ҳақида сизга гапирмаган эдим. Аммо режам амалга олмади, шахзода фармонга қўл қўйишни истамади. Мен Фабрициога уни йирик черков арбоби қилиб қўйиш ҳақида ваъда бергандим, аммо бу ваъданинг устидан чиқишим анча қийин бўладиганга ўхшаб қолди, зеро ганимларимиз Ватиканда уни қўтиллиқда айбашлари мумкин.

Едингизда бўлсин, синъора, агар биз уни қонуний суд орқали оқлаб ололмасак, Джилетти номи бир умр унинг дилини сиёҳ қилиб юради. Одам ўзининг беғуноҳлигига тўла ишонса, суддан бўйин товлаш ўта қўрқоқлик. Мабодо Фабрицио айбдор бўлган тақдирда ҳам мен бари бир унинг оқланишига эришган бўлардим. Мен суд ҳақида оғиз очган заҳотим қизиққон йигитчамиз тушмагур гапимни охиригача ҳам эшитмай қўлига расмий маълумотномани олди-да, биз икковимиз ўп иккита энг аллома ва ҳалол судьяларни таяладик. Биз аввал рўйхат тузиб чиқдик, кейин эса рўйхатдан олти кишини ўчириб ташладик, зеро уларнинг ўрнига менинг шахсий душманларимдан киритишга қарор қилдик. Бунақа одамлардан фақат иккита топилди ва биз уларнинг ёнига Рассининг тарафдорларидан бўлмиш тўртта аблаҳни қўшдик.

Графнинг таклифи герцогиняни қаттиқ ташвишга солиб қўйди. Унинг бундай хавотирлашишига асос бор эди албатта. Аммо охир-оқибатда у бош министрининг далилларига қўшилди-да, унинг гапи билан судьяларни тайин этиш ҳақида олий фармон ёзди.

Граф фақат эрталаб соат олти бўлганидагина чиқиб кетди; герцогиня ухлашга уриниб кўрди-ю, аммо уйқуси келмади. Соат тўққизда у Фабрицио билан бирга нонушта қилди ва унинг тезроқ суд олдида ҳозир бўлиб, ишини бир ёқлик қилиб олиш истаги билан ёнаётганига ишонч ҳосил қилди; соат ўнда хоним маликанинг саройига етиб борди, бироқ унинг олдида ҳеч кимни киритишмаётган эди; соат ўн бирда герцогиня эрталабки қабул чоғи шахзоданинг олдида киришга муваффақ бўлди ва у ҳеч қандай эътирозсиз фармонга имзо чекиб берди. Герцогиня бу ҳужжатни графга жўнатди-да, ўзи уйига келиб ухлагани ётди.

Граф шахзоданинг олдида Рассини эрталаб тасдиқланган фармонга имзо чекишга мажбур қилганида адлия министрининг нақадар ғазабланганини тасвирлаб берганимизда ҳикоямиз, чамаси, анча қизиқ чиққан бўларди-ю, аммо содир бўлаётган воқеалар бизни шошилишга мажбур қилмоқда.

Граф ҳар бир судьянинг фазилатини шубҳа остига олар, баъзи номларнинг ўрнига бошқасини ёзишни таклиф қиларди. Бироқ ҳар қандай сарой фитналари қатори суд процессининг ҳам барча бу тафсилотларини баён қилаверсак, ҳойнаҳой, ки-

тобхонни толиқтириб қўйса керак. Бу гапларнинг барида шундай бир хулоса келиб чиқади: агар писон бахтиёр бўлса, саройга яқинлашгач, у бахтидан мосуво бўлиши ёки ҳар қалай унинг келажакдаги тақдири биронта оқсочнинг ҳийла-найрангига боғлиқ бўлиб қолиши мумкин.

Бошқа томондан олганида, республикачилар Америкасида одам кун бўйи ана шундай зерикарли иш билан шуғулланишига,— ўлиб-тирилиб турли калтафаҳм дўкондорларни кўнглини олишига, уларга мослашишига мажбур бўлади. Кейин уларда опера ҳам йўқ.

Герцогиня кечқурун, уйқудан тургач, қаттиқ танишига тушиб қолди: Фабрицион ҳеч қаердан топиша олмаётган эди. Фақат ярим кечада у саройдаги спектакль билан овора бўлиб турганида, хонимга жиянининг хатини келтириб беришди. У ҳокимият тўла графнинг қўлида бўлган шаҳар қамоқхопасига бориш ўрнига Клелиянинг яқинида бўлиш имкониятидан қувониб, тўғри қалъага, ўзининг аввалги камерасига қайтиб борибди.

Бу ишнинг оқибати даҳшатли бўлиши: қалъада Фабриционнинг ҳаёти ҳар қачондагидан ҳам кўпроқ хавф остида қолиши мумкин эди. Жиянининг бундай телбаларча қилиги герцогинянинг қалбида ўртаб юборди, аммо у бунинг сабаби — йигитнинг Клелияга бўлган чексиз муҳаббатини кечирди, зеро комендантининг қизи бир неча кундан кейин бадавлат марказ Крешенцига турмушга чиқмоғи лозим эди. Йигитнинг бу телбалиги Фабриционни герцогинянинг қалбида илгаригидек ҳокими муглақ қилиб қўйди.

«У ўша лаънати қозоғга шахзодани имзо чектирганим учун ҳалок бўлади! Эркакларнинг ор-номус ҳақидаги бемаъни тушунчаси бу! Мустабид ҳоким ҳукмронлик қилаётган, аллақандай Рассилар адлия министри бўлиб турган давлатларда ор-номус тўғрисида ўйлашга бало борми! Оҳанжама қилиб ўтirmай, оддийгина афв этини ҳақнда илтимос қилавериш керак эди, шахзода ҳам анови фавқулудда трибунага тайинлаш ҳақидаги фармонни тасдиқлаганидек, оsonгина имзо чекиб бера қоларди. Ахир Фабрицодек олийнасаб бир одам учун аллақандай масхарабоз Джилетнинг ўз қўли билан қилич санчиб ўлдирганликда айбашларининг нима аҳамияти бор!

Герцогиня Фабриционнинг хатини ўқиб чиққач, графнинг хувирига югурди. Бош министрининг ранги оппоқ оқариб кетганди.

— Ё раббим! Дўстгинам, мен бола тушмагурса ёрдам бермоқчи бўлгандим ахир. Лекин менинг қўлим ешил эмасга ўхшайди. Яна жаҳлнингиз чиқадиан бўлди. Аммо мен сизга кеча кечқурун шаҳар қамоқхопасининг позирини ҳузуримга чақириб гаплашганимни исботлаб беришим мумкин. Жиянингиз ҳар оқшом уйингизга қой ичгани бориши мумкин эди. Энг даҳшатлиси шуки, на сиз, на мен шахзодага Расси ҳали-замон уни заҳарлаб қўйиши мумкинлигидан қўрқаётганимизни айта ола-

миз: бундай шубҳа шаҳзодага ўтакетган ахлоқсизлик бўлиб кўринади. Гарчи қапдай жавоб эшитишимни олдиндан билсам-да, агар истасангиз, мен ҳозироқ саройга боришим мумкин. Бунисиям майли-я, мен сизга яна бошқа бир чора таклиф қиламанки, шахсан ўзим учун бундай чорани ҳеч қўлламаган бўлардим. Бу мамлакатда ҳокимиятга эга бўлганимдан буён мен битта ҳам одамнинг ёстиғини қуритган эмасман; ўзингиз биласиз ахир, бу борада мен шу қадар тентакманки, ҳанузгача қоронғи тушди дегунча бир вақтлар Испанияда жаҳлим чиқиб турган пайти ўзим отиб ташлашни буюрган икки жосусни эслаб юраман. Қани, айтингчи, сизни Рассининг зулмидан халос этишимни истайсизми? У тирик экан, доим Фабриционинг ҳаётига хавф солиб туради, зеро Расси учун бу мени қулатишининг энг тўғри йўли.

Графнинг бу гапи герцогиняга жуда ёқиб тушди-ю, аммо у бу таклифни рад этди.

— Йўқ,— деди у графга,— мен Неаполнинг зангори осмони тагидаги хилватгоҳимизда кечалари сизнинг виждон азобидан изтироб чекишингизни истамайман.

— Лекин, дўстгинам, назаримда, биз фақат бир масалани — икки виждон азобидан қай бирини таплашни ҳал этмоғимиз керакка ўхшайди. Агар Фабрицио *дардга чалиниб* ҳалок бўлса, сиз қай аҳволга тушасизу менинг ҳолим не кечади?

Улар бу мавзуда яна анчага довр қизғин баҳслашиб турришди-да, ниҳоят, герцогиня хулоса қилиб деди:

— Расси ҳаётини сақлаб қолганим учун мендан миннатдор бўлсин: мен сизни Фабрициого қараганда кўпроқ севаман ва икковимиз бирга кечиражак қарилик чоғимизда барча кечаларингиз виждон азобидан заҳарланишини истамайман.

Герцогиня қалъага олиб борди. Генерал Фабио Конти давлат қамоқхонасига шахсан шаҳзоданинг ўзи имзо чеккан ижозатномасиз ҳеч кимнинг киришга ҳақи йўқлиги ҳақидаги ҳарбий қонуннинг аниқ моддасини рўқач қилиб, уни қалъага кириттирдан бош тортди. Бундай имкоият туғилганидан комендант жуда хурсанд эди.

— Лекин маркиз Крешенци билан унинг музикачилари қалъага ҳар кун киришади-ку.

— Бунинг учун мен ҳазрати олийларидан ижозат олганман.

Бояқш герцогинянинг энг даҳшатли гапдан хабари йўқ эди. «О, йўқ,— дея қарор қилди генерал,— ор-номусимни тиклаб олишим ва менинг ҳарбий мартабаларга эришувимда йўлимга тўғаноқ бўлиши мумкин бўлган пичинглардан қутулишим учун фалакнинг ўзи уни бу ерга йўллаган. Бундай имкоиятнинг бой бермаслигим керак: Фабрициони сўзсиз оқлаб юборишди — ўч олмагим учун менинг ихтиёримда бир неча куп бор ҳолос».

Йигирма бешинчи боб

Клелия қаҳрамонимизнинг қалъага қайтиб келганида хабар топгач, қаттиқ қайғуга тушди: бу художй қиз қувлик-шумликин билмасди ва Фабрициосиз ўзининг бахтсиз бўлишини жуда яхши тушунарди. Аммо генерални заҳарлаб қўйишларига хиёл қолган ўша куни у Биби Марьям олдида отаси учун ўзини қурбон қилишга — маркиз Крешенцига турмушга чиқишга қасам ичганди. Шу билан бирга у ўзига ўзи Фабрициони ҳеч қачон кўрмасликка ҳам сўз берганди ва шу боисдан бечора қиз йигитнинг қамоқхонадан қочиши олдидан унга ёзган хатида дилидаги севгисини изҳор қилиб қўйганидан виждопи қаттиқ қийналиб юрарди. У вольерада патилаб учиб юрган қушларини ҳамгин кузатар экан, одати бўйича бир вақтлар банди йигит унга тикилиб ўтирадиган деразага бошини кўтариб меҳр билан қараганида у ерда бирдан Фабрициони кўриб қолгач, қизнинг маънос қалбида нелар кечганини қай сўзлар билан тасвирлаб берайлик: йигит унга мулойим бир эҳтиром билан таъзим қилди.

Аввалига у фалак мени жазолаш учун кўз ўнгимда сароб намоен этипти, деб ўйлади-ю, кейин бирдан бу даҳшатли ҳақиқат эканлигини тушуниб қолди. «Уни ушлаб олишибди,— деди тивирлади қиз.— Энди у ҳалок бўлади!» У маҳбус қочиб кетганидан сўнг қалъада айтилган барча гапларни эслади: ҳатто оддий қоровул ҳам ўзини қаттиқ ҳақоратлаган ҳисобларди. Клелия Фабрициого тикилиб қаради-ю, бу нигоҳи беихтиёр дилидаги бутун муҳаббатию қалбдаги бутун изтиробни сездириб қўйди.

«Наҳот сиз,— дейётгандек эди у Фабрициого,— унинг учун безатишадиган ўша ҳашаматли саройда бахтини топади, деб ўйлаётган бўлсангиз? Отам сиз тўғривизда нуқул, у ҳам ўзимизга ўхшаган қашшоқ дейдилар. Эй худойим, ўша қашшоқлики сиз билан жон-жон деб баҳам кўрган бўлардим! Лекин, ҳайҳот, сиз билан бошқа дийдор кўршимоғимиз мумкин эмас!»

Алифбони қўллашга Клелиянинг мадори етмаганида у факат Фабрициого тикилиб турарди. Шу пайт у бирдан беҳуд бўлиб, дераза олдида турган стулга ўтириб қолди. Қизнинг боши шилқ этиб дераза таглигига тушди-ю, аммо чехраси, гўё у сўнгги дақиқагача севгилисининг кўриб туришини ва йигит ҳам унинг дийдорига тўйиб олишини истагандек, Фабрицио томон ўгирилиб қолди. Бир неча дақиқадан сўнг у кўзини очдию яна дарҳол Фабрициого тикилди; қиз йигитнинг кўзлари жиққа ёшга тўлиб турганини кўрди, аммо бу чексиз бахтиёрлик кўз ёшлари эди: йигит жудоликда ҳам Клелия уни унутмаганини тушунган эди. Бечора севишганлар худди сеҳрлангандек, бирмунча вақт бир-бирларига тикилиб турдилар. Фабрицио гўё гитара чалиб ўзига ўз жўр бўлаётгандек, қўшиқ куйлашга журъат этди. Қўшиқнинг сўзларини эса у ҳозирнинг ўзидаёқ тўқиган эди: «*Мен қамоқхонага*

яна сизнинг дийдорингизни кўрмоқ учун қайтдим, яқинда мени суд қилишади».

Бу сўзлар Клелиянинг дилидаги бутун тақводорлик туйғуларини уйғотиб юборгандек бўлди: у стулдан сапчиб турди-да, кафтлари билан юзини беркитди, сўнгра у шоша-пиша ймо-ишора қилганича ўзи ҳеч қачон Фабрициони бошқа кўрмаслиги лозимлигини, зеро бу ҳақида Биби Марьямни шафе келтириб қасам ичгани, бугун эса унга фақат фаромушхотирлиги туфайлигина қараганини тушунтиришга ҳаракат қилди. Фабрицио яна жўрғат этиб, дилидаги севгисини изҳор қилди. Шундан сўнг Клелиянинг жаҳли чиқиб, дилида йиғитни ҳеч қачон кўрмаслик ҳақида қасам ичганича, волярадап қочиб кетди. Қиз Биби Марьям олдида *«Менинг кўзларим уни ҳеч қачон бошқа кўрмагай»*,— деган сўзларни айтиб қасам ичганди. У бир парча қоғозга худди ана шу сўзларни ёзганди ва амакиси дон Чезаре ибодат маҳали, қурбонлик келтириш дақиқасида ўша қоғозни меҳробда ёқиб юборишга рухсат этганди.

Бироқ барча бу қасамларга қарамай Фарнезе минорасида Фабриционинг пайдо бўлиши Клелиянинг ҳаётини илгариги тарзига қайтарди. Одатда у қун бўйи хонасидан чиқмай ўтирарди. Кутилмаганда Фабрициони кўриб қолгач ва дилидаги саросимаси бир оз босилгач, у бутун уйни кеза бошлади ва таъбир жоиз бўлса, комендант саройидаги хизматкорлардан бўлган барча дўстлари билан алоқани қайтадан тиклади. Ошхонада пилич-товоқ ювадиган эзма кампир унга сирли оҳангда деди:

— Мана энди синьор Фабрицио қалъадан қайтиб чиқмайди-ган бўлди.

— У энди илгариги хатосини такрорлаб, яна девордан опиб тушилишга ҳаракат қилмайдн албатта,— дея жавоб қилди Клелия.— Бу ердан у энди, суд оқлаб ҳукм чиқаргач, дарвозадан чиқиб кетали.

— Йўқ, зоти олиялари, нима деяётганимни жуда яхши биламан... Уни қалъадан тобутда олиб чиқишади.

Клелиянинг ранги докадек оқариб кетди. Кампир буни пайқади-ю, дарҳол валдирашдан тўхтади. У комендантнинг қизига бундай сўзларни айтиб катта хато қилганини тушунди, зеро, унинг назарига бу қизнинг келажақда барчани, Фабрицио дардга чалиниб ўлди, дея ишоптиришига тўғри келарди. Клелия хонасига чпқа туриб ҳалол, аммо беҳад жўрғатсиз одам бўлмиш қамоқхона врачини учратиб қолди. Қути ўчган врач унга Фабриционинг қаттиқ тоби қочиб қолганини айтди. Клелиянинг хушидан кетиб йиқилишига хил қолди; у югурганича амакиси, меҳрибон дон Чезарени қидириб кетди ва пиҳоят, уни ибодатхонадан топди: дон Чезаре дарди дупёси қоронғи қиёфада ибодат қилмоқда эди. Тушликка бонг урилди. Дастурхон устида ака-укалар бир-бирларига чурқ этиб оғиз очипмади. Фақат тушликнинг охирларида генерал укасига қадайдир истеҳзоли бир гап айтди. Аббат хизматкорларга қараган эди, улар дарҳол хонадан чиқиб кетишди.

— Генерал,— деди дон Чезаре комендантга қараб,— қалъани тарк этишимни сизга маълум қилиб қўймоқчиман: мен истеъфога чиқаман.

— Яшанг! Офарин! Нима, мени шубҳа остига қўймоқчимисиз?.. Марҳамат қилиб айтинг-чи, бу ерда сизни нима безовта қилипти?

— Виждоним.

— Ҳали шунақа денг! Риёкор одам экансиз, тақсир! Ор-номус бобида ҳеч нимани тушунмас экансиз.

«Фабрицио ҳалок бўлди,— дея ўйларди Клелия.— Унинг туш-ки овқатини заҳарлашган ёки эртага заҳарлашади».

У фортепьяно чалиб, ўзига жўр бўлганича қўшиқ айтишга аҳд қилди-да, вольера томонга югурди.

«Мен кафорат келтираман,— дея хаёлидан ўтказди у,— шунда тапгри инсон ҳаётини қутқазиш йўлида қасамимни бузганим учун гуноҳимни кечиради».

Қиз вольерага югуриб кириб, Фабриционинг деразалари илгариги қонқоқлар ўрнига темир панжараларга маҳкамланган тахта-лар билан ёпилганини кўрди-ю, даҳшатга тушди. У бир зум сер-райганича қотиб турди, сўнгра маҳбусни огоҳлантиришга уриниб, бир неча сўзларни куйлади, тўғрироғи, уларни қичқириб айтди. Ҳеч қандай жавоб эшитилмади: Фарнезе минорасида гўристондагидек жимжитлик ҳукм сурарди. «Ҳаммаси тамом бўлибди...» дея дилидан ўтказди Клелия. У эс-ҳушини йўқотган одамдек зина-поядан пастга қараб югурди-ю, сўнгра бирдан орқасига қайтди-да, ҳамёнида қолган ҳамма пули билан бриллиант зирагини чўнтагига солди: йўл-йўлакай у буфетдап тушликда ейилмай қолган нонни ҳам олди: «Агар Фабрицио ҳали тирик бўлса, менинг бурчим уни қутқариб қолишни тақозо этади». У кибр-ҳаволи бир қиёфада миноранинг пастаккина эшиги ёнига яқинлашди; эшик қулфланмаган эди, аммо қуйи залда саккиз солдатдан иборат қоровул турган экан, Клелия уларнинг командири бўлмиш сержант билан гаплашиш ниятида сира тап тортмай солдатларга қаради; сержант залда йўқ экан. Клелия устунга чирмашган айланма темир зина томон ташланди. Солдатлар унга анграйганича қараб туришарди-ю, аммо қизнинг бошидаги бежирим плягаси ва елкасига ташлаб олган ҳарир рўмолига мафтун бўлиб қолишган шекилли, унга бирор гап айтишга журъат этишмасди. Иккинчи қаватда қиз биронта ҳам тирик жонга дуч келмади. Учинчи қаватда эса, китобхоннинг ёдида бўлса керак, Фабрицио банди қилинган камера томон олиб борувчи йўлакнинг бошига ўрнатилган учта панжарадор темир эшик олдида у нотаниш бир қоровулни кўриб қолди. Қоровул қутн учиб:

— У ҳали тушлик қилгани йўқ,— деди.

— Биладан,— дея такаббурлик билан жавоб қайтарди Клелия.

Қоровул уни тўхтатишга ботинмади. Аммо йигирма қадамча нарида, Фабриционинг камераси олдидаги тахта зинада бошқа бир

қоровул, бурин қип-қизил чол ўтирган экан. У жиддий оҳангда сўради:

— Комендантдан рухсатномамгиз борми, синьора?

— Иима, мени танимаяпсизми?

Шу тобда Клелия жуда руҳланиб кетганди ва қандайдир факултатбий бир куч унга илҳом бағишлаб турарди. «Мен ўз эримни кутқаришим керак,» дея ўйларди у.

Қоровул чол эса нуқул:

— Ҳаққим йўқ... Мумкин эмас!..— дея қичқирмоқда эди.

Аммо Клелия зинанинг олти поғонасидан югуриб тепага чиқди-да, эшик томонга ташланди: қулфининг оғзида бесўнақай қалит қаққайиб кўринарди; қиз уни бор кучи билан бураб, эшикни очди. Шу пайт ширакайф қоровул унинг этагига чағ солган эди, қиз бир сакрашда камерага кириб олди-да, шартта эшикни ёпди. Қўйлагининг этаги йиртилиб, қоровулнинг қўлида қолди. Чол унинг ордидан ичкарига кирмоқчи бўлиб, эшикни итарган эди, қиз пайпаслаб эшик зулфинини топди-да, уни суриб қўйди. Сўнгра камерага кўз югуртирди-ю, Фабриционнинг тушлик овқат қўйилган кичкинагина столча олдида ўтирганини кўрди. Клелия югуриб бориб столчани ағдариб юборди-да, шартта Фабриционнинг қўлидан ушлаб, қичқирди:

— Сен овқатладингми?

Унинг бундай *сенсираб* гапирганидан Фабриционнинг боши осмонга етди. Клелия саросимага тушганидан умрида биринчи бор қизлик ибосини унутганди ва дилидаги муҳаббатини яширмай қўйганди.

Фабрицио олдида турган ўша машъум таомларни энди тана-вул қилмоқчи бўлиб турганди; у Клелияни бағрига босди-да, юз-кўзларидан ўпа бошлади.

«Демак таом заҳарланган экан,— дея ўйларди йигит.— Агар унга қўл тегизмаганимни айтсам, тақводорлиги яна устун келадиган-ю, қочиб кетади. Лекин Клелия мени тез орада жон таслим қилади деб ўйласа, унда илтижо қилиб, мени тарк этмасликка кўндиришим мумкин. Унинг ўзи ҳам ўша манфур пикхдан қутулиш йўлини излаб юрибди; фалак бизга ана шу имкониятни берапти. Ҳозир қамоқхона қоровуллари ёпирилиб келишади-да, эшикни бузиб киришади. Сўнгра шундай тўс-тўполон кўтариладики, кейин, турган гап, маркиз Крешенци қўрқиб кетади ва тўй бузилади».

Фабрицио ана шу мулоҳаза билан банд бўлган қисқа сукут чоғи Клелия энди унинг қучоғидан чиқишга уринаётганини пайқаб қолди.

— Ҳозирча ҳеч қасрим оғриётгани йўқ,— деди у,— лекин тез орада бутун вужудимга оғриқ туриб, оёғимга йиқилсам керак. Улишимга ёрдам бер.

— Севгилим, жонгинам!— дея хитоб қилди қиз.— Мен ҳам сен билан бирга ўламан.

У шундай дея эптикиб, қандайдир ғайритабий куч билан йи-

гитни бағрига босди. Қалби чуқур эҳтирос билан ёнган, ярим яланғоч қиз шу қадар гўзал кўринардикки, Фабрицио бөнхтиёр жупбушга келган туйғуларини тийиб туролмади. У ҳеч қандай қаршиликка дуч келмади.

Одатда жапнатийлик лаҳзасидан сўнг қалбларда туғиладиган жўшқин завқ-шавқ ва тантилик ҳаяжони ичра у эҳтиёткорликни унутиб, ростига кўчди:

— Бахтимизнинг илк дақиқаларига ёлғон аралашувини истамайман. Агар сенинг матонатинг бўлмаганида мен ҳозир мурдага айланган ёки жон талвасасида азоб чекиб ётган бўлардим. Аммо сен бу ерга кириб келганингда мен эндигина стол ёнига ўтиргандим ва ҳали таомга қўл урмагандим.

Фабрицио Клелиянинг кўзларида ёлқинлана бошлаган ғазаб оловини ўчиришга уришиб, даҳшатли ўлим манзарасига атайин ургу бермоқда эди. Қиз дилидаги бир-бирига зид жўшқин туйғулардан ўртаганича бир дақиқа унга тикилиб турди-да, сўнгра йигитнинг қучоғига отилди.

Йўлакда қаттиқ шовқин-сурон эшитилди: темир эшиклар гум-бурлаб очилиб ёпилар, аллақандай одамлар бақириб-чақириншарди.

— Эҳ, афсус, қуролим йўқ!— дея хитоб қилди Фабрицио.— Қалъага кириб келганимда уни топширишга мажбур қилинган-ди. Бу ёққа одамлар келишанги, чамаси, мени ўлдиришмоқчи бўлишса керак. Алвидо, Клелия! Шукрона айтаман бундай ажалга, у менга бахт келтирди.

Клелия йигитни ўнди-да, унга тиғи қаламтарошники баробар, дастаси фил суягидан ишланган кичкинагина ханжар тутқазди.

— Қотилларга бўш келма!— деди қиз.— Сўнгги дақиқагача ўзингни ҳимоя қил. Агар аббат амаким тўс-тўполоғини эшитса, сени албатта қутқаради,— у мард ва ҳалол одам. Ҳозир мен улар билан гаплашаман.

Клелия шундай дея эшик томон отилди.

— Агар омон қолсанг,— деди қўлини зулфинга қўяр экан, эп-гикиб ва Фабрицио томон ўтирилди,— очликдан ўлсанг ўлгинки, лекин қамоқхона овқатига қўл тегизма. Мапави нонни олиб қўй. Уни доим ёнингда сақла.

Шовқин-сурон яқинлашмоқда эди. Фабрицио Клелияни оstonадан ичкарига сурди-да, унинг ўрнига ўзи турди, сўнг ғазаб билан эшикни очди ва тахта зинадап югуриб пастга тушди. У қўлидаги Клелия берган кичкина ханжарни сал бўлмаса шахзодалининг адъютанти генерал Фонтананинг нимчасига санчиб юборай деди. Ҳартугул генерал ўзини орқага олди-ю, қути ўчиб қичқирди:

— Ахир мен сизни қутқаргани келганман, синьор дель Донго!

Фабрицио олтига поғонадан юқори қўтарилди-да, камера эшиги олдига бориб, баланд овоз билан: «Мени қутқаргани Фонтана келибди»,— деди. Сўнгра яна пастга тушди ва зинапоёта турганича генерал билан совуқгина гаплашиб олди. У ғазабини тийиб туролмагани учун Фонтанадан узоқ кечирим сўради.

— Лекин, биласизми, мени заҳарламоқчи бўлишди. Менга бугун тушликка келтирилган таом заҳарланган экан. Ҳартугул уни танаввул қилмасликка фаросатим етди. Аммо, сизга очигина айтсам, бундай разолат газабимни қайғатиб юборди. Қимнингидир зинапоядан чикиб келаётганини эшитдим-у, ҳойнаҳой мени чавақлагани келишяпти деган хаёлга бордим... Жаноб генерал, илтимос, буюринг, менинг камерамга ҳеч ким кирмасин, акс ҳолда, у ердаги заҳарланган таомларни йўқ қилишади, меҳрибон ҳукидоримиз эса ҳақиқатни билмоғи керак.

Генерал Фонтана ранги қув ўчиб, саросимага тушганича ёнида келаётган қамокхона позирларига Фабрицио айтган буйруқни берди. Суиқасд фош бўлганидан қўриб кетган позирлар гўё торгина зинапояда аълоҳазратнинг адъютантига йўл бўшатаётгандек, бир-бирларини туртиб-суртишганича шоша-пиша пастга туша бошлашди. Аслида эса улар жуфтани ростилаётган эди. Фабрицио генерал Фонтанани қаттиқ ҳайратга солиб, қуйи залдаги устулга чирманган айланма зинапояда уни яна чорак соатга гага солиб турди, — у Клелиянинг иккинчи қаватдаги хоналардан биронтасига яшириниши учун имконият яратиб бермоқчи эди.

Генерал Фонтанани қалъага герцогинянинг талабига биноан юборишганди; хопим бунига жуда кўп уринишлардан сўнг, ўшанда ҳам тасодиф туфайли эришганди. Унинг ўзидек қаттиқ таъвишга тушган граф Моска билан хайрлашгач, герцогиня саройга караб югурди. Малпка ҳар қандай фаоллик намойиш этилишини сўзсиз тўпорилик аломати деб биларди; у статс-мулозимам ақлдан озибди, деган хаёлга борди ва герцогиняни деб қандайдир жонқуярлик кўрсатишни ўзига лозим топмади. Герцогиня эса, эс-ҳушини йўқотиб, зор-зор йиғлар ва дақиқа сайин фақат:

— Лекин, ҳазрати олиилари, чорак соатдап сўнг Фабрициони заҳарлашади ахир! — дея тақрорларди.

Маликанинг барча илтижоларига бутунлай лоқайд қараётганини кўриб, хопим қайғунинг зўридап жинни бўлаёзди. Агар унинг ўрнида шимол мамлакатларида диний қондалар бўйича таълим олган биронта аёл бўлганида, у ўз виждонини таҳлил қилиб кўргач албатта: «Қилмиш қидирмиш! Ўзим биринчи бўлиб заҳар ишлатганим, мана энди ўзим ҳам заҳардан ҳалок бўляман», — деган хулосага келган бўларди. Аммо бундай хулоса герцогинянинг хаёлига ҳам келмади. Қаттиқ эзтироб чекаётган одамга Парижда энг шовиқ сўз ўйини ҳам қанчалик сийқа кўринса, Италияда шундай аҳволга тушган одамга бундай фикр шунчалик бемаъни туюлади.

Нима киларини билмай қолган герцогиня сира тап тортмай залга, ўша кунин саройда навбатчилик қилаётган маркиз Крешенцининг ҳузурига кирди. Герцогиня Нармага қайтиб келгач, маркиз ўзининг камергер этиб тайинлангани учун унга қизгин миннатдорчилик билдирган эди, зеро хопимнинг саяё-ҳаракатсиз ҳеч қачон бундай шарафга муяссар бўла олмасди. Ушанда у, турган гап, хопимга чексиз садоқатини пазҳор этганди.

Герцогиня унинг олдида бориб, шундай деди:

— Фабрицио яна қалъага тушиб қолди. Расси уни заҳарла-
коқчи. Мен ҳозир сизга бир шиша сув билан шоколад бераман.
Уларни чўнтагингизга солинг. Ўтинаман сиздан, ҳаётимни сақ-
лаб қолинг; тўғри қалъага боринг-да, генерал Фабио Контига,
агар ана шу сув билан шоколадни шахсан ўзингиз Фабрициога
бериб қўйишингизга ижозат бермаса, қизига уйланмаслигингиз-
ни айтинг.

Маркизнинг ранги оқариб кетди. Бу илтижолар уни руҳлан-
тириб юбормадигина эмас, аксинча, унинг башарасида аянчли бир
хижолат акс этди. «Афв этасиз,— деди у,— шундай хушхулқ ша-
ҳар бўлмиш бизнинг Пармада, шундай олийҳиммат ҳукмдор қо-
шида бундай даҳшатли жиноят содир бўлиши мумкинлигига ақ-
лим сира бовар қилмайди» ва ҳоказо. У ҳатто ана шу сийқа гап-
ларни ҳам миждовланиб айтмоқда эди. Хуллас, герцогинянинг
рўпарасида аслида, чамаси ҳалолу аммо ниҳоятда ланж ва қўр-
қоқ бир одам турарди. Синьора Сансеверинанинг бетоқат хитоб-
лар билан унинг гапини бўлиб туришига қарамай, маркиз яна
йигирматача шундай сийқа жумлаларни айтди-да, ниҳоят, ажой-
иб баҳона топти: камергер сифатида ичган қасами маркизнинг
ҳукуматга қарши қаратилган биронта ишда иштирок этмоғига
йўл қўймас эмиш.

Герцогинянинг нақадар изтироб чекаётгани ва умидсизликка
тушганини тасаввур қилишнинг ўзи қийин эди. Хоним фурсатни
қўлдан бериб қўяётганини яққол ҳис этиб турарди.

— Хўп, сиз комендант билан гаплашиб кўринг, унга Фаб-
риционинг қотилларини нариги дунёда ҳам таъқиб этишимни
айтиб қўйинг ҳеч бўлмаса!..

Умидсизлик азобидан герцогинянинг сухандонлик иқтидори
янада кучайиб кетганди, аммо бу оташқалб аёлнинг жўшқинли-
гидан маркиз баттар саросимага тушди: бир соатдан сўнг бо-
шида ҳали бирор чора кўриши мумкин бўлган бу одамнинг энди ҳа-
ракат қилишга сира майли қолмади.

Бечора аёл охири зор қақшаш даражасига етди ва комендант
шундай бадавлат куёвнинг ҳар қандай илтимосини бажаришини
тушунгани туфайли, маркиз Крешенцининг оёғига йиқилди. Аммо
бундай мисли кўрилмаган манзарадан маркизнинг журъатсиз-
лиги баттар кучайиб кетгандек бўлди,— у, беихтиёр шаънимга
доғ тушириб қўйдимми, дея қўрқиб кетди. Лекин шу билан бир-
га у жуда ғалати аҳволга тушиб қолди: маркиз аслида ёмон
одам эмасди, у оёғи остида шундай гўзал ва муҳими, шундай
қудратли аёлнинг хокисор йиғлаётганидан таъсирланиб кетди.
«Эҳтимол ўзим ҳам,— дея ўйларди у,— шунча давлатим ва
шаън-шавкатимга қарамай, келажакда биронта республикачи-
нинг оёғига йиқиларман».

Маркизнинг кўзларига ёш келди ва улар охири герцогиня кат-
та статс-мулозималик ҳуқуқидан фойдаланиб, уни маликанинг
ҳузурига олиб кириши ҳамда ҳазрати олияларидан Фабрициога
кичкинагина сават элиб бериш учун унга руҳсат олиб бериши ҳа-

қида келишиб олишди. Комендантга эса маркиз, саватнинг ичида ишма борлигини билмайман, дея айтадиган бўлди.

Бир куп илгари кечқурун, герцогиня ҳали ўз хоҳиши билан қалъага қайтиб борган Фабриционинг бу телбаларча ишидан хабар топмасидан аввал саройда dellarte комедияси ўйналганди ва доим герцогинянинг маҳбуби родини ижро этадиган шаҳзода бу гал севги изҳор қила туриб шу қадар эҳтирос намойиш этгандики, бу ҳол кулгили бўлиб кўриниши мумкин эди. Аммо Италияда эҳтирос билан севги изҳор қилган одам, бунинг устига у шаҳзода бўлса, ҳеч қачон кулгили бўлиб кўринмайди.

Аслида ўзи тортинчоғу аммо севги масаласига жуда жиддий қарайдиган йигит бўлмиш шаҳзода сарой йўлакларидан бирида қаттиқ саросимага тушган маркиз Крешенцининг қўлидан тутиб, маликанинг ҳузурига суртаб кетаётган герцогиняни кўриб қолди.

Умидсизлик, ғам-андух катта статс-мулозимага кишини лол қолдирадиган қапдайдир ҳайратангиз бир гўзаллик бағишлаб турардики, уни кўриб шаҳзода мафтун бўлиб қолди ва ҳаётида биричи марта қатъият намойиш этди. У амирона бир ишора билан маркиз Крешенцини чиқариб юборди-да, герцогиняга рисоладагидай севги изҳор қилди. Чамаси, у айтмоқчи бўлган гапини илгаридан тайёрлаб қўйган кўрипарди, зеро, кўпгина мулоҳазалари алча бамаъни эди.

— Ҳукмдорлик унвоним ва у билан боглиқ гаомиллар мени сизнинг эрингиз бўлишдек буюк бир бахтдан маҳрум этапти. Аммо мен барча азизу анбиёларни шафе келтириб, сиз ёзма равишда ризолик бермагунингизга қадар ҳеч қачон уйланмасликка онт ичишим мумкин. Ўзуда яхши тушунаман,— дея қўшимча қилди у.— мени деб зукко ва дилбар одам бўлмиш граф билан бўлажак никоҳингиз бузилиб кетади. Лекин унинг ёши эллик олтида ахир, мен бўлсам ҳали йигирма иккига ҳам тўлганим йўқ. Дилимдаги сизга бўлган муҳаббатимдан ташқари иттифоқимизнинг ўзга афзалликлари ҳақида гапирсам, сизни ранжитиб қўяман ва рад жаъоби эшитаманми деб қўрқаман; аммо менинг саройимда пулнинг қадрига етадиган ҳар қандай одам графнинг ўз севгисининг исботи тариқасида бутун бойлигини сизнинг ихтиёрингизга топшириб қўйганига қойил қолмоқда. Мен ҳам бажонидил ундан ўрнатқоламан ва министрларим ҳар йили сарой маҳкамасининг бошқарувчисига келтириб берадиган бутун маблағни сизнинг ихтиёрингизга топшириб қўяман. Сиз бойлигимни мендан яхшироқ сарф қила биласиз ва ҳар ойда ўзим учун қанча пул сарфлашим кераклигини ўзингиз ҳал қиласиз.

Барча бу изохотлар герцогиняга чўзилиб кетгандек туюлди,— Фабриционинг ҳаётига қутқу солиб турган хатар унинг юрагини тилка-пора қилмоқда эди.

— Наҳот, хабарингиз бўлмаса, онҳазрат,— дея хитоб қилди у,— ахир шу дақиқада Фабрицио қалъангизда, эҳтимол, оғудан ўлаётгандир! Уни қутқаринг, ана шунда ҳамма гапларингизга ишонаман!

Бу жумла шу тобда жуда ножўя эшитилди. «Оғу» сўзини эшитиши биланоқ одоб деган жойда ўзини томдан ташлайдиган бечора шахзоданинг бутун соддадиллигию бутун самимияти бир зумда ғойиб бўлди-қўйди. Герцогиня йўл қўйган хатосини тушунганида уни тузатишнинг иложи қолмаганди. У, кулфатнинг чеки шу бўлса керак деб ўйлаганди, аммо дилини янада қаттиқроқ ҳасрат қоплади. «Агар заҳарлаш ҳақида сўз очмаганимда эди,— дея ўйларди аёл,— у Фабрициони озодликка чиқариб юборган бўларди... Фабрицио, азизим!— хаёлан қўшимча қилди у,— пазаримда, сенинг пешонангга менинг бемулоҳаза иш юритишим туфайли ҳалок бўлиш ёзилганга ўхшайди!»

Герцогиня бор нозу карашмасини ишга солиб, шахзодани яна севгиси ҳақида гапиртиргунига қадар орадан анчагина вақт ўтди. Аммо шахзода ҳамон қўрқувдан ўзига келолмай турарди. Энди ушбу муҳаббат изҳорида унинг фақат ақли иштирок этар, дили эса аввал оғу ҳақидаги ўша хаёлдан, сўнгра биринчи фикр қанчалар даҳшатли бўлса, шунчалар кўнгилсиз бўлган бошқа бир мулоҳазадан донг қотиб қолганди. «Музофатимда маҳбусларни заҳарлашар экан, менинг эса бу ишлардан мутлақо хабарим йўқ! Расси мени бутун Европа олдида шарманда қилмоқчи! Худо билсин, бир ойдан сўнг Париж газеталарида нималарни ўқийман!»

Шунда бирдан, бу тортинчоқ йигитнинг қалбидаги жўшқинлик бутунлай сўнай деб турган бир пайтда, унинг миёсига бир фикр келиб қолди.

— Азизам герцогиня, сизни қанчалар севишимни ўзингиз яхши биласиз. Дилингиздаги ўша мудҳиш шубҳалар асоссиз бўлиб чиқади, деб умид қиламан. Аммо шу аснода хаёлимга баъзи фикрлар келиб қолдики, уларни деб бир зум сизга бўлган чексиз севгимни ҳам унутиб қўяй дедим, ҳолбуки бу менинг ҳаётимдаги биринчи ва ягона севгим. Сезиб турибман, кулгили кўриняпман. Хўш, мен кимман ўзи? Ошиқу беқарор бир болакайман. Лекин сиз мени синаб кўринг.

Шахзода шу гапларни айта туриб, руҳланиб кетди.

— Фабрициони қутқаринг, шунда ҳамма гапингизга ишонаман! Эҳтимол, мен янглишаётгандирман, дилимдаги оналик туйғуси мени бемаъни васвасага солаётгандир. Лекин сиз Фабриционни олиб келиш учун қалъага одам юборинг. Мен уни кўрай, соғ-саломат эканлигига ишонч ҳосил қилай. Шундан сўнг сиз уни саройдан тўғри шаҳар қамоқхонасига жўнатынг, майли, ҳазрати олийлари лозим кўрсалар, жияним судга қадар у ерда ойлаб ўтирсин.

Герцогиня шахзоданинг шундай оддийгина илтимосни дарҳол бажариш ўрнига қовоғини солиб, қип-қизариб кетганини кўрди-ю, даҳшатга тушди. Шахзода унга бир қаради-да, сўнгра кўзларини ерга тикди ва ранги оқариб кетди. Оғу ҳақидаги эҳтиётсизлик билан айтилган ўша гапдан унинг хаёлига отаси ёки Филипп Иккинчига муносиб бўлган бир фикр келганди. Аммо

шаҳзода бу фикрни сўз билан ияхор қилишга ботинмай турарди.

— Сабр қилинг, синьора,— деди у ўзини ўзи зўрлаб гапирар экан, анча қўпол оҳангда.— Сиз мендан нафратланасиз, Сиз учун мен бир болакайман, бунинг устига менинг ҳеч қандай жозибали томоним йўқ. Хўп, майли, ҳозир мен сизга даҳшатли бир фикр айтаман. Аммо бу фикр фақат сизни бениҳоя севганим туфайлигина хаёлимга келди. Агар мен жиянингизни заҳарлашлари мумкинлигига тариқча бўлса-да, ишонганимда бу ишга дарҳол аралашган бўлардим, зеро бурчим шуни тақозо этган бўларди. Бироқ сизнинг ўшбу илтимосингиз жўшқин хаёлот маҳсулигина бўлиб кўришпти ва дилимдагини очиқ айтишга ижозат этсангиз, мен уни яхши тушунмаяпман. Гарчи мен бор-йўғи уч ойдан бери ҳукмдорлик қилаётган бўлсам-да, сиз министрларим билан маслаҳатлашмай туриб, фармон беришимни истаяпсиз. Мендан одатдаги таомилни қўпол равишда бузишни талаб қиляпсиз, ҳолбуки сизга ростики айтсам, ўша қонун-қоидаларни оқилона курилган деб ҳисоблайман. Синьора, бу ерда сизнинг ҳар қандай ҳукмингиз амри вожиб, сизнинг висолингизга етмоқ дунёдаги энг катта орзуим, сиз менга шу хусусда умид бахшида этаяпсиз. Аммо бир соатдан сўнг, дилингиздаги бу беҳуда ваҳималар бартараф бўлгач, сиз мени кўргингиз келмай қолади, шундан сўнг менга қарамай қўясиз, синьора. Шундай экан, ваъда беринг, қасам ичинг, синьора, агар Фабрициони ҳузурингизга соғ-саломат елказиб келишса, уч ойдан сўнг сиз менга муҳаббат бобида жаннатийлик бахшида этгайсиз. Агар ҳаётингизда фақат бир соатгина вақтни тўла ихтиёримга ажратиб, бутунлай меники бўлсангиз, мени бир умрга бахтиёр этган бўласиз, синьора.

Шу лаҳзада сарой минорасидаги соат икки марта занг чалди.

«Эвоҳ, балким, кечиккандирмиз!»— хаёлидан ўтказди герцогиня.

— Ойт ичаман!— дея хитоб қилди у шаҳзодага телбаларча қарар экан.

Шундан сўнг шаҳзода бир зумда бошқа одам бўлди-қўйди. У галереянинг нариги четидаги навбатчи адъютантлар ўтирадиган хона томонга югурди.

— Генерал Фонтана, дарҳол қалъа сари от қўйинг. У ерга бургач, мумкин қадар тезроқ синьор дель Донго ҳибс этилган камерага кўтарилинг ва уни бу ерга бошлаб келинг. Йигирма минутдан сўнг, иложи бўлса ўн беш минутдан кейин синьор дель Донго шу ерда бўлмоғи керак. Мен у билан гаплашиб олишни истайман.

— Аҳ, генерал!— дея хитоб қилди герцогиня шаҳзоданинг ортидан хонага кирар экан.— Бир дақиқагина вақт менинг ҳаёт-мамотимни ҳал қилиши мумкин. Менга етиб келган маълумот аҳтимол, ёлғон чиқар, аммо Фабрициони заҳарлаб қўйишларидан қўрқяпман. Зинага етган заҳотингиз унга қичқириб айтинг, ҳеч нима емасин. Мабодо тановвул қила бошлаган бўлса, унга тарёк беринг, унга мен шуни талаб қилганимни айтинг; агар лозим

бўлса, тарёкни мажбуран ичиринг. Мен ҳам ортингиздан етиб боришимни унга айтиб қўйинг. Ипонинг, сиздан умрбод миннатдор бўламан.

— Герцогиня, отим эгарлоглиқ турибди, мени яхши чавандоз дейишади. Ҳозир тўғри ўша ёққа от қўяман ва қалъага сиздан саккиз минут илгари етиб бораман.

— Мен бўлсам, герцогиня,— дея хитоб қилди шахзода,— ўша саккиз мунутнинг ярмисини камипага ажратишингизни илтимос қиламан.

Адъютант ғойиб бўлди; бу одамнинг ягона ғазилати унинг моҳир чавапдозлигида эди. У ташқарига чиқиб, эшикни ёпиши билалоқ саботли одам бўлиб чиққан навқирон шахзода герцогинянинг қўлидан тутди.

— Илтимос қиламан, синьора,— деди у энтикиб,— мен билан бутхонага борсангиз.

Умида биринчи марта саросимага тушган герцогиня индамай унинг ортидан юрди. Улар саройнинг узун галереяси бўйлаб югуриб кетишди; бутхона унинг нариги четида жойлашган эди. Бутхонага киргач, шахзода меҳробдан ҳам кўра кўпроқ герцогинянинг қаршиёсида тиз чўкди.

— Қасамингизни такрорланг,— деди у эҳтирос билан.— Агар сиз шафқат қилганингизда ва агар бу ўринда мелинг машъум ҳукмдорлик ушвоним аралашиб қолмаганида, эҳтимол, муҳаббатимга раҳмингиз келгани учун ҳам менга жаннатийлик ҳадя этган бўлардингиз. Энди бўлса сизни ичган қасамингиз шундай қилинганга мажбур этади.

— Агар Фабрициони заҳарлашмаган бўлса, агар уни соғ-саломат кўрсам, агар у бир ҳафтадан кейин ҳам эсон-омон юрса, агар сиз, ҳазрати олийлари, уни коадъютор ҳамда архиепископ Ландрианининг бўлажак вориси этиб тайинласангиз, майли, ор-номусимни, аёллик иффатим, бўлак барча ғазилатларимни поймол этиб ўзимни сиз ҳазрати олийларига бахшида этаман.

— Лекин, *азиз дўстим*,— деди шахзода товушида пазокат ва қўрқув кулгилли тарзда омухта бўлиб эшитилар экан,— мен бахтимни барбод этиши мумкин бўлган биронта найрангга дуч келаманми деб қўрқяман. Бунга бардош бера олмайман. Хўш, архиепископ рози бўлмаса-чи, бирор нарсани баҳона қилиб, эътироз билдирса-чи? Черков ишлари баъзан чўзилади! Унда ҳолим не кечади? Кўриб турибсизки, синьора, мен ҳеч нимани яширмайман. Наҳотки менга нисбатан иезуитларга ўхшаб риёкорлик қилсангиз?

— Йўқ, мутлақо самимий гапиряман: агар Фабрициони қутқаришса, агар сиз ўз пуфусингизни унга сөлиб, унинг коадъютор ва архиепископнинг вориси этиб тайинланганига қўмақлашсангиз, мен ор-номусимни букиб, ўзимни сизга бахшида қиламан. Мон-синьор архиепископ бир ҳафтадан сўнг сизга келтириб берадиган илтимосноманинг ҳошиясига «*Розиман*»— дея имзо чекишга сўз бering, ҳазрати олийлари.

— Мен бу сўзни тоза қогозга ҳозироқ ёзиб берганим бўлсин. Марҳамат менга раҳнамолик қилинг, давлатимда ҳукм ўтказинг!— дея хитоб қилди шаҳзода бахтиёрликдан лоладек қизариб. У чиндан ҳам эс-ҳушини йўқотиб қўйганди.

У герцогиняни яна бир бор қасам ичишга мажбур қилди. Ҳаяжоннинг зўридан унинг бутун табиий тортинчоқлиги ғойиб бўлганди. Шаҳзода ўзлари ёлғиз бўлишган бу сарой бутхонасида герцогинянинг қулоғига шундай сўзларни шивирлардики, агар хоним барча бу гапларни уч кун бурун эшитганида унинг тўғрисидаги тасаввури мутлақо ўзгариб кетган бўларди. Герцогинянинг дилидаги умидсизлик, Фабриционинг ҳаётига қутқу солаётган хавфи тўғрисида ўйлаб чекаётган ҳасрати ўрнини энди бериб қўйган ваъдаси олдидаги даҳшат қоплади.

Герцогинянинг қалби ларзага тушганди. Нима қилиб қўйди у ўзи? Хопим ичган қасамининг нақадар мудҳиш эканлигини ҳали ўзи ҳам охиригача ҳис этмаганди, зеро, унинг эътиборини бошқа бир нарса,— ишқилиб генерал Фонтана қалъага вақтда етиб борсин-да,— деган хаёл чалғитиб турарди.

У эҳтиросининг зўридан эс-ҳушини йўқотиб қўйган манави болақайнинг пойма-пой гапларидан қутулиш ва гапнинг мавзуини ўзгартириш учун машҳур Пармиджаниннинг бутхона меҳроби тепасида осиглиқ турган картинасини мақтади.

— Илтимос, уни сизникига юборишимга ижозат этинг,— деди шаҳзода.

— Яхши,— деди жавобан герцогиня,— энди менга рухсат беринг, бориб Фабрициони кутиб олай.

У қандайдир бениҳоя асабийлик билан отларга қамчи босишни буюрди. Қалъа олдидаги хандақ устига қурилган кўприк ёнида у дарвозадан пиёда чиқиб келишаётган генерал Фонтана билан Фабрициони кўриб қолди.

— Овқат едингми?

— Йўқ. Мени мўъжиза қутқариб қолди.

Герцогиня Фабриционинг кўксига отилди ва бирдан беҳуш йиқилди. У камида бир соатча ҳушига келмай ётдики, атрофидагилар аввал унинг ҳаёти хавф остида эканлигини, кейин эса аёлни ақлдан озиши мумкинлигини ўйлаб ташвишга тушибди.

Комендант Фабио Конти генерал Фонтанани кўриб, алаmidан рашги оқариб кетди; у шаҳзоданинг буйруғини ниҳоятда имиллаб бажара бошладики, охири герцогиня энди қудратли фаворитка бўлиб қолади, дея тахмин қилган адъютантнинг жаҳли чиқиб кетди. Комендант Фабриционинг «хасталигини» икки-уч кунга чўзмоқчи эди. «Мана энди,— дея ўйларди у,— сарой аъёнларидан бўлган манави генерал мен қочиб кетгани учун ўчимни олганим тўғайли жон талвасасида ётган ўша сурбетнинг қандай азоб чекаётганига гувоҳ бўлиб қолади...»

Фабио Конти Фарпезе минорасининг пастки қаватидаги қоровулхонада шумшайиб турарди. У қоровулхонадаги солдатларни

дарҳол чиқариб юборганди, зеро, уларнинг ҳозир намоён бўлажак манзаранинг гувоҳи бўлишларини истамасди. Аммо беш минутдан сўнг у Фабриционинг товушини эшитиб ва унинг соф-саломат тушиб келаётганини кўриб, ҳайратдан донг қотиб қолди. Маҳбус гўё ҳеч пима бўлмагандек, генерал Фоптага билан суҳбатлашиб, унга қамоқхонани тасвирлаб бермоқда эди. Комендант бир зумда гойиб бўлди.

Шаҳзоданинг қабулида Фабрицио ўзининг ҳақиқий жентельмен эканлигини кўрсатди. Биричидан, у арзимас хатардан қўрқиб кетган болакайга мутлақо ўхшамасди. Шаҳзода хайрихоҳлик билан у ўзини қандай ҳис этаётганини сўради.

— Очликдан ўлай деяпман, ҳазрати олийлари, зеро, хайриятки, бугун нонушта ҳам, тушлик ҳам қилганим йўқ.

У шаҳзодага эҳтиром ила миннатдорчилик билдирди-да, шаҳар қамоқхонасига ҳибс этилмоқдан олдин архиепископ билан кўришмоқ учун ижозат сўради. Шаҳзода ранги оппоқ оқариб, роз қотиб турарди. Ниҳоят, у ўзининг болаларча ақли билан заҳарлаш ҳақидаги гап, эҳтимол, герцогинянинг жўшқин ҳаёлотини ўйлаб чиқарган хомхаёл бўлмаслиги мумкинлигини тушуниб қолганди. У ана шу нохуш ҳаёл билан бўлиб, аввалига Фабриционинг архиепископ билан учрашини ҳақидаги илтимосига ҳеч қандай жавоб қилмади, сўнгра ҳуши жойига келиб, парипонхотирлигини алоҳида илтифот намоёни этиш орқали ювишга аҳд қилди.

— Бемалол унинг олдига бораверинг, синьор. Менинг пойтахтимда ҳеч қандай соқчиларсиз юравершинингиз мумкин. Кечкурун соат ўн-ўн бирларда қамоқхонага боришг. Умид қиламанки, у ерда кўп ўтирмайсиз.

Ҳаётида муҳим аҳамият касб этган ўша улус кунининг эртасига эрталаб шаҳзода ўзини кичик бир Наполеон дея ҳис эта бошлади: у баъзи китобларда ўша буюк одамга саройдаги кўпгина соҳибжамол хонимлар ўзларини бахшида этганларини ўқиганди. Шундай қилиб, ишқий можаролар бобида у Наполеонга ўхшаб иш тутди ва визиллаб учаётган ўқлар остида туришга ҳам улгурди. Унинг қалби ифтихор ва завқ-шавққа тўлди: герцогиняга муҳаббат пэхор қилар экан, у озмунча қатъият намоёниш этдими ахир! Шундай мушкул ишни эплай олганидан фахрланиш туйғуси уни икки ҳафтага мутлақо бошқа одам қилди-қўйди, у қатъий қарорлар қабул қилишга қодир бўлиб қолди, хатти-ҳаракатида ирода аломатлари зухур бўла бошлади.

Ўша кунин у аввало Рассига графлик унвонини бериш ҳақида тайёрланган ва бир ойдан буён ёзув столида ётган олйи фармониини йиртиб ташлади. Кейин у Фабио Контини амалдан бўшатди ва генералнинг ўрнига комендант этиб тайинланган полковник Лангегга заҳарлаш ҳақидаги иш бўйича тафтиш ўтказишни буюрди. Миллати поляк бўлган жасур офицер Ланге қамоқхона хизматчиларини қисти-бастига олди ва орадан кўп ўтмай шаҳзодага заҳарни аввал синьор дель Донго учун тайёрланган нонунтага солиб бермоқчи бўлганларини, аммо кейинроқ бу фикрдан қайтганла-

рини, зеро у ҳолда бу сирдан жуда кўп одам воқиф бўлишидан чўчигапларини хабар қилди. Тушликка эса оғуни анча усталлик билан солишибди. Агар генерал Фонтана вақтида етиб бормаганида сиёҳор дель Донгопинг ҳалок бўлиши турган гап экан. Бу гапни эшитиб, шаҳзода қаттиқ қайғу чекди, бироқ у чиндан ҳам герцогинияни севар ва унга: «Мен рост билан ҳам сиёҳор дель Донгопинг ҳаётини сақлаб қолибман, рост, шундай экан, энди герцогиния берган сўзининг устидан чиқмасликка журъат этмайди»,— деган фикр таскил бериб турарди. Кейин унинг хаёлига бошқа бир фикр келди: «Менинг вазифаларим ўзим ўйлаганимдан егирроқ экан; барча герцогинияни, ҳаддап ташқари оқила аёл, дея таърифляяпти, демак сиёсий манфаатлар менинг юрагимдаги туйғуларга мос тушаяпти. Агар у менга бош министр бўлишга рози бўлганида эди, жуда ажойиб иш бўларди».

Кечга яқин шаҳзода кўз ўнгиде фаш этилган ёвузликдан шу қадар ғазабга миндики, оқибатда dell'arte комедиясида ҳам иштирок этишни истамай қолди.

— Агар сиз менинг давлатимда ва менинг қалбимда ҳукамолик қилишга рози бўлганингизда эди, мен беҳад бахтиёр бўлур эдим,— деди у герцогинияга.— Аввало мен сизга бугун нима ишлар қилганим тўғрисида гапириб бермоқчиман...

Шундан сўнг у герцогинияга қандай қилиб Рассига графлик унвони бериш ҳақидаги олий фармонни йиртиб ташлагани, Лангени қандай комедант этиб тайинлагани, заҳарлаш ҳақида ундан қандай ахборот олгани ва ҳоказолар тўғрисида батафсил сўзлаб берди.

— Давлатни идора этиш соҳасида менинг тажрибам жуда кам албатта. Аммо граф ҳазил-хузул гаплари билан муттасил менинг иззат-нафсимга тегади, у ҳатто министрлар советида ҳам ҳазил қилади, жамиятда эса мен тўғримида шундай фикрлар айтадики, сиз бундай фикрларга қўшилмассиз, дея умид қиламан. Унинг айтишича, мен ёш бола эмишман ва у гўё мени қандай истаса, шундай ўйнатаётганмиш. Мен — ҳукмдорман, лекин шунга қарамай, мен ҳам оддий инсонман, хоним. Бундай сўзлар менинг иззат-нафсимга тегади ахир. Граф Москанинг уйдирмаларини илкор этмоқ учун эса мени ўша қаттол аблаҳ Рассини министр этиб тайинламоққа кўндиринди. Генерал Контти ҳамон унинг қудратига ишонади ва сизнинг жиянингизни ўлдирмоқни, ўша Расси ёки Раверси буюрганини тан олишни ҳатто хаёлига келтиришга ҳам қўрқади. Генерал Фабрио Контти қисмати судга топшироқчиман. Заҳарланга урилиб, унинг қанчалик жиноят қилганини ўша судьялар ҳал этсин.

— Лекин, ошқазрат, сиз судьяларим бор деб ўйлайсизми ҳали?

— Нега бўлмасин экан!— ҳайратга тушиб хитоб қилди шаҳзода.

— Сизнинг кўчаларда виқор билан савлат тўкиб юрадиган аллома ҳуқуқшуносларингиз бор, аммо улар доим саройдаги ҳо-

кимият тепасида бўлган партиянинг чизган чизигидан чиқмайдилар.

Шаҳзоданинг жаҳли чиқди ва у заковатдан ҳам кўра кўпроқ соддадилликдан далолат берувчи баландпарвоз ҳақиқатларни баён эта бошлади. Герцогиня эса бу орада шундай мулоҳаза юритарди:

«Континиянг шарманда қилиншларига йўл қўйиб бўлармиди! Йўқ, албатта, йўқ! Ахир унда генералнинг қиз билан қўрқоқ ва расмиятпараст маркиз Крешенцининг пикхоқ қуришлари мумкин бўлмай қолади».

Герцогиня билан шаҳзода ана шу мавзуда яна узоқ гаплашиб ўтиришди. Шаҳзоданинг боши осмонда эди. Синьорина Контини ва маркиз Крешенцининг пикхоқ қуришлари шарт билан, ҳа, фақат ушбу шарт бажарилишини ўртага қўйиб, деганди дарғазаб шаҳзода собиқ комендантга, унинг Фабрициони заҳарлашга бўлган уришишини кечирармиш. Аммо у герцогинянинг маслаҳатига кўра генерални Клелиянинг тўйига кадар ўз музофотидан бадарға этди.

Герцогинянинг назарида, у энди Фабрициони илгаригидек севмай қўйганди-ю, аммо ўзи жон-жаҳди билан ҳамон Клелия Контининг маркизга хотин бўлишини истарди: хоним, ана шундан кейин зора Фабрициони уни аста-секин унутиб юборса, дея умид қиларди.

Бахти чопганидан ўзини қасрга қўяриши билмай қолган шаҳзода шу кечанинг ўзидаёқ Рассини мишистрлик лавозимидан олиб ташламоқчи бўлди. Бунга жавобан герцогиня кулиб деди:

— Наполеон айтган бир ҳикматни биласизми? «Мансабгўюксак ва доим ҳамманинг диққат-эътиборида бўладиган одам ҳеч қачон кескин ҳаракат қилмаслиги, ҳовлиқмаслиги керак»,— деган у. Кейин вақт ҳам кеч бўлиб қолди, ишларини эртага қўййлик.

У граф билан маслаҳатлашмоқ учун вақтдан ютмоқчи эди. Хоним ўша кечанинг ўзидаёқ шаҳзода билан қилган бутун суҳбатини бош министрга айтиб берди-ю, фақат онҳазратининг ўқитиш-ўқтин унинг бутун ҳаётига кўланка ташлаб турган ўшамашғум ваъдасига шама қилгани тўғрисида чурқ этиб оғиз очмади. Герцогиня шаҳзода учун жуда керакли одам бўлиб олишга ва кейинчалик унга «Агар мени шундай ёвузларча хўрлаш даражасида шафқатсизлик қилсангиз, мен буни асло кечирмайман ва эртасига эрталабоқ тасарруфингиздаги бу ўлкани буткул тарк этаман»,— дея пўписа қилиш ёрдамида ваъдасини устидан чиқаришга номаълум муддатга кечиктириш тўғрисида умид қилмоқда эди.

Герцогинянинг Рассини нима қилиш кераклиги тўғрисидаги саволига граф анча фалсафий жавоб қайтарди, Генерал Фабри Контини билан Рассини саяхат қилиш учун Пьемонтга жўнашди.

Фабриционинг суд процессида қутилмаган қийинчилик туғилди: судьялар уни бир овоздан биринчи мажлисининг ўзида, ишни кўриб ўтирмаёқ оқлаб юбормоқчи бўлишди. Суд процесси лозиман бир ҳафта давом этишни ва судьялар гувоҳларини сўроқ қилиб, уларнинг маълумотларини тингламоқлари учун граф уларга дўқ уришди.

га мажбур бўлди. «Бу одамларни сира тузатиб бўлмади, тузатиб бўлмади-да» — дея ҳаёлидан ўтказди у.

Оқланганининг эртаси кунн Фабрицио дель Донго, ниҳоят, меҳрибон архиепископ Ландриани қошида бош викарийлик лавозимини эгаллади. Ўша кунийёқ шахзода Фабрициони коадьютор ва архиепископнинг бўлажак вориси этиб тайинлаш ҳақидаги расмий мактубга имзо чекди. Орадан икки ой ўтмасдаюқ қаҳрамонимизга шу унвон берилиши ҳақидаги фармон тасдиқланди.

Ҳамма герцогиняга жиянининг жуда сипо кийиниб юришини мақтарди, аслида эса Фабриционинг дилини чексиз ҳасрат қоплаганди. Уни қалъадан озод қилишган, сўнгра генерал Контини лавозимидан бўшатиб, бадарға этишган ҳамда герцогиняга чексиз иззат-иқром кўрсатилган кунининг эртасига Клелияни аммаси — доим ўз соғлигининг ташвишида юрадиган анча бадавлат кампир бўлмиш графиня Контарини ўз хонадонига қабул қилди. Энди Клелия Фабрицио билан бемалол учрашиб юравериши мумкин эди, аммо биронта кимса уларнинг илгариги муносабатини билганида эди, ўша одам, сўзсиз маҳбуби ҳаётига қутқу солган хавфхатарлар билан бирга қизнинг унга бўлган муҳаббати ҳам ғойиб бўлибди, дея хулоса қилган бўларди. Фабрицио одоб қоидаси имкон берганича, ўқтиш-ўқтиш Контарини саройи ёнидан ўтиб турарди. Бундан ташқари, у анча овора бўлганидан сўнг ўша саройнинг иккинчи қавати рўпарасида жойлашган мўъжазгина бир квартирани ижарага олишга ҳам муваффақ бўлди. Бир кунли Клелия кўчадан ўтаётган черков маросимини томоша қилиш учун аҳтиётсизлик билан деразадан бошини чиқариб қаради-ю, бирдан даҳшатга тушиб, ўзини орқага ташлади: у Фабриционини кўриб қолган эди. Қашшоқ хунармандга ўхшаб қоп-қора кибим кийиб олган йигит худди Фарнезе минораси камерасидагидек ойна ўрнига мойли қозоғ тутилган кулбанинг деразасидан унга тикилиб турарди. Фабрицио, генерал Контининг қувғин қилинишида герцогинянинг таъсири бор, деган мишмишлар тарқалгани учунгина Клелия мендан ўзини олиб қочиб юрибди, дея ишонч ҳосил қилишни жуда ҳам истарди-ю, аммо йигит бу бегонасирашнинг асл сабабини жуда яхши биларди ва шу боседан ҳам унинг дилини қамраб олган маъюсликни ҳеч пима таркатиб юбора олмасди.

У ўзининг оқланганини ҳам, ҳаётидаги биринчи юксак лавозимга тайин этилишини ҳам, киборлар жамиятидаги нуфузини ҳам ва ниҳоят, Парма епархиясидаги барча руҳонийлар, барча тақводорларнинг ўлиб-тирилиб ялтоқилик қилишларини ҳам ўта лоқайдлик билан қабул қилди.

Фабрицио Сансеверина саройида эгаллаб турган чиройли хоналар энди унга торлик қилиб қолди. Герцогиня бутун учинчи қаватини ва иккинчи қаватдаги икки ажойиб меҳмонхонани бажонидил унинг ихтиёрига топширди. Энди бу меҳмонхоналарда муттасил ёп коадьюторни зиёрат қилгани келган одамлар тўпланишиб турарди. Уни архиепископнинг бўлажак вориси си-

фатида тан олиниши мамлакатда катта таъсирот қолдирди; гарчи илгари бу хислати бир вақтлар разил, аҳмоқ ва ювинди-хўрларнинг ғазабини қайлатган бўлса-да, энди барча унинг собитқадамлигини кўкларга кўтариб мақтамоқда эди.

Барча бу иззат-икромга бефарқ қараши ва разил қоровуллар назоратида заҳарлаб ўлдиришмасмики, дея жон ҳовучлаб ўтирган Фарнезе минорасидаги ўша тахта каталагига нисбатан бу ерда — ўнга хизматкор оғзидан чиққан гапнинг бажо келтиришга тайёр турган ана шу ҳашамдор хоналарда ўзини бахтсизроқ ҳис этиши Фабрицио учун фалсафа бобида жуда ишончли сабоқ бўлди. Фабриционинг шуҳратидан баҳра олмоқ учун Пармага қадам ранжида қилишган опаси билан синглиси, герцогиния В*** уни гамгин кўриб қаттиқ ҳайратга тушишди. Энди илгариги хаёлпарастлигидан асар ҳам қолмаган маркиза дель Донго пидоятда ташвишга тушди ва Фарнезе минорасида ўғлига секин-аста таъсир қиладиган заҳар беришганга ўхшайди, деган қарорга келди. У ўзининг оғир-вазминлигига қарамай, ўғли билан бундай гамгинликнинг боиси ҳақида гаплашиб қўймоқни ўзига лозим кўрган эди, Фабрицио унга фақат кўз ёшлари билан жавоб қайтарди.

Ўзининг юксак мавқеи билан боғлиқ бўлган кўплаб имтиёзлар унинг фақат энсасини қотирарди. Табиатан ўта худбин одам бўлмиш акаси шуҳратпарастлик юзасидан унга деярли расмий оҳангда ёзилган табрикнома юборди. Мактубига у элик минг франклик чек илова қилибди. Чиллаки маркизинин ёзишча, Фабрицио бу пулга дель Донголар номига муносиб бўлган отлар билан карета сотиб олиши керак экан. Фабрицио бу пулни унча бадавлат бўлмаган оилага келин бўлиб тушган кичик синглисига жўпатиб юборди.

Граф Москанинг буюртмасига биноан бир вақтлар пармалик архиепископ Фабрицио томонидан лотин тилида чоп этилган Вальсерра дель Донголар наслининг шажарасини итальян тилига қойилмақом этиб таржима қилишди. Таржимани ёнига лотинча текетини ҳам қўшиб, Париж литографияларида жуда чирокли босилган кўҳна гравюралар билан безаган ҳолда шоҳона жилдга солиб нашр этишди. Герцогиниянинг талаби билан китобнинг сарсаҳифасида дель Донголар наслидан чиққан биринчи архиепископнинг портрети ёнида Фабриционинг ҳам аjoyиб портретини босиб чиқаришди. Таржима Фабриционинг асари сифатида чоп этилди. Гўё йигит бу китобни биринчи марта қамалганида ёзган эмиш. Бироқ қаҳрамонимизнинг дилида барча туйгулар ҳатто ҳамма одамларга хос бўлган шуҳратпарастлик ҳам сўниб қолганди: у ўзига нисбат беришган ушбу асарнинг бир саҳифасини ҳам ўқишни лозим кўрмади. Ўзининг киборлар жамиятидаги мавқеи тақозосига кўра Фабрицио шоҳона жилдда нашр этилган «Шажара»нинг бир нусхасини шаҳзодага тақдим этди. Шаҳзода эса Фабриционинг ҳаёти даҳшатли хавф остида бўлганини назарда тутиб, уни тақдирлаш маъносинда қаҳ-

рамолимизга ўзининг хосхоналарига кириб туриш учун ижозат берди. Бундай мурувватга лойиқ кўрилган одам одатда «зоти олийлари» дея аталиш ҳуқуқига эга бўларди.

Йигирма олтинчи боб

Фабриционинг қалбини ғарибу нотавошлиқ туйғуси қисқа муддатга фақат у Контарини саройи рўпарасидаги кулбага кириб, деразадан ўша саройга тикилиб ўтиргандагина тарк этарди. Едингизда бўлса, ўша саройда Клелия бошпапа тонган эди. Қахрамонимиз кулба деразасидаги мойли қоғоз ўрнига ойна кўйишни буюрган эди. У қалъадан қутулиб чиққанидан буён Клелияни бор-йўғи бир неча мартагина кўрганди ва қизнинг қиёфаси бутунлай ўзгариб кетганини кўриб қаттиқ ташвишга тушганди. Унинг назарида, бу ҳол яхшиликдан далолат бермайдигандек эди. Гуноҳ қилганидан буён қизнинг бутун қиёфасида ажойиб бир символик ва жиддийят пайдо бўлганди: уни кўрган одам ёни ўттизларда бўлса керак, деб ўйларди. Фабрицио бундай ажобтовур ўзгариш қандайдир қатъий бир қарорнинг акси эканлигини ҳис этиб турарди. «Ҳар кун, аҳтимол, дақиқа санин, — дея ўйларди йиғит, — у санам қаршисида ичган қасамига содиқ қолиш ва энди мени ҳеч қачон кўрмаслик ҳақида ўзинга ўзи сўз бераётган бўлса керак».

Фабрицио Клелия тортаётган жафони фақат қисмангина фаҳмлаб турарди; Клелия отаси шаҳзоданинг қаттиқ газабига учрагани, у қизининг маркиз Крешенци билан тўйига қадар Нармага қайта олмаслиги ва саройда кўриниши мумкин эмаслигини биларди. Сарой ишларига аралашмасдан ҳаёт кечирishiга эса генерал Конти мутлақо тоқат қила олмасди. Клелия отасига хат ёзиб, шу никоҳни ўзи йиғитга хабар қилди. Ўша кунлари генерал Туринда истиқомат қилаётган бўлиб, қайғусининг зўридан бутунлай ётиб қолганди. Шу боисдан ҳам бундай муҳим ва оғир қарор Клелияни ўн ёнига қаритиб юборганининг сира ажабланарли жойи йўқ эди.

Қиз Фабриционинг Контарини саройи рўпарасидаги бинони ижарага олганини тезда билиб қолдию аммо уни бор-йўғи бир мартагина кўрди: энди у бирор жиҳати билан Фабрициого ўқинайдиган ҳар қандай одамини кўрган заҳоти дарҳол кўзини юмиб оларди. Энди у фақат худога имон келтириш ва санамнинг ёрдамига умид қилишдангина паноҳ излайдиган бўлиб қолганди. Бахтга қарши, у энди отасига бўлган ҳурматиини йўқотиб қўйганди ва бундан қаттиқ изтироб чекарди. Бўлажак эри эса унга арзимас бир кимса, табиати ва ҳис-туйғуларига кўра оддийгина бир сарой аёлни бўлиб кўришарди. Ва, ниҳоят, қиз бурчи дийдорини кўрмоқчи тақиқлаб қўйган, аммо у қизнинг висодига етмоқчи талаб қилишга ҳақли бўлган бир йиғитни жонидан ортди севарди. Қулфатларнинг бундай омукта келиши қизга ниҳоятда оғир кўргилик бўлиб туюларди ва тан ол-

моғимиз керакки, бу ўринда у ҳақ эди. Тўйдан сўнг у бу ердан жўнаб кетса ва Пармадан узоқроқ бирор жойда яшаса ёмон бўлмасди.

Фабрицио Клелиянинг ниҳоятда шарм-ҳасели қиз экаплигини яхши биларди ва ўзи биронта телбалик қилиб қўйса-ю, кейин бу иши одамларга маълум бўлиб, кинояли мишмишлар тарқалса, қизнинг қаттиқ изтироб чекишини тушуниб турарди. Лекин ҳасрат чекавериб тоқати тоқ бўлгач, Клелиянинг доим ундан юз ўгираётганига ортиқ чидай олмагани туфайли йигит унинг аммаси, графиня Контаринининг икки хизматкорини пора билан ўзига оғдириб олишга журъат этди: шундан сўнг бир куни кечқурун бадавлат деҳқонга ўхшаб кийиниб олган Фабрицио Контарини саройининг эшиги олдида пайдо бўлди. У ерда йигитни ўша икки хизматкордап бири кутиб турган эди. Фабрицио ўзини Туриндан келган одам қилиб кўрсатди ва Клелияга отасидан мактуб келтирганини айтди. Хизматкор уни иккинчи қаватдаги катта қабулхонага бошлаб чиқди-да, ўзи у ҳақида хабар қилмоқ учун ичкари кириб кетди. Фабрицио ўша ерда чорак соат кутиб ўтирди ва эҳтимол, ҳаётидаги энг ташвишли дақиқаларни бошлап кечирди. Агар Клелия унинг кўксидан итарса, бир умрга оромини йўқотиши турган гап эди. «У ҳолда руҳонийлик унвоним билан боғлиқ вазифалардан узил-кесил воз кечишим керак бўлади,— мен черковни ёмон руҳонийдан халос этаман ва бегона одамнинг номи билан биронта монастирга яширипаман». Ниҳоят хизматкор қайтиб келди-да, сиз ора Клелия уни қабул қилишга рози экаплигини айтди. Қаҳрамонимизнинг бутун матонати бирдап гойиб бўлди-қўйди; у зинашоядан учипчи қаватга кўтарилар экан, қўрқувдан оёқлари майишиб-майишиб кетмоқда эди.

Клелия битта дона шам ёниб турган мўъжазгина стол ёнида ўтирган экан. Деҳқонча кийиниб олганига қарамай у Фабриционини дарҳол таниди-ю, ўзини орқага ташлаб, югурганича қоронғи бурчакка бориб яширинди.

— Менинг имоним ҳақида чеккан ғамхўрлигингиз шу бўлди-ми ҳали?!— дея хитоб қилди у кафтлари билан юзини яшириб.— Виласиз-ку ахир, отам заҳарланиб ўлай дегани куни мен Биби Марьям олдида сизни ҳеч қачон кўрмаслиқ ҳақида қасам ичганиман. Мен ўша қасамимни фақат бир марта — ҳаётимдаги энг бахтсиз кунда буздим, аммо ўша куни мен инсонпарварлик бурчам юзасидан сизни ўлимдан қутқармоғим керак эди. Виждонимиз авовга қўйиб бўлса-да, гапингизни эшитишга розилик берганим ҳам отар ахир.

Қизнинг сўнгги сўзлари Фабриционини шу қадар ҳайратга солдики, у фақат бир неча лаҳзадан кейингина бунинг маъносини тушуниб, ўзида йўқ қувониб кетди: йигит Клелиянинг қаттиқ жаҳди чиқишдан, унинг хошадан қочиб кетиши мумкинлигидан қўрққан эди. Ниҳоят, у ўзини босиб олди-да, секин энгашиб, ёниб турган шамни ўчирди. Гарчи у Клелиянинг пишҳона инорасида

яхши тушунгандек бўлса-да, қоронғиликда қиз диван ортига яширишган бурчак томон борар экан, бутун вужуди титраб турарди. Агар у Клелиянинг қўлини ўпса, қиз буни ҳақорат деб тушунмасмики? Аммо қизнинг ўзи севги иштиёқидан титраб турган экан, унинг ўзи йигитнинг қучоғига отилди.

— Фабрицио! Жонгипам! Шунчалар соғинтирасанми одамни! Сен билан фақат бир дақиқагина гаплашишни мумкин, шунинг ўзи ҳам гуноҳи азим ахир... Биби Марьям олдида сени бошқа кўрмасликка қасам ичганимда сен билан бошқа гаплашмаслиكنи ҳам назарда тутган эдим албатта. Лекин менга айт-чи, сендан ўч олоқчи бўлган бечора отамни шунчалик бешафқатлик билан таъқиб этмоққа қандай кўпгнинг борди? Ахир сенинг қочишингни енгиллаштирмоқ учун унинг ўзини ҳам заҳарлаб ўлдиришларига хиёл қолганини унутдингми? Кейин мен тўғримда ҳам бир оз ўйлашинг керак эмасмиди? Мен сени қутқармоқ учун қизлик шаънимга доғ туширишдан ҳам кўрқмадим-ку ахир. Энди бўлса сенинг умрбод қўл-оёғинг боғланиб қолди, сен руҳонийлик уновини қабул қилдинг, ҳатто ўша ярамас маркизни қувиб юборишнинг йўлини топганим тақдирда ҳам энди менга уйлана олмайсан. Кейин, кўчадан диний маросим ўтаётган ўша оқшомда, ҳали ҳаммаёқ ёп-ёруғ бўлган бир пайтда менга қарашга қандай журъат этдинг? Ахир сен бу билан менинг Биби Марьям олдида ичган муқаддас қасамимни қўпол равишда бузишга мажбур қилдинг!

Фабрицио бахтиёрлик ва ҳайратдан эси оғиб, қизни маҳкам қучоқлаб турарди.

Уларнинг бир-бирларига айтадиган гаплари шу қадар кўп эдики, бу суҳбат тез орада тугаши мумкин эмасди албатта. Фабрицио Клелиянинг отаси қандай қувғин қилингани ҳақидаги ўзи билган ҳамма гапларни ростгўйлик билан ҳикоя қилиб берди: герцогиянинг бу ишга мутлақо алоқаси йўқ экан, зеро, бунинг жуда асосли бир сабаби бўлиб, хоним Фабриционин заҳарлаш ҳақидаги фикр генерал Контининг ўзидан чиқмаганига сира ҳам шубҳа қилмас экан, чунки донм бу режани граф Москани кулатиш пайида юрган Раверси тўдаси ўйлаб топган, дея ҳисоблар экан. Ўзи учун ғоятда муҳим бўлган бу ҳақиқатнинг батафсил далил-исботини эшитгач, Клелия бениҳоя қувониб кетди; у Фабриционинг яқинларидан бирошта ҳам одамга нафрат кўзи билан қарашини истамас, бундан унинг қалби қайғу ҳасратга тўлиб тошарди. Қиз энди Фабриционин герцогиядан рашик қилмай қўйганди.

Севишганларининг бу кеча топинган бахти бор-йўғи бир неча кунгича давом этди.

Туридан меҳрибон дон Чезаре етиб келди. Бениҳоя софдики бу одам самимият қудратига таяниб, герцогиянинг ҳузурига киришга журъат этди. У хонимдан ҳозир ўзи иқдор бўлиб айтадиган гаплардан ёмон ниятда фойдаланмаслик ҳақида сўз олди-ла, унга бўлиб ўтган бутун воқеани ҳикоя қилиб берди: акаси

ор-номус ҳақидаги сохта тушунчадан кўзи кўр бўлиб, Фабрицио қалъадан қочиши билан менн ҳақорат қилди ва жамиятнинг кўзида шаънимга доғ туширди, деган ҳаёлда ундан ўч олмоқчи бўлибди.

У икки дақиқа ҳам гапиришга улгурмай хонимни ўзига бутунлай ром қилиб олди: герцогиня саройда кўзи кўриб ўрғамаган бундай софдиллик ва олижанобликдан жуда таъсирланиб кетганди. Дон Чезаре унга бир янгилик тарзида ёқиб қолганди.

— Жиянингиз билан маркиз Крешендининг тўйини тезлаштиринг, мен бўлсам генерални гўё у саёҳатдан қайтиб келган одамдек кутиб олишлари учун қўлимдан келган ҳамма ишни қиламан, дея ваъда бераман. Уни хонадонимга тушки зиёфатга таклиф этаман. Хўш, хурсандмисиз энди? Аввалига уни, турган гап, бирмунча совуқ қарши олишади. Генералга айтинг, комедантлик лавозимига қайта тиклашларини илтимос қилишга шайилмасин. Лекин ўзингиз биласиз, мен маркизни ўз дўстим деб биламан, шу боис унинг қайнотасига нисбатан дилимда кек сақламайман.

Герцогинянинг шундай ваъдасини олгач, дон Чезаре жиянининг олдида борди ва қайғунинг зўридан касал бўлиб қолган отасининг ҳаёт-мамоти унинг қўлида эканлигини айтди. Зеро, отаси бир неча ойдаан буён сарой доираларига кириш ҳуқуқидан маҳрум бўлиб қолганди.

Клелия отасини кўргани борди; генерал Парма саройи ишини судга топширмоқ учун Турин маъмурларидан уни тутиб бермоқли талаб қиляпти, деган ҳаёлда бегона одамнинг номи билан Турин яқинидаги бир қишлоққа яширинган экан. Клелия унинг чиндан ҳам касал экани ва ақлдан озай деб қолганини кўрди. Қиз ўша кунгича бир умрга видолашиб, Фабрициога хат ёзди. Ўша мактубни олгач, аста-секин табиати маъшуқасиникига ўхшаб бораётган Фабрицио Пармадан ўн лёча наридаги тоғ оралиғида жойлашган хилват Велейя монастирига жўнади. Клелия ўн саҳифадан иборат хат ёзганди; бир куни у Фабрицио олдида унинг ризолигисиз маркиз Крешенцига турмушга чиқмаслик ҳақида қасам ичган эди ва энди севгилисидан ана шу никоҳга ижозат сўрамоқда эди. Велейя хилватгоҳидан туриб Фабрицио жавобан унга мусаффо дўстлик туйғуларига тўлиб-топган мактуб йўллади ва унинг турмушга чиқишига рози эканлигини хабар қилди.

Шунн тан олмоғимиз керакки, унинг дўстона мактубини ўқиб, Клелиянинг ниҳоятда жаҳли чиқиб кетди ва шундай жавобдан сўнг унинг ўзи тўй кунини белгилаб берди; маркизнинг никоҳдан ўтиши билан боғлиқ таптаналар ўша қиш мавсумида ўз дабдабаси билан барчани лол қолдираётган Парма саройининг шуқуҳини янада кўтариб юборди.

Ранунцо-Эрнесто V ни саховатли ҳукмдор деб бўлмасди; аммо у ошғу беқарор бўлиб қолганди ва герцогиняни ўз саройига ром қилиб олмоқ орузсида юарди. Шу боисдан у маликанинг их-

тиёрига тўй маросимини ташкил этиш учун каттагина маблағни топишди. Статс-мулозима бюджетга қўшилган бу устама маблағни жуда ўрнига қўйиб сарфлади: ўша қиш кези Пармада ўтказилаётган таитанали маросимлар Италиянинг вице-қироли, ўз саховати билан мамлакатда яхши хотира қолдирган илтифоткор шахзода Евгений пайтидаги Милан саройининг шод-хуррам кунларини эслатарди.

Кoadъюторлик вазифалари Фабрициони Пармага қайтмоққа мажбур қилди, аммо шунда ҳам у тақво ақондларини баҳона қилиб, худди таркидунё дарвишдек монсиньор Ландриани архиепископ саройидан ажратиб берган торгина бўлмалардан чиқмай ўтирарди. Йигит у ерда фақат биргина хизматкор билан қамалиб олганди. Уни дабдабали сарой зиёфатларида бирои марта ҳам кўришмаган эди, шу бонсдан ҳам у Пармада ва ўзининг бутун бўлажак епархиясида авлиё одам дея ном чиқарди. Унинг фақат дилини чексиз ҳасрату надомат қоплагани туфайлигина бундай зоҳидона ҳаёт кечириши асло қутилмаган натижага олиб келди: Фабрициони доим яхши кўриб келган ва чиндан ҳам уни ўзига ворис деб билган хуштабиат архиепископ Ландриани йигитга бир оз ҳасад қила бошлади. Архиепископ бутун Италияда ҳукм сурган таомилга кўра, асосли равишда барча сарой тантаналарида қатнашмоқни ўз бурчи деб ҳисобларди.

Қария бу тантаналарга собордаги диний маросимлар пайти киядиган либослардан жуда кам фарқ қиладиган башанг кийимларини кийиб келарди. Саройга кираверишдаги колонналик залда уймалашувчи юзлаб хизматкорлар ҳар гал епископни кўришган заҳоти ўрниларидан туриб, унинг фотиҳасини олгани билан келишарди. Монсиньор ҳам ҳар гал уларга фотиҳа бермоқ учун илтифот билан тўхтагувчи эди. Лекин бир кун у ана шундай дақиқада тантанали сукувати ичра аллакимнинг:

— Архиепископимиз балларда ялло қилиб юрибдилар, монсиньор дель Донго бўлса риёзат чекиб, хонасидан чиқмай ўтирибди, — деган гапини эшитиб қолди.

Шу лаҳзадан эътиборан архиепископ саройида Фабрициого исбатан намоийиш этиладиган чексиз мурувват барҳам топди, аммо энди Фабриционинг ўзи ҳам анча илдиз отиб, қанот ёзиб қолган эди. Унинг Клелия турмуши чиққанидан бўён дилини қоплаган ҳасрату надомат туфайлигина ўзини бундай зоҳидона туттишини одамлар камсуқум руҳонийнинг юксак тақвоси дея ўйлашар, ҳудожўй рижорлар эса унинг чексиз шухратпарастлик билан йўғрилган «Шажара» таржимасини ибратли китоб сифатида мутаоала қилишарди. Саҳҳофлар унинг портретини литография йўли билан босиб чиқаришган эди, портретлар бир неча кунда сотилиб кетди. Уларни асосан оддий халқ харид қилганди; наққош билимсизлик қилиб, Фабриционинг портрети чамбарагига коадъюторларнинг эмас, фақат архиепископларнинг суратига ишлатиладиган баъзи нақшларни жойлаштириб қўйибди. Архиепископ ана шу портретлардан бирини кўриб қолди-ю, бениҳоя газабга

минди; қария Фабрициони ҳузурига чақирди-да, унга қаттиқ тап-бех берди ва жаҳл устида бир неча қўпол сўзларни ҳам айтиб юборди. Фабрицио, турган гап, шундай вазиятга тушган Фешелонга ўхшаб чурқ этмай тураверди. У архиепископнинг гапларини йложи борича эҳтиром ва тавозе билан тинглади, ниҳоят, кекса прелат жимиб қолгач, ҳали ўзи биринчи марта қамокда ўтирган пайтида «Шажара»нинг граф Моска буюртмаси билан таржима қилиниши тарихини сўзлаб берди. Ушбу «Шажара» дунёвий мақсадларда чоп этилганмишким, буни у руҳоний одам учун ниҳоятда номатлуб ҳол дея ҳисоблармиш. Портрет масаласи келганда эса, унинг биринчи нашрига ҳам, иккинчи нашрига ҳам Фабриционинг ҳеч қандай алоқаси йўқ экан: саҳҳоф унинг архиепископ саройидаги ёлғизлик оромини бузиб, йигитга иккинчи нашрдан йигирма гўрт нусха совға қилганида Фабрицио хизматкорига йигирма бешинчи нусхаси харид қилиб келишни буюрибди. Шу зайлда у портретларнинг ўттиз судан сотилаётганини билиб олибди ва ўзига совға қилинган йигирма тўрт нусха учун саҳҳофнинг дўконига бориб, юз франк тўлашни буюрибди.

Дилини мутлақо бошқа ташвишлар кемираётан одамларга ҳос лоқайдлик билан айтилган барча бу далилу исботлар епископнинг баттар ғазабини қайнатиб юборди ва у Фабрициони риёкор дея атади.

«Авом авомлигича қолади,— дея хаёлидан ўтказди Фабрицио,— ҳатто ақли заковати бўлган тақдирда ҳам аслига тортади».

Шу кунларда уни бошқа, анча жиддийроқ бир гап ташвишга солиб қўйганди. Герцогиня унга мактуб кетидап мактуб йўллар ва жиянидан Сансеверипа саройидаги илгариги хоналарига қайтишни ёки лояқал баъзи-баъзида уни кўргани келиб туришни талаб қиларди. Аммо Фабрицио у ерда, шубҳасиз, маркиз Крешенцининг тўй тантаналари ҳақидаги ҳикояларни эшиттажанини биларди ва бу гапларни тингламоққа бардоши етмай, дилидаги ҳасратини сездириб қўйишдан чўчирди.

Никоҳ маросими бўлиб ўтгач, Фабрицио хизматкори ҳамда ўзи мулоқатда бўлиб турадиган архиепископ мулозимларига бир оғиз сўз билан ҳам мурожаат этишни тақиқлаб, бутун бир ҳафта сукут сақлашга аҳд қилди.

Ўз викарийсининг бу янги қилиғидан хабар топган архиепископ уни ҳузурига илгаригидан кўпроқ чақирадиган ва у билан узоқ-узоқ суҳбат қурадиган бўлиб қолди. Қария ҳатто уни қабул соатларида, архиепископ бизнинг имтиёзларимизни чеклаб қўйяпти, дея шикоят қилиб келган баъзи қишлоқ каноникларининг арзномаларини кўриб чиқишга ҳам мажбур қилди. Фабрицио барча бу ишларга мутлақо эътиборсиз қарарди, зеро унинг хаёли бутунлай бошқа фикрлар билан банд эди. «Ундан кўра таркидунё қилганим маъзул эди,— дея ўйларди у,— Велейя қоялари орасида, эҳтимол, камроқ изтиреб чекармидим».

У аммасини кўрган борди ва у билан қучоқлашиб кўришар экан, кўз ёшларини тийиб туролмади. Герцогиня унга бир қаради-ю, ўзи ҳам йиғлаб юборди,— Фабрицио жуда озиб кетганди. Унинг ориқ юзида куруқ кўзлари қолганди ва эгинидаги қишлоқи руҳовийлар киядиган эски жуббада аяичли ва бахтсиз кўришарди: аммо бир дақиқада сўнг ёш ва чиройли бу йигит Клелиянинг турмушга чиққани туфайли шу аҳволга тушганини эслаб, хонимнинг зардаси қайнаб кетди. Унинг газаби архиепископнинг жаҳолатга миннисида деярли қолишмас эди-ю, аммо у дилидаги бу туйғусини яширмоқнинг уддасидан чиқди. Лекин шунга қарамай, у шафқатсизлик қилди ва йигитга маркиз Кропшенди уюштирган тўй тапталари ҳақида тафсилотлари билан узоқ ҳикоя қилди. Фабрицио унинг ҳикоясини ишдамай тинглаб ўтирди-ю, фақат кўзлари алланечук қисилиб, гарчи инсон зотининг ранги бундан ортиқ оқаришини тасаввур қилиб бўлмаса-да, докадек оқариб кетди. Дилидаги чексиз дарду аламнинг зўридан унинг юзи қандайдир заъфарон тусга кирди.

Кутилмаганда граф Моска келиб қолди. Граф кишининг ақлия бовар қилмайдиган бу манзарани кўргач, ҳамон Фабрициога нисбатан дилида ҳис этиб юрадиган рашиқ туйғусидан бир умрга қутулди-қўйди. У ўзига хос ақл ва андиша билан бошқа мавзудан гап очиб, Фабриционинг дилида хиёл бўлса-да дунёвийликка қизиқиш уйғотмоқчи бўлди. Граф доим бу йигитни ҳурмат қилиб келганди ва ҳатто унга дўстона меҳр қўйганди. Энди ўртадаги рашиқ туйғуси халал бермай қўйгач, бу меҳр самимий тус олди. «Ҳозирги ажойиб мавқеи унга жуда қимматга тушганга ўхшайди»,— дея ўйларди граф Фабриционинг бошига тушган барча қулфатларни эслар экан. Шундан сўнг министр, гўё йигитга шахзода герцогиняга туҳфа этган Пармиджанинни картинини кўрсатмоқчи бўлгандек, уни бир четга бошлаб борди.

— Менга қаранг, дўстгинам,— деди у,— келинг, бир эрақчасига гаплашиб олайлик. Сизга бирор ёрдамим керак эмасми? Қўрқманг, сиздан ҳеч нима ҳақида сўраб-суриштираймайман. Лекин, эҳтимол, сизга пул керакдир ёки менинг нуфузимга муҳтождирсиз? Бир оғиз айтсангиз бас,— ҳар қандай илтимосингизни бажо келтираман. Мабодо дилингиздаги гапларни ёзма равишда баён қилишни истасангиз, бемалол, тортинмай ёзиб бераверинг.

Фабрицио унинг юзидан ўлди-да, Пармиджаниннинг картинаси ҳақида гап очди.

— Сизнинг тутган йўлингизни,— деди граф киборларга хос мулоим овоз билан гапирар экан,— энг позик сиёсатнинг тугал намунаси деса бўлади. Келажагингиз порлоқ бўладиган кўринади. Шахзода сизни ҳурмат қилади, халқ сизни эъзозлайди, архиепископ Ландриани эса эгингиздаги қора жуббагиз туфайли тунлари ухламай чиқади. Сиёсат бобида менинг бир оз тажрибам бор, лекин, худо ҳақи, сизга бундан афзалроқ биронта йўл кўрсата олмаган бўлардим. Йигирма беш ёшингизда, киборлар

жамиятидаги илк қадамингизданоқ сиз деярли камолотга эриндингиз. Саройда сиз тўғригизда жуда кўп гапиришяпти, сизнинг ёшингиздаги ҳали биронта ҳам одам бундай шарафга муяссар бўлган эмас. Сизга нима шундай муваффақият келтирганини биласизми? Эгингиздаги ана шу эски жуббангиз. Ўзингизга маълум, герцогиня икковимиз По соҳилидаги хушманзара тепаликда, ўрмон орасида жойлашган ва бир вақтлар Петраркага тегишли бўлган қадимги уйга эга бўлиб қолдик. Мабодо бир кун келиб, атрофингизда манфур ҳасадгўйларнинг фитналарини кўравериб чарчасангиз, Петраркага ворислик қилсангиз қапдай бўларкин. Унинг шуҳрати сизнинг ҳам шуҳратингизни оширган бўларди.

Граф бу ёш дарвишнинг кўнглини кўтараман деб роса овора бўлди-ю, аммо бунинг уддасидан чиқолмади. Фабриционинг бундай ўзгариб қолгани яна шуниси билан кишини ҳайратга солардики, яқин-яқинда ҳам унинг ҳуснини бутунлай бошқа бир нуқсон бузиб тургувчи эди: илгарилари у баъзан жуда ўрипсиз ҳиссиётга берилиб кетарди.

Хайрлаша туриб граф Фабрициога агар ўзининг зоҳидона яшашига қарамай, келаси шанба куни саройда кўриниш бермаса, бу ортиқча ўжарлик бўлиб кўриниши мумкинлиги, зеро ўша куни маликанинг таваллуд топган куни нишонланажаги ҳақида айтиб қўймоқни лозим топди. Бу сўзлар Фабриционинг юрагига ханжар янглиг санчилди. «Ё раббим,— дея ҳаёлидан ўтказди у,— нега ҳам келдим ўзи бу ерга!» У саройда юз бериши мумкин бўлган учрашув ҳақида ўйлаганининг ўзидаёқ юраги орқасига тортиб кетди. Бу фикр бир зумда унинг онгидан барча бўлак ҳаёлларни сиқиб чиқарди. Ниҳоят, у мушкул аҳволдан қутулишининг ягона йўли— бу саройга ҳаммадан олдин, катта эшиклар очилган заҳоти кириб боришдир, деган қарорга келди.

Чипдан ҳам тантанали қабул маросимида монсиньор дель Донгонинг ташриф ҳақида биринчилар қатори хабар қилишди; малика уни ниҳоятда илтифот билан кутиб олди. Фабрицио ўқтив-ўқтин соатга қараб қўярди. Соатнинг мили унинг ташриф буюрганига йигирма минут бўлганини кўрсатганида, у чиқиб кетмоқчи бўлиб ўрнидан турди. Лекин бирдан залга шаҳзода кириб келди. Фабрицио уни эҳтиром билан табриклади-да, астагина юриб бир неча дақиқадан сўнг чиқаверишдаги эшик ёнига етиб олди. Аммо шу пайт унинг бахтига қарши, саройда катта статс-мулозима жуда моҳирлик билан уюштира биладиган ғалати бир воқеа содир бўлди: навбатчи камергер Фабрициога етиб олди-да, йигитга унинг қарта ўйинида шаҳзоданинг шерикларидан бири етиб тайинланганини хабар қилди. Нармада бундай илтифот коалъютор унвоинга сира ҳам тўғри келмайдиган жуда катта обрў-эътибор ҳисобланарди. Шаҳзода билан вист ўйнаш ҳатто архиепископ учун ҳам улкан бахт эди. Камергернинг сўзларини эшитиб, Фабриционинг юраги орқасига тортиб кетди. Бир кўнгли у, гарчи жамоат олдида гапириши бениҳоя ёмон кўрса-да, бориб, бирдан лоҳас бўлиб қолганини баҳона қилмоқчи ва шу босқичда ўйнай

олмаслигини айтмоқчи ҳам бўлди. Аммо шундан сўнг одамларнинг ундан ҳол-аҳвол сўрашлари, ҳамдардлик билдиришларини ўйлади-ю, бу фикридан қайтди, зеро унинг учун бу саволларга жавоб бериш вист ўйнашдан ҳам оғирроқ эди. Ўша куни ҳар қандай суҳбат унга қони азобдек кўринарди.

Унинг бахтига, маликани табриклагани келган муҳтарам зотлар орасида миноритлар жамоасининг нозири ҳам бор экан. «Фонтана ва Дювуазеп* ларнинг муносиб рақиб бўлмиш ўша аллома роҳиб залнинг париги чеккасида турган эди; Фабрицио нозирининг ёнига борди-да эшикка орқа ўтириб у билан улуҳият гўғрисида суҳбатлаша бошлади. Лекин бари бир бу суҳбат унинг маркиз Крешенци рафиқаси билан келган ҳақидаги ахборотни эшитмоғига ҳалал бермади. Фабриционинг ўзи ҳам кутмаган ҳолда қаттиқ жаҳли чиқиб кетди:

«Агар Борсо Вальсерра бўлганимда (у одам биринчи Сфорцанинг лашкарбошиларидан бўлганди) жаннатий бўлган қушим Клелия менга берган ва сопи фил суягидан ясалган ўша ханжар билан алави бесўнақай маркизни чавақлаб ташлаган бўлардим. Баттар бўлсин, нега мен бор жойга маркизасини бошлаб келади!»

Унинг башараси шу қадар ўзгариб кетдики, миноритлар нозири ташвинга тушиб сўради:

— Мазангиз қочдим, ҳазрати бузрук?

— Бошим қаттиқ оғрипти... Чироқларнинг кучли шуъласидан оғриқ зўрайиб кетди... Аммо кета олмайман, зеро, мени қарта ўйини учун шаҳзодага шерик этиб тайинланган.

Бундай обрў-эътибор асли келиб чиқishi буржуалардан бўлган миноритлар нозири шу қадар эсапқиратиб қўйдик, бечора роҳиб нима дейишини билмай Фабрициого кетма-кет таъзим қила бошлади. Мутлақо бошқа тўғулардан ҳаяжонга тушган қахрамонимиз эса бирдан жуда серган бўлиб қолди. У залга тегран сукупат тушганини сезди-ю, аммо орқасига ўтирилишга ботинмай тураверди; шу пайт кимдир камончани пюпитрга урди-да, ритурнелнинг майин садолари эшитилди ва донги чиққан ҳолатда, сиёҳора II. Чимарозанинг бир вақтлар жуда машҳур бўлган «*Quelle pupille tenere*»¹ — дея аталмиш ариясини қуйлай бошлади.

Биринчи тактлар жаранглаётган пайти Фабрицио ҳали тоқат қилиб турди-ю, аммо тез орада унинг қазабидан асар ҳам қолмади. Йигит ҳозир йиғлаб юборишини ҳис этди. «Ё раббим! — дея ўйларди у. — Роса аҳмоқона манзара бўлади-да ўзиям! Бунинг устига, эғнимдаги манави жуббани айтмайсизми!» Бу аҳволдан қутулиш учун у миноритлар нозирига ўз соғлиги ҳақида гапира бошлади.

— Бошим баъзан шунақа қаттиқ оғриб қолади. Масалан, бугунгига ўхшаб унга бардон бермоқчи бўлганимда, охири кўзларимдан ёш оқа бошлайди. Сиз билан бизнинг мавқеимизни на-

¹ «Бу нозик-ниҳол халфалар!» (Ита.)

варда тутганда, бу жуда поқулай ҳол ва турли ғийбатларга сабаб бўлиши мумкин. Илтимос, тақсири олам, мени қутқаринг. Ижозат этинг, фақат сизга қараб турай, сиз бўлсангиз менинг кўз ёшларимга сира эътибор берманг.

— Катандародаги жамоамизнинг пири бузруги ҳам худди шундай дардга мубтало бўлганлар,— дея гап котди мипоритлар позири ва паст овоз билан ўша дард тўғрисида узундан-узоқ ҳикоя бошлаб юборди.

Пири бузрукнинг кечки таомларни қандай таювул қилиши ҳақидаги қулғили тафсилотларга тўла бу аломат ҳикояни тинглар экан, Фабрицио чехрасида анчадан буён биринчи марта табасум пайдо бўлди-ю, аммо тез орада у мипоритлар позирининг гапларига қулоқ солмай қўйди. Синьора П. Перголезе* ариясини берилиб ижро этмоқда эди (малика қадимги композиторларнинг музикасини яхши кўрарди). Шу пайт Фабрициодан уч қадам нарида аста тақиллаган овоз эшитилди; йиғит бутун кеча давомида биринчи бор орқасига ўгирилиб қаради-ю, ҳозиргина паркет устида суриб қўйишган креслода маркиза Крешенци ўтирганини кўрди. Маркизанинг жиққа ёш тўла кўзлари Фабриционинг кўзлари билан тўқнашди, йиғитнинг кўзларида ёш милтирарди. Маркиза бошини қуйи эгди; Фабрицио, гўё бриллиантлар билан безилган бу бошни биринчи марта кўраётгандек, унга илча тикилиб турди. Шу тобда унинг кўзларида ғазаб ва нафрат акс этмоқда эди. Сўнгра у хаёлан «Аммо менинг кўзларим сени бошқа кўрмагай» дея такрорларди-да, ҳазрат позир томон ўгирилиб деди:

— Ҳали ҳеч қачон бошим бу қадар зирқираб оғримagan эди! Чиндан ҳам у ярим соатдан кўпроқ вақт кўзидан дув-дув ёш тўкиб турди. Хайрият, бир маҳал Моцартининг симфониясини чала бошлашди ва одатда Италияда бўлиб турадигандек, уни шу қадар бузиб ижро этишдики, бу ҳол Фабриционинг кўз ёшларини тийиб олишига ёрдам берди.

Энди у ўзини босиб олди ва маркиза Крешенцига бошқа қарамай тураверди. Аммо яна синьора П. куйлай бошлади-ю, кўз ёш тўкиб, юрагини бўшатиб олган Фабриционинг қалбида қандайдир буюк бир осойишталик қарор тоиди. Ҳаёт унинг кўзиде янгила буюқларда жилваланди. «Уни шунчалик тезда ва бутунлаёй унутиб юбораман деб бунча катта кетмасам?— дея ўйларди у.— Наҳот бунинг иложи бўлса?» Сўнгра у хаёлидан шундай гаиларни ўтказди: «Икки ойдан буён мен чекмаган жабр-жафо қолдими ўзи? Ҳамонки бундан ортиқ жафо чекиш мумкин эмас экан, нега энди уни кўрин бахтидан ўзимни маҳрум қилайин? Майим, у ўз қасамларини унутди, беафоллик қилди,— пимаям дердим, айёлларнинг ҳаммаси шунақа бўлади ўзи. Аммо унинг ажиб гўзаллигини унутиб бўларканми? Шаҳдо кўзларини айтмайсизми? Уларнинг бир қарашидеёқ бутун вужудим завққа тўлади, ҳусни эл отаида дoston бўлган ўзга ҳуру пайкарларнинг гўзаллиги кўз ўнгимда ҳеч нима бўлмай қолади ва мен ҳатто уларга қи-

рашни ҳам истамайман! Хўш, нега энди унга мафтуп бўлмаслигин керак экан? Лоақал дилим бир дақиқа ором топади-ку».

Фабрицио бир оз одам танийдиган бўлиб қолганди-ю, аммо эҳтирослар бобида мутлақо тажрибасиз эди, акс ҳолда, у бир дақиқали қувонч васвасига берилиши туфайли Клелияни унутини йўлидаги пикки ойлик уринишини йўққа чиқаражagini тушунган бўларди.

Бояқини маркиза бугунги қабул маросимига фақат эрининг талаби билангина келганди; ярим соатдан кейинроқ у мазаси қочганини баҳона қилиб, уйга жўнамоқчи бўлди-ю, аммо маркиз подъезд олдига эндигина экипажлар келиб турган бир пайтда жўнаш учун карета чақирини бориб турган одобсизлик бўлди, дея эътироз билдирди. Бу сарой таомилларини бузишгина эмас, балки малика шарафига ташкил этилган бу байрамни маъқулламаслик аломати ҳам бўлиб кўриниши мумкин эмиш.

— Катта камергерлик вазифамга кўра,— дея қўшимча қилди маркиз,— барча меҳмонлар тарқалиб кетгунига қадар мен залда бўлмоғим ва маликанинг буйруқларини бажармоғим керак. Эҳтимол, хизматкорларга турли кўрсатмалар беришимга тўғри келар, ахир улар жуда палапартиш иш қилишади. Хўш, сизга қолса менинг ўрнимга маликанинг оддий шталмейстери берсинми ўша кўрсатмаларни?

Клелия индамай қўя қолди; у Фабриционни ҳали кўриб улгурмаганди ва ҳамон унинг ушбу таптанага келмаслигига умид қиларди. Аммо концерт бошланишидан сал олдин, малика хонимларга ўтириш учун рухсат берганида, бундай ишларда уқувсиз Клелия жой таплагунига қадар маликанинг яқинидаги ҳамма яхши жойларни бошқа аёллар эгаллаб олишди-ю, маркиза залиниг Фабрицио яширинган узоқ бурчагига бориб ўтиришга мажбур бўлди. Хоним кресло ёнига келганида эгни боши бундай жойда ғалати кўринадиган миноритлар позири унинг диққатини ўзига тортди; у аввал позирнинг суҳбатдоши, оддийгина қора либос кийган баланд бўйли, озгич одамга унча эътибор бермади ҳам; аммо бари бир қандайдир сирли бир туйғу унинг нигоҳини ўша одамга тортаверди. «Бу ердагиларни бари зарбоф мундирлар кийиб келган. Оддийгина қора жубба кийган бу одам ким бўлди экан?» У ўша одамга диққат билан тикилди. Лекин шу пайт аллақандай хонимни ўтказиб юбориш учун креслосини четроққа суришга мажбур бўлди. Фабрицио у томонга ўгирилиб қаради; Клелия уни танимади,— йиғит шу қадар ўзгариб кетган эди. Аввалига маркиза: «Бу одам жуда ҳам унга ўхшар экан, эҳтимол акасиدير; лекин мен, акаси ундан фақат бир неча ёш катта бўлса керак, деб ўйлагандим, бу жаноб бўлса қирқларга бориб қолган кўринади» — дея ҳаёлидан ўтказди. Шу пайт у бирдан Фабриционни лабининг қимирлашидан таниб қолди.

«Бечора! Кўп азоб чекибди!» — дея ўйлади у ва ичган қасамига содиқликдан ҳам кўра кўпроқ дарду ҳасратдан бошини қуйи солди. Таассуф туйғуси унинг қалбини тилка-пора қилмоқда эди.

Фабрицио ҳатто қалъадаги камерада тўққиз ой ётганидан кейин ҳам бу аҳволга тушмаган эди! Клелия энди у томонга бошқа ўғирилиб қарамади ва унга кўз қирини ташламади ҳам, аммо у йигитнинг ҳар бир ҳаракатини яққол кўриб турарди. Хоним концерт тугагач, унинг тахтдан хиёл нарида шахзода учуи қўйилган ва қарта ўйналадиган стол ёнига борганини кўрди-ю, Фабриционинг узоқлашганидан енгил тортди.

Аммо хотинининг тахтдан анча узоқда, залнинг бир бурчагида ўтиришидан маркиз Крешепцининг нафсонияти озор чекмоқда эди; бутун кеча давомиди у маликадан уч кресло нарида ўтирган хонимни, ўзидан қарздор бўлмиш бир одамнинг хотинини, сиз маркиза билан жой алмашиниш керак, дея кўндиришга уринди. Бояқини хоним, турган гап, унинг илтимосига қўнмай ўтирарди. Шундан сўнг маркиз ўша аёлнинг эрини қидириб топдию, бечора қарздор хотинини унинг раъйига қарашга мажбур қилди. Маркиз ниҳоят аёлни жой алмашинишга кўндиргач, хотинининг ёнига борди.

— Сиз доим ҳаддан ташқари камсуқумлик қиласиз,— деди у хотинига.— Нега энди ерга қараб юрасиз? Сизни, худо кўрсатмасин, бу ерга келиб қолганидан ўзлари ҳам ҳайратга тушадиган ва барча уларга ажабланиб қарайдиган авом аёллардан бири деб ўйлашади-ку ахир. Ҳаммасига анави тентак катта статс-мулозимамиз айбдор! Бу ўшанинг найранглари! Якобинчиликнинг тарқелишига қарши курашиб кўринг-чи бунақада! Марҳамат қилиб, эрингиз маликанинг сарой аъёнлари орасида энг катта мартаба эгаси эканлигини унутманг, мабодо бир кун келиб республикачилар саройни ва ҳатто киборлар жамиятини йўқ қилиб юборишга муваффақ бўлган тақдирда ҳам мен барп бир мамлакатдаги энг бадавлат одамлигимча қолавераман. Негадир ҳанузгача шуни тушуна олмайсиз!

Маркиз мамнуният билан хотинини бошлаб келиб ўтқазган кресло шахзоданинг қарта ўйнайдиган столидан олти қадам нарида жойлашган эди. Клелия Фабрициони фақат ўнг томонидан кўра оларди. Лекин, шунга қарамай, аёл йигитнинг озиб-тўзиб кетганини кўрди ва энг муҳими, унинг дунёдаги барча нарсаларга бефарқ қараётгандек кўринишини пайқади. Ҳолбуки, у бир вақтлар жуда таъсирчан йигит эди. Шундан сўнг Клелия даҳшатли бир хулосага келди: Фабрицио мутлақо ўзгариб кетибди ва уни бутунлай унутиб юборибди, ҳолдан кетишининг сабаби эса тақво юзасидан қаттиқ рўза тутишида бўлса керак. Унинг бу қайғули хулосасини ён-атрофидаги одамларнинг пивир-шивир гаплари ҳам тасдиқлаб турарди, зеро коадьюторнинг номи ҳаммаининг оғзида эди: шундай ёшгина йигит бўла туриб, шахзодага қарта ўйнаида шерик этиб таклиф қилинса-я! Хўш, нима сабабдан унга бундай юксак илтифот кўрсатиляпти? Унинг, гарчи одоб сақла-са-да, ҳатто шахзоданинг қартасини босаётганида ҳам ўзини ўта бепарво ва кибр-ҳаволи туттишидан ҳамма ҳайратга тушмоқда эди.

— Йўқ, ақл бовар қилмайди бунин! — дея хитоб қилишарди кекса сарой аъёнлари. — Аммагинаси ҳукмдорнинг назарига тушгани учун у кишим ҳеч кимни менсимай қўйибдилар. Худо хоҳласа, бу ҳол узоқ давом этмайди, ҳукмдоримиз унинг олдида ғўдайган одамларни ёмон кўради.

Герцогиня қарта столи ёнига борди. Анча нарида турган сарой аъёнлари уларнинг гапларини яхши эшита олмадилару лекин Фабриционинг бирдан қизариб кетганини кўришди.

— Афтидан, аммагинаси, кўп ҳам димоғингни кўтараверма, деб қойишган бўлса керак, — дея қарор қилишди улар.

Аслида эса Фабрицио Клелиянинг овозини эшитиб қолганди; у зални айланиб юриб, ўз камергерининг хотинига икки оғиз гап айтишни лозим кўрган маликага алланима деб жавоб бермоқда эди.

Вист ўйилида шериклар жой алмашадиган пайт келди-ю, Фабрицио Клелиянинг рўнарасига ўтириб қолди; у бир неча бор Клелияга кўзларида эҳтирос билан тикилиб қўйди. Бечора маркиза унинг қараётганини сезиб, бутунлай саросимага тушди. У ичган қасамини ҳам унутди-да, йигитнинг қалбида нелар кечаётганини фаҳмлашга уринганича ўқтин-ўқтин кўзини ердан узиб, унга қарай бошлади.

Ниҳоят, шаҳзода ўйилин тугатди, хонимлар ўрниларидан туришди ва ҳамма дастурхон тузалган қўшни залга йўл олди. Шу пайт хиёл парокандалик содир бўлдию Фабрицио Клелиянинг яқинига келиб қолди. Унинг қалби ҳамон маҳбубасини унутмоқ учун сабот-матонатга тўла эди, аммо бирдан димоғига маркизанинг нозик атри ҳиди урилдию дилидаги барча нажотбахш ниятлари барбод бўлди-қўйди. У Клелиянинг шундоқ ёнгинасига борди-да, гўё ўзига ўзи гапирётгандек қилиб, Петрарка сонетидан бир вақтлар Лаго-Мажоредан унга юборган шоҳи рўмолчага босилган икки мисрасини айтди: «Нақадар бахтли эдим авом мени бадбахт дея ҳисоблаган кезлари, энди бўлса қисматимни ўзгартирди бу фалак!»

«Йўқ, у мени сира ҳам унутмабди! — қалби завққа тўлиб ўйлади Клелия. — Бундай ажойиб қалбда бевафолик бўлиши мумкин эмас».

Аммо мейдан сиз хиёнат кўрмагайсиз ҳеч
Шаҳло кўзлар — муҳаббатнинг мураббийлари.

Клелия дилида Петрарканинг ана шу икки мисрасини такрорлашга журъат этди.

Малика зиёфат тугаган заҳоти зални тарк этди; шаҳзода уни кузатиб чиқди-ю, бошқа қайтиб кирмади. Унинг қайтиб келмаслиги аён бўлган заҳоти меҳмонлар уй-уйларига тарқала бошлашди. Олдинги хоналар ғала-ғовур бўлиб кетди. Клелия Фабриционинг ёнига бориб қолди; йигитнинг чехрасида акс этиб турган

чексиз ҳасрат ифодасини кўриб, унинг Фабрициого раҳми келиб кетди.

— Ўтмишни унутайлик,— деди у,— манавини *дўстлигимиз* хотираси сифатида олиб қўйинг.

У шундай дея елпигичини астагина йигитнинг қўли етадиган жойга қўйди.

Фабриционинг кўз ўнгига бутун жаҳон бирдан ёришиб кетгандек туюлди, у бир лаҳзада бутунлай бошқа одамга айланди-қўйди; у эртаси кунёқ, етар шунча узлатга чекиниб яшаганим, дея эълон қилди-да, Сансеверина саройидаги ажойиб хоналарига қайтди. Архиепископ, шахзода қарта ўйинига таклиф қилиб, кўрсатган илтифотидан бу чиллаки авлиё бутунлай эсанкираб қолибди, дея ўйлади ва бу гапни бошқаларга ҳам айтди; герцогиня эса Фабриционинг Клелия билан ярашиб олганини фаҳмлади. Бу фикр ўзининг шахзодага берган машъум ваъдаси билан омукта бўлиб, унга қаттиқ азоб бера бошладикки, шундан сўнг герцогиня бу ердан жўнаб кетинига қатъиян аҳд қилди. Ушбу тентаклик ҳақида эшитиб ҳаммашнинг оғзи очилиб қолди. Бу қанақаси?! Унга очиқдан-очиқ чексиз илтифотлар кўрсатиниса-ю, у бўлса саройни тарк этаман деса!

Фабрицио билан герцогиня орасида ишқий можаро йўқлигига ишочи ҳосил қилганидан сўнг, ўзини бениҳоя бахтиёр ҳис этиб юрган граф маъшуқасига шундай деди:

— Япги ҳукмдоримизни эзгу саховатнинг тимсоли деса бўлади, аммо мен уни *болакай* деб атаганман. Бу гапим учун у мени кечирармикин? Назаримда у билан чинакамга ярашмоқнинг биттагина йўли бор: биз ажралиб кетмоғимиз лозим. Мен у билан ҳурмат-иззатни жойига қўйиб гаплашаман-да, сўнгга соғлиғимнинг мазаси қочганини баҳона қилиб, истеъфога чиқаман. Модомики Фабрицио энди мартабага эришиб олган экан, ўйлайманки, сиз менинг шундай қилишимга ижозат берасиз албатта. Лекин герцогинядек юксак унвонни қурбон қилиб, уни пастроқ графинялик унвони билан алмаштиришга рози бўлармикинсиз?— дея сўради у қулиб.— Эрмак учун мен ишларни ниҳоятда тартибсиз бир аҳволда қолдираман. Менинг турли министрликларда беш-олтита ишбилармон, меҳнаткан амалдорларим бор эди; яки ой илгари мен уларни француз газеталарини ўқиганлари учун пенсияга чиқариб юбордим ва ўрчиларига гирт аҳмоқ одамларни ўтқазиб қўйдим. Биз жўнаб кетганимиздан сўнг шахзода, турган гап, почор аҳволга тушиб қолади ва Рассининг аблаҳлиғи уни қапчалик даҳшатга солмасин, ноилоҳ ўша муртадни қайта қақриб олишга мажбур бўлади. Ҳуллас, менинг тақдиримни ҳал қиладиган мустабид чурқ этиб оғиз очини биланоқ ошнамиз. Рассига таъсирли, дўстона хат ёзаман ва унинг тез орада ҳамда мутлақо ҳақли равишда юксалажасига умид қилмоқ учун менда тўла асос борлигини хабар қиламан,

Иигирма еттинчи боб

Бу жиддий суҳбат Фабрицонинг Сансеверина саройига қайтиб келган кунининг эртасига содир бўлди: герцогиня Фабрицонинг ҳар бир ҳаракатида сезилиб турган қувончига тоқат қилолмай қолганди.— «Демак,— дея ўйлаганди у,— ўша риёкор хопимча мени алдабди-да! У хушторининг ҳужумига уч ой ҳам чидай олмабди!»

Пировардида зафар қучмоғи ҳақидаги ишонч ишқий талаб қўйишда табиатан журъатсиз навқирон шаҳзодага жасорат бағишлаб турарди. Ҳукмдор Сансеверина саройида сафарга отланишгаётгани тўғрисида хабар топди, аслзода хонимларнинг шарми ҳаёсига кам ишонадиган француз камердинери эса унга нуқул, ботирроқ бўлинг, дея маслаҳат берарди. Эрнесто V шундай бир иш қилдики, униш бу қилиғини малика ҳам, саройдаги барча мулоҳазали кишилар ҳам қаттиқ қоралашди: оддий халқ эса буни ҳукмдорнинг герцогиняга кўрсатган юксак илтифоти дея тушунди. Шаҳзода такаллуф қилиб ўтирмай, тўғри герцогинянинг уйига борди.

— Сиз жўнаб кетяпсизми ҳали?— деди у герцогинянинг қаттиқ жаҳлини чиқарган бир талабчанлик билан.— Ҳа, жўнамоқчи бўлибсиз! Мени алдамоқчи ва ичгап қасамингизни бузмоқчи бўлибсиз-да! Ваҳоланки, ўшанда сиз Фабрицио учун ўғиниб сўрған плтифотни кўрсатишга ўн минут шошилмаганимда борми, жиянингиз ҳозир тирик юрмаган бўларди. Мени бахтсиз қиларга қилиб, энди жўнаб кетмоқчимисиз? Агар ўша қасамингиз бўлмаганимда сизни шундай севиб қолмоққа ҳеч қачон журъат этмаган бўлардим. Сиз учун қасамнинг сира қадри йўқ экан!

— Ҳаммаси тўғрисида яхшилаб ўйлаб кўринг, онҳазрат. Ҳаётингизда ана шу сўнгги тўрт ойчалик бахтли кечгап давр бўлганми ўзи? Сиз умрингиз бино бўлиб, ҳали ҳеч қачон ҳукмдор сифатида шунчалик шуҳрат таратмаган ва умид қиламанки, инсон сифатида шунчалик қувончли дамларни бошдан кечирмагансиз. Сизга бир муоҳада таклиф қиламан: агар уни қабул қилмоқни лозим кўрсангиз, сизга қисқа муддатга ва қалбим даҳшатга тушиб турган пайтда оғзимдан чиқиб кетган қасамгагина кўра ўйнаш бўлмайман, лекин бунинг эвазига умримнинг ҳар бир дақиқасини вақтингизни фараҳли ўтказмоғингиз тадоригини кўришга бағишлайман. Ана шу тўрт ой сиз учун нима ишлар қилган бўлсам, ўшаларни давом эттирмаман ва эҳтимол, бир кун келиб, дўстлигимиз муҳаббатга айланар. Мен шундай бўлиши мумкин эмас, деб айтолмайман.

— Агар ундай бўлса,— дея хитоб қилди завқ билан шаҳзода,— зиммангизга бошқа, янада юксакроқ вазифани олинг. Менга, менинг давлатимга ҳокимлик қилинг, менинг бош министрим бўлинг. Мен морганатик¹ инкоҳдан ўтинини таклиф қиламан. Аф-

¹ Подшоҳ оиласига малсуб кишининг фуқаро қизига уйланиши; бундай хотин ва унинг болалари тахтга меросхўр бўла олмадилар. (Тарж.)

суски, мевинг ҳукмдорлик унвонимнинг бемаъни талаблари фақат шундай никоҳгагина йўл қўяди. Мисол учун узоққа боришнинг ҳожати йўқ: Неаполитания қироли яқинда герцогиня Портанага уйланди. Мен ҳам сизга шундай никоҳни таклиф қиламан, бундан ортиғини ваъда қилолмайман. Ҳозир сизга болакай эмаслигимни ва бу ишларнинг ҳаммаси ҳақида, ҳатто уларнинг номақбул сиёсий оқибатлари тўғрисида ҳам ўйлаб кўрганимни исботлаб бераман. Мен сулоламиздаги сўнгги ҳукмдор бўлишга ва ҳали кўзим тириклигидаёқ буюк давлатлар менинг меросимни қандай бўлиб олишларини кўришга ҳам розимап. Аммо бундай қурбонликни рўкач қилиб мақтанмайман, қайтанга бу катта кўнгилсизликларни шарафлайман, зеро, улар сизга бўлган ҳурматим, сизга бўлган чексиз муҳаббатимни яна бир бор исботлаб бермоғимга имкон туғдирмоқда.

Герцогиня бир дақиқа ҳам иккиланиб ўтирмади, шаҳзоданинг ёнида у сиқилиб кетар, графни эса ёқимли ва дилкаш ҳамроҳ дея ҳисобларди; бутун дунёда у графдан афзал кўриши мумкин бўлган фақат биттагина одам бор эди. Бувинг устига, у графга фармонбардорлик қилар, шаҳзода эса ўз ҳукмдорлик унвонига кўра озми-кўпми унинг ўзига фармонбардорлик қилиши аниқ эди. Бундан ташқари, у бевафо бўлиб чиқиши ва биронта ўйнаш топиб олиши аҳтимолдан узоқ эмасди, орадап бир неча йил ўтгач уларнинг ёшларидаги фарқ шаҳзодага шундай ҳуқуқин берган бўларди ҳам.

Келажақда диққинафаслик кутаётгани ҳақидаги хулоса масалани бир лаҳзадаёқ ҳал қилди-қўйди, аммо герцогиня одоб юзасидан бир оз ўйлаб кўриш учун ижозат сўради.

Унинг нафис сўзлар, назокатли ишвалар билан ифодаланган рад жавобини тўлалигича баён қилиб берсак, бу ўринда ҳикоямиз жуда чўзилиб кетган бўларди. Шаҳзоданинг дилини газаб қоплади. У бахт қуши қўлидан учаётганини кўриб турарди. Агар герцогиня саройни тарк этса, унда аҳволи не кечади? Муҳаббатни рад этишдан ортиқроқ ситам борми бу дунёда?! «Мағлубиятга учраганимни айтиб берсам француз-камердинер нима дейди?»

Аммо герцогиня шаҳзодани тинчитишга ва аста-секин музокараларни мурозасозлик томон буришга муваффақ бўлди.

— Агар сиз, ҳазрати олийлари, саховат кўрсатиб, мени тасодифан оғзимдан чиқиб кетган ўша машъум ваъдамдан озод этсангиз, мен умрбод саройингизни тарк этмайман ва ундаги ҳаёт ана шу қиш мавсумидагидек фароғатли кечаверади. Ўша ваъдамини ўйласам, қалбимни даҳшат қоплапти, зеро, уни бажаргундек бўлсам, ўзимдан ўзим нафратланадиган бўлиб қоламан. Келинг, мен ҳаётимнинг ҳар бир дақиқасини сизнинг ҳукмдор сифатида шуҳратингизни оширишга, инсон сифатида бахтиёр қилишга бағишлай. Лекин сиз мени ўша ваъдамин бажаришга мажбур этсангиз, мени бир умрга шармапдан-шармисор қилсангиз, мен ўша машъум ҳодиса содир бўлган заҳоти давлатингизни абадулабад

тарк этаман. Ор-помусым булганган кунни сиз мени охирги марта кўрган бўласиз.

Аmmo барча журъатсиз одамлар қатори шахзода ҳам ўзига яраша ўжар эди. Унинг ҳукмдорлик ва эркаклик гурури эса пиқоҳига ўтишдан бош тортганлари туфайли қаттиқ азият чекканди,— ахир у юксак донраларда бу никоҳни тан олмақлари йўлида дуч келиши мумкин бўлган барча қийинчиликларни олдиндан ўйлаб қўйган ва уларни енгиб ўтишга қатъиян аҳд қилганди.

Сурункасига уч соат давомида иккала томон ўз гапири ишботлашга ҳаракат қилди ва улар жаҳл устида бир-бирларига баъзан қаттиқ-қаттиқ гапириб юборишди. Ниҳоят, шахзоданинг тоқати тоқ бўлди.

— Шундай қилиб, ваъдаингизга вафо қилмаслигингиз аён бўлди!— дея хитоб қилди у.— Агар генерал Фабио Конти Фабрициони заҳарлашга қасд қилган ўша кунни мен ҳам сизга ўхшаб ишни пайсалга солганимда, ҳозир сиз Парма церковларининг бирида жиянингизга мақбара қурдираётган бўлардингиз.

— Фақат Пармада эмас! Заҳарловчилар мамлакатамда-я! Худо сақласин!

— Шунақами ҳали... Майли, жўнапг, герцогиня!— дея газаб билан хитоб қилди шахзода.— Мен сиздан нафратланаман.

Шахзода эшик томон йўл олди. Герцогиня руҳи тушиб, паст овоз билан деди:

— Яхши. Кечқурун соат ўнда келинг. Биронта ҳам тирик жон билмасин буни. Лекин бу битим туфайли фақат ўзингизга жабр қиласиз! Ушанда сиз мени охирги марта кўрасиз. Ахир мен бутун умримни сизга бағишлашим, сиз бўлсангиз, мустабид ҳокимга яқобинчилик асри имкон берганича бахт пашидасини суришингиз мумкин эди. Кейин сиз яна, мен бу ердан жўнаб кетиб, уни ўзига хос сийқалик ва ёвузлик ботқоғидан зўрлаб тортиб чиқарадиган одам қолмагач, саройингиз нимага айланиши тўғрисида бир ўйлаб кўринг.

— Сиз ҳам ўз навбатингизда тожу тахтдан ва ҳатто ундан ҳам каттароқ нарсадан воз кечаётганингиз тўғрисида ўйлаб кўринг... Сиз ҳеч қандай муҳаббатсиз, шунчаки сиёсий мулоҳазалар туфайлигина хотинликка олинадиган оддий маликалардан бири бўлмасдингиз ахир. Қалбимни забт этган сиздек бир аёл бир умрга мейлиг хатти-ҳаракатим, менинг давлатимда ҳукамо бўлиб қолиши мумкин эди.

— Ҳа, лекин волидаи муҳтарамангиз мени разил маккора дея ўйлар ва ҳақли равишда мендан нафратланган бўларди.

— Майли, нафратланса нафратлана қолсин. Мен онамга нафақа белгилайман-да, уни Пармадан бадарға қилиб юбораман.

Улар яна чоракам бир соат давомида ана шундай айтишиб туришди. Шахзода кўнгли бўшлиғига бориб, на ўз ҳуқуқидан фойдаланишга, на герцогиняга эркинлик беришга журъат этарди. У одамлардан, нима қилиб бўлса-да, галаба қозониш керак,

у ўига аёлининг ўзи итоткор бўлиб қолади, деган гапни энгитганди.

Герцогиня газаб билан уни қувиб юборди. Соат ўн бўлишига уч минут қолганида шаҳзода қандайдир аячли аҳволда, даг-даг титраб, Сапсеворина саройига кириб келди. Ярим соатдан кейин герцогиня каретага ўтирди-да, Болоньяга жўнади. Шаҳзоданинг музофотидан ташқари чиққан заҳоти у дарҳол графга мактуб йўллади:

«Қурбонлик келтирилди. Бир ой давомида сиз менинг қалбимда қувонч деган нарсани топа олмайсиз. Фабрициони энди бошқа кўрмайман. Сизни Болоньяда кутаман. Сиз истаган заҳотингиз графиня Моска бўлишга розиман. Сиздап фақат бир нарсани илтимос қиламан: ҳеч қачон мени ҳозир ўзим тарк этган ўша мамлакатга қайтарамап деб овора бўлмапг. Яна бир нарса ёдингизда бўлсин, юз эллик минг даромад ўрнига бизнинг бор-йўғи ўттиз минг, жуда нари борса қирқ минг даромадимиз бўлади. Илгарилари аҳмоқлар сизни кўришганида анграйиб қолишарди, энди бўлса улар сизни фақат аҳмоқона фикрларини тушунгани даражасида паст кетсангизгина ҳурмат қилишади. Яна ўйлаб кўринг,— ҳар ким ўз пенонасида ёзилганини кўради!»

Бир ҳафтадан сўнг улар Перуджиада — графнинг ота-боболари дафн этилган черковда никоҳдан ўтишди. Шаҳзода нима қиларини билмай қолганди. У герцогиняга уч-тўрт марта чопар юборди: хоним унинг мактубларини очиб ўқимай, уларни янги конвертга солиб қайтаверди. Эрнесто V саховат кўрсатиб, граф Москага катта мукофот инъом этди, Фабрициони эса ўз давлатининг энг олий ордени билан мукофотлади.

— Хайрлашувимизнинг менга энг ёққан жойи ана шу бўлди,— деди граф янги графиня Моска делла Ровереге.— Биз дунёдаги энг иноқ дўстлар сифатида хайрлашдик. У менга испан орденининг катта крести ва баҳоси ордениникидан қолишмайдиган бриллиантлар инъом этди. Унинг айтишича, мени бажонидил герцог қилиб қўяр экану аммо бу воситани сизни ўз музофотига қайтармоқ учун сақлаб қўймоқчи эмиш. Менга унинг номидан сизга бир гапни айтиб қўймоқ топширилган (эр учун жуда қўнғилли топшириқ!); агар сиз Пармага ҳеч бўлмаса бир ой муддатга қайтмоқни ихтиёр айласангиз, мен герцоглик унвони ва сиз истаган ҳар қандай фамилияга мушарраф бўлур эмишман, сизга эса ажойиб бир амлок ҳадя этилармиш.

Герцогиня бу таклифни нафрат билан рад этди.

Фабрицио билан саройдаги балда учрашиб, унга умидбахш сўзлар айтиб юборганидан сўнг Клелия гўё қалбида яна бир лаҳва ўт олган муҳаббатини бутунлай хаёлидан чиқариб ташлагандек кўринди; қалби мусаффо ва диёнатли бу аёл қаттиқ виждон азобида қолганди. Фабрицио буни жуда яхши тушунди ва умид билан яшашга қанчалик уризмасин, дили ҳижрон қийноғидан порра-пора бўлди. Аммо бу гал қайғусининг зўридан у Клелиянинг тўйидан сўнг содир бўлганидек, узлатга чекинмади.

Граф ўз жилидан саройдаги барча воқеалар ҳақида унга батафсил маълумот бериб туриш ҳақида илтимос қилган эди. Графдан қанчалар яхшилик кўрганини тушуна бошлаган Фабрицио ўзига ўзи бу илтимосни астойдил бажаришга сўз берди.

Бутун шаҳар ва сарой аъёнлари қатори Фабрицио ҳам дўсти ўзининг илгариги лавозимига қайтмоқчи ва ҳали ҳеч қачон эгалик қилмаган бир ҳокимиятга эришмоқчи эканлигига спра тубҳа қилмасди. Графнинг башорати тўғри чиқди: у жўнаб кетганида сўнг орадан бир ярим ой ўтмасданоқ Расси бош вазир, Фабрио Контти ҳарбий вазир этиб тайинланди, графнинг пайтида деярли бўшаб қолган қамоқхоналар яна маҳбусларга тўлиб кетди. Шаҳзода бу одамларни ҳокимият тепасига чиқариб қўяр экан, герцогинядан ўч оляпман деб ўйларди: у дилидаги муҳаббатдан ўзини қўярга жой топа олмас ва асосан рақиб сифатида граф Москадан пафратланиб юрарди.

Фабриционинг иши бошидан ошиб ётарди; монсиньор Ландрианининг ёши етмиш иккидан ошган бўлиб, соғлигининг пугури кетганди ва қария саройдан ташқарига қарийб чиқмай қўйганди; унинг ўрнига деярли ҳамма ишларни коадьюторнинг бажаришига тўғри келмоқда эди.

Виждон азобидан қийналиб, руҳоний пирининг охират ҳақидаги гапларидан қўрқиб кетган маркиза Креиенци Фабриционинг кўзига кўрпимасликнинг яхши бир йўлини топди. У ниҳоясига етиб қолган биринчи ҳомиладорлигини баҳона қилганича, саройида ўз хоҳиши билан асира бўлиб, қамалиб олди. Аммо саройга катта боғ туташган эди. Фабрицио ўша боққа киришининг йўлини топди-да, севгилиси яхши кўрадиган хиёбонга гулдасталар қўйиб чиқди. Бир вақтлар, йигит Фарнезе минорасида банди бўлиб ўтирган сўнгги кунларда, Клелиянинг ўзи унга ҳар оқшом гулдасталар юбориб тургучи эди. Йигит гулларнинг тили унга тушунарли бўлсин учун уларни худди ўша гулдасталардигдек қилиб танлади.

Унинг бу қилигида маркизанинг қаттиқ жаҳли чиқиб кетди, аёлни дилида гоҳ пушаймонлик туйғуси, гоҳ оташин муҳаббат ҳукмронлик қиларди. Бир неча ой давомида у бирон марта ҳам боққа чиқмади ва ҳатто деразадан унга қарамади ҳам.

Фабриционинг назарида энди улар бир-бирларидан умрбод айрилишгандек туюларди. Шуни ўйлаб йигит қаттиқ умидсизликка тушди. Истаса-истамаса ўзи бориб туришга мажбур бўлган киборлар жамияти унинг жонига текканди ва агар дилида графнинг министрлик лавозимсиз яшай олмаслигига ишончи қомил бўлмаганида, Фабрицио яна архиепископ саройидаги ўша торгина хопаларига қамалиб олган бўларди. Қани энди ўша ерда танҳо ўтириб олиб, фақат ўз орзу-хаёллари билан яшаса ва одамларнинг овозини фақат хизмат вазифаларини бажараётган пайтдагина эшитса. «Йўқ,— дерди у ўзига ўзи. — Мен граф ва графиня Москаларнинг манфаатлари ташвишини тортмоғим лозим. Бу ишда ҳеч ким менинги ўрнимни боса олмайди».

Шаҳзода ҳамон унга иззат-икром намоёнш этар, бу ҳол эса саройда йиғитнинг нуфузини борган сайин ошириб борарди. Бундай мурувватга эришмоғида Фабрицио асосан ўзидан миннатдор бўлмоғи лозим эди. Йиғитнинг ўта лоқайдлик ва ҳатто инсон ҳаётидаги бесар, беҳуда эҳтиросларга бўлган чексиз нафрати туфайли ўзини шижоатда сипо тутини шуҳратпараст шаҳзодага жуда ёқарди ва у ўқтин-ўқтин, Фабрицио ақли зукколик бобида аммасидан қолишмайди, дегучи эди. Соддадил шаҳзода бу ҳақиқатнинг фақат ярмисинигина пайқаган эди: зеро, унинг атрофида руҳий ҳолати Фабрициоиникига ўхшайдиган бошқа одамнинг ўзи йўқ эди. Ҳатто сарой хизматкорлари ҳам Фабрициога кўрсатилаётган иззат-икром унинг оддийгина коадъюторлик унвонига сира тўғри келмаслигини ва шаҳзоданинг архиепископнинг ўзига кўрсатадиган ҳурматида анча охиб тушаётганини пайқаб қолишганди. Фабрицио графга йўллаган мактубида, агар бироқ кун келиб, шаҳзоданинг ақли кирса-ю, у Расси, Фабие Контини, Дзулла ва уларга ўхшаш бошқа одамларнинг давлат ишларини қанчалик ҳувалаштириб юборишганини тушуниб қолса, шаҳзода нафсонияти азият чекмай туриб музокара бошлаши мумкин бўлган ягона воситачи ўзи, яъни Фабрицио бўлиб чиқishi ҳақида ёзган эди.

«Агар бир иқтидорли одам машъум ушбу болакай сўзларини айтиб, ҳукмдор зотни рапжитиб қўймаганида эди,— дея ёзганди у графиния Москвага,— ўша ҳукмдор зот: «тезроқ бу ерга қайтишда, барча бу муттаҳамларни қувиб юборинг!»— дея хигоб қилган бўларди. Мабодо рафиқаси хиёл бўлса-да, мойиллик намоёнш этганида графини бугуннинг ўзидаёқ завқ-шавқ билан қайта чақириб олишган бўларди; аммо меванинг тўла пишиб етилиши, уни кутиб олиш учун барча эшикларнинг лапг очилишини кутган маъқул бўлса керак. Дарвоқе, маликанинг саломи зерикарли бўлиб қолган; одамларнинг ягона эрмаги графлик унвонига мушарраф бўлганидан буён зодагонлик даъвосидан эс-ҳушини йўқотиб қўйган Расси бўлиб қолди. Энди етти пушти дворян ўтганлиги ҳақида шаходатномаси бўлмаган одамлар маликанинг зиёфатларида қорасини кўрсатмасин дея қатъий фармон чиқарилди (фармонда худди шундай ёзилган эди). Шаҳзода эрталабки ибодатга кетаётган маҳали уни олқишлаш учун бош галереяга кириш ҳуқуқига эга бўлган одамлар бу имтиёзни сақлаб қолишди. Аммо саройга янги таништириладиган барча одамлар етти пушти ҳақидаги шаходатномага эга бўлмақлари керак. Ҳазилкаш одамлар шу боисдан, Рассининг ўзи саводсизлар пуштида бўлса керак, дея аския қилиб юришибди».

Бундай мактубларни сира ҳам почтага топшириб бўлмаслигини мухтарам китобхон тушунса керак албатта.

Графиния Москва Неаполдан туриб шундай жавоб ёзди:

«Пайшанба кунлари бизникида концерт берилади, якшанба

кувлари эса одамлар уйимизга шунчаки суҳбатлашиб ўтириш учун тўпланишади; меҳмонхоналаримиз тиқилинч бўлиб кетади. Граф ўзининг қазув ишларидан ниҳоятда хурсанд; бу ишлар учун оёига минг франк сарфлаяпти, яқинда эса у Абруц тоғларидан кунига фақат йигирма су ҳақ оладиган ер қазувчиларни чақиртириб келди. Бизни кўрган қачон келасан? Сени йигирма бешинчи марта таклиф қилишим ахир, кўрпамак!»

«Фабрицио бу ерга сира ҳам бормоқчи эмасди: ҳатто ҳар кун граф ёки графиняга хат ёзиш ҳам унга оғир мажбуриятдек кўрина бошлаганди. Йигит, мана бир йилдирки, маркиза Крешеллига бир оғиз ҳам сўз айта олмаганидан хабар топгач, китобхона унинг гуноҳидан ўтар, дея умид қиламиз. Унинг бирор йўл билан қандай бўлмасин алоқа ўрнатишга бўлган барча уринишлари даҳшат ила рад этилди. Фабрицио ҳаётдан бешиб қолди; хизмат вазибаларини бажараётган ва саройдаги қабул маросимларига борган ийитларини ҳисобга олмаганда у ҳеч қерда ва ҳеч қачон чурқ этиб оғиз очмасди. Бундай хомуш сукут сақлаш ҳамда ҳаётининг маънавий покизалиги халқ орасида унинг ҳурматини шу қадар юксакка кўтариб юбордики, ниҳоят, у аммасининг маслаҳатига амал қилмоқчи бўлди.

«Шаҳзода ҳозир сенга шу қадар катта иззат-шарм намоёни этиптики,— дея ёзган эди аммас,— бунақада кўп ўтмай сени хуш кўрмай қолиши мумкин. У атайлаб сенга эътибор бермай қўяди, ҳукмдорнинг бундай эътиборсизлигини кўргач, сарой аъёнлари ҳам сени писанд қилмайдиган бўлиб қолишади. Маънада мустабиллар, ҳатто ҳалол одам бўлишган тақдирда ҳам худди модага ўхшаб тез-тез ўзгариб туришади. Бунинг сабаби битта: зериккиш! Ҳукмдорнинг пижиқлигидан қутулмоқ учун сенинг ихтиёриңда биттагина восита бор — у ҳам бўлса ваъзгўйлик қилиш. Сен импровизация қилиб шеър тўқишга жуда устасан ахир! Дин ҳақида ярим соат гапиршга уриниб кўр. Аввалига, эҳтимол, ҳар хил бўлмағур гапларни айтиб юбэрасан. Сен диний ақондларни яхши биладиган ва сир сақлаб оладиган биронта аллома руҳонийни ёллаб ол. Ўша одам сен ваъзгўйлик қиладиган ибодатхоналарга бориб юрсин да, хатоларингни айтиб турсин; вавбатдаги ваъз айтишда сен ўша хатоларни тулатиб юбэрасан».

Инсон ёр ҳажрида азоб чекар экан, диққат эътибор ва қандайдир зўриқилиш талаб этадиган ҳар қандай машғулоти унга мазол келади. Аммо Фабрицио халқ орасида эътибор қозонсам, бунинг бир кун келиб аммам билан графга ёрдами тегиши мумкин, дея ўзини ўзи ишонтира билди. Ўз машғулотида ўқитиш-ўқитиш одамларнинг ёвуз ишларига дуч келар экан, унинг графга бўлган ҳурмати кундан кун ошиб борарди. У ваъз айтимоққа қарор қилди ва бу жабҳада жуда катта муваффақият

қозонди. Йигитнинг сўлғин юзи ва бир ҳолатдаги қора жуббаси бу муваффақиятни янада кучайтириб юборди. Тингловчилар, Фабриционинг путқида мусаффо ва тераи бир ҳасратни ҳис этдилар, унинг келишган қиёфаси ва саройда унга кўрсатилаётган юксак мурувватлар ҳақидаги мишмишларга қўшилиб, бу ҳол барча аёлларни унга мафтун қилиб қўйди. Хонимлар у Наполеон армиясининг энг жасур офицерларидан бири бўлган экан, дея ривоят тўқинди. Тез орада бу бўлмағур уйдирмага ҳеч ким шубҳа қилмай қўйди. Одамлар у ваъз айтадиган черковларда олдиндан жой эгаллайдиган бўлиб қолишди; тиланчилар нўж ишлаш мақсадида у ерга эрталаб соат бешданоқ кириб олишарди.

Фабрицио шу қадар улкан муваффақият қозонишда эдики, охири у, ажаб эмас маркиза Крешенци ҳам бир куп эмас, биз куи шунчаки спичковлик юзасидан бўлса-да, менинг ваъзгўйлигимни эшитгани келар,— деган хаёлга борди-ю, йигит бундан руҳланиб кетди. Ана шунда маҳлиё бўлиб қолган томошабинлар бирдан унинг истеъдоди янада кенгроқ қанот ёзганини сезинди. Ҳаяжонланиб кетган дақиқаларда у шундай таъриф ва тавсифлар ишлатиб юборардики, одатда бундай қилишга ҳатто энг моҳир нотичлар ҳам журъат этишмасди; илҳоми жўш урган кезлари у тингловчиларни ўзига батамом ром қилиб олар ва шундан сўнг бутун черков ҳўнг-ҳўнг йиғлай бошларди. Аммо воиз турган минбарга қадалган беҳисоб кўзлар орасидан у келишини зориқиб кутаётган ўша хонимнинг шахло кўзларини излаб беҳуда овора бўларди.

«Мабодо бирор куп келиб уни кўриш бахтига муяссар бўлган тақдиримда ҳам,— дея ўйларди у,— ё ҳушимдан кетиб йиқилмаган ёки тилим калимага келмай қолади». Ана шу кўнгилсизликлардан иккинчисининг олдини олмоқ учун у дуога ўхшаш бир калом ишмо этди ва ҳар гал ваъзгўйлик қилаётган пайти эҳтиросли сатрларга тўла ўша иншосини ёнидаги курсига қўйиб қўядиган бўлди; у мабодо маркиза Крешенцининг кўрганга-да барча сўзларини унутиб қўйса, ана шу парчани ўқиб беришга қарор қилганди.

Бир купини у маркизанинг пора бериб ўзига оғдириб олган хизматкорларидан опера театрида Крешенцилар ложасини ҳозирлаш ҳақида буйруқ берилганини билиб қолди. Мана бир йилдирки, маркиза биронта ҳам спектаклга бормаи қўйганди. У ўша кезлари катта шов-шувга сабаб бўлган машҳур бир тенорнинг қўшиқларини тинглаб кўриш учун таркиодат қилганди, зеро ҳар куни ўша хонанда катнашадиган спектаклларда залга одам сизмай қолаётганди. Фабрицио буни эшитиб, бениҳоя қувониб кетди. «Ниҳоят, бутун кеча давомида унга тикилиб ўтиришим мумкин! Айтишларига қараганда, энди унинг ранги жуда оқариб кетганмиш». Сўнгра у севгилисининг руҳий курашлар натижасида илгариги ёрқин бўёқлари сўниб қолган тароватли чехрасини тасаввур қилишга урина бошлади.

Унинг дўсти Лодовико, ўз таъбири билан айтганда, бундай талбаликдан қаттиқ ҳайратга тушиб, анча оворагарчиликлардан сунг хўжайини учун тўртинчи ярусда, деярли маркизанинг ложаси рўшарасида жойлашган ложани ижарага олишга муваффақ бўлди. Шунда Фабриционинг хаёлига янги бир фикр келиб қолди: «Унинг дилида менинг ваъзгўйлигимни тизглаш истагини уйғотмоғим керак. Аммо бунинг учун кичкина бир черковни тапلامоғим даркор, токи у менга яққол кўришиб турадиган бўлсин». Одатда Фабрицио ўз ваъзгўйлигини кундузги соат учин тайин қилар эди. Аммо маркиза театрга борадиган кунни у эрталаб, коадьюторлик вазифалари туфайли архиепископ сарайида ушланиб қолиши ва шу боисдан одатга хилоф равишда кечқурун соат саккиз яримда, роҳиба визитантлар монастирига тарашли кичкина Санта-Мария черковида ваъз айтаётганини маълум қилиб қўймоқни буюрди. Ўша черков Крешенци саройининг шундоқ биқинида жойлашган эди. Лодовико роҳиба визитантларга Фабриционинг номидан бир қучоқ шам келтириб берди ва бутун черковни чароғон ёритиб қўйишни буюрди. Черковга тартибни кузатиб туриш учун гвардиячи гренадерларнинг бутун ротаси келди ва ўғрилардан муҳофаза қилмоқ учун ҳар бир бутхона олдига найзали милтиқ тутган биттадан солдат қўйилди.

Ваъзгўйлик кечқурун соат саккиз яримда бошланади, дея эълон қилинганига қарамай, халойиқ черковга кундузги соат иккиданоқ кириб олди; Крешенци саройининг улугвор биноси қад кўтариб турган осойишта кўчада қандай тўс-тўполон кўтарилганини бир тасаввур қилиб кўринг энди.

Фабрицио, *барча мотасаро кимсаларнинг ҳимоятчиси* шарафига бугун раҳм-шафқат тўғрисида ганирмоқчиман, дея, огоҳлантириб қўйди, зеро, ҳар бир раҳмдил одам, гарчи у гуноҳкор бўлса-да, дили ғам-ғуссага тўлган кимсага ҳамдард бўлмоғи даркор экан.

Жуда усталик билан бошқача кийиниб олган Фабрицио театр эшикларни эндигина очилиб, залда ҳали чироқлар ёқилмасданоқ ўз ложасига кириб олди. Спектакль соат саккизга яқин бошланди, бир неча дақиқадан сўнг Фабрицио қалбида шундай бир қувонч ҳис этдики, буни фақат шундай дақиқаларни бошдан кечирган одамгина тушуниши мумкин: йягит Крешенцилар ложасининг эшиги очилгани ва у ерга маркизанинг кириб келганини кўриб қолганди; Фабрицио уни бундай яқиндан туриб Кледия унга ёлпиғичини ҳадя қилган кунидан буён кўрмаган эди. Унинг назарида қувончнинг аўридан ҳозир нафаси оғзига тикилиб қоладигандек кўринарди. Юраги эса қаттиқ гушллаб урарди. «Балки, ҳозир ўлиб қоларман?— дея ўйларди у.— Тинимсиз ҳасрат ичра яшаётган одам учун анойиб ўлим бўларди бу!.. Ёки, эҳтимол, ана шу ложада ҳушимдан кетиб йиқиларман; роҳиба визитантлар черковига тўпланган диндорларга бугун мени кўриш насиб этмайдиганга ўхшайди, эртага

аса уларга бўлажак архиепископларини опера театрининг ложасидан беҳуш ҳолда топишгани маълум бўлади! Бунинг устига, эғнимдаги манави хизматкорлар ливреясини айтмайсизми! Не азобда орттирган обрў-эътиборим бир пул бўлади! Хўш, ўша обрў-эътиборнинг нима кераги бор менга?»

Ҳар қалай чоракам тўққизда Фабрицио ўзини театрда чикиб кетишга мажбур қилди. У тўртинчи ярусдаги ложани тарк этди-да, оёғини араинг сургаб босганича хизматкорлар ливреясини ечиб, ўзининг кийимини кийиб олиши лозим бўлган жойга етиб олди. Черковда у фақат соат тўққизда пайдо бўлди. Унинг ранги шу қадар оқариб кетган, силласи шу қадар қурнган эдики, диндорлар орасида, жаноби коадъюторнинг бугун ваъз айтмоққа мажболи етмайдиганга ўхшайди, деган ивир-шивир гаплар тарқалди. Фабрицио кириб яширинган монастырь қабулхонасининг панжараси ортида роҳибалар унга қандай парвона бўлиб қолишганини тасаввур қилиш унча қийин бўлмаса керак. Улар қайгуриб, шу қадар қий-чув кўтаришдики, Фабрицио ўзини бир неча дақиқага ёлғиз қолдиришларини илтимос қилди. Сўнгга тез-тез юриб, минбарга чиқди. Кундузп соат учда қўл остидаги руҳонийлардан бири унга Санта-Мария черкови одамларга лиқ тўлгани аммо у ерга, чарогон қилинганига қизиқиб бўлса керак, асосан авом халқ тўпланганлигини хабар қилганди. Минбарга чиққач, Фабрицио барча стулларни кибор йигитлар ва аслзода одамлар банд қилишганини кўриб ҳайратга тушди.

У ваъзгўйликни уэр сўрашдан бошлади. Тингловчилар у айтган ҳар бир жумлани завқ-шавқ билан олқишлашарди. Сўнг-ра у аллақандай бахти қаро бир одамнинг изтиробларини ёрқин тасвирлаб берди-да, барча мотамсаро кимсаларнинг ҳимоятчисини, ўзи ҳам бу дорулфонада чексиз азоб-уқубатлар чеккан Биби Марьямни шафе келтириб, ўша одамга раҳм-шафқат қилишга чақирди. Нотиқ қаттиқ ҳаяжонланиб кетганди ва баъзан нафаси ичига тушиб, овози ҳатто ана шу кичкина черковда ҳам четроқда ўтирган одамларга эшитилмай қолаётган эди. Ранги шу қадар заъфарон эдики, барча аёлларга ва ҳатто кўпгина эркекларга ҳам унинг ўзи раҳм-шафқатга муҳтож жафокашдек кўринарди.

У уэр сўраб, путқ бошлаганидан сўнг орадан бир неча дақиқа ўтмасданоқ барча тингловчилар жаноби коадъютор бугун ўзини ғалати тутаётгани, унинг хомушлиги одатдагига қараганда терапроқ ва нозикроқ туюлаётганини пайқашди. Шунда бирдан унинг кўзларида ёш милтиради. Тингловчилар буни кўриб, ҳўнг-ҳўнг йиғлай бошлашдики, ваъзгўйликни тўхтатишга тўғри келди.

Шундан кейин ҳам Фабриционинг ваъзини тингловчиларнинг оҳ-воҳи, ҳўнграб йиғлашлари «Ё ҳудратингдан!», «Ё парвардигор!»— деган хитоблари камида ўн мартача бўлиб турди. Барча бу мумтоз тингловчилар шундай кучли бир ҳаяжонга тушган эдиларки, ҳеч ким ўзининг оҳ-воҳидан уялмас, қалби

Жўш-хуружга келган одамлар атрофдагиларга кулгили кўри-
лмасди.

Воиз одатда ўз каломининг ўртасида нафас ростлаш учун
дэм оладиган пайтда Фабриццога театрдаги спектаклда деяри
деч ким қолмаганини айтишди; хонимлардан фақат маркиза
Крешенцигига ўз ложасида ўтирган эмиш. Черковда бирдан
қаттиқ ғовур-ғувур кўтарилди: маълум бўлишича, диңдорлар
жаноби коадьюторга ҳайкал ўрнатиш ҳақидаги таклифга овоз
беришмоқда экан. Ваъзининг иккинчи қисми ҳаддан ташқари
ватта муваффақият қозонди. Бу муваффақият энди шу қадар
дўшвий тус олган эдики, христианларча ғамзадалиқ ўрнини
шўх-шодон қийдириқлар эгаллаганди. Шу сабаб воиз мивбар-
дан тушгач, тингловчиларини бир оз койиб қўйишни лозим топ-
ди. Шу заҳоти ҳамма бирдан эшик томон юрди. Одамлар кўчага
чиқингач, бор кучлари билан қарсак чалишганича бир овоздан
«Evviva del Dongo!»¹—дея қичқира бошлашди.

Фабриццо шоша-пиша соатга қаради-да, органнинг ёнидан
монастир ҳовлиси томон олиб борадиган торғина йўлакдаги
нажжарадор дераза томонга отилди. Бутун кўчани тўлдириб
турган беҳисоб оломонга ҳурмат юзасидан Крешенци саройининг
дарбони бу ўрта аср биносининг деворларига ўриятилган темир
далқаларга ўн-ўн бешта машъала ёқиб қўйганди. Бир неча да-
қиқадан сўнг завқ-шавққа тўлган одамларнинг воизнинг шаъ-
нига таҳсинлар айтиб қичқиришлари айни авжига чиққан
пайтда Фабриццо ниҳоятда иштиқиб кутган воқеа содир бўйди:
кўчанинг бошида театрдан қайтиб келаётган маркизанинг каре-
таси кўришди; кучер аввалига отларни тўхтатишга мажбур бўл-
ди-да, кейин пўшт-пўштлаганича оломон орасидан йўл очиб,
аранг сарой дарвозаси ёнига етиб олди.

Ҳар қандай бахтсиз аёл каби маркиза ҳам ажиб музика са-
доларидан қаттиқ таъсирланиб кетди, аммо у томошобинлар
ўтирган зал нима сабабдан бундай бирдан бўшаб қолганини
билгач, янада қаттиқроқ ҳаяжонга тушди. Иккинчи аксининг ўрта-
ларида, ўша ажойиб тенорнинг ўзи саҳнада хоним қилаётган
пайтда ҳатто партерда ўтирган одамлар ҳам бир амаллаб роҳиба
визитантлар черковига кириш умидида залидан югуриб чиқа бош-
ладилар. Ўша оломон унинг саройи томон борадиган йўлни тў-
сиб қўйганида маркизанинг кўзларидан дув-дув ёш оқа бошла-
ди: «Мен уни таппаб янглишмаган эканман!»— дерди у ўзинга-
ўзи хаёлан.

Лекин қалби мутаассир бўлган худди ана шу дақиқа учун
ҳам у, нега шундай ажойиб воизнинг каломини эшитишдан
бош тортибсиз, дея ажабланаётган маркиз билан хопадон дўст-
ларининг навбатдаги ваъзгўйликка бориш ҳақидаги таклифла-
рини қатъиян рад этаверди. «Ўзингиз бир ўйлаб кўринг-а!—

¹ Яшасяи дель Донго! (Итал.)

дейишарди улар маркизага.— Унинг шухрати Италиядаги энг аъур тенорнинг шухратидан ҳам ўтиб тушди ахир!»

«Агар уни кўрсам,— тамом бўламан!»— дўя ўйларди маркиза.

Воизлик иқтидори кундан-кун сайқалланиб бораётган Фабрицио Крешенци саройининг биқинида жойлашган ўша кичкина черковда яна бир неча бор ваъз айтиб, бекорга овора бўлди,— воиз у ерда Клелияни бирон марта ҳам кўрмади; охир-оқибатда унинг бундай таъқиб этишидан Клелиянинг ҳатто жаҳли ҳам чиқиб кетди: боққа чиқармай қўйгани етмасиди ахир, яна осоиништа кўчасининг тинчлигини бузиб пима қилади?

Баъзан тишгловчиларига кўз югуртирар экан, Фабрицио аячадан буён уларнинг орасида қора мағиздан келган, кўзлари ёшиб турадиган бир қизнинг ёқимтой чехрасини кўрадиган бўлиб қолганди. Ўша шаҳло кўзлар одатда воиз айтган саккизинчими ёки ўппичими жумладан кейинроқ дув-дув ёш тўқа боиларди. Фабрицио баъзан узундан-узоқ ва ўзи учун зерикарли биронта гапни айтишга мажбур бўлган кезлари навқироилиги билан унинг диққатини ўзига тортган ўша дилрабо чехрага тикилиб туриб дам оларди. Йигит ўша бутдойранг қизнинг исми шарифи Аниа Марини бўлиб, у бир неча ой муқаддам бадаликни бажо келтирган пармалик бадавлат мовутфурушининг ягона қизи ва меросхўри эканлигини билиб олганди.

Орадан кўп вақт ўтмай мовутфурушининг қизи Аниа Маринининг номи эл оғзида афсона бўлиб кетди: у Фабрициога охирига беқарор бўлиб қолган экан. Қаҳрамонимиз воизлик жабҳасида шуҳрат қозонганига қадар, бу қиз адлия министрининг катта ўғли Джакомо Расса билан унаштириб қўйилган экан. Джакомо ҳатто унга ёқар экан ҳам. Аммо у монсиньор Фабриционинг ваъзаларини икки-уч марта эшитганидан сўнг бирдан, ҳеч кимга тегмайман, дея оёғини тираб олибди. Бундай гаройиб ўзгаришнинг сабабини сўрашганида эса у, бир одамни жону дилидан сева туриб, бошқа одамга турмушга чиқини ҳалол қизга ярашмайдиган пш, дебди.

Қариндош-уруғлари аввалига ўша «бир одам»нинг ким эканлигини билишга уриниб, роса овора бўлинибди. Аммо воизнинг каломини тишгай туриб, Анианинг шаиқатор йиглашлари унинг опаси билан тоғаларининг ақлини киргазиб қўйибди ва улар қиздан, мабодо монсиньор Фабриционинг севиб қолмаганими, дея сўрашибди. Аниа жасорат билан ҳамонки сирим ошкора бўлибдими, ёлгон гапириб ўзимни ўзим хўрламайман, деб жавоб қайтарди. Сўнггра, севган одамимга турмушга чиқишга ҳеч қапдай умидим йўқ экан, ҳеч бўлмаса contino Россиянинг аҳмоқона башарасини кўрмай, дея қўшимча қилди. Икки кундан сўнг барча буржуаларнинг ҳавасини келтириб юрган одамнинг ўғли тушиб қолган кулгили аҳвол бутун шаҳарнинг оғзида афсона бўлди. Одамлар, Аниа Марини ажойиб жавоб қилибди, дея кулишар ва ҳамма унинг сўзларини

такрорларди. Бутун эл-юрт қатори Крешенци саройида ҳам шу тўғрида гапиришмоқда эди.

Меҳмонхонада Клелия бу мавзу хусусида чурқ этиб оғиз очмади-ю, аммо кейинроқ оқсоч аёлдан ҳаммасини суриштириб қилиб олди ва яқинлаб куни эрталаб хонадонидаги кичкина бутхонада ибодат қилгач, каретага ўтирди-да, пешинги ибодатга Анипа Марини яшайдиган қавм черковига йўл олди. Черковда у шаҳарнинг барча олифта йигитлари тўпланганини кўрди. Ўзар ҳам бу ерга ўша қизни бир кўриш дардида келишганди. Хушторлар эшик олдида тўпланишиб туришарди. Тез орада уларнинг безовта бўлиб қолганларидан маркиза черковга Анипа Марини кириб келганини фаҳмлади. Клелия ўтирган жойдан Анипа яхши кўришиб турарди. Ўзининг пиҳоятда художўйлигига қарамай, маркиза ўша куни черковдаги ибодатга унча ҳафсала қилмади. Клелияга ўша офатинжон авом қиз жуда шаддод кўринди. Унинг назарида, бундай шаддодлик бир неча йил эр қилиб турмуш кўрган хотинларгагина ярашарди. Лекин қизи тушмагурининг бўйи унча баланд бўлмаса-да, қадди-баста келишган бўлиб, кўзлари, ломбардияликларнинг таъбири билан айтганда, жон оламади деб турарди — унинг кўз қараши шу қадар маънодор эди. Маркиза ибодатнинг охиригача турмай уйига жўнади.

Эртаси куни хонадоннинг ҳар кеча Крешенцилар саройида тўпланадиган дўстлари Анипа Маринининг яна бир аломат қилиги тўғрисида ҳикоя қилиб беришди. Анипанинг онаси қизининг биронта тентаклик қилиб қўйишидан чўчигани туфайли унга жуда оз пул берар экан. Шу бонсдан Анипа отаси совға қилган ажойиб бриллиант узугини бармоғидан ечибди-да, Крешенцилар саройидаги меҳмонхоналарнинг деворларини безаш учун Пармага келган машҳур рассом Гаецга ана шу узук эвазига монсиёр дель Донгонинг суратини чизиб беришни илтимос қилибди, лекин у рассомга, Фабриццони руҳонийлар жуббасида эмас, оддий қора кийимда тасвирлайсиз, дея шарт қўйибди; шундай қилиб, кеча навқирон Анипанинг онагинаси қизининг ҳузурига кирибди-ю, ҳам ҳайратга тушибди, ҳам қаттиқ ғазабланибди: хоним қизининг ётоқхонасида пармалик заргарлар сўпгги йиғирма йил ичида олтин суви югуртирган энг шоҳона гардини ичида Фабриццо дель Донгонинг ажойиб портретини кўрибди.

Йиғирма саккизинчи боб

Воқеалар оқимида баён қилишга берилиб кетиб, Парма саройида гўжгон ўйайдиган ва биз тилга олган ҳодисаларни кулгилли изоҳлаб юрадиган беҳисоб ювиңдиҳўрлар топфасини қисқагина қилиб бўлса-да, тасвирлаб беришга улгурмабмиз. Бу мамлакатда йилга уч-тўрт минг ливр даромади бўлган ҳар қандай заволи етган дворян оёғига қора лайпоқ кийиб, ҳукмдорнинг эрталабки чиқишларига ташриф буюрини мумкин эди.

Фақат у умри бино бўлиб на Вольтерни, на Руссони ўқиган бўлиши керак эдики, бу шартни бажо келтириши унга қийин эмасди. Кейинчалик у ҳукмдорнинг шамоллаб қолгани ёки онҳазратга Саксониядан юборилган минераллар намунасининг янги қутиси ҳақида қўнғили ийиб гапириб юрмоғи лозим бўларди. Бунинг устига, у яна бутун йил давомида бир куни ҳам қолдирмай пешини ибодатга қатнаса-ю, уч-тўртта бақалоқ роҳибалардан дўст орттирган бўлса, шахзода янги йилга икки ҳафта қолганида ёки икки ҳафтадан кейин илтифот кўрсатиб, у билан бир-икки оғиз гаплашиб қўярди. Шундан сўнг бахти чопган ўша одамнинг қавмда обрўси кўтарилиб кетар ва ўлпончи ҳам унинг кичкинагина кўчирилмас мулкига ҳар йили солинадиган юз франклик солиқни вақтида тўламагани учун уни ортиқча қисти-бастига олмай қўярди.

Синпор Гондзо ҳам ана шундай қаншоқ сарой аъёнлари тоқфасига мансуб эди. Аммо унинг рутбаси анча юксак эди, зеро Гондзо кичкинагина амлокидан ташқари, маркиз Крешенцининг ёрдами билан йилига бир минг бир юз эллик франклик маош тўланадиган ажойиб мансабга ҳам эришганди. Бу одамнинг уйида ҳам овқатланаверишга қурбн етарди-ю, аммо ғалати бир ишқивозлиги бунга ҳалал берарди: у фақат ўқити-ўқити: «*Ово-зингизни ўчириш, Гондзо, сиз фирт аҳмоқсиз*»,— деб турадиган биронта ақобирининг меҳмонхонасидагина ўзини бахтиёр ҳис етарди. Ақобирининг ўша гапини унинг кайфияти бузуқлиги билангина изоҳлаш мумкин эди, зеро, кўп ўришларда Гондзо ўша баджаҳл эркини-давлатдан кўпроқ ақл-идрок намойиш етарди. У барча мавзуларда доим ўрнига қўйиб, бийрон гапира оларди; боз устига, агар уй эгаси башарасини буриштиргудек бўлса бир зумда фикрини ўзгартириши ҳам мумкин эди. Аммо, очигини айтганда, гарчи Гондзо ўз манфаати аралашган барча ишларда анча эпчил бўлса-да, миёсида биронта ҳам мустақил фикри йўқ эди ва мабодо ўша куни шахзода шамоллаган бўлса, меҳмонхонага кирганида гапни нимадан бошлашни билмай гаранг бўлиб қоларди.

Пармада Гондзо бир оз пати юлинган қора жига тақуғли ажойиб учбурчак шляпаси билан ном чиқарган эди. У ҳатто энига фрак кийган пайтида ҳам ўша шляпасини бошидан қўймасди. Лекин унинг ўша ғаройиб шляпасини нақадар виқор билан кийиши ёки қўлида тутиб туришини бир кўрсангиз эди,— бу ўришда у жуда катта истеъдод намойиш етарди! У маркизани кучукчаси соғлиғини астойдил қайғуриб сурштирарди; мабодо Крешенци саройига ўт кетса борми, Гондзо ҳаётини хавф остига қўйиб бўлса-да, зарбоф сирилган чиройли креслолардан бирини қутқаришга ҳаракат қилган бўларди, зеро, кўп йилларда буён тасодифан ўша креслолардан бирига ўтирмаққа журъат этганида калта қилиб тикилган қора ипак панталонининг иплари унга илашиб қоларди.

Ҳар кеча соат еттиларга яқин маркиза Крешенцининг меҳ-

меҳмонхонасида шундай текинхўрлардан етти-саккизтаси йнғиларди. Улар жой-жойларига ўтиришган заҳоти меҳмонхонага кумуш-ранг зар уқа тутилган тўқ сариқ ливрея устидан шоҳона қизил камзул кийган малай кириб келарди-да, улардан шляпа ва ҳас-саларини қабул қилиб оларди; шундан сўнг дарҳол иккинчи малай кириб, меҳмонларга пафис қилиб ишлашган кумуш дастали чашкачаларда қаҳва тарқатарди. Ҳар ярим соатда эса француз бичимидаги шоҳона кафтан кийган ва қилич тақиб олган ғишқоғаси барчага музқаймоқ улашиб чиқарди.

Кийим-боши бир ҳолатда текинхўрлардан сўнг ярим соат ўтар-ўтмас меҳмонхонага дўриллаб гапирадиган, жангари қиёфадаги беш-олтита офицерлар кириб келишарди. Одатда улар били қўмондон жангда ғалаба қозониши учун солдатларнинг мундирларига печтадан тугма қадамоқ кераклигини берилиб муҳокама қилишарди. Ушбу меҳмонхонада француз газеталарида босилган янгиликларини тилга олиш ўта енгилтаклик ҳисобланган бўларди; ҳатто ўша янгилик, масалан, Испанияда эллик нафар либерални отиб ташлагани ҳақидаги хабарга ўхшаб, ўта ёқимли бўлса-да, ҳикоячи бари бир ўзининг француз газеталарини ўқиб юриши ҳақида тилидан илинган бўлиб чиқарди. Бу одамларнинг бари ҳар ўн йилда ўз пенсияларига юз эллик франк устама ундириб олишни ўта устомонлик дея ҳисоблашарди. Одатда ҳукмдор деҳқонлар ва буржуа устидан ҳукм ўтказиш бахтинини ўз дворянлари билан шу айлда баҳам қўрарди.

Крешенци меҳмонхонасида энг пуфۇзли одам сўзсиз кавалер Фоскарини эди. У ҳалол одамлиги учун барча тузумлар пайтида оз-оз бўлса-да қамоқда ўтириб чиққанди. У бир вақтлар тарихда жуда кам учрайдиган воқеа, — Миланда Наполеон таклиф қилган солиқ солиш қонуини рад этган ўша машҳур депутатлар палатасининг аъзоси бўлганди. Кавалер Фоскарини йигирма йил давомида маркизнинг онаси билан яқиндан дўст бўлиб келганди ва бу хонадонда пуфۇзли одам бўлиб қолганди. У доим биронта кулгил воқеаси ҳикоя қилишга шай турар, аммо ўзининг ҳам муғамбирона пигоҳидан ҳеч нима четда қолмасди. Шу боседан ҳам дилида ўзини жишоятчи деб ҳисоблайдиган маркиза унинг олдида титраб турарди.

Гондзо ушга қўпол гапирадиган ва йилига якки марта уни йнғлатадиган даражада хафа қиладиган акобирларни жонидан еркиқ яхши кўрарди; у ўша одамларнинг майда-чуйда юмушларини бажариш учун жонини жабборга беришга ҳам тайёр эди. Мабодо ўта қашшоқлиги халал бермаганида у катта муваффақият қозониши ҳам мумкин эди, зеро маълум даражада макр-ҳийла пиллатиш ҳам ва айниқса сурбетлик қилиш ҳам қўлидан келарди.

Апа шундай хислатларга эга бўлган Гондзо дилида маркизани унча ҳурмат қилмасди, чунки ҳаётида бирои марта ҳам ундан қўпол гап эшитмаганди. Аммо барибир Клелия Гондзо учун

маликанинг камергери бўлмиш мухтарам маркиз Крешенцининг рафиқаси эди. Маркиз эса ойига икки марта Гондзога қараб:

— Овозингни ўчир, Гондзо! Сен аҳмоқсан!— дерди.

Гондзо меҳмонхонада навқирон Аинна Марини ҳақида гап очилган заҳоти маркизанинг хомуш ҳаёлпарастлиги бир зумда ғойиб бўлишини пайқаб қолди. Маркиза одатда соат ўн бирга занг ургулига қадар шундай ҳаёлга чўмиб ўтирарди,— соат ўн бирда эса у инёлаларга чой қуяр ва ҳар бир меҳмоннинг исмига атаб, унга чой узатарди. Шундан сўнг орадан кўп вақт ўтмай маркиза ўз бўлмасига кириб кетарди. Аммо ўрнидан туришдан аввал у бирдан жонланиб, хушчақчақ бўлиб қоларди. Меҳмонлар унга янги сатирик сонетлардан ўқиб бериш учун худди шу пайтти пойлаб туришарди.

Италияда бундай сонетлар ёзишни жуда ўрнига қўйишарди; у ерда ҳали ҳаёт учқуни батамом ўчмаган ягона адабий жанр ҳам ана шу сонетлар эди,— тўғри, уларни доим цензуранинг диққат-этиборидан яширишга ҳаракат қилишарди, Крешенци хонадонининг ювпидихўрлари эса ўз сонетларини доим: «Балким, маркиза битта жуда ёмон сонетни ўқиб беришга ижозат этарлар?»— дея тавсия қилишарди. Ўша сонет одамларнинг кулгисига сабаб бўлса-ю, уш икки-уч марта ўқиниға тўғри келса, офицерлардан биронтаси албатта: «Полиция министри ана шу ифлос сатиралар билан бир шуғулланиб қўйиши керакка ўхшайди. Уларнинг муаллифларини дорга осинга ёмон бўлмасди»,— дея хитоб қилишни ўз бурчи деб ҳисобларди. Буржуа доираларида эса, аксинча, бу сонетларни ошқора завқ шавқ билан кутиб олишарди, прокурорларнинг котиблари улардан пухалар кўчириб сотишарди.

Маркизанинг бундай фавқулудда қизиқишини кўриб Гондзо, у Аинна Маринига ҳасад қиялпти ва ўзининг олдида ҳам навқирон, ҳам миллион-миллион бойликка эга ўша қизнинг ҳуснини мақташаётганидан жаҳли чиқинти, деган ҳаёлга борди. Доим тиржайиб юрадиган ва аслзода бўлмаган одамларга ўта сурбетлик билан муомала қиладиган Гондзо ҳар қандай жойга кира оларди. Шу боседан ҳам у эртаси куниёқ маркизанинг меҳмонхонасига жинга тақилган учбурчак шляпасини қўлида тутганича шундай бир голибона қиёфада кириб келдики, одатда у йилига икки марта, ўшанда ҳам шаҳзода унга «Яхши қолинг, Гондзо»,— деган қулларигини шундай тантанавор қиёфага кирарди.

Гондзо маркизага эҳтиромли салом бергач, одатда малай суриб қўядиган бир четдаги креслога бориб ўтирмади. Йўқ, у давра қуриб ўтирган меҳмонларнинг ўртасига кирди-да, густоҳлик билан хитоб қилди.

— Мен монсеньор дель Донгоининг портретини кўрдим!

Бундай кутилмаган гапдан Клеелля ҳушидан кетаёзди. Маркиза креслонинг қанот суялигига таяниб қолди. У қалбида кутарилган тўфонга тоқат қилмоққа уринди-ю, аммо тез орада меҳмонхонапи тарк этмоққа мажбур бўлди.

— Очиғини айтганда, азизим Гондзо, сиз жудаям бефаросат одамсиз-да,— деди офицерлардан бири музқаймоқнинг тўртинчи ликопчасини паққос туширар экан.— Кoadъюторимиз Наполсон армиясининг энг жасур полковникларидан бири бўлгани ва унинг маркизамизнинг отасига қаттиқ панд бериб қетганини нақот билмасангиз? У ўша Ҳезлари генерал Кошти комендантлик қилган қалъадан, худди steccatин (Парма ибодатхонасини) тарк этгандек, бамайитхотир чиқиб кетган экан.

— Ҳа, рост айтдингиз. Чипдан ҳам ҳеч нимани билмайман, қадрли капитан. Мен ғирт тентакман ва кун бўйи шунақа кетма-кет қовуп тушириб юраман.

Унинг соф итальян услубида айтилган ушбу луқмаси гердайдган офицерни кулгили аҳволга солиб қўйди. Кўп ўтмай, меҳмонхонага маркиза қайтиб кирди. У энди бутун матонатини ишга солиб, хотиржам кўринишга уринар ва ҳатто Фабрициони ҳамма бир овоздан мақтаётган ўша портретини бир кўриб, баҳра олишга умид ҳам қиларди. У ўша портретни чизган Гаецининг истеъдодига таҳсин ўқиди. Хоним назокатли табассум қилганича беихтиёр Гондзога мурожаат қилиб гапирар, Гондзо эса анавви офицерга киноя билан қараб-қараб қўярди. Бошқа текинхўрлар ҳам ўзига истеъзо билан қарашаётганини кўргач, офицер жуфтакни ростлаб қолди. Турган гап, у энди Гондзони кўргани кўзи йўқ эди; Гондзонинг эса боши осмонда эди. У энди хайрлашиб кетмоқчи бўлиб турганида маркиза уни эртаси кундаги тушликка таклиф этди.

— Яна қиёмат бир янгилик олиб келдим!— дея хитоб қилди эртаси кун тушликдан сўнг Гондзо хизматкорлар чиқиб кетгач.— Маълум бўлишича, коадъюторимиз тушмагур ўша жопон қиз Маринини севиб қолганмиш.

Бундай гаройиб янгиликни эшитгач, Келленининг қалби нақадар ларзага тушганини тасаввур қилсангиз керак. Ҳатто маркизнинг ўзи ҳам ҳаяжонга тушди.

— Оббо, Гондзо-ей! Яна бемаъни гапларни гапиряпсиз! Хиёл тилингизни тийсангиз бўларди: сиз, нақ ҳазрати олийларининг ўзи билан ўл бир марта вист ўйнаш шарафига муяссар бўлган зот ҳақида гапиряпсиз ахир.

— Ишмаям дердим, маркиз,— дея жавоб қилди Гондзо бу гоифа одамларга хос бир ҳаёсизлик билан.— Олти ичшим мумкинки, ўша зот дўндиқча Марини билан ҳам бир-икки партия ўйнашга йўқ демайди. Лекин ҳамонки бу тийбат гаплар сизга ёқмас экан, бас! Мен бу гапни айтмадим, сиз эпитмадингиз! Ўзим жонимдап ортиқ кўрадиган маркизнинг қулоғига ёмон эпитиладиган бу гапни энди ўлсам ҳам айтмайман.

Тушликдан сўнг маркиз доим бир оз мизғиб олиш учун ўз хонасига кириб кетарди. Бу гап у ўз одатидан чекинди; энди Гондзо, тилимни узиб ташласам ташлайманки, лекин ўша панинҳол Марини ҳақида бир оғиз ҳам сўз айтмайман, дея қарор қилганди. Аммо бунинг эвазига у дақиқа сайин гапни шундай

айлантирардики, бечора маркиз, ҳозир у ўша жонон қизнинг ишқий саргузаштларидан сўз очадн, дея илҳақ бўлиб ўтирарди. Гондзо иштиқиб кутилаётган хабарни айтмоқни атайин пайсалга солиб, жиғига тегишдан ҳузур қиладиган барча италиянлардек, ўзига яраша анча муғамбир эди. Бояқиш маркиз синчковликдан ичи ёпиб, охири унга хушомад қилишга мажбур бўлди: у Гондзога, сиз билан дастурхон тепасида ўтирган одам маза қилади, чунки одатдагидан икки марта кўпроқ овқат еб қўйганини билмай қолади, деди. Гондзо унинг ишитини тушунмади ва марҳум шахзоданинг ўйнаши маркиза Бальби ташкил этган ажойиб суратхонани мақтай бошлади; бу орада у уч-тўрт марта Гаец ҳақида ҳам завқ-шавққа тўлиб батафсил гапириб ўтди. Шундан сўнг маркиз: «Йўда соз! Ҳозир у ўша навқирон Ашина буюртма қилган портрет ҳақида гап очади!»—дея ўйларди. Лекин Гондзо пуқул гапни бошқа ёққа буриб юбораверарди. Соат беш марта занг урган эди, маркизнинг ниҳоятда авзойи бузилиб кетди, у тушликдан сўнг дам олгач, соат беш яримда каретага ўтириб, Корсога жўнашга одатланган эди.

— Доим шунақа аҳмоқона гаплар билан одамнинг бошини қотириб юрасиз,— деди у Гондзога қўполлик билан.— Сиз деб Корсога маликадан кейин борадиган бўлдим. Ахир мен унинг катта камергеримап, аҳтимол у менга бирор иш буюриб қолиши мумкиндир. Қани! Гапиринг тезроқ! Хўш, икки оғиз сўз билан айтганда, сизнингча мөнсиньор коадъюторнинг қанақа ишқий саргузаштлари бор экан?

Бироқ Гондзо бу гапларни фақат маркизага айтмоқни ниёт қилиб қўйганди, зеро тушликка ҳам уни маркизанинг ўзи таклиф қилганди. Шу боседан ҳам у билган гапини икки оғиз сўз билан айтиб қўя қолди; шундан сўнг мудраб қолган маркиз бир оз мизғиб олиш учун хонасига кириб кетди. Аммо Гондзо маркиза билан бутунлай бошқача оҳангда гаплашди. Ўзининг далали ва юксак мавқеига қарамай, маркиза ҳали шу қадар ёш ва шу қадар соддадил эдики, Гондзога қўпол муомала қилган эрининг гуноҳини ювмоқни лозим топди. Бундай муваффақиятдан боши осмонга етган Гондзо бирдан сухандоплиги тутиб, ҳам бурч юзасидан, ҳам ўзининг хурсандчилиги учун ўша воқеани барча тафсилотлари билан ҳикоя қила бошлади.

Маълум бўлишича, навқирон Ашина Мариин ваъзгўйлик пайти унга ажратилган ҳар бир жой учун бир цехиндан ҳақ тўлар экан, черковга эса у одатда икки холаси ва марҳум отасининг собиқ кассири билан келаркан. Жойини унинг буйруғига биноан ваъзгўйликдан бир кун олдин ва албатта минбарнинг деярли рўпарасидан — бош меҳробга яқинроқ жойдан эгаллашаркан, зеро қиз коадъюторнинг ўқтин-ўқтин ўша меҳроб томон ўгирилиб қарашини пайқаб қолган экан. Аммо томошабинлар ҳам баъзи нарсаларни сезиб қолишибди: ёш воиз кўпинча ўзининг маъподор кўзларини ҳусни жамоли кишини васвасага солувчи ўша навқирон меросхўр қизга хайрихоҳлик билан қадар,

шуида унинг бу қизга эътибор бераётгани яққол сезилиб қоларди,— воиз Анипага тикилиб қараганида унинг ваъзгўйлиги жуда жимжимадор бўлиб қолар ва китобий ҳикматларга тўлиб кетарди. Хутба ўзининг самимий жўнқчилиги, таъсир кучини йўқотиб қўярдики, хонимлар шу заҳоти диққатлари чалғиб, Анипа Маринини томоша қилишга тутинишар ва уни ғийбат қила бошлашарди.

Клелия Гондзони бу ғаройиб тафсилотларни уч марта такрорлашга мажбур қилди-да, кейин қаттиқ хаёлга чўмди; у ақсоблаб чиқса, Фабрицонини кўрмаганига мана роппа-расо ўн тўрт ой бўлибди. «Фабрицонини кўрини учун эмас, машҳур воизнинг хутбасини эшитмоқ учун бир соатга черковга боришнинг наҳот бирор ёмон жойи бўлса? Мен минбардан узоқроқ бир жойга ўтираман-да, Фабрицого фақат бир марта — черковга кирганимда қарайман. Кейин яна бир марта, хутбанинг охирида унга кўз ташлайман. Ахир мен у ерга сира ҳам Фабрицого қараш учун эмас,— дея ўзини ўзи шонтирмоқчи бўларди у,— балки ажойиб воизнинг хутбасини эшитмоқ учун бораман-ку». Аммо шу мулоҳазалар орасида унинг дилини бирдан яна тавба-тазарру туйғуси кемира бошлади — у ўн тўрт ой давомида бироқ марта ҳам худо йўлига шак келтирмай яшади-ку ахир! «Хўп, яхши,— дея қарор қилди маркиза бирор йўл билан руҳий зиддиятдан қутулиш учун.— Агар бугун кечқурун бизникига келадиган биринчи хоним монсеньор дель Донгонинг хутбасини тинглаган бўлса, мен ҳам бораман, агар акси бўлиб чиқса,— унда бормайман».

Шундай қарорга келгач, маркиза Гондзони жуда хурсанд қилиб юборган бир гапни айтди.

— Илтимос, суриштириб билинг-чи, коадьюторнинг навбатдаги хутбаси қачон ва қайси черковга тайин қилинган экан. Бугун кечқурун кетишингиздан олдин менга учрашинг,— эҳтимол, сизга биронта тошшириқ берарман.

Гондзо Корсо саройига жўнаган заҳоти Клелия сарой олдидаги боққа тоза ҳавода нафас олгани чиқди. У ўн ойдан буён бу ерга чиқинини ўзига ўзи таъқиқлаб қўйганини ҳатто эсламади ҳам. Маркизанинг юзига қизил югуриб, қалбида қувноқ ва яндоқ бир кайфият пайдо бўлганди. Кечқурун бирип-кетини шилқим меҳмонлар келиб, эшик ҳар очилганида унинг юраги ҳаяжоннинг зўрида гупиллаб ура бошларди. Ниҳоят, Гондзонинг келганини хабар қилишди. Догули Гондзо унга бир қарашдаёқ бу хонадонда бугун бир ҳафта давомида жуда керакли одам бўлиб турганини тушунди. «Маркиза навқирон Маринига рашк қилипти,— дея ўйлади у.— Худо ҳақи, ажойиб комедия ўйнаса бўлади маркиза бош ролини инқро этади, дўндиқча Анипа — субретка¹, монсеньор дель Донго эса маҳбуб ролини ўйнашади!

¹ Қадимги комедияларда — хўжайиннинг ҳамма сирларидан воқиф бўлган хушчақчақ оқсоч қиз. (Тарж.)

Ҳар бир томошабиндан икки франкдан ҳақ олса бўлади, ўшандаям арзон бўлади, худо ҳақи!»

У қувончининг зўридан ўзини йўқотиб, бутун кеча давомида ҳеч кимга гап бермади ва бир кун аввал аллақандай француз сайёҳ айтиб берган машҳур актриса билан маркиз Пекиньи ҳақидаги латифага ўхшаш турли бемаъни ҳикояларни валақлаб ўтирди. Маркиза ҳам ўзини қўярга жой тополмай қолганди: у гоҳ меҳмонхонада у ёқдан-бу ёққа юрар, гоҳ маркиз фақат баҳоси йигирма минг франкдан кам бўлмаган картиналарни оскиб қўйган қўшни суратхонага чиқарди. Ўша кеча картиналар у билан шу қадар тушунарли тилда гаплашдиларки, ҳаяжоннинг зўридан бечора маркизанинг юраги толиқиб кетди. Ниҳоят у эшикнинг иккала табақаси шарақлаб очилганини эшитди. Клелия меҳмонхонага қараб югурди. Келган одам маркиза Раверси экан. Клелия меҳмон келганда айтиладиган одатдаги назокатли гапларни айтар экан, нафаси ичига тушиб кетаётганини ҳис этди. Маркиза Раверси Клелия гапини икки марта такрорлаганидан кейингина унинг саволини аранг эшитди:

— Хўш, ўша машҳур воиз ҳақида нима дейсиз?

— Мен доим бу йигитни маккорликда ўша аммагинаси, бадном графиня Москадан қолишмайди, деб юардим, аммо охириги марта унинг шундоқ уйингиз ёнидаги анави роҳиба-визитантлар черковидаги хутбасига борганимда, у шу қадар таъсирли ваъз айтдики, дилимда бу йигитга бўлган бутун адоватим ғойиб бўлди-қўйди. Мен ҳали ҳеч қачон бундай таъсирли калом эшитмаган эдим.

— Демак, унинг хутбаларига борган экансиз-да?— дея сўради Клелия бахтиёрликдан бутун вужудида титроқ туриб.

— Нима деяпсиз? Демак, гапимга қулоқ солмабсиз-да?— деди кулиб маркиза.— Энди биронтаям хутбасини қолдирмайман! Айтишларича, у сил эмиш ва тез орада вонзлик қилолмай қолармиш!

Маркиза Раверси чиқиб кетган заҳоти Клелия Гондзони галереяга чақирди.

— Мен ўша машҳур воизнинг хутбасини бир эшитиб кўрмоқчиман,— деди у Гондзога.— Навбатдаги хутбаси қачон экан?

— Уч кундан кейин, яъни душанбада. Кейин у сиз зоти олияларининг кўнгиллигини топгандек иш қилибди: хутбани роҳиба визитантлар черковига тайин этибди.

Улар ҳали ҳамма гапларни гапириб улгуришмади-ю, аммо Клелия энтикиб, гапиролмай қолди; у бир оғиз ҳам сўз айтолмай, галереяни олти мартача айланиб чиқди. «Оббо! Титраб-қақшагани қарап-а!— дея ўйларди Гондзо.— Албатта ўчини олади! Монсеньор шунақаям одобсизлик қиладими ахир: келиб-келиб генерал Фабио Контидек бир қаҳрамоннинг қўл остидаги қамоқхонадан қочиб ўтирса-я...»

— Дарвоқе, пошилиш керак,— дея қўшимча қилди у нозик бир киноя билан.— Воизимиз сил эмиш. Доктор Рамбо, у бир

Билгайм бормайди, деганини ўз қулогим билан эшитдим. Маҳбуслик бурчига хиёнат қилиб, қалъадан қочгани учун тапғри унинг жазосини берапти.

Маркиза диванга ўтирди ва Гондзога ҳам ўтириш дегандек ишора қилди. Бир дақиқа сукут қилиб тургач, у суҳбатдошига олдиндан бир неча цехин солиб қўйган кичкина ҳамёнчани узатди.

— Менга тўртта жой ажратиш қўйишларини буюринг.

— Фақир Гондзога ҳам зоти олияларининг хешларини орасида боришга ижозат этасизми?

— Ҳа, албатта. Бешта жой эгаллашни буюринг... Минбарга яқин жой бўлиши шарт эмас, менга бунинг унча кераги ҳам йўқ. Лекин синьорина Маринини бир кўрсам дегандим,— ҳамма унинг ҳусни жамолини мақташти ахир.

Маркиза воҳз калом айтадиган ўша шодиёна душанбага қадар орадаги уч куннинг қандай ўтиб кетганини билмай қолди. Эл кўзига шундай аслзода хонимнинг мулозимлари қаторида кўрипишдек катта обрўдан ғурурланиб кетган Гондзо французча бичимда тикилган кафтан кийиб, қилич тақиб олди; бу ҳам камлик қилгандек, у черковнинг Крешенци саройига яқинлигидан фойдаланиб, маркиза учун тилла суви югуртирилган ажойиб кресло келтириб қўйишни буюрдик, аҳли буржуа буни ўтакетган густоҳлик дея ҳисоблади. Келиб-келиб шундоқ мишбарнинг рўпарасига қўйилган бу креслонини кўргач, бояқиш маркиза не аҳволга тушганини тасаввур қилмоқ унча қийин бўлмаса керак! Хи-жолатдан у ўша улкан креслонинг бир бурчагига ғужанак бўлганича кўзини ердан узишга журъат этмай ўтирарди. Маркиза ҳатто навқирон Маринига қарашга ҳам ботинмасди, зеро, пуқул унга бармоғи билан ўша қизни кўрсатаётган Гондзонинг бундай одобсизлиги Клелияни даҳшатга солмоқда эди. Бу ювиндихўр аслзодалар тоифасидан бўлмаган ҳар қандай кимсани одам ўрнида кўрмасди.

Минбарда Фабрицио пайдо бўлди. Ранги бир ҳолатда йигит шу қадар озиб, шу қадар *қуруқ сурати қолган* эдики, Клелиянинг кўзлари дарҳол жиққа ёшга тўлди. Фабрицио бир неча сўз айтди-ю, сўнгра, нафаси ичига тушиб кетгандек, бирдан жимиб қолди; бир неча бор у пугқ бошлашга уришиб кўрса-да, аммо гапиролмади; шунда у ёнига ўгирилиб, аллачималар ёзилган бир қоғозни олди.

— Биродарларим,— деди у,— раҳм-шафқатингизга муҳтож бахтиқаро бир кимса сизлардан менинг тилим билан ўз тортаётган ва фақат бандаликни бажо келтиргандагина тугайдиган жабру жафонинг чеки учун ибодат қилмоғишгизни сўрайдур.

Шундан сўнг Фабрицио қоғозда ёзилган гапларни ўқиб бера бошлади. У жуда секин ўқирди-ю, аммо товуши шу қадар тирап туйғуларни ифода этардики, ибодатнинг ўртасига борганда барча, ҳатто Гондзо ҳам ҳўнг-ҳўнг йилғай бошлади. «Ҳар ҳолда

менга ҳеч ким эътибор бермайди-ку— дея ўйларди маркиза кўзларидан шашқатор ёш тўкар экан.

Қозоғза ёзилган гапларни ўқиб берар экан, Фабриционинг миясига ўзи аҳли мўминдап унинг учун ибодат қилмоқни илтимос айлаган ўша бахтиқаро кимсанинг руҳий ҳолати ҳақида уч-тўртта яхши фикр келиб қолди. Кўп ўтмай, бундай фикрлар ёпирилиб кела бошлади. У гўё барча тингловчиларга мурожаат қилаётгандек туюларди-ю, аслида эса фақат Клелия учун гапирмоқда эди. Бу гап у нутқини одатдагидан эртaroқ тугатди, чунки қанча ҳаракат қилмасин, сира ўзини босиб ололмаётган эди: кўз ёшларидан унинг нафаси томоғига тиқиларди ва ҳадеб энтикавергани учун товуши энтилмай қолмоқда эди. Оми одамлар бу хиёз галатироғу лекин таъсир кучи ва жўшқинлиги билан ўша машҳур хутбасидан қолишмайдиган ваъзғўйлик бўлди, дея хулоса чиқаришди. Клелия эса Фабрицио ўша «ибодатининг» биринчи ўн мисрасини тугатмасданоқ, ўн тўрт ой давомида уни кўрмай яшаганининг ўзи катта жиноят, деган фикрга бориб қолган эди. Уйга қайтгач, у Фабрицио тўғрисида ўйлашига ҳеч ким халал бермасин учун кўрпа-тўшак қилиб ётиб олди; эртасига эрталаб эса, азонга яқин Фабрициога кичкина мактуб келтириб беришди.

«Ўзимни сизнинг виждонингизга топшираман. Сир сақлай биладиган тўрт нафар ишончли браві топинг ва эртага Стекката миворасида ярим кеча бўлгани ҳақида қўнғироқ чалингач, Сап-Паоло кўчасидаги 19 уйнинг эшиги олдига келинг. Едингизда бўлсин, сизга ҳужум қилишлари мумкин. Ёлғиз келманг».

Фабрицио бу илоҳий номадаги ёзувни таниб, шартта тиз чўкди-да, йиғлаб юборди. «Хайрият-е!— дея хитоб қилди у.— Ўн тўрт ой ва саккиз кун бекор кутмаган эканман. Алвидо ваъзғўйлигу, алвидо хутбалар!»

Агар ўша куни Фабрицио билан Клелиянинг қалбларида пелар кечганини тасвирлайдиган бўлсак, ҳикоямиз жуда чўзилиб кетган бўларди.

Хатда тилга олинган эшик Крешенци саройининг қишки гулхонасига олиб борар экан. Фабрицио кундуз куни ўша эшик олдида кампада ўн мартача ўтди. У яхшилаб қуролланиб олди-да, ярим кечага яқин, ёлғиз ўзи, тез-тез одимлаганича ўша эшик олдида борди ва ўзига жуда яхши таниш овоз астагина:

— Қир буёққа, жонингам,— деганини эшитиб, беҳад қувониб кетди.

Фабрицио аста ичкари кирди-ю, ўзини чиндап ҳам гулхонада, ammo ердан уч-тўрт футча баландликда жойлашган ва йўгон темир панжара ўрнатилган дераза рўпарасида кўрди. Ҳаммаёқ зимистон қоронги эди. Дераза ортида алланиманинг шитирлагани эшитилди. Фабрицио бармоқларини панжара устидан юргазган эди, бирдан темир чивиклар орасидап кимнингдир қўли чиқиб Фабриционинг қўлидап тутди. Йигит ўша одам унинг қўлини лабларига босганини ҳис этди.

— Бу менман,— деди севимли овоз.— Бу ерга, сени севаман. деб айтмоқ ва мешинг иродамини бажаришга розимисан, йўқми, шуни сўрамоқ учун келдим.

Фабриционинг қандай жавоб бергани, унинг нақадар қувониб кетгани ва ҳайратга тушганини тасаввур қилиш унча қийин бўлмас керак. Завқ-шавқ билан кечган бир неча дақиқадан сўнг Клелия шундай деди:

— Ўзинг биласан-ку, мен сени ҳеч қачон кўрмайман деб Биби Марьям олдида қасам ичганман, шу боисдан ҳам сени шундай зимистонда қабул қилишмади. Ёдингда бўлсин, агар сен қачон бўлмасин бирон марта мени ёруғ жойда учрашишга мажбур қилсанг, орамиздаги ҳамма муносабатлар узилади-қўяди. Аммо мен аввало Анина Марини учун ваъз айтишинингни истамайман. Ёйин, илтимос, билиб қўй, муқаддас даргоҳга кресло олиб бориш ҳақидаги аҳмоқона фикр сира ҳам мендан чиққани йўқ.

— Фариштагинам, энди ҳеч ким учун ваъз айтмайман. Мен бу ишни фақат бирор кун келиб, сени кўриш умидида қилардим.

— Ундай дема! Унутдингми, мен сени кўришим мумкин эмас а. ир.

Энди ана шу воқеадан сўнг гизиллаб ўтиб кетган уч йил ҳақида индамай қўй қолмиш учун китобхондан ижозат сўраймиз.

Биз ҳикоямизни қайтадан бошлаган пайтда граф Москва аллақачон Пармага бош министр бўлиб қайтган ва ҳар қачондагидан ҳам қудратлироқ бўлиб қолган эди.

Уч йиллик илоҳий бахтдан сўнг маъшуқасини жонидан ортинг кўрадиған Фабриционинг қалбини беҳос шундай бир севги илжиқлиги қамраб олди-ю, ҳамма ишларини ағдар-тўнгар қилиб юборди. Маркизанинг Сандрино исмли икки яшар ажойиб ўғилчаси бор эди; хоним уни жони дилидан яхши кўрарди. Сандрино довм унинг ёнида бўлар ёки маркиз Крешепининг тиззасида ўтирарди. Фабрицио эса болали деярли ҳеч қачон кўрмасди, аммо у Сандрино бошқа отага меҳр қўйишини истамасди. У болали ана шу гўдаклик чоғида, ҳали аниқ-тиниқ хотиралар сақланмайдиган бир пайтида ўғирлаб кетишни хаёл қилди.

Маркиза Фабрицио билан учраша олмайдиган ва жуда чўзилиб кетгандек туюладиган кундуз кунлари Клелия фақат Сандрино билангина овунарди. Бу ўринда биз Альб тоғининг шимоли томонида ақлбодар қилмайдиган бир ҳолат ҳақида гапириб ўтмоғимизга тўғри келади. Ўзининг гуноҳ қилганига қарамай, Клелия Биби Марьям олдида ичган қасамига содиқ қолган эди. Унинг Фабрициони бошқа ҳеч қачон кўрмаслиги ҳақида қасам ичгани китобхоннинг, ҳойнаҳой, ёнида бўлса керак.— Клелиянинг ўзи айнап шундай деганди; ана энди, ўша қасамига амал қилган ҳолда, у севгилисини фақат тунда қабул қилар ва хонада ҳеч қачон чироқ ёқмас эди.

Аммо улар ҳар кеча учрашишар эди ва энг қизиғи, зерикш ва силчковликдан ғийбатнинг кони бўлиб қолган сарой доира-

ларида, ломбардияликларнинг таъбири билан айтганда, бундэй апісізіа¹нинг мавжудлигини ҳеч ким ҳаёлига ҳам келтирмасди.— Фабрицио эҳтиёткорликка шу қадар амал қиларди. Клелия билан Фабриционинг бир-бирларига бўлган муҳаббати шу қадар оташин эдики, баъзан улар аразлашиб юришарди. Клелия ўқтин-ўқтин уни биронта аёлга рашиқ қилиб, азоб чекар, аммо кўпинча улар бошқа бир сабабга кўра жанжаллашиб қолишарди. Фабрицио маркизанинг жамолини кўрмоқ учун жамиятда ўтказилиб турадиган биронта расмий маросимдан қувлик билан фойдаланарди; ана шунда Клелия бирор нарсани баҳона қилиб, йиғинни шоша-пиша тарк этар ва дўстини анчага довури қабул қилмай кўярди.

Парма саройидаги аъёнлар шундай офатижон ва шундай қалби теран бир аёлининг маҳбуби йўқлигига ажабланишарди: бўлмасам кўпгина эркаклар унинг дардида турли-туман телбаликлар қилишар ва баъзан Фабрицио ҳам рашиқ ўтида қовурилиб юрарди.

Меҳрибон архиепископ Ландириани аллақачон бандаликни бажо келтирганди; Фабриционини тақводорлиги, ибратли ҳаёти ке-чириши, ширин каломи туфайли кўп ўтмай аҳли мўмин чолни унутиб юборди; Фабриционинг акаси ҳам қазо қилди ва барча бойлик ва ер-мулк унинг ихтиёрига ўтди; ўшанда буён у ҳар йили Парма архиепископига тўланадиган юз минг франкдан мўлроқ даромадни ўз епархиясидаги викарій ва каноникларша бўлиб бера бошлади.

Фабрицио шундай юксак обрў-эътибор, шундай иззат-пиромга сазовор бўлганидан шукр қилиб яшайвериши мумкин эди-ю, бирдан муҳаббатга лиммо-лим тўлган қалбнинг машъум ишқиқлиги ҳаммасини остини устини қилиб юборди.

— Сенинг ўша ичган қасаминг туфайли мен жуда ёлғизликда ҳаёт кечирипман,— деди у бир куни Клелияга.— Тўғри, ўша қасамингни ҳурмат қиламан, аммо у менинг ҳаётимни заҳарлапти, зеро, сен унга амал қилиб, мен билан кундуз куни учрашишни истамаяпсан. Менинг ишдан бошқа эрмагим йўқ, кейин ишимнинг ўзи ҳам унчалик кўп эмас. Ҳаётим хомушлик билан, ҳасрат-надомат билан ўтапти, мана, ярим йилдирки, ҳаёлимга бир фикр ўрнашиб қолган. Уни миямдан чиқариб тапилайман деб кўп овора бўлдим. Ўғлим менга мутлақо меҳр қўймайди, у менинг ҳатто номини ҳам эшитмайди ахир. У ҳашаматли Крешенци саройининг ҳаловати ичра яшайпти, мени эса деярли тапимайди. Уни аҳъён-аҳъёнда кўриб қолган кезларим доим сен тўғрингда ўйлайман; ўғлимга қараб туриб, онасининг ўзим тўйиб-тўйиб тикилишим ман этилган ажиб ҳусни-жамолини эслайман. Шунда менинг башарам болага жуда жиддий ёки унинг пазари билан қарагандай жуда бадқовоқ бўлиб кўриниши мумкин.

¹ Дўстлик, ишқий алоқа (итал.).

— Менга қара, нима демоқчисан ўзи?..— дея сўради маркиз.— Сен мени қўрқитяпсан ахир.

— Мен унинг чиндан ҳам ўзимнинг ўғлини бўлишганини, унинг ёнимда юришини, уни ҳар куни кўришни, унинг менга ўрганишини, менга меҳр қўйишини хоҳлайман ва ўзим ҳам уни ўргинча эмас, очиқ-ойдин яхши кўришни истайман. Ҳамонки, балким, бутун дунёда танҳо бўлган ана шу аччиқ ёзимнинг туфайли барча одамларга насиб этган бахт менинг чекимга тушмаган экан ва мен дунёдаги барча нарсалардан азизроқ бўлган инсон ёнида яшашдек беназир саодатдан маҳрум эканман, ҳеч бўлма-са менинг қалбимга сени эслатиб турадиган ва хиёл бўлса-да, ўрнингни боса оладиган фарзандим ёнимда бўлсин. Бепхтёр ёлғизликда яшашим туфайли ишларни ҳам, одамларни ҳам ёқтирмай қолдим. Ўзинг биласан, Барбонэ менинг номимни маҳбуслар рўйхатига тиркаб қўйган ўша бахтиёр кундан буён шуҳратнарастликнинг мен учун мутлақо аҳамияти қолган эмас: қалб туйғуларидан бўлак барча гаплар менга бемаъни бўлиб кўринади, зеро, сендан йироқда юрагимни фақат ҳасрат-надоматгина қоллаб туради.

Дўстининг дилидаги дардини эшитгач, бояқич Италиянинг қалби нақадар ғам-ғуссага тўлганини тушуниш унча қийин бўлмас керак: Фабриционинг ўзича ҳақ эканлигини англаш туйғуси унинг қайғусини янада кучайтириб юбормоқда эди. У ҳатто ўзига ўзи, қасамимни бузишнинг иложини йўқмикин, дея савол беришгача бориб етди: Ахир шунда у Фабриционни; киборлар жамиятига мансуб барча одамлар қатори, ўз уйида қабул қилавериши мумкин бўлиб қоларди-да,— унинг паноҳлиги хотини сифатидаги шуҳрати шу қадар мустаҳкам эдики, ғийбат қилиш ҳеч кимнинг хаёлига келмасди. У катта пул эвазига қасамдан озод бўлиш мумкиндир, дея ўйлади-ю, аммо бундай битим унинг виждонини тинчитмай, қайтанга худонинг газабига дучор қилиши ва тангри бу янги гуноҳи учун уни қаттиқ жазолаши мумкинлигини ҳис этиб турарди.

Бошқа жиҳатдан олганда эса, мабодо у рози бўлса, агар Фабриционинг шундай табиий истаги олдидан бўйин эгса ва унинг ҳалати қасами туфайли бир умрга оромини йўқотган бу азиятinsonнинг қалбига таскин беришни истаса, у ҳолда Италиянинг энг кўзга кўринган ақибларидан бирининг ўғлини олиб қочип комедиясини қандай ўйнаш керак бўлади? Алдов, турган гап, очилади. Маркиз Крешенци буниинг учун пулни аямай сарфлайди, ўзи қидирув ишларини олиб боради-ва эртамин-кечми ким айбдор эканлигини билиб олади. Вундай хавфнинг олдини олмоқнинг биттагина йўли — у ҳам бўлса болани йироққа, масалан, Эдинбург ёки Парижга олиб кетили эди; аммо она юраги бунга рози бўла олмасди. Фабрицио гўё оқилона туюладиган бошқа бир режани таклиф қилди, лекин унинг қандайдир ёвуз, эс-ҳушини йўқотиб қўяёзган опазорнинг кўзида янада даҳшатлироқ кўринадиган бир томони бор эди.

— Болани гўё у касал бўлиб қолгандек кўрсатиш керак,— деди Фабрицио.— Унинг кундан-кун мазаси қочаверади ва ниҳоят маркиз бирор ёққа жўнаган пайтда у гўё ўлиб қолган бўлади.

Клелия бу режани даҳшат билан рад этди; шундан сўнг улар яна аразлашиб қолдилар; тўғри, бу гал араз узоққа чўзилмади.

Клелия худонинг қаҳрини келтирмаслик керак дерди: уларнинг ўғилчалари — гуноҳларининг маҳсули экан ва агар улар яна фалакнинг ғазабига дучор бўлсалар, худо ўғилларини тортиб олиши мумкин эмас. Фабрицио яна ўзининг қисмати ҳақида эслатди:

— Тақдирнинг тақозоси билан зиммамга тушган руҳонийлик унвони,— деди у Клелияга,— ва қалбимдаги муҳаббат мени бир умр ёлғизликка маҳкум этипти. Мен кўпгина биредорларимга насиб этган қалбаи яқинлик қувончидан ҳам маҳрумман, зеро, сиз мени фақат зимистон қоронғиликда қабул қиляпсиз; мен бутун умримни сиз билан бирга ўтказишим мумкин эди, аммо саноқли дақиқалар билан чекланишга мажбур бўлялман.

Кўплаб ҳасратли кўз ёшлари тўкилди: Клелиянинг тоби қочиб қолди. Аммо у Фабриционни жонидан ортиқ севарди ва у талаб қилаётган даҳшатли қурбонлиқни рад этгани билан ўз фикрида қаттиқ туролмади. Шундай қилиб, бир куни Сандрино гўё касал бўлиб қолди; маркиз шу заҳоти энг машҳур врачларни чақиртириб келди. Клелия жуда мушкул ва сира қутилмаган бир аҳволга тушиб қолди: у азиз ўғилчасига врачлар ёзиб берган дориларни ичиришларига йўл қўймаслиги лозим бўларди, бу эса жуда қийин вазифа эди.

Болани зарурати бўлмаса-да, тўшакка ётқизиб қўйишди, бу ҳол унинг соғлиғига ёмон таъсир қилиб, Сандрино чиндан ҳам касал бўлиб қолди. Касаллиқнинг сабабини врачга у қай сўз билан айтса экан? Дунёда ўшангучун энг азиз бўлган икки кимса ҳақидаги бири-бирига зид ташвишлар Клелиянинг юрагини тилка-пора қилмоқда эди; унинг ақлдан озишига хиёл қолди. Энди нима қилса экан? Ўғлим соғайиб кетди, деб эълон қилсинмикин? Лекин унда болани олиб кетишга асос ҳозирлаш учун мунофиқликкача бориб етган шунча савий-ҳаракати бекор кетади-ку! Фабрицио эса ўз навбатида, ҳам севгилисининг қалбига озор етказгани учун ўзини кечира олмас, ҳам тузиб қўйган режасидан воз кеча олмас эди. У ҳар куни тунда касал ўғлининг олдига кириш учун йўл топди, бу ҳол эса янги мушкулотларнинг туғилишига сабаб бўлди. Маркиза тунда ўғлини парвариш қилгани келиб турарди, шу боис Фабрицио бир печа бор беихтиёр уни ёниб турган шамлар ёруғида кўриб қолди. Юраги эзилган бечора Клелияга эса бу Сандринони ўлимга маҳкум қилувчи гуноҳи азм бўлиб кўринди. У агар қасамга амал қилиш очиқдан-очиқ зарар келтираётган бўлса, нима қилиш керак, дея энг машҳур казуистлар¹ билан ҳам

¹ Урта асрлардаги ҳуқуқ илмида ва диний ақидаларда умумий догматик қондаларни айрим ҳолларга тадбиқ қилиб, шарҳловчи олим (тарж.).

маслаҳатлашиб кўрди. Унга, агар худо олдида ўз зиммасига мажбурият олган одам шахвоний ҳирсний қондирин учун эмас, балки шубҳасиз офатдан қутулиш учун уларни бажаришдан беш тортса, бу ҳол жинойт ҳисобланмайдиган, дея жавоб қилиб бекорга овоза бўлишди. Маркиза барча бир қаттиқ умидсизликка тушди. Фабрицио ўзининг гаройиб режаси Клеллия билан ўғлининг ўлимига сабаб бўлиши мумкинлигини тушуниб қолганди.

У ёрдам сўраб, ўзининг энг яхши дўсти граф Москага мурожаат қилди. Ўзига кўп жиҳатлардан номаълум бу севгининг тарихи ҳатто кекса министрини ҳам қаттиқ ҳаяжонга солди.

— Мен шундай бир иш қиламанки, маркиз камидан беш кун уйда бўлмайди. Хўш, қачон қилай бу ишни?

Орадан бир қанча вақт ўтгач, Фабрицио графнинг уйига келди-да, унга ҳаммаси шай бўлиб, энди маркизнинг йўқлигидан фойдаланиш мумкинлигини айтди.

Икки кундан сўнг маркиз от миниб, Мантуя яқинидаги амлокидан Пармага қайтаётганида унга, чамаси, шахсий адоват юзасидан кимдир ёллаган қароқчилар ҳужум қилишди. Улар маркизга ҳеч қандай зарар етказишмади-ю, аммо унинг қўлини боғлаб, қайиққа ўтқазинди-да, По дарёсининг оқими бўйлаб сузиб кетишди. Қароқчилар уни бир вақтлар Джилетти билан бўлган машҳур олишувидан сўнг Фабрицио босиб ўтган йўлнинг бошидан охиригача боришга мажбур қилишди. Фақат тўртинчи кун улар маркизнинг ҳамма пули ва барча қимматбаҳо нарсаларини ишлиб олишди-да, ўзини дарё ўртасидаги кимсасиз оролга тушириб кетишди. Икки кундан сўнг Маркиз Пармага қайтишга муваффақ бўлди. Саройга кириб келганида у деворларга мотамсара пардалар осилгани ва уйдагиларнинг қайгули кўз ёшларини кўрди.

Жуда усталлик билан амалга оширилган ўғрилиқ, афсуски, манъум оқибатларга олиб келди. Сандринони катта ва чиройли бир уйга яширишди. Маркиза деярли ҳар кун уни кўргани келиб турарди. Аммо бир неча ойдан сўнг бола дупёдан ўтди. Клеллия бу жудаликни Биби Марьям олдида ичган қасамини бузгани учун адолатли жазо тариқасида қабул қилди: Сандрино бетоб эканида у Фабриционини бир неча бор шам ёруғида, икки марта эса ҳатто кундуз кунни ҳам кўрган эди. Нақадар пазокатли бўлганди ўша учрашувлар! У жонидан ортиқ кўрадиган ўғлининг ўлимидан сўнг бор-йўғи бир неча ой яшади, аммо у ҳаётининг сўнгги лақиқаларида дўстининг қўлида жон бераётганидан таскин толиб кетди.

Чексиз муҳаббатни ва теран эътиқодни Фабриционини ўз жонига қасд қилишдан асраб қолди; у Клеллия билан дорулбақода висол кўришмоққа умид қиларди, лекин шу билан бирга кўпгина гуноҳларини ювиши лозимлигини ҳам яхши тушуниб турарди. Клеллиянинг ўлимидан сўнг орадан бир неча кун ўтгач, у молмулкни тақсимлаш ҳақидаги ҳужжатга имзо чекди. Бу ҳужжатга бироқ у хизматкорларнинг ҳар бирига минг франклик рента билан таъминлади ва ўзининг эҳтиёжи учун ҳам шу миқдорда

пул қолдирди: юз минг ливрга яқин даромад берадиган ерларини у графиня Москага совға қилди ва тахминан шунча пулни онаси, маркиза дель Донгога ажратди, отасидан теккан мероснинг қолган қисмини эса унча бадавлат бўлмаган одамга турмушга чиққан синглисига инъом этди. Эртаси куни у архиепископлик уивони ҳамда Эрнесто V нинг хайрихоҳлиги ва бош министрнинг дўстона муносабати туфайли эришган барча юксак лавозимларидан воз кечиши ҳақида тегишли одамларга ариза берди-да, Саккадан ўн чақиримча нарида, По соҳилига яқин ўрмонлар ичра яширинган *Парма ибодатхонасига* жўнади.

Графиня Моска ўз вақтида эрининг яна бош министрлик лавозимини эгаллашга розилик беришини маъқуллаган эди-ю, аммо ўзи Эрнесто V нинг музофотига қайтмоқдан қатъиян бош тортганди. У ўзига резиденция қилиб Казаль-Мажоредан бир чақиримча нарида, По дарёсининг чап соҳилида, демак, Австрия тасарруфида жойлашган Виньяно амлоқини танлаганди. Граф хотинига атаб қурдирган ажойиб Виньяно саройида у Парманинг бутун киборлар жамиятини ҳар пайшанбада, беҳисоб дўстларини эса ҳар куни қабул қиларди. Фабрицио ҳам бирор кунни канда қилмай уни кўргани келиб турарди.

Хуллас, зоҳиран қараганда графиня учун ҳамма ишлар ўнгидан келгандек туюларди. Аммо у сажда қилиш даражасида яхши кўрадиган Фабрицио монастирда бор-йўғи бир йилгина истиқомат қилганидан сўнг бандаликни бажо келтиргач, у ҳам узоқ яшамади.

Парма қамоқхоналари бўшаб қолди, граф пиҳоятда бойиб кетди, фуқаролар Эрнесто V ни ҳаддан ортиқ яхши кўришар ва у давлатни идора этган даврни буюк герцог Тосканлар даврига таққослашарди.

(TO THE HAPPY FEW¹)

¹ Санокли бахтиёр одамлар учун.

13-бет. Аркол ва Лонато — Италияга биринчи юриш қилганида (1796 йилнинг 3 август ва 15—17 ноябрь кунлари) Бонапартнинг австрияликлар устидан ғалаба қозонган жойларининг номи.

14-бет. Каттаро (Кодр) — Далмациядаги шаҳарнинг номи. XIX асрнинг бошида Австрия қалъаси бўлган ва сиёсий маҳбуслар учун қамоқхона хизматини ўтаган.

28-бет. Вигано, Сальваторе (1417—1533) — машҳур итальян балетмейстери.

36-бет. Ватерлоо жанги — 1815 йилнинг 18 июнь куни Брюсселдан 17 километр нарида бўлиб ўтган.

52-бет. Рага v. P. у Е. 15. X. 38 — Стендалнинг ушбу пзоҳи «*Raga vsted' Paduila у Evgenia*» (испан.) тарзида ўқилади. У «Пакита ва Евгения, смалар учун. 15 октябрь 1838 й.» маъносини англатади. Пакита билан Евгения графиня Моптихонинг қизлари бўлиб, Парижда Стендални улар билан Проспер Мериме тапиштирган эди. Қизларнинг кичиги бўлиши Евгения кейинчалик Наполеон III га турмушга чиққан. Стендал боаларга уруш тўғрисида ҳикоя қилиб берганди. Чамаси, униинг биропта ҳикояси Фабриционинг Ватерлоо майдонидаги саргузаштини эслатган бўлса керак.

62-бет. Фенелон (1651—1715) — француз ёзувчиси, «Телемакнинг саргузаштлари» китобининг муаллифи; 1694 йилдан бошлаб Шельдадаги Камбре шаҳрининг архиепископи бўлган.

Версаль — француз қиролларининг қароргоҳи; Париждан ўн саккиз километр нарида жойлашган.

74-бет. Пеликко, Сильвио (1789—1854) — итальян ёзувчиси, карбонарийлар махфий ташкилотининг аъзоси. Моравиядаги австрияликлар қамоқхонага айлантирган Шпильберг қалъасида тўққиз йил тутқин бўлган. У ўзининг «Менинг зиндонларим» номи хотираномасида Милан полициясини кўпинча ўша маҳкама жойлашган кўчаинг номи билан атаган.

82-бет. «1746 йили австрияликларни Генуядан қувиб чиқарган революция» — Австрия тожу тахти учун бўлган уруш пайтида (1740—1748) австрияликлар Генуяни муттасил талаб, уни катта хирож тўлаб туришга мажбур қилганлар. 1746 йилнинг декабрь ойида қўзғалон кўтарган генуяликлар австрияликларни қувиб, Генуяни республика дея эълон қилганлар.

Андриан, Александр (1797—1862) — асли миллати француз бўлиши италиялик революционер карбонарий; Шпильберг қалъасига тутқин қи-

липан ва саккиз йил қамоқда ётган. 1737—1738-йилларда унинг «*Mémoires d'un prisonnier d'Etat*» номли китоби чоп этилган.

Франц II (1768—1835) — Муқаддас Рим империясининг германлар миллатидан бўлган сўнгги императори; Австрия императори сифатида у Франц I дея аталарди; революцион Францияга қарши феодаллар реакциясининг энг катта раҳнаомоларидан бири бўлган.

83- бет. Баярд, Пьер дю Трайль (1473—1524) Людовик XII ва Франциск I лар Италияда уруш олиб борган пайтлардаги француз лашкарбониси. Романьяно яқинидаги Сезия дарёсини кечиб ўтаётганида ўлдирилган.

87- бет. Корреджо, Антонио Аллегри (тахм. 1494—1534) — Уйғонинг даврида яшаган машҳур италян рассоми.

88- бет. Сан-Микели (1484—1549) — италиялик архитектор ва инженер; Парма атрофида истеҳкомлар қурган.

«*Шпильбергдаги пир каби*». — Адриан ўз эсдаликларида Шпильберг қалъасининг капеллани Стефнио-Паоловице Австрия ҳукуматининг махфий агенти бўлгани ва маҳбуслардан уларнинг сиёсий фаолиятлари ҳақидаги маълумотларни билиб олиб, маъмурларга сотгани тўғрисида ҳикоя қилади. Кейинчалик ўша руҳоний сотқинлиги эвазига Далмацияда жойлашган Катарро шаҳрига епископ бўлиб олган экан.

«*Конститусьонель*» — 1815 йилда чиқа бошлаган француз либерал газетаси.

Альфиери, Витторио, граф ди Кортемилья (1749—1803) — Италиялик шoir ва драматург.

Тацит, Корнелий — машҳур рим тарихчиси (тахм. 55—117)

96- бет. Кассандр — Италияда расм бўлган ниқоблар комедияси (commedia dell'arte) персонажи, аҳмоқ чол, алданган ота ёки васий.

102- бет. «Тўқсон учинчи йил такрорланиб қолмаса эйрга эди» — тўқсон учинчи йил биринчи француз буржуа революциясининг энг авжига чиққан йили: 1793 йилнинг 31 май — 2 июнь кунларида якобинчилар диктатураси ўрнатилган эди.

103- бет. Канова, Антонио (1757—1822) — италиялик ҳайкалтарош.

106- бет. Лафайет (1757 — 1834) — 1789—1794-йиллар француз буржуа революцияси ва 1830 йил революциясининг сиёсий арбоби, мутадил либерал.

Фронда (1648—1653) — Людовик XIV ҳали ёш бола бўлиб, унинг онаси Анна Австрийская регентлик қилган кезлар ва Францияда кардинал Мазарини ҳукмронлик қилган пайтларда француз феодал дворянларининг қироллик абсолют ҳокимиятига қарши олиб борган курашининг номи.

110- бет. Павел III (1534—1549) — Фарнезелар авлодидан бўлмиш Рим папаси.

Адриан мавзолейи (76—138) Рим императорлари даҳмаси. Ўрта асрлар бошида бу иншоот қалъа хизматини ўтаган, XV асрдан бошлаб эса қамоқхонага айлантирилган. 1748 йили мавзолейнинг томига маловканинг бронза ҳайкали ўрнатилган. Унинг Муқаддас малоика қасри дея аталиши ҳам ана шундан.

116- бет. Ренал, Гийом (1713—1796) — француз маърифатчиси. У ўз

асарларида дескотизмга, католик черкови ҳукмига қарши тарғибот қилган.

123-бет. *Мизен* — Неаполь кўрфазидagi Кампанья буруни; шу ерда, шаҳар ташқарисидagi саройида Рим императори Тиберий вафот этган.

127-бет. *Маркиза Сан-Феличе* (1768—1800)— 1799 йили Неаполда ўрнатилган Партепопа республикасининг тарафдори; Неаполда монархия тиклангач қатл этилган. «*Moniteur parolitaire*» номли республика газетасини бу хоним эмас, балким маркиза Фоссека (1768—1799) нашр этган. Бу аёл ҳам қатл этилган.

128-бет. *Деций* — Рим императори (III аср), тарихда христианларни таъқиб остига олгани билан машҳур.

139-бет. «*Меҳмонхона бекаси*» — Карло Гольдониинг (1707—1793) машҳур комедияси, ҳанузгача театр саҳналаридан тушмай келади.

141-бет. *Арлекин, Бригелла* — итальян пиқоблар театрининг анъанавий қаҳрамонлари; содда хизматкўр билан муғамбир малай.

148-бет. *Девор квадранти* — кўҳна астрономик асбоб; сайёралар баландлигини ўлчаида ишлатилади.

158-бет. Меркаданте (1795—1870) — итальян композитори.

161-бет. *Брут*; Марк Юний (эрампзга қадар 85—42) — Юлий Цезарь ҳукиронлигидап норози бўлган Рим сенаторлари фитнасининг раҳбари. Цезарь ўлдирилганидан сўнг Антониий ва Октавианга қарши кураида мағлубиятга учрагач, ўзини ўзи ўлдирган.

163-бет. Дикоп Буль — инглизларга қўйилган лақаб; Свифтнинг дўсти, ишғили ёзувчиси Арбетнот (1667—1735) қаламига маисуб «*The history of John Bull*» (Джон Буқалинг тарихи) номли сатирасидан сўнг тарқалган.

Фемистокл (эрампзга қадар тахм. 525—461) грек-эрон урушлари даврида яшаган Афина сиёсий арбоби; демократия тарафдори бўлган Фемистокл Спартанинг талабига кўра Афинадан қувғин қилинган ва Эронга қочган. Тахтдан тушганидан сўнг Наполеон инглизларга таслим бўлган ва бошпана сўраб, инглиз халқига қилган мурожаатида ўзини Фемистоклга таққослаган.

184-бет. *Туаз* — қадимги франдуз узуилик ўлчови, тахминан икки метрга тўғри келади.

189-бет. *Чимабуэ*, Жованни (1240—1301) — итальян rassоми.

194-бет. *Цицеронга хос услуб*. — Цицерон (эрампзга қадар 106—43), Қадимги Римда яшаган машҳур нотвқ.

Капитул — Рим-католик черковидagi епископлар кафедраси қошидаги руҳонийлар коллегияси.

196-бет. *Буонапарте*. — Наполеоннинг душманлари уни тожу тахт соҳиби сифатида исмини эмас, балким фамилиясини аташар ва унинг асли корсикалик эканини таъкидлагандек, итальянча шевада — Буонапарте дея талаффуз қилишарди.

200-бет. *Танкред* — Тассонинг «Созод этилган Қуддус» асарининг қаҳрамони.

Фенестрелло — Италиянинг француз чегарасига яқин жойдаги қалъаси. Қамоқхона хизматини ўтаган.

201-бет. *Улисс* — ёки Одиссей. — «Одиссея» достонида қаҳрамонини

ҳамроҳлари Цирцеянинг оролига тушиб қолгач, ўша сеҳргар аёл уларни чўчқага айлантириб қўйган экан.

215-бет. *Старк хонимнинг саёҳати* — инглиз сайёҳ аёл Марияша Старкнинг «1792 йилдан 1798 йилга қадар Италиядан ёзилган мактублар» номли китоби.

231-бет. *Подеста* — Италияда полиция ва суд маъмурларининг вакили.

235-бет. *Полишинель* — италян ниқоблар театрининг персонажларидан бири.

236-бет. *Пармиджанино*, ҳақиқий исми Франческо Мацуола (1504—1540) — Пармада ишлаган италян rassomi.

237-бет. *Voi* — сиз. Италия тилида одоб қондаси бўйича учинчи шахс шаклида мурожаат қилинади.

242-бет. *Гвидо*, Рени (1575—1642) — италян rassomi.

266-бет. *Армида* — Тассопнинг «Озод қилинган Қуддус» поэмасининг қаҳрамони, сеҳргар аёл; у ўз гўзаллиги билан асар қаҳрамонларидан бири Ринальдонни мафтун этгач, у йиғит салбчилар қўшинини тарк этган.

277-бет. *Ванвितелли* (1700—1773) — италиялик меъмор.

278-бет. *Ипполит ва уни из отаси шоҳ Тезей* — грек мифологиясининг қаҳрамонлари, Эврипиднинг (мелодга қадар 480—406) «Ипполит» ҳамда Расиннинг (1639—1699) «Федра» трагедияларининг иштирок этувчи шахслари.

278-бет. *Алессандро Фарнезе* (1546—1592) — Испаниянинг Нидерландиядаги полби; Испания қироли Филипп II нинг буйруғи билан католикларга қўшилиб протестантларга қарши жанг қилган испан қўшинининг лашкарбонониси бўлган; 1590 йили кейинчалик қирол Георг IV номи билан машҳур бўлган Георг Бурбонни Париж деворлари ёнида чекинишга мажбур қилган.

289-бет. *Шарлотта Корде* (1768—1793) — Маратнинг қотили; жиғоп-дистлар билан яқин алоқада бўлган.

329-бет. *Паладжи* (1775—1860) — болопьялик rassom ва декоратор.

339-бет. *Квинтал* — оғирлик ўлчови — 100 килограммга тенг.

363-бет. *Кресенций* — X асрда яшаган италиялик сиёсий арбоб, герман императорлари ва Рим папаларига қарши ʻурашган.

364-бет. *Елисей Майдочи* — антик мифологиясида нариги дунё, тақво билан яшаган одамларнинг арвоқи истиқомат қиладиган макон.

Сфорца, Франческо — XVI аср лашкарбонониси, Милан герцоги.

Лоренцо Валломат — мединлар оиласидан бўлган Флоренция герцоги (1448—1492), маърифат ва санъат ҳомийси бўлган.

375-бет. *Маркиз де Феличо* (1711—1774) — армали давлат арбоби, министр. *Аббат Кондильяк* (1715—1790) — француз философи, Людовик XV нинг набираси бўлмиш Парма герцоги Фердинанднинг (1751—1802) тарбиячиси.

395-бет. «*Варфоломей туни Францияда протестантларни қириб ташлади*» — авлиё Варфоломей туни, 1572 йилнинг 24 август куни католиклар гугенотларни қирғиб қилишган.

Аутодафе — инквизициянинг ҳукми билан гулханда ёқиб юбориш.

424-бет. *Фонтана*, Франческо (1750—1782) — италян монахи, сиёсий

арбоб ва черков тарихига оид китоблар муаллифи. *Дювуазен*, Жан-Батист (1744—1813)— Нант шаҳрининг епископи, илоҳиётга тааллуқли кўпгина асарларининг муаллифи.

425- бет. *Перголезе*, Жованни Батиста (1710—1736) машҳур италян композитори.

457- бет. «To the happy few»— инглиз тилида «саноқли бахтиёр одамлар учун» маъносини англатади. Ушбу бағишловни Стендаль Гольдсмитнинг «Вексфильд руҳонийси» китобидан олган.

МУНДАРИЖА

Муаллифдан	5
Биринчи қисм	7
Иккинчи қисм	219
Изоҳлар	458

На узбекском языке

Стендаль

ПАРМСКАЯ ОБИТЕЛЬ

Роман

Перевод с издания издательства «Правда», Москва, 1981 г.

Навр учув масъул М. Муслимов

Рисом А. Пономарев

ИБ № 1732

Босишга рухсат этилди 29.11.89. Формати 60×90¹/₁₆. Босмахона қозон № 2. Янги оддий гарнитур. Юқори босма. Шартли босма л. 29,0. Шартли кр. оттиск. 29,0. Навр. ҳисоб л. 33,1. Тиражи 75 000. Заказ № 4100. Баҳоси 3 с.

Издательство «Медицина» УССР. Ташкент, Навои, 30.

УССР Давлат матбуот комитети «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасининг 1-босмахонасида матрицадан босилди. Тошкент-700002, Ҳамза кўчаси, 21.

Стендаль

Парма ибодатхонаси: (Роман) /Русчадан Ҳ. Тўрабеков тарж.— Т.: Медицина, 1990.—464 б.

Буюк француз ёзувчиси Балзак Стендалнинг ушбу романини улур асар дея атаган эди. Атоқли санъаткор қаламқаш дўстининг асарига шундай юксак баҳо бериб янглишмаган экан. «Парма ибодатхонаси» муаллифининг «Қизил па қора» дан кейин Рестаурация даври ҳақида ёзган иккинчи романидир. Фақат асардаги воқеалар Италия тупроғига кўчирилган. Ушбу роман жаҳон адабиёти дурдоналари қаторидан жой олган.

Стендаль. Пармская обитель. Роман.

И (Фр.)